

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԻՎԱՌԵԱՆ

**ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ
ԵՒ
ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ**

Բ. ՀԱՏՈՐ

**ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ**

Նիւ Ճըրզի - 2016

**ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ
ԵՒ
ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ**

**ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ**

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԻՎԱՌԵԱՆ

ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

ԵՒ

**ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ**

Բ. ՀԱՏՈՐ

**ՎԵՐԱԿԱԶՍԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ**

ՆԻՒ ՃՂՐԳԻ - 2016

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԹԷՔԷԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Copyright © 2016 by Hagop Vartivarian.

All rights reserved under international and Pan-American
Copyright Conventions.

Printed in the United States of America

Library of Congress Control Number: 2016900936

Vartivarian, Hagop

Travelers of the Great Dream and Comprehensive History of the Democratic Liberal Party
Volume 2

ISBN: 978-1-931834-40-7

Mayreni Publishing, Inc.
P.O. Box 5881
Monterey, California 93944

Երկրորդ շնորհի տեղեկատվությունը սիրաճոժար կերպով ցանցն առին

Աջգագին տեղանոյն բարերար

Տէր Է Տիկին Նաճար Է Արցեւի Նաճարեաններ

Ի ցիւցակ հրէնց ժողով

Լէւոն Է Սաթէնիկ Նաճարեաններին,

Որոնք տնային տնային ու ցերս բարեկամները

Ռաւաւար Աճաւաւն Կոտակցութեան

2016

Վերակազմեալ Հնչակեան մեր յարգելի
ընկերներուն,
որոնք վառ պահեցին
հայոց պահանջատիրութիւնը ամենուրեք

Գաղափարակցական մեր ներհուն ընկերներուն,
որոնք պալքանեան երկիրներու մէջ
մնացին հաւատարիմ իրենց ուխտին

Ազատական մեր համբուրելի ընկերներուն,
որոնք բանիւ եւ գործով Ամերիկայի մէջ մնացին
ազատագրական շարժումին ետին

Եւ

Միութենական մեր տեսլապաշտ ընկերներուն,
որոնք ծանօթացուցին Հայ Դատը
եւրոպական քաղաքական շրջանակներուն,
դառնալով դայեակները մեր կուսակցութեան
միութեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ա. Բաժին – Կարելոր թուականներ Եւ Դեպքեր	15
1. Հայեր Ամերիկայի Մէջ – 1880	17
2. Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն – 1889	20
3. Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն – 1889	21
4. Գում Գաբուի Ցոյց – 1890	23
5. Միացեալ Բարեկամներ Հայաստանի – 1893	25
6. Հայաստանի Բարեկամներ – 1894	26
7. Հանգանակութիւն Ի Նպաստ Չէթունի – 1894	28
8. Հնչակեան Կուսակցութեան Մօտաւոր Նպատակը	29
9. Հնչակեան Կամաւորներ - 1894	30
10. Պապը Ալիի Ցոյցը – 1895	32
11. Հայաստանի Բարեկամներ – 1897	35
12. Ամերիկայի Հայոց Թեմի Կազմութիւնը – 1898	36
13. Թլկատինցի	37
14. Սասունի Երկրորդ Ապստամբութիւնը – 1904	38
15. Յակոբ-Յաբէթ Գլխատումը – 1904	39
16. Փարիզի Քոնկրէն – 1907	39
17. Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւն – 1907	42
18. Երիտասարդ Թուրքերու Յեղաշրջում – 1908	45
19. Օսմանեան Սահմանադրութեան Հռչակում – 1908	46
20. Կիլիկիոյ Աղէտը – 1909	48
21. Հայկական (Արեւելեան) Լեգէոնը – 1916-1920	49
22. Ռուբէն Խան-Ազատ	52
23. Լոնտոնի Գոնֆերանս – 1920	53
24. Պոստոն Օրրանը Հայ Զաղաքական Մտքին	53
Բ. Բաժին – Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն	57

Վերակազմեալներ Այթապի Մեջ	89
Գ. Բաժին – Երեք Նահատակներ	91
1. Միս-Շահեն (Մխիթար Սեֆերեան)	93
2. Գարեգին Զիրճեան	99
3. Արփիար Արփիարեան	107
Դ. Բաժին – Ականաւոր Վերակազմեալներ	117
1. Արզուէան Ալեքսան (Վահէ)	119
2. Արօեան Մինաս	135
3. Դանիէլեան Բարսեղ Վարդապետ	137
4. Եկաւեան Կարապետ	139
5. Երուանդ Զրաչ	141
6. Թաշճեան Կարապետ	157
7. Լարենց Լեւոն	159
8. Խոճասարեան Զայկ	161
9. Ծերօն Մանուկ	165
10. Ծովիկեան Տոբթ. Յովհաննէս	167
11. Կիլէզեան Տոբթ. Լիւսի	175
12. Ղազարոսեան Նշան (Վաղարշակ)	177
13. Մայիսասեան Վահան	179
14. Մարդուկեսեան Ղեւոն Ծ. Վրդ.	181
15. Մեսիանեան Երուանդ	183
16. Յովսէփեան Տոբթ. Մովսէս	185
17. Զանգալեան Ճիմ	191
18. Զավուշեան Երուանդ	209
19. Պայթար Զաւէն	211
20. Պօյաճեան Տիգրան	213
21. Ռշտունի Անտոն	215
22. Սիւլահեան Կարապետ (Զարլի)	219
23. Սուրենեան Սուրեն	227
24. Սվազլը Միհրան	231
25. Տեփոյեան Պետրոս	237
26. Տէր Մարկոսեան Տոբթ. Արշակ	241

27. Տիբիճեան Տիրատուր	247
28. Փափազեան Կարապետ	253
29. Օհանեան Բարսեղ	255
Ե. Բաժին – Վերակազմեալ Հնչակեան Մամուլը	259
Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Մամուլին Խարբերոցի Աշխատակիցներէն	267

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա. Բաժին – Գաղափարակցական Միութիւն	275
Բ. Բաժին – Ականաւոր Գաղափարակցականներ	281
1. Խուշպուլեան Հմայեակ	283
2. Շիտանեան Արմէն	285
Գ. Բաժին – Հայեր Պուլկարիոյ Մէջ	287

ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ազատական Կուսակցութիւն	293

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա. Բաժին - Հայ Ազգային Ազատական Միութիւն	309
Բ. Բաժին – Ականաւոր Միութենականներ	
1. Անտոնեան Արամ	327
2. Խրայեան Կիւրեղ	329
3. Կիւմիւշկերտան (Կերտան) Լեւոն	331
4. Մօստիչեան Յարութիւն	341
5. Շահին Էտկար	345
6. Զօպանեան Արշակ	347

ՄԵԾ ԵՐԱՁԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԴՈՐՆԵՐԸ

7. Սափրաստեան Դոկտ. Արշակ	367
8. Տեր-Ստեփանեան Տոբթ. Նշան	373
9. Ֆետգլեան Գառնիկ	375

ՓՈԽԱՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ

1. Շնորհաւորագիր ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութենէն	381
2. Գնահատագիր ԹՄՄ-ի ԱՄՆի եւ Գանատայի Կեդրոնական Վարչութենէն	383
3. Ողջոյնի Գիր ՌԱԿ Արեւելեան ԱՄՆի եւ Գանատայի Շրջանային Վարչութենէն	385
4. Շնորհաւորագիր Ամերիկայի Հայոց Արեւելեան Թեմի Առաջնորդէն	387
5. Շնորհաւորագիր Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութենէն	389
6. Հատուածներ Գրախօսականներէ	391
7. Գնահատական Գիրեր	395
8. Նուիրատուութիւններ	399

**ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀԵՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ**

Ա. ԲԱԺԻՆ

ԿԱՐԵԻՈՐ
ԹՈՒՎԿԱՎՆՆԵՐ ԵՒ
ՂԵՊՔԵՐ

Դեպքեր, դեմքեր, կազմակերպություններ եւ իրադարձություններ, որոնք ունեցան իրենց բացասական թե՛ դրական ազդեցությունը կազմակերպության անցած ճանապարհին վրայ: Ամփոփ կերպով կը ներկայացնենք զանոնք, ընթերցողին դիտություն տալու՝ հետագայ էջերուն մէջ արձանագրուած պատմութեան աւելի լաւ թափանցելու համար:

ՀԱՅԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԵՋ

1880

1880ական թուականներուն էր, որ պանդուխտներու զանգուածային գաղթը սկսաւ դեպի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ: Պատմական Հայաստանի տարբեր գաւառներէն խումբ առ խումբ սկսան գալ Ամերիկա, ի խնդիր հացի ու ազատութեան: Անոնք սկիզբը բնակութիւն հաստատեցին Նիւ Եորք, Ուստը, Պոստոն, Լին, Լովել, Փրաւիտենս եւ Նիւ Ինկլընտի զանազան աւանները: Այս պանդուխտ հայերուն մեծ մասը կու գար Խարբերդի Նահանգէն: Խարբերդցիներու գաղթը մեծ համեմատութիւններ կը ստանայ 1890-1894 թուականներուն: Էրզրումի շարժումն ու Կ. Պոլսոյ Գում Գաբուի ծանօթ ցոյցը ստիպողական հանգամանք մը տուին հայկական գաղթին արագացման դեպի Նոր Աշխարհ: Իսկ Համիտեան 1896ի կոտորածները գաղթականներու հսկայ ալիք մը նետեցին Ատլանտեանի այս ափերուն վրայ:

1884էն 1895 տարիներուն Խարբերդի գաւառէն մօտաւորապէս ամէն տուն ղարիպ մը ուներ Ամերիկայի մէջ: Մինչ այդ, Խարբերդի հայաբնակչութիւնը իր ղարիպ ազգականին օգնութեան շնորհիւ թէեւ բարեկեցիկ վիճակ մը կը ստանար հետզհետէ Ամերիկայէն դրկուած գումարներու շնորհիւ, սակայն հայ տունը կը դատարկուէր հետզհետէ: Նիւթական բարեկեցութիւնը մէկ կողմէն եւ միւս կողմէն հայ ժողովուրդին վրայ դրուած ճշումներն ու հարստահարութիւնները պատճառ կ'ըլլային որ հասակ առած երիտասարդը առնէ պանդուխտի ցուպը, ճամբայ ելլէ դեպի հեռաւոր Ամերիկա եւ յանձնուի անծանօթ ճակատագրին:

Այս գաղթականներուն կարաւանը Մարսելէն կ'անցնէր ընդհանրապէս: Անոնցմէ շատեր այդ

պատեհութեամբ այցելութեան կ'երթային Մկրտիչ Փորթուգալեանին, որ Մարսիլիա հաստատուած՝ կը հրատարակէր իր «Արմենիա», որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէր 1885ին: Անկասկած ուխտավայր մըն էր դարձած թերթին խմբագրատունը: Հայկական բարձրաւանդակէն եկող հայ երիտասարդին համար այդ տեսակցութիւնը կը դառնար անմոռանալի: Հայրենասիրութեան Նոր տեսակի մկրտութիւն մըն էր որ կը կատարուէր մինչեւ անոնց Նոր Աշխարհ ժամանումը: Այդ գաղթականներէն ոմանք ալ կը տեսնուէին Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադիրներէն Աւետիս Նազարբէկի հետ, Հնչակեան կեդրոնը՝ Աթէնք կամ Լոնտոն, ուր կը հրատարակուէր «Հնչակ»ը:

Հայ գաղթականները, ինչպէս ուրիշ օտարականներ, որոնք ոտք կը կոխէին Նիւ Եորքի Էլլիս Այլընտի գաղթավայրը, կ'անցնէին դեպի Նոր Աշխարհ, ուր Միացեալ Նահանգներու մէջ առաջին առթիւ կը գտնէին գործարաններ եւ բանտորական կեանք: Ածուի ու փոշի, երկաթ, բարձրաբերձ ծխնելոյզներ ցցուած ամէն գիւղի ու քաղաքի մէջ: Եւ ասոնց մէջ օրական 10-12 ժամ չարաչար ու

քրտնաջան աշխատանք: Սկիզբը՝ դառն հիասթափություն: Անշուշտ ասոնց վրայ դեռ հարկ էր վարժուիլ տեղական պայմաններուն, սովորություններուն ու մանաւանդ՝ անգլերէն լեզուին ... ու կար նաեւ գործ չկարենալ գտնելու պարագան ու վախը: Դիրին չէին ընդունուեր հայերը, երբ տեղացի, ընդհանրապէս իրլանտացի գործաւոր դասակարգին ատելութիւնը ակնյայտ կ'ըլլար այս նոր եկուորներուն նկատմամբ:

Բնակարանի խնդիրը կը մնար միւս դժուարութիւնը. քաղաքներու ամենէն համեստ փողոցներուն հին ու աղտոտ տուններուն մէջ կը ստիպուէին ապրիլ ութն-տաս եւ երբեմն մինչեւ քսան հայ ընկերներ միասին: Անոնցմէ քիչեր միայն առանձին կ'ապրէին եւ իրենց միջոցներով կը պատրաստէին կերակուրները: Հայկական մաքուր ճաշարաններ հազուադիւրս էին: Շատեր՝ հաւաքաբար խոհարար մը կը վարձէին, ամսական մարդ գլուխ մեկական տողար վճարելով: Շաբաթավճարները սկիզբի օրերուն չորսէն վեց տողար էին, իսկ եօթ տողարը՝ բարձրագոյնն էր, որուն բացառիկ անձեր կ'արժանանային միայն: Ահա՛ այս էր կեանքը Ամերիկային:

Հայեր ընդհանրապէս կ'աշխատէին բաուչուքի, բուրդի, երկաթի, կօշիկի եւ այլ գործարաններու մէջ: Այդ գործարաններուն շարքին բացառութիւն կը կազմէր Ուստրի հանրայայտ «Ուայր Միլ»ը, որ բաղդատմամբ միւս գործարաններուն՝ հայերու աւելի պատեհութիւն եւ աւելի խղճամիտ վարձատրութիւն կու տար:

Հայեր, տեղացիներու հետ բաղդատելով՝ կը ստիպուին աւելի աժան շաբաթավարձով աշխատիլ: Գործ ունենալու համար երբեմն կաշառքի կը դիմէին: Եւ այս կը ստիպէր որ տեղացիները աւելի ատելութեամբ ընդունէին հայ գաղթականները: Սովորական էր դարձած կռիւ գործարաններու թէ փողոցներու մէջ, նախատական մակդիրներ ստանալը եւ մանաւանդ՝ ծեծը:

Այս կռիւներուն չափազանցուած պատմութիւնները նիւթ կը մատակարարէին տեղական թերթերուն, որոնք սիւնակներ կը լեցնէին հանրային կարծիք ստեղծելու հայերուն դէմ եւ աւելի լարելու իրլանտացիներու գործաւոր դասակարգին

Պոսթոնը 19-րդ դարու աւարտին:

թշնամութիւնը հայ գաղթական բանուորին դէմ: Եւ այսպիսով աւելի կը յուզուէին լարուած միտքերը, այնքան մը որ հայեր շատ անգամ իրենց բնակարաններէն դուրս չէին ելլեր, թաղին տեղացի պգտիկներէն չքարկոծուելու ու մեծերուն հետ ալ կռիւի չբռնուելու համար: Հայ անունը բոլորովին անծանօթ էր անոնց եւ մեր քրիստոնէայ ըլլալն ալ մեծ նշանակութիւն չուներ: Վերջապէս, նուազ շաբաթականով գործելու անոնց յօժարակամութիւնը տեղացի ամերիկացի գործաւորներու հետ մրցակցութեան պատճառ կ'ըլլար: Ու այս աննպաստ պայմանները դիմագրաւելու համար, հայերը ստիպուած էին իրարու մօտ ապրիլ, իրարու հետ աւելի մտերմօրէն վարուիլ: Այսպիսով ալ ստեղծած էին իրենց հայկական *կեթօմ*:

Հայերէն շատեր կը նախընտրէին հաստատուիլ Ուստր, որովհետեւ «Ուայր Միլ»ի գործարանատէրերը (Ուոշպըրն եւ Մօէն) միսիոնարական գործերով հետաքրքրուած ըլլալով՝ դիրաւ գործ կու տային իրենց դիմող հայերուն, իբրեւ բողոքական քրիստոնէաներ: Այս նպաստաւոր պարագան եւ անգլերէն լեզուի անգիտութիւնն էր որ պատճառ դարձած էր հայերու մեծ թիւով համախմբումին Ուստր քաղաքին մէջ, ուր կը գտնուէր արդէն ամերիկահայ գաղութին մեծ թիւը: Այնպէս որ Ամերիկա ըսելով շատ մը հայեր կը հասկնային Ուստր...:

Գաղութը առաջին պատեհութեամբ կրօնական պաշտամունքի խնդրով ուներ ծարաւ: Ամէն

Նիւ Եորքը 19-րդ դարու աւարտին:

Կիրակի օր, բողոքականները ամերիկեան եկեղեցիներուն մէջ, իսկ Հայ Առաքելական եկեղեցիի զաւակները վարժուած ժողովասրահի մը մէջ հաւաքուելով «Առաւօտ Լուսոյ», «Փառք Ի Բարձունս» երգելով հայրենի անոյշ յիշատակներով կը դիմաւորէին նոր շաբաթը, իսկ եթէ գտնուէր մէկը որ կարենար հոգեւոր բանախօսութիւն մը ընել, սրտի մեծ գոհունակութեամբ մտիկ ընելէ յետոյ, հոգեկան բաւարարութեամբ տուն կը վերադառնային:

Այս էր Ամերիկան հայ գաղթականին համար, մինչեւ այն օրը երբ կարիքը կը զգան ունենալու եկեղեցական մը: Կը դիմեն Յարութիւն Պատրիարքին եւ ան կը դրկէ Յովսէփ Կրդ. Սարաճեանը, որ կու գայ Կ. Պոլսէն: Ամերիկայի զանազան այլ համայնքներու օժանդակութեամբ կը կառուցուի Միացեալ Նահանգներու առաջին հայկական եկեղեցին՝ Ս. Փրկիչ:

Գաղթական հայութեան մէջ եկեղեցական հաստատութիւններէն յետոյ, հայրենասիրական ոգին զգալապէս կ'արժարժուի հայրենիքէն նոր հասած ուսումնական երիտասարդներու շնորհիւ: Հետզհետէ գրադարաններ կը հաստատուին, լսարանական ժողովներ կը նախաձեռնուին, ու հայրենասիրական միութիւններ կը կազմուին, ինչպէս Նիւ Եորքի «Հայկական Միութիւն»ը եւ «Զինուորական Կաճառ»ը, Ուստրի «Հայկական Կաճառ»ը, Պոստոնի «Ծաղիկ Հայաստանին»ը, Մոլտընի «Արծիւ Հայաստանին»ը եւ ուրիշներ: Այս

կազմակերպութիւններէն ոմանք յետոյ կը միանան Հնչակեան Կուսակցութեան եւ աւելի ուշ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ կը ծուլուին անոնց մէջ:

Պանդուխտ հայեր միանգամայն չեն մոռնար իրենց հեռաւոր հայրենիքը, կ'օժանդակեն իրենց ծննդավայրի դպրոցներուն, եկեղեցիներուն եւ աղքատներուն: Ասոնց կարգին պէտք է յիշել հիւսէյնիկցիներուն խոշոր զանգակը՝ որ ուղարկուեցաւ իրենց գիւղի Ս. Վառվառ եկեղեցիին համար եւ մեծ դժուարութեամբ կախուեցաւ նոյն եկեղեցիի զանգակատան մէջ՝ 1888ին, թուրք մոլեռանդ խուժանին աչքին փուշը մնալով շարունակ:

Ամերիկահայ գաղութին մէջ եկեղեցւոյ հաստատումէն շատ առաջ հիմնուած էր հայ մամուլը, որուն ռահվիրան ու հայրը ըլլալու պատիւը կը պատկանի նախ հնչակեան եւ ապա վերակազմեալ հնչակեաններուն միացած Հայկակ Եկինեանին: Ան հրատարակած էր իր անդրանիկ թերթը՝ «Արեգակ», Սթեմլինի մէջ 1888ին:

Հայկակ Եկինեան հրատարակած է նաեւ Նիւ Եորքի մէջ «Սուրհանդակ», «Ազատութիւն» եւ «Տիգրիս» թերթերը: Հետագային փոխադրուելով Գալիֆօրնիա, կը հրատարակէ Ֆրեզնոյի «Զառաքացի»ն 1902ին եւ «Նոր Կեանք»ը 1912ին: Եկինեան յանկարծամահ կ'ըլլայ իր տողաշար մեքենային (լայնորթայփ) առջեւ, Մարտ 24, 1919ին, երբ կը շարէր հետեւեալ տխուր զգայացունց լուրը.

Մարտ, 1919ին

Տր. Ճ.Լ. Պարթըն հետեւեալը անթել հեռագրով դրկած է Ամերիկեան Հայկական եւ Սիւրիական Յանձնախումբին.

Պիչ եւ Արրոլ որ Թիֆլիս են այժմ, հետեւեալ հեռագիրը կը դրկեն: «Այլեւս հայ չի կայ: Կառավարութիւնը փառնտ մը հաց չունի: Երեւանի մէջ 45 հազար հոգի բոլորովին առանց հացի մնացեր են: Որբանոցները եւ զինուորները Երեւանի զաւառին մէջ սոսկալի դրութեան մէջ են: Բոլոր Իկտիրի մէջ ոչ շուն, ոչ կատու, ոչ ձի, ոչ ուղտ կամ ոճէ անասուն մնացած է: Աչքովնիս տեսանք փախստական կիներ, որ իրենց մատներով մեռած ձիերէն միս կը փրցունէին: Աշտարակի մէջ օրական երեսուն

մահ կը պատահի, 25 Էջմիածնի մէջ, եւ Վաղարշապատի մէջ անշուշտ անելի կը պատահի: Եթէ շաբաթ մըն ալ անցնի, մեռնողներուն թիւը տասը հազարի կը հասնի: Ի սէր Աստուծոյ փութացէ՛ք:

Հոս կը դադրին վեթերան խմբագրին ճարտար մատները: (Ահա՛ իրական պատկերը Հայաստանի Հանրապետութեան ... այնքա՛ն գովաբանուած...):

Ամերիկայի մէջ անհատական թերթերը ի վերջոյ փակուեցան նիւթական ծանր պայմաններու հարկադրանքին տակ ու դիմացաւ միայն կազմակերպութիւններու եւ առաւելաբար՝ կուսակցական մամուլը, որ հրատարակուեցաւ գերագոյն զոհողութեամբ:

* * *

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Թիֆլիս, 1889

1889ին Հնչակեան հիմնադիր Խանազատ կ'անցնի Կովկաս՝ Հնչակեան շրջանակ մը կազմելու հեռանկարով եւ առաջին հանգրուանը կ'ըլլայ Թիֆլիս, ուր կը տեսակցի «Մշակ»ի խմբագիր Գրիգոր Արծրունիի հետ: Կը ծանօթանայ Մատինեանի հետ եւ կ'որոշեն կազմել Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը Թիֆլիսի մէջ: Նոյն նպատակով կը տեսակցի Խ. Մալումեանի եւ անոր միջոցով Յովսէփ Արղրութեանի, Ռոստոմ Չօբեանի, Արամ Նազարեանի եւ ուրիշներու հետ: Ժողովի կը հրաւիրուին եւ Խանազատ կու տայ իր առաքելութեան դրոշապատճառները՝ սոցիալիստական սկզբունքներու հիման վրայ հետապնդել Հայկական Հարցը եւ կազմակերպել թրքահայութեան դիմադրական պայքարը, նշելով Հայաստան մեկնելու անհրաժեշտութիւնը: Թեր ու դեմ կարծիքներ կը յայտնուին:

Երկրորդ ժողովի մը ներկայ կը գտնուին 22 հոգի, որոնցմէ Ալեքսանդր Զալանթարեան կ'առաջարկէ հրապարակ գալ «զուտ ազգային ծրագրով»:

Կարճ բացակայութենէ մը ետք Վլադիկավկաս՝ իր ծնողքին այցելելու համար, Խանազատ դարձեալ կու գայ Թիֆլիս ու կը հանդիպի Սիմոն Չաւարեանին: Վերջինս կը յայտնէ թէ ինք հինգ տարիէ ի

վեր յարած է ռուս Նարոտնիկներուն եւ թէ գրեթէ կտրուած է հայ կեանքէն, որուն մասին որեւէ տեղեկութիւն չունի: Խանազատ կը յաջողի խանդավառել Չաւարեանը հետաքրքրուելու հայ կեանքով ու ան կը խոստանայ Խանազատին իր բացակայութեան հետապնդել յեղափոխական կազմակերպութեան հարցը եւ կու տայ հասցէներ Պաթում բնակող անձերու: Մեկնելէն առաջ ողջերթ կը տրուի իրեն ի պատիւ, տակաւին չկազմակերպուած Յեղափոխական Ընկերութեան անդամներուն կողմէ: Ներկայ կ'ըլլան Ս. Չաւարեան, Խ. Մալումեան, Ն. Մատինեան, Վ. Եունկեվիչ, Երկու Արղրութեանները, Եուսուֆեան, Արտեմ Նադիրեան եւ Տիգրան Գիւլազարեան:

Խանազատի Պաթում մեկնելէն ետք, Թիֆլիսի մէջ կը շարունակուին անոր սկսած գործին աշխատանքները զանազան խմբակցութիւններու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Երբեմն ներկայ կ'ըլլային նաեւ «Մշակ»ականներ, արմենականներ, հայ Նարոտնիկներ, մարքսիստներ, ազգայնականներ. մէկ խօսքով՝ հասարակական կեանքով մտահոգ ու հետաքրքրուող ամէն ուղղութեան մարդիկ: Անհրաժեշտ կը գտնեն հնչակեաններու ալ մասնակցութիւնը եւ Խանազատ ու Հմայեակ Խուշպուլեան կու գան Թիֆլիս:

Անոնք Նախապէս կը տեսակցին ու կը բանակցին Զ. Միքայելեանի եւ Ս. Չաւարեանի հետ, պայմանաւորելով որ Նոր կազմուելիք կուսակցութեան ծրագրին մէջ տեղ տրուի սոցիալիստական սկզբունքներուն: Անոնք կը հակառակին այս առաջարկին, առարկելով՝ «Եթէ սոցիալիզմ բառը սուր կերպով դրուէր հայկական շրջաններուն մէջ, պիտի խրտչէին շատ շատեր անգէտ, անպատրաստ հասարակութենէն եւ անգամ դեմոկրատ մտաւորականներէն, եւ միութիւնը պիտի վիժէր»:

Խանազատ անդդողելի կը մնայ, սակայն քաշքշուող վիճաբանութիւններէ ետք կը գտնեն հետեւեալ բանաձեւը. **Ժողովուրդին տնտեսական եւ քաղաքական ազատութիւնը** որպէս նպատակ դնել: Խանազատ հարկադրուած կ'ըլլայ ապագայ Դաշնակցութեան հիմնադիր պարագլուխներուն հետ համաձայնիլ: Այս հասկացողութեամբ ալ կը

ստորագրեն ժամանակաւոր համաձայնութիւն մը: Խանազատ կը մեկնի Տրապիզոն:

Այնուհետեւ Թիֆլիս կու գայ Յ. Մեղաւորեանը, որպէս Հնչակեան Կեդրոնի ներկայացուցիչ, եւ կը սկսի բանակցութիւններու **Հայ Յեղափոխական-ների Դաշնակցութիւնի** ներկայացուցիչներուն հետ: Բայց անոր ալ ղեկավարները փոխուած էին, Չաւարեանի եւ Միքայելեանի տեղ՝ եկած էին Յովհաննէս Սաղաթելեան ու Լեւոն Սարգսեան: Կը վերսկսին նոր խորհրդակցութիւններ, որոնց եզրակացութիւնը կ'ըլլայ.

- Նոր եւ միացեալ կուսակցութիւնը պիտի կրեր Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն անունը:
- «Հնչակ»ը պիտի շարունակէր հրատարակուիլ ժընեւի մէջ Նազարբէկի եւ Միքայելեանի խմբագրութեամբ:
- Թիֆլիսի մէջ պիտի հրատարակուէր նոր թերթ մը՝ «Դրօշակ» անունով: «Հնչակ»ը պիտի ըլլար աւելի գաղափարախօսական-տեսաբանական թերթ, իսկ «Դրօշակ»ը՝ մարտական:
- Միացեալ կուսակցութեան կեդրոնական մարմինը պիտի կազմուէր երկու կողմերու ներկայացուցիչներէ:

Համաձայնագիրը ստորագրելէ ետք, Յ. Մեղաւորեան կ'անցնի Զուլամբէկ, տեսակցելու համար ասորիներու Մար Շիմոնին հետ: Միացեալ կուսակցութիւնը այնուհետեւ կը հրատարակէ մանիֆէստ մը:

1891ին կը հրատարակուի «Դրօշակ»ը Սարգսեանի եւ Սաղաթելեանի խմբագրութեամբ: Յաջորդ թիւը լոյս կը տեսնէ 1892ին: Մինչ այդ Զ. Միքայելեան կը յամենար ժընեւ, իսկ «Հնչակ»ը կը շարունակէր կանոնաւորապէս լոյս տեսնել: Մանաւանդ Գում Գաբուի ցոյցէն ետք, ան կը հրատարակուի ամեն շաբաթ, որպէս օրուան հրամայական պահանջ: Այս պարագան հաշտ աչքով չի դիտուիր դաշնակցական ղեկավարութեան կողմէ, որ կ'ուզէ ժընեւի «Հնչակ»ին փակուիլ:

Ասկէ կը պարզուի որ դաշնակցական ղեկավարութիւնը նպատակ ուներ «Հնչակ»ը խլել իր բուն

տերերէն եւ դարձնել նոր կուսակցութեան օրկանը եւ Մ. Վարանդեանի իսկ վկայութեամբ. «թիֆլիսցիներու մեծամասնութեան մէջ պարզ դիտաւորութիւն կար՝ վերցնել գործին ղեկավարութիւնը հնչակեան երկու պարագուիսներու ձեռքէն»:

Հնչակեան Կեդրոնը ժընեւի մէջ հանգամանօրէն կը քննէ այս հարցը: Նորակազմ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրկանը կը դառնայ «Դրօշակ»ը ու այնուհետեւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը չէր կրնար գործակցիլ կամ միանալ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հետ: Հնչակեան Կեդրոնին որոշումը Պաշտօնական Յայտարարութիւն խորագրին տակ կը հրապարակուի «Հնչակ»ի Յունիս 5, 1891ի թիւով, Լոնտոն, այսպէս՝ «Պաշտօնապէս յայտարարում ենք, թէ Կուսակցութեանս եւ վերոյիշեալ Դաշնակցութեան հետ՝ չէ՛ եղած եւ չկայ ոչ մէկ միութիւն եւ ոչ մի կապ»:

* * *

ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՌԱՋԴԻՍՈՒԹԻՒՆ

«ԻԹԹԻ-ՀԱՏ ՎԵ ԹԵՐԱՔԵԻ»

Կ. Պոլիս, Մայիս 21, 1889

Ծանօթ Երիտթուրքեր (Երիտասարդ Թուրքեր) անունով, թրքական քաղաքական կուսակցութիւն:

Հիմնուեցաւ 1889ի Մայիս 21ին՝ Օսմանեան Միասնութիւն Ընկերութիւն անունով: Նպատակը 1876ի սահմանադրութեան վերականգնումն էր եւ խորհրդարանի գումարումը:

Աւելի ուշ կը վերանուանուի Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Օսմանեան Ընկերութիւն անունով եւ կը միաձուլուի երիտթուրքերու Փարիզի խումբին հետ: Հիմնադիրներն էին Ապտուլլահ Ճելտէթը, Իսհաք Սիւքութին, Իպրահիմ Թեմօն, Հիմլին Թունալըն եւ Աքիլ Մուխթարը:

Հալածանքներու պատճառով ղեկավարները փախուստ կու տան դէպի արտասահման: 1897ին սկսած են գործել ընկերութեան ժընեւի, ապա Գահիրէի բաժանմունքները: Ընկերութիւնը կը հրատարակէ իր թերթերը Կ. Պոլսոյ, Չմիւռնիոյ, ժընեւի, Գահիրէի մէջ, քննադատելով Ապտիւլ Համիտ Բ.ի վարչակարգը:

1902ին, Փարիզի համագումարի ընթացքին կը պառակտուի ընկերութիւնը երկու խումբերու՝ Սապահէտտիւնի կողմնակիցներու եւ Ահմետ Ռիզայի կողմնակիցներու: Հ.Հ.Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Խ. Մալումեանի միջնորդութեամբ, կողմերը կը համաձայնին միացնել բաժանեալ կողմերը՝ կարենալ պայքարելու համար սուլթանին դէմ:

Այդ ժամանակ Սալոնիկի մէջ կը գործէր Ազատութեան Օսմանեան Ընկերութիւնը, որ հանդես կու գար Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերուն եւրոպական պետութիւններուն միջամտութեան դէմ, բանակէն ներս խլրտումներ հրահրելով: 1908ին այդ ընկերութիւնը կ'որոշէ միանալ Փարիզի ընկերութեան հետ, եւ անոր պարագլուխները կը մտնեն Կեդրոնական Կոմիտէի կազմէն ներս:

1908 Յուլիս 23ի զինեալ յեղաշրջման հետեւանքով իթթիհատականները կը հռչակեն սահմանադրութեան վերականգնումը: Ասկէ ետք, գաղտնի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամներ Թալաաթը, Պեհետտիւն Շեքիրը, Միսիհաթ Շիւքրին եւ ուրիշներ Սալոնիկէն կը տեղափոխուին Կ. Պոլիս, շուտով անոնց գլխաւորած ընկերութիւնը կը հռչակուի քաղաքական կուսակցութիւն:

Ըլլալով բանթուրանականութեան մոլի ջատա-

Ճագումով քիւրտ, Արաբկիր ծնած Բժիշկ Ապտուլլահ Ճելտէթ:

գովներ՝ անոր ղեկավարները իրենց տասնամեայ կառավարման ընթացքին (1908-1918) Օսմանեան կայսրութիւնը երեք անգամ մղած են արկածախնդրական պատերազմներու (1911ին՝ Թրիփոլիտանական, 1912-18ին՝ Պալքանեան, 1914-18ին՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ)՝ նոր տարածքներ գրաւելու նպատակով:

Առաջին Աշխարհամարտի նախօրէն սկսեալ եւ անոր ընթացքին Իթթիհատական Կուսակցութեան ղեկավարները ծրագրեցին եւ իրագործեցին հայերու ցեղասպանութիւնը: Մինչ այդ դաշնակցական ղեկավարներ միշտ ալ ունեցած են սիրալիր ու եղբայրական յարաբերութիւններ իթթիհատականներու հետ, շատ անգամ անտեսելով ազգին գերագոյն շահերը: Ու այս յարաբերութիւնները ոչ միայն Կ. Պոլսոյ, այլեւ՝ գաւառներու ու Վասպուրականի մէջ:

Պատերազմին թուրքիոյ պարտութենէն յետոյ, Հոկտեմբեր 18, 1918ին, տեղի կ'ունենայ կուսակցութեան վերջին համագումարը, ուր կը յայտա-

րարուի ինքնալուծարման եւ նոր՝ «Թեճատուտ» (Վերածնունդ) կուսակցութեան ծնունդին մասին: Սակայն Նոյեմբեր 2ին Դաշնակիցներու (Անթանթ) զօրքերը կը մտնեն Կ. Պոլիս եւ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան ղեկավարները կը փախչին արտասահմանեան տարբեր երկիրներ:

1919-20ին Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունենայ կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի անդամներու դատավարութիւնը: Պատերազմի եւ հայերու Ցեղասպանութեան գլխաւոր յանցագործները հեռակայ կարգով կը դատապարտուին մահուան, սակայն իթթիհատականներու զգալի մասը կը խուսափի այդ տրուած արդար վճիռէն ու պատիժէն: Կուսակցութեան որոշ ղեկավարներու մահուան դատավճիռները կը կատարեն հայ ժողովուրդի վրիժառու երիտասարդները:

* * *

ԳՈՒՄ ՊԱՐՈՒԻ ՑՈՅՑԸ

Կ. Պոլիս, Յուլիս 15, 1890

Եւրոպական պետութիւններու ուշադրութիւնը Հայկական Հարցին վրայ հրաւիրելու եւ Պերլինի Դաշնագրի 6 1րդ հայանպաստ յօդուածը իրագործել տալու նպատակով Հնչակեան Կուսակցութիւնը կազմակերպեց Կ. Պոլսոյ ծանօթ Գում Գաբուի մեծ ցոյցը Յուլիս 15, 1890ին: Ցոյցը կազմակերպեցին Յարութիւն ճանկիւլեան, Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պօյաճեան) եւ ուրիշներ:

Յուլիս 12, 1890ին տեղի կ'ունենար ցոյցին յատկացուած մասնաւոր ժողով մը, ուր կը ճշդութիւն ցոյցին նպատակները՝ բողոքել Կարինի (Երզրում) խուզարկութեան եւ կատարուած խժոժութիւններուն դէմ (Յունիս 18, 1890), բարձրացնել գաւառի հայութեան բարոյականը, հայոց հարստահարութիւններուն հանդէպ անտարբեր եւրոպական դեսպաններու ուշադրութիւնը հրաւիրել Հայկական Հարցին վրայ եւ Պահանջագիր ներկայացնել Սուլթանին՝ ցնցիչ ցոյցով մը:

Ցոյցը տեղի պիտի ունենար Գում Գաբուի եւ Մայր Եկեղեցւոյ Պատրիարքարանին միջեւ, Գուրպան Պայրամի (Ռամատան) առաջին օրը:

Ցոյցը պիտի ըլլար խաղաղ եւ պահանջագիրը պիտի ներկայացուէր Սուլթանին՝ Պատրիարքին միջոցաւ:

Պոլսոյ ծայրամասերէն եւ հեռաւոր անկիւններէն բազմութիւն մը կը սկսի խուժել Գում Գաբուի Մայր Եկեղեցին: Պահանջագիրը կը կարդայ ճանկիւլեան: Ահա այդ պահանջագիրէն հատուածներ.

Հարազատ Ժողովուրդ: Մենք, հայերս, ունինք երկիր մը, հայրենիք մը, որուն մեր նախահայրերը մկրտած են Հայաստան անունով, քեզ քաջ ծանօթ է այդ երկիրը, վասնզի դուն անդիւն եկած ես հոս, ուր կ'ապրիս պանդուխտ:

Այդ երկրին տնտեսական, հասարակական եւ բաղաբական վիճակն հիմա կամ արիւն, կամ արցունք կը հոսցնէ ամէն մէկ հայու սրտէն: Անտանելի հարստահարութիւնք, անիրաւ ձերբակալումներ, ապօրէն դատապարտութիւնք եւ անխիղճ աքսորանք այնտեղ անպակաս են: Սոյնպիսի արարքներու դէմ ժողովուրդի բողոքող արդար ձայնը անլսելի կը մնայ միշտ, մինչեւ իսկ կատաղի զօրքերով անխնայ կը կոտորուի, սուլնահար ու գնդակահար կ'իյնայ նա, ինչպէս Վանայ, Մշոյ, այլ տեղերու եւ վերջերս Կարնոյ մեծ դէպքին մէջ: Հայերս կը քայքայուինք, կը կորսուինք:

Ժողովուրդ դու պիտի կորսուիս, դու պիտի վերանաս, եթէ քո վիճակը նոյնութեամբ տեւէ:

Քո անթիւ, անհամար թշուառութիւններուն բուն պատճառը, իսկական արմատը քո տնտեսական սնանկացեալ քայքայուած վիճակն է: Հայրենիքիդ հողը քուկդ չէ ամենեւին: Քո տնտեսական դրութիւնդ է, որ յեղափոխուելու անհրաժեշտ է: Տնտեսական կացութիւնդ եւ տնտեսական յարաբերութիւններդ երկրին մէջ՝ պէտք է կատարելապէս կերպարանափոխուին եւ կանոնաւորուին քո պահանջներուն համեմատ: Դուն կ'ուզես որ հողը հաւասարապէս պատկանելի ըլլայ այն ամենուն, որք կը մշակեն զայն: Դուն կ'ուզես որ այդ հողէն առած արդիւնքն ալ պատկանի անոնց, որք կ'արտաբերեն զայն: Դուն կ'ուզես որ այդ արդիւնքին համեմատ ամէն մարդ աշխատանք, գործ ընէ եւ հողը մշակէ, բանի, որուն զօրութեամբ ալ՝ ամէն մարդ աշխատաւոր պիտի ըլլայ իր ապրուստն

հայթայթելու համար: Դուռն կ'ուզես, մի խօսքով, որ տնտեսական ամեն հարստություն միշտ հաւասարապես սահմանուած ըլլայ ժողովուրդին ամեն անդամներուն մէջ:

Բայց նախ քո քաղաքական վիճակդ պէտք է յեղափոխես, քո քաղաքական պահանջներդ ի կատար ածես, որպէսզի միջոց ունենաս քո տնտեսական վիճակդ ալ բարելաւելու:

Քաղաքականապէս դուռն ինքդ պիտի ըլլաս քո ինքնավար տերը: Պիտի ըլլայ Օրէնսդիր ժողով, պիտի ըլլայ Նաեւ մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարման, ընկերութիւններու եւ ընտրական գործի ազատութիւն:

Ժողովուրդդ. ահա այն քաղաքական սկզբունքը, որոնց գործադրութիւնը անյետաձգելի է փրկութեանդ համար, եւ յանուն որոյ՝ այս ցոյցը կ'ընես: Ոչ թէ կը խաբուիս՝ որ այդ բոլորն ալ այսօր քեզ տրուի, այլ դուռն կ'ուզես այսօրուան ցոյցով յայտարարել ի դիմաց ամբողջ աշխարհին՝ թէ որո՞նք են քո պահանջները: Դուռն գիտես, որ կեանքդ վտանգի կ'ենթարկես քո ամեն մէկ արդար քայլափոխիդ մէջ: Բայց ուրիշ անելիք չմնաց այլեւս. հոգիդ հասած բերանդ՝ դուռն պարտաւորուած ես դիմելու ամեն ծայրայեղութեանց, որոնց միջոցով միայն քո արդար ձայնը լսեցնել տալ աշխարհին, եւ քո արդար պահանջների նպատակին հասնիլ:

Ահա այս է մեր այսօրուան ցոյցին խորհուրդը: Գիտնանք մեր գործը առաջ մղել եւ մեր դատը պաշտպանել նոյնիսկ ամենածանր եւ ամենասուղ զնով:

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը, որոյ միակ աղաղակն այժմ պէտք է ըլլայ՝ Մահ կամ Ազատութիւն:

Սուրատ կը յառաջանայ դէպի Աշըգեան Պատրիարք եւ խստութեամբ կ'առաջարկէ որ իրեն հետ կառք նստի պահանջագիրը ներկայացնելու համար: Ան կը մերժէ: Ճանկիւլեան ատրճանակ կը պարպէ օդին մէջ եւ ցուցարարները Պոլսոյ Պատ-

Ճանկիւլեան

րիարք Խորէն Արք. Աշըգեանը կը ստիպեն ընկերանալու իրենց եւ Գում Գաբուի թաղամասէն, ուր կը գտնուէր Հայոց Պատրիարքարանը, շարժիլ դէպի Սուլթան Համիտի պալատը՝ հայկական պահանջները ներկայացնելու:

Թրքական ոստիկանութիւնը կը ցրէ ցոյցը. ընդհարումներու ժամանակ կը սպաննուին եւ կը վիրաւորուին հայ ցուցարարներ:

Կառավարութիւնը այս ցոյցը օգտագործեց արեւմտահայերու հալածանքը զօրացնելու եւ ընդարձակելու համար: Ճանկիւլեան կը ձերբակալուի:

Տոյցի ղեկավարներէն բժշկական համալսարանի ուսանող Համբարձում Պօյաճեան (Սուրատ) կ'անյայտանայ, իսկ Ճանկիւլեան դատի կանչուած՝ մահուան կը դատապարտուի Տաճատ վարդապետի եւ Սուլթան քահանայի մատնութեամբ: Իր մահուան պատիժը, սակայն, ցկեանս բանտարկութեան կը փոխուի:

Աշըգեան Պատրիարք 1894 Մարտ 13ի առաւօտեան մահափորձի կ'ենթարկուի 20 տարեկան Յակոբ անուն տիգրանակերտցիի մը կողմէ, սակայն հրացանը կրակ չ'առնէր եւ պատրիարքը կը փրկուի:

Գում Գաբուի ցոյցէն ետք մասնակից պոլսեցիներն ու գաւառացիները իրենց մորթին վրայ զգացին սուլթանին զուլումը: Կ. Պոլսէն աքսորուելով՝ գաւառները տարածուող «կասկածելիները» դարձան լաւագոյն տարածիչները յեղափոխական շարժումին: Այս ցոյցով Սուլթանին կառավարութիւնը զգաց իր հպատակներէն հայուն տառապանքէն ծնած զայրոյթը, զգաց յեղափոխական-մարտական ուժին տիկնամիզը եւ անոր համար ալ շարունակեց իր հալածանքը:

* * *

**«ՄԻԱՑԵԱԼ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»Ի ԵՒ
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽԱՉՈՒՄԵԱՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ
ՊԱՏԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆԵՐՈՒ ՄՏԱԲՈՐԱԿԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿԵՆ ՆԵՐՍ
1893**

Անցեալի հնչակեան դեկավարները չսահմանափակուեցան միայն իրենց գործունեութիւնը տարածելով հայերուն մէջ եւ անոնց քարոզելով հայրենասիրութիւն ու յեղափոխութիւն, այլ անոնցմէ ոմանք սկսան նաեւ հայը ճանչցնել ամերիկացիներուն: Այս շարժումին մեծապէս նպաստեցին ուսանողներն ու մտաւորականները:

Այսպէս՝ ամերիկահայ մտաւորականութեան անդրանիկը կը համարուի քիչերուն ծանօթ Յովհաննէս Խաչումեանը, որ կը գործեր Նիւ Ինկլընտի մէջ: 1893ին Ամերիկա եկած ռուսահայ ուսանող էր ան, որ Գերմանիոյ Լայփցիկ համալսարանին մէջ արդէն ծանօթացեր էր Պոստոն հրատարակուող Christian Register անուն շաբաթաթերթը խմբագրող ընտանիքին: Տիկին Պարոզ ծանօթ էր լայն շրջանակի մը Ամերիկայի մէջ, նախ իբրեւ բժիշկ եւ ապա իբրեւ հրապարակագիր եւ հանրային գործիչ:

Տիկին Պարոզ առաջին անգամ կը հետաքրքրուի հայերով երբ Կ. Յ. Փափագեան՝ առաջին հայը, կ'այցելէ խմբագրատունը եւ կը պատմէ Հայաստանի կացութեան մասին եւ կը թելադրէ որ առաջին խմբագրականը այս նիւթին վրայ գրէ:

Տիկին Պարոզ երբ իր աղջկան հետ Գերմանիա կը գտնուէր, հոն կը հանդիպի չորս հայ ուսանողներու, որոնցմէ մէկն էր Յովհաննէս Խաչումեան: Պարոզ Խաչումեանը իր հետ Ամերիկա կը բերէ կաթողիկոսին հաւանութեամբ, որպէսզի ան Հայաստանեայց Եկեղեցին ներկայացնէր Շիբալոյի մէջ գումարուող համաշխարհային կրօնական խորհրդակցական ժողովին: Խաչումեան, որ անգլերէն լեզուին անծանօթ մըն էր, կը յաջողի երեք ամսուան մէջ անգլերէն յօդուածներ խմբագրել եւ ճառ մը պատրաստել՝ խորհրդարանին մէջ խօսելու համար:

Պարոզ զինք կը ներկայացնէ Պլէբուէլին, որ

Իզապէլ Պարոզ

Նոյն օրէն սկսեալ կը շահագրգռուի հայ կեանքով եւ հայ դատով: Այնուհետեւ ան Պարոզներու տունը կու գայ հետեւելու Հարվըրտ համալսարանի դասընթացքին եւ Նոյն ժամանակ ծանօթանալու անգլերէն լեզուին եւ բարբերուն: Վերջապէս ան դարձաւ հիմնադիրը Ամերիկայի մէջ հայասիրական շարժումին:

Խաչումեանի ծանօթները Միադաւան անունով ծանօթյարանուանութեան կը պատկանէին եւ ազդեցիկ մտաւորականներով շրջապատուած էին: Խաչումեանի առաքելութիւնը կ'ըլլայ անգլերէնով իր հայրենիքին ցաւերը պատմել նոր աշխարհի մէջ գտած իր նոր բարեկամներուն: Պլէբուէլ անոր ներշնչումով սկսաւ հայերէն բանաստեղծութեանց թարգմանական գործը կատարել: Կազմուեցաւ United Friends of Armenia ընկերութիւնը հայա-նպաստ հանրային կարծիք հիմնաւորելու համար: Այդ ընկերութեան ջանքերով մամուլը զբաղեցաւ

հայկական խնդիրով ու ան էր որ կազմակերպեց բողոքի ժողովներ Սասունի կոտորածին եւ ընդհանուր հայկական հալածանքին եւ հարստահարութեանց դէմ:

Խաչումեան երկար չմնաց Ամերիկա: Անոր մաքուր հայրենասիրութիւնը զինք ճանչցողներու ներշնչումն էր: Ան թղթակից էր «Նոր Դար»ին:

Իր մահէն յետոյ Տիկին Պարոզ Գերմանիայէն կը բերէ Յովհաննէսի հայերէն յուշատետրը եւ նամակներու ծրարները: Վերակազմեալ ինչպէս Արսէն Տիրանի կը վիճակուի օրերով պրպտել այդ թուղթերը: Հոն ան ունէր յիշատակներ անկեղծ ու անձնուէր հայրենասիրութեամբ, ծրագիրներ ու երազներ ազգին ու Էջմիածնին ծառայելու: Ափսոս, սակայն, որ թոքախտը պիտի զրկէր իր կուսակցութիւնն ու ազգը իր տաղանդաւոր աշխատաւորէն:

Հայաստանի բարեկամներու շրջանակէն Տիկին Պարոզ ունէր ամենէն յստակ եւ ուղիղ ըմբռնումը հայ դատին օգնելու: Անոր ջանքն էր Ամերիկայի մէջ բարձրագոյն կրթութեամբ հայ երիտասարդներ պատրաստել:

Խաչումեանի Գերմանիա վերադարձէն եւ մահէն յետոյ, Գեորգ Թուրեան, ուրիշ վանական ուսանող մը այս անգամ Երուսաղէմէն՝ տիկնոջ մը օգնութեամբ աւարտեց Հարվըրտի համալսարանի դասընթացքը եւ տարիներով Եգիպտոսի եւ Հնդկաստանի մէջ հայ դպրոցներու իբրեւ տեսուչ ծառայելէ վերջ իր ուխտին հաւատարիմ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ ու ծառայեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, եւ Տրապիզոն աթոռուէլով Կարնոյ ճամբուն վրայ ալ նահատակուեցաւ...:

* * *

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ»

Պոստոն, 1894

ԵՒ

ԱԼԻՍ ՍՅՈՆ ՊԼԵՔՈՒԷԼ

Նիւ Երրպի, Սեպտեմբեր 14, 1857 – Պոստոն,

Մարտ 15, 1950

Ընդհանրապէս ամերիկահայ տարեգրութեան

մէջ իր արժանի տեղը գրաւեց հայասեր այս ամերիկուհին՝ Օրիորդ Ալիս Սթոն Պլեքուէլ: Ան տառապեցաւ հայու ցաւով եւ իր բոլորանուէր կորովը դրաւ ի սպաս հայկական դատին ու մեր իրաւունքներուն:

1892ին Պոստոն բնակող հայ մտաւորականներու ու յատկապէս՝ Յովհաննէս Խաչումեանի հետ ծանօթանալով, կը ներշնչուի անոնց ազգասիրական նուիրումէն: Անոնցմէ կը հաւաքէ հայ գրականութեան գոհարներ – քերթուածներ, երգեր, արծակ եջեր – եւ կը վերածէ զանոնք անգլերէն լեզուի: Այդ գործերուն մէջ կային Մինաս Չերազէ, Արսէն Տիրանէ, Կարապետ Յ. Փափագեանէ, Սահակ Չթճեանէ, Պետրոս Ա. Կելփիքէ եւ ուրիշներէ գործեր, որոնք կը հրապարակէ պարբերաբար տեղական թերթերու մէջ, ծանօթացնելով հայ գրականութիւնը ամերիկացիին: Աւելի ուշ, 1896ին, իբրեւ մնայուն գործ զանոնք կը պարփակէ Armenian Poems գիրքին մէջ:

1894ի Սասունի կոտորածէն անմիջապէս ետք, ան սկսաւ Միացեալ Նահանգներու մէջ հայանպաստ շարժում մը յառաջ տանիլ իր ընկերուհիին եւ գաղափարակիցին՝ Տիկին Պարոզի հետ: Այս զոյգին նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ Պոստոնի մէջ հայերու բարեկամ ամերիկացիներու առաջին ընկերութիւնը՝ Friends of Armenia-ն, պատուոյ նախագահութեամբ ծանօթ բանաստեղծ Ճիւլիա Ուորտ Հաուիի: Պլեքուէլ այս ընկերութեան ամենէն անձնուէր, ժրաջան եւ գործունեայ անդամն էր:

Այս միութիւնը Սասուն կը ծրագրէ դրկել Պարոզի ամուսինը՝ Սամուէլ, որ խմբագիր էր միադաւաններու պաշտօնաթերթին՝ «Քրիշչըն Րեճիսթըր»ի: Ան անկեղծ հայասեր էր, անդամ Ամերիկայի Գոնկրետին: Ծախսերը պիտի հոգային հայերը, սակայն իր մեկնումը կը յետաձգուի, որովհետեւ եւրոպական թերթերու ծանօթ եւ վստահելի թղթակից Էմիլ Տիլլըն անելի կանուխ կը մեկնի Սասուն եւ հոնկէ տեղեկագրել կը սկսի կատարուած դէպքերուն իրականութիւնը:

Մինչ այդ, այս միութիւնը կը հրատարակէ Վան ծնած երիտասարդ ամերիկացի միսիոնար Կրիսի

գիրքը՝ Armenian Crisis: Գիրքը կը տարածուի ամերիկացիներու մօտ եւ կը ստեղծէ հանրային կարծիք ի նպաստ հայերու: Ըսենք որ Ամերիկայի մէջ այդ շրջանին անպակաս էին ցեխարծակումներ հայերու հանդէպ, մանաւանդ աննպաստ կարծիքներ հայոց ազատագրական պայքարին շուրջ: Թուրքերէ կաշառուած թերթեր եւ անհատներ նուիրուած էին այդ տխուր գործին: Ասոնց դէմ Պլէքուէլ կը ճակատէր ոգի ի բռն, ազդու ու կտրուկ պատասխաններով եւ անոնց ապերասան լեզուները կը սանձահարէր:

Համիտեան կոտորածներէն յետոյ, երբ ազգին այլապէս բազմազան հոգերուն վրայ աւելցան որբեր ու կարօտեալներ, Պլէքուէլ իր ամբողջ կարողութիւնը ի սպաս դրաւ անոնց օգնութեան հասնելու: Ուր որ հրապարակային միջոցներ տեղի կ'ունենային, ուր որ հայկական հրապարակային ժողովներ թէ հանգանակութիւններ տեղի կ'ունենային, Պլէքուէլ հո՛ն էր եւ իր բարոյական ծառայութեան հետ նիւթական մասնակցութեան իր ալ բաժինը կը բերէր:

Հայ փախստականներու Միացեալ Նահանգներ հասնելու օրերուն, Գաղթային Վարչութիւնը 40 հազար տոլարի երաշխաւորութիւն մը կը պահանջէր անոնցմէ իւրաքանչիւրէն: Այս պահանջը շուարումի կը մատներ պահ մը հայոց բարեկամները, բայց Պլէքուէլ ինքնաբերաբար յանձն կ'առնէր այդ երաշխաւորութիւնը ըսելով. «Ես կու տամ այս երաշխաւորութիւնը»:

Ան Women's Journal-ի խմբագրի հանգամանքով ունէր լայն շրջանակ մը, մանաւանդ կին մտաւորականներու մէջ: Ժամանակ մը երբ «Հայաստանի Բարեկամներ» ընկերութիւնը կազմալուծուեցաւ, Պլէքուէլ ժրաջան աշխատութեամբ վերակազմեց զայն աւելի ընդարձակ շրջանակի մը մէջ եւ հոն՝ իր բոլոր կարողութիւնը, ազդեցութիւնն ու հեղինակութիւնը ի գործ դրաւ ի նպաստ Հայ Դատին:

Տիկին Պարոզ եւ Օրիորդ Պլէքուէլ Գերմանիա կը մեկնին, որպէսզի նախքան մեռնիլը տեսնեն Յովհաննէս Խաչումեանը, երբ անոր հիւանդութեան ծանրութիւնը իմացեր էին. անոնք տակաւին

Ալիս Սթոն Պլէքուէլ

նաւուն վրայ՝ Խաչումեանին մահը կ'իմանան: Պարոզ կ'ուզէ տէր ըլլալ ողբացեալին գիրքերուն, սակայն ռուս հիւպատոսը ձեռք էր դրած արդէն, որովհետեւ Խաչումեան ռուսահպատակ էր:

Երկու հայասեր ամերիկահայեր Անգլիա կը դառնան եւ կը տեսակցին շատ մը հայասեր անգլիացիներու, ինչպէս՝ Ճեյմզ Պրայսի հետ: Անոնք կ'այցելեն Միհրան Տամատեանին, որ Անգլիա ապաստանած էր այդ շրջանին:

Պլէքուէլ հայկական դատին վերաբերեալ շատ մը ծանօթութիւններ, գիրքեր ու թղթածրարներ հաւաքելով կը վերադառնայ Ամերիկա եւ իր քաղած նոր տուեալներով կը կրկնապատկէ իր ծառայութիւնը յանուն Հայ դատին:

Հայասեր ամերիկացիներ այն համոզումը ունէին թէ իրենց կառավարութիւնը հայկական խնդրին միջամտելու հետամուտ չէ, ոչ ալ պարտաւոր կը զգայ ինքզինք: Թէ այդ պարտաւորու-

թիւնը կը ծանրանայ եւրոպական պետութիւններուն վրայ, մասնաւորաբար՝ Անգլիոյ:

Պլէբուէլի մատուցած անխոնջ գործունեութեան տասնամեակին առթիւ ամերիկահայութիւնը զինք կը մեծարէ: Մայիս 30, 1904ին, Պոստոնի ծանօթ Ֆանուէյ Զոյի պատմական սրահին մէջ հայասերներու եւ ազգայիններու ներկայութեամբ կը տրուի մեծարանքի հանդէս, ուր ծանօթ նկարիչ Գ. Էքսերճեան կը նուիրէ անոր իւղաներկ կենդանագիրը: Խրիմեան Զայրիկ Ամենայն Զայոց Կաթողիկոս կը դրկէ օրհնութեան գիր:

Պլէբուէլ շարունակեց իր աշխատանքը Առաջին Պատերազմի տարիներուն եւս:

* * *

ՀԱՆՊԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ Ի ՆՊԱՍՏ ԶԵՅՈՒՆԻ 1894

Պէտք է արձանագրել այս բաժինը՝ գնահատելու Հնչակեան Կուսակցութեան դերը Չէյթունի ապստամբութեան ի նպաստ:

1892-96 տարիները Գլիվլլնտի նախագահութեան տարիներն էին Ամերիկայի մէջ, երբ երկիրը կ'ապրէր տնտեսական ամենէն անծուկ շրջանը: Զարկերու բարձրացումով՝ շատ աժան գիներով Եւրոպայէն Միացեալ Նահանգներ կը ներմուծուէին զանազան արտադրութիւններ, որոնք անկէ առաջ կ'արտադրուէին ամերիկեան ճարտարարուեստական հաստատութիւններուն կողմէ: Գրեթէ կիսով փակուած էին Ամերիկայի տեղական գործարանները: Ոմանք շաբաթական հազիւ երկու օր կը գործէին, եղած գործաւորներուն սնունդ տալու մտահոգութեամբ միայն: Յարատեւ գործ ունեցողները հազուադէպ էին: Սովորական շաբաթավարձը էր 6-7 տոլար, աւելի լաւ թոշակ կը նկատուէր 9-12 տոլարը, զոր կը ստանային պաշտօնեաներ եւ արհեստաւորներ միայն:

Երկրին տնտեսական այս անծուկ ու անստոյգ վիճակին հետեւանքով, հազարաւորներ փողոցները կը թափառէին անօթի: Շատ մը քաղաքներու մէջ քաղաքապետութիւնը հասարակաց ձրի ճաշարաններ հաստատած էր անգործներուն հա-

մար: Այս էր վիճակը 19րդ դարու վերջին տասնամեակին Միացեալ Նահանգներու գրեթէ բոլոր նահանգներէն ներս:

Նիւթական անձկութիւնը որքան որ յուսահատական էր, կրկնապէս տխուր էր հայ գաղթականին վիճակին համար: Անոնք լեզու չէին գիտեր, միջավայրին անծանօթ էին եւ բարեկամներու եւ ազգականներու բեռ չըլլալու համար ակամայ կը թափառէին քաղաքէ քաղաք գործ մը ճարելու նպատակով: Անոնցմէ մաս մը արդէն մեծ պարտքերով ծանրաբեռնուած էր Ամերիկա գալու համար, ձգած էր իր սիրելիները՝ հայրենիքին մէջ, տնտեսական դաժան պարագաներուն տակ: Զայը օտար աշխարհի մէջ այսպէս տառապանքի, զրկանքի ու անորոշութեան կեանքն էր որ կ'ապրէր մարդկային ամենէն տարրական վայելքներէն ի սպառ զրկուած:

1894ին թուրքը ճզմած էր Սասունը, մինչ Եւրոպան կը զբաղէր Մայիսեան Նախագիծով եւ Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունենար հնչակեաններու մեծ ցոյցը: Սուլթանը ստորագրած էր նախագիծը եւ միաժամանակ հրահանգ տուած՝ ընդհանուր կոտորածի, որ արդէն ծայր տուած էր հայկական գաւառներու մէջ. պայթած էր Չէյթունի ապստամբութիւնը:

Սասունի կոտորածէն յետոյ, երբ ընդհանուր լքում ու յուսահատութիւն տիրած էր ամեն տեղ, Հնչակեան կեդրոնէն մասնաճիւղերուն հասած էր գաղտնի շրջաբերական մը, որուն մէջ Նազարբէկ Կիլիկիոյ մէջ մօտալուտ ապստամբութեան կարելիութիւնը կը շեշտէր եւ անյետաձգելիօրէն Նիւթական օժանդակութիւն կը խնդրէր ընկերներէն: Մասնաճիւղեր խանդավառուած ու ոգեւորուած այս շրջաբերականէն՝ կը սկսին հրապարակային ժողովներու եւ հանգանակութեանց:

Հնչակեան մասնաճիւղեր, որ նախապէս մասնակի գումարներով օժանդակած էին յեղափոխական ձեռնարկներուն, այժմ հրապարակ կու գան ընդհանուր հանգանակութեամբ, ի նպաստ Չէյթունի ապստամբութեան:

Կը հրատարակուի ընդհանուր կոչ մը, որմէ կ'արտատպենք հետեւեալ մասը.

Անցեալ շաբաթներուն մեր մասնաճիւղերն

հանգանակություն բացին ի նպաստ Չեյթունի, համակիրներու օժանդակությամբ երկու հազար տոլարի չափ գոյացաւ ու դրկուեցաւ: Տեսնելով թէ, ահագին պետքին առջեւ շատ ոչինչ է այդ գումարը, մեր խիղճը ստիպեց զմեզ որ հանգանակությունները կրկնենք: Նաեւ պարտական զգացինք յանուն Չեյթունի բախել ամէն հայրենասերի սրտի դուռը, գիտնալով թէ, ամենուն համար նուիրական է սոյն ձեռնարկը: Այսու շրջաբերականաւ ամէն հայրենասերի ձեռնտուութիւնը եւ աջակցութիւնը կը խնդրենք, որով կարող ըլլանք մի զգալի ոյժ դրկել ի Չեյթուն:

- Գիտնալով թէ Չեյթունի ապստամբութեան նախաձեռնարկ եղած է Յնչակեան Կուսակցութիւնը – բան մը զոր անոր հակառակորդներն իսկ չհերքեցին – բնական է որ մեր նպաստն անոր ձեռամբ դրկենք:
- Յեղափոխական նպատակաւ գնալ ցանկացողների մասին շրջաբերական դրկած ենք մասնաճիւղերին, նոքա որք յեղափոխական ասպարէզում մասնաւոր դեր կատարելու կոչումն կ'զգան, կրնան դիմել կամ տեղական մասնաճիւղին կամ գործադիր յանձնախումբի հասցէին:

Չեյթունի ապստամբութեան լուրը՝ հակառակ Ամերիկայի տիրող տնտեսական տագնապին, աւելի հրահրեց հայ երիտասարդութեան մեջ պարտականութեան ու զոհողութեան զգացումը:

Յնչակեաններ ընդ առաջ եկան թէ՛ դրամով եւ թէ՛ կամաւորներով, գաղութներու ուժը ի սպաս դրին Չեյթունի պատմական ապստամբութեան:

* * *

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄՕՏԱՒՈՐ ՆՊԱՏԱԿԸ

Կը հրատարակենք Յնչակեան Կուսակցութեան ծրագրին մօտաւոր նպատակը (լեզուն՝ արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի խառնուրդ), պարզապէս ցոյց տալու թէ շարքերուն միացած մանաւանդ մտաւորական տարրը յառաջդիմական ինչ ինչ սկզբունքներէ

առաջնորդուած մտած է Յնչակեան Կուսակցութեան շարքերը: Անոնցմէ կարելորկ անուններ աւելի ուշ բաժնուած են ընկերվարական սկզբունքները խոտոր համարելով տուեալ պահուն մեր ազգային գերագոյն շահերուն ու կազմած՝ Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը եւ աւելի ուշ՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը: Տամատեան, Թէքէեան, Զօպանեան, Մկրտիչեան, Պարթեւեան եւ շատ ուրիշ ծանօթ անուններ այսպէս զինուորագրուեցան նախ Յնչակեան ու ապա՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան:

Ներկայումս Թուրքաց Հայաստանում հայ ժողովրդի դրութիւնը քաղաքականապէս ու տնտեսապէս հանդիսանում է իբրեւ ստրկական կացութեան կերպերի մի շղթայակապ զանգուած:

Տնտեսապէս ժողովուրդը ծանրաբեռնուած է ուղղակի կամ անուղղակի բազմաթիւ ու ահագին հարկերի տակ, որոնք կրկնապատկւում, եռապատկւում են քայքայուած ու մնասկացած կառավարութեան յաճախակի ֆինանսական ճգնաժամերի ժամանակ. ժողովրդի հողը շարունակաբար բռնի կերպով յափշտակւում է կառավարութեան ձեռքով, սրա աշխատութեան արդիւնքը դառնում է մշտական պատառ՝ հարստահարիչ կառավարութեան ու առանձնաշնորհուած անձերի մօտ: Այդպիսի պայմանների թակարդում բանտարկուած ու շղթայուած ժողովուրդն աշխատում ու բանում է բացառապէս կառավարութեան ու շահամոլ դասակարգերին կերակրելու համար:

Քաղաքականապէս նա լիովին իրաւագուրկ է, դատապարտուած ստրկական լուրթեան, հլու հնազանդութեան. անիրաւ՝ իբրեւ վկայ դատարանում. մեղաւոր՝ երբ իրեն սպաննելիս՝ պաշտպանւում է. յանցաւոր՝ երբ հառաչում ու լալիս է՝ իր թշուառ դրութեան վրայ. կրօնքով հալածուած, կեանքն ու կայքը անապահով, վայրենի ցեղերի աւերիչ ու անարգել յարձակումներին ենթակայ եւ այդ բոլորի շնորհով՝ հասած է քաղաքական ու ֆիզիքական քայքայման ու նիւթական աղքատութեան:

Մեր համոզումն այն է, որ այդ թշուառ վիճակից ժողովուրդին փրկելու եւ նրան դնելու այն ուղիին վրայ, որը նրան միջոց տար դիմելու դեպի սոցիալիստական կազմակերպութիւնը, դեպի այն հեռաւոր նպատակը, անհրաժեշտ է Թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, քաղաքական ազատութիւն եւ ազգային անկախութիւն, որոնք եւ դառնում են ՄՕՏԱԿԱՅ ՆՊԱՏԱԿ:

Պահպանելու համար մէկ անգամ ձեռք բերուած ազգային անկախութիւնը եւ ապահովացնելու համար ժողովրդի հետագայ յառաջդիմութիւնը, որը նրան պէտք է տանի դեպի Հեռաւոր Նպատակը, յաղթանակից յետոյ եւ եթ գործադրել քաղաքական ազատութեան պայմանները՝ մենք մեր պարտքն ենք համարում նշանակել այստեղ այդ միջոցները:

1. Մշտական ներկայացուցչութիւն՝ Օրէնսդիր ժողով, որ կ'ընտրուի ազատ կերպով, ժողովրդային ընդհանուր եւ ուղղակի քուէարկութեամբ, պատուէրներով հանդերձ քուէարկողների կողմից եւ որ կ'ունենայ լիակատար իրաւունք ազգային կառավարչական բոլոր հարցերում:

ա. ժողովրդական ներկայացուցիչներ կարող են ընտրուել ամէն դասակարգերից:

բ. Օրէնսդիր ժողովի տեղը պիտի լինի Հայաստանի նշանաւոր քաղաքներից մէկը:

2. Նահանգական ընդարձակ ինքնավարութիւն:

3. Համայնական ընդարձակ ինքնավարութիւն:

ա. Հասարակական ամենայն պաշտօն հաստատում է ժողովրդական ընտրութեամբ:

4. Ընտրութեան իրաւունք ունի ամէն անձ՝ առանց խտրութեան նրա ունեցած հասարակական դիրքի, կարողութեան եւ պարապմունքի:

5. Մամուլի, խղճի, խօսքի, գումարման, ընկերութիւնների եւ ընտրողական ագիտացիայի լիակատար ազատութիւն:

6. Ամէն անձ ու բնակարան անձեռնմխելի են:

7. Համայն ժողովրդի զինուորագրութիւն:

Իսկ ինչ վերաբերում է ժողովրդի տնտեսական դրութեան բարենորոգումների մասին, որ պիտի

իրագործուի քաղաքական ազատութիւն հաստատելուց յետոյ, մենք առ այժմ կ'ասենք հետեւեալը.-

Քննութիւն՝ ամբողջ ժողովրդի տնտեսական կեանքի պայմանների եւ կերպարանափոխել ու կանոնաւորել նրանց նոյն ժողովրդի ձգտումների, պահանջների ու կարիքի համեմատ:

Այսուամենայնիւ հարկաւոր ենք համարում նշանակել այստեղ՝ որ ժողովրդի կեանքի այդ ճիւղում իրագործուի հետեւեալ հիմնաւոր պայմանը.- Հարկային առաջադիմող (բրոկրետիկ) սիստեմ՝ սկսած որոշ կարողութիւնից վեր:

Նմանապէս հարկաւոր ենք համարում նշանակել այստեղ ժողովրդային կրթութեան վերաբերութեան հետեւեալ պայմանները.- Պարտաւորեցուցիչ կրթութեան սիստեմ ամենքի համար:

Վերոյիշեալ նպատակներին հասնելու միջոցն է՝ յեղափոխութիւնը, այսինքն՝ պէտք է բռնի կերպով կերպարանափոխել, յեղաշրջել ներկայ հասարակական կազմակերպութիւնը Թուրքաց Հայաստանում, ի գործ դնելով ժողովրդական ապստամբութիւն:

Յեղափոխական-ապստամբական գործունեութեան ասպարեզն է Թուրքաց Հայաստանը:

Այդ գործունեութիւնը ամփոփուում է հետեւեալ կէտերում.- փրոփականտա, ագիտացիա, տեռոր, կազմակերպութիւն:

* * *

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿԱՍՄԻՈՐՆԵՐ

1894

Սասունի կոտորածէն յետոյ, 1894ին, հնչակեաններ՝ ներշնչուած երկրի յեղափոխական շարժումներէն եւ մանաւանդ լեցուած Սասնոյ կոտորածին վրէժխնդրութեամբ, ազատութեան հաւատքով կը փութան դեպի պարտականութեան ֆէտայական դաշտ:

Ապաի իր ընկերներով մեկնած էր արդէն, անոնց կը յաջորդէն խումբ առ խումբ այլ հնչակեաններ:

Շաւարշ Շիշմանեան, Սարգիս Պելեան (Զեռի), Սիսակ Վանիկեան (Սիսակ), Եփրեմ Կաճառ-

եան (Ռուբեն), Յակոբ Ժամկոչեան (Ներսես), Յարութիւն Խանիկեան (Վարդան), Խայաճան Պօղոսեան (Մուսա), Մելքոն Կեօճեան (Գուրգէն), Մարտիրոս Սիմոնեան (Կարօ), Ասատուր Տամկաճեան (Մլէհ), Սարգիս Տէր Յովհաննէսեան (Մուշեղ), Սմբատ Ռստիկեան (Կռունկ), Սենեքերիմ Պօսնուգեան (Զերիմ), Սեդրակ (Զարթիս), Սիմոն, Ծագ եւ Յէրի:

Կիպրոսի մէջ այս խումբին կը միանան Նաեւ Միսօ-Շահէն եւ ուրիշներ, որոնք Ապահի առաջնորդութեամբ Կիպրացի թուրքի մը առագաստանաւով կ'անցնին Սուէտիա: Զոն Մուսա Լերան ծովեզերքը զիրենք կը դիմաւորէ Աղասին հայ զիւղացիներով:

Հնչակեան մարտականներ կը սկսին գործել իրենց նոր շրջանակէն ներս, կը կազմակերպեն եւ ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստեն Սուէտիոյ, Չորք Մարզպանի, Զաճընի, Ուրֆայի, Զեսապի եւ Չէյթունի շրջաններու հայութիւնը: Կամաւորները կը խանդավառեն տեղացի ժողովուրդը եւ սրտովին ամբօրէն կը կապեն իրենց:

Ամերիկայէն մեկնող հնչակեան այս խումբն էր որ Չէյթունի պետերուն ու առաջնորդներուն հետ խորհրդակցաբար եւ գործակցութեամբ կազմակերպեց ու առաջնորդեց Չէյթունի ապստամբութիւնը, Ֆռնուզի կռիւները, Այնթապի եւ Ուրֆայի դիմադրութիւնները եւ Չորք Մարզպանի ինքնապաշտպանութեան կռիւները (1896): Իսկ երկու հնչակեաններ՝ Պաղտասար Գավուքճեան (Մուրատ) եւ Բարսեղ Տէր Արիստակէսեան (Բարգէն) զացին Խարբերդ:

Միացեալ Նահանգներու զանազան շրջաններէն հնչակեան կամաւորներու մեկնումը ո՛չ միայն շարքայիները, այլ նաեւ ժողովուրդին բոլոր խաւերը անօրինակ խանդավառութեամբ լեցուց: Վերջապէս օրէ օր կը ստուարանան ու կը ծաւալին հնչակեան շարքերը: Ժողովուրդը իր նիւթական ու բարոյական զոհողութեամբ զօրավիգ կը կենայ կամաւորներուն ազատագրական պայքարին:

1895ին Զրաչեայ-Մարալ (Գրիգոր Ղարիպեան) հնչակեան կեդրոնէն 650 ոսկի Կիլիկիա փոխադրելու ձեռնարկով՝ անվտանգ կը հասնի

Չէյթունի Բ. ապստամբութեան ղեկավարները: Չախէն աջ՝ Ապահ, Զրաչեայ Մարալ, Աղասի, Մլէհ:

Ալէքսանտրէթի ծովափը: Զոն Սմբատ Ռստիկեանի եւ հնչակեան ներկայացուցիչ Ֆարիատի աջակցութեամբ նաւէն դուրս կը հանեն դրամը: Սակայն, զէնքերն ու փամփուշտներու ծրարը դուրս հանելու միջոցին, Ֆարիատ, որ յոյն մակոյկի վարորդին հետ նախապէս կարգադրութիւն էր ըրած ազատօրէն զանոնք դուրս հանելու համար, բախում կ'ունենայ անոր հետ, որովհետեւ յոյն խոստացուած վճարումէն անելի կը պահանջէ, եւ երբ կը մերժուի, իսկոյն չափազանցեալ ամբաստանութիւններով երեւան կը հանէ զէնքեր փախցնելու գաղտնիքը. Ֆարիատ կը ձերբակալուի: Բարեբախտաբար նախ քան այս միջադէպը, Ֆարիատ դրամը ապահով վայր մը պահեստի դրած էր: Զրաչեայ-Մարալ եւ Ս. Ռստիկեան ծպտուած հազիւ կրնան ազատիլ եւ հասնիլ հնչակեան ընկերներու մօտ:

Ֆարիատ քիչ յետոյ կաշառքով բանտէն կ'ազատի եւ դրամը առած կը մեկնի իր ընկերներուն մօտ: Դժբախտաբար, Սուէտիոյ մօտերը յարձակման կ'ենթարկուի տեղացիներու կողմէ, որոնք կը կողոպտեն զինք: Ֆարիատ հազիւ կ'ազատի...:

Հնչակեաններ կ'որոշեն որ Մելքոն Կեօճեան, որ ամերիկեան քաղաքացի էր, ներկայանայ Անտիոքի կառավարութեան իբրեւ Ֆարիատ, ու իբրեւ ամերիկացի վաճառական, կողոպտուած դրամը ետ պահանջէ:

Կենտրոնական ընկերներու այս որոշումը կը գործադրէ. կը մեկնի Անտիոք եւ իբրեւ ամերիկացի քաղաքացի կառավարութեան կը դիմէ ուղղակի եւ կողոպտուած դրամը ետ կը պահանջէ:

Թրքական կառավարութիւնը կը ձերբակալէ զինք եւս եւ կը դրկէ Զալէպի բանտը, անկէ ալ Կ. Պոլիս, ուրկէ հազիւ կրնայ ազատիլ ամերիկեան դեսպանին միջամտութեամբ, առանց սակայն կարենալ վերստանալու կողոպտուած դրամը:

* * *

ՊԱՊԸ ԱԼԻԻ ՅՈՅՅԸ

Սեպտեմբեր 18, 1895

Առաջնորդութեամբ Յնչակեան Կուսակցութեան, կազմակերպուեցաւ քաղաքական խաղաղ ցոյց Կ. Պոլսոյ Սուլթան Զամիտ Բ.ի նստավայր Պապը Ալիի (Բարձրագոյն կամ Բ. Դում) շրջակայքը ի պաշտպանութիւն Մայիսեան Բարենորոգումներու: Գլխաւոր կազմակերպիչներն էին Մ. Զացագործեան, Ա. Կամսարական, Վ. Արզուեան, Լ. Մկրտիչեան եւ ուրիշներ:

Անոնք թրքական իշխանութիւնները եւ եւրոպական երկիրներու դեսպանները նախապէս տեղեակ պահէր էին կազմակերպուելիք ցոյցին մասին՝ կանխելու համար ցուցարարներու նկատմամբ հնարաւոր հաշուեյարդարը թրքական ոստիկանութեան կողմէ: Մօտ չորս հազար ցուցարարներ «Մայիսեան բարենորոգումներ»ու ընձեռած ոգիով կը պատրաստեն փաստաթուղթ մը՝ վարչատարածքային, տնտեսական, իրաւական վերափոխումներու պահանջներով:

Հակառակ ցոյցի խաղաղ ընթացքին եւ կազմակերպիչներուն ձեռնարկած նախազգուշական միջոցներուն, թրքական իշխանութիւնները արիւնայի ջարդ կազմակերպեցին: Թէեւ ցոյցի մասնակիցները դիմադրութիւն ցոյց չտուին, այսուհանդերձ, կոտորուեցաւ մօտ երկու հազար հայ: Կ. Պոլիսով սկսաւ հայերու կոտորածը:

Հայերու նկատմամբ այս կոտորածներուն ի տես, միջազգային հանրային կարծիքը թրքական բարբարոսութիւններուն դէմ յայտնեց իր բողոքը:

Բարձր Դումը (Պապը Ալի):

Եւրոպական պետութիւններուն ճնշումին տակ Բ. Դումը 1895ի Հոկտեմբերին հաստատեց Մայիսեան Բարենորոգումները, սակայն այդ փաստաթուղթը մնաց անկատար, իսկ Արեւմտեան Հայաստանի եւ Օսմանեան Կայսրութեան զանազան շրջաններու մէջ շարունակուեցան հայերու նկատմամբ սպանութիւնները, որոնք ծանօթ են Զամիտեան Կոտորածներ անունով, 300 հազար հայերու նահատակութեան պատճառ դառնալով:

Այս ցոյցը յեղափոխական ու քաղաքական կեանքին մէջ աննախընթաց հանգրուան մը նկատելով, 1890ի Գում Գաբուի ցոյցէն ետք, կ'արժէ աւելի լայնօրէն անդրադառնալ անոր, որովհետեւ անոր կազմակերպիչները այդ օրերու յառաջդիմական մտաւորականներն էին, որոնք դժգոհ ըլլալով Յնչակեան Կուսակցութենէն, հիմնեցին Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը:

Թրքական կառավարութիւնը Մայիսեան ծրագրի վաւերացումը եւ անոր գործադրութիւնը զանոնք քննելու պատրուակի տակ կը ձգձգէր: Որքա՞ն ուշանար, հայութիւնը աւելի անհամբեր կը դառնար, այնքան մը որ երբ ծրագրին գործադրութիւնը դարձաւ գրեթէ անյուսալի, Յնչակեան Կուսակցութիւնը աւելի քան երբեք անհրաժեշտութիւն նկատեց կազմակերպել նոր ցոյց մը՝ յիշեցնել տալու Սուլթանին ու մեծ պետութիւններուն թէ հայութիւնը կը սպասէ Մայիսեան Բարենորոգմանց ծրագրին: Արդէն Պատրիարքական Աթոռին եկած էր Մատթէոս Արք. Իզմիրլեան,

որ ծանօթ էր իր Հայկական Հարցի կարգաւորման խորունկ համոզումներով, ծանօթ նաեւ՝ բացառիկ կորովով եւ անտեղիտալի վճռակամութեամբ: Ժողովուրդին «Երկաթե Պատրիարք»ն էր:

Հնչակեաններն ու անոր խօսնակ «Հայրենիք» թերթը յաջողուցած էին անոր ընտրութիւնը: Այս թերթին շուրջ համախմբուած էին ժամանակի բոլոր հնչակեանները, ինչպէս՝ Արփիար Արփիարեան, Երուանդ Օտեան, Լեւոն Բաշալեան եւ Արշակ Զօպանեան: Իզմիրլեանի պատրիարքական թեկնածութիւնը կը պաշտպանէին նաեւ Գաբրիէլ Նորատունկեան, Տիգրան Խան Զէլէկեան, Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան եւ ուրիշներ:

Ընտրութիւնը տեղի ունեցած էր Մայր Եկեղեցիին մէջ՝ Դեկտեմբեր 7, 1894ին: Բ. Դուռը ամէն ջանք թափած էր ձախողցնելու Իզմիրլեանի ընտրութիւնը, սակայն հնչակեաններ յաջողուցած էին: Թէեւ Սուլթանը երկար ատեն չէր վաւերացներ ընտրութիւնը, ի վերջոյ տեղի տուաւ ու ընտրեալ Պատրիարքը կատարեց իր ուխտը:

Իզմիրլեանի հետ գործակցութեամբ կը կատարուին նախապատրաստական աշխատանքները Պապը Ալիի ցոյցին, որ տեղի պիտի ունենար Սեպտեմբեր 18, 1895ին: Հնչակեան զոյգ մարմինները՝ Վարիչ ու Գործադիր, կը գործակցէին: Վարիչ Մարմնի անդամներն էին՝ Լեւոն Մկրտիչեան, Սուրեն Սուրենեան, Վահէ Արզուեան, փաստաբան Գուրգէն Էֆենտի: Իսկ Գործադիր Մարմնի անդամներն էին՝ Մ. Հացագործեան, Ա. Կամսարական, Յակոբ Արծրունի, Վ. Յարութիւնեան, Վ. Արզուեան եւ Կարօ Սահակեան:

Ցոյցի յայտարարութիւնները՝ հայերէնով, թրքերէնով եւ ֆրանսերէնով կը ցրուէն քանի մը օր առաջ, նոյնիսկ դիւանագիտական շրջանակներէն ներս: Կը պատրաստուի Բողոք-Պահանջագիր մը, որ պիտի տրուէր Բ. Դուռ եւ պիտի ներկայացուէր Սուլթանին: Ահա՛ պահանջագիրը, խմբագրուած Միհրան Տամատեանի կողմէ.

«Պոլսոյ՝ տեղացի եւ ասիական ամէն նահանգէ պանդուխտ հայերս, միաձայն հաւանութեամբ կազմակերպեցինք այս ցոյցը, հանդիսաւոր կերպով բողոքելու համար մեր երկրին մէջ տիրող գէշ

կացութեան դէմ եւ Պապը Ալիին ու Եւրոպային ներկայացնելու համար հայ ժողովուրդին պահանջները:

Մենք կ'ուզենք այսօր անգամ մը եւս մեր կացութեան վրայ հրաւիրել քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնը, յայտարարելով թէ՛ անխախտելի որոշում տուած ենք այլեւս համակերպութեամբ չտանիլ ներկայ մահաբեր եւ անիրաւ վիճակը:

Մենք կը բողոքենք այն սիստեմաթիք հալածանքին դէմ, որուն ենթակայ եղած է մեր ժողովուրդը, մանաւանդ այս վերջին քանի մը տարիներս, որ Բ. Դրան կողմէ ընդունուած է իբր կառավարական սկզբունք՝ միակ նպատակ ունենալով բնաջինջ ընել հայերը եւ պարպել իրենց հայրենիքը: Այս իրողութիւնը լիովին կը հաստատեն մէկ կողմէ օտար հիւպատոսներու տեղեկագիրները ու եւրոպական թերթերու թղթակիցները եւ միւս կողմէ՝ պաշտօնական տեղեկագիրները եւ շարունակական գանգատները, որոնք կը տեղան Ազգային Պատրիարքարան:

Մենք կը բողոքենք քաղաքական անթիւ ձերբակալութեանց դէմ, բանտարկեալներուն վրայ գործադրուած բարբարոսական եւ հակամարդկային տանջանքներուն դէմ, ինչպէս նաեւ պաշտօնեաներու եւ հարկահաւաքներու անիրաւ կեղեքումներուն դէմ:

Մենք կը բողոքենք Սասունի կոտորածին դէմ, ուր, ինչպէս հաստատուած իրողութիւն մըն է այսօր, մեր հազարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը համարձակած էին խնդրել ապահովութիւն՝ իրենց կեանքին եւ ինչքին, պաշտպանութիւն՝ իրենց պատուոյն եւ կրօնքին, բայց անոնք նկատուեցան իբր ապստամբներ, ուստի եւ ջարդուեցան զինուորներէ եւ լողացին իրենց արեան մէջ:

Մեր ժողովուրդը պետք ունի անդորրութեան եւ ապահովութեան, որպէսզի կարենայ համեմատաբար բարեկեցութիւն ձեռք բերել եւ հասնիլ այն յառաջդիմութեան ու քաղաքակրթութեան, դէպի ուր կը դիմեն ուրիշ ժողովուրդներ:

Մենք կը պահանջենք օրինական իրաւունքներ, որոնք երաշխաւորեն մեր կեանքին ու ինչքին

կատարեալ ապահովութիւնը, մեր պատուոյն բացարձակ պահպանութիւնը: Մենք կը պահանջենք ազատութիւն՝ խղճի, խօսքի, մամուլի եւ հանրային գումարումներու. ինչպէս նաեւ՝ օրէնքի առջեւ ամենուն բացարձակ հաւասարութիւն: Մենք կը պահանջենք որ որեւէ ձերբակալութիւն իր արդարացումը ունենայ, անմիջական կերպով, դատարաններու առջեւ, որով կարելի է նախնական բանտարկութիւնը եւ կամայական ձերբակալութիւնները արգիլել: Պէտք է մեզ արտօնուի զէնք կրել, քանի որ անկարելիութիւն կայ քիւրտերը զինաթափ ընելու:

Մենք կը պահանջենք վեց վիլայէթներուն համար ընդհանուր կառավարիչի մը հաստատումը: Ամէն պարագայի մէջ այդ պաշտօնը պիտի յանձնուի եւրոպացիի մը, որ պիտի նշանակուի պետութենէն:

Այդ պաշտօնեան պիտի կառավարէ երկիրը՝ աջակցութեամբ տեղական ժողովի մը, որուն անդամները պիտի ընտրուին ընդհանուր քուէարկութեամբ, առանց խտրութեան ցեղի, կրօնի եւ դասակարգի:

Մենք կը պահանջենք տնտեսական բարենորոգումներ տեղական պետքերուն համաձայն: Ինչպէս են՝ հարկերու թեթեւացում, տարապարհակ աշխատութեանց ջնջում, ինչպէս նաեւ ջնջում քիւրտերու կողմէ դրուած ապօրէն տուրքերու: Ամբողջ երկրին մէջ միատեսակ տուրքերու միատեսակ դրութիւն. երկրագործութիւնը եւ արդիւնաբերութիւնը վերակենդանացնելու յատուկ բարենորոգումներ: Վերջ տրուի այն դրութեան, որով հայոց հողերը բռնագրաւուելով քիւրտերուն կը բաշխուին, ինչ որ տեղի կ'ունենայ մանաւանդ լեռնային տեղերը: Օժտել հողագուրկ գիւղացիները սեփական հողով:

Հաստատ համոզուած ենք, որ վերոյիշեալ պահանջներուն իրականացումը անհրաժեշտ է թէ՛ հայերուն ընդհանուր ապահովութեան ու բարեկեցութեան համար եւ թէ՛ այն տարբեր ժողովուրդներուն համար, որոնք մեր երկիրը կը բնակին եւ որոնց հետ մեր շահերը նոյնն են:

Հաստատ համոզուած ենք նաեւ, որ ներկայ

վիճակին շարունակութիւնը անխուսափելի կերպով ամենամեծ չարիքներու պատճառ պիտի դառնայ թէ՛ մեր երկրի, թէ՛ մեր դժբախտ ժողովուրդի եւ թէ՛ ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան համար:

Այս պատճառաւ, որոշեցինք վճռական կերպով յիշեցնել Սուլթանին եւ պետութեանց՝ հայկական խնդրոյն նպաստաւոր եւ անմիջական լուծումի մը անհրաժեշտութիւնը: Ուստի, ընդհանուր կերպով մը կը ներկայացնենք բարենորոգումներու մեր այս պահանջները, որոնց գործադրութիւնը միայն կրնայ երաշխաւորել խաղաղութիւնը եւ ապահովութիւնը մեր երկրին»:

Յայտարարութենէն օրինակներ կը յանձնուին եղեռնադատ ատեանի նախագահին, ընդհանուր դատախազին եւ ոստիկանութեան նախարարին: Ոստիկանութեան տնօրէն Զիւսնի, Նազըմ Փաշայի կողմէ կ'երթայ Իզմիրլեանին մօտ եւ կը խնդրէ, որ ցոյցին կազմակերպիչները իր մօտ կանչէ եւ տարհամոզէ զանոնք՝ ցոյցէն հրաժարելու համար: Պատրիարքը կը պատասխանէ թէ ինք չ'ուզեր միջամտել այդ խնդրին: Ոստիկանութիւնը կ'որոշէ Պապը Ալիի շրջակայ բոլոր փողոցները զինուորներով շրջապատել:

Այդ պարագան նկատի ունենալով՝ ինչպէս են՝ ներքին ռազմավարութեամբ մը ցոյցին օրը կը փոխեն՝ Կիրակիէն Երկուշաբթի օր, երբ 4000ի հասնող բազմութիւն մը կը խռնուի Գում Գաբու: Յուցարարներուն մեծամասնութիւնը կը բաղկանար մշեցի, վանեցի եւ բաղէշցի պանդուխտներէ, ասոնց կը միանային նաեւ պոլսեցիներ, գլխաւորաբար՝ կիներ եւ աղջիկներ:

Յուցարարներէն չորս հայուհիներ կը ներկայանան Պատրիարքին ու անոնցմէ Մարի Պէյլերեան յուզիչ ճառով մը կ'անդրադառնայ հայութեան կրած տառապանքներուն եւ կը խնդրէ որ Պատրիարքը դիմէ Բ. Դրան ու եւրոպական պետութիւններուն՝ վերջ տալու համար հայերուն դէմ եղած հալածանքներուն եւ հարստահարութիւններուն: Խօսքը կը վերջացնէ բացազանչելով. «Սրբազան, ժողովուրդը մահ կամ ազատութիւն կը պահանջէ»:

Յուցարարները, այնուհետեւ, թափօր կազմած՝ կը քալեն դէպի Պապը Ալի, իոն ներկայացնէ-

լու համար Յնչակեան Յուշագիր-Պահանջագիրը: Բոլորը կ'երգեին «Ձայն Սը Յնչե'ց Էրգրումի Յայոց Լեռներէն» յեղափոխական երգը: Յուշարարներ կը մօտենան Բ. Դրան երկաթեայ պարիսպներուն. ոստիկաններ կը փակեն դռները ու կ'արգիլեն անոնց մուտքը: Ոստիկանապետէն կը խնդրեն որ յուշագիրը յանձնուի Եպարթոսին: Երբ կը մերժուի, երիտասարդ մը՝ 18 տարեկան, ատրճանակով կը սպաննէ թիկնապահ Սերվէթ պէյը: Կը սկսի կատարեալ կռիւ մը հայերու եւ ոստիկաններուն միջեւ: Դէպքին վայրը կը հասնին իսլամ խուժանը եւ միւս կողմէ՝ Անտոն Ռշտունիի գլխաւորութեամբ՝ 500 հայ մարտիկներ ու կռիւը կը սաստկանայ: Աւելի քան ժամ մը Կ. Պոլիս, Բերա եւ Ղալաթիա տակնուվրայ կ'ըլլան:

Եպարթոսի թիկնապահը անձամբ կու գայ Պատրիարքարան եւ Իզմիրլեանը կը հրաւիրէ կառավարատուն՝ Եպարթոսին հետ տեսակցելու համար: Ան սկիզբը հիւանդ կը ձեւանայ եւ կը յայտարարէ որ ինք անկարող է խօսք հասկցնել արդար զայրոյթով բորբոքած ամբոխին: Խաղաղ ցոյցը կը շարունակուի շրջանի եկեղեցիներուն մէջ յաջորդող օրն ալ:

Պատրիարքարանէն իր յոյսը կտրելով՝ կառավարութիւնը կը դիմէ ազգին քանի մը երեւելիներուն, որպէսզի համոզեն ժողովուրդը եկեղեցիները պարպել: Անոնցմէ Նորատունկեան, Տաղաւարեան եւ Զելէկեան Խան կը շրջին եկեղեցիները կը հաղորդեն կառավարութեան երաշխաւորութեան մասին, թէ՛ Բարենորոգումներու եւ թէ՛ իրենց ապահովութեան վերաբերմամբ: Ժողովուրդը կը քաշուի եկեղեցիներէն եւ այս խաղաղ նպատակով սկսած բայց արիւնով վերջացած ցոյցը վերջ կը գտնէ:

Պապը Ալիի ցոյցին արձագանգները յաջորդող օրերուն լոյս կը տեսնեն մեծ թերթերու խմբագրական սիւնակներուն մէջ. այսպէս՝ անգլիական «Մանչեսթըր Կարտիըն»ի, «Սթենտըրտ»ի (Յոկտեմբեր 8, 1895), «Տէյլի Գրոնիքըլ»ի (Յոկտեմբեր 10, 1895), «Տէյլի Նիուզ»ի (Յոկտեմբեր 3, 1895), «Թայմզ»ի (Յոկտեմբեր 4, 1895), ինչպէս նաեւ՝ ֆրանսական եւ գերմանական զանազան թեր-

թերու, որոնք պաշտպանեցին հայերուն կազմակերպած ցոյցերը՝ միակ միջոցը ազդելու Սուլթան Ապտիլ Յամիտի վրայ:

Քեամիլ փաշան պաշտօնի անցնելուն, Եւրոպական պետութիւններու դեսպանները յուշագիր մը կը յանձնեն անոր, հետեւեալ կէտերէ բաղկացած.

ա. Պապը Ալիի ցոյցին հետեւանքով բանտարկեալներուն արձակումը.

բ. Երաշխաւորել ժողովուրդին ապահովութիւնը՝ ջարդերուն դէմ.

գ. Քննութիւն բանալ դէպքին մասին եւ պատժել հայեր կոտորողները.

դ. Վաւերացնել Յայաստանի համար եղող բարենորոգումներու ծրագիրը:

Յուշագրին ամենէն ծանր կէտը Սուլթանին համար կը մնար վերջինը: Ան տարիներէ ի վեր զայն կը ձգձգէր, բայց այս անգամ դեսպանները կը մնային հաստատակամ:

Վերջապէս, Յոկտեմբեր 18, 1895ին հրամանագիրը պաշտօնապէս կը ստորագրէր ան: Այս ցոյցով Սուլթանը վերջապէս խոնարհած էր հայ յեղափոխութեան ուժին առաջ: Պապը Ալիի ցոյցին հետեւանքով Նոր ջարդեր եւ հալածանքներ ծնունդ առին Չէյթունի մեծ ապստամբութեամբ:

* * *

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

Լոնտոն, 1897

Անգլիական Ընկերութիւն՝ ծանօթ որպէս Friends of Armenia, կը հիմնուի 1897ին, Լոնտոնի մէջ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող հայ բնակչութեան օգնութիւն ցոյց տալու նպատակով: Բարեկամներու հիմնադիրն ու նախագահն էր Ֆ. Քավենտիշը: Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ էին Պելֆասթէն, Էտինպուրկէն, Փէյսիլիէն եւ ուրիշ քաղաքներէ եկած անգլիացի մտաւորականներ:

1900ին կը հրատարակուի ընկերութեան «Հայաստանի Բարեկամ» (Friend of Armenia) եռամսեայ պաշտօնաթերթը: Պարբերականը

Հայաստանի Բարեկամներու գործունեութիւնը կը բնութագրէ որպէս Հայաստանի «վերականգնման փորձ»: 1897-1908ին ընկերութիւնը կը հանգանակէ 60 հազար անգլիական սթերլին, որ կը տրամադրէ Համիտեան ջարդերու (1894-96) ժամանակ տուժած հայերուն: 1909ին Հայաստանի Բարեկամները Հայաստան կ'ուղարկէ անլի քան երեք հազար սթերլին, իսկ 1915ին՝ 98 հազար: Ընկերութիւնը զգալի օգնութիւն ցուցաբերած է արեւմտահայ գաղթականներուն 1920ականներու սկիզբը:

* * *

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ՝ ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՐԱԾԵԱՆ

Ուստր, Յուլիս 2, 1898

Յուլիս 2, 1898ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. (Խրիմեան Հայրիկ) կը հաստատէ Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդարանը, կեդրոն ունենալով հայաշատ Ուստր քաղաքի Ս. Փրկիչ եկեղեցին: Թեմի առաջին առաջնորդը կ'ըլլայ Յովսէփ Ծ. Վրդ. Սարաճեան, անլի ուշ եպիսկոպոս: Ան ծնած էր Կ. Պոլիս 1849ին: Կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1906 թուականը որպէս առաջնորդ Նորակազմ թեմին: Ան ապրեցաւ ամերիկահայ կեանքի թեմական կառոյցներու կազմաւորման առաջին շրջանն ու խմորուող յեղափոխական կեանքին եղաւ ականատես:

Միայն ամերիկեան միսիոնարական շարժումները չէին որ հակառակ էին յեղափոխութեան եւ Հնչակեան ու ապա՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեանց աշխատելաձեւին ու փրփականտին: Կար Նաեւ Սարաճեան վարդապետ, որ ժամանակ մը իրեն հակառակորդ Մ. Թովհա-նէլեանի հետ միացած՝ յամառօրէն պայքարած է այն քանի մը յեղափոխականներուն դէմ, որոնք կ'աշխատէին Ուստրի Նորաշէն եկեղեցիին ներքնայարկը կազմել գրադարան մը եւ ունենալ փոքրիկ «Հայկական Կաճառ» մը, լսարանական ժողովները իոն կատարելու համար: Թովհանէլեան

Յովսէփ Վրդ. Սարաճեան:

Ամերիկա եկած էր 1863ին եւ Ուստրի համայնքին եւ եկեղեցւոյ հաստատութեան մէջ մասնակցութիւն եւ կարեւոր դեր էր կատարած: Հակառակ էր յեղափոխութեան քարոզչական արշաւին եւ այդպէս ալ յեղափոխական երիտասարդներէն ճանչցուած էր որպէս թրքասէր:

Ներքնասրահի ժողովներուն գլխաւորաբար կ'ատենախօսէին Մանուկ Ծերօն, Կարապետ Կիրակոսեան, Հիւսնիմանսուրցի (Ատիեան), Գեորգ Սրապեան եւ յետոյ՝ Գարեգին Զիթեան:

Սարաճեան վարդապետ կ'ազդարարէր երիտասարդներուն չկարդալ «Արմենիա»ն, «Մշակ»ը, «Հնչակ»ը եւ Րաֆֆիի գիրքերը եւ զանոնք գրադարանէն ներս չընդունիլ: Սակայն գրադարանի յանձնախումբի անդամները կարեւորութիւն չէին տար Սարաճեան վարդապետի դիտողութեանց եւ

յիշեալ թերթերն ու գիրքերը կու գային գրադարան ու յափշտակութեամբ կը կարդացուէին: Սարաճեան, զայրացած, նախ կ'աշխատի երկուքի բաժնել երիտասարդութիւնը, յետոյ բռնի ուժով վնասակար ճանչցուած թերթերն ու գիրքերը դուրս նետել կու տայ գրադարանէն:

«Կաճառ»ի անդամական ժողովին մէջ Թովհանէլեանի տեղ ատենապետ կ'ընտրուի Կարապետ Կիրակոսեան: Նոյն ատեն, այս անգամ, Սարաճեան բողոքականի եւ լուսաւորչականի խնդիր կը յարուցանէ այն առարկութեամբ թէ բողոքականները պէտք չէ որ պաշտօն ունենան «Կաճառ»էն ներս: Մեծամասնութիւնը, սակայն, տեսնելով վարդապետին երկդիմի ընթացքը, կամայականութիւնն ու բռնապետութիւնը, անդամական ժողովին մէջ կ'որոշէ հաստատապէս ընդդիմանալ անոր եւ պաշտպան կանգնիլ իր իրաւունքներուն:

Մարտ 16, 1893ի անդամական ժողովին մէջ մեծամասնութիւնը կը բողոքէ Սարաճեանի այս ապօրինի ընթացքին դէմ եւ կը պահանջէ Թովհանէլեանի հեռացումը ատենապետութենէ: Ասոր վրայ երկու հակառակորդ հոսանքներու միջեւ կռիւը կը սկսի, լոյսերը կը մարին, աղմուկը կը բարձրանայ, երկու կողմեր կատաղի կերպով զիրար կը ծեծեն եւ նստարաններով իրարու զլուխ կը ջախջախեն: Սարաճեան վարդապետ մութիւն մէջ կանգնած կը հրահանգէ որ իր մարդիկը անխնայ հարուածեն հակառակորդները: Շուտով ոստիկանութիւնը կը հասնի եւ կը ցրուէ բազմութիւնը: Փողոցին մէջ, սակայն, վերստին կը շարունակուի սկսուած կռիւը:

Սարաճեան վարդապետ՝ գուշակելով այս կռիւին տխուր հետեւանքները, կը դիմէ ազգայիններուն միջնորդութեան: Նիւ Եորթէն կու գան Տոքթ. Այվազեան, Արշակունի, Թաւանճեան եւ Էկինեան: Յիշեալ ազգայինները դատապարտելով Սարաճեանի պառակտիչ ընթացքը՝ կը ջանան լարուած միտքերը հանդարտեցնել եւ հաշտութիւն եւ համաձայնութիւն գոյացնել երկու հակամարտ հոսանքներուն միջեւ:

Տեղական ամերիկեան մամուլը այս կռիւին

մասին ընդարձակ ու չափազանցեալ նկարագրութիւններ ընելով, տեղացի ժողովուրդը յռի տպաւորութիւն մը կը կազմէ հայութեան մասին:

Անշուշտ, հետագայ տարիներուն, Սարաճեան Սրբազան աւելի ուշադիր ու շրջահայեաց վարմունք մը կը ցուցաբերէ մանաւանդ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամներուն նկատմամբ:

Յովսէփ վարդապետ Ամերիկայի առաջին եկեղեցականն է որ եկած էր Ուստր 1899 Յուլիս 25ին, կառուցած էր Ուստրի եւ Ուեսթ Յոպոքընի եկեղեցիները, եպիսկոպոսի աստիճանին բարձրացած էր աւելի ուշ: Այնուհետեւ, Վան մեկնած էր իբրեւ առաջնորդ եւ հոն ալ վախճանած՝ 1913ին:

* * *

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻ

Թլկատին, 1860 – Նահատակուած՝ 1915

Յովհաննէս Յարութիւնեան ծնած է Խարբերդի Թլկատին գիւղը 1860ին: Աւարտելէ ետք

Խարբերդի Սմբատեան վարժարանը, 1887ին կը հիմնէ Խարբերդի Ազգային Կեդրոնական Վարժարանը եւ մինչեւ իր նահատակութիւնը կը մնայ վարժարանին տնօրէնը: Հայ մամուլին իր աշխատակցութիւնը բերած է ակնարկներով ու նորավեպերով: Անոր գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները կ'արտացոլեն 1877-78ի ռուս-թրքական պատերազմէն յետոյ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ տիրող քաղաքական եւ ընկերային բարդ ու լարուած իրավիճակը: «Գլխուղ Զուր Դիր» (1896), «Գեղի Նամակներ» (1892) շարքը, «Վերջին Տեղը» (1900), «Ճախրակին Առաջքը» (1900) գործերուն մէջ կը պատկերէ արեւմտահայ գիւղացիին ողբերգութիւնը՝ 1894-96 կոտորածներէն յետոյ, այդ ժողովուրդին անպաշտպան վիճակը թրքական իշխանութիւններուն ու թուրք խուժանին առջեւ:

Հասցուցած է խարբերդցիներու առողջ սերունդ մը, որ հետագային Պոստոնի մէջ կը հրատարակեն «Թլկատինցին Ու Անոր Գործը» ստուար հատորը: Թլկատինցին մնաց մնայուն բարեկամը Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան, որուն շարքերուն մէջ մեծ թիւ մը կազմէին ամերիկաբնակ խարբերդցիները:

1915ին կը նահատակուի կնոջ ու զաւակներուն հետ:

* * *

ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹԻՒՆԸ 1904

1894ի ծանօթ ապստամբութենէն ետք, սասունցիներ երկրորդ անգամ ըլլալով կ'ըմբոստանան եւ զինեալ ընդվզում մը կը կազմակերպեն թրքական բռնատիրութեան դէմ: Հայերը բնաջնջելու նպատակով թրքական կառավարութիւնը 1904ին Սասունի դէմ մեծ արշաւանքի մը կը ձեռնարկէ: 1904ի գարնան, քրտական ուժեր կը յարձակին Խիւնքի եւ Խուլփի վրայ, ուր սակայն չարաչար կը ջախջախուին: Ասոր որպէս հետեանք, թրքական բանակը 10 հազար զինուորով ու 5 հազար քրտական ուժերով կը ներխուժէ հիւսիսէն Կեփ, Սեմալ, Խզըլաղաճ գիւղերու վրայով դէպի Սասուն

եւ կը մտնէ հայկական Ալիանք եւ Շէնիկ գիւղերը:

Այդ գիծին պաշտպանութիւնը կը գլխաւորէր Հրայրը (Ա. Ղազարեան): Տափըկ գիւղին մէջ կը հաստատուի Անդրանիկի ջոկատը՝ խանգարելու համար թշնամիին յառաջխաղացքը: Իշխանաձորի եւ Տալուրիկի պաշտպան ուժերը կը գլխաւորէ Գեորգ Զավուշը, իսկ Հայի գլուխ կոչուող շրջանը կը պաշտպանեն Սեբաստացի Մուրատը եւ Սպաղանաց Մակարը:

Ապրիլ 11ին, Շէնիկի մօտ հակահարուած ստանալով՝ թրքական հրամանատարութիւնը հայերուն կ'առաջարկէ դադարեցնել դիմադրութիւնը: Ասոր որպէս պատասխան՝ սասունցիները կը պահանջեն իրագործել 1895ի Մայիսեան Բարենորոգումները: 1904ի Ապրիլ 14 եւ 15ին Մերկեր գիւղի շրջաններուն մէջ տեղի ունեցած կռիւներու ընթացքին հայերը կը ստիպեն թշնամիին նահանջել, սակայն բանակը թնդանօթներով կրակ կը բանայ: Սասունի պաշտպանները եւ 20 հազար անգէն բնակիչներ կը հաւաքուին Կեփէկուզանի մէջ, ուր թուրքերը Ապրիլ 17ին դարձեալ կը պարտուին: Երկու օր ետք, 12 թնդանօթներով թուրքերը կ'անցնին նոր յարձակման: Հազիւ քանի մը օրեր կը դիմադրեն հայերն ու ապա կը քաշուին Ալուճակի բարձունքները: Չինամթերքը սկսած էր սպառիլ հայերու մօտ:

Անգէն ժողովուրդը կ'իջնէ Մշոյ դաշտ, իսկ մարտիկները մինչեւ Մայիս 14 կը շարունակեն իրենց դիմադրութիւնը: Թրքական բանակը կը սպաննէ մօտ ութ հազար հայ, կ'աւերէ շուրջ երկու հազար տուն:

Սասունցիներու հերոսական պաշտպանութիւնը եւ մեծ տերութիւններու միջամտութիւնը սուլթանական կառավարութեան կը հարկադրեն ժամանակաւորապէս վերջ տալ Սասունի հայերու բնաջնջման քաղաքականութեան:

Ամենուրեք տեղի կ'ունենայ Սասունի ժողովուրդին ի նպաստ նուիրահաւաք: Վերակազմեալներ եւս իրենց շրջաններէն ներս եկեղեցիին միջոցով կը կազմակերպեն նուիրահաւաք:

* * *

ՅԱԿՈՐ-ՅԱՔԵԹ ԳԼԽԱՏՈՒՄԸ

Մեկիրե, Նոյեմբեր 21, 1904

Յակոր (Գալուստ Անդրեասեան) եւ Յաքեթ (Յաքեթ Թեվէթէեան)՝ շապին-Գարահիսարցի են: Անոնք ջորեպանութեան անուանական միջոցով անցած են հայաշատ շրջանները, գործակցած են անուանի յեղափոխականներ Դանիէլ Չավուշի, Թոտորուկցի Բարսեղ Էֆէնտիի, Շապին-Գարահիսարցի Ղուկաս Աղբօր եւ Երիզացի Զեռիի (Ռուբէն Շիշմանեանի) կողովը խումբերուն: 1895ի Համիտեան կոտորածներուն Շապին-Գարահիսարը պաշտպանող դիւցազններուն ընկերացած են եւ ցկեանս քալած են յեղափոխական ճանապարհէն, թերեւցնելու համար թրքական բռնակալութիւնը:

1902ին, Շապին-Գարահիսարի Հնչակեան վարչութեան հրահանգով ոսկերիչ Աւետիս Գուլումճեան 40 հազար թրքական մեծիտիէ կը կտրէ: Այդ դրամով կը հոգատարուին փախստական կեանքը ընդգրկող յեղափոխականները: Կը գնուին ինքնապաշտպանութեան համար որոշ քանակութեամբ զէնքեր եւ 30 ջորիներ, որոնց միջոցով ջորեպան ընկերները շրջանէ շրջան կը փոխադրեն ինքնապաշտպանութեան զէնքեր, ուտելիքներ եւ այլ էական կարիքներ: Այդ յատկանշական ջորեպաններէն Յակոր-Յաքեթը տեսանելի քանակութեամբ զէնքերու հետ կը ժամանեն Խարբերդ եւ ձեռք կ'առնեն կազմակերպչական գործը:

Վերջապէս կը բացայայտուի անոնց զէնքերու վայրը, երբ անոնք կը պատրաստուէին մեկնիլ Արաբկիր, յեղափոխական գործով: Կը ձերբակալուին Յակորն ու Յաքեթը եւ 80ի մօտ ծանօթ հայ ազգայիններ, ինչպէս՝ Փրոֆ. Ն. Թէնէթեճեան, Թլկատիսցի, Ռուբէն Չարդարեան եւ ուրիշներ:

Տեղի կ'ունենայ դատավարութիւն եւ դատարանի վճիռով Յակոր եւ Յաքեթ կը ստանան 101 տարուան ցմահ բանտարկութիւն: Խարբերդի Հնչակեան անդամներ բանտէն կը ծրագրեն փախցնել այս երկու յեղափոխականները, բայց ծրագիրը ձախողութեան կ'ենթարկուի մատնութեան պատճառով:

1904 Նոյեմբեր 21ի առաւօտեան Յակոր-

Յաքեթ անբաժան ընկերները Մեզիրէի մէջ իրարմէ անջատ երկու հրապարակներու վրայ կը գրէ խատուին. դժբախտաբար, Սուլթանին Ներման ֆերմանը 12 ժամով ուշացած էր...:

Սուգի մէջ էր Խարբերդի հայութիւնը:

* * *

ՓԱՐԻՉԻ ԶՈՆԿՐԵՆ

1907

1907ին Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէն հետեւեալ հեռագիրը կը դրկէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան. «Օսմանեան այժմեան թեժիմի դէմ կոռուող եւ բողոքող տարրերէն մի քանիսի մէջ միտք է յղացել կազմակերպել մի ընդհանուր Կօնգրէ, որուն պիտի հրաւիրուին Թուրքիայի այլեւայլ ազգութիւնների եւ քաղաքական խմբակցութիւնների ներկայացուցիչները՝ արտայայտելու մի ընդհանուր բողոք այժմեան կարգերի դէմ եւ մշակելու մի ընդհանուր գործելակերպ՝ նոր կարգեր հաստատելու համար:

Հաւատացած որ դուք եւս կը կամենաք մասնակցիլ այդ նպատակով կազմած Կօնգրէին,

մենք գտնում ենք նպատակայարմար նախօրօք կազմել հայ կազմակերպությունների եւ քաղաքական խմբերի նախապատրաստական խորհրդակցություն, որոշելու համար հայերիս դիրքը եւ քննելու որ կարող ենք ներկայացնել ընդհանուր Կօնգրէին»:

Դաշնակցությունը մէկ ամսուան պայմանաժամով անմիջական պատասխան մը տալու հարկին մէջ կը դնէր Վերակազմեալ Հնչակեան Կեդրոնը:

Այս քոնկրէի գումարումին ու անոր ներքին շարժառիթներուն մասին թէ՛ Գահիրէի Կեդրոնի եւ թէ՛ Ամերիկայի Պոստոնի Նահանգային Վարչութեան համագումարներն ու հայեացքները միանման էին: Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարները շատ յստակ կերպով կը տեսնէին Իթաիհատի (Երիտասարդ Թուրքերու) մէկ դաւադրութիւնը: Երիտթուրքեր յաճախ քանակաւ էին մեռցնել հայոց մէջ իրենց ունեցած ազգայնական զգացումները, եւ հայ յեղափոխականներու անքատ ձգտումները չեզոքացնելով՝ կ'ուզէին որ հայեր գործէին ամբողջ Թուրքիոյ բարենորոգումներու յաջողութեան ի նպաստ: Այսինքն՝ կ'ուզէին վերջ տալ Հայ Դատ հասկացողութեան:

Հնչակեան քոյր կուսակցութիւններ, թէեւ բաժնուած իրարմէ, կը մերժէն միանալ Փարիզ գումարուելիք այս Զոնկրէին:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կեդրոնական Վարչութիւնը իր պատասխանը կը յղէ ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյին հետեւեալ պաշտօնագրով. «Նկատելով որ հայ յեղափոխական կուսակցութեանց համերաշխութիւնը իրականացած չէ, որքան ատեն որ հայ յեղափոխական մարմինները կը նկրտին առանձին դիրք բռնել եւ գործել առանձնայատուկ ու իրերամերժ գործելակերպով անոնց՝ իբր թէ միասնաբար օտար ցեղերու եւ խմբակցութիւններու հետ համերաշխութեան գալը բռնազբօսիկ եւ խաբուսիկ երեւոյթ մը պիտի ըլլայ, եթէ չըսենք կեղծիք մը: Այս հանգամանքներու մէջ առանձին գործող հայ կուսակցութիւններ կրնան առանձնաբար իրենց յարմար դատած օտար խումբերու

հետ համերաշխութիւն կապել, բայց ոչ հաւաքաբար, քանի որ իրենք իրարու նկատմամբ ոեւէ յանձնառութիւն չունին»:

Փարիզի Զոնկրէն տեղի կ'ունենայ մի միայն դաշնակցականներու մասնակցութեամբ եւ հոն կ'որդեգրուին հետեւեալ սկզբունքները եւ բանաձեւումները:

ա. Սուլթան Համիտի գահընկէցութիւնը

բ. Փոփոխութիւն ներկայ վարչական դրութեան

գ. Հաստատութիւն Սահմանադրութեան:

Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ այս Զոնկրէին ներկայացուած մտայնութիւնը եւ հայերու նկատմամբ անոնց ներքին շարժառիթներն ու հեռաւոր նպատակները լաւագոյնս ըմբռնելու համար կ'արժէ որ այս պատմութեան գիրքով ընթերցողը իրազեկ ըլլայ ուրիշ Զոնկրէի մը մասին, որ տեղի ունեցաւ 1902ին դարձեալ Փարիզի մէջ: Հոս կ'արձանագրենք Սուլէյ Արք. Սերոբեանի «Հայկական Մղձաւանջը» քննական վերլուծութիւնը՝ լոյս տեսած Պոստոնի «Ազգ»ին մէջ:

«1902 Փետրուարին Սապահետտինի Նախաձեռնութեամբ Փարիզի մէջ կը գումարուէր «Օսմանեան Ազատական»ներու համաժողովը, որուն մասնակցեցան Դաշնակցականներ եւ Վեր. Հնչակեաններ: Հայ ներկայացուցիչներու տեղեկագրին մէջ կը կարդանք.-

Հնչակեան (Վերակազմեալ) եւ Դրօշակեան (իմա՝ Դաշնակցական) պատգամաւորները անհրաժեշտ համարեցին, Համաժողովին մասնակցելէ առաջ, իրարու հետ համաձայնիլ իրենց բռնելիք ուղղութեան մասին ... որոշեցին ... համախոհաբար գործել: Հնչակեան եւ Դաշնակցական պատգամաւորները այդ որոշման հաւատարիմ մնացին Համաժողովին սկիզբէն մինչեւ վերջը, եւ այդպէսով Ազատական Օսմանցիները տեսան ոչ թէ երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ, այլ վեց հայեր, ներկայացուցիչներ Հայկական Դատին:

Այդ տեղեկագրէն կը տեսնուի, թէ հայկական երկու կազմակերպութիւնները այն ատեն միայն իրենց վերջնական համաձայնութիւնը տուին Համաժողովին պաշտօնապէս մասնակցելու, երբ

տեսան որ Համաժողովին կազմակերպիչները ամբողջությամբ կ'ընդունին Հայոց ծրագիրը, այսինքն 61րդ յօդուածին, ինչպէս նաեւ 1895ի, Մայիսի 11ի Մեմորանտումին եւ անգղիական յաւելուածին գործադրութիւնը: Այդ Համաժողովին մէջ Հնչակեան եւ Դրօշակեան կուսակցութիւններու պատգամաւորները հետեւեալ կերպով արտայայտուեցան.-

1. Հայ կազմակերպութիւնները պատրաստ են գործակցիլ՝ արդի թեժիմը կերպարանափոխելու նպատակով ձեռնարկուած ամէն գործողութեան:

2. Այդ ընդհանուր գործունեութենէն դուրս Հայ կազմակերպութիւնները պիտի շարունակեն իրենց մասնաւոր անկախ գործունեութիւնը, յայտնի ըլլալով որ այդ գործունեութիւնը ուղղուած է արդի թեժիմին դէմ եւ ո՛չ թէ Թուրքիոյ միութեան եւ կազմական գոյութեանը դէմ:

3. Իրենց մասնաւոր գոյութիւնը ուրիշ նպատակ չունի արդէն, բայց եթէ անմիջապէս գործադրութիւնը ձեռք ձգել Պերլինի Դաշնագրին 61րդ յօդուածին, 1895 Մայիս 11ի Մեմորանտումին եւ անոր յաւելուածին, ինչպէս եւ այն բարենորոգմանց, որ յանուն Հայ կազմակերպութիւններու դիւանագիտական միջոցով ֆրանսական կառավարութեան յանձնուած յիշատակագրին մէջ յիշուած են:

Համաժողովը չկրցաւ համաձայնիլ ներքին կարգ մը խնդիրներու մասին: Թուրքեր առանց նկատի ունենալու Հայկական խնդիրը, կ'ուզէին վերահաստատուած տեսնել միայն 1876ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, չընդունիլ եւրոպական որեւէ միջամտութիւն կամ հսկողութիւն:

Այդ Համաժողովին մէջ թրքական թթու հոգեբանութիւնը կը մարմնացնէր Ահմետ Րիզա (1859-Փետրուար 26, 1930), Սուլթան Համիտի ջարդերուն այդ դրապաշտ ջատագովը: Եւ արդար ըլլալու համար ըսենք, թէ Դաշնակցութեան գլխաւոր պատգամաւոր Պր. Սիսեան քաջութիւնը ունեցաւ յայտարարելու, «Ժեմ Թուրքերու մէջ կայ մէկը, որուն հետ Հայերը երբեք պիտի չհամաձայնին, եւ անիկա Ահմետ Րիզան է»:

Ահմետ Րիզա ցնցուեցաւ Հայ յեղափոխութեան

պատգամաւորներուն ցոյց տուած համերաշխ ազգասիրութենէն: Չգաց թէ հայկական այդ համերաշխութիւնը իրական ոյժ մըն էր, իրաւախնդրութեան վրայ հիմնուած, ու հարկադրուեցաւ ականայ ըսելու, «Եթէ Հայ ըլլայի, թերեւս ես ալ այս պարոններուն պէս պիտի վարուէի. բայց ես Թուրք եմ»:

Ահմետ Րիզա եւ իրեն հետ ամբողջ Իթթիհատը, Թուրք էին եւ Թուրք մնացին, Թուրք բառին ամենազգուելի իմաստովը, անփոփոխելի ու անսրբագրելի, որ ո՛չ հին սովորութենէ մը կը հրաժարին, եւ ո՛չ ալ նոր բարեփոխութեան մը ընդունակ ցոյց կու տան ինքզինքնին»:

Հայկական կազմակերպութիւնները, նկատելով, որ Օսմ. ազատական կարծումները նպատակ չունին բնաւ Հայկական խնդրին եւ Հայ ազգին ընելու այն արդարութիւնը, որուն կը սպասէին, Համագումարէն հեռացան: Եւ երբ Համագումարի թուրք անդամները սխալ տեղեկութիւններով ուզեցին թիւրել հանրային կարծիքը, յայտարարելով, թէ Հայերը անժամանակ եւ կանխահաս կը նկատեն Թուրքիոյ համար սահմանադրական թեժիմ մը, Հայ պատգամաւորները հարկ տեսան Համագումարի նախագահին ուղղուած նամակով մը շեշտել, թէ **«Իրենք բնաւ հակառակ չեն սահմանադրական կեդրոնական թեժիմի մը հաստատումին որ պիտի յարգէր այն մասնաւոր եւ տեղական բարենորոգումները, զոր Պերլինի Դաշնագրով որոշուած ու անկից բխող միջազային որոշմնագրերը նախատեսած են հայերէ բնակուած եւ այդ դաշնագրէն ու որոշմնագրերէն մասնաւորապէս նշանակուած նահանգներուն համար»:**

Այս ապրուած յուսախաբութիւնը երկար ատեն տեւեց Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններու մէջ, եւ մասնաւորապէս Դաշնակցական օրկաններ շարունակեցին «Անկարելի հռչակել հայ-թրքական համերաշխութիւնը՝ քաղաքական յեղափոխական հողի վրայ»:

* * *

**ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԻԱՑԵԱԼ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ**

1907

**ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՀԱՄԱՐ ՆՈՐ
ԹԱՓ**

Հայ յեղափոխական կուսակցությունները կոտորակուած էին եւ իրարու գործունեությունները կը խաչաձեւէին: Մասնաւորաբար անոնցմէ ոմանց ապերասան ընթացքը մտատանջութիւն կը պատճառէր ամէն դասակարգէ հայերու: Որոշ ձգտում մը կար հայ յեղափոխական շարժումին տալու համերաշխ ուղղութիւն մը: Այս նպատակով զանազան ձեռնարկներ կը կատարուէին ազգային ընդհանուր բարիքին համար:

Այսպէս՝ արմենականները ձեռնարկներ կ'ընէին որոշ հասկացողութիւն մը ստեղծելու համար կազմակերպութեանց միջեւ եւ առաջ բերելու ուժ մը, որ իր հեղինակութեամբ կարողանար չէզոքացնել ժողովուրդը նեղող եւ յեղափոխական գործին մասին անոր հաւատքը խախտող վնասակար ազդեցութիւնը: Անոնք արմենական Գրիգոր Պեօզիկեանը (Շիկահեր) իբր ներկայացուցիչ որկաձ էին Պուլկարիա, կեդրոնը միութենականներուն: Երկու մարմինները 1907 Օգոստոսին միացաձ էին «Գաղափարակցական Միութիւն» անունով:

Արզուեանէն բաժնուած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամները, որոնք Նոյն անունը կը պահէին Եգիպտոսի մէջ անջատ մարմին մը կազմելով, 1907 Սեպտեմբեր 4ին հաղորդագրութեամբ մը կը շնորհաւորեն այս միութիւնը, ջերմ փափաք յայտնելով որ վերակազմեալներու իրենց հատուածին հետ եւս միութիւն մը յառաջ բերելու համար ներկայացուցիչներ որոշուին, «որովհետեւ կարեւոր տարբերութիւն մը չկար երկու կազմակերպութեանց հայեացքներուն միջեւ»:

**ՍՈՒՐԱՏԻ ԵՐԵՒՈՒՄԸ ԴԱՐՁԵԱԼ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ**

Ճիշդ այդ միջոցին (1907 Նոյեմբեր) Եգիպտոս կու գայ Համբարձում Պոյաճեան (Մեծն Մուրատ),

որ Յուլիս 15, 1890ի Գում Գաբուի ցոյցին կազմակերպիչներէն էր եղաձ 1893-1894ի Սասունի հերոսամարտի առաջնորդներէն Միհրան Տամատեանի հետ: Ան ափրիկեան Թրիփուլիի մէջ (այժմ՝ Լիպիա) 13 տարուան տաժանակիր աքսորէն ազատելով արտասահման կ'անցներ եւ Մարսէյլ ու Փարիզ երթալով հրապարակ կը նետէր «Հայ Յեղափոխական Քոնկրէս»ի մը առաջարկը, որպէսզի բոլոր կուսակցությունները, որոնք կ'աշխատէին թրքահայ ազատագրական դատին համար, միասին եւ համերաշխ գործէին:

ՀՅԴ ԿԸ ՄԵՐԺԷ ՄԱՍՆԱԿՑԻԼ

Բայց այս ներկայացուած առաջարկը կը ձախողի Դաշնակցութեան ծանօթ այլամերժ քաղաքականութեան հետեւանքով եւ կարգ մը անհիմն նկատումներով իր Վիեննայի Դ. Ընդհանուր Ժողովին որոշումով ՀՅԴ կը մերժէ մասնակցիլ այս տեսակ միութեան մը:

Ահաւասիկ այդ նկատումները.

1. Նկատի ունենալով որ Դաշնակցութեան եւ Հնչակեան հատուածների մէջ համերաշխ գործակցութիւնը կարող է տեղի ունենալ միայն այն դէպքում, երբ Հնչակեան տեղական մարմինները իրենց առօրեայ ընթացքով եւ յեղափոխական գործունեութեամբ վստահութիւն կը ներշնչեն Դաշնակցական տեղական մարմիններին:

2. Նկատելով որ կուսակցական հողի վրայ տեղի ունեցած ընդհարումները իրենց ցաւալի հետեւանքներով վնասում են համերաշխութեան գործին եւ պահանջում են խաղաղեցնել (ոճրային) միջոցների կիրառումը:

3. Ընդունելով որ յեղափոխական կուսակցությունների քոնկրէսի հարցը լուրջ նշանակութիւն եւ գործնական արժէք կարող է ունենալ այն դէպքում միայն, երբ երկրում բացի Դաշնակցական մարմիններից, գոյութիւն կ'ունենան Հնչակեան եւ այլ յեղափոխական մարմիններ:

Որոշեց՝

ա. Հայ յեղափոխական կուսակցությունների քոնկրէսի գումարումը ներկայումս համարել վաղաժամ:

բ. Միջկուսակցական ատեանի առաջարկը ընդունել (համաձայն ներկայ ժողովի նախորդ որոշման) ելլել:

Մուրատ ասկէ յուսախաբ կու գայ Եգիպտոս՝ տեղեկանալով նման միութեան մը ծրագրին մասին:

Մուրատը Եգիպտոսի մէջ կը յաջողի երկուքի բաժնուած հնչակեանները համերաշխեցնել: 1907 Նոյեմբեր 24ին կը կնքուի «Համերաշխութեան դաշինք» մը Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններուն միջեւ, ինչ որ կը խանդավառէ արտասահմանի հայութիւնը:

«ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇԻՆՔ»
ՀՆՁԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆՁԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ ԵՒ ԾՆՈՒՆԴԸ
ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

Այս համաձայնութեան կնքման ատեն ոչ-արգուեանական վերակազմեալներու ներկայացուցիչներն էին Միհրան Տամատեան, Վահան Թէքէեան եւ Լեւոն Մկրտիչեան, որոնք կը համաձայնէին Մուրատին հետ ստեղծել գործակցութիւն եւ համերաշխութիւն երեք հիմնական կետերու շուրջ, որոնք էին՝

ա. երկու կուսակցութեանց մօտաւոր ծրագրին նոյնութիւնը, որ է ազգային անկախութիւն:

բ. Նոյնութիւն կազմակերպական սիստեմի, այսինքն կեդրոնացում:

գ. Գործելակերպի նոյնութիւն, այսինքն պատրաստութիւն ընդհանուր ապստամբութեան եւ մերժում ցուցարարական գործունեութեան:

Եգիպտոսի մէջ խանդավառ ելոյթներէ յետոյ Մուրատ Ամերիկա կը մեկնի:

ԱՅՍ ԾՐԱԳՐԻՆ ՈՐՊԷՍ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հազիւ այս համերաշխութիւնը ստեղծուած՝ Գաղափարակցական Միութեան իբր լիազօր Գրիգոր Պեօզիկեան Դեկտեմբերին կու գայ Եգիպտոս՝ վերակազմեալներու հրաւերին ընդառաջելով:

Հոս Շիկահերին հետ նոյն կազմակերպութիւնը կը ներկայացնէ նաեւ արմենական Միքայէլ Նա-

թանեանը, որ արդէն Եգիպտոս կ'ապրէր: Իսկ վերակազմեալ հնչակեաններու կողմէ լիազօր կը կարգուին Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ Տոթթ. Տ. Էնֆիեճեան, Մ. Տամատեան, Կարապետ Գրիգորեան, Շաւարշ Հովիւեան ու Փոքր Հայքի գործիչ Ժիրայր Վաչէն:

Հնչակեաններուն ընկերվարական վարդապետութիւնը խոչընդոտ մըն էր կատարեալ միութեան մը, ուստի Մուրատ երկու կուսակցութիւններու համերաշխութեամբ միայն գոհացած եղաւ: Իսկ այս նոր բանակցութիւններուն մէջ այդ արգելքը գոյութիւն չունէր, ուստի խօսակցութիւնները միութեան հիման վրայ առաջ կը տարուին յաջողութեամբ:

Անոնք աւելի մղում կը ստանան, երբ իր լիակատար հաւանութիւնը կը յայտնէ նաեւ Ամերիկայի վերակազմեալներու վարչութիւնը Յունուար 1, 1908ի պաշտօնագրով:

Քանի մը օրեր բաւական կ'ըլլան կազմելու եւ հռչակելու համար միութիւնը, որ անունի նոր փոփոխութեամբ «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն» կը կոչուի:

ՄՈՒՐԱՏ ԱՅՍ ԾՐԱԳՐՈՎ ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՄԵՐԻԿԱ

Մուրատի ներկայութիւնը Միացեալ Նահանգներու մէջ մեծ խանդավառութեամբ կ'ողջունուի զոյգ կուսակցութիւններու շարքերէն: Անոնք որ տարիներու ընթացքին բաժնուած էին իրարմէ սկզբունքային եւ անհատական խնդիրներով, կը սկսին եղբայրակցիլ անկեղծ ու ջերմ զգացումներով: Կ'ողջագուրուին եւ կը սկսին լրջօրէն մտածել ու մտահոգուիլ երկրի յեղափոխական եւ կազմակերպական հարցերով:

Ժողովուրդը այս համերաշխութեան մէջ անգամ մըն ալ կը տեսնէ արեւմտահայ ազատագրութեան յոյսին եւ վրէժին վերարծարծումը, եւ կու գայ բարոյական ու նիւթական օժանդակութեամբ գնահատելու զոյգ քոյր կուսակցութեանց այս անկեղծ ու սիրալիր համերաշխութիւնը:

Ժողովուրդին այս տաք ու խանդավառ վերաբերումին առջեւ Դաշնակցութիւնն է միայն որ կը շարունակէ իր «Հայրենիք»ով յարձակումներու եւ

սեւացրեքեան քաղաքականութեան տխուր արշաւը. կ'աշխատի նսեմացնել համերաշխութեան ջանքերը, կը պղտորէ ժողովուրդին միտքը ամեն տեսակ նախատական ու արհամարհական կոչերով եւ խռոված մտքով՝ շարունակական խեղաթիւրուած փաստարկութիւններով հետեւութիւններ կը հանէ, կը տեսնէ չարիք մը այս համերաշխութեան մէջ, ինչպէս նաեւ՝ կ'արդարացնէ իր քայլը համերաշխութեան չմասնակցելու վերաբերեալ:

Պոստոնի մէջ կը կազմակերպուի մեծագոյն հաւաքը ի պատիւ Մուրատին (Փետրուար 23, 1907): Հրապարակային հաւաքին մէջ, ուր երկու հազարի հոծ բազմութիւն մը եկած էր, դղողագին ծափահարութեան տակ սրահ կու գայ Մուրատը: Մթնոլորտը խանդավառող, ներշնչող ոգեւորութեամբ լեցուն՝ ժողովուրդը կը լսէ բանտերու եւ աքսորավայրերու մէջ տառապած մեծ յեղափոխականը:

Դաշնակցականներ, սրահին մէջ իսկ, կ'աշխատին կոտորել Մուրատի ազդեցութիւնը եւ տկարացնել ու պաղեցնել ժողովուրդին զգացումները: Իրենցմէ մէկը բեմ կը ցատկէ եւ Մուրատին նամակ մը կու տայ, պահանջելով որ Մուրատ հոն հրապարակաւ բացատրութիւններ ու լուսաբանութիւններ տայ համերաշխութեան հարցերուն շուրջ: Մուրատ սրտցաւորէն կը դատապարտէ Դաշնակցութիւնը իր ձեռնպահութեան համար, կը դատապարտէ դաշնակցականները, որ փոխանակ ներքին զօրաւոր ճակատ մը յառաջ բերելու թշնամիին դէմ, մեկուսի կանգնած՝ վատօրէն կը խաթարեն ներքին համերաշխութեան համար կատարուած անկեղծ աշխատանքները:

Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւնը հազիւ թէ ծնած՝ մեռած էր, որովհետեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը գաղտնի եւ ստորգետնեայ կուսակցութիւնները կը դարձնէր աւելորդ:

Ո՞՛Վ Է ՀԱՄԱՐԱՋՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Ծանօթ՝ Մեծն Մուրատ անունով, ան ծնած է Հաճըն 1867ին եւ նահատակուած՝ Կեսարիոյ մէջ Յուլիս 30, 1915ին: Եղած է Հնչակեան Կուսակցու-

Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ)

թեան ղեկավարներէն ուրիշ մեծ յեղափոխական ժիրայրի եղբայրը: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի Միացեալ Ընկերութեան վարժարանին մէջ եւ 1885ին կը մեկնի Կ. Պոլիս, շարունակելու իր ուսումը Կ. Պոլսոյ բժշկական համալսարանը:

Որպէս 1890 Յուլիսի 15ի Գում Գաբուի ցոյցին գլխաւոր կազմակերպիչներէն մին, կը ստանձնէ Սուլթան Համիտ Բ.ի հայոց պահանջները ներկայացնելու անձնագրի գործը: Կը կարողանայ խուսափիլ ձերբակալութենէ եւ անցնիլ Յունաստան:

1892ին կուսակցութեան կողմէ կը դրկուի Տարօն աշխարհ, Սասունի մէջ գործակցելու Միհրան Տամատեանին: 1893ին կու գայ Կովկաս, ուրկէ զինուած փոքրաթիւ խումբով կը վերադառնայ Սասուն: Տամատեանի ձերբակալութենէն յետոյ, Մուրատ կը ղեկավարէ Սասունի ապստամբութիւնը: Իր զինակիցները եղած են յեղափո-

խական իրենց անուններով՝ Անդրանիկը, Գեորգ Չավուշը, Զրայր Դժոխքը:

1894ի Օգոստոսի վերջը իր փոքրաթիւ խումբով կը պաշարուի եւ երեք օր տեւող կռիւէ յետոյ կը ձերբակալուի ու կը տարուի Բաղէշի բանտը, ուրկէ զինք կը տանին Կ. Պոլիս, ապա կ'աքսորեն Թրիփոլի (Ափրիկէ): 1905ին կը փախչի բանտէն ու կ'անցնի Փարիզ: Կը գործակցի Եգիպտոսի մէջ իր հին ընկերոջ՝ Միհրան Տամատեանի հետ յեղափոխական միացեալ կազմակերպութիւն մը ստեղծելու Վերակազմեալ Հնչակեաններուն հետ: Այս նպատակով ալ կու գայ Ամերիկա:

1908ի երիտթուրքերու յեղաշրջումէն յետոյ կը վերադառնայ Թուրքիա եւ կ'ընտրուի ազգային երեսփոխան եւ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ:

1915ին ան կը ձերբակալուի հայ մտաւորականներուն հետ, կ'աքսորուի Կեսարիա, ուր կախաղան կը բարձրանայ:

Վերակազմեալներու սերտ բարեկամն ու գործակիցը եղած է այս իրա՛ւ յեղափոխականը:

* * *

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐԵՐՈՒ (ԵՐԻՏԹՐԶԱԿԱՆ)

ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄ

Կ. Պոլիս, 1908

Օսմանեան Կայսրութենէն ներս, 1908ին տեղի ունեցաւ յեղաշրջում Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.ի դէմ Երիտթուրքերու պայքարին հետեւանքով: Բացայայտ առիթը Մակեդոնիոյ մէջ կատարուած դէպքերն էին, երբ 1908ի առաջին կեսին արդէն սրած էին հասարակական եւ ազգային հակասութիւնները, որոնք բնորոշ էին բովանդակ Կայսրութենէն ներս: Մակեդոնական հարցը ստիպեց եւրոպական պետութիւնները միջամուխ ըլլալու Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերուն:

Այս պայմաններուն տակ, երիտթուրքական գաղտնի կոմիտէները, որոնք կողմակիցներ ունէին բանակէն ներս, պատրաստուեցան հակակառավարական ելոյթներու: 1908 Յուլիսին մի քանի երիտթուրք սպաներ Ռեսնէի եւ Մոնաստիրի զօ-

Օսմանեան կեղծ Սահմանադրութեան հռչակումը:

րանոցներէն սկսան կազմել ապստամբական ջոկատներ, որոնք ստացան տեղական բնակչութեան աջակցութիւնը, նաեւ՝ ալպանական ու մակեդոնական ազգային յեղափոխական կազմակերպութիւններու օգնութիւնը:

Ապստամբութիւնը կը ղեկավարէր տակաւին 1906ին Սալոնիկի (Թեսաղոնիկէ) մէջ ստեղծուած երիտթուրքական կեդրոնը, ուր ամփոփուած էին կրօնափոխ [տեօսմէ] հրեաները: Յուլիս 23, 1908ին ապստամբները գրաւեցին իշխանութիւնը Սալոնիկի, Մոնաստիրի եւ Մակեդոնիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ: Ամենուրեք կը հնչէին 1876ի սահմանադրութեան վերականգնման պահանջները:

Սուլթանը եւ Բարձրագոյն Դուռը հարկադրուած կը զիջին: Յուլիս 24ին կը հրապարակուի 1876ի սահմանադրութիւնը վերականգնելու հրամանը: Կը յայտարարուի նաեւ երեսփոխաններուն պալատ հրաւիրելու լուրը: Երիտթուրքերը չխորացուցին շարժումը, անոնք բաւարարուեցան իրենց ձեռք բերած յաղթանակով, հակառակ որ Խորհրդարանի ընտրութիւններուն երիտթուրքերու «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն [Իթթիհատ վէ Թերաքը]» կուսակցութիւնը կը ստանայ պատգամաւորներուն զգալի մասը, որոնք երկար ժամանակ չուզեցին վերցնել իշխանութիւնը:

Միայն 1909 Ապրիլին հակայեղափոխական խռովութիւնը ճնշելէ ետք երիտթուրքերը գահընկէց

ըրին Ապտիլ Համիտ Բ. Սուլթանը եւ տէր դարձան իշխանութեան:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը սիրալիր յարաբերութեան քաղաքականութիւն մշակեց երիտթուրքերուն հետ մինչեւ 1915 Ապրիլ 24:

1909-1918ին իշխանութեան գլուխ գտնուելով՝ երիտթուրքերը սնանկացուցին կայսրութեան տնտեսական վիճակը եւ առաւել եւս սրեցին ազգային փոքրամասնութիւններու հարցերը: 1913-1918ին կայսրութիւնը կը կառավարէր երիտթուրքական եռապետութիւնը (Թալաաթ, Էնվեր եւ ճեմալ փաշաները), որ հաստատեց դաժան վարչակարգ: Կայսրութիւնը մաս կազմեց Առաջին Աշխարհամարտին, կազմակերպեց հայերու ցեղասպանութիւնը եւ պատերազմը աւարտեցաւ երիտթուրքերու լիակատար պարտութեամբ եւ Օսմանեան Կայսրութեան փլուզումով:

* * *

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄ

Կ. Պոլիս, Յուլիս 11, 1908

Ինչպէս Անատոլիոյ եւ Օսմանեան Կայսրութեան այլ շրջաններ, այնպէս ալ Մակեդոնիոյ շրջանը իր դժգոհանքը կը յայտնէր սուլթանական կառավարութեան հարստահարութիւններուն դէմ եւ այդ կը դառնար համատարած երեւոյթ մը: Եւրոպական այդ շրջանին մէջ ժողովուրդը միշտ վառ կը պահէր յեղափոխութեան կրակը իր սրտին մէջ:

Մակեդոնիան կրկին ապստամբական շարժումի կը դիմէր քաջալերանքովը Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ, որոնք կը ջանային Օսմանեան Կայսրութեան եւրոպական տարածքները եւ ի մասնաւորի՝ Մակեդոնիան անջատել Օսմանական Թուրքիայէն: Սակայն Երիտասարդ Թուրքեր (երիտթուրքեր կամ *ժեօն* թուրքեր) դէմ էին նման անջատողական քաղաքականութեան մը: Անոնք չէին ուզէր որ Անգլո-ռուս այդ թաքուն ծրագիրը յաջողէր, որով սկիզբ մը պիտի ըլլար Կայսրութեան մասնատումին: Մինչ այդ, Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ. հաշտուած էր այլեւս եւրոպական ուժերու ճնշման

տակ ստեղծուած կացութեան հետ՝ չվտանգելու իր գահը: Ան կը վախնար որ Մակեդոնիոյ հարցը կրնար դուռ բանալ Նոր պատերազմի եւ պատճառ ըլլալ սուլթանական միապետութեան կործանման: Չգուշաւոր քաղաքականութիւն մը կը վարէր Մակեդոնիոյ մէջ զսպողական քաղաքականութեան մը գործադրման համար:

Միւս կողմէ, սակայն, Մակեդոնիոյ թրքական բանակին սպայակոյտը երիտթուրքերու նման Նոյն քաղաքականութիւնը ունէր եւ որեւէ զիջում ընելու պատրաստ չէր: Անոնք միանալով երիտթուրքերուն՝ կը պահանջէին հրատարակել Միդհատեան Սահմանադրութիւնը եւ ընդհանուր բարենորոգումներով բաւարարել Նաեւ մակեդոնացիները: Բանակի բարձրագոյն ղեկավարութեան մէջ կը գտնուէին Նաեւ Էնվերն ու Նիհադին, որոնք ի վերջոյ յաջողեցան ապստամբութեան դրօշ պարգել Սուլթանին դէմ եւ իրենց տրամադրութեան տակ եղող բանակը շարժման մէջ դնել 1908ին դեպի մայրաքաղաք՝ Կ. Պոլիս:

Այսպիսով ապստամբ բանակը, իր յաղթական երթի ընթացքին, ամենուրեք գտաւ ժողովրդական համակրութիւն: Բանակը կը մտնէ Կ. Պոլիս եւ շուտով տէր կը կանգնի զինուորական կացութեան: Ներքին այս յեղափոխութիւնը յաղթանակած կը թուի եւ քաղաքը կը ծփայ անսախընթաց ու ոգեւոր խանդավառութեան մէջ: Տեղի կը սկսին ունենալ հսկայ միթինկներ եւ կը կազմակերպուին ժողովրդական ցոյցեր: Ու այս համընդհանուր խանդավառութեան մէջ՝ ժողովուրդը կ'եղբայրանայ՝ քրիստոնէայ եւ իսլամ, իրարու հետ կ'ողջագուրուին: Նոր արշալոյս մը ծնած ըլլալու հեռանկարով լաւատեսութեան ալիք մը կը սկսի սաւառնիլ Օսմանեան կայսրութեան երկնակամարին վրայ...: Բանտերու դռները կը բացուին եւ բոլոր քաղաքական բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին: Հայրենիք վերադառնալ կը սկսին Նաեւ բոլոր փախստական յեղափոխականները եւ կուսակցական հայ գործիչները:

Թուրքիան կը յայտարարուի սահմանադրական երկիր եւ կը հռչակուի Միդհատ փաշայի եւ Գրիգոր Օտեանի կազմած սահմանադրութիւնը,

որուն համաձայն ժողովուրդը ընտրելու էր իր (ներկայացուցիչները) երեսփոխանները եւ ղրկելու՝ Օսմանեան Խորհրդարան: Երկիրը կը շարունակէր մնալ Օսմանեան Կայսրութիւն:

Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած այս նոր սահմանադրական փոփոխութիւնները մեծապէս բարձրացուցին կայսրութեան վարկը եւրոպական աշխարհին մէջ, ուր կը կարծուէր թէ սուլթանական բռնատիրութեան շուտով պիտի յաջորդէր ժողովրդավար (ռամկավար) արդար վարչաձեւ մը՝ եւրոպական հասկացողութեամբ հանրապետութիւն մը: Բոլոր երկիրներու յառաջդիմական ու ազատական շրջանակները ուրախութեամբ ողջունեցին թրքական այս սահմանադրութիւնը՝ կարծելով թէ ժամանակը եկած էր որ «Եւրոպայի այս հիւանդ մարդը» առողջանար ... Եւ իր պատուաւոր տեղը գրաւէր քաղաքակրթութեամբ ազգերու ընտանիքէն ներս:

Պրիւսիոյ մէջ Զոկտեմբեր 10, 1908ին կայացած Ընկերվարական Միջազգայինի Բիւրօն համակրութեամբ կ'ողջունէր Թուրքիոյ այս ազատագրութիւնը եւ սահմանադրական-խորհրդարանական նոր վարչաձեւը: Այդ Բիւրոյին մաս կը կազմէին Քարլ Զաուցքի, Վիթթոր Տլէր, Վայեան, Ռուպանովիչ, Լենին եւ Պլեխանով:

Այս սահմանադրութեամբ բոլոր քաղաքական (թուրք, հայ, արաբ, յոյն...) կուսակցութիւնները, մամուլը եւ բեմն ու խօսքը ազատ յայտարարուելով՝ Կ. Պոլիս կը հաւաքուին հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարները, որոնք կը սկսին նոր աշխուժութեամբ մը խանդավառ գործունեութեան, հաստատելով իրենց մամուլը, մասնաճիւղերը, ժողովները: Կ. Պոլիս կը վերադառնան Ս.Դ.Զ. Կուսակցութեան, Զ.ՅԴ.ի եւ Վերակազմեալներու ղեկավարները:

Այդ օրերու երկրին կացութեան տերն էին Թալաթ, Էնվեր, Ճեմալ, Պեհետտին Շաքիր եւ Տոքթոր Նազըմ, որոնք կը նկատուէին արդէն ազգային մեծ հերոսներ...: Իթթիհատ իր մասնաճիւղերը տարածեց եւ ակումբներ բացաւ Կայսրութեան բոլոր շրջաններուն մէջ, որոնց շուրջ հաւաքուեցան երկրի «ազատատենչ» եւ «յեղափո-

Օսմանեան կեղծ Սահմանադրութեամբ խանդավառ ամբոխը:

խական» տարրերը: Տեղի կ'ունենային հրապարակային հաւաքներ՝ կարգախօս ունենալով «Ազատութիւն, Զաւասարութիւն եւ Եղբայրութիւն» նշանաբանը: Իթթիհատականներ կը դառնան տեղը բովանդակ կայսրութեան:

Զայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը արդէն Փարիզի մէջ 1907ին կայացած Օսմանեան Քոնկրեսին ընդունած էր Իթթիհատականներուն թեզը՝ ազգային մեր հարցին նկատմամբ: Ան յանձն առած էր չհետապնդել «անկախ Զայաստանի եւ անջատ Զայկական Դատի հարցը» եւ ընդունած էր Իթթիհատի բանաձեւը՝ «գործել համապետական գծով»՝ գոհանալով ընդհանուր բարենորոգումներով՝ ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն եւ Իթթիհատի իշխանութեան գլուխ անցնելէ յետոյ, Դաշնակցութիւնը մնաց հաւատարիմ իր յանձնառութիւններուն եւ եղաւ Իթթիհատի թիւ մէկ բարեկամը՝ մնայուն ու մտերիմ յարաբերութիւններ մշակելով Թալաթի, Էնվերի եւ Ճեմալի հետ...: Դաշնակցութիւնը այդ օրերուն լայն ասպարեզ գտաւ Իթթիհատի փրոփականտը ընելու եւ ամենուրեք յայտարարելու թէ՝ «ինք է բերած Օսմանեան Սահմանադրութիւնը»: Անշուշտ այս ընելով Դաշնակցութիւնը առանձնաշնորհումներ կ'ակնկալէր Իթթիհատականներէն՝ ազգային քաղաքական կեանքէն ներս:

Ժողովրդական կոյր խանդավառութեան ու

գինովության այդ օրերուն՝ ընդդիմադիր տարր մնացին Յնչակեան, Վերակազմեալ Յնչակեան եւ անլի ուշ Հ.Ս. Ռամկավար կուսակցութիւնները: Յառաջացող դէպքերը եկան ապացուցանելու որ Դաշնակցութիւնը սխալած էր եղբայրանալով Իթաիհատին հետ: Ու առաջին առթիւ իսկ Ատանայի 1909ի ջարդը, որ տեղի ունեցաւ Սահմանադրութեան հռչակումէն հազիւ ինն ամիս ետք, եկաւ հաստատելու այս տխուր իրողութիւնը. Վերակազմեալներուն նախատեսութիւնները ճիշդ էին ելած:

* * *

ԿԻՒԿԻՈՅ ԱՂԵՏԸ

Ատանա, Ապրիլ 1909

1908 Յուլիս 10ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն տակաւին տարի մը չանցած պատահեցաւ Կիլիկիոյ աղետը, երբ այդ Սահմանադրութեամբ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր քաղաքացիներուն, մահմետական թէ քրիստոնեայ թէ այլազգի, խոստում կը տրուէր «Ազատութիւն, արդարութիւն, հաւասարութիւն» լոզունգին տակ: Կ. Պոլսոյ պետական վարչամեքենային գլուխը անցած երիտթուրքերու իթաիհատական կառավարութիւնը ահաւոր ջարդով մը պատասխանեց Սահմանադրութեան հռչակումը անկեղծ ուրախութեամբ ողջունած Կիլիկիոյ հայ բնակչութեան: Թեւ ջարդերէն ետք ինքզինք արդարացնելու համար իթաիհատական կառավարութիւնը կը փորձէր յետադիմական պահպանողական մոլեռանդ բռնապետութիւններու վրայ միայն բեռնել յանցանքը, սակայն ջարդերու երկար ժամանակամիջոցով կազմակերպուած ըլլալուն իրողութիւնը, այս պատրաստութեանց մէջ Կիլիկիոյ իթաիհատական կուսակցապետներուն գործօն դերակատարութիւնը, վալի եւ միւլեհսերիֆներէն սկսած՝ պետական բարձր պաշտօնեաներուն անհոգ մեղսակցութիւնը, կրօնապետներուն ու իսլամ երէւելիներուն խուժանավարութեանց մասնակցութիւնը, մանաւանդ պետական բանակի կանոնաւոր զինուորներուն եւս իրենց զենքերով ու

զինամթերքով գործակցութիւնը խուժան ջարդարարներուն, անհերքելի ապացոյցներ էին թէ Սահմանադրական կառավարութեան գիտութեամբ ու թոյլտուութեամբ տեղի ունեցան 1909 Ապրիլ ամսուան զոյգ ջարդերը Ատանայի եւ շրջակայ աւաններուն մէջ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար գրել թէ իսլամական *Շերիաթի* պաշտպանութեան անունով Սահմանադրական վարչակարգին հակառակող մոլեռանդ տարրերը շահագործուեցան իթաիհատի կառավարութեան կողմէ, հարուածելու համար հայութիւնը, ասոր ալ բարի ուժերը ամէն կերպով օգտագործելէ ետքը այդ Սահմանադրութեան վերահաստատումին ի նպաստ:

Ատանայի ջարդը պէտք չէ դիտուի որպէս առանձին պատահար մը: Թերեւս կարելի ըլլար որպէս անջատ պատահարներ նկատել ԺԹ. դարու վերջին քառորդին, համիտեան հալածանքներու շրջանին, հայկական ներքին գաւառներու, մասնաւորապէս Սասունի, Չէլթունի ու Մարաշի դէպքերը, 1894-96 թուականներուն: Բայց 1909ի Կիլիկիոյ դէպքերը անթաքցնելի մէկ մասն էին հետզհետէ երեւան եկող թրքական ահաւոր ծրագրի մը – բնաջնջել հայ ցեղը՝ սկսելով հայութեան գուրգուրանքին արժանի դրախտավայր Կիլիկիայէն: Դժոխային ծրագիր՝ որ պիտի գործադրուէր 5-6 տարիներ ետքը՝ համաշխարհային պատերազմի խառնաշփոթութեանց օրերուն, հիմէն արմատախիլ ընելու համար հայութիւնը: Եւ Կիլիկիոյ ջարդերը այդ հրեշային ծրագրին սկիզբը կը կազմէին:

Այսպէս, ցեղային կարեւորութեամբ դիտուած, պատմական բախտավճիռ դարձակետ մը կը ներկայացնէ Կիլիկիոյ 1909ի աղետը: Երբեմն «Ատանայի Ջարդը» կոչուած է այս աղետը, ու թեւ մահաբեր հարուածին կեդրոնական ծանրութիւնը կրեց Ատանա քաղաքը, բայց նոյն սաստկութեամբ այդ հարուածը տարածուեցաւ ամբողջ Ատանա նահանգի հայաբնակ աւաններուն ու գիւղերուն վրայ. ուստի, անլի ճիշդ է զայն կոչել ընդհանուր տարողութեամբ «Կիլիկիոյ Աղետը», որու պայթումին՝ երկու յաջորդական ջարդերու ընթացքին Ապրիլ 1/14—11/24ին, ջարդուեցան շուրջ 30 հազար անմեղ հայեր, հրկիզուեցան եկեղեցիներ, դպրոց-

Ատանայի
քրիստոնեական
աւերակեալ
թաղամաս մը
1909ի
կոտորածներէն
ետք:

ներ ու թաղեր, թալանուեցան ամբողջ հայ շուկաներ, փճացան երկրագործական մեքենաներ եւ անասուններ, ոչ նուազ քան հինգ միլիոն օսմանեան ոսկի վնասով ու գոնէ մէկ միլիոն ոսկի պետական գանձի բեռով:

Թէեւ իր օրին բորբոքած միջազգային բողոքներ ալ արթնցուց Կիլիկիոյ աղետը եւ առիթ տուաւ ընդարձակ գրականութեան մը, հայ թէ օտար, բայց ալեկոծումներու դադարէն ետք երեւան եկող իրողութիւնը պիտի ըլլար, թէ Կիլիկիոյ աղետով հրթիռատը կը սկսէր **հայ ժողովուրդը իր 4000 տարիներու օրրանէն արմատախիլ ընել:**

Ատանայի ջարդերուն պաշտօնական վաւերաթուղթերը մանրամասնուած տեղեկագրով կը վկայագրէ ժամանակակից Աշոտ Շահլամէն, 1895ին: Այս արխիւը կորուստէ ազատած է վերակազմեալ հնչակեան գործիչ Սուրէն Սուրենեան ու զայն յղած՝ Պոստոնի ռամկավար ազատական ծանօթ դէմքերէն Բաբգէն Զինյ. Մագսուտեանին:

* * *

ՀԱՅԿԱԿԱՆ (ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ) ԼԵԳԵՈՆԸ 1916-1920

Լոնտոնի մէջ Հոկտեմբեր 27, 1916ին կնքուած

համաձայնագրի հիման վրայ, մասնակցութեամբ՝ Մարք Սայքսի (Անգլիա), Ժորժ Փիքոյի (Ֆրանսա) եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի, կը կազմակերպուի Արեւելեան Լեգեոնը, որ ծանօթ կը դառնայ Հայկական Լեգեոն անունով, դառնալով կամաւորական զօրամաս մը:

Նոյեմբեր 1916ին ֆրանսական կառավարութիւնը սահմանեց կամաւորութեան սկզբունքները, ինչպէս՝ լեգեոնական կրնային դառնալ հայերն ու արաբները, հրամանատարները ըլլալու էին ֆրանսացիները եւ ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսական կառավարութիւնը: Հայ լեգեոնականներ ֆրանսական զօրքերէն ներս պետք էին կռուիլ թրքական բանակին դէմ սուրիական ու պաղեստինեան ճակատներուն վրայ:

Ֆրանսան կը խոստանար պատերազմի յաղթական աւարտէն յետոյ տալ ինքնավարութիւն Կիլիկեան Հայաստանին:

1915ին, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան կոչին ընդառաջելով, հայ երիտասարդութիւնը ամենուրեք պատրաստուեցաւ մեկնիլ ճակատ մեր պատմական հողերու ազատագրութեան եւ ինքնավարութեան խոստումով, որ կու գար Դաշնակից պետութիւններէն: Հայութիւնը խանդավառուեցաւ եւ Ազգային Միութիւն անունին տակ Եգիպտոսի,

*Վերակազմեալ հնչակեան
ամերիկաքնակ
կամաւորներ՝ մարզումի
համար Կիպրոս մեկնելէ
առաջ:*

Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ ազգային քաղաքական կազմակերպութիւնները, եկեղեցիները, բարեսիրական հաստատութիւնները եւ զանազան այլ խմբաւորումներ միացան այս գերագոյն նպատակին՝ միակամ եւ համերաշխ գործելու:

Հայոց մասնակցութիւնը զինուորական գործողութեանց մէջ թուրքին դէմ պիտի նպաստէր Կիլիկիոյ ազատագրութեան, որով հայկական ջոկատի մը կազմութեան համար պաշտօնապէս կը տրուէր հաւանութիւն, որուն կը միանան փոքրաթիւ սուրիացի արաբներ:

Արեւելեան Լեզէն կոչուեցաւ այս զինուորական խումբը՝ Ֆրանսացի սպաներու ղեկավարութեան տակ: Մօտ 3000 հայ կամաւորներ, որոնցմէ զգալի թիւ մը ծանօթ մուսա-տաղցի հերոսներէն, Եգիպտոսի, Ֆրանսայի ու Ամերիկայի զանազան քաղաքներէն կը հաւաքուին Կիպրոս, որ պիտի ծառայէր իբրեւ մարզադաշտ:

1918ի գարնան մարզուած լեզէնականները կ'անցնին Փորթ-Սայիտ ու Ժամանակ մը Զրանցքին շուրջերը մնալէ ետք՝ կը յառաջանան դէպի Պաղեստին, ուր անգլիացի ընդհանուր հրամանատար Չօր. Ալլէնպի կը պատրաստուէր վճռական յարձակողականի մը, վերջնականապէս ջախջախելու համար թրքական բանակը գերմանական հրամանատարութեան տակ:

1918ին Հայկական Լեզէնը ուներ արդէն չորս գումարտակ եւ զինուորներուն թիւը կը կազմէր 5000:

Յարձակումի թուականը որոշուած էր Սեպտեմբեր 19 եւ անոր պիտի մասնակցէր Արեւելեան Լեզէնը եւս: Պաղեստինի աննշան բլուրին՝ Արարայի վրայ ոսոխին հետ չափուեցաւ հայկական լեզէնը: Հայ քաջարի զինուորներուն յարձակումին եւ մղած յաղթական ճակատամարտին առջեւ, տեւած ամբողջ օր մը, փախուստ կը ստիպուի տալ թրքական բանակը՝ ծանր վնասներու ենթարկուելով: Այս իրադարձութիւնը արձանագրուած կը մնայ ազգային տարեգրութեան մէջ որպէս փոքր դաշնակիցի յաղթանակը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին: Թրքական ամբողջ ճակատը Միջերկրականէն մինչեւ Մեռեալ Ծով կը քայքայուի ... ու դէպի Կիլիկիա առաջնորդող ճամբաները շուտով պիտի բացուէին լեզէնականներուն առջեւ:

Արարայի դիւցազնամարտին՝ Սեպտեմբեր 19ին, կը նահատակուին 21 հայեր եւ քանի մը օրեր ետք՝ վիրաւորուած երկու հայեր եւս: Անոնց աճիւնները կը տեղափոխուին աւելի ուշ՝ Հոկտեմբեր 25, 1925ին, Երուսաղէմ, իսկ աւելի ուշ կը կանգնեցուի Արարայի հերոսներուն յուշարձանը:

Զ'ուշանար Թուրքիոյ պարտութիւնը Հոկտեմ-

բեր 31, 1918ին եւ կը ստորագրուի Չինադադարը: Ֆրանսական իշխանութեան եւ Յայ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ կը կայանայ համաձայնութիւն՝ հայ լեզունականներուն իրաւունք տալու, որ գրաւեն Կիլիկիոյ ամբողջ տարածքը: Այսպիսով ալ, Արեւելեան Լեզուն անուանակոչումը կը փոխուի ու կը դառնայ Յայկական Լեզուն:

Դժուարութիւններով հայ զինուորները կը հասնին Կիլիկիոյ սահմանները ֆրանսական կառավարութեան կարգադրութեամբ: Կիլիկահայութիւնը գօտեպնդուած լեզունականներու ներկայութենէն եւ հաւատալով ֆրանսացի բարձրաստիճան զինուորականներու արտայայտութիւններուն՝ համոզուած էր թէ ասպետական Ֆրանսան երբեք պիտի չլքէր հայը: Իրականութիւնը շուտով ի յայտ պիտի գար. լեզունականներու ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ հայութեան երազը երկար պիտի չտենէր: Ֆրանսացիք թուրքերու հանդէպ բարեացակամ վերաբերում սկսած էին ցոյց տալ: Անհիմն պարագաներով լեզունականներ կ'ամբաստանուէին խռովարար արարքներու համար, կը պատժուէին անիրաւաբար:

Բայց Կիլիկիոյ գրաւումէն ետք, քանի մը ամիսներու ընթացքին՝ աւելի քան հարիւր հազար հայ գաղթականներ, առաւելաբար Սուրիայէն ու Արաբական անապատներէն, ֆրանսացիներուն իսկ քաջալերութեամբ, որոշումով եւ կարգա-

դրութեամբ փոխադրուեցան Կիլիկիոյ զանազան քաղաքներն ու գիւղերը: Վերջապէս տուն դարձ էր, բայց հետագայ դէպքերը բիրտ իրականութեամբ ի դերեւ պիտի հանէին անոնց յոյսերը:

Լեզունականները Կիլիկիան գրաւած էին այն հաստատ համոզումով ու հաւատքով որ հոն պիտի հաստատուէր հայկական, գոնէ ինքնիշխան, պետութիւն մը, որ պիտի կազմէր ապագայ հայկական պետութեան կորիզը իր բանակով: Սխալած էին: Ֆրանսան անգլիական մրցակցութենէն եւ իր շահերէն թելադրուած՝ փոխած էր իր քաղաքականութիւնը, սկսած էր մերձեցումի քաղաքականութեան մը քեմալական շարժումին հետ: Սուրաֆա Քեմալ թրքական պարտեալ պետութեան ղեկը ձեռք առած էր եւ սկսած՝ միլլի շարժումին Կիլիկիոյ շրջաններու մէջ: Քեմալական հրոսակներ սկսած էին յարձակումներու հայկական գիւղերու վրայ: Մարաշ, Յաճըն, Այնթապ եւ ուրիշ աւաններ պաշարուեցան ու գրաւուեցան տասնեակ հազարաւոր հայ կեանքերու կորուստով: Ֆրանսա ճողոպրած անպաշտպան հայութիւնը դէպի նոր սպանդանոց առաջնորդած էր...:

Այս դէպքերու միջոցին Միհրան Տամատեան, որպէս Լիազօր Ներկայացուցիչ Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան, կը դրկուի Կիլիկիա ու միօրեայ անկախութիւն կը հռչակէ: Ֆրանսացիք զինք կը հեռացնեն: Ան Ազգային

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութեան Շիբակոյի զինավարժական խումբէն անդամներ, 1906: Կեդրոնը՝ սուրով կանգնած՝ հարիւրապետ Աւետիս Մուրատեան:

Պատուիրակության Նոյեմբեր 20, 1920 թուականի նամակով կը գրէր. «Այս ամէնուն պատճառը միշտ պէտք է փնտռել թուրքերուն հաճելի ըլլալու, զանոնք չխրտչեցնելու ֆրանսական սեւեռուն քաղաքականութեան մէջ որ սկիզբէն մինչեւ վերջը այս երկրին մէջ տեղի ունեցած բոլոր չարիքներուն ամենագլխաւոր աղբիւրն է եղած»: Կիլիկեան դէպքերը խլած էին 30 հազար զոհեր:

Հայկական Լեզունը կազմալուծուած արագօրէն կը ցրուէր. «Ու ահա այսպէս գլխիկոր կը հեռանային լեզունականները մէկիկ, մէկիկ, խումբ, խումբ յուսալքուած եւ դառնացած: Կը հեռանային այն հողէն զոր իրենց հայրենակիցները եւ անոնցմէ առաջ հարիւր հազարաւորներ, վեց դարերու ընթացքին ոռոգած էին իրենց արիւնով: Կը մեկնէին իրենց երազները խորտակուած, իրենց ակնկալութիւնները ջարդ ու փշուր եղած, իրենց վատահոգիւնը վատաբար չարաշահուած», ինչպէս պիտի գրէր ազատական մեր ընկերը՝ Տիգրան Յ. Պոյաճեան:

Վերջապէս, Ֆրանսան Հոկտեմբեր 1921ին քեմալական Թուրքիոյ հետ պիտի կնքէր դաշինք, խոստանալով լքել Կիլիկիան եւ Թուրքիոյ հանրապետութեան սահմանները հասցնելով մինչեւ Ալեքսանտրէի դուռը: Սահակ Բ. Կիլիկիոյ կաթողիկոսը լեզունականներուն ու իր ժողովուրդին հետ արտասուալից աչքերով կը ստիպուի թողուլ հայրենի հողը:

Այս եղաւ ուրիշ մէկ ողբերգութիւնը հայ ժողովուրդին:

Լեզունական հայ զինուորը յաղթեց թրքական ճակատին վրայ, սակայն պարտուեցաւ ֆրանսական դիւանագիտութեան դաշտին վրայ:

* * *

ՈՌԻՔԵՆ ԽԱՆ-ԱԶԱՏ

Երեւան, 1862 – Թիֆլիս, Օգոստոս, 1921

Բուն անունով Նշան Կարապետեան՝ ծնած է Երեւան, 1862ին: Թիֆլիսի «Ռեալական» դպրոցը աւարտելէ յետոյ կը շարունակէ իր ուսումը Ժընեւի համալսարանին մէջ: 1889-90ին Թուրքիոյ մէջ

կ'ըլլայ առաջին հիմնադիրը Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղին, դառնալով Գում Գաբուի ցոյցը ոգեշնչողներէն: Թիֆլիսի մէջ կը փորձէ միաւորել հնչակեան եւ դաշնակցա-

կան կուսակցութիւնները «Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութեան» մէջ, բայց չի յաջողիր:

Ան կողմսակից էր օտարազգի քաղաքական կազմակերպութիւններու հետ համագործակցութեան. 1891ին Աթէնքի մէջ կը նախաձեռնէ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ յոյն հայրենասէրներու «Արեւելեան Միութիւն» դաշինքի ստեղծումին: 1893-95ին Ամերիկա գալով, հայկական գաղթականներու մէջ կը տարածէ հնչակեան գաղափարախօսութիւնը եւ կը նպաստէ Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղի հիմնադրութեան:

1895ին կը վերադառնայ Ռուսաստան, մասնակցելու Չէյթունի մէջ նախապատրաստուող ապստամբութեան համար նիւթական միջոցներու հանգանակութեան աշխատանքին: Ցարական իշխանութիւնները իր այս նախաձեռնութեան համար զինք կը ձերբակալեն եւ կը բանտարկեն: 1896ին հիւանդութեան պատճառով բանտարկութենէն կ'ազատի եւ զինք կ'աքսորեն:

1901ին աքսորի ժամկետը լրանալէ յետոյ, կ'անցնի արտասահման: Բանտային տարիներուն վերանայած է Հնչակեան Կուսակցութեան քաղաքական ուղեգիծը: Ան յուսախաբ ըլլալով եւրոպական պետութիւններու եւ Ռուսաստանի ընթացքէն՝ Արեւմտեան Հայաստանի նկատմամբ անոնց անտարբերութեան պատճառով, մանաւանդ երբ 1894-96ին կը կատարուէին Համիտեան կոտորածները, եւ յուսահատած՝ Արեւմտեան

Հայաստանի ազատագրումը անոնցմե սպասել, կը կեդրոնանայ հայ ազատագրական ուժերու միաւորման աշխատանքին վրայ: 1905ի Փարիզի ՄԴՀԿ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին կը ներկայանայ ծրագրով մը, որ կը մերժուի: Ան յուսախաբ կը մնայ բոլոր շարժումներէն: Կը գրէ իր յուշերը՝ «Հայ Յեղափոխականի Յիշողութիւններ», որ լոյս կը տեսնէ դաշնակցական «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, Պոստոն, 1927-29 թուականներուն: Կը մահանայ Թիֆլիս, Օգոստոս 1921ին:

* * *

ԼՈՒՏՈՆԻ ԳՈՒՖԵՐԱՆԱ

Փետրուար 21-Մարտ 14, 1921

Մասնակիցներն են յաղթական դաշնակից պետութիւններէն շարք մը երկիրներ՝ Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Պելճիքա, Ճափոն եւ Յունաստան, եւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին պարտուած Գերմանիան ու Թուրքիան: Ժողովին արծարծուած զանազան հարցերու (ռազմատուգանք, յոյս-թրքական պատերազմի դադարեցում, Եւայլն) կարգին Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ առաջարկով քննարկուեցաւ նաեւ 1920ի Սելրի Հաշտութեան Դաշնագրին վերանայման հարցը:

Օգտուելով Դաշնակից տերութիւններու միջեւ սրած գաղթատիրական հակասութիւններէն՝ թրքական միացեալ պատուիրակութիւնը (Ռեշիտ փաշան՝ Կ. Պոլիսէն եւ Պեքիր Սամի պէյը՝ Անգարայի կառավարութենէն) պահանջեց վերականգնել նախապատերազմեան սահմանները (առանց արաբական երկիրներու, բայց ներառեալ 1920ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գրաւուած Կարսի մարզն ու հայկական միւս տարածքները): Անտեսելով Սելրի պայմանագրի ստորագրութենէն յետոյ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական փոփոխութիւնները (քեմալականներու յաջող պատերազմները Յունաստանի ու Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ, խորհրդաթրքական մերձեցումը, Անգարայի հետ Առանցքի առանձին երկիրներու անջատ բանակցութիւնները, Եւայլն)՝ հայկական զոյգ պատուիրակութիւն-

ները Պօղոս Նուպարի եւ Ա. Ահարոնեանի գլխաւորութեամբ ի զուր կը փորձէին Դաշնակից պետութիւնները համոզել՝ իրագործելու Սելրի պայմանագրին՝ Արեւմտեան Հայաստանին վերաբերող յօդուածները եւ «վարչական ինքնավարութիւն» ստանալ ֆրանսական ազդեցութեան տակ գտնուող հայկական Կիլիկիոյ համար:

Անգլո-ֆրանսական ներկայացուցիչներու հետ գաղտնի խորհրդակցութեանց մէջ մտած (1921 Մարտ 9ի ֆրանս-թրքական համաձայնագիր, Եւայլն) թրքական պատուիրակութիւնը մերժեց հայերու բոլոր պահանջները, իսկ Լոնտոնի Գոնֆերանսը բաւարարուեցաւ միայն Արեւելեան Նահանգներու սահմաններուն վրայ «Հայկական ազգային օճախ» ունենալու իրաւունքի անորոշ ձեւակերպմամբ, որ Նոյնպէս չընդունեց թրքական պատուիրակութիւնը:

Այսպիսով, Սելրի պայմանագրին մէջ նախատեսուած հայկական «ազատ եւ անկախ» պետութեան գաղափարը փոխարինուեցաւ «ազգային օճախ»ով, որ արդէն շուտով պիտի ջնջուէր Լոզանի պայմանագրով:

* * *

ՊՈՍՏՈՆ ՕՐԻՄԱԸ ՀԱՅ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻՆ

Ամերիկայի այս քաղաքը՝ Պոստոնը, անկասկած ճանչցուած է իբրեւ Միացեալ Նահանգներու Աթենքը: Այնպէս ալ, գաղթականութեան հետ մեր մտաւորականութեան զգալի մասը կեդրոնացաւ Պոստոնի մէջ, որ ընդմիշտ պիտի մնայ մեր տարեգրութեան մէջ որպէս օրրանը քաղաքական հայ մտքին:

Պոստոն գտնուած է մեր ազգային բոլոր կուսակցութեանց կեդրոնները. հոն հաստատուած են մեր օրկանները: Եղած է ամերիկահայութեան առաջնորդութիւն տուող կեդրոնը, ուր եկան ու հաստատուեցան մեր մտաւորականները՝ ազգային, կուսակցական, քաղաքական ու եկեղեցական գործիչները: Ու հոն ալ մղուած են կուսակցական պայքարներն ու բանավեճերը, կուսակցութիւններու համագործակցութիւններն ու պառակտում-

ները: Հոն հաստատուեցաւ Ազգային Միութիւնը, որ իր ժամանակին առաջնորդութիւն տուաւ ու վճռեց շատ մը հարցեր ու քաղաքական իրադարձութիւններ:

Առաջիններէն եղաւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ իր գործօն ու փայլուն աշխատանքով հանդիսանալով բազմերակր գաղթական ժողովուրդին հայրենասիրական զգացումներուն եւ իղծերուն:

Երբ հայութիւնը 1894-95ին կ'ապրէր յուսահատութեան եւ յուսալքութեան օրեր, կուսակցական առաջնորդներ խանդավառութեան եւ լաւատեսութեան տեսիլքով վառ պահեցին այդ հայորդիներուն մօտ ամուր հայրենասիրութիւնն ու Սասունի եւ Համիտեան կոտորածները եղան մղիչ ուժեր՝ արթնցնելու հայու յեղափոխական ու վրեժխնդրութեան ոգին դարձեալ մեր երիտասարդութեան մօտ:

Մայիսեան Նախագիծով 1895ին, երբ վեց պետութիւններ ներկայացուցին հայկական բարենորոգման ծրագիրը եւ Սուլթան Համիտ Բ.ին ստորագրել տուին զայն, համայն հայութիւնը խանդավառուեցաւ: Հնչակեաններու, որոնցմէ շատեր յետոյ միացան վերակազմեալներուն, առաջնորդութեամբ՝ Չէթունի հերոսական ապստամբական շարժումը հպարտութեամբ լեցուց հայերու սրտերը, ներշնչելով լաւատեսութիւն եւ յոյս ազգային ազատագրական պայքարին համար:

Ամէն օր օրաթերթերու առաջին էջերուն վրայ զէյթունցիներու եւ հին ու նոր հնչակեաններու սիրագործութիւններուն մասին խոշոր վերնագիրներով ամերիկացի ընթերցողները տեղեակ կը պահուէին հայկական հարցին մասին եւ իրազեկ՝ թրքական բռնապետութեան:

Ամէն Կիրակի երեկոյեան հրապարակային ժողով կը գումարուէր Պոստոնի մէջ, ուր արուարձաններէն մեծ բազմութիւն մը ներկայ կ'ըլլար: Կարապետ Փափագեանի ատենապետութեամբ, բանախօսներ թէ՛ կը քննադատէին թրքական կառավարութիւնը եւ թէ՛ կը քաջալերէին ու կը սրտապնդէին ներկաները: Արսէն Տիրան շաբա-

Պոսթոնը 19-րդ դարու աւարտին:

թական բոլոր կարեւոր լուրերը հայերէնի կը թարգմանէր, Վարդ Վրոյր՝ «Հնչակ»ը ի ձեռին՝ կը կարդար ու կը խանդավառէր յուզումով:

Այս հրապարակային լսարանական ժողովներուն հիմը դրած էր Կարապետ Յ. Փափագեան, 1892էն սկսեալ. նախապէս 45 էլիըթ փողոցի փոքրիկ ժողովասրահը, երբ գաղութը հազիւ 50ի մօտ անդամ ուներ, ու երբ ժողովուրդը ստուարացաւ՝ փոխադրուեցաւ 724 Ուաշինկթըն փողոց: Հնչակեան մասնաճիւղեր կազմուելէն յետոյ, նոյնը շարունակուեցաւ որպէս Հնչակեան Յեղափոխական ժողովատեղի, ուր ներկայ կ'ըլլար խուռն բազմութիւն շրջակայ անուններէն եւ կը ներշնչուէր հայրենասիրական եւ յեղափոխական դասախօսութիւններով:

Շրջակայ քաղաքները՝ Մուլտըն, Չըլսի, Լին, Գէյմարիճ, Լոմել, Լորընս, Հէյվըրհիլ, Սթոնհեմ, Նաշուա, Նիւ Պրիմփորթ, Ֆոլ Բիվըր, Ուայթընսփիլ, Նիւ Պրիթըն, Փրաւիտենս, Ուստր (բոլորն ալ Նիւ Ինկլընտ) ու այլ գաղութներու բացարձակ մեծամասնութիւնը՝ 90 տոկոսով խարբերողներ էին, որոնք կազմած էին Հնչակեան ու ապա՝ բաժանումէն ետք՝ մեծամասնութեամբ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղեր:

Պոստոն իբրեւ մտաւորական կեդրոն անոնց կը տրամադրէր ատենախօսներ՝ Գարեգին Զիթ-

եան, Կարապետ Յ. Փափագեան, Վեր. Պաղտասարեան, Վահէ Գրիգորեան, Յարութիւն Խանիկեան, Նշան Կարապետեան եւ հայրենիքէն եկող մտաւորականներ ու գործիչներ: Հետզհետէ այս անուններուն վրայ աւելցան Սարգիս Մալեմեզեան, Սուրէն Պարթեւեան, Վահրամ Գրիգորեան, Սուրէն Սուրենեան, Տոբթ. Փառնակ Ադամեան, Պետո, Միքայէլ Յովհաննեսեան, Միհրան Սվազլը, Հրաչ Երուանդ, Տոբթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան եւ ուրիշներ:

Այսպէս այս գաղութին հիմը դրուեցաւ՝ անշահախնդիր, գաղափարապաշտ հայրենասերներու առաջնորդութեամբ, որոնց քաղաքական ուղեգիծը եղաւ հայրենասիրութիւն, զոհողութիւն ու ազգին ծառայելու պատրաստակամութիւն:

Պետք է արձանագրել նաեւ պատմութեան համար, թէ երբ ընդարձակուեցաւ Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղերուն թիւը, Ամերիկան դարձաւ «ինքնավար շրջանակ» եւ մասնաճիւղեր կապը խզեցին Նազարբէկի կեդրոնէն: Նազարբէկ շատ դժուարութեամբ տուաւ այդ իրաւասութիւնը՝ կազմելու Նահանգային վարչութիւն մը:

Մինչեւ Հնչակեան Կուսակցութեան գործիչ Նշան Կարապետեանի Ամերիկա ժամանումը, կուսակցութիւնը կը մնար հայրենասիրական ու յեղափոխական. անոր գալով ընկերվարութիւնը մոտք գտաւ: Այսպէս ընկերվարութիւնը, որ կապ չունէր թրքահայ ազատագրական հարցին հետ, պատճառ եղաւ որ Հնչակեան Կուսակցութիւնը բաժնուի երկու հատուածի:

Նշան Կարապետեանին յաջորդեց Սապահ-Գիւլեան որպէս հնչակեան գործիչ. ան ալ իր քարոզչութիւնը աւելի կեդրոնացուց ընկերվարութեան, բանուորական եւ տնտեսական հարցերու վրայ: Հնչակեան Կուսակցութեան շարքայիներուն մեծ մասը եղան ու մնացին խարբերոցի աշխատաւորներ: Բաժանումէն յետոյ անոնցմէ

Սապահ-Գիւլեան

շատեր միացան Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերուն: Մնացածները առաջնորդուեցան խարբերոցի մտաւորականներ Յակոբ Բարեջանեանի, Մելտոնեանի, Սիրվարդի եւ ուրիշներու կողմէ:

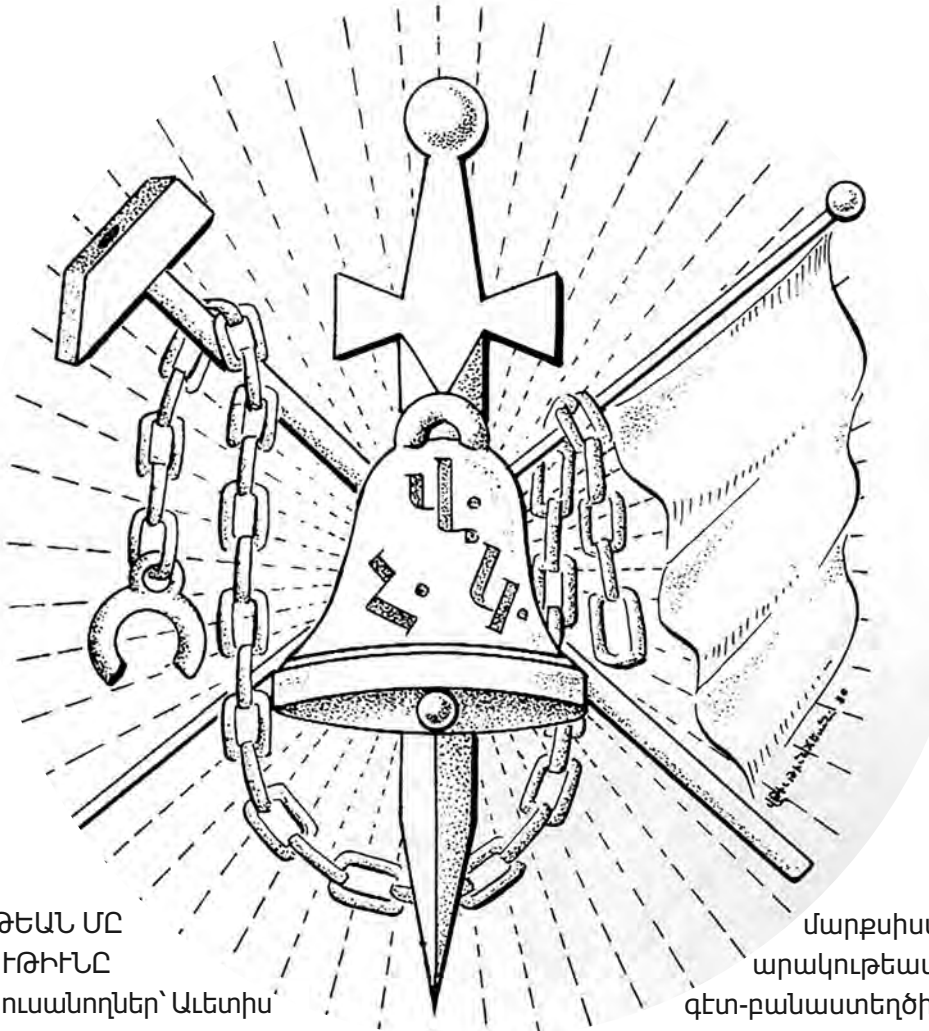
Վռամեանին Ամերիկա ժամանումով ու Պանք Օթթոմանի ցոյցէն ետք եւ Հնչակեան բաժանումով գետին սկսաւ շահիլ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որ իր շուրջ հաւաքեց խարբերոցի երիտասարդական խումբ մը, ինչպէս՝ Նշան Թաշճեան եւ Շահան Նաթալի: Նաթալի աւելի ուշ հեռացաւ Դաշնակցութեան շարքերէն, կազմեց «մարտոցականներ»ը եւ ապա՝ մօտեցաւ ՌԱԿին ու ՀԲԸՄին, աշխատակցելով Պոստոնի ՌԱԿի պաշտօնաթերթին՝ «Պայքար»ին:

Բ. ԲԱԺԻՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Աղեքսանդրիա, Յունուար 1898

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԱՆՅՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսահայ ուսանողներ՝ Աւետիս՝ Նազարբեկեան, Մարո Վարդանեան 1887ին ժընեւ կը գտնուէին երբ կը հանդիպին Ռուբէն Խանազադին եւ Գաբրիէլ Կաֆեանին, որոնք կը պատրաստուէին երթալ Մոսկիւի (Ֆրանսա) հետեւելու գիւղատնտեսութեան: Աւետիս եւ Մարո իրենց քաղաքական ու ընկերային մտածումներով եւ գաղափարներով մեծապէս կը տպաւորեն ժընեւի հայ ուսանողները եւ չորսն ալ կ'որոշեն հաստատուիլ ժընեւ, թէ՛ ուսանելու եւ թէ՛ ազգային յեղափոխական գործին նուիրուելու:

Նազարբեկ իր բազմակողմանի զարգացումով,

մարքսիստական դաստիարակութեամբ, արուեստագետ-բանաստեղծի խառնուածքով, հռետորական ծիրքով եւ գեղեցիկ արտաքինով կը հանդիսանար այս խմբակին ոգին ու ապա՝ ղեկավարը: Իսկ Մարո Վարդանեան, բացի ռուսական եւ եւրոպական յեղափոխական կեանքին եւ գրականութեան մասին ունեցած իր լայն ծանօթութիւններէն, ունէր նաեւ յեղափոխական անցեալ մը: Ան ոստիկաններէ հետապնդուելով Փեթերսպուրկի մէջ կ'անցնի Փարիզ, ուր կը ծանօթանայ Նազարբեկին եւ կը նշանուի:

Ժընեւի խումբին, հետզհետէ, տարբեր շրջաններէն կու գան միանալ նոր երիտասարդներ:

Ընկերական հանդիպումներու, վիճաբանութիւններու առանցքը կը կազմէր Հայաստանի ազատագրութեան հարցը եւ հետզհետէ հրատապ բնոյթ կ'առնէր հայ յեղափոխականներու ընդհանուր համագումար մը հրաւիրելու պահանջը:

ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԷՆ ԴԱՌՆԱՑԱԾ ՆԱԶԱՐԲԷԿ ԿԸ ՀԻՄՆԷ «ՀՆՉԱԿ»Ը

Աւետիս Նազարբէկեան, որ ռուսահայ հարուստ ազգականներու ժառանգորդ էր, կը դիմէ Մարտիկա հաստատուած Մկրտիչ Փորթուգալեանին, որպէսզի նախաձեռնարկ ըլլայ այդ գործին:

Փորթուգալեան «Արմենիա»ի մէջ հրատարակելով Նազարբէկի առաջարկը, ծանօթագրութեամբ մը կը պատասխանէր թէ չի կրնար հետեւանք տալ անոր, որովհետեւ ինք արդէն նման միութիւն մը՝ «Հայոց Հայրենասիրական»ը կազմելու վրայ է եւ որուն կանոնագրութիւնը շուտով պիտի հրատարակէր: Այս խոր զայրոյթ կը պատճառէր Երիտասարդներուն եւ «Արմենիա»ի խմբագրին մասին բոլորովին ուրիշ մտատիպար մը կը կազմէն այնուհետեւ: Սակայն «Արմենիա»ն կը մնար տակաւին փնտռուած թերթ մը: Երիտասարդութիւնը յափշտակութեամբ կը կարողար զայն: Անոր կ'աշխատակցէին նաեւ Նազարբէկ (Լեռնեց), Մ. Շահագիզեան (Կորան) եւ Ժընէւի խումբին միւս տղաքը: Կասկած կը սկսի «Արմենիա»ի քարոզած յեղափոխական գաղափարներու անկեղծութեան հանդէպ:

Նոր յեղափոխական թերթի մը կարիքը կը ստեղծուի եւ Նազարբէկ Ժընէւի մէջ, 1887ին կը հիմնէ «Հնչակ» թերթը: Այնուհետեւ ծնունդ կ'առնէ համանուն՝ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, շուտով կ'ունենայ իր մասնաճիւղերը՝ Թուրքիոյ տարածքին՝ 114, Ամերիկայի մէջ՝ 86, Ռուսաստան՝ 36, Պարսկաստան՝ 15, Պուլկարիա՝ 9, Եգիպտոս՝ 6 եւայլն: Կեդրոնը կը տեղափոխուի Լոնտոն:

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԽՈՐ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՐԴԵԳՐԱԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՈՒՂԵԳԻԾԻՆ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒՄԾ

Իր հիմնադրութեան օրէն մինչեւ Չեթունի

Նազարբէկ

յաղթական հերոսամարտը (1896), Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր եզակի մարտնչումներով՝ մեծ ազդեցութիւն գործեց բովանդակ թրքաբնակ մեր յեղափոխականներուն վրայ: Ի վերջոյ 1908ին կը տապալէր Սուլթան Համիտի բռնապետութիւնը: Արմենականներէն ետք, վստահաբար, հնչակեաններն էին որ տարին նաեւ այդ հայրենանուէր աշխատանքը:

Անշուշտ որ Ապտիլ Համիտ Բ. իր կարելի բոլոր միջոցներով հալածեց հնչակեանները՝ կարենալ կազմալուծելու համար այդ շարժումը: Եւ անոր որպէս արդիւնք Հնչակեան Կուսակցութիւնը շատ բան կորսնցուց իր մարտական ու գաղափարական կառոյցներէն ու կենսունակութենէն:

Միւս կողմէ, ներկուսակցական կեանքէն ներս, կար հոսանք մը որ ամբողջութեամբ դէմ էր սոցիալիստական ծրագրին եւ գործունեութեան: Այդ շարժումին ետին կեցած էր թրքահայ մտաւորականութիւնը ընդդէմ կովկասահայ ղեկավարներուն, որոնք թէեւ կը ջանային հետապնդել թրքահայ դատը:

Անոնք՝ ռուսահայերը, միւս կողմէ, ռուսական Սոցիալ Դեմոկրատ բանուորական կուսակցութեան կողքին կեցած՝ կը ջանային ռուսահայ աշխատաւորութիւնը կազմակերպել դասակարգային

*Խմբանկար ՄԴԴԿ-ի
հիմնադիրներու, որոնց մէջ
կ'երեւան Աւետիս եւ Մարօ
Նազարբէկներ, շրջապատուած
Խանազատով, Ղարաջեանով,
Կաֆեանով, Մանուէլեանով և
Աֆրիկեանով:*

պայքարի մը՝ ցարական իշխանութեան եւ միջազգային դրամատիրութեան դէմ:

Կուսակցութեան մէջ յառաջացած այս գերագրգիռ կացութիւնը քննարկութեան ենթարկելու եւ վերջնական եզրակացութեան մը յանգեցնելու համար, բոլոր մասնաճիւղերու կողմէ ընտրուած պատգամաւորները, 1896ին, Լոնտոն կը հաւաքուին:

Մինչ այդ, Կուսակցութեան Կեդրոնը, մինչեւ այդ օրը, ամբողջ ինն տարիներ, փաստօրէն կը գտնուէր Նազարբէկեաններու եւ անոնց կողմնակիցներու իշխանութեան ձեռքը:

ՈՐՈՂՔ ԵՒՆ ԴԺԳՈՅՆԵՐԸ

Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ հակակեդրոն դիրքորոշուած էին այդ դժգոհները:

Հնչակեան Կուսակցութեան գործունեութեան ծրագիրը (platform) խարսխուած էր ընկերվարական (socialist) սկզբունքներուն վրայ եւ այդ քաղաքական վարդապետութեան դէմ էին թրքահայ հնչակեանները, որ կը կազմէին իրա՛ւ մտաւորականութիւնը Հնչակեան Կուսակցութեան եւ որ ծանօթ էին Երկրի՝ պատմական Հայաստանի ժողովուրդին առօրեային, պահանջներուն եւ ակնկալութիւններուն:

Սակայն Նազարբէկ եւ միւս անդամները կուսակցութեան այդ ներքին ըմբոստութիւնն ու ընդդիմութիւնը կը վերագրէին «աւատապետական սուլթանիզմի եւ հայ ու օտար մենատէր դրամատիրութեան» միջամտութիւններուն՝ կուսակցութիւնը ներսէն պառակտելու եւ կործանելու նպատակով:

Այդ նոյն օրերուն քաղքենիութեան (Bourjois) կեդրոնը կը նկատուէր Եգիպտոսը, ուր հաստատուած էին տնտեսական բարձր դիրքերու հասած հայեր, ինչպէս՝ Նուպար, Ապրօ, Եագուպ փաշաներ, որոնք արդէն յարաբերութիւններ կը պահէին միջազգային համանման դասակարգի պատկանող դրամատէրերու թէ պետական բարձրաստիճան իշխանաւորներու հետ: Վստահաբար անոնք մօտէն կը հետաքրքրուէին ազգային քաղաքական կեանքի անցուղարձերով, յեղափոխական շարժումներով, որոնք կը ստանային Եգիպտոսի մէջ հաստատուած հնչակեաններէն: Միհրան Տամատեան կը մնար գլխաւոր ընդդիմադիրը կովկասահայ ընկերվարական այդ իր ընկերներուն դէմ:

Միջազգային քաղաքական կեանքէն ներս ծնունդ առած ընկերվարական վարդապետութիւնը անհաշտ կը դիտուէր տիրող կայսերական

թե դրամատիրական իրենց վարչակարգերուն: Այդ շարժումը կամաց կամաց հող կը գտներ եւրոպական երկիրներու ժողովրդական խաւերէն ներս: Ասոնք մեր մէջ «քերուած էին ռուսահայ ինտելիգենցիայի (մտաւորականութեան) կողմէ, իբր ռուսական դաշոյն՝ Օսմանեան կայսրութեան կուրծքին ուղղուած»:

Ասոր վրայ կ'աւելնար նաեւ Միացեալ Նահանգներու հնչակեաններուն ընդդիմութիւնը առաջնորդութեամբ՝ Միհրան Սվազլի, երբ Ամերիկայի որդեգրած դեմոկրատական (ռամկավարական) եւ ազատական բարիքները ակնյայտ կերպով յայտնի էին ժողովուրդին մարդկային իրաւունքները պաշտպանելու եւ յուսատու ապագայ մը խոստանալու հեռանկարներով: Սակայն Ամերիկայի շրջանակին առաջին տարակարծութիւնը կը սկսեր Զնչակեան Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ մէջ կազմակերպած ցոյցերուն պատճառով, որոնց զոհ գացին տասնեակ հազարաւոր անմեղ հայեր: Օրին ամերիկաբնակ հնչակեաններ բռնուկ կերպով քննադատած էին Նազարբեկի կեդրոնը:

ՊԱՌԱԿՏՈՒՄՆԵՐ ՀՆՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ ՆԵՐՍ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԺՈՂՈՎ, ԼՈՆՏՈՆ, ՕԳՈՍՏՈՍ 20, 1896

Սկսած էին կուսակցութենէն ներս սպասուած պառակտումները առաւելաբար կուսակցութեան սոցիալիզմի վարդապետութեան որդեգրումով ու երբեմն ալ մեծ եսերու եւ դաւադրութիւններու ցաւալի հետեւանքներու իսկ պատճառով ... այնքան մը որ այլեւս դժուար էր գիտնալ թէ ո՞վ ո՞րու հետ էր:

1895ի համիտեան կոտորածներէն ետք, Թուրքիայէն փախուստ տուած հնչակեան բազմաթիւ երեւելի գործիչներ՝ Արփիարեան, Տամատեան, Սվազլի, Մկրտիչեան, Օհանջանեան, Ռշտունի, Ապահ, Աղասի եւ ուրիշներ, զանազան կողմերէ գալով 1896ին կը հաւաքուին Լոնտոն: Անոնք մօտէն կը տեղեկանան Նազարբեկեանի գործունեութեան:

Դժգոհութեան ալիքը աւելի կ'արմատանայ մանաւանդ երբ կ'իմանան կուսակցութեան հիմ-

նադրամներու մսխումը՝ ընկերվարական գրքոյկներու, ինչպէս «Գաղափար» ամսաթերթի, «Մայիսի Մէկը», «Ով Ինչով Է Ապրում», «Իրաւունք Ծովանալու» ... հրատարակութեան համար ծախսուած գումարներով:

Անոնք տեսան թէ Կեդրոնին մէջ կը պակսէր հեռատեսութիւն, լրջութիւն եւ խոհականութիւն. չկային լուրջ ծրագիրներ: Խորհած անգամ չէին երկրի ինքնապաշտպանութեան մասին: Նազարբեկ վիժեցուցած էր Փոքր Զայքի, Արաբկիրի, Սասնոյ եւ այլ տեղերու յեղափոխական ձեռնարկները: Մինչ այդ փոքրիկ դէպքեր եւ շարժումներ մեծադուրդ ծանուցումներով ու յայտարարութիւններով կը ներկայացուէին հայութեան իբրեւ յեղափոխական մեծ գործ: Այսպիսով ալ ծանրապէս կը հարուածուէր յեղափոխական գործը: Կան շա՛տ օրինակներ:

Դժգոհ այդ կուսակցականները կը պահանջէն ընդհանուր ժողով կայացնել՝ քննարկելու համար Կեդրոնին անցնող ինն տարիներու գործունեութիւնը, զոր կը նկատէն ազգավնաս: Նազարբեկ կ'ընդդիմանայ: Սակայն դժգոհները կը յաջողին ընդհանուր ժողով գոյացնել:

Ժողովը կ'որոշէ վերջ տալ ապարդիւն ցոյցերու կազմակերպման, յեղափոխական գործերը կատարել խստագոյն գաղտնապահութեամբ առանց մամուլի նիւթ դարձնելու, ինչպէս որ կ'ըլլար կուսակցութեան փրփականտին համար, եւ մանաւանդ, կուսակցութեան ծրագրէն կը յաջողի վերցնել ընկերվարական գաղափարաբանութիւնը, զոր կը նկատէ կանխահաս:

Արփիար Արփիարեան, Սեպտեմբեր 28, 1896ին, Զնչակեան Կուսակցութեան Ա. Ժողովով կը յաջողի Ալեքիս եւ Մարօ Նազարբեկեան ամուլը կուսակցութենէն արտաքսել տալ, շնորհիւ իր շահած համբաւին եւ ունեցած ժողովրդականութեան, թէեւ աւելի ուշ, այս իր արարքը շատ սուղի պիտի նստէր իրեն:

Նազարբեկեան կեդրոնի անդամները՝ Պետրոս Մարիմեան, Զմայեակ Խուշպուլեան, Ղազարոս Աղայեան, Ռուբէն Բերբերեան, Զրահատ Կամսար (Գրիգոր Վարդանեան), Երուանդ Պալեան, Սա-

գունի, Լազո եւ ուրիշներ կը մնան անսասան իրենց հաւատացած ու որդեգրած վարդապետութեան վրայ:

Կը կազմուի Կեդրոնական Նոր վարչութիւն մը մասնակցութեամբ Միհրան Տամատեանի, Միհրան Սվազլի, Արփիար Արփիարեանի, Լեւոն Մկրտիչեանի եւ Սուրեն Սուրենեանի: Ռուսահայ հնչակեաններ հաւատարիմ կը մնան Նազարբէկեաններուն եւ բնաւ չեն հետաքրքրուիր Վերակազմեալներու կուսակցական շարժումով:

Նորընտիր վարչութիւնը կը սկսի ինք հրատարակել «Հնչակ» պաշտօնաթերթը: Սակայն, աւելի ուշ, Նազարբէկ դատ կը բանայ եւ կը հաստատէ, թէ թերթը իր եւ կնոջ՝ Մարոյի սեփականութիւնն է, եւ կրկին զայն ձեռք կ'անցնէ եւ կը մերժէ ճանչնալ Նորընտիր վարչութիւնը, եւ դժգոհ կուսակցականները վտարուած կը յայտարարէ: Ընդդիմադիրները կը ստիպուին հրապարակել իրենց թերթը՝ «Նոր Կեանք»:

Սակայն պէ՛տք է արձանագրել, որ մինչեւ այդ օրը, ամբողջ ինն տարիներ Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը գտնուէր Նազարբէկեաններու եւ անոնց կողմնակիցներու իշխանութեան ներքեւ, որոնք ամենայն զոհողութեամբ կուսակցութեան վարկը հասցուցած էին մինչեւ միջազգային քաղաքական աշխարհ:

Նազարբէկները ծնունդով Կովկասէն եկած այնքա՛ն ալ լաւատեղեակ չէին գաւառի հայութեան իսկական կեանքին:

Չոյզը Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադրութենէն՝ 1887էն մինչեւ 1896ի Չեյթունի յաղթական հերոսամարտը պահեց իր ամուր դիրքերը Կուսակցութեան Կեդրոնէն ներս: Հնչակեան Կուսակցութեան տագնապը 1896էն սկսեալ շարունակուեցաւ մինչեւ 1901 թուականը:

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Սակայն, այս անգամ, Նորընտիր Կեդրոնական վարչութեան մէջ անհամաձայնութիւններ ծայր կու տան Նաեւ Արփիարեանի եւ Տամատեանի միջեւ, եւ փոխանակ երեք տարիէն, երկու տարի ետք

ՎՀԿ հիմնադիր համագումարի ԱՄՆ-ի պատգամաւորները: Չախէն աջ, Նստած՝ Վահրամ Գրիգորեան եւ Սուրեն Պարթեւեան. ոտքի՝ Սուրեն Սուրենեան եւ Վահան Շահիրման:

կրկին ընդհանուր ժողով կը գումարուի Յունուար 1898ին, Աղեքսանդրիոյ մէջ:

Վերակազմեալներու համար այս կը նկատուի Բ. Ընդհանուր ժողով:

Ամերիկայի Շրջանակը, որ Վերակազմեալներու խմորման հնոցն էր, ժողովին կը դրկէ իր կրթոտ անդամներէն Կարապետ Յ. Փափագեանը: Մինչ, անշուշտ, Նազարբէկեանի կողմը ոչ մէկ ներկայացուցիչ կը դրկէ եւ ոչ ալ կը հրաւիրուի: Այսպիսով արդէն կուսակցութիւնը պաշտօնապէս եւ իրողապէս բաժնուած կը նկատուի:

Այս ընդհանուր ժողովը եւս կը հաստատէ Նախկին ժողովին որոշումները. անգամ մը եւս ընկերվարութիւնը անտեղի կը նկատուի, որով-

հետեւ Թուրքիոյ մէջ հայութեան մօտ ոչ դրամագլուխ կար եւ ոչ ալ ընչազուրկ դասակարգ, այլ կար հայուն համար ազատագրական պայքար Օսմանեան լուծեն:

Ժողովին Արփիար Արփիարեան, Միհրան Տամատեան, Անտոն Ռշտունի, Ալեքսան Արզուեան, Սուրեն Սուրենեան, Լեւոն Բաշալեան, Լեւոն Մկրտիչեան, Միհրան Սվազլը եւ իրենց համախոհ խումբ մը թրքահայ հնչակեան գործիչներ կ'որոշէն բաժնուիլ «սոցիալ-դեմոկրատ» հնչակեան Նազարբեկեանի կեդրոնէն եւ նոյնիսկ Յնչակեան Կուսակցութենէն եւ ստեղծել զուտ ազգայնական ծրագրի մը վրայ հիմնուած Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը՝ տարբերուելու համար Նազարբեկեանի թեւէն, որ կը շարունակէր մնալ մարքսիստական ուղղութեան վրայ:

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութեան անմիջապէս կը միանայ Ամերիկայի Շրջանակը:

Նորահաստատ Կուսակցութիւնը նախ Եգիպտոսի մէջ կը սկսի հրատարակել իր «Մարտ» պաշտօնաթերթը, եւ ապա Լոնտոնի մէջ՝ «Նոր Կեանք»ը, խմբագրութեամբ Արփիար Արփիարեանի եւ գործակցութեամբ Լեւոն Բաշալեանի:

Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին Մ. Սվազլը, Ա. Արփիարեան, Կ. Փափագեան, Փ. Աղամեան եւ Շահնազարեան. այս վերջինը կը հրաժարի սակայն:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Գ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՎԱՅԷ ԱՐՇՈՒԹԵԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԳԱԼԸ

1902ին տեղի կ'ունենայ Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովը, ուր Կեդրոնական Վարչութեան կը միանայ Վահէ Արզուեան, որ շուտով Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութեան պառակտումին պատճառ պիտի ըլլար:

Արզուեան Կ. Պոլսոյ Յնչակեան Կուսակցութեան վարիչն էր եւ մինչեւ Բ. Ընդհանուր Ժողով շրջանակը կը գործէր բոլորովին անջատ՝ մինչեւ մթնոլորտին պարզացումը: Եգիպտոսի Ժողովէն Կ. Փափագեան, Ամերիկա վերադարձի ճամբուն վրայ, կը տեսակցի Արզուեանի հետ եւ կը խոստանայ

Ամերիկայէն դրամական լայն օժանդակութիւն, եթէ ան կարողանար Կ. Պոլսոյ շրջանակը ենթարկել Վերակազմեալ Յնչակեան Կեդրոնին: Կ. Փափագեան կը կատարէ իր խոստումը: Արզուեան, դրամի փոխանցման այդ օրերուն, որ դուրս կը գտնուէր Կ. Պոլսէն, կ'անցնի Պոլիս եւ կը սկսի գործել որպէս վերակազմեալ հնչակեան:

1900ին Արզուեան կը ձերբակալուի թրքական կառավարութեան կողմէ, բայց ֆրանսացի ու անգլիացի բարեկամներու շնորհիւ եւ յիշեալ երկիրներու դեսպաններու միջամտութեամբ՝ բանտէն կ'արձակուի: Կ'անցնի Եգիպտոս եւ անկէ ալ Ամերիկա: Այսպիսով, Վերակազմեալներու Գ. Ընդհանուր Ժողովին կողմէ կ'ընտրուի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ:

Մինչ այդ, Նազարբեկի հետեւորդները ընկերվարական վարդապետութեան յարելով կը կոչուին Սոցիալ Դեմոկրատ Յնչակեան Կուսակցութիւն (ՍԴԿԿ):

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒ ՆԱԽԱՁԵՐՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ

1900ին արդէն ստուար ներկայութիւն մը կը կազմէին Ամերիկա հասած Նոր գաղթականները: Կազմակերպուած զանազան հոսանքներուն մէջ, անկասկած, ամենաազդեցիկ ուժը կը կազմէր Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը, որ կը մնար առաջնորդողի դերին ու դիրքին մէջ եւ որ կը վարէր ամերիկահայ հանրային գործերը:

Մինչ այդ, ամերիկահայ եկեղեցական հաստատութիւնները՝ իրենց կղերական առաջնորդներով՝ չունէին պահանջուած կարողութիւնն ու հմայքը՝ հայ գաղթականութեան ուղիղ առաջնորդութիւնը տալու: Այս ինքնին կ'ապացուցանէ թէ Վեր. Յնչակեան Կուսակցութիւնը հաւատացողն է եղած միութեան գաղափարին:

Վեր. Յնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայի 1900 Յուլիսի պատգամաւորական ժողովը նկատի կ'ունենայ գաղութային համաժողովի մը հրամայական անհրաժեշտութիւնը՝ գաղութին ցրուած ուժերը ի նպաստ գաղթականութեան պետքերուն

ու պահանջներուն ծառայեցնելու համար, ինչպես նաեւ Հայկական Դատին մղում տալու հեռանկարով: Որոշում կ'առնէ ամերիկահայ գաղութին զանազան կազմակերպութիւններէն ու ծանօթ մտաւորական ներկայացուցիչներով համաժողով մը գումարելու: Կոչը լոյս կը տեսներ նաեւ Լոնտոն հրատարակուող Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթին՝ «Նոր Կեանք»ին մէջ, Դեկտեմբեր 15, 1900ի թիւով:

Այս հրաւերին վրայ Դեկտեմբեր 22ին, Ուստրի հայոց եկեղեցիին մէջ կը գումարուի ամերիկահայ անդրանիկ համաժողովը՝ Նախագահութեամբ Արսէն Վրդ. Վեհունիի: Ներկայ կ'ըլլան 31 պատգամաւորներ, ինչպէս նաեւ՝ «Կոչնակ»ի եւ «Ձայն Հայրենեաց»ի խմբագրութեանց ներկայացուցիչները: Կը կազմուի յանձնախումբ մը ժողովին արդիւնքը հաղորդող. կ'ընտրուին Գ. Գալէմբեարեան, Տոքթ. Ճէլալեան եւ Կ. Յ. Փափագեան:

Ժողովը երկար խորհրդակցութիւններէ եւ վիճաբանութիւններէ ետք կը քուէարկէ հետեւեալ բանաձեւը.

- *Նկատելով որ Ուստր գումարուած Համաժողովը իր կազմութեամբը լիովին չի ներկայացներ Ամերիկայի բոլոր հայ գաղթականութիւնը, եւ աչքի առջեւ ունենալով թէ Կեդրոնական Ազգային մարմնոյ մը գոյութիւնը անհրաժեշտ է Ամերիկայի Հայոց մէջ, միեւնոյն ատեն տեսնելով որ ժողովուրդը ինքզինք անձեռնհաս կը գտնէ այնպիսի մարմնի մը ընտրութեան, կ'որոշէ առժամեայ յանձնախումբ մը ընտրել, որ պաշտօն ունենայ մինչեւ որոշ ժամանակ մը աշխատիլ հայ գաղթականութեան մէջ այնպիսի Կեդրոնական մարմնի մը գոյութիւնը ապահովել:*

Գաղտնի քուէարկութեամբ առժամեայ յանձնախումբի անդամ կ'ընտրուին հետեւեալները. Յովսէփ Եպս. Սարաճեան, Վեր. Յ. Ալէն, Տոքթ. Յ. Ճէլալեան, Տոքթ. Յ. Ս. Ս. Գաբրիէլեան, Տոքթ. Ա. Շահբագեան, Կ. Գալէմբեարեան, Կ. Գարակիլեան, Կ. Յ. Փափագեան եւ Պ. Գույումճեան:

Համաժողովը նորընտիր յանձնախումբին կը յանձնէ հետեւեալ խնդիրները առ ի գործադրութիւն:

ա. Որբախնամ եւ այլ բարենպատակ ընկերութեանց միացման եւ ընդհանրացման գործը փութացնել:

բ. Հայկական պատուին եւ ազգային դատին ի պաշտպանութիւն յանուն Համաժողովին հրատարակութիւններ ընել տեղական թերթերուն մէջ:

գ. Ամերիկայի հայ գաղթականութեան թուահամարը ստուգել:

դ. Արտասահմանի հայութեան հետ յարաբերութիւն մշակել, նմանօրինակ համաժողովներու գումարման թելադրութեամբ:

ե. Գումարելի յաջորդ համաժողովին վաւերացմանը ներկայացնել ընդհանուր կանոնագիր մը, իբր հիմ ազգային ապագայ գործունեութեան:

զ. Նիւ Եորք եւ Մարսել ներկայացուցիչներ կարգել ի դիւրութիւն հայ ճամբորդներուն:

Համաժողովը նաեւ կ'որոշէ յիշատակագիր մը ուղղել Եւրոպայի մեծ պետութեանց եւ Միացեալ Նահանգներու Նախագահին, ինչպէս նաեւ համակրական ուղերձ մը «Բրօ Արմէնիա»ի խմբագրութեան: Այս թերթը կը հրատարակուի Փարիզ ֆրանսացի մտաւորականներու աշխատակցութեամբ եւ Փիեր Զիյառի խմբագրութեամբ:

ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱԺԱՆՈՒՄԷՆ ԵՏՔ

1896-1900 տարիներուն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը ներկայացներ գաղութին կազմակերպեալ գլխաւոր ուժը: Կը ջանար գաղութին զանազան հոսանքները համադրել եւ օգտագործել ի նպաստ Հայկական Դատին: Պետք է շեշտել որ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութիւնն էր գլխաւորաբար որ հայկական հարցը Ամերիկայի հանրային կարծիքին ու կառավարութեան առջեւ վառ ու կենդանի կը պահէր:

Միւս կողմէ, Հնչակեան ընկերվարական հատուածը՝ իբրեւ գաղափարակցական կուսակցութիւն՝ հանրային հարցերուն մէջ կը մնար կրաւորական դիրքերու մէջ եւ յաճախ՝ իր ներքին կռիւներով կը սպառէր իր կենսունակ ուժերը: Իսկ միւս կողմէն, տկար ու աննշան ուժերով կը սաղմսաւորուէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը: Թէ՛ հնչակեանները եւ թէ՛ չեզոք գիտակից ազգայիններ լուր-

ջի չէին առներ նոր կուսակցության երեւումը, որ բեմերու վրայ կը ցուցադրէր աղմկայոյզ պոռոտախօսութիւններ եւ ծանուցումներ, կը շահագործէր Պանք Օթոմանի ցոյցը եւ Խանասորի Արշաւանքը եւ նոյն ատեն սեւացրէքեան աշխատանք կը տանէր Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչներուն եւ չէզոք հայրենասերներուն անուններուն շուրջ:

Հնչակեան մայր կուսակցության բաժանումը 4-5 տարիներու շրջան մը բոլորած էր: Դաշնակցականներ մեծապէս օգտուեցան այս բաժանումէն: Վերակազմեալներն իսկ, որ թէեւ մեծ ուժ մը կը ներկայացնէին Ամերիկայի մէջ, չէին կրցած յեղափոխական գործը տարածել Երկրին մէջ, իսկ Նազարբեկեան հատուածին կազմակերպական մեքենան գրեթէ քայքայուած՝ լմացած էր: Սպառնաւ էր Նազարբեկեաններու նիւթական ունեցուածքը, այլեւ կորսնցուցած էին վստահութիւնը իրենց հարուստ հարազատներուն՝ անոնցմէ նորանոր գումարներ ձեռք ձգելու եւ գործին տրամադրելու համար, ինչպէս ըրած էին մինչեւ այդ օր: Ասկէ աւելի չէին կրնար տոկալ: Ի վերջոյ զաւակներու տէր էին: Անոնք խորապէս վիրաւորուած էին իրենց գործակից ընկերներէն, որոնք ո՛չ միայն իրազեկ չէին Նազարբեկեան ընտանեկան տուայտանքին, այլ կասկածի տակ առած էին անոնց ուղղամտութիւնը: Անոնց հրաժարումը՝ անփոխարինելի կորուստ մըն էր, որուն առջեւ «շշմած կեցած էին սրտցաւ հնչակեանները»:

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԿՈՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՄԻՋԵՒ

Հնչակեան շարքեր, ինչպէս նաեւ գիտակից ու խոհուն ազգայիններ փրկութիւնը կը փնտռէին Հնչակեան երկու հատուածներու միութեան մէջ:

Հին հատուածի հնչակեաններէն Եփրեմ Կաճարեան, Յակոբ Բարեջանեան, Մինաս Յ. Մինասեան, Սմբատ Ռստիկեան եւ Յարութիւն Ղազարեան մեծ ջանքերով Ամերիկայի մէջ միութեան հոգը վրանին առին՝ շարքերը համոզելով, իրենց իսկ ծախսերով մեկնելով Լոնտոն՝ գումարուած Ընդհանուր Ժողովին վրայ ազդեցութիւն գործածելու եւ միութիւնը իրականացնելու հեռանկարով:

Անոնք երբ Լոնտոն կը հասնին, կը գտնեն իրենց կեդրոնը շատ տխուր կացութեան մէջ: Այս մասին կայ արձանագրութիւն մը «Ս.Դ.Հնչակեան ընկերներու դատաստանին» գիրքին մէջ.

«Ընկերներ Լոնտոն կը հասնին ի՛նչ անխառն հաւատքով եւ ի՛նչ անայլայլ վստահութեամբ: Կեդրոնավայրի սեմէն ներս կը մտնեն, կը տեսնեն իրենց փոշիի եւ աղբի մէջ թաթախուած, հիասթափումը արդէն բաւական կորսնցնել կու տայ, մարդոց եւ իրերու մասին, իրենց խանդավառութենէն: Ս. Գիւլեան՝ իր միակ պաշտօնակիցին՝ Հրաչեայ-Մարալի (որ նոր դարձած էր Կովկասէն Պատգամաւորական Ժողովի առթիւ) հետ կռուած եւ քէնտաւած, իրարու երես չեն նայիր: Իւրաքանչիւրը մասնաւոր ջանք մը կը թափէ հասնող պատգամաւորները առանձին տեսնել եւ չարախօսել իր պաշտօնակիցը»:

Մինչ Սապահ-Գիւլեան նախապէս ալ իր միւս պաշտօնակից կեդրոնի անդամներուն դէմ դաւադրութիւններ լարելով մեկիկ մեկիկ ճամբու դրած էր զանոնք կեդրոնէն:

Վերջապէս ընկերներու եւ հանրային կարծիքի ազդեցութեան տակ, Հնչակեան միութեան բանակցութիւնները կը սկսին Լոնտոնի մէջ 1901 Սեպտեմբերին եւ կը վերջանան 1902 Մարտին: Այս երկարածման գլխաւոր պատճառը հին հնչակեաններու խումբին իրարու հետ դժուարութեամբ համաձայնած ըլլալու պարագան էր: Երկու հարցեր պատճառ կը դառնային, ինչպէս 1896ի բաժանման օրերուն, այդ դժուարութիւններուն:

ա. Աւետիս Նազարբեկեան ուղղակի եւ կամ անուղղակի՝ ո՛րէ՛ւ գործակցութիւն կամ յարաբերութիւն պիտի չունենայ, երբեք, կուսակցութեան հետ. պէտք է հրաժարի «Հնչակ» թերթի սեփականութենէն, փոխանցելով զայն նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան, եւ անգլիական կառավարութեան օրէնքով դարձնէ զայն կուսակցութեան անձեռնմխելի սեփականութիւնը:

բ. Պէտք է մեկդի թողուլ ընկերվարութիւնը (socialism), եւ թէ կուսակցութեան պաշտօնական օրկանը պէտք է զբաղի զուտ յեղափոխական եւ ապստամբական հարցերով:

Ընկերվարությունը միութեան չգոհելու պատասխանատվությունը մեծապես ծանրացած էր Ռուսաստանի հին հնչակեան պատգամաւորներուն վրայ, որոնք ունէին մեծ ազդեցութիւն հին հնչակեան հատուածին մէջ: Անոնք կը սպառնային Նոյնիսկ Նոր հերձուած մը յառաջ բերել, եթէ ընկերվարութիւնը իբր միութեան հիմնական պայման չընդունուէր: Վերջապէս կը ստիպուին տեղի տալ Ամերիկայէն եկող իրենց ընկերներուն պահանջին եւ կ'որոշէն առժամապէս մէկդի թողուլ զայն՝ մինչեւ յառաջիկայ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովի գումարումը:

Նոյնքան դժուարութեան կը յանգի «Հնչակ» թերթի սեփականութեան հարցը. վերակազմեալներ կը պահանջէն որ «Հնչակ»-ն ու «Նոր Կեանք»-ը երկրին օրէնքով պէտք է դառնան միայն կուսակցութեան սեփականութիւն, եւ արձանագրուի Նշանակուած երեք հին եւ երեք վերակազմեալ հնչակեաններու անունով:

Այս հարցը, ինչպէս նաեւ ուրիշ պայմաններ արդէն մշակուած ու ընդունուած էին հին հատուածի կեդրոնական մարմինին կողմէ, իրենց պատգամաւորական ժողովն ալ գումարում Յունուար 10, 1902ին ընդունած ու հաստատած էր զանոնք, բայց Պատգամաւորական ժողովը հազիւ կրնայ նամակ մը ունենալ Նազարբէկէն որ կը յօժարէր միայն հրաժարիլ «Հնչակ»ի արտօնագրութեան իրաւունքէն:

Ահաւասիկ Նազարբէկի նամակը.

«Ներկայիս պատիւ ունիմ ձեզ յայտարարելու թէ Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական օրկան «Հնչակ» թերթի արձանագրութեան իրաւունքէս կը հրաժարիմ յօգուտ անուններուն այն երեք անձանց, որոնք ձեզ պիտի յանձնեն Ներկայ գրութիւնս»:

Բարիզ, 19 Յունուար 1902

Ա. ՆԱԶԱՐԴԵԿ

Վերակազմեալ լիազօրներ անբաւական կը գտնէն Նազարբէկի այդ նամակը եւ կը պնդեն ու կը պահանջեն նաեւ օրինական փոխանցում՝ երեք վերակազմեալ ընկերներու անունան, ըստ նախա-

պէս կատարուած համաձայնութեան: Այս պահանջքը դուռ կը բանայ կրկին երկար բանակցութեանց ու ձգձգումներու: Հակառակ այդ դժուարութեանց կարելի կ'ըլլայ վերջապէս երկուստեք համաձայնութիւն գոյացնել եւ միութիւնը իրագործել՝ յանուն յեղափոխական մեծ գործին ու ազատութեան, եւ մէկդի թողուլ ընկերվարութիւնը, կուսակցութեան պաշտօնական օրկանը Նուիրել զուտ հայ յեղափոխութեան փրփականտին:

Միութեան Նորընտիր կեդրոնական վարչութիւնը կ'ընտրուի հետեւեալներէն. հին հնչակեաններու կողմէ՝ Համբարձում Արզուեանց, Սագունի Սաղաթիւ, Սիմոն Հովեանց (կամ՝ Ս. Տաշիրեան), իսկ վերակազմեալներու կողմէ՝ Վահրամ Գրիգորեան, Ալեքսան Արզուեան եւ Վահան Շահիրիման: Ծանօթ հին անուններ, երկու կողմերէն ալ մաս չէին կազմեր Նորընտիր կեդրոնական վարչութեան...:

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Հնչակ» պաշտօնաթերթի Ապրիլ 1902, 15րդ տարի, թիւ 4ով կը հրատարակուի միութեան յայտարարութիւնը.

«Անհուն ուրախութեամբ կը հաղորդենք հայ հասարակութեան, թէ Հին եւ Վերակազմեալ Հնչակեան երկու հատուածներուն մէջ միութեան բոլոր պայմաններուն վրայ վերջնական համաձայնութիւն գոյացած ըլլալով՝ միութիւնը կատարուած է: Միացեալ ու միակ Հնչակեան Կուսակցութեան Նոր Կեդրոնական Վարչութիւնս պիտի կազմուի անյապաղ, ամբողջ կուսակցութեան բուռով:

Երկար բանակցութիւններէ, բունն ու վճռական ճիգերէ ետք, փոխադարձ զիջումներով ու զոհողութիւններով ձեռք բերուած այս առաջին յաջողութիւնը ոչ միայն կը սրտասլոյէ մեզ այն կազդուրիչ հաստատումով՝ թէ Հնչակեան բոլոր հին ու Նոր ընկերները կ'եղբայրանան, կը համախմբուին դարձեալ, առ յաւետ իրենց պաշտելի դրօշին տակ, այլ նաեւ՝ իրաւունք կու տայ մեզի հաւատալու, թէ ինչ որ ալ ըլլան թիրիմացութիւնները, անձուկ մտահոգութիւնները, անգիտակից ատելութիւններն ու դժբախտ, արմատացած ուժացումները, ուշ կամ կանուխ կարելի պիտի ըլլայ իրագործել

հայ յեղափոխական ամբողջական եղբայրությունը:

Հնչակեան Կուսակցությունը, ինք իր մէջ միացած՝ պիտի շարունակէ սակայն պահել հայ յեղափոխական մնացեալ անջատ ուժերուն միասնականութիւնը հետապնդելու եւ զայն ամէն կերպով յաջողեցնելու բովանդակ եւ անվերապահ կամքը: Ու միեւնոյն ատեն ակելի քան երբեք, անվիատ յամառութեամբ պիտի ձգտի ամբողջ հայ ժողովուրդի փրկարար համերաշխութիւնը իրականացնել՝ հայ յեղափոխական գործին շուրջը:

Նախ քան միութեան կայանալը՝ հին Հնչակեան Կուսակցութեան Երրորդ Պատգամաւորական Ժողովը, գումարուած Լոնտոնում, իր օրակարգի բոլոր հարցերին լուծում տալուց եւ նախկին Կեդրոնից եռամեայ գործունէութեան նիւթական եւ բարոյական հաշիւները ստանալուց եւ վաւերացնելուց յետոյ, ընտրեց Կուսակցութեան նոր Կեդրոնը:

Բացի դրանից, Պատգամաւորական Ժողովը ընտրեց Գործադիր Յանձնախումբ անուան տակ մի մարմին, պաշտօն տալով նրան տանելու Կուսակցութեան ընթացիկ գործերը, մինչեւ նորընտիր Կեդրոնի անդամների տեղ հասնիլը: Գործադիր Մարմինը իր պաշտօնի վրայ է արդէն, սկսած իր ընտրութեան օրից:

Հնչակեան Կուսակցութեան երկու հատուածների մէջ միութիւն կայացած լինելով, հին Հնչակեան նորընտիր Կեդրոնի անդամները, համաձայն Պատգմ. Ժողովի նախօրօք տուած որոշման, միասնալով Վերակազմեալ Հնչակեանների Ընդհ. Պատգմ. Ժողովի կողմից ներկայացուելիք հաւասար թուով եւ նոյն պաշտօնի համար ընտրուելիք անձնաւորութեանց հետ, կը կազմեն Միացեալ Հնչակեան Կուսակցութեան միակ Կեդրոնական Վարչութիւնը»:

ՀԱՉԱԿԵԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ա. Հնչակեան Կուսակցութեան Գերագոյն Դեկլար Մարմինը համարատու է Կուսակցութեանս Ընդհանուր Պատգ. Ժողովին, որից միայն կախում ունեն ծրագրային, վարչական եւ այլ փոփոխութիւնները, որոնք վերաբերում են ընդհանուր կու-

սակցութեան, Պատգ. Ժողովի կողմից տրուած ամէն որոշում ընդհանուրին՝ պարտաւորիչ օրէնք է:

Բ. «Հնչակ»ը դառնում է Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնական օրկանը:

Գ. Հնչակ»ը իբրեւ մարտական օրգան զբաղւելու է զուտ հայ յեղափոխական եւ ապստամբական հարցերով:

Դ. Միացեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը պատասխանատու չէ Միութիւնից առաջ տեղի ունեցած անձնական եւ կուսակցական բոլոր պառակտումներին եւ բաժանումներին:

Ե. Կուսակցութեան ընդհանուր գործերի ղեկավարութիւնը պիտի կատարէ Միացեալ Կեդրոնը:

Զ. Միացեալ Կեդրոնի մէջ պիտի լինի աշխատանքի բաժանում. ա) Խմբագրական, բ) Վարչական Մարմին: Կուսակցութեան ընդհանուր գործերը կ'երաշխաւորուին խառն ժողովով:

Է. Միացեալ Կեդրոնը կը բաղկանայ վեց հոգուց (երեքական իւրաքանչիւրից):

Ը. Միացեալ Կեդրոնի պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ մինչեւ Ընդհ. Պատգ. Ժողովը, որ տեղի կ'ունենայ Միութիւնից առնուազն երկու տարի ետք:

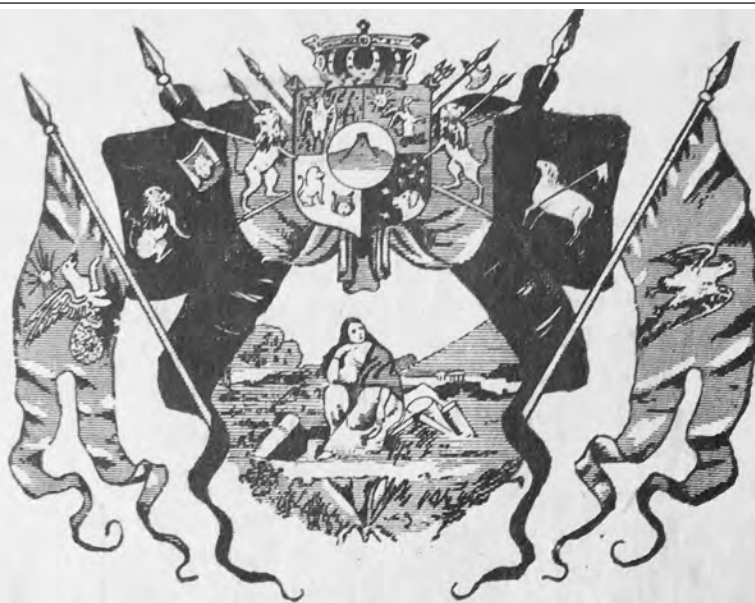
Թ. «Հնչակ»ը Կուսակցութեան օրինական սեփականութիւնն է:

Ժ. Նոր Կեանք»ը պաշտօնական օրգան ըլլալէ կը դադրի եւ կը մնայ Կուսակցութեան սեփականութիւնը՝ որպէս գրական հանդէս:

ԺԱ. Եթէ միեւնոյն քաղաքում կան Հին եւ Վերակազմեալ Հնչակեան մասնաճիւղեր, նրանք միանալով կ'ընտրեն իրենց միակ վարչութիւնը, որի տրամադրութեան տակ պիտի դրուին բոլոր կուսակցական գոյքերը:

ԺԲ. Միութիւնը յստակ շրջաբերականով պիտի յայտարարուի բոլոր մասնաճիւղերուն, իսկ «Հնչակ»ի միջոցով՝ հանրութեան:

Վերոյիշեալ տասներկու կէտերը պէտք է ծառայէին որպէս հիմք՝ միութեան գոյացման համար: Սակայն հետագային բանակցութիւններու ընթացքին, վերանորոգուած տարակարծութիւններ եւ թիրիմացութիւններ դարձեալ ստեղծուեցան Մի-

Մ Ի Ո Ի Թ Ե Ա Ն Հ Ա Ն Դ Է Ս

Պոսդոնի եւ շրջակայից Հնչակեան Մասնաճիւղերը Հանդէս մը կը պատրաստեն՝ որ իր տեսակին մէջ առաջինը պիտի ըլլայ տօնելու Հնչակեան պանծալի Միութիւնը:

Աշխատութիւն ու ջանք խնայուած չէ այս սպասմական կարեւոր դէպքը իրեն արժանի չքով յարգելու:

Ոգեւորիչ երգեր, հիանալի երաժշտութիւն (Band), գինուորական խումբ, ներկայացում մը, Հայ և օտարազգի նշանաւոր խօսողներ ու քաղաքական անձնաւորութիւններ, ինչպէս նաև շատ մը գեղեցիկ անակնկալներ յայտագրին կարեւոր մասերը պիտի կազմեն:

Կիմանանք թէ հեռաւոր հայաբնակ քաղաքներէ՝ շատեր կը պատրաստուին այդ օրը Պոսդոն գալ. ամէնուն տեղ ունենալու համար վարձուած է Association Hall ընդարձակ սրահը Cor. Berkeley & Boylston Sts.

Մուտքը ձրի է:

Սրահը կը բացուի ժամը 7 ին, Շաբաթ 17 Մայիս 1902

Հնչակեան Կարգադիր Մասնախումբ

ացեալ Կեդրոնի թէ մասնաճիւղերու մէջ: Կը դրկուի «Կերջնագիր» մը Պատգամաւորական Ժողովի անունով, խորք ունենալով սոցիալիզմի Յնչակեան ծրագրէն եւ գործունեութեան սահմաններէն դուրս վանումը: Եւ այս կրնար շուտով «ջլատել կուսակցութեան նիւթական եւ բարոյական ուժերը»:

Ասկէ կը պարզուէր որ Կուսակցութեան ազգայնական (հակաընկերվարական) տարրերը կրցած էին ձեռք առնել ղեկավարութիւնը ընդդէմ Նազարբէկի եւ մի քանի ռուսահայ մտաւորականներուն: Նազարբէկ արդէն հրաժարած էր «Հնչակ»էն:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ ՊՈՍՏՈՆԻ ՄԷՋ ՑՆՃՈՒԹԵԱՄԲ ԿԸ ԴԻՄԱԴՈՐՈՒԻ

Գրեթէ ամենուրեք գոհունակութեամբ դիմաւորուեցաւ Մայր կուսակցութեան միութիւնը: Թէեւ թերահաւատութեան կայծեր Ռուսաստանէն ու Կովկասէն կ'արձակուէին, սակայն կարելոր կը նկատէին այս միութիւնը տեսնելով ՀԶԴի արագօրէն սկսիլ ունեցած ժողովրդականութիւնը կարգ մը գաղութներէն ներս: Հնչակեաններ ու անոնց համակիրներ զգուած ու յոգնած էին այլեւս կուսակցական այդ ներքին տագնապներէն եւ որոնք ծանր հարուած կը հասցնէին յեղափոխական շարումին ու ազատագրական պայքարի սուրբ գործին:

Տեղի ունեցան նոյնիսկ հանդեսներ այս միութեան առթիւ, որոնց մէջ Պոստոնի մէջ եղածը արձանագրուեցաւ այդ օրերու տարեգրութեան էջերուն մէջ որպէս եզակի հաւաք: Արդարեւ, Հնչակեան միութեան փառաւոր հանդեսը տօնուեցաւ Պոստոնի մէջ Մայիս 17, 1902ին: Ամերիկահայ գաղութին համար խնդութեան ու գոհունակութեան անմոռանալի ու պատմական թուական մըն էր այդ օրը: Ժամանակէն առաջ մօտաւորապէս երկու հազար հոգի լեցուած էր քաղաքին ամենամեծ սրահը, հարիւրաւորներ ոտքի կանգնած գաւիթին մէջ ու շատեր ալ սրահի մօտիկ պողոտան լեցուած էին: Դրօշակներով զարդարուած ժողովասրահին բեմին վերեւ, կարմիր ծաղիկներով զրուած էր «Հնչակ» բառը՝ եւ որուն վրայէն կամա-

րածել կը բարձրանար «Ազատութիւն կամ մահ» վերտառութիւնը:

Ատենախօսելու հրաւիրուած էին ականաւոր ամերիկացիներ: Այս հրաւերին անձամբ պատասխանած էին Պոստոնի «Պոստոն Թրէնսքրիբը» թերթի խմբագիր Էտուըրտ Գլեմէնդ, եւ համբաւաւոր ազատական՝ բեմասաց Ուիլիզմ Կերիսըն, երկուքն ալ հայոց ջերմ բարեկամ ամերիկացի հասարակական գործիչներ:

Օրուան հանդիսավարն էր Կ. Յ. Փափագեան: Հանդէսին բացումէն ետք ան կարդաց նամակներու շարք մը հայասէր ամերիկացիներէն դրկուած, որոնք չէին կրցած անձամբ ներկայ գտնուիլ այս հանդէսին:

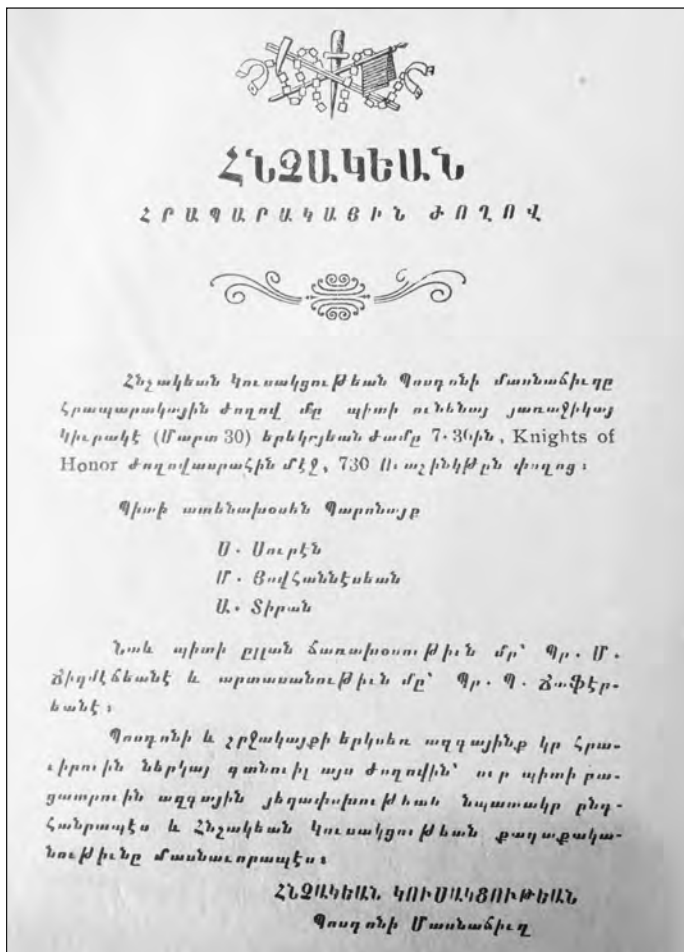
Հնչակեան այս միութիւնը հեռագիրներով ողջունած էին զանազան համայնքներէ մտաւորականներ, եկեղեցականներ, առեւտրականներ, ազգայիններ, Առաջնորդ Սարաճեան Սրբազան, Լոնտոնի Միացեալ Հնչակեան Կեդրոնը եւ Ամերիկայի բոլոր մասնաճիւղերը:

Հանդէսին ելոյթ ունեցաւ եւ տպաւորեց Տիկին Վ. Թոսունեան, իբրեւ «Մայր Հայաստանի լքուած ոգին» զետեղելով Հայաստանը ազատագրող հերոսներու կոթողին վրայ:

Խօսք կ'առնէ հնչակեան հռետոր, մեծ յեղափոխական Գարեգին Հիթեան եւ իր հրաշունչ խօսքերով կը յուզէ ծովածաւալ բազմութիւնը:

«Մենք միացանք, գրկախառնուեցանք եւ համբուրուեցանք, մոռնալով տխուր անցեալը, թաղելով անձնական պզտիկ նկատումներն ու զձուձ եսականութիւնը. միացանք որովհետեւ մեր դէմը միացած ուժով թշնամի մը ունինք: Վաղը պիտի միանանք ինչ զնով եւ ինչ կերպով ալ ըլլայ թէ՛ դաշնակցականներու եւ թէ՛ արմենականներուն հետ, չէզոք անունով ներկայացող հայ յեղափոխականներուն եւ ամբողջ հայութեան հետ...»:

Հանդիսականներ իրենց որոտընդոստ ծափահարութեամբ կը թնդացնէին սրահը: Ներկաները ընդ առաջ կու գան իրենց նիւթական զոհողութեամբ նեցուկ հանդիսանալու Հնչակեան Կուսակցութեան: Ժողովուրդին այս ինքնաբոլիս համակրական ցոյցին ի տես՝ դաշնակցական պարզ շար-

քեր կ'ազդուին եւ իրենք ալ միանալու ձգտումներ կը ցուցնեն, բայց դաշնակցական գործիչ Վռամեան թռուցիկներ կը ցրուէ ժողովուրդին մէջ, կը ջանայ սեւցնել Հնչակեան Կուսակցութեան միութիւնն ու զայն երեւան բերող գործիչները: Վռամեան Հնչակեան միութեան մէջ կը տեսներ Դաշնակցութեան դատապարտութիւնը:

Միութեան յաջողութենէն խրախուսուած՝ մեծ ու պզտիկ հնչակեաններ կը լծուին իրենց պարտականութեան՝ մեծ եռանդով ու կրկնակի զոհողութեամբ: Գործելու եւ կազմակերպելու համար անմիջապէս երկիր կը մեկնին Միս-Շահէն, Սմբատ Ռստիկեան, Լեւոն Փափագեան եւ Լեւոն Յովհաննէսեան:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
ՉԱՆԱՉԱՆ ԸԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ՄԷՉ

Կիրակի, Մայիս 4, 1902ին, Հնչակեան միաց-

եալ մասնաճիւղերը կազմակերպեցին հրապարակային ելոյթներ, այսպէս՝ Փրաւիտենս, ատենախօսներ՝ Տիկին Հ. Չաքարեան, Կ. Փափագեան, Ա. Մելտոնեան, Ուստըր՝ Տիկին Արզումանեան, Ս. Յովսէփեան, Տոքթ. Ա. Տէր Մարկոսեան, Նիւ Եորք՝ Գ. Պ. Զիթեան, Միս-Շահէն, Գասպարեան, Ֆիլատելֆիա՝ Սուրէն Սուրէնեան, Յ. Օգանեան, Թրոյ՝ Ա. Տիրան, Յովհ. Սիրականեան, Լին՝ Մ. Յովհաննէսեան, Յ. Բարեջանեան, Լովել՝ Հ. Արզումանեան, Ա. Մեծատուրեան, Լորէնս՝ Սմբատ Ռստիկեան, Մլէի, Նաշուա՝ Յ. Աճուրեան, Յ. Խոհարարեան, Ֆիլադելֆիա՝ Գ. Սահակեան, Ռշտունի, Ուոթըրթաուն՝ Կ. Բարադամեան, Կ. Կիրակոսեան, Միլֆորտ՝ Լ. Յովհաննէսեան, Ե. Գգիրեան, Նիւ Պրիթըն՝ Ս. Մալեմեզեան, Ե. Գգիրեան, Շիքակո՝ Մ. Ծերօն, Ֆրեզնօ՝ Հ. Եկինեան, Հելվըրիլ՝ Փ. Ադամեան, Գ. Սրապեան, Պրիմուրթըր եւ Միտլպորտ՝ Կ. Փափագեան, Կ. Բարադամեան:

Այս հանդիսութիւններուն մասնակից դարձան բոլոր հին ու նոր հնչակեանները:

Անցեալ դարու սկիզբը Հնչակեան Կուսակցութիւնը ուներ ոչ արհամարհելի թիւ մը աշխոյժ մասնաճիւղերու:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ

Հնչակեան նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը հազիւ գործի սկսած՝ ծայր կու տայ ներքին անհամաձայնութիւնը եւ երթալով ծանր հանգամանք կը ստանայ: Հատուածական ոգին հետզհետէ կը զօրանայ հին Հնչակեան հատուածը ներկայացնող Կեդրոնական Վարչութեան երեք անդամներուն միջեւ (Արզումանեան, Սագունի Սաղաթիլ եւ Սիմոն Հովեան):

Առաջին անհամաձայնութիւնը կը սկսի երբ հին հատուածին կողմէ կ'առաջարկուի Սապահ-Գիւլեանի անունը՝ իբր գործիչ Ամերիկա դրկելու համար:

Միութեան բանակցութեանց ընթացքին շարունակ կրկնուած եւ հաստատուած էր թէ Սապահ-Գիւլեան իրենց շարքերէն վտարուած էր ի սպառ, իբրեւ վնասակար ու անարժան մէկը: Երբ իր

թեկնածության մասին կը պնդեն ժողովին մեջ, Խուշպուլեան կ'ըսէ. «Սապահ-Գիւլեան անարժան է այդ պաշտօնին եւ թէ անիկա մեռած է այլեւս յեղափոխութեան համար»:

Խուշպուլեանի այս անկեղծ արտայայտութիւնը պատճառ կու տայ որ իր ընկերները ամէն անարգանք տեղացնեն, իսկ Սագունի իսկոյն կը յարձակի Խուշպուլեանի վրայ, աթոռները կը բարձրանան եւ ժողովը կը խանգարուի (ժողովին այս դժբախտ արարքը Նոյնութեամբ արձանագրուած ու ստորագրուած է ամէնքէն):

Հին Հնչակեան Գ. Պատգամաւորական ժողովը (բացուած՝ Հոկտեմբեր 1901ին Լոնտոնի մէջ եւ տեւած մինչեւ Մարտ 1902) որ Միութիւնը իրագործած էր, Նոյնպէս դատապարտած ու պաշտօնագրկած էր Սապահ-Գիւլեանը:

Նոր Կեդրոնը իր մէջ կ'ուզէ առնել Սապահ-Գիւլեանը Արզումանեանցի փոխարէն: Ան կը պատկանի Կուսակցութեան ծախ թելին՝ Սագունիի եւ Տաշիրի հետ: Անոնք համոզուած մարքսիստներ էին, կը շարունակէին «Հնչակ»ի սիւնակներէն սոցիալ դեմոկրատական փրօփականտը՝ ցնցելով յետաշրջական, կղերական խաւերը եւ Կուսակցութեան պահպանողական – ազգային շարքերը՝ վերակազմեալները:

Սոցիալիստական թելին ուժ կու տային ռուսահայ մտաւորականները: Ասոնք ամէն կողմ առաքուած նամակներով եւ հանրագրութիւններով կը պահանջեն Կեդրոնէն Նազարբէկը վերստին «Հնչակ»ի խմբագրապետ հրաւիրել: Այդ առթիւ Նոյնիսկ Ամերիկայէն հին հնչակեան Կարապետ Մարտիկեան Լոնտոն կը մեկնի համոզելու համար, նկատելով որ Նազարբէկի երկար բացակայութիւնը աւելի բարձրացուցած էր իր հմայքը:

Կեդրոնի Վերակազմեալ անդամները բացարձակապէս կը մերժեն Մարտիկեանի առաջարկը: Ըսենք որ Նազարբէկ մեկուսացուելով ենթարկուած էր տնտեսական եւ հոգեկան ծանր կացութեան: Մարտիկեան Նոյնիսկ կ'առաջարկէ որ Կեդրոնը հրատարակէ Նազարբէկի գործերը, որոնց հասոյթով ան կարենար գոնէ հոգալ իր առօրեայ ապրուստը:

ԹԻՖԼԻՍԷՆ ՀԱՄԱՐԱՋՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆԻ ԶՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՆԱԶԱՐԲԵԿԻ ԴԵՄ

Այդ Նոյն օրերուն, Թիֆլիսի մէջ «Մշակ» թերթի խմբագիրներէն, կովկասահայ ծանօթ հրապարակախօս եւ հանրային գործիչ ու ապագային՝ Հայ ժողովրդական Կուսակցութեան հիմնադիրներէն Համբարձում Առաքելեան գրքոյկ մը հրատարակած էր ու խիստ լեզուով մը կը քննադատէր Նազարբէկի անձնական կեանքը: Հնչակեան Կուսակցութեան ծախ հատուածը կը պնդէր, որ Կեդրոնը հոգայ Նազարբէկի պատասխան գրքոյկի ծախսը, որ նախ լուսաբանած կ'ըլլայ հանրային կարծիքը, եւ երկրորդ փոքրիկ հասոյթ մըն ալ ապահոված կ'ըլլար իրեն: Ու այս տխուր օրերուն մատնուած էին ծախակողմեան յեղափոխական հնչակեանները ... 15 անգլիական ոսկիի կարօտ:

Կեդրոնի արեւմտահայ հատուածը կը մերժէ առաջարկը ու ռուսահայ հատուածը կը գրգռէ շարքերը վերակազմեալներուն ու Համբարձում Առաքելեանի դէմ: Այսուամենայնիւ՝ Հ. Առաքելեանի դէմ ուղղուած «Անճարակ (Չարախօս) Թզուկը» կը հրատարակուի (այս է գրքոյկին անունը) եւ մեծ աղմուկ կը հանէ ռուսահայ շրջանակներու մօտ:

ԽՈՒԼ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒԼԱԿՈՒԻ

Երկու հատուածներու մէջ պայքարը կը շարունակուի աւելի սաստկանալ: Վերակազմեալներու ղեկավարներէն Կարապետ Փափագեան (աւելի ուշ՝ վերապատուելի) կատաղի պայքար կը մղէ Կուսակցութեան ընկերվարական գաղափարին դէմ: Միւս կողմէ՝ հակառակորդ հատուածը Սագունիի, Սապահ-Գիւլեանի եւ ուրիշներու միջոցաւ հակահարուած կու տար եւ կը ջանար Կուսակցութեան վերադարձնել ընկերվարական պիտակը:

Այսպէս պայքարը կը սաստկանայ մինչեւ որ Յունիս 23, 1902ի գումարուած Կեդրոնի ժողովին պաշտօնապէս օրակարգի վրայ կը դրուի Նազարբէկը «Հնչակ»ի խմբագրութեան հրաւիրելու հարցը: Վերակազմեալ երեք անդամներ կը մերժեն ու կը հրաժարին «անկարելի նկատելով համագործակցութիւնը»:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԻԹՃԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ԼՈՆՏՈՆ

Վերակազմեալներու Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը կը մերժէ ներկայացուած հրաժարականները եւ իր ղեկավար ընկերը՝ Գարեգին Զիթճեանը, կը փութացնէ Լոնտոն, որպէս լիազօր ներկայացուցիչ աշխատելու ի նպաստ համերաշխութեան ու միութեան եւ կապը զօրացնելու Կեդրոնի անդամներուն միջեւ:

Զիթճեան, որ «Ձայն Յայրենեաց»ը կը հրատարակէր, եւ միանգամայն կը պաշտօնավարէր իբրեւ Յնչակեան գործիչ՝ 1900էն ի վեր կը ձգէ գործը եւ կը մեկնի Լոնտոն: Երբ ան Լոնտոն կը հասնի, Կեդրոնի անդամները կը գտնէ ատելութեամբ ու կիրքերով լեցուն՝ եւ խրամատը լայնցած երկու հատուածները ներկայացնող Կեդրոնական Վարչութեան անդամներուն միջեւ:

Համբարձում Արզումանեանց որ կուսակցութեան պատկանող պաշտօնատեղին ու անոր գոյքերը արձանագրած էր իր անձնական անունին, «կը փակէ դուռը Զիթճեանի եւ Վերակազմեալ ընկերներուն դէմ» գրելով - *«Ոճրագործ դաւաճանները»՝ յաւելուած «Յնչակ»ի*:

Զիթճեանի բոլոր ջանքերը ապարդիւն կը մնան հաշտութիւն եւ սեր գոյացնելու համար: Քննելէ ետք անցուդարձերը՝ պատասխանատուութիւնը կը դնէ հին Յնչակեան հատուածին վրայ:

Կեդրոնը բաժնուած էր արդէն:

Զիթճեան կ'որոշէ անցնիլ Պուլկարիա, եւ այդ շրջանի հին Յնչակեան ընկերներուն բացատրել Կեդրոնի անցուդարձերը եւ լուսաբանել զիրենք: Հոն Խուշպուլեան, որ ծանօթ էր Արզումանեանցի, Սագունիի եւ Հովեանի ներքին տրամադրութեանց եւ դաւադրական միտումներուն, կը թախանձէ Զիթճեանին որ առաջ չերթայ, որովհետեւ իր կեանքը վտանգի կ'ենթարկուի: Զիթճեան առանց իր ընկերներուն խորհուրդներէն օգտուելու կը շարունակէ ճամբան դէպի Ռուսաստան:

Շրջանակները բաժնուած էին: Ներքին պայքարները սաստկացած եւ ժողովուրդը անգամ մըն ալ ակնառտես կ'ըլլար յուսալքիչ երկպառակութեանց: Սապահ-Գիւլեան սկսած էր հրատարակել Պոստոնի մէջ «Երիտասարդ Հայաստան»ը: Ամե-

րիկայի մէջ իր իսկ սկսած պայքարը կը տարածուէր տարբեր երկիրներու մասնաճիւղերէն ներս:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՐԿՆԱԿԻ ԶՈՅԵՐ՝ ՄԽՕ-ՇԱՀԷՆ ԵՒ ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԻԹՃԵԱՆ

Ծայր կու տան եղբայրասպան կռիւները: Մխօ-Շահէն (Սէֆերեան)՝ մշտի կտրիճ հերոսը, կեանքի բոլոր տարիներուն կռուած թուրք եւ քիւրտ աւազակներու դէմ: Յնչակեան Կուսակցութեան անդամագրուելէն շատ առաջ, իրեն ընկեր ունէր Արապօս, Խուլփեցի Առաքելը, Սասունցի Գրբօն: Մխօն կը մղէր ինքնապաշտպանութեան կռիւներ Մշոյ շրջաններուն մէջ: Քանիցս ձերբակալուած, սակայն ճարպիկ միջոցներով՝ ազատած: Բանտի մէջ ծանօթանալով ճանկիւլեանին, կը համոզուի դառնալ հնչակեան: Կ'անցնի Կիպրոս, ուր միանալով Ապահի եւ իր ընկերներուն, կ'անցնի Կիլիկիա:

Հագիւ Ամերիկա եկած, կ'որոշէ վերադառնալ հայրենիք, դէպի յեղափոխական գործ: Իբրեւ գաղափարի զինուոր ճամբուն վրայ կ'անցնի Լոնտոնէն, երբ արդէն Յնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնի հատուածական կռիւները դարձեալ բաժնած էին կուսակցութիւնը: Մխօն յանձն կ'առնէ Նախ Ռուսաստան երթալ, լուսաբանութիւններ ու բացատրութիւններ տալու Յնչակեան ընկերներուն՝ պառակտուած Կեդրոնին մասին:

Սագունի եւ Արզումանեանց՝ Զիթճեանի եւ Մխոյի ետեւէն փութացուցած էին Նամակներ Կովկասի հնչակեաններուն, վարկաբեկելով զանոնք: Այս զրպարտութիւնները տեղ կը բռնեն միամիտ շարքերուն մտքին մէջ: Մխօն երբեք չէր կասկածեր թէ իր հայ ընկերները կրնան դաւեր նիւթել իր կեանքին դէմ:

Հին հնչակեան հետեւորդներ դաւադրութեամբ կը հրաւիրեն զինք ընկերական հաւաքոյթի մը, Փոթիի մէջ, եւ յանկարծ կը յարձակին Մխոյի վրայ եւ դանակներով կը խողխողեն զինք: 1903 Ապրիլին Մխոյի սպանութեան գոյժը կը հասնի Ամերիկա: Հայ կուսակցական կեանքին մէջ առաջին անգամ էր որ եղբայրասպան դաշոյնը կը մխուէր այնքա՛ն վատօրէն անկեղծ յեղափոխականի մը սիրտը:

Վերակազմեալներ չեն կրնար հանդուրժել եւ կը լեցուին վրեժխնդրութեամբ՝ այս ոճիրին պատասխանատուներուն հանդէպ:

Ընկերներու ցասումը դեռ չմեղմացած կը հասնի Օտեսայէն գոյժը երկրորդ եղբայրասպանութեան որ ծրագրուած ու գործադրուած էր Նոյն եղբայրասպան դաւադիրներէն: Այս անգամ Գարեգին Զիթեանի սպանութիւնը՝ Յունիս 28ին: Ան կը շրջէր երկրէ երկիր հնչակեաններուն տալու բացատրութիւններ Կեդրոնէն Ներս տեղի ունեցող անցուդարձերու մասին: Հին Հնչակեաններ վարկաբեկուած կը զգային, որովհետեւ Զիթեանն ու Խուշպուլեանը Ներքին տարակարծութիւնները կը սահմանէին ռուսահայ-թրքահայ հակամարտութեանց որպէս հետեւեալ:

Ասիկա երկրորդ գոհն էր որ կ'իյնար: Այս եղբայրասպանութեան զլուխը կը գտնուէին Համբարձում Արզումանեանց, Սագունի Սաղաթիւ եւ Սիմոն Հովեանց ... Երեքն ալ ռուսահայեր:

«Ձայն Հայրենեաց»ը կը յանձնուի Ա. Ասքանազի եւ յետոյ խմբագրական մարմնի մը՝ Արսէն Տիրանի, Կարապետ Յ. Փափագեանի եւ Սարգիս Մալեմեզեանի մինչեւ Սուրէն Պարթեւեանի Ամերիկա ժամանումը: Այնուհետեւ ան կը դառնայ խմբագիրը Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթին:

ՀԱՉԱԿԵԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԸ ՍՐԻ

Հին հնչակեաններու այս կրկնակի եղբայրասպանութիւնները Ամերիկայի Վերակազմեալ շրջանակին համար ամբողջութեամբ անընդունելի կը համարուին: Շատ մը չէզոք ազգայիններ անգամ վրեժխնդրութեան զգացումով առաջնորդուած՝ յանցագործներուն պատժուիլը կը փափաքէին սրտանց:

Խմբագրատունէն Ներս կը տիրէր սգոյ մթնոլորտ մը: Սուրէն Պարթեւեան ձեռք ձգած էր Զիթեանի գրած վերջին Նամակը, ուր կը գրէր Միսօ-Շահէնին սպանութեան առթիւ. «...Մանաւանդ ինչ որ դաւաճանները ուզեցին խեղդել Շահէնի արիւնին մէջ՝ այն մենք աւելի հզօր եւ

աւելի բարձր կեցուցինք՝ մեր հրեշտակ ընկերոջ, մեր հերոս ընկերոջ, մեր թանկագին ընկերոջ ձգած կիսկատար գործը աւարտելու՝ եւ անոր յիշատակը բարձրացնելու համար ... թուլնալու, լքուելու, ընկրկելու ժամանակը չէ...»: Ու Պարթեւեան ձեռքը սեղանին զարնելով կը բացագանչէ. «Պէտք է մաքրագործել յեղափոխական մակաբոյծները...»:

Այս կրկնակի եղբայրասպան ոճիրներուն դիմաց՝ Սապահ-Գիւլեան քաղաքէ քաղաք, բեմերու վրայէն կ'աշխատի արդարացնել այդ սպանութիւնները, իսկ «Երիտասարդ Հայաստան»ով կը յարձակէր Վերակազմեալներու վրայ, ու այսպիսով աւելի կը գրգռէր ատելութիւնը իրեն դէմ:

Արդարեւ՝ շատ իրաւացիօրէն կը շեշտէին վերակազմեալները. «Ինչ հիանալի արդարացում, ռուսահայը իրաւունք ունէր տաճկահայ յեղափոխական դատը վարելու, իրաւունք ունէր անոր ծրագրին մէջ մտցնելու օտարամուտ ու անգործնական վարդապետութիւններ, որոնց պատճառաւ ալ հայ ժողովուրդին կենսունակ ուժը, բաժան բաժան եղած՝ չարաչար վնասած էր յեղափոխական գործի հանգամանքին տակ, իրաւունք ունէին շահագործելու Թրքահայ դատը եւ անոր անունով հաւաքուած գումարները գործածելու, իսկ տաճկահային կը զլացուէր այդ ինքնակոչ վարիչներու իմաստակութիւններուն դէմ բողոքելու իրաւունքը, զանոնք մաքրագործելու եւ յեղափոխական գործը դնելու աւելի գործնական եւ ձեռնհաս ձեռքերու մէջ...»:

Պարթեւեան խորապէս ազդուած այս քստմնելի եղբայրասպանութենէն՝ անարգանքի սիւնին կը գամէր Սապահ-Գիւլեանը, Սագունին եւ Արզումանեանցը՝ եւ կ'ողբար ու կ'այապանէր թրքահայ ոչխարամիտ անոնց հետեւորդները, որոնք գինովցած օտարամուտ վարդապետութեամբ կը մեռցնէին Տաճկահայ Յեղափոխութեան Սուրբ Դատը: Անոնք երկու մաքուր ու անկեղծ հայրենասէրներու դիակները կ'անգոստէին եւ իրենց անասնական ցնծութեամբ կը սրբապղծէին անոնց շիրիմները: Նոյն տարուոյն Հոկտեմբեր 19ին մահափորձ կը կատարուի Նազարբեկի դէմ Չուիցերիոյ մէջ: Յուլիս 7ին արաբկիրցի Սամուէլ Կիւզեւեան վեց

հարուածեանով կը վիրաւորէ Սապահ-Գիւլեանը Պոստոնի Տատի փողոցին վրայ: Հոկտեմբեր 26ին, խարբերոցի Տիգրան Թիրեաքեան Լոնտոնի մէջ կը սպաննէ Սադաթիւ Սագունին, իսկ Նոյեմբեր 6ին կը սպաննուի Ա. Գրիգորեան եւ Ս. Սմիկեան Լոնտոնի մէջ:

Փոխ վրէժխնդրութիւնն էր որ կ'արձագանգէր:

Այսպէս կը վերջանար այնչափ փայլուն կերպով սկսուած Հնչակեաններու միութիւնը:

Միսօ-Շահէնի եւ Հիթճեանի սպանութիւններէն յետոյ, վերակազմեալներու շարքերէն կը մեկուսանան Կարապետ Փափագեան եւ Արսէն Տիրան, յուսահատ եւ լքուած՝ այս ազգին ապերախտ վերաբերումէն՝ դէպի իրենց անձնուէր առաջնորդներն ու գործիչները: Այս յուսալքումը չափով մը ազդած էր շարքերուն վրայ, բայց այդ երկար չի տեսց: Սագունիի եւ ընկերներուն սպանութենէն եւ Սապահ-Գիւլեանի մահափորձէն ետք կենդանութեան շունչ մը կ'ոգեւորէր վերակազմեալները: Յաջորդ մէկ-երկու տարուան ընթացքին կազմակերպութիւնը կրցաւ իր ամենէն փայլուն շրջանը բոլորել, շարքերը խտացան մեծ գոհողութիւններու յանձնառութեամբ, իսկ ժողովուրդին գիտակից ու հայրենասէր դասակարգը իր անդամակցութեամբ ու գործնական համակրութիւնով կը զօրակցէր կուսակցութեան:

Վերակազմեալ բեմերուն վրայ կը տեսնուին Սուրէն Պարթեւեան, Վահրամ Գրիգորեան, Սարգիս Մալեմեզեան, Միքայէլ Յովհաննէսեան, Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկեան, Սուրէն Սուրենեան, Պետրոս Գաբրիէլեան (Պետո), Մ. Ծերօն, Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան եւ ուրիշ ընկերներ:

ԾՐԱԳԻՐ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՏՈՒԹԵԱՆ

Արտատպուած՝ 1916ին Պոստոն լոյս տեսած

«Ծրագիր-Կանոնագիր»էն, որ կը վերաբերի

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան

Ամերիկայի մասնաճիւղերուն: Ասիկա

բարեփոխումն է այն ծրագրային ուրուագիծին, որ

լոյս տեսած է «Ձայն Հայրենեաց»ին նոր շրջանի

Ա. թիւով, Պոլիս, 23 Հոկտեմբեր 1908:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը Թուրքիոյ սահմանադրական նոր ռեժիմի հարկադրած նոր պայմաններուն եւ պահանջներուն ի լրացումն, Հայ հասարակութեան կու գայ ներկայացնել հետագայ Ծրագիրը, որ պիտի ծառայէ իբրեւ ուղեգիծ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան շրջանակներու նոր գործունեութեան:

Մեր Կուսակցութիւնը իր երկար տարիներու գոյութեան ընթացքին Հիմնական ծրագրէն միշտ ի բաց թողած ըլլալով ընկերվարական (socialistic) եւ ռամկավարական (democratic) վարդապետութիւնները կամ նմանօրինակ միջազգային աշխարհայեցողութիւնները, այսուհետեւ ալ պիտի շարունակէ գործել նոյն հիման վրայ, եւ իբրեւ զուտ ազգային-քաղաքական կուսակցութիւն, իր սեւեռուն ուշադրութիւնը պիտի նուիրէ մեր ազգին դարաւոր իրաւանց պահպանմանը, եւ վարչական, կրթական, եկեղեցական, լեզուական, պատմական, գրական ու տնտեսական հաստատութեանց եւ իրաւանց բարգաւաճմանը՝ սահմանադրական նոր ոգիով: Պիտի շեշտենք հոս, որ մեր կուսակցութիւնը չի դաւանիր թէ ինքնին վնասակար վարդապետութիւն է ընկերվարութիւնը, բայց նոյն ատեն մենք համոզուած ենք թէ քաղաքակրթութեան նախնական աստիճաններուն վրայ գտնուող ժողովուրդի մը մէջ – ինչպէս է մեր ազգը՝ ստուար մեծամասնութեամբ – գործող կուսակցութեան մը աւագ պարտականութիւնը պէտք է ըլլայ՝ զբաղիլ զուտ ազգային գոյութեան ու բարօրութեան յարակից խնդիրներով, առանց երբեք տկարացնելու մեր ճիգերը՝ միջազգային ընկերական կամ տնտեսական հարցերու փրփակաստով:

Նկատելով՝ ուրեմն՝ որ Թուրքիոյ մէջ ազատական կառավարութեան մը վերջնական ու իրական հաստատումը եւ սահմանադրական օրինաց անխափան գործադրութիւնը առաւելապէս կախում ունի քաղաքական կուսակցութեանց եւ անոնց միջոցաւ՝ Հայ ազգին ամէն դասակարգերուն միաբան եւ միահամուռ ջանքերէն, մեր կուսակցութիւնը պիտի աշխատի որ՝

Ա. Օսմանեան Սահմանադրութիւնը վերա-

քննութեամբ կատարելագործուի, ազգերու իրաւանց հաւասարութեան, եւ զանազան ցեղերու ինքնուրոյն պահանջներուն եւ պէտքերուն գոհացման սկզբունքին վրայ յենելով:

Բ. Այնքան ատեն որ սահմանադրական կառավարութիւն մըն է որ անաչառութեամբ կը վարէ Օսմանեան կայսրութեան գործերը, ու եթէ մասնաւորաբար Հայկական Գաւառներուն մէջ միանգամ ընդ միշտ վերջ գտնէ հարստահարութեան, կոտորածի ու սարսափի տիրապետութիւնը, մեր Կուսակցութիւնը անջատողական ոգի չկարենալով ունենալ՝ պիտի հրաժարի միջազգային դաշնագրերով Հայոց երաշխաւորուած իրաւունքներէն: Տաճկահայաստանը Օսմանեան կայսրութեան անբաժանելի մասը նկատելով հանդերձ, մենք պիտի աշխատինք որ տակաւ, Հայկական Գաւառները վայելէն տեղական ինքնավարութիւն, վարչական, կրթական ու օրէնսդրական գործերու մէջ:

Գ. Նախկին բռնակալ եւ տարբադադրիչ վարչութեան վերադարձի ոեւէ փորձ՝ կանխօրէն դատապարտելի է մեր Կուսակցութեան կողմէ. այս նկատումով՝ պարտք կը դնենք իւրաքանչիւր Վերակազմեալ Հնչակեանի վրայ, ամէն կերպով մաքառիլ այդ կարգի պատահականութեան մը դէմ, ու ժողովուրդի ամէն խաւերը պատրաստել, ամէն զնով պաշտպանելու համար Ազատութիւնը եւ Սահմանադրութիւնը:

Դ. Սահմանադրական ազատ ընթիմի տարրական արտայայտութիւններ կը համարենք խօսքի, մամուլի, դաւանանքի, ժողովներու եւ ընկերակցութեանց կազմութեան ազատութիւն, անծի եւ բնակարանի անձեռնմխելիութիւն, թղթակցութեանց ազատութիւն, տեղափոխուելու դէմ դրուած արգելքներու վերացում, Օսմանեան ներքին գաւառներու համար հաստատուած անցագրերու ջնջում, եւայլն:

Ե. Բացի վերոգրեալ տարրական պահանջներէն, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը պիտի աշխատի նաեւ որ Ազգային Սահմանադրութեամբ երաշխաւորուած մեր Ազգային Վարչական առանձնայատուկ հաստատութիւնները եւ առանձնաշնորհեալ իրաւունքները անխաթար

պահպանուին եւ կատարելագործուին, ազատական նոր ոգուով:

2. Մեր Կուսակցութիւնը կը դաւանի թէ՛ Օսմ. պետութեան բոլոր ազգութիւնները արտաքին վտանգի մը դէմ մայր հայրենեաց պաշտպանութիւնն ստանձնելու պարտաւոր ըլլալով, Հայերն ալ պէտք է մասնակցին զինուորական ծառայութեան, կատարելով իրենց զինուորի պարտականութիւնը բարեկարգեալ զինուորական վարչութեան մը տակ:

Է. Մեր այս պատրաստակամութեան փոխարէն Կուսակցութիւնը կը պահանջէ որ Համիտիէի հայաջիւղ գունդերը ցրուին եւ զինաթափ ըլլան, խաղաղութեան ժամանակ զօրախումբերը իրենց պատկանեալ գաւառներուն մէջ ծառայեն, Հայ զինուորներուն ազգային սովորութիւնները յարգուին եւ իսլամ ու քրիստոնէայ գունդերուն միջեւ ոեւէ խտրութիւն չի դրուի:

Ը. Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան իւրաքանչիւր անդամ պարտաւոր է իր շրջանին մէջ փրփականտ ընել եւ աշխատիլ՝ որպէսզի ազատական ու անկաշառ անձնաւորութիւնք միայն երթան Օսմ. խորհրդարան: Ընտրութիւններէն վերջ ալ իւրաքանչիւր ընկերի պարտքն է՝ ուշի ուշով հետեւիլ խորհրդարանական գործունեութեան եւ սահմանադրական ու անխտրական ոգիի հակառակ ոեւէ արարք մատնանիշ ընելով դատապարտել:

Թ. Գրաւուած հողերու եւ ինչքերու վերադարձումը, Հայկական կոտորածներու առթիւ յանցապարտ ճանչցուած պաշտօնէից շնորհագրկումը, նիւթապէս ամենէն աւելի վնասուած գաւառներուն դրամական հատուցում՝ կառավարութեան կողմէ, եւ բոլոր այս կարգի պահանջներ մեր Կուսակցութեան կողմէ պիտի պաշտպանուին:

Վարչութիւնս այն հաւատքը ունի թէ՛ Հայ քաղաքական մարմինները այլեւս մէկդի ձգած՝ նախկին կուսակցական մրցակցութիւններն ու ատելութիւնները, միահամուռ ճիգով պիտի աշխատին տաճկահայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան եւ ինքնագիտակցութեան դժուարին գործն ի գլուխ հանելու ու Օսմ. Կայսրութեան մէջ

մշտնջենաւորելու համար
սահմանադրական ու
անխտրական ընթիւմ մը:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆՁԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ
ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐ
ԻՐԵՆՑ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ
ԴԱՇՏԸ ԿԸ
ԿԵԴՐՈՆԱՑՆԵՆ
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՉ

1895ին Կիպրոսէն Կիլիկիա մեկնող յեղափոխականներու խումբը:

Յ Ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն
գործունեութիւնը Հայաստա-
նի մէջ յուսադրիչ արդիւնք չունեցաւ, իսկ Կ. Պոլսոյ
Հնչակեան ցոյցերը, Սասունի եւ Չեթունի
ապստամբութիւնները եւ Փոքր Ասիոյ մասնակի
ցոյցերը ապարդիւն անցած էին ու անհարկի արիւն
թափուած էր՝ կոտորածներով: Ի տես մանաւանդ
Համիտեան կոտորածներուն, Եւրոպական դիւա-
նագիտութիւնը չէր ուզած նոյնիսկ փորձ մը ընել
հայկական վեց նահանգներու բարեկարգումը
իրականացնելու, եւ ոչ ալ Համիտին ազդարարել՝
գէթ դադրեցնելու հայոց կոտորածները:

Վերակազմեալներ Նոր ծրագրով, Նոր ոգեւո-
րութեամբ գործի կը սկսին այս անգամ Կիլիկիոյ
շրջաններուն մէջ կազմակերպական խոշոր ուժ մը
յառաջ բերելով կազմակերպուած ապստամբու-
թիւն մը պատրաստելու համար, որպէսզի
այդպիսով պարտադրեն Եւրոպային՝ յարգել իր
խոստումը եւ արդարութիւն ընել քրիստոնեայ հայ
ժողովուրդին:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը
կատարեց անգուգական գործ Կիլիկիոյ մէջ տեղի
ունեցող ազատագրական պայքարի մեր շար-
ժումներուն մէջ:

Ապահ (Աւետիս Գմբեան), Նախ հնչակեան ու
ապա վերակազմեալ հնչակեան, կը մեկնի Կիլիկիա
եւ Ադասիի հետ կը կազմակերպէ Չեթունի

ապստամբութիւնը 1896ի Յունուարին: Այդ թուա-
կանէն ետք ան ծանօթ կը դառնայ Ապահ անունով:
Հնչակեան բաժանումէն ետք Չեթունի ապստամ-
բութեան թրքահայ հերոսները՝ Ադասի, Ապահ,
Հրաչեայ, Մլէհ, Միս-Շահէն կը բաժնուին ու կը
միանան Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցու-
թեան շարքերուն:

Միս-Շահէնի համար Նոր կեանքի մը սկզբնա-
ւորութիւնն էր, երբ Կիլիկիոյ ծովափին դիմաւորուե-
ցաւ գաղափարի ընկերոջ մը կողմէ՝ բարձրանալու
Մուսա Տաղ ու հանդիպելու Ադասիին: Ան թեւ
անզգոյշ միջոցով կառավարութեան ուշադրութիւնը
առաւել շեշտակի ձեւով կը հրաւիրէ իր վրայ՝
Ադասիին հետ երթալով Չեթուն եւ ապա՝ Հաճըն,
ազատագրական գործին թափ տալու համար: Կու
գան Զորք-Մարգպան, ուր ազդեցիկ եւ վստահեղի
երիտասարդներու հետ Միս-Շահէն կը սկսի յեղա-
փոխութեան գործը յառաջ տանիլ՝ գումարելով
գաղտնի ժողովներ, հակառակ տեղւոյն աւան-
դապահ աղաներու խորհուրդին:

Կը կազմուին զինուորական խումբեր, որոնք
կը բաժնուին տասնեակներու եւ որոնց կը սկսին
զենք հասցնել: Միս-Շահէն հանգանակութիւն
կատարելով՝ վառօդ բերել կու տայ եւ կը բաժնէ
բոլորին: Գիւղին շուրջը պատնէշ կը շինեն եւ

կ'որոշեն իւրաքանչիւր տասնեակի պաշտօնը: Բաւարար մարտիկներ կը միանան:

Սակայն միշտ ալ գոյութիւն ունէին լրտեսներ թէ՛ խումբերէն եւ թէ՛ աղաներու կողմէ դրկուած: Մխօ-Շահէն կը համոզէ զանոնք կենալ ամուր եւ ունենալ հաւատք մինչեւ կայանայ Չէթունի հաշտութիւնը, երբ Կիլիկիոյ ազատագրական շարժումները կը դադրին:

Մլէի (Ասատուր Տամկաճեան) եւս մաս կը կազմէ Կիլիկիոյ ապստամբութեան այդ հերոսներուն, որոնք կրցան վառ պահել ազատագրութեան պայքարը Զայկական Կիլիկիոյ մէջ:

Կարելոր անուն մըն է Նաեւ Եսայի Եաղուպեան, որ Ամերիկայէն գալով միացած էր Չօրա Իսկէնտերեանի գլխաւորութեամբ արդէն կազմակերպուած Մուսա Տաղի գիւղերէն՝ Զաճի Զապիպիի Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղին, սակայն անոր հերոսական ու նուիրեալ դիմադրական գործին զլուխը պիտի անցներ աւելի ուշ՝ 1915ին:

Չօրա Իսկէնտերեան եւս Անտիոքի եւ աւելի ուշ Սուէտիոյ գիւղերուն մէջ կը հիմնէ Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղեր:

Երկա՛ր է շարքը այն նուիրական աշխատանքին որ վերակազմեալ հնչակեան գործիչներ ու մարտիկներ կատարեցին Կիլիկիոյ մէջ: Մեծ Երազի ճամբուն այդ համբուրելի ուղեւորներուն իւրաքանչիւրին կենսագրութեան հետ կու տանք մանրամասնեալ տեղեկութիւններ:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԿԸ ՍԿՍԻ ԳԱԼ – ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄՆԵՐ
ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ԶՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՅԵՏ

Դաշնակցութիւնը, մինչ այդ, հնչակեաններու պառակտումով ու մեծ թիւով արմենականներու Նահատակութեամբ, նոր հրապարակ սկսած էր զալ թրքահայաստանի մէջ: Անոնց պարագլուխներն ալ ռուսահայեր էին նման՝ Զնչակեան Կուսակցութեան եւ անշուշտ ոչ այնքա՛ն լաւատեղեակ երկրի իրական կացութեան:

Հայաստանի մէջ Համիտեան կոտորածներուն

արիւնը ցամքած չէր ու դաշնակցականներ անցեալի դառն փորձերն ու ակնյայտ ապացոյցները եւ անոնց հետեւանքով անվիճելի տուեալները անտեսելով՝ կազմակերպած էին Պանք Օթոմանի ցոյցը, իբրեւ յեղափոխական գործ, որուն իբր արդիւնք տեղի ունեցաւ Կ. Պոլսոյ 1896ի կոտորածը: Խանասորի արշաւանքը որով կը պարծենար այդ կուսակցութիւնը (ու դեռ մինչեւ այսօր...) սուղի արժեք գաւառի հայութեան համար:

Յեղափոխական այսպիսի շարժումներ կամ ցոյցեր պատճառ եղան որ հայութիւնը շատ սուղ գին վճարէր: Անոնք անցեալի տխուր փորձառութենէն ոչ միայն չօգտուեցան, այլեւ՝ շարունակեցին հնչակեաններու անհեռատես գործունեութիւնը: Այս ամէնը՝ ցոյց տալու համար երկրի հայրենաբնակ ժողովուրդին թէ կարելոր գործ մըն է իր կատարածը: Այս ամէնը կը ծանուցուէր ժողովրդականութիւն ապահովելու ջանքով մը: Թռուցիկներ կը տարածէր աջ ու ձախ: (Նման թռուցիկ եւ թերթեր թէեւ մեր տրամադրութեան տակ ունինք, սակայն, պիտի չուզենք անոնց հրապարակումը կատարել, մեր նիւթէն չշեղելու տրամադրութեամբ):

Դաշնակցութիւնը Զնչակեան Կուսակցութեան առաջին բաժանումի շրջանին միայն կրցած էր ոտք դնել Ամերիկա, ուր եկած էր Նախ Տիգրանեան ու ապա՝ Արշակ Վռամեան (իսկական անունով՝ Օննիկ Դերձակեան եւ գրչանուններով՝ Վահագ, Վարագ, մասնակցած է Պանք Օթոմանի միջադէպին՝ 1896ին, 1908ին ընտրուած է օսմանեան խորհրդարանի անդամ – ծնած՝ Կ. Պոլիս, 1870ին եւ դաւադրութեամբ մահացած՝ Վան, Ապրիլ, 1915ին), որ անկասկած Դաշնակցութեան ամենէն յամառ, գործունեայ ու ժրաջան գործիչը եղած է Միացեալ Նահանգներու մէջ: Պէտք է արձանագրել որ Ամերիկայի Դաշնակցութիւնը իր գոյութիւնը կը պարտի առաւելաբար Վռամեանի անդուլ աշխատութեան ու ջանքերուն:

«Դաշնակցութիւնը միայն գործ ունի Թուրքիոյ մէջ», «Դաշնակցութիւնն է միայն յեղափոխական կուսակցութիւնը» լոզունգները եւ դաշնակցական գործիչներու դաստիարակութիւնը իրենց շարքերուն թէ՛ «Ազգը Դաշնակցութեան համար» է, «Ամէն

գործ Դաշնակցութեան անունով» Ե եւ կամ «Արտաքոյ Դաշնակցութեան չիք փրկութիւն», բնականաբար ստեղծած էր իրեն նկատմամբ զօրաւոր պայքար մը Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան միջեւ: Եւ այս՝ սկսած Ամերիկայէն մինչեւ Կ. Պոլիս, Կիլիկիա ու Եգիպտոս:

Այդ պայքարը՝ հակազդելու համար Դաշնակցութեան սխալ ուղղութեան եւ միւս կողմէ՝ լուսաբանելու ժողովուրդը քաղաքական ու յեղափոխական դէպքերու իրականութեամբ, շատ անգամ յախուռն ու վիրաւորիչ հանգամանք կը ստանար, եւ երբեմն ալ կռիւներով վերջ կը գտներ:

Կուսակցական պայքարը կը կատարուէր այլեւս մամուլի միջոցով՝ հրապարակով: Երկու հակընդդէմ ճակատներ՝ Վերակազմեալներու կողմէ նախ Գարեգին Չիթճեան ու ապա՝ Սուրեն Պարթեւեան «Ձայն Հայրենեաց»ի միջոցով, իսկ Դաշնակցութեան կողմէ՝ Վռամեան «Հայրենիք»ով:

Վռամեան կը յարձակէր Վերակազմեալներու վրայ թունալից ոճով, կը խեղաթիւրէր Վերակազմեալներու բոլոր գործերը, կը սեւցներ գործիչները, որքան ալ անոնք ըլլային անկեղծ ու նուիրուած յեղափոխականներ եւ հայրենասէրներ:

Վռամեան բռն ու անտեղի յարձակումներով կը սեւցներ Արփիար Արփիարեանը, որ խմբագիրն էր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Լոնտոնի «Նոր Կեանք»ին: Արփիարեան իր շուրջը հաւաքած էր թրքահայ լաւագոյն մտաւորականներն ու գրագետները, որոնք կ'առաջնորդէին թրքահայ ազատագրական քաղաքականութիւնը լրջախոհութեամբ եւ գաղտնապահութեամբ. բան մը՝ որ չունեցաւ Դաշնակցութիւնը, եւ մանաւանդ՝ մտաւորականներու որակաւոր խումբ մը իր ղեկավար մարմիններուն մէջ:

Վռամեանի տխուր զրպարտութեանց ու անուանարկութեանց պաշտօնապէս ուժ կու տայ նաեւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Բիւրօն, երբ հրապարակ կը նետէ իր «Դրօշակ» պաշտօնաթերթի յաւելումածը, մասնաւորապէս ուղղուած Արփիարեանին դէմ: Այս՝ որովհետեւ, Արփիարեան եղած էր զօրաւոր հակառակորդ մը Դաշնակցութեան

գործունեութեանց, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ եւ ռուսահայ ինքնակոչ յեղափոխական գործիչներուն դէմ, որոնք առանց ճանչնալու թուրքն ու Թուրքիան, յաւակնութիւնն ունէին առաջնորդելու արեւմտահայ ազատագրական պայքարը, ու այդպէս ալ կը շահագործէին զայն:

Իր այս մեծ հակառակորդը մեջտեղէն վերացնելու համար՝ Դաշնակցութիւնը Արփիարեանը տեռորի մատնած էր Կ. Պոլսոյ մէջ Դեկտեմբեր 27, 1895ին:

Կուսակցական այս բանավեճերը բնականաբար զոյգ կուսակցութեանց ղեկավարներէն կը փոխանցուէին շարքերուն եւ տեղի կ'ունենային վիճաբանութիւններ ու կռիւներ, սուր հակառակութիւններ սրճարաններու թէ փողոցներու անկիւնները, բարեկամ բարեկամի դէմ, ընկեր ընկերոջ ու նոյնիսկ եղբայր եղբօր դէմ: Այս կռիւները մինչեւ իսկ տեղական դատարաններ կը տարուէին...:

Սուրեն Պարթեւեան, իրեն յատուկ սուր գրիչով եւ տրամաբանական հատու փաստերով միշտ ալ կը պատասխանէ Վռամեանին եւ կը դատապարտէ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան սեւացրեքեան գրութիւններն ու խուլ աշխատանքը, անոնց ցուցամոլութիւնն ու մաքուր եւ միամիտ հայ ժողովուրդին ազնիւ զգացումներուն ու զոհողութեանց շահագործումը:

Դժբախտաբար, Վռամեան կը շարունակէր իր խեղաթիւրումի ու սուտի ճամբան, հակառակ անվիճելի իրողութիւններուն ու հաստատուած ճշմարտութեանց:

Դեռ աւելին, վերակազմեալ հնչակեան գործիչ Ալեքսան (Վահէ) Արզուեան երբ նոր Ամերիկա եկած էր 1901ին, կը հանդիպի Վռամեանին Պոստոն Հերիսըն պողոտայի վրայ եւ կ'ապտակէ զայն, որովհետեւ Վռամեան իր անձն ալ սեւցուցած էր, ուրիշներու կարգին, շարք մը զրպարտութիւններով:

Վռամեանի սեւացրեքեան քաղաքականութիւնը չբաւականացաւ լոկ կուսակցականներ նախատելով: Ան իր խմբագրած «Հայրենիք»ին մէջ նախատական բառերով յարձակեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկին վրայ:

Դեռ նոյն օրերուն, Ուստրի մէջ տեղի ունեցաւ Դաշնակցութեան հրապարակային ժողովը, որուն ատենախօսն էր նոյն ինքն Վռամեան: Ժողովականներէն մին՝ Մանուկ Յովսէփեան, «Հայրենիք»ը ձեռքը առած՝ կը յարձակի Վռամեանի վրայ, ստիպելով «կա՛մ «Հայրենիք»ի մէջ գրածը բացատրել եւ կա՛մ թերթը կլլէ»: Հարցը դատարան կու գայ եւ ամերիկացի դատաւորը լսելէ ետք կռիւին ետքինը, ազատ կ'արձակէ Յովսէփեանը եւ կը խրատէ Վռամեանին, որ յետ այսու իր թերթին մէջ ժողովուրդին զգացումները վիրաւորող գրութիւններ չհրատարակէ: Նմանօրինակ այլ հարցերով եւս Վռամեան ունեցած է դատական այլ միջադէպեր:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆՔԵՐ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆՀԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ Հ. Յ.
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

1895էն ետք, հայ յեղափոխական կուսակցութեանց միջեւ անկեղծ համագործակցութեան մը անհրաժեշտութիւնը տակաւ զգայի էր: Գոնէ այս էր իրաւ բաղձանքը Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան:

Վերջապէս, հայ ժողովուրդին գերագոյն շահը այդ կը պահանջէր եւ մեր ժողովուրդն ալ այդ կը սպասէր իրեն առաջնորդութիւն տուող ազգային կուսակցութիւններէն:

Այս բաղձանքին դրդապատճառները կային անշուշտ. երկու ազգային քաղաքական կուսակցութեանց (Վերակազմեալ Հնչակեան եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւն) գերագոյն նպատակն էր թրքահայաստանի ազատագրական հարցը, այլապէս՝ այս երկու կուսակցութիւններու գոյութիւնն իսկ կը դառնար անելորդ ու վնասակար հայ դատին յաջողութեան համար: Ոչ մէկ պատճառ կար որ ներկուսակցական հաշիւներու պատճառով չգոյանար այդ միութիւնը: Մեր դատը առաջնորդուելու էր մէկ ծրագրով ու մէկ դրօշակով:

Վերակազմեալները ազգային շահերու այս բարձր գիտակցութեամբ ու անկեղծութեամբ ընդառաջ կու գան եւ քանիցս եղբայրական ձեռք կ'երկարեն Դաշնակցութեան: Այսպէս՝

- 1896, Օգոստոս 20, Լոնտոն գումարուած

Վեր. Հնչակեան Ա. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին կողմէ:

- 1897, Մարտ 21, Կիլիկիոյ 10 հնչակեան գործիչներու կողմէ:

- 1897, Մայիս 6, Յարութիւն ճանկիւլեանի միջնորդութեամբ:

- 1900 Յունուարին Յովհաննէս Շահնազարի միջնորդութեամբ:

- 1901, Նոյեմբեր 21ին, Վերակազմեալներու Կեդրոնը ուղղակի բանակցութեան կը մտնէ Դաշնակցութեան հետ:

Այսպէս ուրեմն, միութեան բոլոր առաջարկները եկած էին վերակազմեալներու նախաձեռնութեամբ: Դաշնակցութիւնը նման փորձ երբե՛ք չէ կատարած: ՀՀԴ Արեւելեան թէ Արեւմտեան Բիւրոները նման ազգային միութեան մը կարիքը չեն զգացած, բան մը որ ժողովուրդը անձկութեամբ միշտ ալ սպասած էր: Ընդհակառակը՝ բոլոր փորձերը ապարդիւն դարձած են բաղձացուած անկեղծ միութիւն մը գոյացնելու համար: Մի՛շտ երկրորդական պատճառներով Դաշնակցութիւնը խոյս տուած է ջանացած է միութեան կարելիութիւնը հեռացնել:

ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԽՈՒՐ ԴԵՊՔԵՐԷՆ ԵՏՔ
ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սակայն Դեկտեմբեր 13, 1901ին, Դաշնակցութեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէն կը դիմէ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Նահանգային Վարչութեան, որպէսզի համերաշխութիւն մը ստեղծուի Միացեալ Նահանգներու Դաշնակցութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան միջեւ, Սասունի յեղափոխականներու օգնութեան հասնելու համար:

Դաշնակցութեան կողմէ եղած հրաւերին ի պատասխան ապագայ ծանր պատասխանատուութենէ խուսափելու համար, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Պատգամաւորական ժողովը մերժողական պատասխան մը կու տայ Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէին՝ համաձայնութիւն առաջարկող նամակին ըսելով. «Յեղափո-

խական ուժերու ընդհանուր միութեան այս նախընթաց օրուան մէջ, ելլել մասնակի միութիւն պահանջելը ուրիշ բանի չի ծառայեր, բայց միայն ընդհանուր միութեան բաղձալի ձեռնարկը խաթարելու եւ կաշկանդելու»:

Թրքական կառավարութիւնը Սասունի ջարդը կազմակերպելու համար կը սպասէր պատեհ առիթի: Դաշնակցութիւնը առատօրէն տուաւ այդ պատեհութիւնը եւ այսպէս Սուլթանի զօրքերը անգամ մը եւս 1904ին կը նահատակէն Տարօնի եւ Սասունի հայութիւնը: Սասունը կը ջարդուի եւ այս կոտորածին ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Վռամեանի եւ իրեն հետեւորդ Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէին վրայ, որոնք երեք տարիէ ի վեր իրենց բեմերով ու մամուլով շարունակ թմբկահարեցին Սասունի ապստամբութիւնը:

Դաշնակցութիւնը այս ծանր պատասխանատուութեան տակ փոխանակ խղճահարուելու, սկսաւ Սասունի կռիւներն ու կոտորածը հռչակել իբրեւ «յեղափոխական գործ», իբրեւ «դաշնակցական ապստամբութիւն» եւ ըստ այնմ ալ շահագործել իր միամիտ շարքերը:

Անդին, Կովկասի Դաշնակցութիւնն ալ, որ կը գործէր Արեւելեան Բիւրոյի անմիջական պատասխանատուութեան ու հսկողութեան տակ, կը կազմակերպէր ... «հեծելազօրքեր» եւ «մարտական խումբեր» Սասնոյ ապստամբութեան օգնութեան հասնելու համար:

Գտնուեցան, սակայն, անկեղծ ու սրտցաւ դաշնակցականներ, որոնք գիտակցութիւնը ունեցան կոտորածին իբրեւ պատասխանատու դատապարտելու Վռամեանն ու Դաշնակցութիւնը, ի միջի այլոց այդ քաջութիւնը ունեցաւ հրապարակաւ կատարել դաշնակցական վաղեմի գործիչ Վանօս (Վանօ Պատրիկօֆ որպէս գործիչ աշխատած է Պուկարիոյ ԶՅԴ շրջանակէն ներս, հրատարակելով «Շարժում» օրկանը: Դաշնակցութիւնը լռեցուց Վանօս տեռորի ենթարկելով զայն: Ան սպանուեցաւ Ռուսնուգի մէջ, Նոյեմբեր 22, 1907ին):

Սասնոյ մէջ կատարուած այս երկրորդ կոտորածը Դաշնակցութեան ունեցած կատարեալ

ծախողութենէն ետք կը բանայ չեզոք ու գիտակից ազգայիններուն ու հայորդիներուն խղճմտանքն ու գիտակցութիւնը: Պարթեւեանի խթանող եւ միանգամայն համոզիչ քննադատութիւններն ու մերկացումները, ինչպէս նաեւ՝ վերակազմեալ հնչակեան տեսաբաններու լուսաբանութիւնները կը շարժեն ու կը յուզեն գաղութը: Այսպիսով Նոր ուժեր, երիտասարդ ու անձնուէր, գիտակից ու լուրջ մտաւորականներ կը խտացնեն, կ'ուժեղացնեն Վերակազմեալներու շարքերը:

ARMENIA-Ի ԶՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վերակազմեալ հնչակեաններ, յեղափոխական ծրագրի գործադրութեան զուգահեռ՝ կը ջանային ընդլայնել նաեւ հայասերներու շրջանակը, օգտագործելու համար Միացեալ Նահանգներու Ժողովուրդին հանրային կարծիքը ի նպաստ Զայկական Դատին: Անցեալին անոնք տեսած էին օգտակար ծառայութիւններն ու շօշափելի արդիւնքը Friends of Armenia-ի, որ արդէն անելի ընդարձակած էր իր գործունեութեան դաշտը:

Այս նպաստաւոր պատեհութենէն եւ մանաւանդ ապագային ունենալիք ակնկալութիւններէն քաջալերուած՝ Զոկտեմբեր 1904ին Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան Նահանգային Վարչութիւնը կը սկսի հրատարակել Armenia անգլերէն լեզուով ամսաթերթը, Պոստոնի մէջ, պատուակալ հայասերներու խմբագրութեամբ ու հովանաւորութեամբ:

Այդ հայասերներն էին Տիկին Ճուլիա Ուարտ Զաու (նախագահը Friends of Armenia-ի), Տիկին Շարլոթ Կիլմէն, Տիկին Լիսա Էյնզ Միտ, Ռաբբի Զարլզ Ֆլայշըր, Տոքթ. Զարլզ Կոլտըն Էյմզ, Ռոլֆ Օկտըն (խմբագրապետ New York Evening Post-ի), Փրոֆ. Ալպըրթ Ս. Զուք (Yale համալսարանէն), Ուիլիլմ Լոյտ Կերիսըն եւ Էտուին Տ. Միտ (խաղաղութեան Ժողովի քարտուղար): Նահանգային վարչութենէն խմբագրական հայ մարմին մըն ալ կ'օժանդակէր թերթին ուղղութեանն ու կանոնաւոր հրատարակմանը: Այս մարմնին կը մասնակցէին Վահրամ Գրիգորեան, Կարապետ Յ. Փափագեան, Արշակ Մահտեսեան եւ Սուրէն Պարթեւ-

եան. գործակատարն էր Սարգիս Մալեմեզեան:

Շուտով Armenia-ն սկսաւ տարածուիլ կառավարական ու ազդեցիկ շրջանակներէ ներս. այսպիսով հայկական հարցի փրփականստը դրուած էր լուրջ ընթացքի վրայ, որուն համար Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը նիւթական ծանր զոհողութիւններու յանձնառու դարձած էր:

Armenia-ի նման լուրջ պարբերական մը պատիւ էր որքա՞ն կազմակերպութեան, նոյնքան՝ հայրութեան: Կը բաւէր որ այս հրատարակութիւնը կը ծառայէր ազգային գերագոյն նպատակին – Ազատագրութեան Դատին:

Թերթը աւելի ուշ լոյս կը տեսնէ Վերակազմեալներու պառակտումէն յետոյ, Նիւ Եորքէն The New Armenia անունով, խմբագրութեամբ՝ Արշակ Մահտեսեանի:

ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ»Ի

1888ին հաստատուած եւ մերթ ընդ մերթ կանգ առած, իսկ 1895էն ի վեր լուծուած «Հայկական Միութիւնն Ամերիկայի» կազմակերպութիւնը վերջապէս կը կենդանանայ Փետրուար 24, 1900ին եւ Ապրիլ 14ի նիստին կը կազմէ իր վարչութիւնը. Տոքթ. Յովհաննէս Արշակունի՝ նախագահ, Յարութիւն Պօղոսեան՝ փոխ նախագահ, Վահան Ամատունի՝ դիւանապետ, Լեւոն Խօճասարեան՝ քարտուղար, Աբրահամ Պալապան՝ գանձապահ, Գեորգ Ս. Այվազեան՝ արարողապետ, եւ պետական գործադիր ժողովի անդամներ՝ Գրիգոր Զպուքճեան, Ս. Զեպապճեան, Հայկ Զիթճեան, Տոքթ. Սաղըրեան, Վահան Ճենիշեան: Միութիւնը կը սկսի իր գործունեութեան 50 անդամներով: Առաւելաբար վերակազմեալներու աշխատանքին որպէս արդիւնք կը վերակազմակերպուի այս միութիւնը չէզոք ազգայիններ հրաւիրելու եւ բարի յարաբերութիւններ պահելու կուսակցութեան հետ:

Միութեան առաջնահերթ առաջադրութեանց մաս կը կազմէ հաստատումը ընթերցարանի ու լսարանի, մայրենի լեզուն պահպանելու եւ գաղթականներուն հայեցի կրթութիւն ջամբելու մտահոգութիւնը: Օգտակար ըլլալ հիւանդ անդամներուն:

Չանալ գործ ապահովել եւ օգտակար ըլլալ երկրի որբերուն: Վերջապէս բարեսիրական աշխատանք տանիլ Նիւ Եորքէն: Ընդարձակել իր մասնաճիւղերը հայաշատ այլ քաղաքներու մէջ:

Այս միութիւնը մնաց անզուգական իր առաքելութեամբ, մանաւանդ՝ եւրոպական ու ամերիկեան ընկերային «գլըպ»ներու իր ծրագիրներով:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Դժբախտաբար, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մէջ ալ կը սկսի յառաջանալ պառակտում ծայրայեղ յեղափոխականներուն պատճառով, որուն գլուխն էր Ալեքսան (Վահէ) Արզուեան, որ յեղափոխութեան համար ամէն միջոց ներելի եւ գործադրելի կը դաւանէր, ինչպէս՝ սպառնալիքով եւ ի հարկին սպանութեամբ նոյնիսկ հարուստներէն մեծ գումարներ պահանջելով ու ամէն կարգի արկածախնդրութեանց մէջ նետուելով:

Զափաւորականներ Տամատեանի գլխաւորութեամբ կը դաւանէին թէ կայ սահման մը, որմէ անդին չի կրնար անցնիլ յեղափոխութիւնը՝ առանց շփոթելու բախտախնդրութեան, աւագակութեան եւ ոճրագործութեան հետ:

Մեծագոյն դժբախտութիւնը այն էր, որ այս անխորհուրդ խմբակը կը գործէր Հնչակեան Կուսակցութեան անունով, չնայելով որ թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր հնչակեանները կը դատապարտէին անոնց այս գործունեութիւնը, զոր սակայն խափանելու միջոցներէ զուրկ էին: Կեդրոնը եւ Տամատեան լուրջ մտահոգութեան մատնուած էին այս կացութեան հանդէպ: Եւ 1898ին Տամատեան կը հրաժարի կուսակցութենէն Աղեքսանդրիոյ մէջ գումարուած Վերակազմեալ Կուսակցութեան Ընդհանուր Ժողովէն դժգոհ:

Ընդհանրապէս, վերակազմեալ բոլոր գործիչները յեղափոխական սուրբ գործը անկեղծօրէն կը փափաքէին դնել հաստատ կռուանի մը վրայ: Կիլիկիան էր անոնց յոյսը, անոնց իտեալը ... դարերէ ի վեր հայութիւնը ցանկացած էր վերստին ունենալ Կիլիկիան: Հոն էր, մանաւանդ որ կը ներկայացնէր ռազմական յարմարագոյն վայրը, յաջող ապստամբ

բութեան մը համար: Այս նպատակով ալ՝ Երոպայի հայասեր զինուորական մը շրջած էր Կիլիկիա եւ հաստատած էր այս Նոյն տեսութիւնը: Վերակազմեալ առաջնորդներ հոն է որ կը գործէին, իսկ Ամերիկայի շրջանակը լայն զոհողութիւններով կը կատարէր իր պարտականութիւնը մեծ գործին համար: Նոյնը կ'ընէր Եգիպտոսի մեր ղեկավար շրջանակը:

Եղաւ շրջան մը, որ վերակազմեալներու անկեղծութիւնն ու ուղղամտութիւնը հաւատք ներշնչած էր շատ մը ժլատ հարուստներէն ոմանց, որոնք մինչ այդ անտարբեր էին հայրենաքնակ հայուն տառապանքին եւ յեղափոխական գործունեութեան նկատմամբ: Վերջապէս, անոնք գնահատած էին վերակազմեալներու գաղտնապահութիւնը, խոհականութիւնն ու գործնական ծրագիրները: Եւ ասոնցմէ մի քանին աջակցած էին Նահանգային վարչութեան դիմումներուն եւ անոր միջոցաւ փոխատուութեան ձեւով օժանդակութիւններ ըրած էին կուսակցութեան:

ԱԲԻԿ ՈՒՆՃԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բոլոր շրջանակներու մէջ խանդավառութիւնը կատարեալ էր. գործիչներ եւ յեղափոխականներ կը մեկնէին Երկրի անծանօթ վայրերը եւ կը պատրաստէին ապստամբութեան, ամենայն եռանդով: Կուսակցութեան այս տենդոտ գործունեութեան թուականներուն՝ հեռագիրները յանկարծ ու անակնկալօրէն կը գուժէն Կ. Պոլսոյ մէջ ազգային ծանօթ հարուստներէն Աբիկ Ունճեանի սպանութիւնը, Ամերիկայէն գացող վերակազմեալ հնչակեանի մը կողմէ:

Ընկերներէն ոմանք այս մահափորձը կը նկատեն գերագոյն նպատակին համար առնուած քայլ

մը, եւ կը սպասեն նպաստաւոր արդիւնքի, սակայն այս ոճիրին առթիւ, միւս կողմէն խլրտումն ու դժգոհութիւնը ծայր կու տայ: Հազիւ քանի մը ամիսներ կ'անցնին այս դէպքէն, Ապրիլ 27, 1906ին Ամերիկայի Վերակազմեալ Հնչակեան մասնաճիւղերը կը ստանան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեանի ստորագրութեամբ շրջաբերական մը, ըսելով. *«Նկատելով ատենէ մը ի վեր Նահանգային Վարչութեան մէջ ծագած անհամաձայնութիւնն ու անկէ անխուսափելիօրէն կուսակցութեանս համար առաջ գալիք ծանր ու անդարմանելի հետեւանքները՝ այսօր յանուն Կեդրոնական Վարչութեան, լուծեցի Նահանգային Վարչութիւնը»:*

Տոքթ. Մարկոսեանի այս շրջաբերականը ռումբի նման կը պայթի շրջանակին մէջ եւ կը մատնէ շրջանէ մը ի վեր գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութիւնն ու վեճերը Ամերիկայի Նահանգային Վարչութեան անդամներուն միջեւ:

Մասնաճիւղեր կը սկսին փոխադարձ շրջաբերականներով Տոքթ. Տէր Մարկոսեանի շրջաբերականին առթիւ Նահանգային Վարչութեան եւ Կեդրոնական Վարչութեան մէկ անդամին

իրաւասութեանց շուրջ բռնուիլ վեճի ու հետզհետէ կիրքերը կը սաստկանան, այնպէս որ պառակտման մը երկիւղով կը լեցուի ամբողջ շրջանակը: Ընդհանրապէս Ամերիկայի շրջանակը աւելի բորբոքած էր:

Կուսակցութեան անդամները մեծաւ մասամբ տեղեակ չէին այս տխուր կացութեան տուն տուող պատճառներուն մանրամասնութեանց: Աւելի ուշ անոնք տեղեկացան ահաւոր իրողութեան: Ալեքսան (Վահէ) Արզուեան, որ իբրեւ թէ Չէյթունի լեռներուն վրայ կը գործէր, Ամերիկա կու գայ եւ շրջան մը

Նահանգային Վարչութեան կողմէ կը նպաստաւորուի դարմանուելու համար: Սակայն, քիչ յետոյ, անոր հիւանդութեան համար մեծագումար ծախսեր կը կատարուին Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկեանի կողմէ, որ գրեթէ կամայականօրէն Նահանգային վարչութեան գանձապահի պաշտօնին տիրացած էր, նախկին գանձապահ Կարապետ Բարդամեանը փոխարինելով ու տիրանալով «կուսակցութեան գանձին», առանց հաշուետուութիւն կատարելու վարչական իր ընկերներուն: Ան ինքնագլուխ եւ յաճախ առանց իր պաշտօնակիցներու գիտութեան ու հաւանութեան կը կատարէր փոխանցումներ:

Այս սպանութեամբ, Թէքեանը եւս առաջիններէն մէկը կ'ըլլայ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութենէն հեռացողներէն՝ Միքայէլ Կիւրճեանին հետ: Ինք որ Եգիպտոսի «Շիրակ»ին խմբագիրն էր, կը հրաժարի, այլեւ կը լքէ «Ազատ Բեմ»ը, որովհետեւ Ունճեանի սպանութենէն ետք մեկուսացած կը զգար ան:

Վերջապէս շարքային վերակազմեալ հնչակեաններուն հաւատքն ու վստահութիւնը խախտած էր այլեւս պաշտօնի վրայ եղող ղեկավար ընկերներուն նկատմամբ ... ու շրջանակը կը մղեն դէպի բաժանման գահավէժը:

Յուլիս 1, 1906ին Ֆիչպուրկի մէջ գումարուած Ամերիկայի շրջանակի Պատգամաւորական Ժողովը ութ օրուան երկար ու յոգնատանջ աշխատանքէն ետք՝ չկրցաւ այդ սպասուած բաժանման առաջքը առնել, եւ ահա՛ երկրորդ անգամ ըլլալով Հնչակեան Կուսակցութիւնը պառակտման կ'ենթարկուէր եւ այսպէս ազգային ուժերը մեր դատի ճակատագրական վայրկեաններուն կը տկարանային:

Հոս ալ կը փակենք մեր կուսակցութեան տարեգրութեան սեւագոյն մէկ էջը:

ԿԸ ՍԿՍԻ ՍՈՒՐ ՊԱՅՔԱՐ «ԱԶԳ»ԵԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՐԶՈՒԵԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ ՄԻՆՉԵՒ «ԱԶԳ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ո՛չ Ֆիչպուրկ գումարուած Ամերիկայի շրջանակին Պատգամաւորական Ժողովը եւ ո՛չ ալ Գա-

հիրէ գումարուած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Ժողովը կրցան վերակազմեալներու բաժանման վտանգը արգիլել: Վերջապէս, շրջանակները բաժնուած էին երկու հատուածի:

Բողոքող մասնաճիւղեր՝ Կեդրոնական Վարչութեան եւ կարգ մը վարիչ ընկերներու դէմ մղած պայքարներու եւ կռիւներու հետեւանքով թէեւ տկարացած՝ առանց յուսալքուելու Յունուար 26, 1907ին կը գումարեն Վերակազմեալ Հնչակեան օրինաւոր Ժողովը:

Հոն նկատի կ'առնեն որ մասնաճիւղեր պիտի կազմալուծուին, շարքեր՝ հաւատքի ու վստահութեան մէջ պիտի թերանան, ընդհանուր յուսալքութիւնը ամերիկահայութեան մէջ խոր արմատներ պիտի թողու, եթէ անմիջապէս դարման մը եւ վերականգնումի աշխատանք մը չկատարուի:

Հազիւ քանի մը հարիւր ընկերներ, ամփոփուած՝ տասնեակ մը մասնաճիւղերու մէջ, առանց վերադառնալու կուսակցութեան տիւր անցեալին եւ յայտնի դժուարութիւններուն՝ անգամ մը եւս կ'որոշեն կապուիլ իրենց կուսակցութեան եւ կ'որոշեն կրկնակի զոհողութեամբ ու գործունեութեամբ ամերիկահայութեան նիւթական ու բարոյական մեծ ուժերը գործածել ազգային նուիրական դատին ի նպաստ: Պատգամաւորական Ժողովը կ'որոշէ նոր թերթի մը հրատարակութիւնը նախ՝ որպէսզի կազմակերպութեան կանգուն եւ կենդանի ըլլալը հաստատուի եւ ամրանայ յաջս ամերիկահայութեան:

Նորընտիր Նահանգային Վարչութիւնը առաջին պատեհութեամբ կ'իմացնէ Ամերիկայի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան այս նոր բաժանման մասին Եգիպտոս Միհրան Տամատեանին եւ Լեւոն Մկրտիչեանին:

Երկու մեծանուն վերակազմեալ հնչակեան վաղեմի ղեկավարներ, որոնք ժամանակէ մը ի վեր հեռացած էին կուսակցութենէն, կը ծայնակցին եւ կը խրախուսեն Ամերիկայի նորընտիր Նահանգային Վարչութեան ձեռնարկը եւ կարգադրութիւնները:

Այս տիւր բաժանումը կը հաղորդուի նաեւ Կիլիկիա, Պոլկարիա եւ միւս շրջանակներուն,

որոնցմէ Նահանգային այս նոր վարչութիւնը կը ստանայ քաջալերական գնահատականներ:

Նահանգային Վարչութիւնը հազիւ 200 տողարի փոքրիկ գումարով կ'որոշէ հրատարակել իր «Ազգ» պաշտօնաթերթը, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Ապրիլ 20, 1907ին, խմբագրութեամբ Սուրեն Պարթեւեանի:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵՌՈՐ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԵՒՄ ԹԱՒՇԱՆՃԵԱՆ

Վերակազմեալներու բաժանման իբրեւ հետեւանք վեճերը եւ կռիւները կը շարունակուին: Յուլիս 22, 1907ին, Նիւ ճըրզիի մէջ անակնկալօրէն կը սպաննուի գորգի վաճառական Յովհաննէս Ս. Էֆ. Թաւշանճեանը, Պետրոս Խաչատուրեան անուն մէկու մը ձեռքով, որովհետեւ Երկրի յեղափոխական գործին նիւթական օգնութիւն մերժած էր տալ:

Այս անիմաստ եւ մանաւանդ դժբախտ սպանութիւնը հայութեան վրայ հրաւիրեց ամերիկեան հանրային աննպաստ կարծիք մը, ամբողջ ամերիկեան մամուլը դատապարտեց սպանութիւնը եւ շատ մը հայասեր ամերիկացիներ հրապարակաւ, մամուլի միջոցաւ, դատապարտեցին սպանութեան շարժառիթն ու պատասխանատուները:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ԵՐԲԱՅՐԱՍՊԱՆ ԶՈՐՇ ԱՅՍ ՏԵՌՈՐ ԲԱԺԱՆՈՒՄԻՆ

Պայթար մը ծայր կու տայ «Ազգ»եաններու եւ Արզուեանականներու միջեւ. պայթար՝ որուն զոհ պիտի դառնար հայ գրականութեան ամենափայլուն աստղերէն եւ հայ լրագրութեան տիտաններէն մին՝ Արփիար Արփիարեան, որ Գահիրէ եկած էր եւ բուռն պայթար մը բացած Արզուեանի հակազգային գործունէութեան դէմ: Արփիարեան հակառակ որ գիտէր, թէ իր այդ պայթարով իր կեանքը կը վտանգէր, անվախօրէն եւ գիտակից կուսակցականի վայել արիւթեամբ զայն առաջ կը տանէր, մինչեւ որ Արզուեանականները, Ամերիկայէն բերել տալով Հիւսէյնիկեան անուն թշուառական մը, զայն սպաննել կու տան, խոր ընդվզում յառաջ բերելով ամենուրեք: Նոյնիսկ Արզուեանի կողմնակիցներէն

շատեր պժգանքով կը հեռանան իրմէ:

Արփիարեան դեռ 1901ին յոգնած՝ կը հեռանար Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութենէն ու կը քաշուէր Վենետիկ, Երկրորդ մահափորձի մը պատճառով: Իր եգիպտահայ բարեկամներու հրաւերին ընդառաջելով եկաւ Գահիրէ, ուր փոթորկալից երեք տարիներու վրայ երկարող կեանք մը կը սպասէր իրեն:

Անոր մահը յուզում յառաջացուց մինչեւ Կովկաս, ուր Համբարձում Առաքելեան՝ խմբագիրը «Մշակ»ի, հանգանակութեան ձեռնարկեց արծան մը կանգնելու Արփիարեանի շիրիմին վրայ Մարմինայի գերեզմանատան մէջ, Գահիրէ:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Վերակազմեալներ իրենց քաղաքական ու յեղափոխական ծրագիրներու կողքին, Միացեալ Նահանգներու մէջ ազգապահպանման համար տարին եզակի աշխատանք: Գաւառներէն եկող հայրենասուէր ու հայատրոփ հայութեան բեկորները պահելու համար ազգային շրջանակին մէջ եւ մանաւանդ անոնց մօտ շարունակել տալու համար ազգային ոգին, գիտակցութիւնը, տոհմային առաքինութիւնները, մեր պատմութեան ծանօթութիւնն ու լեզուն, զանազան առիթներով կազմակերպեցին միջոցառումներ՝ անոնք ըլլան դասախօսութիւններ կամ մանաւանդ՝ թատերական ելոյթներ, որոնք դիւրահաղորդ միջոցներ էին դրոշմելու անոնց հոգիներէն ներս մեր աւանդութիւնները եւ մեր պատմութեան դասերը:

Տալով քանի մը երեւոյթներ.

Փետրուար 22, 1903ին, Ուստրի «Արեւելեան Դերասանական Խումբ»ը ներկայացուց «Սանդուխտ Կոյս Կամ Անդրդուելի Կամք» թատերախաղը Պոստոնի «Իւնիըն Յօլ»ի մէջ: Նոյնը կրկնուեցաւ Փրաւիտենսի մէջ, Յունուար 30, 1904ին:

Պոստոնի Ազգային Գրադարանի վարչութիւնը Փետրուար 28ին փառաւոր հանդեսով տօնեց գրադարանին առաջին տարեդարձը:

Հրապարակային դասախօսութիւններ տրուեցան Հայաստան աշխարհին կեանքը նկարագրող

Ուստրի մէջ, Մարտ 13ին, ինչպէս նաեւ՝ յաջորդաբար՝ Ֆիչպուրկի, Զարթֆըրտի, Նիւ Պրիթընի եւ Լինի մէջ, ուր բանախօսեցին՝ Զ. Նաճարեան, Մ. Յովհաննեսեան, Վահրամ Գրիգորեան, Սուրեն Պարթեւեան եւ Ս. Մալեմեզեան:

Ու դեռ, օրինակ Սէնթըլֆուլդի հեռաւոր մասնաճիւղին մէջ Մարտ 13ին տեղի ունեցաւ Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղին լսարանային առաջին ժողովը, ուր տեղի ունեցան ատենախօսութիւններ, լուրջ վիճաբանութիւններ եւ գեղարուեստական յայտագիր:

Փրաւիտեսի մասնաճիւղը իր յատուկ սրահին մէջ, քաղաքին ամենէն պատուաւոր եւ առաջնակարգ կեդրոնական փողոցին վրայ՝ 27 Ուեսթմինսթըրի վրայ, իր սրահը բաց պահած է ամէն իրիկուն մինչեւ ժամը 10, ուր կարելի եղած է կարդալ, խօսիլ եւ վիճիլ ազգային քաղաքական, ընկերային, բարոյական եւ այլ նիւթերու շուրջ:

Դարձեալ Փրաւիտեսի Զայ Զինավարժական Արշակունեաց Խումբի 5րդ տարեշրջանի հանդեսը տեղի կ'ունենայ Ազգային ժողովասրահին մէջ:

Մայիս 14ին ի նպաստ Դատեմի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան կը ներկայացուի «Կոռնակի Ողբերգութիւնը կամ Վրէժնդրութիւնը» ներկայացումը, Պոստոնի մէջ:

Այսպէս նաեւ՝ դաշտահանդեսներ ի նպաստ ազգային եկեղեցական թէ այլ բարենպատակ հաստատութիւններու:

Նիւ Եորքի Վերակազմեալ Զնչակեան մասնաճիւղը շրջանառութեան մէջ կը դնէ հերոսներու գունաւոր խմբապատկերներ, պանդուխտներու առանձնաստեղծակներու մէջ պատերուն վրայ ամրացնելու եւ վերյիշելու Մուրատը, Ժիրայրը, Կեմալմազ Մանուկը, Ղումրուեանը, Միս-Շահէնը, Շիրվանը, Նշան պատուելին, Արխանեան Գալուստը, Լեւոն Չաքարեանը, Սարուխանեանը, Մարտիկը, Արթինը, Չելլօն, Մարուանի խումբը:

Ի նպաստ Սասունի եւ Մուշի կարօտեալներուն կը կազմակերպէ հանգանակութիւն Ամերիկայի Զայոց Առաջնորդարանի անուան տակ եւ այդ ցանկերը պարբերաբար կը հրատարակէ իր պաշտօնաթերթին՝ «Ձայն Զայրենեաց» սիւնակներուն

Մեծն Մուրատ

մէջ: Նաեւ՝ Սասունի արկածեալներուն ի նպաստ ընկերային հաւաք եւ հանգանակութիւն կը կազմակերպէ, հասնելու վերապրած սասունցիներուն:

Միւս կողմէ կը քաջալերէ արտասահմանի գանազան քաղաքներու մէջ լոյս տեսնող մեզի բարեկամ գրական հանդէսներու տարածումը Ամերիկայի ցրուած համայնքներէն ներս. Վահան Թեքեանի եւ Միքայէլ Կիւրճեանի Աղեքսանդրիայէն լոյս տեսնող «Շիրակ»ը կամ Զօպանեանի

«Անահիտ»ը, գեղարուեստական ու գրական ճաշակը տարածելու, առ հասարակ, ամերիկահայ զաղթականներու մօտ:

Այս բոլորը՝ նախաձեռնութեամբ կամ հովանաւորութեամբ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մարմիններուն կամ անդամներուն:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒ ՏԵՂԸ Զ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԶԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

Կ'արժէ հետաքրքրական պարագայ մը արձանագրութեան տալ այս առթիւ: Արգունեանի դէմ Արփիարեանի մղած բռնն պայքարի օրերուն Հայկական Դատով մտահոգ տարրեր կը խորհին համազգային կազմակերպութիւն մը հիմնել:

Գաղափարը կը յղանայ «Լուսաբեր» թերթի նախկին խմբագիր, Գալուստեան ազգային վարժարանի տնօրէն վերակազմեալ հնչակեան Վահան Զիւրքեան, որ Օփերայի հրապարակին վրայ, սրճարանի մը վերնատունը, ժողովի կը հրաւիրէ թերթին օրուան խմբագիր Արփիարեանը, անոր հրատարակիչները, արմենական Միքայէլ Նաթանեանը եւ այլ ընկերներ, եւ կ'առաջարկէ «Հայկական Ընդհանուր Միութիւն» անունով համահայկական կազմակերպութիւն մը հիմնել, նպատակ ունենալով հետապնդել Հայկական Դատը եւ վերջ տալ ազգին մէջ տիրող անսանձ գործունեութեան:

Վահան Զիւրքեան, նպատակ ունենալով Արշակ Չօպանեանն ալ մասնակից դարձնել այդ կազմակերպութեան հիմնադրութեան, կ'առաջարկէ ոչ-եգիպտաբնակ անձնաւորութիւններ եւս հրաւիրել: Սակայն Արփիարեան անհամաձայնութիւններ ունենալով Չօպանեանի հետ եւ հասկնալով Զիւրքեանի միտքը, կ'ընդդիմանայ, թէ քանի որ գաղափարը եգիպտաբնակ անձնաւորութիւններէ ծնունդ առած էր, ուրեմն անոնք կ'ըլլան հիմնադիրները, եւ դրսեցիները կը միանան այդ կազմակերպութեան հետագային:

Այս կետին շուրջ վիճաբանութիւնները կ'երկարին եւ կարելի չ'ըլլար համաձայնութիւն գոյացնել, եւ հետեւաբար գաղափարը մարմին չ'առնէր, մինչեւ որ շուտով Պօղոս Նուպար փաշան եւ իր

Վահան Զիւրքեան

համախոհները, որոնց մէջ նաեւ՝ վերակազմեալ հնչակեաններ, զայն կը հիմնեն, Զիւրքեանի առաջարկած անունին վրայ աւելցնելով «Բարեգործական» բառը, նկատի ունենալով որ այս կազմակերպութիւնը պիտի գործէր թուրքիոյ մէջ, եւ ուրեմն, պէտք ունէր քողարկուելու:

Այսպէս ալ, ազգային-քաղաքական զանազան մարմիններու միջեւ միութիւն ստեղծելու միջոցները փնտռելու ձեռնարկուած այդ օրերուն, հիմը կը դրուէր համահայկական մեծ ընկերութեան՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, որ կը շարունակէ գործել մինչեւ այսօր:

Վերակազմեալներ միշտ ալ հաւատացած են միութեան գաղափարին:

... Մինչ այդ, սակայն, Միսօ-Շահէն, Գարեգին Զիւրքեան եւ Արփիար Արփիարեան կը դառնան եղբայրասպան երեք նահատակները Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան:

Այնթապը 19-րդ դարու վերջերուն:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐ ԱՅՆԹՎՈՒ ՄԷՋ

1895

Այնթապցի հայեր անտարբեր չեն մնացած ազգային ազատագրական պայքարներու հանդէպ: Անոնց հետաքրքրութիւնը արթնցած է դեռ 1877ի ռուս-թրքական պատերազմէն առաջ: Յառաջդիմասեր ու ազատասեր երիտասարդութիւնը մի՛շտ հետեւած է խրիմեան Յայրիկին Եւրոպա ճամբորդութեան եւ Յայկական Նահանգներուն բարեկարգութեան եւ ազատագրութեան հիմնախնդիրներուն: 1890ականներէն արդէն Նկատելի որոշ եռուզեռ մը կը սկսի այս մարզին մէջ:

Սկիզբը որպէս Հնչակեան գործիչներ կ'ըլլան զէյթունցի Փիլիպպոս Սարգիսեան եւ Աւետիս Շիշմանեան (Շաւարշ): Հնչակեան երիտասարդութեան կեդրոնավայրը եղած է Վարդանանց Կրթարանը: Համիտեան հալածանքներէն ետք այս կրթական հաստատութիւնը եղած է յեղափոխական հնոց մը: Կուսակցական գաղտնի ժողովներ, յեղափոխական գրականութեան գաղտնի ընթերցում, որսորդութեան պատրուակի տակ՝ լեռներու եւ այգիներու մէջ զինամարզանք ու Նշանառութեան փորձեր, գաղտնի ակումբ, լսարան եւ դասախօսութիւններ՝ սիրելի զբաղումներ եղած են Այնթապի երիտասարդութեան համար: Հնչակեան բաժանումէն ետք, այս բոլոր ձեռնարկներուն ժառանգորդը կը դառնար, ընդհանրապէս, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

Համիտեան շրջանին, Վարդանանց Կրթարանը հնչակեան հայրենասիրական ոգիով կը դառնար յուսատու փարոս մը շրջանի հայութեան համար: Այս կրթարանին տնօրէնն ու ուսուցիչները հնչակեան մտաւորականներ եղած են: Մարաշցի Սարգիս Սամուէլեան՝ տնօրէնը 1895ին Նահատակուած էր, իսկ որպէս ուսուցիչ կային Սարգիս Թիւրապեան, Արմենակ Նազարեթեան, Նազարեթ Ֆըստըզճեան, որոնք աւելի ուշ վերակազմեալներ որպէս կը միանային ռամկավար ազատական շարքերուն: Արմենակ Ն. Նազարեթեան (Ա. Ն. Նա-

զար) կը դառնար տնօրէն: 1900ի օրերուն կուսակցութեան վարչութեան ատենապետ կու գայ Սարգիս Թիւրապեան:

Այնթապի հնչակեան ու ապա վերակազմեալ հնչակեաններ կ'ունենան լայն ծառայութիւն մանաւանդ՝ Համիտեան ջարդերէն ետք, երբ բարեբախտաբար ու համեմատաբար աւելի քիչ կորուստներ կ'ունենայ այս քաղաքը:

1908ին իթթիհատականներուն գալով, ազգային կեանքը նոր թափ կը ստանայ: Հայկական կուսակցութիւնները հրապարակախօսութեամբ, լսարաններով, ակումբային եւ մասնակի դասախօսութիւններով կ'արձանագրեն լուրջ նուաճումներ:

Ուշագրաւ դէպք մը միջ-յարանուանական: 1900 թուականին Վարդանանց Կրթարանին տնօրէն կու գայ Սարգիս Թիւրապեան, միանգամայն Հնչակեան Կուսակցութեան ատենապետը: Նոյն թուականներուն Լատին Ֆրանչիսկեան Կաթոլիկ միսիոնարութիւնը վանք մը կը կառուցանէ եւ անոր կողքին դպրոց մը: Կրօնապետը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցիէն ժողովուրդ կորզելու մտադրութեամբ կը յայտարարէ որ աղքատ ընտանիքներուն զաւակները իր դպրոցը ծրի պիտի ընդունուին եւ ասոր ոյժ կու տայ Սաղաթիէլ Պալեան: Վարդանանցի ուսանողներէն 30ի մօտ պատանիներ կը յաճախեն Լատինաց վարժարանը:

Այս անակնկալ մարդորսութեան ի տես Սարգիս Թիւրապեան երբեք չ'ընկրկիր, այլ անմիջապէս գործի կ'անցնի: Դպրոցի հոգաբարձութիւն եւ Հնչակեան Կուսակցութիւն գաղտնի խառն ժողով մը կը գումարեն եւ կ'որոշեն հանգանակութեամբ գումար մը ապահովել եւ այդ սաները վերադարձնել Վարդանանց: Լատինաց կրօնապետը չի ներեր այս պատահարը:

Եւ այսպէս, ծմբան երեկոյ մը, ժողովէն իր տունը գալու պահուն, Թիւրապեան Լատինաց եկեղեցւոյ մօտ կը հանդիպի շրջուն գիշերապահ

ոստիկաններու. անոնց խուզարկութենէն խուսափելու համար՝ իր արձանագրութեան տետրը կը նետէ պատին վրայէն Լատինաց եկեղեցւոյ բակը: Հետեւեալ օրը, մասնաւոր կարգադրութեամբ մը, կառավարական քննիչ յանձնախումբ մը կու գայ Նոյն եկեղեցին եւ խուզարկութիւն մը կը կատարուի մանրակրկիտ խստութեամբ:

Լատին կրօնապետը կը հարցաքննուի՝ իրենց բակը նետուած տետրակի մը մասին եւ կրօնապետը առանց ստուգելու այդ տետրակին ողիսականը, կու տայ խուսափողական վկայութիւն եւ Սարգիս Թիւրապեան եւ 7-8 հնչակեաններ կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին: Կը տեղափոխեն զանոնք Հալէպ, ուր Թիւրապեան հիւանդանալով կը մահանայ:

1895ի Չէյթունի ապստամբութեան նախօրէին Աղասի կու գայ Այնթապ, ուր կը կատարէ հանգանակութիւն ազատագրական շարժումին համար: Քաղաքի հարուստները, Ամերիկեան Գոլէճի ուսուցիչները եւ բողոքական պատուելիները, ի մասնաւորի Վեր. Մանասէ Փափագեան, հակառակ կ'ըլլան: Սակայն տարիներ վերջ պատուելին իր այդ անցեալի տիտուր կեցուածքին համար մասնաւոր գրութեամբ մը զոջում կը յայտնէ:

Սակայն Փրոֆ. Չենոր Պեզճեանի տան մէջ բողոքականներ ու առաքելականներ կը կատարեն նուիրահաւաք ու Աղասիին կը յանձնեն 400 թրքական ոսկիի գումար մը Չէյթունի համար:

Չէյթունի ապստամբական շարժումին մասնակցելու համար, Այնթապի հնչակեաններէն

Աղասիին կ'ընկերանան խումբ մը անձեր, որոնցմէ ոմանք արդէն աւելի ուշ կը միանան վերակազմեալներուն:

1908ին, Իթթիհատական Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով, ազգային կեանքը նոր թափ կը ստանայ: Հայ կուսակցական եւ ոչ-կուսակցական երիտասարդութեան սերն ու նախանձախնդրութիւնը կ'աւելնայ հայերէն լեզուին ու մշակոյթին նկատմամբ: Անոնց հայրենասիրութիւնը, հանրային եւ ազգային հետաքրքրութիւնը թռիչքներ կ'առնեն: Կուսակցութիւնները հրապարակային դասախօսութիւններով, լսարաններով, ակումբային եւ մասնակի դասախօսութիւններով կ'աշխատեն նուաճումներ կատարել: Անշուշտ կը մնար ուժեղ հակազդեցութիւնը պահպանողականներուն:

1909 Ապրիլին, Իթթիհատականներ կը ծրագրեն Կիլիկիոյ հայկական ջարդը, որովհետեւ 1895ին Համիտեան կոտորածներէն զերծ էր մնացած Ատանա նահանգի հայութիւնը, քիւրտ Պահրի փաշայի շնորհիւ: Տնտեսապէս բարգաւաճող հայութիւնը ջարդել ծրագրեցին եւ 30 հազար հայեր նահատակուեցան: Թալանեցին անոնց ինչքերը: Այսպէս Կիլիկիոյ մաս կազմող բայց Հալէպի նահանգին պատկանող Այնթապ եւ Մարաշ քաղաքներուն մէջ ալ Նոյն հալածանքն ու ջարդը կատարուեցաւ:

Ատանայի ջարդէն ազատեցաւ Այնթապի հայութիւնը բոլոր կուսակցականներուն արթուն կեցուածքին շնորհիւ թուրք խուժանին դէմ:

Գ. ԲԱԺԻՆ

ԵՐԵՔ
ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

ՄԽՈ-ՇԱՆԷՆ (ՄԽԻԹԱՐ ՄԷՖԻՐԵԱՆ)

Մշոյ Տէրգէ Վանքի Գիւղ, 1866 – Փոթի, Ապրիլ, 1903

*Հայ ժողովուրդ, որն ալ քու սուգի
եւ վրեժի պարտքդ ունիս Մխո-ին,
հայրենիքի այդ հոյակապ
զինուորին հանդէպ, որ քու
արգանդէդ ծնած ու քեզի
համար տառապած, քեզի
համար ամէն բան զոհած
է:*

Սուրեն Պարթեւեան

ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ
ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԱՆՑԵԱԼԸ

Ինք միայն կը յիշէ թէ մօտաւորապէս 1866ին ծնած ըլլալու է Մշոյ Տէրգէ վանքին գիւղը: Հայրը եղած է հողագործ: Իր իսկ վկայութեամբ՝ առողջ, յաղթանդամ մարդիկ էին եղած իր ընտանիքին անդամները. միայն ինք փոքրակազմ մնացած էր: Յեղափոխական կեանքը ընտանեկան աւանդութիւն մը մնացած է. այսպէս՝ մեծ հայրը՝ Սրգօն, ասպատակ է եղած, հօրեղբայրը՝ Սարխօն, Նշանաւոր կտրիճ Եղոյի հետ ընկերաբար՝ ասպատակութիւն ըրած է. սակայն, այս տան ամենէն մեծ կտրիճը մեծ հօրեղբայրը՝ Վարդանն է եղած: Մոլլա մը կողոպտած ըլլալուն համար՝ Մոլլա Վարդան անունը տուեր են իրեն: Մոլլա Վարդանին քաջութիւնները բոլոր գիւղացիները գիտէին:

Հասակ կ'առնէ այսպիսի ընտանեկան մթնոլորտի մը մէջ, երբ արդէն կը ծանօթանայ Զախալ Յովհաննեսին, որ Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանի դեռ ուսանող՝ կը խրատեր պատանիները

մարտական խումբեր կազմելու եւ զենք ունենալու համար: Ան իր խումբի անդամներուն Րաֆֆիէն կը պատմէր յեղափոխական պատմութիւններ:

Կ'ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԻ ԴԵՊԻ
ԹԻՖԼԻՍ

1884ին, աշխատելու համար, Թիֆլիս կ'ուղեւորուի մշեցի այլ մշակներու նման: Յաճախ պաշտպանած է դաշտերու վրայ աշխատող մշեցի իր հայրենակիցներու արդար իրաւունքը, որուն պատճառով ալ, այլ մշակներու նման դրամով չէ վերադարձած գիւղ: Բարի յարաբերութիւն մշակած էր գործատիրոջ հետ, որ կը քաջալերէր մշեցի ողջմիտ երիտասարդները, որոնք յաճախակի յարաբերութեան մէջ կը մտնէին Արծրունիի «Մշակ»ին հետ:

Թիֆլիսաբնակ մշեցի բանուորներ կամաց-կամաց սկսած էին իմանալ, թէ հայկական հարց մը կայ, թէ հայրենիքի մէջ պէ՛տք է հայը թուրքին ու քիւրտին դէմ իր կեանքն ու պատիւը պաշտպանէ: Ու ահա այս գաղափարներով Մխո-Շահէն 1887ին հայրենիք կը վերադառնար, հետը տանելով Րաֆֆիի «Խենթ»ը եւ Վարդենիսէն քանի մը ազատաշունչ գիրքեր:

Գիրքերու ընթերցումն ու Ռուսաստանի մէջ տեսած ազատութիւնը պատճառ կ'ըլլան երիտասարդ ապագայ յեղափոխականին համար տեսնելու իր ծննդավայր Մուշին տիւր իրավիճակը:

Ազատութեան փափաքը իր հոգիին մէջ արթնցած՝ կ'ուզէր գործի մը, շարժումի մը սկիզբ տալ:

Կ'ԱՆՏՆԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻ

Երիտասարդներու հետ, Միսօ-Շահէն ընկերութիւն մը կը կազմէ, նպատակ ունենալով պաշտպանել գիւղական շահերը, այսինքն՝ չթողուլ որ քիւրտեր տանին հայոց աւարը, արտերը աւերեն: Նոյնպէս, կը նպատակադրէ աղքատներու պաշտպանութիւնը ապահովել գիւղացի հարուստ աղաներէն: Անմիջապէս կը միանայ Վարդէնիս, Արտօնք ու Խորս գիւղերու ընկերութեանց, մինչեւ անգամ՝ կը սկսի զէնք գնել: Արդէն տարուած աշխատանքին համբաւը գիւղի սահմաններէն անդին սկսած էր լսուիլ:

Պոլսէն եկած Մարգար վարժապետ եւ ուրիշ մը սկսած էին հիմնաւորել այդ շարժումին առանցքը եւ կը կազմէին մտաւոր ուժը անոր: Անոնք այս երիտասարդներուն մտահորիզոնը լայն բանալով Մուշէն անդին, սկսան ցոյց տալ մեր իրաւունքներուն դաշտը: Ու այսպէս, այս երկու առաջնորդներուն յորդորներով, խրատներով, ընկերութիւնը սկսած էր աւելի զօրանալ: Արդէն ընդատակեայ կերպով թուրքերուն վնաս սկսած էին անոնք տալ: Միսօ-Շահէնին խումբին մաս կը կազմէին Արապօ, Խուլփեցի Առաքել, Սասունցի Գրգօ եւ Լեւոն՝ միա՛կ դպրոցականը, որ երկու տարի կարդացեր էր Առաքելոց վանքը:

Կը սկսի հայդուկային աշխատանք: Տեղի կ'ունենայ Կիւլիզարի յայտնի առեւանգումը քիւրտ Մուսա պէկի կողմէ եւ Օհանը ողջ ողջ վառելը: Հայդուկներ երեք անգամ կը փորձեն սպաննել պէկը, սակայն ապարդիւն՝ չեն յաջողիր: Քանի մը քիւրտեր կը յաջողին սպաննել, սակայն հայ թէ թուրք մատնութիւններու պատճառով, կասկածները այս խումբի անդամներուն վրայ աւելի կը սկսէին աւելնալ եւ Մուսա պէկ իր կատաղութիւնը աւելիով կը թափեր հայերու վրայ:

Հետապնդումներէ ետք, Միսօ-Շահէն Լեւոնին հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Ռուսաստան, Իկտիրէն զէնք բերելու նպատակով: Ճամբան կանգ կ'առնէ իր տունը՝ մայրը, կիներ եւ աղջիկը տեսնելու նպա-

տակով: Կը մատնուի, սակայն կամովին անձնատուր կ'ըլլայ գիւղապետին եւ հակառակ տրուած խոստումին ու երդումին, որ տնեցիներուն ձեռք պիտի չդացնէին, վայրագաբար կը մօտենան անոնց՝ աւերելով տունը, զինք տանելով Մշոյ բանտը, ուրկէ կը փոխադրեն Պիթլիս, ենթարկելով հարցաքննութիւններու եւ դժոխային չարչարանքներու: Ապա կը փոխադրեն զինք Ազատ քրտական գիւղը, ուրկէ հրաշքով կրնայ ազատիլ: Կը սկսի իր թափառական կեանքը, հովիւի թաղիքով ծպտեալ, գիւղէ-գիւղ ու քաղաքէ-քաղաք քալելով, իր կեանքը շարունակելով թաքստոցներու մէջ:

ԲԱՆՏԸ ՄԻՍՕ-ՇԱՀԵՆԻՆ ՀԱՄԱՐ ԴԱՐՁԱՒ ԻՐԱՒ ԴՊՐՈՑ ՄԸ

Դարձեալ կը ձերբակալուի ու այս անգամ Պիթլիսի բանտը կ'առաջնորդուի, ուրկէ Տրապիզոն դարձեալ որպէս կալանաւոր... Բանտէ բանտ առաջնորդուելով կը տեսնէ թշուառական կեանքը հայ բանտարկեալներուն: Ապա՝ Պոլիս ու Աքքեա, ուր կային 50է աւելի հայ քաղաքական յանցաւորներ: Նոյնքա՛ն անտանելի բանտային միջնադարեան վիճակ մը կը տիրէր հոն, ուր կը ծանօթանայ հնչակեան ծանօթ գործիչներ Ճանկիւլեանի, Տոնապետեանի, Մարիմեանին եւ ուրիշներու: Կը տեսնէ թէ որքա՛ն անտեղեակ է ինք այդ օրերու կատարուած դէպքերուն: Գաղտնի միջոցներով դուրսէն նամակ, լուր եւ թերթ կը ստանային բանտի իր նոր ընկերները: Բոլորին մտածումը երկրին ապագան էր՝ հայկական դատի լուծումով ազատութիւն գտնելն էր:

Բանտը Միսօ-Շահէնին համար դարձաւ դպրոց. հոն սորվեցաւ գրել-կարդալ ու առաջին անգամ հո՛ն ըմբռնեց հայկական շարժումի ոգին: Դասատուները յեղափոխականներ էին, գաղափարի մարդիկ, ինք գործի ու կռիւի մարդն էր եղած: Բանտին մէջ հասկցաւ Գաղափարին հզօրութիւնը եւ թէ ինչպէս ան կրնայ սովորական մարդոց ուժը կրկնապատկել: Ան մինչեւ Աքքեա տեսակ մը բնագոյով էր գործած, ազատութեան բնական սերն ունենալով, կ'ատեր թշնամին եւ ընկերներու համար

հոգին կու տար: Աբբեայի իր նոր ընկերները սորվեցուցին թե՛ զգացումի հետ մտածում ալ պետք էր, թե՛ քաջութիւնը միայն բաւարար չէ՝ Հայրենիքին ծառայելու համար. պէ՛տք է խելքով կազմակերպուիլ:

Միսօ-Շահէն դպրոցական կեանք ունենալու փափաքողը չէր եղած, որքան ալ բանտի ընկերները կ'ուզէին զարգացնել զինք միտքով: Աչքը դուրսն էր. պարիսպէն դուրս կը նայէր... հեռո՛ւն, ուր քա՛ղցր կ'երեւար Ազատութիւնը:

ԿԸ ՓԱԽԶԻ ՊԵՅՐՈՒԹ

Բանտէն փախչելու ծրագիրներու վրայ կը մտածէր, երբ Յովհաննէս Ճանկիւլեան (Ղարիպ) զինք կը ծանօթացնէ սուրիացի բանտարկեալներու: Վերջապէս Պետրոս անուն սուրիահայ տղուն մը միջոցով ան կը փախչի բանտէն դէպի Պասսա, ուր կ'ապրէր Պետրոսի եղբայրը: Անկէ կ'անցնի Լիբանան շնորհիւ օտարականներու նիւթական ու բարոյական աջակցութեան: Պէյրուքի մէջ բարեկամի մը միջնորդութեամբ Միսօ Շահէնին աւելի օգտակար հանդիսացան: Պէյրութէն նաւ պիտի նետուէր, երբ ոստիկան մը սկսաւ կասկածիլ այս փախստականին ինքնութեան վրայ: Բարեկամները չթողուցին որ նաւ բարձրանար: Ամէն պարագայի, դէպի Կիպրոս մեկնող նաւու մը մակոյկին մէջ պահուլտած կը հասնի կղզի:

ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԵՋ

Կ'իմանայ որ Նիկոսիոյ մէջ հայկական եկեղեցի մը կայ եւ հոն կ'երթայ պառկելու տեղ խնդրելով վարդապետէն: Դժբախտաբար, կը մերժուի...: Անդին, օտարականներ Լիբանանի մէջ դուռներնին բացած զինք խնամէր էին: Հոս, այս ազատ երկրին վրայ, Հայ եկեղեցիի դռնէն զինք կը վռնտէին: Միսօ-Շահէն զգուսնքով կը հեռանայ: Շրջան մը որպէս թափառական կը շրջի Նիկոսիոյ փողոցները:

Վերջապէս կը հանդիպի հայ ժամագործի մը մօտ Ամերիկայէն եկած Ապահ Պետրոսեանին: Կիպրոսի մէջ հնչակեան շրջանակ մը ստեղծուած էր եւ անոնք առաւելաբար Կիլիկիոյ ազատագրա-

կան պայքարով հետաքրքրուած էին: Ընկերներու հետ, առազաստանաւով մը գիշերով կ'անցնի Կիլիկիա, Նախորդ գիշեր ողջերթի հաւաքոյթ մը ունենալէ ետք:

Նաւապետը չէր գիտեր որ նաւու ուղեւորները յեղափոխականներ էին: Կեսօրին թրքական պահականաւ մը կը յայտնուի: Նաւապետը գիտեր որ զէնք ունէին իրենց մօտ. ոստիկանապետը կ'առաջարկէ զէնքերը ծով թափել... անշուշտ կ'ընդդիմանան անոնք: Ամէն պարագայի, նաւը խաղաղ կը հասնի Կիլիկիա, ուր ծովէն Կիլիկեան լեռները կը պարզէին սքանչելի տեսարան մը:

ԱՐԴԵՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԵՋ

Հոս պէ՛տք ենք ըսել, որ քաջածանօթ չէ ընդհանրապէս հայկական հարցով հետաքրքրուող մեր նոր սերունդը Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցող ազատագրական պայքարի մեր շարժումներուն: Միսօ-Շահէնի շահեկան կենսագրութիւնը, ամփոփ կերպով, ձեւով մը վեր կը հանէ մեր սքանչելի այդ սերունդին կատարած հայրենասիրական գործը: Պատմութեան համար գոնէ արձանագրած ըլլալու երջանկութիւնը կ'ունենանք այդ շրջանի Հայկական Կիլիկիոյ մէջ կատարուած ազատագրական պայքարին համար իրենց զոհաբերութիւնը ցուցաբերող մեր մարտիկներու քաջութիւնը:

Ծովափին յեղափոխականները դիմաւորուեցան ընկերոջ մը կողմէ, մութին մէջ. յայտնի էր որ Աղասիին մօտ պիտի երթային: Բարձրացան Սուէտիա՝ Մուսա Տադ:

Միսօ-Շահէնի համար նոր կեանքի մը սկզբնաւորութիւնն էր այս հանգրուանը: Անգործ՝ ստիպուած կ'ըլլայ կողոպտել քրտաբնակ քանի մը վրանաքաղաքներ: Սպառնալիքով կը կատարէ քանի մը կողոպուտ: Սուէտիոյ մէջ օտարականներու ներկայութիւնը եւ այս տեսակ մանր մոկեր պատահմունքներ չափազանց խոշոր դէպքերու պէս իրարու կը պատմէին թուրքերը:

Կառավարութիւնը վերահսկումը առաւել լայն ձեւով կը սաստկացնէ իրենց վրայ: Միսօ-Շահէն անզգոյշ է, մի՛շտ: Աղասիին հետ կ'երթայ Չէյթուն ապա՝ Հաճըն: Ճամբան զինուորականներ կը

ճանչնան դիմագիծը եւ կը սկսին հարցուփորձել: Ատանայի մօտ զինք կը կալանաւորեն, սակայն ճամբան ձեւով մը դարձեալ ան ինքզինք կ'ազատէ եւ կը հասնի Չորք-Մարգպան, ուր վստահելի ազդեցիկ երիտասարդներու հետ կը սկսի յեղափոխութեան գործը յառաջ տանիլ գումարելով գաղտնի ժողովներ, հակառակ տեղւոյն աւանդապահ աղաներու խորհուրդներուն:

Կը կազմուին զինուորական խումբեր, որոնք կը բաժնուին տասնեակներու եւ որոնց կը սկսին զենք հասցնել: Միսօ-Շահէն հանգանակութիւն կատարելով՝ վառօդ բերել կու տայ եւ կը բաժնէ բոլորին: Դուրսէն նիւթական օգնութեան յոյս չկար, գիւղացիները իրենց միջոցներով կը պատրաստուէին: Դրամ ունեցողները զենք գնեցին, չունեցողներուն ալ՝ որքան կրնային օգնեցին: Գիւղին բոլորտիքը պատնէշ շինեցին, իրարու վրայ քարեր դնելով: Առաջուրէն որոշուած էր իւրաքանչիւր տասնեակի բռնելիք դիրքը, կատարելիք գործը: Շրջակայ բոլոր կարեւոր դիրքերը հաշուի առնելով մարտիկներ յատկացուած էին:

Այս կատարուած աշխատանքները, հակառակ յեղափոխականներու գաղտնապահութեան, աղաներէն կարելի չ'ըլլար ամբողջութեամբ գաղտնի պահել: Անոնք կը սկսին կասկածիլ: Սկիզբը կը մտածեն զանոնք յանձնել կառավարութեան, բայց նկատելով որ իրենց ուժը բաւարար չէ՝ կ'որոշեն իրենց զաւակներով ու ընտանիքով գիւղէն հեռանալ: Յեղափոխականները եւս ունէին լրտեսներ աղաներու մօտ եւ անոնք կ'իմացնեն թէ թրքասեր աղաներ հաւաքուած ժողով կը գումարեն: Յեղափոխականներ Միսօ-Շահէնի առաջնորդութեամբ կը միանան աղայական ժողովին: Հոն հաւաքուեր էին գիւղին բոլոր մեծերը եւ ծանրախոհ ժողովի մը մասնակից կը դառնային:

Վերջապէս, առանց հրացանի մը ձայն լսուելու, ամբողջ գիւղը Չորք-Մարգպան կը փոխադրուի: Գործ կար, պէ՛տք էր գաղթականները տեղաւորել, զենքի, կերակուրի պատրաստութիւն տեսնել:

Ու այսպէս Միսօ-Շահէն իր ընկերներով կը քարծրանար լեռ:

Այնուհետեւ, Չեյթունի հաշտութեան միջոցին՝

Կիլիկիոյ ազատագրական շարժումները դադրեցան: Միսօն Չորք-Մարգպանի քովերը երկու շաբաթ մնաց, յետոյ՝ Ալեքսանտրէթ գալու ատեն մատնուելով՝ բռնուեցաւ եւ Հալէպի բանտը տարուեցաւ, ուրկէ կարճ ժամանակ ետք ընդհանուր ներումի մը որպէս հետեւանք դուրս գալով՝ արտասահման անցաւ:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ ԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ
ՍԿԻԶԲԸ ԿԸ ԾԱԲԱԼԷ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԾԱՄԲՈՎ

Երկրէն դուրս՝ Միսոյի մտածումներու առարկան մնայուն կերպով իր Հայրենիքի վիճակն էր: Ո՛րք ալ երթար, սիրտը ազատութեան գաղափարին հետ շղթայուած էր: Կեանքի խորհուրդն ու իմաստը իր Հայրենիքի դատն էր: Մշեցի կտորիճը ամենուրեք կը դիմէր, մարդիկ, ընկերներ ու միջոցներ կը փնտռէր՝ անկատար մնացած գործը կրկին շարունակելու համար:

Օր մը, դրօշակեաններուն կը հանդիպի: Դաշնակցականներու Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի ժամանակն էր: Միսօն Կովկաս կը դրկեն: Այնտեղ Միսօն պատգամաւորներուն հետ կը տեսակցի, կը պատմէ իր գիտցածները Երկրին եւ գործերու մասին: Մեծաբանակ զենքի եւ խոշոր առասպելական գումարներու խոստումով, գործիչի մը հետ ճամբայ կը հանեն Միսօն դէպի գործի ասպարէզ: Դժբախտաբար Միսոյի երջանկութիւնը երկար չի տևեր:

Ճանապարհին՝ իր ընկերոջ գայթակղեցուցիչ վերաբերմունքը իրեն վիշտ եւ ապա գայրոյթ կը պատճառէ: Մշեցիի հոգին կ'ապստամբեր կեղծ ու պատիւ գործերու դէմ: Կիպրոսէն ժընեւ կը բողոքէր իր տեսած զեղծումներուն դէմ: Ուշադրութիւն չեն դարձներ իրեն: Նոյն ատեն, օրերը կ'անցնէին եւ խոստացուած դրօշակեան հրազենները չէին գար, դրամն ալ չէր հասներ: Իրեն ընկերակցող դաշնակցական ընկերը իր մշեցիի անկեղծ գայրոյթը կը հեզներ: Այն ատեն Միսօն կը հասկնար թէ գործ ունի մարդոց հետ, որոնց գլխաւոր մտահոգութիւնն էր իրենց անունը, ունեցած հասցէներն ու ծանօթութիւնը շահագործել: Ա՛լ

անկարելի էր ընկերանալ մարդոց, որոնց անկեղծութեանը վստահիլ անկարելի էր. միանգամընդմիջտ հրաժեշտ կու տայ Դաշնակցութեան:

ԿԸ ՄԻԱՆԱՅ ՅԼՁԱԿԵԱԼ ՇԱՐՔԵՐՈՒՆ

Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի մէջ, Միսօն կը գտնէ իր հին ընկերները՝ հնչակեանները: Հայրենիքին համար իրեն պէս արիւնող սրտեր, իրեն պէս բուն երկրի զաւակներ, որոնք ունէին ժընտէ հաստատուածներէն տարբեր մտածումներ Հայրենիքին նկատմամբ ու գործելու ուղղութեան մասին տարբեր մօտեցում:

Միսօն, որ փորձառութեամբ, մտքի կազմութեամբ, այդ մարդոց կը վերաբերէ՝ հոգւով ու սրտով միացաւ անոնց կազմակերպութեան: Կրակէ, փորձէ անցած երկրի կռուողը արտասահմանի մէջ Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութեան ամենէն եռանդուն անդամներէն մին եղաւ ու գործեց անդուլ, մինչեւ իր արեան վերջին կաթիլը հաւատարիմ մնալով իր պաշտած Գաղափարին:

ԿԱՐՏ ՇՐՋԱՆ ՄԸ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԵՋ ՈՒ ՇՈՒՏՈՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Անցաւ Նոր Աշխարհ, որ չունէր հրապոյր մշտցի կտորիճին համար: Կռուի, վտանգի մարդը Հայրենիքի լեռները տեսնելու փափաքով կը վառէր: Գաղափարի մը հաւատարիմ զինուորը, իր սրտին ու մտքին բոլոր ուժերով, այդ գաղափարին ծառայելու ասպարեզին կը ձգտէր:

Առանց տիրանալ ցանկանալու Ամերիկայի տղարներուն՝ կ'որոշէ մեկնիլ Հայրենիք, նետուելու յեղափոխական առաքելութեան մէջ: Կը մտերմանայ Գարեգին Չիթճեանի հետ, որ իրեն նման տեսլապաշտ մըն էր եղած Հնչակեան Կուսակցութենէն ներս: Մեկնումի օրը չ'ուշանար: Հնչակեան միութենէն անմիջապէս ետք, 1903 Յունուարին, Միսօն Ամերիկայէն կը մեկնի իբրեւ գաղափարի զինուոր: Երբ Լոնտոն կը հասնի, արդէն Հնչակեան կեդրոնի հատուածական կռիւները բաժնած էին կուսակցութիւնը, որուն որպէս հետեւանք Արփիարեան կրցած էր տապալել Նազարբէկը: Միսօն յանձն կ'առնէ նախ Ռուսաստան երթալ, լուսաբա-

նութիւններ ու բացատրութիւններ տալու Հնչակեան ընկերներուն՝ պառակտուած ընկերներու կեանքի մասին:

ՄԻՕ-ՇԱՀԵՆԻ ՄՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սագունի եւ Արզումանեան՝ Միսոյի եւ Չիթճեանի ետեւէն փութացուցած էին նամակներ Կովկասի հնչակեաններուն, վարկաբեկելով ու անուանարկելով զանոնք: Այս զրպարտութիւններով լեցուն նամակներն ու հրահանգները դժբախտաբար տեղ կը բռնէն միամիտ շարքերուն մտքին մէջ: Միսօն չէր կասկածեր թէ իր գաղափարի հայ ընկերները կրնան դաւեր նիւթել իր կեանքին դէմ, մտերմական վստահութեամբ կը մօտենայ անոնց եւ կը բացատրէ Լոնտոնի Կեդրոնի անդամներուն տխուր պատասխանատուութիւնը, որուն հետեւանքով եղած էր կուսակցութեան պառակտումը:

Հին հնչակեան հետեւորդներ դաւադրութեամբ կը հրաւիրեն զինքը ընկերական հաւաքոյթի մը, Փոթիի մէջ: Հոն՝ պահ մը սիրալիր խօսակցութիւններէ վերջ, այս եղբայրասպան կայէնները յանկարծ կը յարձակին Միսոյի վրայ եւ դանակներով կը խողխողեն զինքը: Միսօն՝ այդ անձնուէր եւ անզուգական հերոսը, կ'ապրի միայն մէկ ժամ արիւնաթաթախ վիճակի մէջ:

1903 Ապրիլի սկիզբները, Միսոյի սպանութեան գոյժը կը հասնի Ամերիկա: Հայ կուսակցական կեանքին մէջ առաջին անգամն էր որ եղբայրասպան դաշոյնը կը միտուէր այնքա՛ն վատօրէն եւ ա՛ն ալ անկեղծ յեղափոխականի մը սիրտը:

Վերակազմեալ Հնչակեանները եւ մանաւանդ Ամերիկայի ընկերները Միսոյի անակնկալ, անիծապարտ սպանութենէն կ'ազդուին եւ կ'ողբան հերոսին մահը: Սակայն Միսոյի ընկերները չեն կրնար հանդուրժել վայրագ եղբայրասպանութիւնը եւ այս ոճիրին պատասխանատուներուն դէմ կը դիմեն վրէժի:

Ընկերներու ցատումը դեռ չ'մեղմացած եւ տակաւին Միսոյի արիւնը չ'ցամաքած՝ ահա կը հասնի Օտեսայէն գոյժը երկրորդ եղբայրասպանութեան,

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

որ ծրագրուած եւ գործադրուած էր նոյն եղբայ-
րասպան դաւադիրներէն:

Գարեգին Զիրճեանի Յունիս 13, 1903ի
սպանութեան գոյժն էր ան:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԻԹՃԵԱՆ

Իջմէ (Խարբերդ), 1863 – Օտեսա, Յունիս 13, 1903

*Ես կը հաւատամ որ այն դրօշակը
որուն տակ մենք կ'իյնանք միշտ
զինքը բարձրացնող ձեռքեր
պիտի ունենայ:*
Գարեգին Զիթճեան

ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ՏԵՈՒՐ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գարեգին Զիթճեան ծնած է 1863ին Խարբերդի Իջմէ գիւղը: Որդին է Պետրոս եւ Մարիամ Զիթճեանի: Շատ կանուխ տարիքէն Գարեգինի մէջ արթնցաւ վրէժի ու ընդվզումի զգացումը, թուրք կառավարութեան եւ քիւրտ պէյերու գործած խժոժութիւններուն դէմ: Իր հայրը, բողոքական բարոզիչ Զդիի մէջ, օրին մէկը թունաւորուեցաւ Զորհորի պէկէն, անոր ձեռքը խաղալիք դարձած հայ կնոջ պատիւը ամբողջ ուժով պաշտպանած եւ փրկած ըլլալուն՝ իբր դժոխային վարձատրութիւն: Գարեգին արդէն տաս տարեկանին կ'որբանար իր չորս եղբայրներուն եւ մէկ քրոջ հետ, որոնք իրենց կեանքին միակ նեցուկը կորսնցնելէ վերջ, կը մնային թողուած անորոշ բախտին ձեռքը:

Մայրը կը թողու Զդին, ուր միայն ամուսնոյն գերեզմանը ուներ որպէս յիշատակ, եւ կը դառնայ Իջմէ, որբերը տեղաւորելու համար իրենց մեծ հօր՝ Նիկողոս Խալֆայի հսկողութեան տակ: Իրենց ժամանումէն երեք ամիս վերջ Նիկողոսն ալ կը մեռնի: Դարձեալ տեղափոխութիւն, այս անգամ 1874ին, ժառանգագուրկ ըլլալով եւ միակ

ապրուստի եկամուտ իրենց կը մնայ պզտիկ ջրաղաց մը: Մայրը չի յուսահատիր, տարի մը ետք, սակայն, հաց թխելով դժուար թէ ընտանիք կարենար ապրեցնել: Գարեգինը աշկերտ կու տայ կլայեկագործի մը մօտ, որպէսզի ան իր ապրուստը ճարէ: Գարեգին իր վարպետին հետ շրջակայ գիւղերը կը պտտէր, արհեստը ի գործ դնելու համար:

Թէեւ 12 տարեկան, բայց Գարեգինին մէջ արթնցող հոգեկան ուժ մը զինք մտախոհ դարձուցած էր: Շուրջի իրադարձութիւնները, զուլումները, սովը տարբեր բաներ կ'ըսէին իրեն: Փքոցին ետին, իր աչքերը կը նայէին հեռաւոր անծանօթի մը, որ տակաւին յստակօրէն լուսագրուած չէր, եւ որ սակայն խռովակոծ հոգիին միակ նպատակակետը կը թուէր ըլլալ: Ամբողջ տարի մը տեւեց իր աշկերտութիւնը: Վարպետը, ի վերջոյ տեսնելով Գարեգինին ուսումնատենչ ըլլալը, կը յանձնարարէ մօրը զինք դպրոց դրկել:

Կ'ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԻ ԴՊՐՈՑ

Մօրը դիմումին վրայ, բողոքական միսիոնար Մըստըր Ուիլքրի բարութիւնը կ'ունենայ Գարեգինը դպրոց ընդունելու, իբր ձրիավարժ: Գարեգին գիշերօթիկներու բաժնին մաս չէր կազմեր, որովհետեւ որպէս զաւակ Մր. Ալէնին հետ կ'երթար դպրոց: Գարեգին իրեն հանդէպ ցոյց տրուած այս

հայրական գուրգուրանքը կը փոխարինէ դպրոցական աշխատութեան ժամերէն դուրս ունեցած ժամանակը յատկացնելով Ալէնի տնական ծառայութեանը: Երեք տարի կը մնայ այս դպրոցին մէջ եւ երկու տարի ալ կ'աշակերտէ գոլէճի ընթացքին, միշտ դասակից մնալով Սր. Զ. Ալէնի, որուն բարեկամութիւնը վայելեց գրեթէ իր կեանքի բոլոր օրերուն:

ՔԱՐՈՉԻՉԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

Սր. Բ. Չեմպըրս Խարբերդ կ'այցելէ, եւ երբ Խնուսի կողմերուն համար դպրոցի տեսչութենէն քարոզիչ-ուսուցիչ մը կը պահանջէ, կը յանձնարարուի իրեն Գարեգին Չիթեանը: Գարեգին Խարբերդէն կը մեկնի Չեմպըրսի հետ, երբ դեռ մէկ տարի ունէր գոլէճի ընթացքը աւարտելու:

Երեք տարի՝ 1880-1883ին, կը պաշտօնավարէ Խնուսի մէջ իբր ուսուցիչ եւ Չեվիրմէի մէջ իբր քարոզիչ: Այս պաշտօնավարութեան շրջանին, Գարեգին պատեհութիւն կ'ունենայ տարին մէկ երկու անգամ Կարին երթալու եւ խօսելու բողոքական բեմէն: Հոս է որ իրեն ունկնդրելու պատեհութիւնը կ'ունենայ բնիկ Խնուսի Հարաժիկ գիւղէն Կարնոյ բողոքական վարժարանէն շրջանաւարտ եւ Երզնկայի մէջ ուսուցչուհի Օր. Լիա Առաքելեանը: Գարեգին նշանուած՝ Սեպտեմբեր 12-24, 1885ին, կ'ամուսնանայ Լիայի հետ Հոկտեմբեր 29, 1885ին: Ամուսնութենէն եօթ ամիս յետոյ, Խնուս իր մօտ կը հրաւիրէ իր մայրն ու եղբայրները:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ

Իր իտեային մեծութիւնը կը յայտնուէր իր աչքերէն իսկ: Չորս հինգ տարիներու իր ապրած պաշտօնական կեանքի ամէն մէկ վայրկեանը նոր կայծ մը, նոր լոյս մը բերած էր իր հոգիէն ներս, իսկ հիմա աւելի քան երբեք մօտէն շօշափած էր հայ վերքը, որուն նուիրուիլը գերագոյն դաւանանք մըն էր իրեն համար: Չիթեան մօտէն տեսած էր իր ցեղին տառապանքը, զայն ապրած էր խորապէս: Չէր պատահեր օր մը, որ քիւրտեր յարձակում չգործէին, հայերուն ոչխարները յափշտակելու

համար: Գարեգին հարկադրուած կը զգար ինքզինք ժողովրդական նոր կսկիծ մը, նոր տառապանք մը լսելու, նոր վերքի մը կոտորուքը զգալու իր մէջ, լեղի ու տաք արցունք մը ժողովելու իր գոգին մէջ: Եւ այդ ցաւի, արցունքի, տառապանքի ու սուգի մշտահոս աղբերացումին մէջ էր որ իր զգացումներու մշուշները կը մաքրագործուէին, եւ հետզհետէ աւելի որոշ կերպով երեւան կու գար իր մանկութեան օրերուն իր մէջ սաղմնաւորուած ուժի, ընդվզումի, անձնուիրութեան, զոհաբերումի մարդը, - Յեղափոխականը:

Չիթեան արհեստով ու արուեստով յեղափոխական մը չեղաւ ուրիշ բազմաթիւ հայդուկներու նման. անիկա Յեղափոխական ծնաւ ու այնպէս ալ մնաց մինչեւ իր մահը:

Իր այս հաւատքը իրագործելու համար, կը սկսի լուռ եւ լուրջ գործունեութեամբ մը անձնապաշտպանութեան եւ ինքնապաշտպանութեան խումբեր կազմել Ղուզլուի մէջ, ուր փոխադրուած էր քարոզչական պաշտօնով, իր ամուսնութենէն յետոյ: Բայց յանդուգն եւ անվախ քարոզիչին ընթացքը չէր կրնար վրիպիլ քիւրտին սրատես աչքերէն, եւ այս անգամ Չիթեանի դաս մը տալու համար, կը յափշտակեն անոր ալ ոչխարները: Վայրկեանը վճռական էր, պետք է ցուցնել գիւղացիին թէ կարելի է իրաւունքը պաշտպանել անհատական միջոցներով: Գարեգին գիշերով ձի կը հեծնէ, կը դիմէ քաղաքի ոստիկանութեան եւ հինգ ոստիկաններով ոչխարներու հետքերուն հետեւելով՝ առաւօտուն կը մտնէ քիւրտերուն գիւղը: Մնացած ոչխարները հաւաքած կը վերադառնայ գիւղ: Առաջին անգամն էր որ գողցուած ոչխարները կը վերադարձուէին Ղուզլու: Առաջին անգամն էր որ քիւրտը կը զրկուէր իր յափշտակած աւարը վայելելէ:

Չիթեան կը դառնար վնասակար քարոզիչը քիւրտերու համար: Մահուան սպառնալիքներ արդէն սկսան շրջիլ: Ղուզլուի ինքնապաշտպանութեան խումբերը կը սկսին աւելի արթնութեամբ հսկել գիւղի ժողովուրդի շահերուն: Ան Չեմպըրսէն հրացան կը խնդրէ ինքնապաշտպանութեան համար. կը ստանայ, սակայն միսիոնարը կը յայտնէ

իր դժգոհանքը: Անոնք չէին ըմբռներ հայուն վիճակը:

Գարեգին քանի մը կտրիճ ընկերներով կու գայ Կարին, լայնօրէն բացատրելու գիւղերու իրավիճակը: Անոնք չեն հասկնար, չեն ուզեր հասկնալ: Հայ տառապանքը նկարագրող անոր պերճախօսութիւնը ապարդիւն կը մնայ, եւ իրենք յուսահատ կը դառնան գիւղ: Վերադարձէն յետոյ, իր տան վրայ քրտական յարձակումները կը բազմապատկուին: Միսիոնարները, տեսնելով թէ ա՛լ անկարելի դարձած է Զիթեանի Ղուզլու մօտը, կը հարկադրեն անոր թողուլ քարոզչական պաշտօնը եւ խարբերդ դառնալ աստուածաբանական վարժարան յաճախելու: Այս դէպքերը կը պատահէին 1887-1888ին, երբ դեռ Գարեգին առոյգ եւ կորովի երիտասարդ էր: Յեղափոխական պատուելիին հրաժարումը վիշտ էր գիւղացիին համար, պիտի զրկուէր իր ամենէն անձնուէր առաջնորդէն:

ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐ ՀՐԱԺԱՐԵՑՆԵԼ ԿՈՒ ՏԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԶԳՏՈՒՄՆԵՐՈՎ ԶԱՐՈՉԻՉ-ՊԱՏՈՒԵԼԻՆ

Գարեգին երկու տարիէն կ'աւարտէ աստուածաբանական վարժարանին ընթացքը եւ 1890ին Խնուս կը վերադառնայ իր ընտանիքը խարբերդ փոխադրելու: Անշուշտ փորձանաւոր կեանքը կը հալածէ զինք ամէն տեղ: Խնուսէն վերադարձին Զեսիրիկի քարոզիչ կը կարգուի: Անիկա իր յեղափոխականի սրբազան իտեալին նուիրուած մըն է: Նոյն տարին տեղի կ'ունենան Կարնոյ արիւնոտ դէպքերը: Յեղափոխութիւնը, Հնչակեան անունով, կը խօսէր արտասահմանէն:

Զիթեանի մէջ իր քաղաքական դաւանանքը ա՛լ աւելի շեշտուած ու արմատացած է: Քարոզներուն մէջ յաճախ կը կրկնէր. «Պէտք է որ հիւանդը ի՛նքը բժշկէ ինքզինք»: Զեսիրիկի մէջ բեմը կը յատկացնէ իր կրօնական քարոզչութիւններուն, բայց միեւնոյն ատեն երիտասարդութիւնը իր շուրջ հաւաքելով, գիւղին մէջ կը կազմէ ինքնապաշտպանութեան խումբեր:

Զեսիրիկ, սակայն, շատ նեղ կու գար իր յեղա-

փոխականի հակումներուն. կը պտըտի շրջակայ գիւղերը, ու ամէն տեղ կազմակերպչական գործը յառաջ կը տանի: Երիտասարդ քարոզիչին մէջ գոյութիւն ունեցող յեղափոխականի հակումները դուր չեն գար «աստուածավախ» ու «թրքավախ» եւ միսիոնարին հաճոյակատար կարգ մը բողոքականներու, որոնք Մր. Մարըմին կը բողոքէն այդ «վտանգաւոր» եւ «յանդուզն» քարոզիչին նկատմամբ: Մր. Մարըմ կը կանչէ Զիթեանը եւ տիրական շեշտով մը կը յորդորէ զինք, որ հրաժարի ազգայնական-յեղափոխական ձգտումներէ, եւ ի վարձատրութիւն իր հրաժարումին, կը խոստանայ լեցուն ամսականով պաշտօն մը տալ իրեն: Ամերիկացի միսիոնարը հետեւեալ պատասխանը կը ստանայ. «Կրնաս բերանս փակել, բայց չես կրնար շղթայել սիրտս. ես տեսայ թէ ո՛րքան կը տառապին իմ եղբայրներս: Հօրս ստուերը եւ մշտահալած հայութիւնը կը խօսին հոգիիս. պարտաւոր եմ զանոնք ունկնդրել»:

Միսիոնարին եւ Զիթեանին միջեւ խզումը սկսած էր այդ րոպէին. կռիւի ձեռնոց մը նետուած էր Զիթեանի կողմէ Մր. Մարըմի կուրծքին: Այդ օրէն ան կ'ըլլայ հալածող ստուերը եւ իր տխրահռչակ դերը կը կատարէ անոր կեանքի ընթացքին: Զիթեանի դէմ հալածանքը կը սկսի հայ բողոքականներու կողմէն. մինչեւ իսկ անոնցմէ ոմանք լուր կու տան թուրք կառավարութեան, ըսելով թէ Զիթեան վնասակար յեղափոխական մըն է:

Երբեմնի իր բարեկամը՝ Միրայալը, կ'ազդարարէ խորհուրդ տալով իրեն որ անմիջապէս Թուրքիայէն դուրս ելլէ, եթէ չ'ուզէր ձերբակալուիլ: Անշուշտ Միրայալի գաղտնի օժանդակութեան շնորհիւ կը յաջողի Երուսաղէմի համար անցագիր ձեռք ձգել, եւ անմիջապէս կը մեկնի խարբերդէն:

Առանց տեղեկութիւն ունենալու իր ետին կատարուած կառավարական մեքենայութիւններէն եւ իրեն համար հանուած ձերբակալման հրամանագրէն, Համիտիէն դէպի Ատանա կը ճամբորդէ:

Ճամբան ոստիկաններէ կը ձերբակալուի եւ կաշառելով զանոնք ազատ կ'արձակուի: Վերջապէս թուրք նաւավար մը գտնելով Մերսինի նա-

Լահանգիստին մեջ ինքզինք կը նետէ փոխադրանաւի մը վրայ:

ԿՈՒ ԳԱՅ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐ

1892ին Գարեգին Զիթնեան ոտք կը կոխէ Նիւ Եորք եւ կը գտնէ Պատ. Յովհաննէս Յայկունին, Մկրտչական եկեղեցիին մէջ: Կը հրաւիրուի խօսելու: Իր քարոզին տպաւորութեան տակ ժողովուրդը փափաք կը յայտնէ զինքը իբր քարոզիչ պահել: Ինք կը դժկամի եւ ամերիկահայ գաղութին ծանօթանալու նպատակով կը մեկնի Ուստր:

Միշիկընի Փեթոսքի քաղաքէն Կարապետ Ասատուրեան-Զիթնեան լսելով Նիւ Եորքի մէջ Գարեգին Զիթնեանի յառաջ բերած խանդավառութիւնը եւ իրեն դէմ խաղցուած դաւի մը լուրը, կը գրէ իր ազգական Գարեգինին, որ դպրոց մտնէ իր ծախքով, կամ Փեթոսքի երթայ իր գործին մէջ իրեն ընկերանալու: Անոր եւս կը մերժէ, յայտարարելով թէ ինք մէկ ու միայն մէկ նպատակ ունի՝ աշխատիլ յօգուտ հայ ազատագրութեան դատին:

Ուստրի մէջ նոր բողոքական եկեղեցւոյ համար քարոզիչ կը դառնայ տարեկան 800 տոլարի աշխատավարձով: Ան գրեթէ առաջին հայ քարոզիչը կ'ըլլայ Միացեալ Նահանգներու մէջ: Ամերիկայի քարոզչական ասպարեզին մէջ ալ Զիթնեան շեշտ մը ունի զուտ ազգայնական ու յեղափոխական: Մ. Ծերօն կը գրէր. «Հայ զրկումին եւ տառապանքին մարմնացումն էր ան, եւ հայ ազատագրութեան Քարոզիչ-Տերվիշը»:

Զիթնեան իր պաշտօնավարութեան մէկ տարուան միջոցին կրցած էր Նիւ Ինկլընտի հայութիւնը ցնցել իր հրաշունչ քարոզներով: Ազգային կենսունակութեան նոր ջիղ մը կը դրուէր գաղթական հայուն սրտին խորը:

ՄԻՍԻՈՆԱՐԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ ԿԸ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԵՋ

Մարըմեան խրտուիլակը Գարեգինին հանգիստ չի թողլոր հոս ալ: Բողոքական քարոզիչը ուր որ ալ երթար, կախուած կը մնար միսիոնարական ազդեցութենէն: Մր. Մարըմ այս անգամ կը դիմէ City Missionary So.-ի ատենապետին, կը հաղորդէ

թէ Զիթնեանի յեղափոխական քարոզները կը վնասեն միսիոնարական գործին ու շարժումին, եւ կը խնդրէ որ զինքը ազատ արձակեն քարոզչութենէն: Այս լուրը կը յուզէ ժողովուրդը: Միւս կողմէ, միսիոնարական շրջաբերական մը կ'արգիլէ ազգայնական-յեղափոխական քարոզը բողոքական բեմերէն: Բանակցութիւնները կը սկսին, սակայն Զիթնեան կը մնայ ամուր իր հաւատքին, շարունակել ազգային բովանդակութեամբ իր քարոզները տալու:

Ամերիկահայ պատուելիներէն ոմանք, զանազան նկատառումներէ առաջնորդուած, նոր հաւածանք մը կը սկսին Զիթնեանի դէմ: 1893ին միսիոնարական ազդեցութեան տակ ժողով մը կը գումարուի Պոստոնի մէջ, ուր ներկայ կը գտնուին կարգ մը միսիոնարներ եւ հայ քարոզիչներ: Այս ծուղակ մըն էր լարուած Զիթնեանի դէմ՝ յեղափոխական հակումները վեր առնող: Զիթնեանի ամսականը կը կտրեն եւ զինք կը թողուն Նիւթական նեղ կացութեան մէջ:

Զիթնեան կը շարունակէ Ուստրի հայ կեանքին բերել իր յեղափոխաշունչ քարոզները: Միսիոնարներ այնքա՛ն առաջ կ'երթան դարձի բերելու համար զինք, որ ժողովուրդին կը յայտարարեն. «Եթէ դուք Զիթնեանի քարոզներուն ունկնդրելու երթաք, թուրք կառավարութեան կողմէ ձեր ընտանիքները պիտի հալածուին երկրին մէջ»:

Զիթնեան տեսնելով որ ամերիկեան հողի վրայ ալ միսիոնարական հալածանքը պիտի շարունակուի, կը թողու իր քարոզչական պաշտօնը՝ տրամաբանուած եւ կուռ հրաժարական մը յանձնելով Ուստրի «Իվնինկ Կազէթ»ին, Յունուար 22, 1894ին, գրելով. «Ես յեղափոխական ժողովուրդ մը ունենալ կ'ուզեմ, բայց ոչ յեղափոխական եկեղեցի»:

Ս.Դ.ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Զիթնեան անկախ յեղափոխական մըն էր ու չորս տարիներէ ի վեր միայն կը պատկանէր Հնչակեան Կուսակցութեան: Իր զգացումներն էին իր յեղափոխականի կանոնները եւ անվերապահ անձնուիրութիւնը դէպի իր կազմակերպութիւնը:

Դժուարություններն չվախցող՝ անօթությունն ու մերկությունը չէին սոսկացներ զինք: Յեղափոխությունը տառապանք մը միայն ունի՝ իր ցեղին տառապանքը եւ վիշտ մը միայն՝ իր ընտանիքին, իր կարօտ կնոջն ու զաւակներուն չկարենալ օգնելը:

Իր իսկ բացատրութեամբ, «Ճմարիտ գործիչը բարոյական ինքնուրոյն ուժի եւ զօրութեան անսպառ աղբիւր է: Ճմարիտ գործիչը մարդկային առեղծուած մըն է, որ կը սնանի տառապանքով, կը զօրանայ հալածանքով, կը փառաւորուի նախատանաց մէջ, եւ կը բարձրանայ ճնշմանց տակ: Անիկա մեռած է ամէն բանի համար, եւ ամէն բան մեռած է իրեն համար. անիկա դրած է իր կեանքը միայն մէկ բանի վրայ, եւ կը ցանկայ հոգեւին, որ այդ բանը միայն ապրի, - Տառապող ժողովուրդին ազատութիւնը»:

Զիթեան անկաշկանդ նետեց ինքզինքը ամերիկահայ ազգային «չորցած» դաշտին մէջ: Երբեմն անօթի, երբեմն ծարաւ, կօշիկը ծակ, քսակը ծակ: Տոլարուկէս ունեցած չէ սենեակին վարձքը վճարելու համար, եւ հինգ սենթ չունէր Պոստոնէն Մոլտըն ելեկտրական կառքի վարձի համար, Յնչակեան ժողովի մը հրաւիրուած պահուն:

Տարի մը քաղաքային ընտրութեանց արդիւնքը անորոշ կը մնար Պոստոնի մէջ. հանրապետականներն ու տեմբրաթները քուէ կը մուրային: Նկատելով որ Զիթեանի խօսքը ունէր ազդեցութիւն ժողովուրդին վրայ, տեմբրաթները կը մօտենան, որպէսզի ի նպաստ իրենց քուէարկեն հայ քաղաքացիները, 800 տոլար վարձատրութիւն մը խոստանալով իրեն: Զիթեան կը մերժէ իրեն խոստացուած այդ գումարը, ըսելով. «Ես ամերիկեան տեմբրաթութեան սկզբունքին չեմ հաւատար»:

1893ին եր որ Զիթեան այլեւս կը ներկայանայ իբր գիտակից եւ ուխտեալ հնչակեան մը: 1894 Յուլիս 14ին Ուստր գումարուած Յնչակեան պատգամաւորական ժողովին մէջ կը կազմուի յանձնաժողով մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար քննել Ն. Կարապետեանի անձին շուրջ դարձած կարգ մը խնդիրներ: Գ. Զիթեան անդամ կ'ընտրուի այդ ժողովին, բայց կը հրաժարի: 1895 Նոյեմբեր 23-26ի պատգամաւորական ժողովին ատենապետն է ինք: 1896 Մայիս 25-26ին գումարուած պատգամաւորական ժողովին գործադիր ժողովի անդամ կ'ընտրուի:

Այս թուականին Յնչակեան մասնաճիւղեր լուռ տազնապ մը կ'անցընեն եւ Լոնտոնի Կեդրոնը կասկածելի սկսած է դառնալ ընկերներու համար: Յարմարագոյն անձը Լոնտոն դրկելու Զիթեանն էր: Կը մեկնի եւ սոսկալիօրէն կը հիասթափուի «Կեդրոն» կոչուած փտութեան ականատեսը ըլլալով: Աւետիս Նազարբեկեան տեսնելով թէ Գարեգին բաւականաչափ սրատեսութիւն ունի եւ պէտք եղածէն աւելի արդարասիրութիւն, չ'ընդունիր զինք եւ կը հրամայէ դառնալ Ամերիկա եւ հանգանակութիւն կատարել: Զիթեան իր հիասթափումի պատճառները կը պարզէ Ամերիկայի հնչակեաններուն գրելով. «աչքս չորս բացի, կեդրոն ըսուածին եւ անոր պարագաները զննել սկսայ, եւ տեսայ թէ քառս է թառս կ'երթամ...»: Բաւական ազդեցիկ նամակ մը կը գրէ Նազարբեկեանին: Կեդրոնի խնդիրները կը գահավիժին: Կեդրոնի զոյգը կ'արհամարհէ ամէն յորդոր, եւ պատգամաւորութիւնը՝ որուն մէկ անդամն էր Զիթեան, Սեպտեմբեր 9ի պատճառաբանուած վճռագրով Աւօն եւ Մարօն կ'արտաքսէ Յնչակեան Կուսակցութենէն:

Զիթեան կը վերադառնայ Ամերիկա եւ կ'անցնի իր յեղափոխական առաքելութեան: Ամենուն

սրտին մեջ կ'արմատացնէ յեղափոխական դաւանանքը: Կը պատմեն թէ երբ ան բեմին վրայ կը կենար եւ իր յեղափոխականի պատգամը կու տար, առաջին անգամ զինք ծափահարողները իր հակառակորդները կ'ըլլային:

Հակառակ իր նուիրումներուն, Չիթեան պահ մը սխալ կը հասկցուի իր ընկերներէն եւ կու գայ ժամանակ մը, երբ Նոյնիսկ կը լքուի եւ կը հալածուի անոնցմէ: Արփիար Արփիարեանի Լոնտոնի կեդրոնին հետ անհամաձայնութիւններ կ'ունենայ, կը գրէ կուսակցական սխալներուն մասին: Բայց Չիթեանի ուղղամտութիւնը, թէ՛ Նազարբեկեան բաժանումի եւ թէ՛ Արփիարեանի խնդրոյն մեջ, չեն գնահատուիր շատ մը ընկերներու կողմէ:

Արփիարի կեդրոնէն իրեն դատապարտութեան վճռագիր կը դրկուի, Սեյլմի Հնչակեան պատգամաւորական ժողովը իրեն դէմ կը դառնայ: Այսպիսով Չիթեան յուսախաբ եղած իր ընկերներէն, պահ մը կը քաշուի ակամայ: Այդ միջոցին է որ դաշնակցականներն ալ կը յարձակին իր վրայ:

Ժամանակ մը Նիւ Եորք կը քաշուի, ուր 1898ին «Տիգրիս»ը կը գնէ Հայկակ Եկինեանէն եւ կը սկսի հրատարակել. իսկ 1899 Յունուարին Նիւ Եորքի մէջ կը հաստատէ անկախ բեմ մը՝ «Կիրակնօրեայ դաս եւ քարոզ» Ելքս հոյի մէջ, 27րդ փողոց: 1901ին Ուստրի մէջ կը հիմնէ իր «Անկախ Եկեղեցի»ն եւ Նազովրեցիին պէս Պելմոնթ բլուրին վրայէն կը քարոզէ իր հիբնոսացած ունկնդիրներուն:

ԿԸ ՀԻՄՆԷ «ԶԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ» ԹԵՐԹԸ

Իր թերթը կը փոխադրէ Ուստր, ուր դարձեալ կը միանայ այս անգամ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերուն եւ թերթը կը վերածէ պաշտօնաթերթի՝ «Զայն Հայրենեաց» անունով, 1899ին: Կը ջանայ պառակտուած կուսակցութեան միութեան եւ այդ ուղղութեամբ կը տանի աշխատանք:

Չիթեանի երջանկութիւնը անսահմանօրէն մեծ եղաւ երբ Լոնտոնէն Հնչակ ստորագրութեամբ 1902 Յունիս 12 թուականով Տէր Յովհաննեսեանէ քաշուած հեռագիր մը կ'աւետէր, թէ «կեդրոնները միացան»: Չիթեան բեմին վրայ է դարձեալ, իր

տեսլապաշտութեան անձնատուր հոգիով, յեղափոխականի հաւատքով եւ անձնուրացումով: Միութեան իրեն ըմբռնիւնէլ տուած գերյուզումը զինովցուցած էր զինք եւ աւելի հաւատաւոր ու ամրապնդուած դէպի ապագան կը քալէր, իր ետեւէն քաշելով հնչակեան շարքայիները:

Բայց խանդավառութիւնը երկար չտեւեց: Կեդրոնին մեջն ու դուրսը մարդեր կային, որոնք բարեկամ չէին այդ միացումին: Անհամաձայնութեան փոթորիկը վրայ հասաւ ու Ամերիկայի մասնաճիւղերը Չիթեանի յանձնեցին խնդիրը անձամբ քննելու առաքելութիւնը:

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԴԵՊԻ ԼՈՆՏՈՆ

Չիթեան 1902ի ամրան Լոնտոն կը հասնէր իբր լիազօր պատուիրակ Ամերիկայի մասնաճիւղերուն: Արզունեան, Շահիրման եւ Գրիգորեան հրաժարած են Կեդրոնական Վարչութենէն: «Հնչակ»ի հրատարակութիւնը դադրած է գրեթէ: Ատելութիւններն ու կիրքերը լարուած են իրարու դէմ: Գործին բարեկամ չկայ այլեւս: Կան ամբաստանութիւններ: Չիթեան՝ պարկեշտ ու մաքուր հոգի, թերեւս չկրնար պետք եղածին չափ թափանցել կատարուած իրողութիւններուն խորը: Ինք ալ պահ մը կը հակի անոնց կողմը, որոնց վրայ անսահման վստահութիւն ունէր:

Այդ վայրկեանէն սկսեալ վիհը կը բացուի Սագունիի եւ իր միջեւ: 1902 Նոյեմբեր 14ին Վ. Սագունիի, Հ. Արզումանեան եւ Ս. Տաշիրեան «Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղերին» ուղղուած շրջաբերականով մը կը դատապարտեն Գ. Չիթեանի «անիմաստ» եւ «վնասակար» ընթացքը: Սոյն շրջաբերականով կը խնդրեն որ, փոխանակ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողով գումարելու, ինչպէս կը պահանջէ Չիթեան, Ամերիկայէն, Կովկասէն եւ Պուլկարիայէն կամ Ռումանիայէն մէկ մէկ անձեր նշանակուին, գործը Լոնտոնի մէջ քննելու համար:

Երկուստեք դրկուած շրջաբերականները արդիւնք մը չեն ունենար: Աղետը գործուած էր անգամ մըն ալ, եւ միութեան աշխատանքը անգամ մը եւս պիտի ծախողէր քմահաճ անձնական եւ ոչ

թէ ազգային նուիրական շահերէ թելադրուած:

ՏԱՍԸ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ
ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԵԼԷ ԵՏՔ
ԼՈՆՏՈՆԻ ՄԷՋ ԿԸ
ՄԻԱՆԱՅ
ՀԱՐԱՉԱՏՆԵՐՈՒՆ

Գարեգին Չիթեանի դառնացած հոգին, այդ ընկերական փոթորիկներուն մէջ, գէթ կ'ունենայ միսիթարութիւնը վայելելու իր կինը, զաւակներն ու մայրը, որոնք տաս տարիներու տառապանքի կեանքը ապրելէ յետոյ դէպի Ամերիկա ճամբորդած միջոցին, Լոնտոն կը հասնէին:

Հագիւ ամիսի մը չափ Չիթեան ապրեցաւ իրեննէրուն հետ Լոնտոնի մէջ. եւ երբ ան կը պատրաստուէր Ամերիկա մեկնիլ ընտանեօք, Կեդրոնական Վարչութեան երեք հրաժարեալ անդամները կը ստիպեն զինք դէպի Պուլկարիա եւ Ռուսիա ճամբորդել անոնց կացութիւնը պարզելու, միտքերը դէպի Վերակազմեալ Հնչակեանութիւն բերելու, եւ եթէ կարելի ըլլար՝ դրամ հանգանակելու:

ԴԵՊԻ ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ՕՏԵՍԱՅԻ ՄԷՋ

Չիթեանի անձնուիրութիւնը անսահման էր. կը թողու իր կինը, զաւակները եւ մայրը, որոնք իր կարօտով մաշուած էին երկար տարիներ, եւ կը յանձնուի իրեն տրուած գործին: Ամերիկայի մասնաճիւղերը երբ կ'իմանան Գարեգինին յանձնուած առաքելութիւնը, նամակներ կը դրկեն Կեդրոն, մատնանշելով Չիթեանի կեանքի դէմ սարքուած դաւադրութիւն մը, եւ խնդրելով որ այդ ճամբորդութիւնը յետաձգեն: Վառնայէն Հմայեակ Խուշ-

պուլեան, հին հնչակեան մը, որ համակիր չէր Սագունիի, միեւնոյնը կը գրէ:

Չիթեան առանց տեղեկութիւն ունենալու կը մեկնի Պուլկարիա: Երբ Կեդրոնը կը գրէ իրեն, որ վերադառնայ, ալ ուշ էր արդէն: Չիթեան անոնցմէ էր, որոնք ճամբայ ելլելէ վերջ կը յառաջանան. կը քալեն դէպի փորձանքը, դէպի մահը, Անհատին ու Յեղափոխութեան պատիւը փրկելու համար:

Միս-Շահէնի սպանութիւնը կը ցնցէ զինք առանց երկիւղ ազդելու: Լոնտոնի մէջ Սագունի, արհամարհելով Չիթեանի մօրն ու կնոջ արցունքները, կը յայտարարէ. «Զու տղադ ալ այդպէս պիտի ընենք, եթէ վազ չանցնի այս բաներէն»:

Երբ եղբայրասպան եղեռնի նահատակ Մխոյի մահուան լուրը կը հասնի, Խուշպուլեան կրկին անգամ կը գրէ Չիթեանին որ ետ դառնայ Օտեսայէն:

Չիթեան կը պատասխանէ. «Ես յառաջ պիտի երթամ իրենց դանակին ու բռնացքին առջեւ, ու կատաղութիւնով, կիրքով բարձրացած այդ բռնացքները, Շահէնին արիւնով կարմրած այդ դանակները, բարոյապէս գոնէ պիտի կոխոտեմ, պիտի փշրեմ...: Շահէնը սպաննել տուողները Սագունին եւ Արզումանեանն են: Շահէնի սուրբ արիւնը քսուած է այդ գազաններու երեսին...: Կը հաւատամ, որ դրօշակը, որուն տակ մենք կ'իյնանք, միշտ զինքը բարձրացնող ձեռքեր պիտի ունենայ»:

Օտեսայէն գրուած իր բոլոր նամակներով կը յայտնէ թէ իրեն դէմ վտանգը կայ ու կայ, ետ դառնալը դասաթուրութիւն կը նկատէ, չ'ուզեր ընկրկիլ

ու նահանջել յայտարարելով. «Իմ կեանքս անմահ Մխոյի կեանքէն աւելի չեմ համարիր»:

Երջանիկ մարդու մը պէս իրենները կը յուսադրէ իր մօտաւոր վերադարձին համար եւ այսպիսով կը մխիթարէ անոնց այրած սրտերը: 1903 Յունիս 9 նամակով,- Զիթճեանի նամակներուն վերջինը գրուած Օտեսայէն,- ան իր Զայկ եղբօր կ'ըսէ. «Յոյս ունիմ որ պիտի վերադառնամ, իսկ եթէ հակառակը պատահի, պետք է մխիթարուիք այն բանով, որ գիտակցաբար ձեր եղբայրը զոհուելու կ'երթայ: Զաւակներս ձեզի կը յանձնեմ, մանաւանդ Պերճիս համար կը փափաքիմ, որ ազգային կրթութիւն ստանայ. Պերճս իմ թափուր թողած տեղս կրնայ բռնել օր մը»:

Եւ պատահեցաւ այն, որ կը վախճուէր: Այս նամակէն երեք օր յետոյ, Յունիս 13ին Գարեգին Զիթճեան կը սպաննուէր Օտեսայի փողոցներէն մէկուն վրայ, կարգ մը նենգամիտներու կոյր գործիքը դարձած անմիտներու կողմէ:

ՈՃԻՐԷՆ ԵՏՔ

Զիթճեանի սպանութիւնը, երբ մէկ կողմէն խելայեղող տառապանքի մը կը մատնէր իր կինն ու զաւակները, եւ իր ծերունի մայրն ու եղբայրները, միացած Մխոյի սպանութեան հետ՝ վրէժխնդրութեան կրակը կը հրահրէր Վերակազմեալ Զնչակեան շարքերու մէջ: Ու գտնուեցան տղաք, համակ սիրտ ու ջիղ, որոնք արիւնը արիւնով քաւելու տարուեցան: 1903 Յուլիս 7ին հնչակեան Սապահ-Գիւլեան վիրաւորուեցաւ Պոստոնի մէջ, իսկ Զոկտեմբեր 26ին Սաղաթէլ Սագունի, եւ Նոյեմբեր 6ին Ա. Գրիգորեան եւ Ս. Սմիկեան սպաննուեցան Լոնտոնի մէջ:

Գարեգինի կինը՝ Լիան, ամուսնոյն արիւնտոյ յիշատակը գրկած, ցաւագար գերագրգռութիւն-

Լոնտոնի մէջ սպաննուած երեք հնչակեաններ:

ներէն վերջապէս անզգած ու տառապակիր յիմարութեան մը ենթակայ եղաւ, Փրաւիտենսի մէջ 1903 Նոյեմբեր 25-26ին, եւ ալ ապրելէն յոգնած, աչքերը փակեց ըսելով. «Զիթճեան, Գարեգին, Զիթճեան, ո՛ր ես, Գարեգին, եկո՛ւր, եկո՛ւր...»:

Ամերիկեան թերթերը, եւ Վերակազմեալ Զնչակեան ամերիկահայ օրկանը՝ «Զայն Զայրենեաց», զգայուն տողեր նուիրեցին անմահ Գարեգինի յիշատակին:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Սամսոն, Դեկտեմբեր 21, 1851 – ԳաՀիրե, Փետրուար 12, 1908

*Արփիարեան եղած է, իր շրջանին, հանրային
կարծիքը վարողը, եւ հեղինակութիւնը:
Երուանդ Օտեան*

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ծնած է Դեկտեմբեր 21, 1851ին, ճամբորդութեան մը ընթացքին, Սամսոնի Նաւահանգիստին մէջ, երբ ծնողքը Նոր Էր հասեր Ակնայ Ապուլչէի գիւղէն՝ Կ. Պոլիս երթալու Նպատակով: Աւագանի անունն է Արփիար Փիլիպպոսեան: Հայրը՝ Փիլիպպոս, եղած է բարեկեցիկ անձ մը, իսկ մայրը՝ Թէնսուֆ հանըմ, իսկական հայ մօր իտեալական կերպար մը: Ամիս մը Սամսոն մնալէ յետոյ՝ Նորածինին Նախնական խնամքները ստանալէն ետք, ծովու ճամբան կը շարունակեն դէպի Կ. Պոլիս: Ծննդեան թուականը տարբեր առիթներով փոխուած է, սակայն աւելի ուշ ստուգուած է այս մէկը:

Արփիար ամիրաներու սերունդին կը պատկանէր, հակառակ անոր որ Արփիարեան ամիրաներու տոհմը քայքայուած էր ԺԹ. դարուն սկիզբ: Բայց Արփիար իր այս ժառանգական ու ընտանեկան հանգամանքներու մասին չէր ուզեր արտայայտուիլ:

Պոլսոյ մէջ կը տեղաւորուին «հայ ազնուականութեան եւ մտաւորականութեան» ոստանը՝ Օրթագիւղ, ուր փոքրիկն Արփիար կը յաճախէ տեղոյն Թարգմանչաց Վարժարանը: Այս դպրոցին մէջ դասաւանդութեան գլխաւոր առարկաներն էին քերականութիւն, ճարտասանութիւն, գրաբար (Նարեկ), կրօնագիտութիւն: Արփիարեան իր կը ծանօթանայ ֆրանսական գրականութեան, շնորհիւ այն բացատրեալ ընթերցումներուն, զորս, տարօրինակօրէն, դասարանին մէջ կը կատարէր իր թուաբանութեան ուսուցիչը՝ Գաբրիէլ Ներշապուհը:

1865ին կը թողու դպրոցը եւ 1867ին կը մեկնի

Վենետիկ, ուսանելու Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը: Ուսուցիչ կ'ունենայ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, որուն ուշադրութենէն չի վրիպիր Արփիարի բացառիկ ուշիմութիւնն ու ընդունակութիւնը: Այստեղ ալ կը տիրապետէ հայերէն լեզուին, խորապէս ուսումնասիրելով հայոց պատմութիւնը, հայ մատենագիտութիւնը եւ ֆրանսերէն ու իտալերէն գրականութիւնները:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՄՈՒՏՔԸ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՄԲ

Մխիթարեան միաբան հայրերուն խոստանալէ

Ետք թե տարի մը ետք պիտի վերադառնայ վարդապետ ձեռնադրուելու համար, դպրոցը աւարտելէ ետք, 1870ի աշնան, կը վերադառնայ Կ. Պոլիս, ուր նախ քարտուղարութեան պաշտօնի կը կոչուի Զայոց Պատրիարքարանէն ներս, ապա խանի մը մէջ Խաչիկ Թօփիանէլեան անուն սեղանաւորի մը մօտ կը ստանձնէ հաշուակալի պաշտօն: Ի վերջոյ կ'որոշէ Կ. Պոլիս մնալ, մանաւանդ հօրը մահուանէ ետք ստեղծուած մեծ բացին պատճառով: Արփիարեան հսկայական զոհողութիւններ տանելէ ետք, այլ վայրի մէջ կը տեսնէ իր կոչումը: Զետոյցեմը հրապարակագրութիւնն ու գրականութիւնը փորձութեան կ'ենթարկեն զինք:

Արփիարեան գաւառը չէր տեսած, սակայն կարելիութիւնը ունեցած էր մօտէն հետեւելու հոն պատահած դէպքերուն: Իմացած է ծնողքէն շատ բան ակնցիներու մասին: Այդ անցուդարձերը զինք կը մղեն անխուսափելիօրէն նետուելու ազգային ծառայութեան մէջ, ինչպէս նաեւ՝ գրականութեան, որուն մէջ ալ ան տեսած էր ինչն ապատակին ծառայելու միջոցները: Ու այս դաշտէն ալ ան պիտի չհեռանար մինչեւ իր անժամանակ սպանութեամբ վերջին շունչը:

Քանի մը յառաջդիմական ընկերներով կը նպաստէ Արարատեան Ընկերութեան կազմութեան, Ապրիլ 15, 1876ին: Այս ընկերութեան նպատակն էր բանալ դպրոց հայկական նահանգներէն ներս եւ պատրաստել ժողովուրդին ու երիտասարդութեան միտքը: Նոյն տարուան աշնան, այս ընկերութիւնը արդէն կը բանայ իր առաջին նախակրթարանը Վանի Ալիւր գիւղին մէջ, որուն կը յաջորդեն ուրիշներ՝ Կեմ, Կուռնէնց, Խարակոնիս

Զայո Ղեւոնդ Ալիշան

Եւ այլ գիւղերու մէջ: Աւելի ուշ՝ այս պիտի կոչուի ու ճանչցուի «Միացեալ Ընկերութիւն» անունով: Այսպիսով, Արփիարեան երբեք չէր մոռցած իր կապը ամուր պահել այն գաւառներուն հետ, ուրկէ ինք կու գար: Կանոնաւոր թղթակցութիւն կը պահէր գաւառին հետ:

Արարատեան Միութեան յաջորդ քայլը կ'ըլլար Վանի մէջ երկրորդական վարժարան մը բանալ վարժապետանոցի մը ծրագրով, ուսուցիչներ պատրաստելու հեռանկարով:

Կային նմանօրինակ այլ ընկերութիւններ եւս, ուր Գրիգոր Զօհրապի նման լուսամիտ ազգայիններ կը ծառայէին: Արփիարեան Վան կ'առաքէ այդ օրերու համար յառաջդիմական գիրքեր եւ «անկրօնութիւն» տարածող գրականութիւն, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ վարժարանի փակման, իր դէմ եղած թշնամութեան պատճառով:

ԶԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՆԽՈՆՋ ՄՇԱԿԸ

1878-1889ին, կ'աշխատակցի Գրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ին, թղթակցութիւն հասցնելով Պոլսոյ ազգային հասարակական կեանքին մասին Զայկակ ծածկանունով: Գրիգոր Արծրունի կը հիանայ այդ թղթակցութիւններուն վրայ, որոնց իւրաքանչիւրին համար կը վճարէր 14-15 ռուբլի: «Մշակ»ի հակառակորդներն անգամ կը խոստովանին ու կ'արժեւորեն այդ աշխատակցութիւնները:

1884ին, մասնակից է «Արեւելք» օրաթերթի հիմնադրութեան: Թերթի բոլոր աշխատակիցները չունէին Արփիարեանի նոյն քաղաքական համո-

գումները ազգային զանազան հարցերու հետ կապուած եւ միւս կողմէ՝ համիտեան բռնութիւնը նաեւ մամուլին վրայ սանձարձակ տիրապետութիւն ունենալով, Արփիարեան «Արեւելք»ի խմբագրութենէն կը հեռանայ 1890ին:

Արփիարեանի «Օրուան Կեանքը» ընդհանուր վերնագիրը կրող քրոնիկները «Արեւելք»ի մէջ ուշադրութիւն կը գրաւէին: Անոնք ձեւով մը կը կազմեն այդ շրջանի պատմութիւնը: Իր օրով թերթը ամենէն ազդեցիկ լրագիրն էր, իսկ աւելի ուշ, «Հայրենիք»ով, Արփիարեանի ազդեցութիւնը կը կրկնապատկուի:

1887ին, արդէն «Մասիս» գրական պարբերականին գլուխը անցած, կը սկսի աւելի եւս պայքարիլ, իր համոզումները առաւել եւս կարենալ հասցնելու ամենուրեք: Ու հոն կը կոփուի իրա՛ւ խմբագիրը, կ'ընտրէ հրապարակագրական ու գրական ասպարեզները՝ իր դժուարին պայքարը մղելու:

Կարճահասակ, սակաւապետ, շատ պարզ ու համեստ երեւոյթով Արփիարեանը ուներ սուր նայուածքով գեղեցիկ աչքեր:

Իրեն կը մօտենան պոլսահայ կեանքի երիտասարդ ողջմիտ մտաւորական տղաքը՝ Գրիգոր Զօհրապ, Լեւոն Բաշալեան, Տիգրան Կամսարական, Մելքոն Կիւրճեան եւ դեմ՝ Երուխան, Երուանդ Օտեան, Արշակ Զօպանեան, Հրանդ Ասատուր, բոլորն ալ բազմատաղանդ: Բո՛լորն ալ շա՛տ բան կը պարտին Արփիարեանին:

Վերիվայրումներու շրջան մը կը բոլորէ «Մասիս»: Արփիարեան կը հրաժարի, երբ կը տեսնէ թէ իր յօդուածներուն կարգ մը հպումներ կատարած են: Թերթը կը դադրի ու ապա որպէս ամսաթերթ եւ անարժէք բովանդակութեամբ կը վերսկսի: Դարձեալ խմբագրութեան կու գայ Արփիարեան Նոյեմբեր 19, 1888ին եւ Նոյեմբեր 1890ին, Արփիարեանի ձերբակալութեան պատճառով: Այս վերջին շրջանը եղած է բեղուն: Խմբագրական մարմինն մաս կը կազմէին՝ իրմէ զատ, Լ. Բաշալեան եւ Հրանդ:

Արփիարեան եղաւ առաջինը հայ մտաւորականներու մէջ՝ ստեղծելու կապը Թուրքիոյ եւ

Ռուսաստանի երկու հայ հատուածներուն միջեւ, իրարու ծանօթացնելու եւ միացնելու համար զանոնք: Այսպէս, 1884ին ան կ'երթայ Կովկաս եւ անձամբ կը ծանօթանայ Արծրունիի, Րաֆիի, Պերճ Պռօշեանի, Ղազարոս Աղայեանի եւ կովկասահայ գաղութի կեանքին ու հաստատութիւններուն: Վերադարձին, առանձին յօդուածաշարքով մը «Արեւելք»ի մէջ կու տայ իր տպաւորութիւնները այս ճամբորդութենէն: Այս անգամ, Կովկասի ազգային կեանքն է որ կը ներկայացնէ պոլսահայութեան:

Արփիարեան գործածած է իր յօդուածներուն մէջ իր անունը եւ այլ պարագաներու մէջ՝ զանազան ծածկանուններ, խուսափելու համար տեղական ոստիկանական հետապնդումներէն: Ստորագրած է Հայկակ, Հրազդան, Հրպետ, *** եւ Ա.Ա.:

Հիասթափութեան ծանր շրջան մը սկսած էր բոլորել հայութիւնը Պերլիի Վեհաժողովէն ետք, երբ Խրիմեանի գլխաւորած հայկական պատուիրակութիւնը ձեռնունայն եւ յուսահատ վերադարձած էր Կ. Պոլիս, ի հեճուկս Սան-Սթեֆանոյով նախապէս թուրքերու կողմէ ընդունուած նպաստաւոր պայմաններուն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԸ

Բաղէշէն կ'ընտրուի Ազգային Ժողովի երեսփոխան: Պատրիարքութեան պահպանողական տարրը արդէն սարսափի կը մատնուի, որովհետեւ Արփիարեան նախ հակակառավարութիւն ըլլալէ բացի՝ իր քննադատութիւնները ունէին յեղափոխական շեշտաւորումներ: Պէ՛տք էր ամէն զնով արգիլել անոր մուտքը եւ գործի անցնելով՝ յետադիմականներ կը գրեն Բաղէշի Գաւառական Ժողովին, թէ Արփիարեանի ընտրութիւնը բեկանուած է կանոնական խախտումներու պատճառով, հետեւաբար ընտրուելու է ուրիշ թեկնածու մը: Այս քայլը սպասուած արդիւնքը չի տար եւ բաղէշցիները կը պատասխանեն թէ քուէներու բացարձակ մեծամասնութեամբ՝ Արփիարեան դա՛րձեալ երեսփոխան ընտրուած է:

Այսպիսով, Արփիարեան, առաջին օրէն կը դառնայ ազդեցիկ անդամը Ազգային Ժողովին:

Խիստ եւ կտրուկ են իր խօսքերը: Նուրեան եւ Արփիարեան զիրար ատեցին. Նուրեան Բարձրագոյն Դրան (վարչապետարան) մարդն էր, մինչ Արփիարեան հայ ժողովուրդի շահերը պաշտպանող ազգայինն էր:

Դժբախտաբար, չունինք մեր տրամադրութեան տակ Ազգային ժողովին արձանագրութիւնները կարենալ ընելու իրա՛ւ գնահատանքը այդ բանավեճերուն: Եղած են պահեր, երբ Արփիարեան ստիպուած է եղեր Նուրեանը ապտակել...: Այսուհանդերձ Բ. Դումը, օրը-օրին տեղեակ կ'ըլլար այդ ամենուն. Արփիարեան գիտեր, սակայն, որ դիւանագիտութիւնը տակաւին իր սեռը չէր եղած:

ՊՈԼՍՈՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԸ

Կը կարծուի թէ 1889ին Արփիարեան մտած ըլլայ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՍԴՀԿ) շարքերէն ներս: Յեղափոխական շարժումը տակաւ կ'աշխուժանայ: Վանի Արմենական շարժումէն երկու տարի ետք ծնունդ կ'առնէ Հնչակեան Կուսակցութիւնը: Յեղափոխական շարժումը կը լայննայ հասնելով այլ գաւառներ ու Կ. Պոլիս: Հնչակեաններու ցոյցը՝ ծանօթ պատմութեան մէջ Գում-Գաբուի Ցոյց անունով, Յուլիս 15, 1890ին, անցաւ ձախող: Չէ ճշդուած յստակօրէն տակաւին թէ Արփիարեան մասնակից դարձա՞ծ է այս ցոյցին: Ինչպէս նաեւ չէ ճշդուած Արփիարեանի հնչակեան ըլլալու ճշգրիտ թուականը: Գիտենք որ Լոնտոնէն «Հնչակ» պաշտօնաթերթի խմբագիրը՝ Ռուբէն Խանազատ, Կ. Պոլսոյ մէջ կը ծանօթանայ Արփիարեանին եւ կը ջանայ համոզել զինք մտնելու ՍԴՀԿ շարքերը: Սակայն հաստատակամօրէն ան չէր ընդունած մտնել շարքերը: Նոյնպէս, Խանազատ դիմած էր Խրիմեան Հայրիկին, բացատրելու համար սոցիալիզմի գաղափարաբանութեան կարեւորութիւնը եւ Հայրիկ մերժած էր այդ գաղափարը որդեգրել յեղափոխական մեր շարժումին համար:

Գում-Գաբուի ցոյցէն ետք, Արփիարեան կ'անցնի Կովկաս, իսկ վերադարձին՝ Նոյեմբեր 9, 1890ին կը ձերբակալուի, սակայն կարճ ժամանակ ետք ազատ կ'արձակուի 1891ի Ս. Ծնունդի օրը,

շնորհիւ ոստիկանութեան կողմէ իրեն պարտադրուած «մեղայագիր»ի մը, որուն համար Դաշնակցութիւնը մեղադրեց զինք, այդ թուղթին մէջ տեսնելով դաւադրութիւն: Իրեն հետ կ'արձակուին Վահրամ պէյ Տատեան եւ Տոքթ. Յ. Թիրեաքեան, ինչպէս նաեւ՝ 73 այլ հայ բանտարկեալներ:

Յուլիս 13, 1891ին, Փարիզէն ժամանած Յովհաննէս Շահնազարի հետ կը հիմնէ «Հայրենիք» օրաթերթը, որուն շուրջ կը համախմբուին երիտասարդ տաղանդաւոր գրողներ՝ Գրիգոր Զօհրապ, Տիգրան Կամսարական, Լեւոն Բաշալեան եւ Միքայէլ Կիւրճեան: Ըմբոստ եւ խիզախ թերթ մըն էր այս: Արփիար, իր փաստաբան ընկերոջմէ աւելի ուժ առած, անխնայ կը յարձակի հայ փաշաներուն, պատրիարքին ու բոլոր հարուստներուն վրայ: Իր պատկանած կուսակցութեան գաղափարաբանութիւնը յստակօրէն կը դրսեւորուէր «Հայրենիք»ի առաջնորդող յօդուածներուն եւ սիւնակներուն մէջ: Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր վերելքի ճամբուն վրայ կը գտնուէր, մինչ Արփիարեան կը նկատուէր արդէն կուսակցութեան ամենէն յարգուած ղեկավարներէն մին: Թերթը կը մնար օրուան ամենէն ազդեցիկ մամուլը:

Այս իրողութենէն մեկնելով, ՀՀԴ կը նշմարէ խորհրդաւոր արգելք մը, որ վտանգ կը սպառնայ իր ծաւալումին: Ուստի ե՛ւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը տապալելու, ե՛ւ իր տեղը քաղաքական հրապարակի վրայ ամրապնդելու ձեւը կը մնար տապալել անոր ողնայարը կազմող անձը՝ Արփիարեանը: Այս մտադրութեամբ՝ Դաշնակցութիւնը աւելի խիստ պայքար կը մղէ, զրպարտելով զինք որպէս դաւաճան, լրտես, մինչեւ իսկ՝ մահուան դատապարտելով զինք:

Առաջին մահափորձը Արփիարեանի վրայ տեղի կ'ունենայ Կ. Պոլսոյ մէջ, Եւրոպական Ս. Ծնունդի օրը, Դեկտեմբեր 25, 1895ին: (Ի՛նչ զուգահիւսութիւն. Նոյն օրուան կը զուգահիւսէր նահատակութիւնը Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի, մօտ քառասուն տարիներ ետք, Նիւ Եորքի մէջ): Արփիարեան կուրծքէն կը ստանայ դաշոյնի երեք հարուած, ծանր կերպով վիրաւորուելով, սակայն իրեն տրուած բժշկական խնամքին շնորհիւ

կ'ապաքինի եւ կը վերապրի:

Արփիարեան իր բացարձակ ազատական գաղափարներով թէ գործով ունեցաւ թշնամիներու երեք խումբ: Առաջինը՝ Կ. Պոլսոյ վերին հիմնաւորուած խաւը, որ կը շարունակէր մնալ պահպանողական, պահելով իր կապերը Օսմանեան իշխանութեան եւ Բ. Դումին հետ: Արփիարեան հրապարակագրական յեղափոխութիւն մը սկսած էր այդ Էֆենտիներուն դէմ: Օրինակ, մեծ յանդգնութիւն էր, այդ օրերուն, մոռնալ հայ վսեմաշուք Էֆենտիներու տիտղոսները, կամ անուանել հայ փաշաները իրենց աւագանի անունով: Արփիարեան կը մերժէր նկարագրել անոնց հարսանիքներն ու մեռելները, ոչ ալ կը գրէր «գոհունակութեամբ կը տեղեկացնենք թէ...» կամ «խորին ցաւով...»:

Երկրորդը՝ Զ.Յ. Դաշնակցութիւնը, որ զինք կը նկատէր իրեն մրցակից՝ ազգային եւ միջազգային քաղաքական դաշտերէն ներս, ինչպէս յիշեցինք վերը: Ի վերջոյ, պէտք չէ մոռնանք որ երկու կուսակցութիւններն ալ նոյն գաղափարական դպրոցէն կ'առաջնորդուէին - Սոցիալիզմ:

Երրորդը կազմեցին ներքին՝ հնչակեան ղեկավարներն ու շարքերը, որոնք ի վերջոյ, դժբախտաբար պիտի դառնային իր մահուան պատճառ:

Պոլսոյ ամիրայական դասակարգը թշնամութեամբ կը լեցուի Արփիարեանի յանդգնութեան դէմ եւ կը փորձէ թերթը փակել: Արփիարեան եւ իր ընկերները կը յաջողին վերստին հրատարակել թերթը եւ շարունակել պայքարը յանուն հայ ժողովուրդի շահերուն:

Կ'ԱՆՏՆԻ ԼՈՆՏՈՆ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՄԲ

Արփիարեանի համար Պոլիս ապրիլը գրեթէ անկարելի դարձած էր այլեւս: Կառավարական եւ ոստիկանական հետապնդումներն ու հալածանքները հետզհետէ կը դառնային յաճախակի: Միւս կողմէ, գրաքննութիւնը թոյլ չէր տար մամլոյ ազատութիւն եւ սեղմումներով թերթերը կը փակուէին: Ուրիշներու կարգին, Արփիարեան ու Բաշալեան 1896ին կ'անցնին արտասահման:

Արփիարեան Լոնտոնի մէջ կը հիմնէ «Մարտ»

ամսագիրը՝ «Հնչակ» ՍԴՀԿ պաշտօնաթերթին փոխարէն: Թերթը կը տեւէ 1897էն 1901, միայն քաղաքական եւ կուսակցական բովանդակութեամբ: Արփիարեան 1898ին, գործակցաբար Լեւոն Բաշալեանի հետ, կը հիմնէ նաեւ գրական ու ազգային «Նոր Կեանք»ը, որ կը տեւէ մինչեւ 1901: Վերջինս կը դառնայ փայլուն բեմ մը, ուր լոյս կը տեսնեն գեղարուեստական արժէքով գրական ստեղծագործութիւններ: Բաշալեան եւ Երուանդ Օտեան միշտ մնացին Արփիարեանի կողքին:

ՊԱՏՈՒՅ ԱՏԵԱՆ

Դաշնակցութիւնը հետզհետէ աւելի կը սաստկացնէ Արփիարեանի դէմ հալածանքը եւ իր պաշտօնաթերթին՝ «Դրօշակ»ի 1899ի բացառիկին մէջ լոյս կ'ընծայէ Արփիարեանի ոստիկանական հարցաքննութեան իբր թէ հարազատ ատենագրութեան պատճենը՝ հայերէնի թարգմանուած, հաւաստիացնել ջանալով թէ Արփիարեան թուրք գաղտնի ոստիկանութեան վճարեալ մատնիչն է: Անշուշտ Արփիարեան բացարձակապէս կը հերքէ:

Արշակ Զօպանեան Դաշնակցութեան կ'առաջարկէ Պատուոյ Ատենաի մը կազմութիւնը՝ խնդիրը քննելով վերջնական վճիռ մը արձակելու համար: Զօպանեանը յարգուած եւ անկուսակցական (այդ օրերուն) գրող մըն էր, որ վարկ ունէր հասարակութեան մէջ եւ կը սպասուէր որ Դաշնակցութիւնը իր արդար առաջադրութիւնը նկատի ունենար:

Արտասահմանի բոլոր գաղութներուն մէջ վրդովումը համատարած կը դառնայ: Հնչակեան Կուսակցութիւնը, չէզոք ու պարկեշտ սրտցաւ հայեր, ազգայիններ ուժգնօրէն կը պահանջեն նման Ատենաի մը կազմութիւնը: Աննախընթաց երեւոյթ մը, անկասկած, ազգային մեր իրականութենէն ներս: Բայց Դաշնակցութիւնն ու իր պաշտօնաթերթը միշտ խոյս կու տան բոլոր հրաւերներէն, գիտնալով որ պիտի կորսնցնէին դատը:

Դժբախտաբար, Արփիարեանի կուսակցութիւնն ալ իր կարելի չըրաւ լաւապէս պաշտպանելու իր ղեկավար ընկերը եւ պէտք եղած զօրութեամբ հակահարուած չտուաւ Դաշնակ-

ցութեան: Հնչակեաններ տղայաբար մօտեցան այս հարցին, առանց գիտնալու որ Արփիարեանի միջոցով հարուածը պիտի հասներ իրենց:

Կը մնար որ ժընեւի մէջ Պատժական դատարանը դատեր զրպարտիչը, որովհետեւ «Դրօշակ»ի օրինական բնակութեան հասցէն հոն էր: Այդ իսկ չեղաւ: Անկասկած, վճիռը թանկագին պիտի ըլլար եւ ամուր հարուած մը ՀՅԴին: Թերեւս ալ ՀՅԴ պէ՛տք ունէր նման ցնցումի մը՝ ազատելու համար իր ծաւալողապաշտ մենատիրութեան մոլուցքէն:

ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ Ս.Դ.Հ.ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԵՆ ՆԵՐՍԵՒ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄ

Արդէն սկսած էին կուսակցութենէն ներս պառակտումները, դաւադրութիւններու, մեծ եսերու ցաւալի հետեւանքներու պատճառով... այնքան մը որ այլեւս դժուար է գիտնալ թէ ո՛վ որո՛ւ հետ է: Արփիարեան, Սեպտեմբեր 28, 1896ին, Կուսակցութեան Ա. Պատգամաւորական ժողովով կը յաջողի ԱԼՕ եւ Մարօ Նազարբէկեան ամուլը կուսակցութենէն արտաքսել տալ, բայց այս յաջողութիւնը հետագային շատ աւելի սուղի պիտի նստէր իրեն: Չոյզը կը հրաժարի: Պէ՛տք է արձանագրել որ մինչեւ այդ օրը, ամբողջ ինն տարիներ, ՍԴՀԿ կը գտնուէր Նազարբէկեան զոյգի եւ անոր կողմակիցներու ձեռքը, որոնք զոհողութիւններու գնով կուսակցութեան վարկը հասցուցած էին մինչեւ միջազգային քաղաքական աշխարհ: Սակայն սոցիալիստական ծրագրին եւ գործունեութեան դէմ էր մասնաւորաբար պոլսահայ մտաւորականութիւնը: Նազարբէկները՝ ծնունդով Կովկասէն, այնքան ալ լաւատեղեակ չէին գաւառի հայութեան կեանքին: Չոյզը 1887ի հիմնադրութենէն մինչեւ 1896ի Չէթունի յաղթական հերոսամարտը պահեց իր ամուր դիրքերը: Աւանդական կեդրոնին ընդդիմադիրները՝ Արփիարեան, Տամատեան, Սվազը, Լեւոն Մկրտիչեան, Անտոն Ռշտունի, Աղասի, Ապահ, ձեռք կը ձգեն կեդրոնը, որուն կը միանայ Ս. Սուրենեան: Դուրս կը մնան Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեաններ, Ռուբէն Խանազատ, Ռուբէն Բերբերեան, Սազունի:

Հնչակեան Կուսակցութեան տագնապը շարունակուեցաւ 1896էն մինչեւ 1901:

Նոր Կեդրոնը «Հնչակ» պաշտօնաթերթին կ'ուզէ տիրանալ, բայց Նազարբէկները դատական միջամտութեամբ թերթը կը պահեն իրենց ձեռքը եւ ընդդիմադիրներ կը ստիպուին հրատարակել իրենց թերթը՝ «Նոր Կեանք»:

Վերակազմեալ Հնչակեան նորակազմ կեդրոնին մէջ բուռն բախում տեղի կ'ունենայ Արփիարեանի եւ Տամատեանի միջեւ: Իրենց Բ. Պատգամաւորական ժողովը, որ տեղի պիտի ունենար երեք տարիէն, ստիպուած կ'ըլլան հրաւիրել աւելի կանուխ՝ 1896 Յունուարին, այս անգամ Աղէքսանդրիոյ մէջ:

Ընդդիմադիրներ կ'որդեգրեն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն անունը, տարբերուելու համար հնչակեաններու Նազարբէկի թեւէն:

Ամերիկայի շրջանակը Վերակազմեալներու խմորման հնոցն էր եւ հոն Ամերիկան ներկայացուց Կարապետ Յ. Փափագեանը: Իսկ Նազարբէկեանի կողմէ անշուշտ ոչ մէկ պատգամաւոր ղրկուած էր: Նոր Կեդրոնական Վարչութիւնը կը կազմուէր հետեւեալներէ՝ Ս. Սվազը, Արփիարեան, Կ. Փափագեան եւ Փ. Աղամեան:

Արփիարեան կը դառնար Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան ամուր կերպով յարողներէն մին. թեւեւ, աւելի ուշ, դժգոհ՝ անկէ ալ կը հեռանայ, դարձեալ միշտ հին թէ նոր կուսակցական ընկերներու վեճերուն, կռիւներուն, դաւերուն հետեւանքով: Եւ յոգնած որքա՛ն ֆիզիքապէս այնքան բարոյապէս, կը հրաժարի կուսակցութեան կեդրոնէն վերջնական կերպով, Յունուար 15, 1901ին, ըստ իր նամակներէն քաղուած տեղեկութեան:

Իր ազգասիրական ու ընկերական զգացումներով, խորապէս վիրաւորուած արժանապատուութեան զգացումներով կը տառապէր եղած դէպքերէն: Բարեբախտաբար, ան իր գրիչը լքող չեղաւ. այդ կոչումին մնաց հաւատարիմ, հակառակ անոր որ տարիներէ ի վեր ապրած էր անօթի, այլեւս անտանելի ցնցոտիներուն մէջ պարուրած իր ա՛յնքան վտիտ մամինը:

Իր բարեկամները, իր համակիրները, որոնց

կարգին Վահան Թեքեան, Միքայել Կիրճեան, Վահան Մալեգեան եւ Տիգրան Կամսարական, իրմէ թախանձագին կը խնդրեն քաշուիլ կուսակցական քաղաքական գործունեութենէն ու նուիրուիլ միայն գրական աշխատանքի: Կ'ուզեն նկարագրել օգտակար ըլլալ իրեն մինչեւ Պուկարիայէն, Փարիզէն ու Միացեալ Նահանգներէն, մա՛նաւանդ Եգիպտոսէն: Թէեւ հրաւերները կը ստանայ, սակայն դեռ հեռու է ընդունելէ զանոնք:

ԿՈՒ ԳԱՅ ՎԵՆԵՏԻԿ

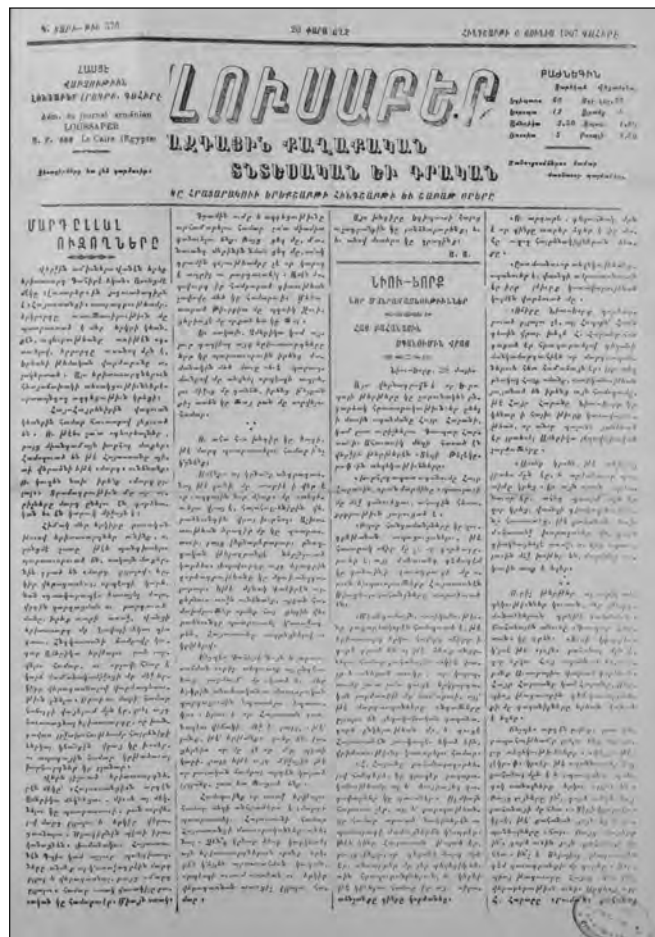
Կը մեկնի Վենետիկ, 1901ին: Հոն կը յուսայ քիչ մը հանգստանալ եւ Միսիթարեաններու գրադարանէն օգտուելով պարբերական մը հրատարակել: Կ'ուզէ հսկել եղբորորդիին՝ Փիլիպին վրայ, զոր կը սիրէր զակի մը պէս եւ որ իտալական դպրոցի մը մէջ կ'ուսանէր:

Վենետիկի մէջ կը սկսի հրատարակել «Հայ Հանդէս» պարբերականը իր խմբագրութեամբ: Այդ միջոցին ալ կը գրէ իր գլուխ-գործոցը՝ «Կարմիր Ժամուց» վեպը: Բայց թերթը կ'ունենայ կարճ կեանք մը՝ տասը թիւ (1902-1903): Թերթին դադարեցումը տեղի կ'ունենայ Արփիարեանին դէմ գործադրուած երկրորդ մահափորձին հետեւանքով, այս անգամ իր նախկին կուսակցական ընկերներուն կողմէ, Փետրուար 22, 1903ին: Ան լա՛ւ գիտէր այդ մահափորձին հեղինակին անունը, բայց մերժեց ոստիկանութեան դիմել, հայութեան ներքին աղտոտ խնդիրները երեւան չբերելու եւ մամուլին նկիւժ չդարձնելու համար:

Նկրթական ամենէն անձուկ օրերը կ'ապրի ան: Փոքր վարձատրութիւն «Մշակ»էն, «Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի» պարբերականէն: Այսչա՛ւի: Միսիթարեաններ իրեն կ'իմացնեն, գրեթէ պաշտօնապէս, թէ պէտք է մեկնի Վենետիկէն, առանց յայտնելու այս ազդարարութեան բո՛ւն պատճառը, բայց զայն հետեւցնելը դիւրին է:

ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՅԸԸ ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ ՆԱՅԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կ'անցնի վերջապէս Եգիպտոս, 1905ի Օգոստոս ամսուան մէջ: Կը վարէ եռօրեայ «Նուսաբեր»ի

խմբագրութիւնը, ինչպէս նաեւ կ'աշխատակցի «Շիրակ» գրական ամսագիրին, որ կը հրատարակուէր Վահան Թեքեանի եւ Միքայել Կիրճեանի խմբագրութեամբ:

Եգիպտոսի մէջ ալ, Արփիարեան գիտէր թէ զինք պիտի սպաննէին: Գիտէր նոյնպէս, թէ հարուածը ո՛ր կողմէն պիտի գար: Այս մասին գրած ու խօսած էր քանի մը անգամ: Ոմանք սխալմամբ կը կարծէին թէ հալածախտէ է որ ան կը տառապէր: Վենետիկի մահափորձին հեղինակը չէր յուսահատած:

Գահիրէի մէջ, Արփիարեան առ հասարակ Փիլիպին հետ դուրս կ'ելլէր իրիկունները: Գիշեր մը, սակայն, առանձինս տուն կը վերադառնայ իր աշխատանքէն վերջը: Ճամբուն վրայ կը հանդիպի, ըստ սովորութեան, նպարավաճառի խանութ մը, քիչ մը պանիր ու հաց գնելու համար: Գնումէն յետոյ, կը շարունակէ ճամբան դէպի տուն: Քիչ ետք,

այդ փողոցին մեջ, ատրճանակի երկու հարուածներ՝ կռակէն, կը զարնեն Արփիարեանը, որ ծանրօրէն վիրաւորուած, գետին կ'իյնայ իսկոյն, իրեն օգնութեան հասնողներուն կ'ըսէ միայն. «Հայ եմ»: Ասոնք իր վերջին երկու բառերը կ'ըլլան, իր վերջին շունչը ականդելու ատեն: Այս ահաւոր ոճիրը տեղի կ'ունենայ Փետրուար 12, 1908ին: Անչափելի է այն վնասը՝ զոր ազգը ունեցաւ Արփիարեանին սպանութեամբը: Վիշտը դարձաւ համազգային:

Անսխալութեամբ եւ իսկապէս փառաշուք յուղարկաւորութեամբ թաղում մը կ'ունենայ Արփիարեան, իր մեծութեանը արժանի: Գրեթէ ամբողջ հայ գաղութը ներկայ կ'ըլլայ: Անշուշտ այս միութարանք մը չի կրնար նկատուիլ, բայց եւ այնպէս ցոյց կու տայ թէ հայ ժողովուրդը չէր հաւատացած Արփիարեանի դէմ եղած զրպարտութիւններուն եւ կը յայտնէր իր համակրութիւնն ու յարգանքը իրեն, որ եղած էր մեծ գրող մը, հրապարակագիր մը եւ ազգասէր գործիչ մը:

Ժողովրդական հանգանակութեամբ մը՝ հոգածութեամբը իր բարեկամներուն, իր յուշարձանը կանգնուեցաւ Գահիրէի Հայոց գերեզմանատան մէջ, Փետրուար 12, 1911ին, ուրեմն իր նահատակութեան ճիշդ երրորդ տարեդարձին օրը
Հ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻՆ ԾՆՈՒՆԴ ՏՈՒՈՂ
ՀԵՌԱՏԵՍ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՄԻՏԵԸ

Ինչպէս պիտի գրէր Արփիարեանով սքանչացած Վահան Մալեգեան, ազգը կարծես կորսնցուցեր էր իր գեղեցկագոյն յատկութիւններէն մէկը, - անձկութեան պահերու մէջ մոռացութեան տալու երբեմնի հակամարտութիւնները, կողք կողքի սեղմուելու, նոր ուժ մը գոյացնելու եւ միութեան ու փոխադարձ օգնութեան մթնոլորտի մը մէջ իրենց վերքերը դարմանելու զմայլելի յատկութիւնը:

Այս տխուր կացութիւնը եւ անկէ գոյանալիք վտանգը ա՛յնքան ակներեւ էին որ՝ շատեր կը բաղձային կեդրոնական մարմնի մը ստեղծումը: Մարմին մը, որ դառնար առանցք մը, միութեան կապ մը դառնար ազգին ցրուած հատուածներուն համար, իր շուրջը համախմբէր զանոնք եւ անոնց գոյացնելիք բովանդակ ուժը: Չարմանալի չէ որ նոյնիսկ յեղափոխականներ այս մտածման յանգած

Մալեգեան

էին վերջ ի վերջոյ, իրենց արկածախնդիր գործունեութեան ողբալի արդիւնքը տեսնելով:

Վենետիկէն, ուր տարագրութեան հովերը նետեր էին զինքը, Արփիարեան 1904 Յունուար 6ին, Հ.Բ.Ը. Միութեան կազմութենէն երկու տարի առաջ, օրուան ազգային կացութեան տխուր վիճակը պատկերացնող նամակի մը մէջ կը գրէր Վահան Մալեգեանին. «Կը խորհէի թէ արդեօք աւելի օգտակար պիտի չըլլա՞ր հիմնել «Ազգային Ընկերութիւն» մը, նպատակ ունենալով հայոց տնտեսական եւ մտաւորական զարգացման նպաստել, առանց սակայն քաղաքական ու յեղափոխական ձեռնարկներու: Այս խնդրին վրայ ինքնիրենս շատ մտածեցի, անոր ամենամեծ օգտակարութիւնը ըմբռնեցի, բայց միեւնոյն ատեն յանգեցայ այն եզրակացութեան՝ թէ այդպիսի ընկերութիւն մը շատ արգելքներու պիտի հանդիպի, որոնց զլուխը պիտի ըլլայ անշուշտ գոյութիւն

Թաւանճեան

ունեցող կուսակցութեանց կողմէ ձեզի դեմ ամենասաստիկ հալածանք մը որ մինչեւ մարդասպանութիւն պիտի կարենար յառաջանալ: Այսպիսի պայմաններու մէջ լաւագոյն է «կրթասեր»ին նման համեստ ծրագրին մէջ պարփակուիլ, գործունեութեան ասպարեզը նահանգ մը միայն ընել, (Արփիարեան աչքի առջեւ ունէր Կիլիկիան), հեռաւոր նպատակակէտի մը ժամանումի հաստատ առաջադրութեամբ: Ընկերութեան յաջողութիւնը եւ ապագան բոլորովին կախում ունի իր կազմակերպական նկարագրէն: Ինչպէս որ այս մասին խօսեցանք, իմ կարծիքս է թէ՛ տեսակ մը oligarchie կազմելու է: Հիմնադիր անդամները զիրար լաւ ճանչնալու եւ, իրարու վրայ փոխադարձ վստահութիւն ունենալու են»:

Արփիարեան արդէն փոխուած ու փորձառութիւն շահած ազգայինն էր, որ կը հաւատար թէ քաղքենի տարրը միայն կրնար իրականացնել այդ

սակաւապետութիւնը:

Մինչեւ մարդասպանութիւն գացող յեղափոխականները չէին խնայած Ունճեանի, Թաւանճեանի նման հայերու, որոնք խորապէս կը սիրէին իրենց ազգը եւ ոգեւին կ'աշխատէին իրենց ազգակիցներու բարիքին համար:

ԳՐԱԿԱՆ ԻՐ ՀՈՒՆՁԸ

Կը հրատարակէ գրական չորս նախափորձեր՝ «Դատապարտեալը» 1885ին, «Երագի մը գինը» 1884ին, «Կատակ մը» 1884ին եւ «Ապուշը» 1886ին: Նորավէպեր, որոնք կը միացնէ մէկ հատորի մէջ՝ «Կեանքի Պատկերներ» ընդհանուր խորագրի տակ: Դարձեալ այս շրջանին «Մասիս»ի եւ «Արեւելք»ի մէջ կը հրատարակէ «Սրտի Յաղթանակը», «Հոգու Չաւակը» նորավէպերը եւ ուրիշներ:

Իր կարեւոր գործն է «Կարմիր Ժամուց»ը, որ Արփիարեան կը սկսի հրատարակել 1902ին, իր «Հայ Հանդէս»ին մէջ. բայց աւելի ուշ՝ ան ամբողջովին լոյս կը տեսնէ «Բանքեր Գրականութեան եւ Արուեստի» պարբերականին մէջ, 1903ին: Առանձին հատորով վերհրատարակուած է ան առ նուազն եօթ անգամ: Այս գործը ազգային յեղափոխական կեանքէ առնուած վէպ մըն է, բայց իրականութեան մէջ՝ ան կը ներկայացնէ երկու հակադիր տարրերու մտածելակերպը, պայքարը:

Յեղափոխական գաղափարներով յագեցած է իր «Ոսկի Ապրջան»ը, որ «Շիրակ» ամսագիրը կը հրատարակէ 1906ին: «Կարմիր Ժամուց»ի ծաւալով այս գործը նախ լոյս տեսած է «Խնդամովիկ Աղջիկը» խորագրով, 1886ին, «Արեւելք»ի մէջ եւ արտատպուած է նոյն տարին Թիֆլիսի «Մշակ»ին մէջ:

«Մինչեւ Երբ» պատմուածքը լոյս տեսած է «Մասիս»ի մէջ, 1889ին, «Հարուստին Կոչումը» վերնագրին տակ: Արփիարեան գայն կը վերամշակէ եւ կը հրատարակէ Գահիրէի «Շիրակ» ամսագրին մէջ, 1906ին: Նիւթը միայն Կ. Պոլսոյ աշխատաւորական կեանքին չի վերաբերիր. այլ նաեւ՝ մայրաքաղաքին մէջ աշխատող գաւառացի հայ պանդուխտներուն: Արփիարեանի միակ գրական, գեղարուեստական արտադրութիւնն է այս՝ պանդուխտներու կեանքէն առնուած, եւ հարազատ ու

վաւերական ու սիրտ ճմլող վկայութիւններով:

Ու դեռ ունի պատմուածքներու շարք մը՝ «Երազի Մը Գինը», «Կատակ Մը», «Դատապարտեալը», «Դերասանուհին», «Սիմոնական Տէրտէրը»,

«Հոգեկան Ուժ», «Սրտին Յաղթանակը», «Հոգու Չաւակ», «Հաճոյքի Համար», «Ազգիս Բարերարները», «Օրինեալ Գերդաստանը», «Արուեստահանդէս Գացող Կովկասցին»:

Դ. ԲԱԺԻՆ

ԱԿԱՆԱԲՈՐ
ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԸ (ՎԱՆԷ) ԱՐԶՈՒԵԱՆ

Կեսարիա, 1874 – Նիւ Ճըրզի, Յունիս, 3, 1933

Արզուեանին մէջ գտայ ուժեղ
Նկարագիր մը,
սուր իմացականութիւն մը,
խիզախ ու ծրագրել
գիտցող միտք մը, հանրային
գործին նուիրուած,
ամէն զոհաբերութեանց
պատրաստ հոգի մը:
Արշակ Զօպանեան

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Արզուեան Ալեքսան, յեղափոխական անունով՝ Վահէ Կեսարացին, համեստ ընտանիքի զաւակ մըն էր: Աշակերտած՝ Կ. Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանին մէջ, դասընկեր ըլլալով Տոքթ. Յ. Արթինեանի, իսկ դպրոցէն դուրս մտերիմ ընկերը անոր: Արթինեան կը մեկնի Ֆրանսայի Նանսի քաղաքը՝ բժշկութիւն ուսանելու, Վահէ եւս կ'երթայ Նոյն քաղաքը, մեքենական Նորահնար արօրներ շինող «Տոմպայի» գործարանին մէջ աշխատելու: Կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ գործարանին արօրները հայ երկրագործներուն կը ծանօթացնէ, անոնց կիրարկումը Փոքր Ասիոյ մէջ տարածելու համար: Այդ օրերուն, Պոլսոյ «Հայրենիք»-ին մէջ ստորագրած է քանի մը յօդուածներ:

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

1894-95ի հնչակեան յեղափոխական գործունեութեան մասնակցող ամենէն յանդուգն երիտասարդ ուժերէն մին էր ան, Արփիարեանի, Արթիւր

Օհանջանեանի, Տիրան Զելէկեանի եւ այլ ղեկավարներու կողքին: Արփիարեան, այդ օրերուն, Կ. Պոլսոյ հնչակեան մասնաճիւղին ղեկավար ուժերէն մեկն էր, իր յեղափոխական թաքուն գործունեութեան մասին երբեք չէր արտայայտուեր Նոյնիսկ մտերիմներուն: Արփիարեան ինքն իսկ, 1896ին Պոլսէն հեռաւալէն յետոյ, Փարիզի մէջ ամենամեծ գովեստներով փարիզաբնակ պոլսահայ մտաւորականներուն եւ Նոյն ինքն Զօպանեանին Արզուեանը կը ներկայացնէ որպէս անվախ, կորովի ու նուիրուած յեղափոխական մը:

Արզուեան ունեցաւ կարելորդ դեր մը Պապը-Ալիի 1895ի ցոյցին մէջ եւ Նոյն տարուան Չեթանի ապստամբութեան միջոցին քաջարի ապստամբներուն նիւթական օգնութիւն հասցուց օրինաւոր ու ապօրինի միջոցներով: Հաւաքուած դրամը կը դրկէ Լոնտոնի Հնչակեան Կեդրոնը: Դարձեալ ինք, հայոց առաջին կոտորածէն յետոյ, Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ հայ բողոքարկու համախմբումին պարագլուխներէն մին եղած էր, որ այդ տենդայոյզ օրերուն ձերբակալուած հայերուն մէջէն ամենէն ծանր հարցաքննութեանց ենթարկուած էր եւ ունեցած՝ ամենէն խիստ պայմաններու մէջ բանտարկութիւն: Սակայն մշտնջենական բանտարկութեան պատիժէն ան կրցած էր ազատիլ մի միայն շնորհիւ կորովի միջամտութեանը ֆրանսա-

կան դեսպանատան, ուր կը գտնուէին զինք ճանչցող ու գնահատող պաշտօնատարներ:

Ազատ արձակուելէն ետք, Վահէ կը վերսկսի իր յեղափոխական գործունեութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ, մինչեւ որ Պոլսոյ հնչակեան մասնաճիւղը իբր պատուիրակ զինք կ'ուղարկէ Լոնտոն՝ հաշիւ պահանջելու Նազարբէկեանի կեդրոնէն, որուն ուղարկուած կարեւոր գումարներուն Չեյթուն չհասցուած ըլլալուն, ինչպէս եւ այլ պատճառներու համար՝ Պոլսոյ ընկերներուն մօտ մեծ դժգոհութիւն յառաջացած էր:

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ

Արփիարեան Արզուեանէն առաջ արդէն Պոլսէն հեռացած ու գացած էր Լոնտոն, ենթադրելով որ Նազարբէկի եւ իր «կեդրոն»ին հետ համագործակցիլ հնարաւոր էր: Ծանր բախում ունեցած էր անոր հետ եւ Փարիզ դարձած: Արզուեան Լոնտոն հասնելէն եւ իրեն յանձնուած քննութիւնը կատարելէն ետք, խզումը վերջնական եղաւ: Այդ միջոցին է որ Արփիարեան, Մ. Տամատեան, Ռշտունի, Արզուեան, Սուրէն Սուրենեան, Լ. Բաշալեան, Լ. Մկրտիչեան, Մ. Սվազլը եւ իրենց համախոհ խումբ մը արեւմտահայ հնչակեան ծանօթ գործիչներ որոշեցին բաժնուիլ «սոցիալ-դեմոկրատ» հնչակեան Նազարբէկեան կեդրոնէն եւ Նոյնիսկ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութենէն եւ ստեղծել զուտ ազգայնական ծրագրի մը վրայ հիմնուած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը: Նազարբէկ, որ Արփիարեանի Լոնտոն ժամանումը «Հնչակ»ի մէջ ծանուցած էր՝ անոր անունը ամենայնաբաւժից ներքողներով յիշատակելով, անջատումէն յետոյ՝ զայն Հնչակեան Կուսակցութիւնը պառակտելու, հայ յեղափոխական շարժումը քանդելու գաղտնի պաշտօնով Նազըմ փաշայէն արտասահման ղրկուած մատնիչ հռչակեց...:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԵՐԱՋԻ ՄԸ ՍԿԻԶԲԸ

Այդ անջատման պատմութեան ընդմէջէն, միջազգային ընկերվարութիւնն ու արեւմտահայ ազատագրութեան շարժումը իրարու խառնող

«տեռորական» արարքներով ու մասնական ցոյցերով գործող *ազիտացիան* ամուլ ու վնասակար կը նկատուէր ողջմիտ կուսակցականներու կողմէ եւ թրքահայ «հարց»ին, աւելի ճիշդ՝ Հայ Ազգային Դատին հնարաւոր լաւագոյն լուծումը կիլիկեան ապստամբութեամբ մը հայկական պետութեան մը կորիզին ստեղծման մէջ միայն կը տեսնէին, որով եւ այդ խումբ մը ազգասէր հնչակեաններու նախաձեռնութեան մէջ Նազըմի մատը տեսնելը այնքան ծիծաղելի որքան զգուշի գրպարտութիւն մըն էր: Վերակազմեալներու թաքուն նպատակն էր՝ լուրջ պատրաստութիւններէ յետոյ պատեհ թուելի մը Կիլիկիոյ մէջ ապստամբութիւն մը պայթեցնել:

ՄԻՆՉ ԱՅԴ «ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԴՐ. ԶՈՄԻԹԵ»Ի ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ, ՍԵՂԱՆ ՆՍՏԵԼՈՒ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ՀԵՏ

Արզուեան կը ծանօթանայ ֆրանսացի Փիէր Զիյեարին ու Վիքթոր Ժերարին, որոնք անոր կորովի նկարագիրն ու վառ միտքը խորապէս գնահատեցին ու իրենց բարեկամութիւնը տուին անոր:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնուելէն քիչ ետք, Արզուեան,- հակառակ որ թրքական ոստիկանութեան ամենէն աւելի ատելութիւն ու սոսկում ներշնչող անձն էր,- գաղտնաբար Կ. Պոլիս մտաւ՝ կազմակերպչական աշխատանք մը կատարելու համար, եւ ատեն մը հոն մնալէ ետք յաջողեցաւ դառնալ Փարիզ:

Վերադարձէն ետք, իր քանի մը ընկերներուն հետ՝ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութենէն անկախաբար՝ ուզեց փորձ մը կատարել յանուն «հայ յեղափոխական կեդրոնական քոմիթէ»ի մը, որ իրապէս փոքր խմբակի մը տրուած խոշոր անուն մըն էր, Սուլթան Համիտի հետ ուղղակի բանակցութեամբ մը զայն ստիպելու որ որոշ զիջումներ ընէր Հայ Ժողովուրդին: Բանակցութեանց առաջարկը կու գար Նոյն ինքն Սուլթանէն. «Հայ յեղափոխական կեդրոնական քոմիթէ»ին եւ Սուլթանին միջեւ թղթակցութիւն մը տեղի ունեցած էր միջնորդութեամբ Փարիզի Միւնիի պէյի: Նոյն ատեն, Սուլթանին առաջարկին Դաշնակցական

կուսակցությունն ալ գրաւոր պատասխանած էր, իր կողմէ եւս բանակցութեանց մտնելով անոր հետ՝ միջնորդութեամբ Տատեան Արթին փաշայի եղբորորդոյն՝ Տրդատ պէյի: Արգուեանի այդ հարցին մէջ գործելու եղանակը կանոնաւոր չէր, վիպական հանգամանք մը ունէր: Պատկանելով հանդերձ Վեր. Յնչակեան Կուսակցութեան, ան այդ բանակցութիւնները կը վարէր անկէ անկախաբար, թէեւ անոր Կեդրոնական Վարչութիւնը տեղեակ պահելով այդ բանակցութեանց եական գիծերուն, ընկերներու խմբակի մը վրայ միայն կռթնած, եւ գործակցութիւնն ունենալով մեր դատի ջերմ բարեկամ Փիէր Զիյեարին: Այդպէս վարուելով, սակայն, Արգուեան կը հետապնդէր լուրջ եւ հանրօգուտ նպատակ մը. անադմուկ եւ ճարպիկ դիւանագիտութեամբ մը կ'ուզէր Սուլթանէն ստանալ հայոց դէմ մղուած հալածանքներուն դադարումը, ընդհանուր ներումով մը բոլոր բանտարկեալներու արձակումը, մի քանի անհրաժեշտ բարենորոգումներու իրագործում (ազատ երթեւեկ գաւառներու մէջ, Սոյ Կաթողիկոսական Աթոռի խնդրոյն օրինաւոր կարգադրութիւն, եւայլն): Այդ բոլորին իրականացումէն յետոյ, Կիլիկեան ծրագրին գործադրութիւնը Վեր. Յնչակեան Կուսակցութեան բոլոր ուժերով, ըստ իր ներքին մտածման՝ աւելի դիւրին կը դառնար:

Այդ «Հայ Յեղ. Կեդր. Զումիթէ»ն եւ իր բանակցութիւնները բաւական խոր տպաւորութիւն գործած էին Սուլթանին վրայ. այս վերջինը ուզած էր գիտնալ թէ որո՞նք էին այդ «Կեդր. Զումիթէ»ին ղեկավարները. Արգուեան մի-միայն իր անունը հաղորդած էր, եւ ատիկա այնքան ազդեցութիւն ըրած էր Սուլթանին վրայ, որ «Յեղ. Կեդր. Զումիթէ»ն եղածէն շատ աւելի ուժ մը համարելով, այդ յեղափոխական մարմինը ընդունուած, օրինաւոր հեղինակութիւն մը նկատելով, մինչեւ իսկ անոր հետ իր ունեցած բանակցութեանց իբր հետեւանք *իրատե* մը հանած էր բարենորոգումներ խոստացող: Որքան Սուլթանն ալ իր զիջումներու տրամադրութեան մէջ քիչ անկեղծ ըլլար անշուշտ, թերեւս արեւմտահայ ժողովուրդի ծանր պայմաններուն որոշ բարելաւում մը յառաջ գար, եթէ

Դաշնակցութեան եւ այս «Յեղ. Կեդրոնական Զումիթէ»ին միջեւ համաձայնութեամբ կատարուած ըլլային այդ բանակցութիւնները, եւ եթէ Տատեան Արթին փաշան ինչ ինչ *էնթրիկներով* եւ կողմնակցութիւններով՝ գործը խանգարած չըլլար: Կրկնակ բանակցութիւնները ոչ մէկ կարելորարդիւնքի յանգեցան, բացի որոշ թիւով բանտարկեալներու արձակումէն: «Հայ Յեղ. Կեդրոնական Զումիթէ»ի եւ Սուլթանին միջեւ կատարուած թղթակցութիւնը Փիէր Զիյեար՝ այդ բանակցութեանց պատմութեան նուիրուած յօդուածով մը՝ հրատարակեց ատեն մը ետքը Էռնեսթ Լաւիսի մեծ ամսաթերթին՝ «Ռըվիւ տը Փարի»ին մէջ:

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը կոչուած էր մեծ դեր մը կատարելու ու պիտի կատարէր, եթէ հայ ունեւոր դասակարգը օգնէր անոր. եւ ան պատճառ չունէր չօգնելու, քանի որ այդ կազմակերպութիւնը հայ ուժերը պառակտող, եւրոպական տէրութեանց ու հանրային կարծիքին հակադրութիւնը Հայկական Դատին վրայ հրաւիրող անժամանակ եւ անտեղի «սոցիալիզմ»ը մէկդի դրած, տեռորական արարքներէն հրաժարած էր եւ ազգայնական ուղղութեամբ ազատագրական ապստամբութեան մը ծրագրին վրայ հիմնած էր իր գործունեութիւնը: Համիտեան կոտորածներէն առաջ, կարելի եւ նոյն իսկ հասկնալի էր յեղափոխական գործունեութիւն մը վաղաժամ ու անխոհեմ համարելու անոր հակառակի, բայց այդ խուժուժ ջարդերէն յետոյ՝ հնարաւոր չէր այլեւս անշարժ ու կրաւորական դիրք մը պահել, առանց որեւէ արդարահատոյց արդիւնքի թուրքին հետ հաշտուիլ կամ որեւէ փոփոխութիւն դէպքերէն միայն սպասել: Կարգ մը դիմումներ ըրին Արփիարեան եւ իր ընկերները հայ հարուստ դասակարգին: Ինքն իսկ՝ Արգուեան, անձնապէս ըրաւ այդպիսի դիմումներ, թելադրելով որ հարուստները կազմէին՝ Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութեան կողքին՝ իրենց ընտրած անձերով հայրենասէր ունեւորներու գաղտնի քումիթ մը, հաւաքուելիք գումարները իրենց մօտ պահէին եւ գիտակցաբար ու համախորհուրդ գործակցէին ապստամբական պատրաստութիւններուն: Այդ ջանքերը

ապարդին մնացին: Արփիարեան հրատարակեց կիսամսեայ «Նոր Կեանք»ին մէջ հայ հարուստներու անտարբերութեան դեմ գրութիւն մը:

Անգամ մը միայն Լեւոն պէյ Յակոբեան, ոգեւորուած Աղասիի Չէյթունի պատմութեան ֆրանսերէն թարգմանութեան գիրքէն, Բաշալեանի եւ Չօպանեանի հետ հանդիպելով խոստացաւ հարիւր հազար ֆրանք յատկացնել կիլիկեան երազի ապագայ գործին համար: Միայն այսքան:

ԿՈՒ ԳԱՅ ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՈԼԻՍ, ԳԱՂՏՆԱԲԱՐ,
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՄԲ

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը մնար վատոյժ, պաշտօնաթերթ «Մարտ»ն ու «Նոր Կեանք» կիսամսեայ հանդէսը հրատարակելու համար՝ Արփիարեան եւ Բաշալեան մեծ նեղութիւն կը կրէին: Բաշալեան յուսահատած հրաժարեցաւ ու ելաւ գնաց Կ. Պոլիս, ուր նաւթահորեր փորող ֆրանսական ընկերութեան մը տնօրէնը դարձաւ: Օր մըն ալ Արզուեան՝ Արփիարեանի հաւանութեամբ՝ յանկարծ գաղտնաբար գնաց Կ. Պոլիս, խորհրդաւոր ծրագիր մը գործադրելու համար. ծրագիր, որ բոլորովին գաղտնի պահուած էր, եւ որ կը կայանար Սուլթանը սպաննելու փորձ մը ընելու մէջ: Այդ ծրագրին նպատակն էր ոչ միայն հարիւր հազարաւոր հայեր ջարդել տուող բռնակալին արդար պատիժը տալ, այլ եւ այդպիսի վրիժառու մեծ գործ մը յաջողցնող կուսակցութեան վարկը, բարոյական ու նիւթական ուժերը բազմապատկելու հասնիլ, որպէսզի սեւեռեալ գաղափարին մարմնացումը, բուն գործին կատարումը, կիլիկեան ապստամբութեան կազմակերպումը, հնարաւոր դառնար: Արզուեան գացած էր Կ. Պոլիս, ծպտեալ, օտար անունով մը, ամերիկեան անցագրով, իր ֆրանսացի բարեկամուհիին՝ Օրդ. Ռափէնի հետ: Մի քանի շաբաթ յետոյ, լրտեսներ՝ իր ինքնութիւնը ճանչնալով՝ կը մատնէին զինք. կը ձերբակալուէր ու կը բանտարկուէր. քանի մը ամիս բանտին մէջ խիստ հարցաքննութեան ու չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ՝ կրցաւ ազատ արձակուիլ, պայմանով որ իսկոյն երկրէն դուրս ելլէր, շնորհիւ ամերիկեան, ֆրանսական եւ անգլի-

ական կառավարութեանց ուժեղ միջամտութեան: Օրդ. Ռափէն դիմած էր խնդրանքով մը Ֆրանսայի հանրապետութեան նախագահին, Հայր Շարմըթեան, Էռնեսթ Լավիս, Վիքթոր Պերար, Փիէր Զիյեար՝ Չօպանեանի խնդրանքով՝ դիմած էին արտաքին գործոց նախարար Պ. Տէքստէին, ճեյմս Պրայս՝ անգլիական կառավարութեան, Օրդ. Ալիս Սթոն Պլէքուէլ՝ ամերիկեան նախագահին, եւ այս բոլոր դիմումներուն արդիւնքով Արզուեան կրցաւ ազատիլ բանտին մէջ իրեն սպասող ստոյգ մահուրէն եւ դառնալ Փարիզ, կատղած իր ծրագրին ձախողումէն, քայքայուած առողջութեամբ, բայց աւելի քան երբեք վճռական՝ պայքարը շարունակելու:

Արզուեանի ձերբակալումը լսելէ յետոյ, Զիյեար Զլեմանսոյի «Օռօր» թերթին մէջ կը գրէր. «Այս օրերս Պոլիս ձերբակալուած անձերուն մէջ կը գտնուի Ալեքսան Արզուեան. այն բազմաթիւ ֆրանսացի եւ օտար քաղաքական անձնաւորութիւնները, որոնք պատիւ ունեցած են զինքը ճանչնալու, մեծ յարգանք ունէին իր անխոնջ անձնուիրութեանը, քաջասրտութեանը համար. Սուլթանը կ'ուզէ որ ան հիմա իր կեանքովը հատուցանէ այն ոճիրը, զոր գործեց Եւրոպայի մէջ իր ճանչցած անձերուն ուշադրութիւնը իր եղբայրներուն վիճակին վրայ հրաւիրելով: Թերեւս պիտի չհամարձակի զայն պարզապէս սպաննել տալ, բայց անօթութիւնը, ցուրտը, տանջանքները ատոր տեղը պիտի բռնեն: Կ. Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանը հարկաւոր դիմումներ կատարած է որպէսզի Արզուեան արձակուի...»:

Արզուեանի բանտէն արձակումէն յետոյ, Զիյեար կը գրէր «Օռօր»ին մէջ. «... Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան փոխանորդին անձնական կորովի միջամտութեան շնորհիւ, Ալեքսան Արզուեան, որ բոլորովին կամայական կերպով ձերբակալուած էր, արձակ թողուէր եւ Թուրքիայէն արտաքսուէր է: Այստեղ մենք արդէն իսկ յայտնեցինք թէ ինչպիսի անձկութիւն կը պատճառէր մեզի բանտին մէջ փակուած ըլլալը, պահապաններէն նախատուիլն ու կողոպտուիլը, առանց հազուստի եւ սնունդի մնալը, բարոյապէս եւ

Ֆիզիքապետ չարչարուիլը այդ հիանալի երիտասարդին, որ 1895ին, դեռ պատանի, Պոլսոյ հայկական շարժման գլխաւոր դերակատարներէն մին եղած էր: Բերայի եկեղեցւոյն մէջ հաւաքուած հայերը ինքն էր որ մղեց մէկ քանի օր դիմադրելու, որմէ ետք, սակայն, անոնք դեսպանատուներու տուած խոստումներէն խաբուելով անձնատուր եղան: Արգուեան ձերբակալուեցաւ եւ մահուան դատապարտուեցաւ, այն ատենուան ֆրանսական դեսպանը՝ Պ. Փոլ Զամպոնի՝ զինքը ազատեց: Անկէ ի վեր Արգուեան շարունակած էր Եւրոպայի մէջ Հայկական Դատի համար իր բրոքականտի գործը: Այդ տարիներուն Պոլիս էր դարձած խաղաղական պաշտօնով մը, իր նշանածին, ֆրանսուհի Օրդ. Ռափէլին հետ, որ այս գործին մէջ շատ վեհանձն կորով մը ցոյց տուաւ»:

ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՌԱԿՍՍԱՆ ՄԸ
ՆՇԱՐՆԵՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ-
ԱՐԶՈՒԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՄԵՋ

Ատեն մը ետք, Արփիարեանի եւ Արգուեանի ու այս վերջնոյն համախոհներուն միջեւ յարաբերութիւնները կը սկսեին պաղիլ: Արգուեան եւ իրեն պէս կրակոտ ու յանդուգն քանի մը ընկերներ Արփիարեանը թեթեւ, թոյլ, այդպիսի ծանր գործ մը վարելու անկարող կը գտնէին: Արդարեւ, Արփիարեանի ղեկավարութեան տակ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը մեծապէս տկարացած էր: Արփիարեան, տեսնելով որ նիւթական լուրջ միջոցներ գոյացնելն անհնար դարձած էր, քաղաքական կարելոր գործունէ-

L'Arrestation d'Alexan Arzouian

On nous communique la lettre suivante adressée à un journaliste étranger, en résidente à Paris, par la fiancée d'Alexan Arzouian, Française, cher qui le conviait de France à Constantinople a laissé faire une perquisition par la police turque :

Constantinople, 11 septembre 1900.

Monsieur,

Je vous supplie : faites l'impossible pour le sauver, car les tortures qu'il a fait sont épouvantables : il veut se tuer. Pensez donc : on lui rend des piéges à tout moment. Il ne peut plus les supporter : du reste, il est l'ombre de lui-même.

Le ministre avait promis sa liberté, mais elle ne vient jamais. Il prétend qu'il est venu pour un faux nom, qu'il avait un faux passe-port, et moi j'ai donné mon passe-port à l'ambassade d'Amérique. Je ne peux pas comprendre ce qui se passe autour de moi, tant on me fait de méchancetés.

Le ministre a demandé mes parents Alexandre avec horreur : et moi, il lui a dit que j'étais la dernière des femmes : il m'a dit de très vilaines choses de moi, et moi, il souffre de tout cela, mais cela m'est fort égal : c'est trop peu pour moi, c'est du bon petit monde.

A moi, on me dit beaucoup de compliments : on veut me donner tout ce que je veux à l'infini : dit des horreurs de moi, voilà, comme il veut.

Depuis que j'ai refusé ce que l'on voulait me donner — et même je n'ai rien répondu pour toutes ces offres — on m'a fait des méchancetés : j'ai un mal épouvantable pour le voir et je vous prie de me dire, si l'on pouvait, on me tuerait : je ne la hais dans leurs yeux.

Je me suis complu avec eux : car je donne toujours sans en avoir méchancetés pour Alexandre et on lui a donné : on m'a dit de ne pas aller de méchancetés seulement et puis on lui a rendu dans la prison son portefeuille. Il est horriblement mal : il n'a pas d'air, on lui donne de l'air, il faut qu'il aille des heures pour sentir ses vêtements naturels. Et toujours des menaces de mort avec de très vilaines mots.

Enfin je compte sur mon pays, sur ma France, pour faire rendre la liberté d'un pauvre martyr. Moi je souffre bien, mais je suis libre, quelque chose de toutes sortes de piéges.

Monsieur, je vous supplie de demander aide et protection au président de la République pour la liberté de mon fiancé : car je ne veux pas qu'il se tue ; s'il meurt, moi aussi, je suis dépendant d'elle et d'aujourd'hui, mais je ne puis plus supporter toutes les méchancetés de ces hommes turcs. Je n'ai rien fait et ne suis plus : pourquoi lui faire un trouble de méchancetés. C'est probablement par plaisir : car ils aiment très le sang.

Je m'adresse à vous, monsieur, pour dire au président. Vous, journaliste, en vous étonnant, car à Constantinople on ne lui a pas beaucoup pour sa liberté et on communique à moi dire que je les aime : on ne me le dit pas, mais je le vois.

Il faut, avant quinze jours, qu'il soit libre : mais cela il ne sait : voilà sa réponse et j'ai peur.

Je vous supplie, monsieur, faites votre possible pour lui. Répondez avec aménité, car je compte sur vous.

S. R.

Nous n'avons vraiment pas le cœur d'ajouter un commentaire à ce long cri de douleur, à cette plainte naïve et tragique d'une étonnante simplicité. « Le président de la République, ma France, mon pays », la petite Française abandonnée et livrée à toutes les suggestions infâmes, à toutes les brutalités de la police ottomane par le gouvernement français lui-même, garde encore un peu d'espoir en ceux qui ont failli envers elle à leur devoir d'ambassadeurs protection. Il dépend de M. Emile Lombet et de M. Delcassé de répondre à son appel et de faire rendre sa liberté à Alexan Arzouian. Qu'ils daignent faire ou signer la Bête Rouge obéissant :

P. Q.

«Օտոր» թերթի 22 Հոկտեմբեր
1900ի թիւն երկրորդ էջով
Քիյարի հրատարակած
գրութիւնը:

ութիւն մը, յեղափոխական, աւելի ճիշդ՝ ապստամբական ծրագրի մը գործադրութիւնը անիրականանալի բան մը կը նկատէր ու կուսակցութեան ամբողջ գործունեութիւնը կը սահմանափակէր «Նոր Կեանք»ի հրատարակման աշխատանքին մէջ, «Նոր Կեանք»ին՝ որ բանավեճի (ու անձնական նեղմիտ նկատումներու վրայ հիմնուած բանավեճի) եւ կամ հեգնաբանական ժամանցներու սկսած էր նուիրուիլ գլխաւորապէս: Արդ, եթէ հաւատք չկար այլեւս քաղաքական գործունեութեան մը կարելիութեան, եթէ Վեր. Հնչ. Կուսակցութիւնը իրապէս անկարող էր հայ ազատագրական շարժման մէջ ունէ դեր կատարելու, պէտք էր որոշապէս յայտարարել զայն, վերցնել անոր վրայէն յեղափոխական գործօն կուսակցութեան նկարագիրը, եւ պատգամաւորական ընդհանուր ժողովի մը մէջ որոշել որ այդ կազմակերպութիւնն այլեւս զուտ տեսաբանական հանգամանք պիտի ստանար, որոշ գաղափարներ տարածելը, քննադատական որոշ ուղղութեամբ ազգային կեանքին վրայ ազդելը իրեն նպատակ պիտի ունենար: Պէտք էր այդպէս վարուիլ, փոխանակ պահելու կուսակցութեան յեղափոխական նկարագիրը եւ յեղափոխական ունէ գործ կատարելու անկարող, պաշտօնաթերթն իսկ դժուարութեամբ հրատարակող կազմակերպութիւն մը մնալու:

Արգուեան եւ իր ընկերները, մանաւանդ Ամերիկայի ընկերները, որ կուսակցութեան ամենէն բազմանդամ ու կենսունակ շրջանակը կը կազմէին, չէին ուզեր համակերպիլ անունով մը միայն յեղափոխական

կազմակերպություն մը քաշկռտելու, կը հաւատային թէ անւի կորովի ղեկավարութեամբ մը կարելի էր, նոյն իսկ եթէ մեր ունեւոր հայրենակիցները չօգնէին, ժողովրդական զանգուածները խանդավառելով անոնցմէ քաղել ուժեր եւ զօրացնել կուսակցութիւնը, զայն դարձնել գործունեութեան իրական միջոց մը: Արփիարեան փորձանք սկսած էր նկատել Արզուեանն ու անոր պէս խորհող ընկերները, եւ արդէն իսկ նամակներով ու նոյնիսկ «Նոր Կեանք»ի յօդուածներու մէջ չարամիտ ակնարկութիւններով անոնց դէմ պայքար մը բացած էր:

ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՄԵՐԻԿԱ ՏԱԼՈՒ

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ Կ'ԱՆՑՆԻ ԼՈՆՏՈՆ
ԳՈՐԾԱԴՐԵԼՈՒ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Կարծողներ եղած են թէ Արզուեան ինքն իսկ է որ անձնապէս՝ քանի մը համախոհներու վրայ կռթնելով՝ այդ պայքարն ստեղծած է Արփիարեանի դէմ, եւ թէ ատոր մէջ մղուած է անձնական նկատումներէ, թէ առաջնորդուած է Արփիարեանը Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետի դիրքէն վտարելով անոր տեղը գրաւելու եսական ձգտումով: Ասիկա ճիշդ չէ: Արփիարեանի վարչական ապիկարութեան դէմ դժգոհութիւնը Արզուեանին հետ եւ անոր չափ ունէին Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան բազմաթիւ անդամներ, մասնաւորապէս Ամերիկայի մէջ, ուր կեդրոնի թուլութեան պատճառով սկսած էին կազմալուծուիլ: Ասոնք Արզուեանը կանչեցին Ամերիկա: Արզուեան փութաց պատասխանել անոնց կոչին ու գնաց: Անոր ներկայութիւնը մեծ ոգեւորութիւն յառաջ բերաւ հոն: Գարեգին Զիթեանին հետ՝ ան քաղաքէ քաղաք պտըտեցաւ, ու միասին վերակազմեցին եւ զօրացուցին մասնաճիւղերը, անդամներուն թիւը քառապատկեցին, կազմեցին Նոր մասնաճիւղեր, եւ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը, որ տեղի ունեցաւ Լիսի մէջ, որոշեց հեռացնել Արփիարեանը Կեդրոնական Վարչութենէն՝ իբր անկարող այդ դերը կատարելու, վերակազմել ու զօրացնել այդ վարչութիւնը, եւ այդ որոշման

գործունեութիւնը յանձնեց Արզուեանին ու Սուրեն Սուրենեանին, որոնք եկան միասին Լոնտոն եւ գործադրեցին պատգամաւորականի որոշումները:

Արփիարեան, քաշուած Վենետիկ, սկսաւ հրատարակել «Հայ Հանդէս» անունով կիսամսեայ պարբերական մը, որուն մէջ նախ բաւական *քորրէթթ* եւ իմաստուն դիրք մը բռնեց դէպի իր կուսակցութեան Նոր կեդրոնը: Ինչքան լաւ ըրած պիտի ըլլար եթէ այդպէս շարունակէր, ինքզինքը Նուիրելով գլխաւորապէս գրական աշխատութիւններուն:

ԵՐԱՆԻ՝ ՄԻԱՑԵԱԼ ՈՒԺԵՐՈՎ ՅԱՌԱՋ ՏԱՐՈՒԵՐ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը հետզհետէ դարձաւ լուրջ ուժ մը, կենդանի ու յարաճուն, որ ի զօրու պիտի ըլլար, երբ պատեհ առիթ մը ներկայանար ու երբ վերջապէս ունեւոր հայեր անոր լայնօրէն օգնէին՝ կուսակցութեան նպատակակետը կազմող մեծ ծրագիրը իրագործելու: Թերեւս մեր ունեւոր ազգակիցները, - գէթ անոնցմէ անոնք որ ճշմարիտ ազգասէրներ ըլլալով հանդերձ՝ մեր յեղափոխական կազմակերպութեանց չէին ուզեր օգնել՝ անոնց ծրագրին յաջողման վրայ հաւատք չունենալով եւ անոնց բաժան բաժան իրերամարտ գգուլտութիւն ի տես անոնց ամբնուն ալ դէմ անվստահութեան ու հակակրօքեան մղուելով, - պիտի մօտենային ապստամբութեան մը ծրագրին, պիտի ըմբռնէին անոր կարելիութիւնն ու կենսական կարելւորութիւնը եւ պիտի օգնէին անոր, եթէ Դաշնակցականներն ու հին Հնչակեանները միանային Վերակազմեալ Հնչակեաններուն, վերջ դնէին իրենց սպառնիչ ու քայքայիչ հատուածական վեճերուն եւ համաձայնէին իրենց ճիգերն ու ուժերը կեդրոնացնելու այն սահմանափակ ու ամուր, հնարաւոր ու բեղմնաւոր ծրագրին վրայ, որ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան ծրագիրն էր: Այդ միացման անհրաժեշտութեան վրայ ինչքան գրուած է...: Ջերմօրէն համախոհ էր այն մեծ ձայնը, որ կու գար Անդրանիկէն, որ նոյն բանը կ'ըսէր Պուլկարիա հրատարակուող Ռուբէն Չարդարեանի թերթին

մէջ: Բայց այդ ծայնն ալ անպատասխանի մնաց: Դաշնակցական պետերը ոչ մէկ լուրջ ջանք ըրին միացումը դիւրացնելու համար, ու կարելի է նոյնիսկ ըսել, թէ ճիշդ, հակառակն ըրին: Անոնք կը յայտարարէին թէ «չէին ուզեր պղտորուիլ...»:

Հին հնչակեանները վերջ ի վերջոյ հաւանութեան տուին միութեան համար վերակազմեալ հնչակեան նոր կեդրոնին ուղղած կոչերուն հաստատական պատասխան տալու: Միացումը տեղի ունեցաւ մեծ խանդավառութեամբ եւ ատիկա մեծապէս ուրախառիթ ու կարելոր դէպք մը եղաւ, զոր հրճուանքով ողջունեցին հին եւ նոր հնչակեան շարքերը: Խանդավառութիւնը անսահման էր: Միացած ու վերանորոգուած կուսակցութիւնը իր ամբողջ ուժը կեդրոնացնելով միակ որոշ ծրագրի մը վրայ, պիտի կարենար գործադրութիւնը դիւրացնել, ատոր համար դէպի իրեն կողմը քաշել թերեւս նաեւ ազգասէր ունեւորներու աջակցութիւնը, ու նոյնիսկ Դաշնակցականները մղել որ իրենց վարանումներն ու ամբարտաւան ինքնավստահութիւնը թողուն ու գան իրենց միանալ նոյն ծրագրին շուրջ:

Դժբախտաբար այդ միացումը կարճատեւ եղաւ՝ հին հնչակեան քանի մը պետերու (Սապահ-Գիւլեան, Արզումանեան, Սազունի) անուղղամիտ, աղանդամուլ ու եսամուլ վերաբերմունքին պատճառով: Յայտնի եղաւ քիչ յետոյ,– նոյն իսկ Արզումանեանի իր Ուստրի ընկերներուն ուղղած մէկ գաղտնի նամակէն, որ Վերակազմեալներու ձեռք անցաւ...,- թէ անոնք հաւանած էին միութեան, վերակազմեալներու շարքերը եւ մանաւանդ Ամերիկայի մէջ անոնց ունեցած կարելոր ուժերը իրենց միացնելու, իրենց գործին արգելք հանդիսացող վերակազմեալ պետերը հեռացնելու եւ իրենց հին ձեւով ըմբռնած սոցիալ-տեմոքրաթ հնչակեան կուսակցութիւնը միացեալ ուժերով վերահաստատելու յետին նպատակներով:

Միութիւնը կայացած էր քանի մը հիմնական կետերու վրայ համաձայնութեամբ, եւ այս կետերէն գլխաւորներն էին միջազգային ընկերվարական շարժումին մասնակցութեան եւ արւմտահայ ազատագրական գործունեութեան անջատումը,

այս վերջնոյն անխառն ու միահեծան տիրապետումը միացեալ կուսակցութեան մէջ, Ա. Նազարբէկեանի հեռացումը կուսակցութենէն: Այդ համաձայնութիւնը ստորագրած էին հնչակեաններու կողմէ Մարտիկեան, Արզումանեան եւ Տաշիրեան, վերակազմեալ հնչակեաններու կողմէ՝ Արզունեան, Վահան Շահիրիման եւ Վահրամ Գրիգորեան, որոնք կը գտնուէին միացեալ կեդրոնական վարչութեան կազմին մէջ: Արզումանեանի նամակը եւ այլ նման իրողութիւններ ցոյց կու տային հին հնչակեան պետերէն ոմանց միութեան քողին տակ թաքուն պահած նենգ տրամադրութիւնները, որով եւ միացեալ կեդրոնական վարչութեան վերակազմեալ անդամները կը հարկադրուէին իրենց հրաժարականը ղրկել Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան, խնդրելով որ ան ուրիշ ընկերներ ղրկէ իրենց տեղ: Շրջանային Վարչութիւնը իբր լիազօր քննիչ Լոնտոն կը ղրկէր Գարեգին Զիթեանը, որ միութիւնը ամէն գնով պահպանելու ցանկացող, անկողմնակալ ու մանրակրկիտ քննութիւն մը կատարելէ յետոյ՝ վարչութեան հին հնչակեան անդամներուն յանցապարտութիւնը փաստող տեղեկագիր մը կ'ուղղէր Ամերիկայի իր ընկերներուն եւ միւս կողմէ կը յաջողէր համոզել իր Լոնտոնի երեք ընկերները, որ յետս կոչէին իրենց հրաժարականները եւ շարունակէին իրենց պաշտօնը կատարել՝ մինչեւ լրացումը ջանքերուն, զոր պետք էր թափել այդ ցաւալի պառակտման դարմանումը ձեռք ձգելու համար:

ԶՈՅԳ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԻԹԵԱՆ ԵՒ ՄԽՕ-ՇԱՀԵՆ

Գարեգին Զիթեան կը մեկնէր Պուլկարիա, մտադիր ըլլալով յետոյ անցնիլ Կովկաս, լուսաւորելու համար այդ շրջաններու հին ինչպէս նաեւ վերակազմեալ հնչակեան շարքերը: Կեդրոնական Վարչութեան մէջ պատահած երկպառակութեան իսկական պատճառներու մասին ան ամենուրեք յառաջ կը բերէր մեծ ոգեւորութիւն, եւ այդ իսկ պատճառով՝ Արզումանեան եւ Սապահ-Գիւլեան, որ դաւադիր խմբակին ղեկավար ոգին էին, թունալից նամակներով կը գրգռէին իրենց Կովկասի

ընկերներեն ոմանք, եւ Չիթճեան Փոթիի մէջ կը սպաննուէր տեղական անգետ, միամիտ հնչակեաններու ձեռքով, որոնց ան անշուշտ ներկայացուած էր իբր վարձուած մատնիչ մը...:

Քիչ յետոյ Միսօ-Շահէն, ժողովրդական հարագատ հերոսի այդ սքանչելի տիպարը, որ զգալով Չիթճեանին սպառնացող վտանգը, կը փութար Ամերիկայէն երթալ Կովկաս՝ իր ընկերը պաշտպանելու, կ'իյնար Նոյնպէս Օտեսայի մէջ, լոնտոնեան դիւային պետերու զրպարտութիւններէն խաբուած հնչակեաններու դանակի հարուածներուն տակ...: Սապահ-Գիւլեան-Արզումանեան խմբակը, կայէնական այս սոսկալի ոճիրները բաւական չհամարելով, ծրագրած էր սպաննել Նաեւ վերակազմեալ պարագլուխներէն եւ Նոյն իսկ անոնց բարեկամ ու համախոհ կուսակցական մտաւորականներէ տասներեք հոգի: Վերակազմեալները իմացած էին այդ որոշումը, եւ այդ ցուցակին ալ մէկ օրինակը ձեռք անցուցած: Միսօ-Շահէնի եւ Չիթճեանի սպաննումը ահագին զայրոյթ յառաջ բերած էր, Նոր ոճիրներու շարքի մը որոշումը կը գերագրգռէր այդ զայրոյթը:

Եւ ահա օր մը կ'իմացուի թէ Լոնտոնի մէջ անծանօթ ձեռքեր գնդակահար սպաններ են հին հնչակեան Կեդրոնի անդամ Սագունին եւ երկու երիտասարդ հնչակեաններ «Համր» եւ «Որսորդ», քիչ յետոյ ժընեւի մէջ Նազարբէկ եւ Ամերիկայի մէջ Սապահ-Գիւլեան կ'ենթարկուէին մահափորձի, որմէ կ'ազատէին աննշան վերքերով: Այդ փոխվրէժի արարքները եւ անոնց պատճառ եղած Չիթճեանի ու Միսօ-Շահէնի անխիղճ խողխողումը արդիւնք էին հին հնչակեան քանի մը պետերու մռայլ ինքնամոլութեան, որուն անմեղ զոհերուն մէջ պետք էր հաշուել Նաեւ «Համր»ն ու «Որսորդ»ը, երկու անձնուէր յեղափոխականներ, որ վրիժառուն հաւանօրէն շփոթած էր Սապահ-Գիւլեանի եւ Արզումանեանի հետ:

Սմբատ Ռստիկեան անուն Նախկին հնչակեան մը, Արզումանեանի մահէն քիչ յետոյ՝ Պոստոնի «Հայրենիք»ին մէջ հրատարակած էր զգուելի յօդուած մը, որուն մէջ սեւ հեքեաթներու ամբողջ շարքով մը ուզած էր Արզուեանը ներկայացնել իբր

հասարակ դրամաշորթ խաչագող աւագակ մը, ուր Նոյնիսկ համարձակած էր Արզուեանին մէկ մաքիավելական ծրագրին վերագրել Չիթճեանի եւ Միսօ-Շահէնի Կովկաս դրկուիլը, որովհետեւ «Արզուեան գուշակելով որ հին հնչակեանները զանոնք հոն պիտի սպաննեն, ճիշդ ատոր համար մղեր է եղեր զանոնք այնտեղ երթալու, որպէսզի անոնք այդ ձեռով անհետանան եւ ինք միահեծան վարիչ մնայ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան»: Աններելի է թուի մը իսկ երեւակայել որ Արզուեան կրնար ցանկալ սպանութիւնը այդպիսի կարելոր գործակիցներու, որոնց համար խոր յարգանք ուներ եւ որոնք անհրաժեշտ ուժեր պիտի կազմէին կիլիկեան ծրագրին գործադրութեան պահուն՝ երբ այդ պահը գար:

Գրիգոր Վարդանեան, որուն Չիթճեանի ու Միսօ-Շահէնի սպանութեանց մասին վկայութեան կը դիմէր Ռստիկեան, իբր մէկու մը, որ «այն ժամանակները հնչակեան շրջուն գործիչ էր այդ շրջաններու մէջ եւ այդ երկու թանկագին զոհերու սպանութեանց մանրամասնութիւնները շատ լաւ գիտէր», երբ վերակազմեալ հնչակեան ընկեր մը աւելի ուշ իր հետ խօսած է, ան յայտնած է թէ Չիթճեանի եւ Միսօ-Շահէնի սպանութիւնը կատարուած էր առանց Կովկասի հնչակեան գլխաւոր պետերու գիտութեան, Լոնտոնի Կեդրոնէն ուղղակի այդ շրջաններու որոշ տարրերու տրուած հրահանգներով, թէ այդ երկու սպանութիւնները խոր զայրոյթ յառաջ բերած էին Կովկասի հնչակեան ղեկավար շրջանակներուն մէջ, թէ այդ վարիչ շրջանակները, որոնց մէջ էր ինք ալ, հնչակեան երկու հատուածներու միացումէն մեծապէս ուրախանալէ յետոյ, ցաւով իմացած էին պառակտումը եւ թէ Չիթճեանի ու Միսօ-Շահէնի սպանութեան լուրէն զգացուած տրտմութիւնը սաստկացած էր, երբ իրենց հաղորդուած էր մահուան դատապարտուած տասներեք հայ անձնաւորութիւններու ցուցակը, եւ որոշած էին որ իսկոյն Լոնտոնի մէջ գումարուի հնչակեան պատգամաւորական ժողով մը, որուն իբր պատգամաւոր ինքն իսկ Վարդանեան մեկնած էր Լոնտոն»: Վարդանեան աննպաստ ոչինչ ըսած էր Արզու-

եանին եւ անոր ընկերներուն մասին, այլ՝ խստօրէն մեղադրած Սապահգիւլեանն ու Արզումանեանը որպէս միակ պատճառ այդ շարք մը եղբայրասպան ահռելի դէպքերուն: Լոնտոնեան փոխվրէժի արարքները գէթ սա հետեւանքն ունեցան որ տասներեք տարի սպանութեանց ծրագիրը մէկդի դրուեցաւ:

Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեան, Արզումանի ամենէն մտերիմ ընկերներէն ու բարեկամներէն մին, Ռստիկեանի այդ ծաբոտութիւններուն պատասխանած էր փաստալից յօդուածով մը, զոր «Հայրենիք» հրատարակած էր (կարգ մը յապաւումներով): Կ'արտագրենք հոս ինչ որ Տէր Յովհաննէսեան իբր այդ հարցերուն մօտէն ծանօթ մարդ այդ յօդուածին մէջ կ'ըսէ Չիթեանի եւ Միսո-Շահէնի սպանութեան մասին:

Արզումանեանի ծանօթ դաւադրական նամակը հազիւ ձեռքերնիս հասած էր, երբ Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը ստացաւ Վերակազմեալ Հնչ. Կուսակցութիւնը ներկայացնող երեք անդամներէն տեղեկագիր մը Լոնտոնի մէջ տիրող կացութեան նկատմամբ: Անոնք տիրող պայմաններու տակ այլեւս ինքզինքնին անկարող գտնելով գործակցելու միւսներուն հետ՝ կը հրաժարէին ու կը խնդրէին որ իրենց տեղը լեցնելու համար Ամերիկայէն երեք ընկերներ դրկուին: Եւ Նահանգային Վարչութիւնը Չիթեանը Լոնտոն դրկեց՝ լիազօրութիւն տալով իրեն քննելու կեդրոնի խնդիրները:

Միութիւնը ամէն գնով պահպանել ուզող Չիթեանը, անկողմնակալ եւ անվերապահ քննութիւններ կատարելէ յետոյ, համոզուեալ էր թէ հին հնչակեան հատուածի անդամները յանցաւոր էին եւ ատիկա պարզաբանող երկար տեղեկագիր մը դրկեց Նահանգային Վարչութեան՝ դատապարտելով անոնց ընթացքը: Միւս կողմէ՝ ան յաջողած էր մերիկներուն հրաժարականները ետ առնել եւ գործերուն ընթացք տալ:

Գործի բաժանումով, Չիթեան կը մեկնի Պուլկարիա՝ կուսակցութիւնը զօրացնելու նպատակաւ եւ Լոնտոնի Կեդրոնին մէջ անցած դէպքերուն վրայ այդ շրջանակի հին հնչակեան

շարքերը լուսաբանելու համար:

Պուլկարիոյ մէջ Չիթեանի գտած ընդունելութիւնը եւ յառաջ եկած խանդավառութեամբ ձեռք բերած յաջողութիւնները խորհեցուցին հին հատուածին անդամները (Սապահ-Գիւլեան-Արզումանեան խմբակը), որոնք իրենց «Սեւ Ծովի ափերու հարազատներուն» ուղղած գրգռիչ շրջաբերականներով եւ գաղտնի նամակներով հրահանգեցին եւ սպաննել տուին Չիթեանը Օտեսայի մէջ:

Մինչ Չիթեան Պուլկարիա շրջան կ'ընէր, Արզուման Կիպրոս մեկնած էր Կիլիկեան գործունեութեամբ զբաղելու:

Ամերիկայի մեր շարքերը, ի լուր միութեան դէմ եղած դաւադրութեան, բազմապատկեցին իրենց զոհողութեանց եւ նուիրումի չափը եւ իրենք գիրենք ի սպաս դրին Կեդրոնական Վարչութեան ծրագիրներն ի գլուխ հանելու: Նահանգային Վարչութիւնը, որ կը բաղկանար վեց վերակազմեալ ընկերներէ եւ մէկ հատ ալ հիներէն... պահանջուած ընկերները ճամբու դրաւ Արզումանին հասնելու համար: Սմբատ Ռստիկեան Նահանգային Վարչութեան կողմէ դրկուած չէր, եւ ոչ ալ Նահանգային Վարչութեան գանձէն իրեն դրամ յատկացուած էր. այդ միջոցին գանձապահը ես էի:

... Ճիշդ չէ թէ Միսո-Շահէնը ասկէ (Ամերիկայէն) մեկնեցաւ՝ Կիլիկիա մտնելու համար եւ Արզումանը ընդդիմանալով զինքը Չիթեանին ետեւէն դրկեց:

Չիթեան Պուլկարիայէն ինծի գրած մէկ նամակով իր կեանքին դէմ եղած սպառնալիքները եւ վտանգը կ'իմացներ, բայց կ'աւելցներ՝ «Միտելի Մարտիրոս, ես պիտի չդառնամ, տեղի պիտի չտամ, պիտի չընկրկիմ»: Այս նամակը առածիս պէս, վազեցի Միտիին քովը, որ քանի մը քայլ անդին ճաշարան կը պահէր ընկերներու օժանդակութեամբ: Նամակիս ընթերցումը չաւարտած, աչքերէն արցունքը վազել սկսաւ, եւ գառագեղին մէջ դրուած առիծին նման պոռաց. «Ճաշարանն ալ ձեզի, ամէն բան ձեզի, ես հոս ալ ինչ գործ ունիմ»:

... Միսոն քիչ յետոյ Ամերիկայէն մեկնեցաւ Չիթեանին հասնելու եւ զայն պաշտպանելու միակ ու անդամնալի վճռականութեամբ:

Սմբատ Ռստիկեանի յայտարարութիւնը թէ՛ Վահէ Արզուեան գիտակցաբար եւ դաւադրօրէն դրկեց Միսն ալ՝ սպաննելու համար, զրպարտութիւն է պարզապէս:

Չիթճեան չանսալով Ամերիկայէն գրուած նամակներուն եւ մանաւանդ Արզուեանի քաջած հեռագրին՝ որով ետ դառնալ կը հրահանգէր, շարունակեց իր ծամբան դէպի Կովկաս:

Միսն արդէն մեկնած էր այդ ուղղութեամբ՝ Չիթճեանին հասնելու: Բայց չար ձեռքերը հայ ազատագրութեան դատին իրենց էութեամբ նուիրուած այդ երկու թանկագին հոգիներուն ժամանակ չտուին իրենց փափաքները կատարելու:

Խեղճ սքանչելի Միսն, Չիթճեանը պաշտպանելու համար ճամբայ ելած, հազիւ Փոթի հասած, սպաննուեցաւ հոն՝ Չիթճեանէն իսկ առաջ, որ կը սպաննուէր քիչ յետոյ Օտեսայի մէջ: Չիթճեանի եւ Միսնի յիշատակին նուիրուած մասնաւոր թիւի մը, զոր «Պայքար» հրատարակեց 25 Յունիս 1933ին, յօդուածներէն մէկուն մէջ, ՍԵՄԵՆ (Սարգիս Մալեմեզեան) նոյնը կը հաստատէ սա տողերով.

«Յնչական միութեան քայքայումը արգիլելու համար Չիթճեան Լոնտոն դրկուեցաւ: Հոս՝ ամբոխը խանդավառող, սէր ու զոհողութիւն ստեղծող իր համոզիչ լեզուն անկարող եղաւ Լոնտոն գտնուող հին հնչական առաջնորդներուն խելագար ընթացքը չեզոքացնելու. երբ համոզուեցաւ թէ «դեւարածներու» մօտ ապարդիւն է իր առաքելութիւնը, շարունակեց իր ծամբան՝ տարբեր շրջանակներու ընկերները յուսադրելու: Անցաւ Պուկարիա, անկէ Կովկաս: Խուշպուլեան գիտակ ըլլալով Սագունի-Արզումանեանց ոճրային նպատակներուն, զգուշացուց Չիթճեանը որ ետ վերադառնայ, բայց անմահն Չիթճեան հոս մեզի գրած նամակին մէջ կը գրէր՝ «Խուշպուլեան կը թախանձէ նամակներովը որ յառաջ չերթամ, ետ դառնամ. սակայն ես, գոնէ իմ կողմէ ընկրկումով՝ այդ դիւարածները քայլ մը դէպի մեզ չպիտի քաջալերեմ. ես յառաջ պիտի երթամ իրենց դանակին եւ իրենց բռունցքին առջեւ, ու կատաղութիւնով, կիրքով, յիմարութիւնով քարծրացուցած այդ բռունցքները, անդին Շահէնի

արիւնովը կարմրած այդ դանակները քարոյապէս գոնէ պիտի կոխոտեմ, պիտի փշրեմ: Ինչ կը զգան, ինչ կը մտածեն Շահէնի ընկերները, ես չեմ կարծեր որ Շահէնը անտիրական է: Կրնայ ըլլալ որ իմ ալ վերջին նամակս ըլլայ, կրնայ ըլլալ որ դաւադիրները իմ ալ անշնչանալուս վրայ կատարեն դիւային խրախճանք, սակայն ես կը հաւատամ որ դրօշակը՝ որուն տակ մենք կ'իյնանք՝ միշտ զինքը քարծրացնող ձեռքեր պիտի ունենայ»:

Առտու մըն ալ Ամերիկեան հիւպատոսէն դրկուած հեռագրէն լսեցինք Յունիս 12ին Օտեսայի մէջ գործուած ոճիրը:

Ռստիկեան միեւնոյն յօդուածին մէջ Արփիարեանի Վեր. Յնչական Կեդրոնէն հեռացուելէն յետոյ Վենետիկի մէջ տեռորի ենթարկուիլը կը վերագրէ Արզուեանին:

Այս եւս զգուշի եւ անընդունելի կը նկատեն վերակազմեալ հնչականները:

ԵՐԱՅՐԱՍՊԱՆ ԱՅԼ ԱՐԱՐՔՆԵՐԸ ԱՐՉՈՒԵԱՆԻ ՎԵՐԱԳՐԵԼ ԱՐԴԱՐ ԶԷ

Թաւանճեանի եւ Աբիկ Ունճեանի սպանութիւնները ամենացաւալի, բացարձակապէս դատապարտելի արարքներ էին, սակայն ծիծաղելի կը թուի կարծել թէ կազմակերպութիւն մը չի կրնար իր շահուն համար անձնագոհ տողոց ձեռքով անհետացնել այդպիսի հանրածանօթ ու յարգուած դէմքեր: Այդ ոճիրները նոր օղակ մըն էին երկար ու տխուր շղթայի մը այդօրինակ արարքներու, զոր հայ յեղափոխական մտայնութիւնը ի գործ դրաւ: Ռուս կամ Մակեդոնական տեռորիզմի մեթոտներուն հետեւելով, թէ՛ հին հնչական, թէ՛ դաշնակցական ոլորտներուն մէջ, կատարուեցան արարքներ, որոնցմէ Վերակազմեալ Յնչական Կուսակցութիւնը որոշած էր հրաժարիլ, բայց որոնց յետոյ ինքն ալ դիմեց դժբախտաբար:

Այդ յեղափոխական մտայնութիւնը ոչ միայն ապացուցուած մատնիչներու պատուհասումը իրեն ազգասիրական պարտականութիւն կը համարէր, այլ եւ ազատագրական պայքարը լիովին ստանձնելու միջոցներ ձեռք ձգելու համար՝ այդ գործին կամովին օգնել չուզող ոեւէ հայ հարուստ

անհատ սպանելով սարսափ ազդելն ու ահաբեկուած միւս հարուստներէն դրամ կորզելը յեղափոխական գործին համար անհրաժեշտութիւն եւ այդ գործին վարիչ մարմիններուն համար տեսակ մը իրաւունք կը նկատէր: Այս վերջին պատճառաբանութեամբ անոր «նպատակը միջոցը կ'արդարացնէ» մութ բանաձեւին մէկ տգեղ կիրարկումն էր գործուած առաջին ոճիրը, որ կատարուեցաւ Կ. Պոլիս, Տիգրան Գարակեօզեանին դէմ, որ ազգասէր ու բարեգործ հայ մըն էր, բայց որ մահուան դատապարտուեցաւ յեղափոխական գործունեութեան համաձայն չըլլալուն եւ իրմէ պահանջուած գումարը մերժելուն համար:

Նոյն պատճառաբանութեամբ՝ տարիներ յետոյ, կ'իյնար ուրիշ ազգասէր ու բարեգործ հայ մը, Իսահակ Ժամհարեանը՝ դաշնակցական դաշոյնի տակ, ինչպէս եւ ուրիշներ՝ Յնչակեան եւ Դաշնակցական ղեկավար մարմիններու որոշումով: Դատապարտուեցան այդ բոլոր ոճիրները: Բայց արդար չէ եւ լուրջ չէ անոնցմէ մի քանին առանձնացնել եւ զանոնք մէկ մարդու անձնական շահամոլութեան արդիւնք նկատել, երբ անոնք անշուշտ՝ ինչպէս միւսները՝ խմբական որոշումներու արդիւնք եղած են եւ միեւնոյն յեղափոխական նպատակներու պատճառաբանութեան ծնունդ:

ԿՈՒ ԳԱՅ ՓԱՐԻՉ ԿԸ ԶԻԻԱՆԴԱՆԱՅ ՈՒ ԱՊԱ
Կ'ԱՆՏՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱ ԴԱՐՁԵԱԼ ԲՈՒԺՈՒԵԼՈՒ ՈՒ
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱԾԽԱՏԱՆՔԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԵԼՈՒ

Երբ Արգուեան ծանօթըն կը հիւանդանայ Փարիզ գտնուած միջոցին, 1900ի սկիզբները, Ամերիկայէն եւ ուրիշ տեղերէ իր ընկերները ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնեն որպէսզի ան ազատէր մահուրէն: Ան նախ թոքախտէ բռնուելէ ետք, Տոքթ. Փիք, Փիէր Զիյեարի բժիշկը, կը պատուիրէ իսկոյն երթալ Ալճերիա եւ հոն մնալ ատեն մը: Արգուեան կը մեկնի Ալճերիա եւ ժամանակ մը յետոյ՝ իր ֆիզիքական ու բարոյական արտակարգօրէն կորովի խառնուածքին շնորհիւ՝ գրեթէ ամբողջովին բուժուած կը վերադառնայ:

Կարճ ժամանակ ետք, սոսկալի խիթերէ տանջուիլ կը սկսի, հետեւաբար կը պարտադրուին

զինք փոխադրել Լարիպուազիէր հիւանդանոցը, ուր գործողութենէն յետոյ, հակառակ որ Տոքթ. Պոռ շատ լաւատես չէր որ ապաքինած ըլլար հիւանդութենէն, Արգուեան անմիջապէս մեկնեցաւ Ամերիկա, ուր իր ընկերները զինք կանչած էին: Կը կարծուէր որ քանի մը ամիսէն իր մահուան լուրը պիտի տարածուի, բայց իր ընկերները հայթայթեցին բոլոր հարկ եղած նիւթական միջոցները, որպէսզի լաւագոյն պայմաններու մէջ իր դարմանումը շարունակէ. եւ ան կրցաւ բժշկուիլ եւ ապրիլ մինչեւ 1935 թուական: Եթէ իր ընկերները անոր կեանքը թանկագին կը համարէին իրենց կուսակցութեան կատարելիք գործին համար եւ կուսակցութեան նիւթական միջոցներէն կարելոր մաս մը յատկացուցէր էին անոր բուժման, արդար չէր ինչպէս անոնք կ'ըսէին՝ ատոր համար մեղադրել Արգուեանը:

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը՝ Լոնտոնի տոռամէն ալ յետոյ՝ շարունակեց կազմակերպել գաղափարական ու մարտական ուժ մը, թէ՛ Երկրին զանազան մասերուն մէջ, եւ թէ՛ մանաւանդ գաղութներու, մասնաւորապէս Ամերիկահայ գաղութին մէջ, ուր ատեն մը եղաւ ամենէն հզօր կուսակցութիւնը:

Անոր մէջ համախմբուած էին անձնագոհ, ազնիւ, կրակոտ ազգասէր հայ ուժեր, սքանչելի դէմքեր, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ Երուանդ Զավուշեան, Միսօ-Շահէն, Զիթեան, Չարեհ Գօշեան, Վահան Շահրիման եւ դեռ այնքան ուրիշներ: Ատոնցմէ շատեր, սկսելով Արգուեանէն, պատրաստ էին երթալու Կիլիկիա, իրենց կեանքը նուիրելու՝ ապստամբական ծրագրին իրագործման, երբ ըրպէն գար, ինչպէս մեր միւս կազմակերպութեանց պատկանող քաջ ու ազգասէր հայեր, երբ մեծ պատերազմը ծագեցաւ, Վանի ու Շապին Գարահիսարի, Մուսա Լերան եւ այլ վայրերու ինքնապաշտպանութեան յուսահատ ու հերոսական կռիւներուն մէջ, կամ Կովկասեան կամաւորական խումբերուն ու Ֆրանսայի կազմած Հայկական Լեգէոնին մէջ փայլեցան իրենց անձնուիրութեամբ ու արիւրութեամբ:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԵՐԱՉԸ ԿԸ ՄՆԱՐ ԱՐՁՈՒԵԱՆԻՆ

ԵՐԱՁԸ

Ցաւալի է որ Վեր. Յնչակեան Կուսակցութիւնը, որ բարոյական մեծ ուժ մը կը ներկայացներ, ո՛չ կրցաւ միւս հայ կուսակցութիւններուն հետ միացումը յաջողցնել, որուն մէջ Արզուեան յանցանք չունէր, ո՛չ ալ ինքը գոյացնել իր համախմբած հոգեկան ուժերուն հետ՝ նիւթական կարելոր զօրութիւն մը, որպէսզի կարող եղած ըլլար ձեռնարկել իր Էական ծրագրին գործադրութեան: Արժանիք մըն է անոր համար որ կէս-կատար միջոցներով այդպիսի գեղեցիկ բայց յանդուգն ու վտանգաւոր ծրագրի մը հատուածական հարեւանցի գործադրութիւնը չփորձեց: Դժուար չէր իրեն համար իր ամենէն խիզախ ընկերներէն մէկ քանին մտցնել երկիր ու նախնական ճիգեր կատարել: Այն գաղափարը, թէ այդպիսի ծանր գործ մը կէս-կատար միջոցներով ձեռնարկելը կրնար աղիտալի հետեւանքներ միայն ունենալ, զիրենք ետ կը կեցնէր այդ ձեւով կուսակցական *ռեքլամի* համար հապճեպ սարքուած ձեռնարկներէ:

Անոնք թէւ լուրջ ուսումնասիրութիւններ կատարած էին Երկրին մէջ՝ հոն գտնուող իրենց ընկերներուն միջնորդութեամբ, ապագայ ապրտամբութեան իբր նախապատրաստութիւն: Անոնք դիմած էին Ֆրանսայի հաւանական օգնութիւն մը ձեռք ձգելու, սակայն արտաքին գործոց նախարարի խորհրդական Էռնեսթ Լավիս որոշակի խոստում մը չէր կրցած տալ: Երիտասարդ Թուրքերու ներկայութեամբ այլեւս պատկերը կը ստանար այլ երեւոյթ:

1915ի սկիզբները, Արզուեան կու գար Լոնտոն՝ կուսակցական առաքելութեամբ եւ նամակով մը կը խնդրէր ֆրանսական կառավարութենէն Տընի Քոշէնի համամտութիւնը Կիլիկեան ապստամբութեան մը պարագային, որուն Վեր. Յնչակեան Կուսակցութիւնը նախաձեռնարկ ըլլար: Ան կը դիմէ արտաքին գործոց նախարարին՝ Տէքստէին, բայց կը մերժուի, որովհետեւ Ֆրանսան իր բոլոր ուժերը կեդրոնացուցած էր Գերմանիոյ յառաջխաղացին դէմ: Բնական էր անոր մերժումը, որովհետեւ եթէ Ֆրանսան խոստանար իր զօրքերուն մասնակցութեամբ Կիլիկիոյ մէջ գործակցութիւն մը սկսիլ,

ֆրանսական դրօշը անգամ մը երեւնալէ ետք՝ պարտաւորուած պիտի ըլլար հետզհետէ ստուարացնել իր դրկելիք զօրքերուն թիւը: Ֆրանսան այդ ընելու կարողութիւնը չունէր այդ պայմաններուն մէջ:

Տէքստէի պատասխանը լուրջ էր. պարկեշտ քաղաքական գործիչի մը յայտարարութիւնն էր այդ: Ան չէր ուզէր մղել փոքր ու տկար ժողովուրդ մը ապստամբութեան նետուելու՝ յոյսը դնելով Ֆրանսայի զինուորական օգնութեան վրայ, երբ զիտէր թէ այդպիսի պահու մը, ուր Ֆրանսա կենաց ու մահու պայքար կը մղէր, անկարելի կը թուէր ունէ օգնութիւն տալ կիլիկեան ապստամբութեան մը: Ատիկա չէր նշանակէր թէ, եթէ դաշնակիցներու յաղթանակները արձանագրուէին, Սուրիոյ եւ Լիբանանի հետ Կիլիկիան ալ (ու Կիլիկիոյ հայութիւնն ալ) ֆրանսական հովանաւորութեան տակ առնելու տրամադրութիւնը պիտի չյայտնուէր Ֆրանսայի քաղաքական ղեկավարութեան մտքին մէջ, ինչպէս որ պատահեցաւ կարճ ժամանակ ետք:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԵՐԱՁԻՆ

Արզուեան, որ թէ՛ անհամբեր էր, եւ թէ՛ իր կուսակցութեան որոշումը գործադրելու պարտաւորութեան տակ, ֆրանսական կառավարութեան այդ պատասխանը նկատելով ժխտական, խորհէր էր դիմել անգլիական կառավարութեան: Տեսակցութիւն ունեցէր էր Լորտ Պրայսին հետ, որ համակրական ընդունելութիւն մը ըրէր էր անոր ներկայացուցած ծրագրին, առանց որոշ խոստում մը տալու, յոյս միայն յայտնելով որ, եթէ հայեր իրենց ուժերով այդպիսի ձեռնարկ մը ընեն եւ դիմեն Անգլիոյ կառավարութեան, թերեւս այս վերջինը որեւէ ձեւով օգնէր անոնց: Արզուեան նամակով մը խնդրած էր Արշակ Զօպանեանէն յանուն «Փարիզի Զայկական Միութեան» (որ քանի մը տարիէ ի վեր կազմուած հայրենասիրական մարմին մըն էր) անգլիական անձնաւորութեանց հետ Զայկական Զարցին մասին խորհրդակցելու:

Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ կիլիկեան հայ ինքնավարութիւն մը (որ օր մը պիտի

յանգեր անկախութեան) մեր ազգային հարցին լաւագոյն եւ ամենէն դրական, իրագործելի լուծումը կը նկատուէր Նոյնիսկ Տեյքասէի պատասխանէն ալ ետք: Մեր ժողովուրդը այնքան երկար ատենէ ի վեր սերտ շփման մէջ էր ֆրանսական մշակոյթին ու ժողովուրդին հետ, օգտուած էր անոնցմէ, անոնց հետ հոգեկան կապ հաստատած էր, մեր դատին ի նպաստ բրոքականտի գործունեութեան կեդրոնավայրը Փարիզն էր Համիտեան կոտորածներէն ի վեր. բնական կը թուէր որ Սուրիան իր հովանաւորութեան տակ ամենէլ որոշած Ֆրանսաս Սուրիոյ դրացի Կիլիկիան ալ իր քաղաքական ազդեցութեան եւ իր պաշտպանութեան տակ ամենէլ ուզէր: Լոնտոն երթալէն առաջ Զէ տ'Օրսէի կարելոր պաշտօնակատարներէն մէկուն հանդիպելով Չօպանեան վերահասու կը դառնար թէ Տեյքասէի պատասխանը վերջնական մերժում մը չէր եւ թէ ֆրանսացիները գոհ պիտի չմնային, եթէ հայերը Կիլիկիոյ մէջ ապստամբական ձեռնարկ մը ընէին՝ ուրիշ տերութեան մը օգնութեամբ՝ «առանց իրենց մասնակցութեան»: Տեսակցութեան մը մէջ, զոր Չօպանեան կ'ունենայ Լոնտոնի մեծանուն դեսպան Փոլ Զամպոնի հետ (որ Համիտեան կոտորածներու ատեն արտաքին գործոց նախարար Հանսթոյն շատ տարբեր՝ եւ անոր ներհակ՝ ազնիւ ու արի դիրք մը բռնած էր), կը գտնէ Նոր փաստեր, որ իր տեսնելու եղանակին ճշդութեանը մասին համոզումը կ'ամրացնէ: «Եթէ դաշնակիցները յաղթեն եւ Կիլիկիան Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ դրուի, հայերը հոն ինքզինքնին իրենց տան մէջ պիտի զգան», ըսած էր Զամպոն Չօպանեանին:

Յայտարարութիւնը, զոր Պրայս ըրած էր Արզուեանին, հայութեան այդ վաղեմի եւ սրտագին բարեկամին անձնական զգացումներուն մէկ արտայայտութիւնն էր լոկ, կամ թէ անգլիական կառավարութիւնը ինքն իսկ Կիլիկիոյ մասին ունէր ծրագիրներ, որով հայերուն համար շահեկան ու կարելոր էր այս փափուկ հարցին վրայ որոշակի տեղեկութիւն մը ստանալ:

Լոնտոնի մէջ Չօպանեան տեսակցութիւններ կ'ունենայ Լորտ Պրայսի եւ ուրիշ քանի մը քաղա-

քական գործիչներու հետ եւ այն տպաւորութիւնը կը կրէ որ Անգլիա ոեւէ որոշում տուած չէր Կիլիկիայով մասնաւորապէս զբաղելու, ո՛չ ալ արեւմտահայ հարցը իր ուրոյն պաշտպանութեան տակ ամենելու ծրագիր ունէր, ինչպէս արդէն որոշած էր՝ օրինակ՝ Սիոնական հարցին նկատմամբ: Պրայս ուզեց, սակայն, որ անգլիական կառավարութեան մօտ դիմումի փորձ մը ընէր ինք: Իր յանձնարարականով, Յարութիւն Մոստիչեան եւ Չօպանեան կ'երթան տեսակցելու պատերազմական նախարարատան կարելոր պաշտօնատարներէն մէկուն պարզելու վերակազմեալ ինչակեաններու կիլիկեան ծրագիրը եւ կը խնդրեն իմանալ թէ նման ծրագրի մը գործադրութեան համար Անգլիա պիտի ուզէ՞ր օգնել՝ հայկական լեզունի մը կազմութիւնը իր միջոցներով դիւրացնելով, ինչպէս ըրած էր սիոնականներուն համար՝ կազմելով սիոնական լեզուն մը: Չօրավարը յայտարարած էր թէ Անգլիա իր բանակին մէջ օտար կամաւոր չ'ընդունիր, բայց աւելցուցած էր, եթէ հայերը իրենց սեփական միջոցներով լեզուն մը կազմեն (ինչպէս սիոնական հրեաները ըրած էին), թերեւս անգլիական հրամանատարութիւնը, գնահատելով հայոց ազատասիրութեան եւ զոհաբերութեան ոգին, յանձն առնէր այդ լեզունը մարզել, պատրաստել, եւ թոյլ տալ անոր կռուիլ իր բանակի կողքին, իր նշանակած տեղը, իր ցուցմունքներով:

Հանդիպումէն ետք Մոստիչեան դրական տրամադրուած էր, սակայն Չօպանեան գիտէր թէ դրական արդիւնք ձեռք չէր բերուած այդ հանդիպումէն, որովհետեւ հայերը իրենք իրենց միջոցներով պէտք էր կազմակերպէին եւ անշուշտ հայեր երբեք պիտի չկարենային գոյացնել այն խոշոր գումարները որ հարկաւոր էին այդպիսի գործ մը յաջողցնելու համար:

Արզուեան խանդավառութեամբ լսեց ինչ որ զօրավարը այս երկուքին ըսած էր: Արզուեան արդէն Լոնտոնի մէջ հանդիպումներ ունեցեր էր զարգացած ու ազգասէր բարեկեցիկ հայ անձնաւորութեան մը հետ, եւ այն տպաւորութիւնը ունեցեր էր թէ ան յօժար էր այդպիսի ծրագրի մը նիւթապէս օգնել եւ ուրիշ հայ հարուստներու ալ

օգնությունը ապահովել: Զօպանեան Արզուեանի հետ միասին կ'երթայ ու կը տեսնէ այս մեծահարուստը: Զօպանեան կը գրէ. «Իրապէս ազգասէր անձ մըն էր ան, բայց իր ազգասիրութիւնը՝ ապստամբական ծրագրի համար խոշոր զոհաբերութիւններ յանձն առնելու եւ ուրիշներն ալ ատոր մղելու աստիճանին չէր հասներ: Մոստիչեան ոեւէ դիմում չուզեց ընել այն հարուստ հայերուն մօտ, որ իր բարեկամներն էին, գիտնալով որ ապարդիւն պիտի մնային իր դիմումները»:

ՄՊԱՍՈՒԿԾ ԵՐԱՋԸ ՓՈՒԼ ԿՈՒ ԳԱՅ

Կիլիկեան ապստամբութեան երազը անգամ մը եւս մնաց միայն երազ: Արզուեան զայրացած էր. պահ մը կարծած էր թէ իր տարիներու բաղձանքը մօտեցած էր: Աւելորդ իսկ է ըսել որ եթէ իրերը անլի յաջող ըլլային, ինք պատրաստ էր իսկոյն մեկնիլ կռուի վայրը. բայց անգամ մը եւս նիւթական միջոցներու պակասը կը կաշկանդէր զինք, իր խոյանքին դէմ պատ կը քաշէր: Կը սկսէր մեղադրել իր ընկերներն ու բարեկամները: Անշուշտ անհիմն էին անոնք բոլորը: Ունեւոր հայեր թէեւ կային, բայց ծրագիրը կը պահանջէր մեծագումար դրամ եւ այդ կարելի չէր յատկացնել: Հարուստներ հաւատք չունէին որ հայը զենքով կրնար որեւէ արդիւնքի հասնիլ: Մեր հարուստները ամէն բան եւրոպական միջամտութենէն կը սպասէին. անոնք կը խորհէին. «Դաշնակիցները՝ եթէ յաղթեն, անշուշտ արեւմտահայ դատին ալ արդար լուծում մը կու տան»: Եւ սակայն այդ ժամանակաշրջանը վերջինն էր ուր Կիլիկեան ապստամբութեան մը կարելիութիւնը կար տակաւին: Մեր ժողովուրդը դեռ հոն էր: Աղետը արդէն շուտով կը պայթէր: Արեւմտահայ հարցը մի անգամ ընդ միշտ կը չքանար երբ Պուկարիա կը միանար Թուրք-Գերման զինակցութեան եւ երբ մանաւանդ Տարտանելի մէջ դաշնակիցները պարտութիւն կը կրէին եւ Երիտ. Թուրքերու պետերը պատեհ առիթը կը գտնէին եւ կը գործադրէին իրենց թաքուն ծրագիրը:

1916ին, թէեւ Արեւմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ մէջ հայ չէր մնացած, Ազգային Պատուիրակութեան ու Ֆրանսական կառավարութեան

միջեւ տեղի ունեցած բանակցութեան հետեւանքով՝ արեւմտահայ դատը նորէն կեանք կ'առնէր, կիլիկեան ինքնավարութեան մը հարցը մասնաւորապէս օրակարգի խնդիր կը դառնար: Այս անգամ գործը լուրջ ձեւ կը ստանար, որովհետեւ Ֆրանսա անհրաժեշտ գտնելով Արեւելքի մէջ գործող անգլիական ստուար բանակին կողքին գէթ իր մէկ զօրաբաժինն ունենալ եւ չկրնալով Ֆրանսական ճակատէն շատ զինուորներ հեռացնել, կարիքը կը տեսնէր սիրով ընդունիլ քանի մը հայ խմբակցութեանց՝ եւ յետոյ նոյն ինքն Հայ Ազգային Պատուիրակութեան առաջարկը՝ հայ կամաւորներով Արեւելեան Լեզեոն մը կազմելու:

Այդ լեզեոնը կրցաւ կազմուիլ, որովհետեւ ամբողջ ծախսերը Ֆրանսական կառավարութիւնը յանձն առաւ: Լեզեոնը արիաբար իր դերը կատարեց:

Սակայն Պրիանի աղիտաւոր քաղաքականութեամբ Քեմալական Թուրքիան իրեն կապելու օդային յոյսով եւ տգեղ հաշիւով՝ Ֆրանսա պարպեց Կիլիկիան. եւ այսօր արդէն տխուր յիշատակ մը միայն կը մնայ «Կիլիկեան Հայաստանի» մը վերակենդանացման շուրջ հիւսուած այնքան երազներէն, կատարուած այնքան աշխատանքներէն ու թափուած այնքան արիւնէն:

ԱՐՉՈՒԵԱՆ ՅՈՒՄԱԽԱԲ ԿԸ ՀԵՌԱՆԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

Մինչեւ 1917 Արզուեան կը մնայ գործօն անդամ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ազատական թեւին: Այդ թուականին, կը քաշուի կուսակցութենէն եւ վերջնականապէս նաեւ հանրային կեանքէն:

Արդէն քանի մը տարիէ ի վեր կուսակցական կեանքին մասնակցելով հանդերձ, զուգահեռաբար սկսէր էր գորգի առեւտուրով զբաղիլ: Անիկա կ'ուզէր ապացուցանել թէ ինք իր ամբողջ կեանքը հանրային գումարներով ապրող մարդ չէր, թէ կարող էր իր ապրուստը ապահովել սոսկական զբաղումով մը:

Այդ գործին ձեռնարկեց նախ շատ համեստ

ծելով մը, իբր ամբողջ դրամագլուխ ունենալով 15 հազար ֆրանքի գումար մը, զոր իր մտերիմ բարեկամը՝ Տոթթ. Յ. Արթինեան, իրեն փոխ տուած էր:

Քանի մը տարի յետոյ, արդէն մեծ փորձառութիւն վաստկած էր այդ գործին մէջ, իր փոխ առած գումարը վերադարձուցած էր իր բարեկամին, եւ հետզհետէ յաջողած էր առեւտրական փայլուն ապագայ մը շինել:

Հանրային գործունէութենէն բաշուելէն յետոյ, Արզուեան իր անձնական գործին եւ իր ընտանեկան կեանքին մէջ ամփոփուած, նիւթական մեծ յաջողութեանց կը հասնի: Ջերմ ազգասերը որ կար անոր մէջ, անհնար է որ յաջողած մարդու վերջէն զգեցուած հոգեբանութեան մէջ խեղդուած ըլլայ:

Տոթթ. Արթինեան, որ անոր հետ յարաբերութիւնները շարունակած էր մինչեւ վերջը, կը հաւատար թէ ան քանի մը տարի առաջ կտակ մը գրած ու նստարին յանձնած էր: Հոն ան իր ազգին՝ որոշ նպատակով՝ գումար մը կը թողուր: Սակայն իր մահէն առաջ այդ կտակը նստարէն ետ առած է՝ քանի մը փոփոխութիւններ ընելու համար. մահը, որուն չէր սպասեր, յանկարծ կու գայ եւ զինք կը զգետնէ: Մտադիր էր Ֆրանսա գալ իր կտակով ու հոն բժշկուի:

Արզուեան եզական ուժ մըն էր, երկաթեայ նկարագրով մը, որ իր բազմաթիւ յատկութիւններուն կողքին ունէր իր թերութիւնները: Կրթոտ էր, ջղային, իր ամէն երազածը կարելի կարծող: Ան չկրցաւ իր մէջ կուտակուած գերմարդկային ուժը յայտնաբերել: Մնաց կաշկանդուած, կասկածելի, անբախտ: Տարիներով չարչարուեցաւ, մաքառեցաւ՝ առանց հասնելու լիակատար իրականացման իր իտեալին, որ էր՝ բոլոր միջոցները ապահովել յետոյ՝ մտնել Երկիր իրեն պէս յանդուգն ու նուիրուած ընկերներու խումբի մը հետ, լրջօրէն պատրաստուած ապստամբութեան մը գլուխն անցնիլ եւ կրկնել հրաշքը, զոր ժամանակին կատարեցին Լեւոններ, Թորոսներ կիլիկեան լեռներուն վրայ: Դերը, զոր կատարեց, ապարդիւն չեղաւ նորէն. ան նպաստեց ազգասեր, անձնազոհ, խիզախ գործիչներու ամբողջ խումբ մը կազմելու, որ մնաց

Հեղինակը Արզուեանի մահարձանին մօտ:

թանկագին ուժ մը մեր կուսակցութեան ու հայութեան համար:

Ու կարելի չէր հայ ազատագրութեան պատմութիւնը արձանագրել առանց այս եզակի յեղափոխականին ընդարձակ գլուխ մը յատկացնելու:

Ան մեռաւ իր ժողովուրդէն հեռու, անձնական կեանքի մը մէջ ամփոփուած:

Չունեցանք մե՛կ հարուստ, որ ըներ ինչ որ այնքան վճռականապէս եւ լայնօրէն ըրին յոյն թէ հրեայ հարուստները իրենց ապստամբական երկար ու տաժանելի, մութ, անստոյգ ճիգերուն միջոցին:

Արզուեան յաճախ մտերիմներուն ըսած էր թէ իր կենդանութեան խորհրդային Հայաստանի մէջ ազգօգուտ գործի մը հիմնարկութեան համար գումար մը հանած է իր ունեցածէն: Վերջապէս

Երեւան կ'ելլէ թէ 15 հազար տոլար մը տրամադրուած է Խորհրդային Հայաստանի վարչապետին, այդ իր ազգօգուտ նպատակին յատկացուելու նպատակով:

Վահէ Արզուման կը մահանայ Նիւ Երքի մէջ, Յունիս 3, 1933ին: Մարմինը կը հանգչի «Ֆէյրվիլ» գերեզմանատան մէջ:

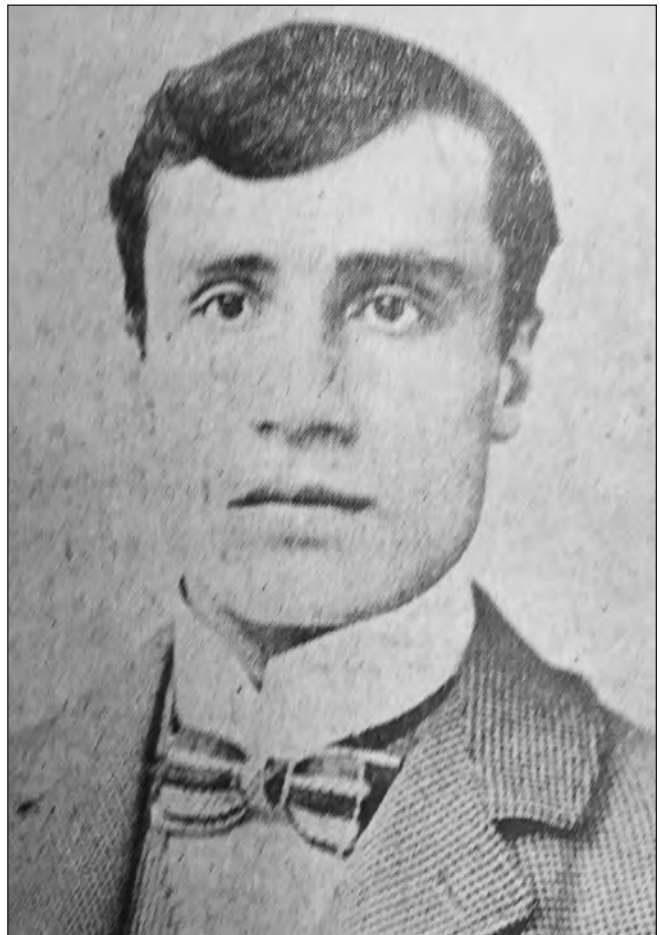
ՄԻՆԱՍ Զ. ԱՐՅԵՆ

Խարբերդ, 1873 – Պոստոն, Մայիս 25, 1900

Ամերիկայի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ամենէն աշխատունակ անդամներէն էր եղած: Մասնաւոր կրթութիւն մը չէր ունեցած, սակայն աշակերտած էր Թլկատինցիի՝ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանէն ներս: Տակաւին 6-7 տարեկան պատանի, կը կորսնցնէ հայրը եւ կը մնայ մօրը խնամքին տակ: Կու գայ Ամերիկա եւ մաս կը կազմէ ազգային կեանքին, առաջնորդողի դեր ստանձնելով կրթասիրացի, որբախնամի, գրադարանի վարչական մարմիններէն ներս:

Հնչակեան Կուսակցութենէն իր կապերը խզելէ ետք, ան կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան շարքերուն, ունենալով եռացող ու անհանդարտ կուսակցական բարձրագոյն նախանձախնդրութիւն եւ իր համոզումներուն ու հաւատքին համար անխոնջ կամք: Պէտք եղած ատեն ան քննադատողն էր ու բողոքողը բոլոր թերութիւններուն, բոլոր սխալներուն դէմ: Ազատ մտածող մըն էր եւ ուներ իր ըմբռնումները ազգային կեանքէն ներս:

Յանկարծակի մահ մը զինք կը հեռացնէ իր գաղափարի ընկերներէն Մայիս 25ին: Մայիս 29, Կիրակի օր, ազգային ժողովասրահին մէջ տեղի կ'ունենայ անոր յուղարկաւորութիւնը, որուն կը մասնակցին Ամերիկայի զանազան քաղաքներէն եկած ընկերներ ու ծանօթ ազգայիններ: Դամ-

բանախօսներ վեր կ'առնեն անոր ազգային ծառայութեան եւ նկարագրին արժանիքները:

Կեդրոնական Վարժարանը

ԴԱՆԻԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Կեսարիա Յունիս 25, 1864 – ?

Դանիել Վարդապետ ծնած է Կեսարիոյ Տերեվանք (Ծանօթ նաեւ՝ Ս. Սարգիսի վանք անունով) գիւղը Յունիս 25, 1864ին: Կ'ուսանի Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանը եւ կը դառնայ կուսակոս: Կը նշանակուի իր ծննդավայրին՝ Տերեվանքի վանահայր:

Հայ ազատագրական եւ դիմադրական պայքարին հաւատացող կարեւոր դեր եւ բաժին վիճակուած էր մեր վանքերուն ու եկեղեցականներուն՝ յեղափոխութեան աշխատանքին նուիրուելու համար: Այդ պատկառելի դէմքերուն մէջ եղած են Խրիմեան Հայրիկ, Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց, Արսէն Վրդ. Թոխմախեան, Արսէն Վրդ. Թօսունեան, Աւետիս Քիւնյ. Շաղոյեան, Արսէն Ա. Քիւնյ. Օտեան, Գարեգին Վրդ. Յովսէփեանց: Եղան նաեւ, դժբախտաբար, քանի մը հոգի, ինչպէս Աշըգեան Պատրիարք կամ Տրդատ Վարդապետ մը, որոնք դաւաճանաբար դէմ կեցան յեղափոխական շարժումին եւ յաճախ ստորին միջոցներով միացան թրքական իշխանութիւններուն, հայկական ազատագրական շարժումը կասեցնելու համար: Սակայն մեծ եղաւ թիւը այն քաջարի հոգեւորականներուն, որոնք խօսքով եւ գործով օժանդակեցին մեր ազատագրութեան նուիրեալ մարտիկներուն, տալով անոնց ապաստան, ուտեստեղէն եւ կամ իրենք իսկ զէնք վերցուցին ու կռուի դաշտ իջան, հաւատալով սրբազան մեր մեծ երագին:

Այդ պայծառ դէմքերէն եղաւ Դանիել Վարդապետ:

Վանահօր պաշտօնին գալովը Տերեվանքը դարձաւ հայ յեղափոխականներու ապաստանարան եւ միաժամանակ կեդրոնատեղի: Դանիել Վարդապետը յեղափոխական մկրտողը եղաւ Ժիրայրը, որ իր յաճախակի տեսակցութիւններով Վարդապետը դարձուց Հնչակեան: 1880-1890 տարիներուն, Կեսարիոյ շրջանը լեցուն էր Աֆշար

եւ Չէյպէկ ցեղախումբերով. այդ իսկ պատճառով Փոքր Հայքի գիւղերու եւ քաղաքներու միջեւ երթելէկը վտանգուած էր: Ահա՛ նոյն օրերուն Ժիրայր կը հանդիպէր Տերեվանք ու կը տեսակցէր վանահօր՝ Դանիել Վարդապետին հետ, միաժամանակ ճամբաները պաշտպանելու ծրագիր մը մշակելու համար: Հոն ալ կ'որոշէն կազմել ասպատակային խումբեր, որոնք պիտի հսկէին ճամբաներու ապահովութեան վրայ: Վարդապետը, որ ծանօթ էր տարածաշրջանին, Ժիրայրին հետ միասին կ'առնէ կարեւոր որոշումներ: Ու այդ օրէն Տերեվանքը կը դառնայ հայ յեղափոխականներու կեդրոնատեղի:

Յեղափոխութեան շրջանի քաջարի մարտիկներէն էին «Չեյլօ»ները (երկու ապստամբական խումբեր, առաջինը՝ Թորոս Ծառուկեանի եւ Կիւպէնկ Զամալեանի գլխաւորութեամբ, երկրորդը՝ Միրիճեանի, Փանոսի եւ Մամասի առաջնորդութեամբ), որոնց ապաստան կու տար Տերեվանքի վանահայրը՝ Դանիէլ Վարդապետ: Ասպատակային խումբերու ծրագրին մաս կը կազմէր պետական սուրհանդակներու վրայ յարձակման գործը եւ արքունիքի գանձերուն գրաւումը: Գրաւուած գումարները կը յանձնուէին Զնչակեան Կուսակցութեան:

Թրքական կառավարութիւնը Չեյլօները հետապնդելու համար 800 զինուորներ կը դրկէ Կեսարիոյ Աւետիք Տերեսի կոչուած կիրճը, ուր այդ միջոցին Չեյլոյի հրամանով յեղափոխականներ կը յարձակին թուրք զինուորներուն վրայ 80 զոհեր խլելով անոնցմէ: Չեյլոյի համբաւը կը տարածուի:

Այս խումբին թաքստոցներէն էր Տերեվանքը, ուր կը տարուէր մեծ աւարը, մանաւանդ՝ Պաղտատէն Կ. Պոլիս մեկնող կառավարական սուրհանդակէն գրաւուած մեծաքանակ ոսկին, որ կը յանձնուէր Դանիէլ Վարդապետին:

Ժիրայր կը հալածուի որքան թուրքերէն

նոյնքան եւս Տրդատ Վարդապետէն, որ լուր առած ըլլալով որ հայ յեղափոխականները իրենց կեդրոնատեղին դարձուցած են Տերեվանքը, կը կանչէ Դանիէլ Վարդապետը եւ սպառնալիքով իրմէ կը պահանջէ իրեն յանձնել հայ մարտիկները: Դանիէլ Վարդապետ կը պատասխանէ թէ ինք միայն ուխտաւորներ կ'ընդունի իր վանքէն ներս: Սակայն աւելի ուշ Տերեվանքը 200 թուրք զինուորներով խուզարկութեան կ'ենթարկուի եւ ոստիկանապետ Սէֆուլլահ կը պահանջէ փախստականներուն վայրը: Դանիէլ Վարդապետ կը գանակոծուի եւ կը ձերբակալուի ու կը փոխադրուի Կեսարիա, որմէ ետք տեղի կ'ունենայ Էսկիւրիի ծանօթ դատավարութիւնը 17 դատապարտեալներուն: Զոն ալ Անտոն Ռշտունի՝ վարդապետին գաղափարի ընկերը, կ'ունենայ իր համարձակ պաշտպանութիւնը: Դանիէլ վարդապետ կ'աքսորուի Ափրիկեան Թրիփոլի, մինչ այդ դատապարտեալներէն հինգ հոգի կախաղան կը հանուին, մեջը ըլլալով մեծ Չեյլօն՝ Թորոս Ծառուկեան, մինչ Անտոն Ռշտունի կը յաջողի փախչելով ազատիլ կախաղանէն:

Այնուհետեւ Դանիէլ Վարդապետ մնայուն կապի մէջ կը մնայ Անտոն Ռշտունիի հետ, հետեւելով անոր ուղեգիծին:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԱԵԱՆ

Արաբկիր, 1889 – Նիւ Եորք, Օգոստոս 14, 1936

Ծնած է Արաբկիր 1889ին, ծանօթ Եկաւեան գերդաստանի յարկէն ներս: Իր հայրը 1895ի կոտորածին սպաննուած է, երբ ինք հազիւ վեց տարեկան էր: 1908ին կ'անցնի Կ. Պոլիս, տակաւին պատանի, ու կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան շարքերուն, ծանօթ ընկերներու՝ Մ. Հացագործեանի եւ Ղազիկեանի գուրգուրանքին ու հոգածութեան տակ մնալով:

1910ին կը գաղթէ Ամերիկա ու կը հաստատուի Լորէնս քաղաքը, որ ազգային վառարան մըն էր 20րդ դարու սկիզբը: 1915ին Զեքըն ճիմ Չանգալեանի կամաւորական խումբին միանալով կ'երթայ կովկասեան ճակատ: Ռուսական բանակի նահանջէն վերջ (1916) կը վերադառնայ Ամերիկա, սակայն 1917ի Յունիսին դարձեալ կը մեկնի ու կը միանայ Լեգեոնական բանակին, ուր երկրորդ պաթայոնի 5րդ քօմբանիին մէջ տասնապետի համաձայնութիւնով կը մասնակցի Արարայի դիւցազնական յարձակումին: Ան կը վիրաւորուի ու կը պարգեւատրուի «Պատերազմական Խաչ» շքանշանով:

Աւելի ուշ, Կիլիկիոյ մէջ թուրք չեթեական խումբերու գործած աւերները եւ տիրող ֆրանսական զինուորական իշխանութեան անտարբեր վերաբերմունքը կ'ալեկոծեն հայրենասէր Եկաւեանի զգացումները: Կը հեռանայ բանակէն եւ ինքն ալ չեթեական խումբերով մեծ ու արի գործունեութիւն ցոյց կու տայ եւ հազարաւոր վտանգուած հայրենակիցներ կը փրկէ ստոյգ մահէն:

1920ին Ամերիկա վերադառնալով կը հաստատուի Ֆիլատելֆիա, ուր անձնական փոքր գործով կը զբաղի, մինչեւ անողոք հիւանդութիւն մը վերջնականապէս կը զգետնէ քաջ հայորդին Օգոստոս 14, 1936ին, Նիւ Եորքի մէջ, ուր եկած էր բժշկուելու:

Յուդարկաւորութեան ներկայ կը գտնուին մեծ թիւով սգաւոր գաղափարի ընկերներ ու ընկերուհիներ: Մարմինը կը փոխադրուի Ֆիլատելֆիա եւ

Օգոստոս 20ին տեղի կ'ունենայ թաղմանական կարգը: Հաւաքուած էին Պոստոնէն, Փրաւիտէնսէն, Նիւ Եորքէն ու Նիւ Ճըրզիէն բազմաթիւ ընկերներ, ինչպէս նաեւ՝ բարեկամներ:

Եկաւեանի զինակից ընկերներէն 12 հոգի իրենց թելերուն վրայ սեւ ժապաւեններ անցուցած, եւ կրելով Հայկական Լեգեոնի մասնաւոր նշանը, կ'առաջնորդեն թափօրը: Յուդարկաւորներու կառքերուն երկար շարքը կ'ուղղի Տայմընտ փողոցի Ս. Երրորդութիւն Հայց. եկեղեցին:

Տէր Թորոս քահանայի գովաբանական դամբանականէն ետք, խօսք կ'առնէ Պոստոնէն Տիգրան Պոյաճեան, իր զինակիցը եւ ընկերը, որ կու

տայ ողբացեալ ընկերոջ քաջութեան դրուագները: Ֆիլատելֆիոյ չորս ակումբներու կողմէ կը խօսի Տիգրան Վիշապագուն, որ կը պատկերացնէ Եկաւեանի կեանքը լեցուն ազգասիրութեամբ, միշտ պատրաստ զոհաբերելու:

Պետրոս Սեմերճեան, ուրիշ գաղափարի ընկեր մը եւ զինակից, կը դնէ կուսակցական 25ամեայ շքանշանը Եկաւեանի կուրծքին վրայ եւ կը համբու-

րէ իր ժողովուրդէն բաժնուող ընկերոջ ճակատը:

Խօսք կ'առնեն նաեւ ՌԱԿ Շրջանային Վարչութեան կողմէ Հրաչ Երուանդ, Արաբկիրի Վերաշինաց Միութեան կողմէ Արտաշէս Յովսէփեան, Նիւ Եորքի Մայր ակումբի ատենապետ Օննիկ Սինանեան եւ վերջապէս Քէրթըն Ճիմ Չանգալեան:

Մարմինը կ'ամփոփուի Օտ Ֆելոզ գերեզմանատան մէջ:

ՆՐԱԶ ԵՐՈՒՄԵՐ

Մայիս 21, 1885, Խարբերդ – Սեպտեմբեր 12, 1968, Ուոթերթաուն

*Կը խոստանանք բարձր բռնել իր եւ տարեց
երախտաւորներու կողմէ փոխանցուած դրօշը,
յանուն մեր ժողովուրդի բարօրութեան եւ յանուն
մեր բռնագրաւուած հողերուն ազատագրութեան
ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւն*

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Նշան Եագուպեան աւագանի անունով՝ Հրաչ Երուանդ ծնած է Մայիս 21, 1885ին, Խարբերդի Սբ. Կարապետ թաղը, Եկեղեցիին մօտիկ, փոքրիկ առուակի մը վրայ նայող բարձրադիր տնակի մը մէջ: Հայրը՝ յարգուած համեստ հոգի մը, մայրը՝ աննման անձնուիրութեամբ եւ գործով լեցուն տիպար հայ մայր մը:

Նահապետական տան մը ծնունդն էր եղած Հրաչ: Երեք ամուսնացած եղբայրներ կ'ապրէին Նոյն տան մէջ. Մէ'կ էր իրենց վաստակը, միասին՝ իրենց վայելքը: Տան մէջ իրենց աչքերը բացող երախաները, երբ գիտակցութեան գային, գիտէին թէ այնքան քոյր եւ եղբայր էին անոնք, որքան իրենց համրանքն էր, հետեւաբար գուրգուրանքին արժանի էին ուրեմն իրենք զոյգ հօր եւ մօր աշխատանքին:

Հրաչ իր նախապատրաստական ուսումը ստացած է Սբ. Կարապետ ծխական վարժարանին մէջ եւ անկէ անցած՝ Վերի Թաղի Ազգային Կեդրոնական Վարժարանը, ժողովրդական յորջորջումով՝ Կարմիր Գոլէճը, որ ծանօթ էր նաեւ որպէս Ամերիկեան միսիոնարական գոլէճ, որ նախապէս «Արմենիա» անունով հաստատուած էր եւ յետոյ Կարմիր Սուլթանին (Համիտ) հրամանով փոխուած «Եփրատ»ի: Ան իր փառաւոր շէնքերով կը կանգնէր լերան կատարը: Ազգային Կեդրոնական Վարժարանն ալ անոր դէմ էր, աւելի համեստ երեւոյթով, բայց ազգը կը սիրէր զայն եւ կը կոչէր «Կարմիր Գոլէճ», որ գաւառի գրագետ եւ բազմաշխատ դաստիարակ Թլկատինցիի (աւելի ուշ՝ Մեծ Եղեռնի

Նահատակներէն) տնօրէնութեամբ կը ղեկավարուէր:

Ազգային խորունկ շունչով տոգորուած կրթական հաստատութիւն մըն էր այս եւ բազմաթիւ ազգանուէր սաներ տուած էր ազգին: Մանուկն Հրաչ հոս էր որ առաւ իր առաջին կայծը եւ անով բոցավառեց իր մտաւորական ընդունակութիւնները:

Երկու տարի կը տեւէ այդ շրջանը, որմէ ետք դպրոցը կը փակուի: Եգիպտոսէն Տիգրան Հաճընլեանի միջնորդութեամբ ապահովուած նիւթական օգնութիւնը հնարաւորութիւն կու տայ որ Թլկատինցի վերադառնայ կործանած իր բոյնը եւ

ձեռնարկե անոր վերականգնումին: Այդ ալ միայն երկու տարի կը տեւէ: Եգիպտոսէն եկած օգնութիւնը սա կամ նա պատճառով կը դադրի:

Քիչ ետք, կը մտնէ Եփրատ Գոլէճ եւ կ'ուսանի մինչեւ անոր վերջին դասարանը՝ առանց սպասելու իր շրջանաւարտութեան: Այդ տարին՝ 1903, Խարբերդի հայութիւնը 1895ի կոտորածները յիշեցնող սարսափներու դէմ յանդիման կ'իյնար: Դարձեալ բազմաթիւ ձերբակալութիւններ տեղի կ'ունենային. Թլկատինցի, Եփրատ Գոլէճի Փրոֆ. Թէնէքէճեան, եկեղեցական եւ աշխարհական դասէն ուրիշ առաջնորդներ կը նետուին բանտ եւ ամիսներով կը կրեն ամէն կարգի տաժանք եւ գանակոծում:

Յրաչին ծնողքը տիրող կացութեան պատճառով, ամբան վերջերը, Արմաշի դպրեմանք արձանագրուելու պատրուակով դէպի Կ. Պոլիս ճամբայ կը դնեն Յրաչը, ուր կարճ ժամանակ մը կ'ուսանի ան: Իր մտային կարողութիւնները շուտով յայտնի կը դառնան եւ ուշադրութիւնը կը գրաւեն վանքի մեծաւորներուն: Մասնաւորապէս Եղիշէ Եպս. Դուրեան ամէն ջանք կը թափէ համոզելու համար որ Յրաչ հոգեւորական դառնայ եւ ծառայէ Յայաստանեայց Եկեղեցիին եւ այդ տարագով նաեւ մեր տանջահար ժողովուրդին: Սակայն Յրաչ կը նախընտրէ Րապըրթ Գոլէճի մէջ երկրորդական վարժարանի ընթացքը աւարտել եւ իրաւաբանական համալսարան մտնել:

Հազիւ Պոլիս հասած՝ իր տունէն հասած հօր մահուան ողբերգական գոյժը խորապէս կը ցնցէ իր ետքիւնը: Իր թանկագին մօր հոգատարութեան հարցը խռովքի կը մատնէ զինք: Կարծէք այս լուրը զինք կը ձգէր անապաւէն: Ներքին ձայնէ մը առաջնորդուած կը թողու Կ. Պոլսոյ պղտոր ջուրերը եւ կը ստիպուի մեկնիլ Ամերիկա, իր ձեռքովը, այնուհետեւ, կերտելու համար իր ճակատագիրը:

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԱՐԴԵՆ ԱՆԴԱՄ
ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ԽՄԲԱԳԻՐԸ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՕՐԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ամերիկայի մէջ Նիւ Եորքը կ'ըլլայ իր առաջին կայքը, ուր իրեն կը վիճակուի այն, որ կը վիճակուէր

այդ օրերու բոլոր նոր եկողներուն: Ընել որեւէ գործ, որեւէ վճարումով, ապրելու համար եւ իրեններուն կարիքներուն հասնելու եւ միանգամայն բարձրագոյն ուսման մը հետեւելու նպատակով. մինչ այդ շարունակելով փնտռողքը աւելի լաւ գործի ու պայմաններու:

Ան, միւս կողմէ, Խարբերդի մէջ, վերջին երկու տարիներուն արդէն «յեղափոխականօրէն» դիրքաւորուած էր: Յարած էր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան գաղափարախօսութեան եւ կարճ ժամանակուան ընթացքին Նիւ Եորքի մէջ միանալով շարքերուն դարձած էր գործօն անդամ մը կուսակցութեան Նիւ Եորքի մասնաճիւղին մէջ: Կազմակերպչական հարցերու շուրջ բախումները վերին ղեկավարութեան հետ, սակայն, կը ստիպեն զինք, որ երթայ Սեյնթ Լուիզ եւ բանուորական կեանքը վերսկսի:

Երկար չի տեւեր: 1907ին, Պոստոն կը կանչուի «Զայն Հայրենեաց»ի խմբագրութիւնը ստանձնելու: Այդ կ'ըլլայ առաջին տուրքը լրագրական ասպարեզին մէջ (եթէ չուզուի յիշել «Մրջիւններ»ու աշակերտական հանդեսին խմբագրութիւնը, որ իրեն յանձնուած էր Թլկատինցիի կողմէ): Այսպիսով կը սկսի իր լրագրական բեղուն գործունեութիւնը:

1908ի կեղծ եւ խաբուսիկ սահմանադրութենէն դեռ տարի մը չանցած, երբ ազատարար կոչուած Երիտասարդ Թուրքերու ձեռամբ Կիլիկիոյ դաշտերը կը ներկուէին 30 հազար անմեղ հայերու արիւնով, Կ. Պոլիսն էր ազգային կեանքի կեդրոնը: Հոն էր նաեւ Յրաչ Երուանդ, որ բռն կերպով պայքարեցաւ անոնց դէմ, որոնք կ'ուզէին մասնակցիլ Թուրքիոյ երեսփոխանական ժողովի ընտրութեանց: Ան խստիւ քննադատելով հայ թեկնածուներուն հակազգային ելոյթները, կը դատապարտէ անոնց մասնակցութիւնը արիւնոտ խաղին:

1910ին, Կ. Պոլսոյ մէջ, երբ «Փղթի Շան» թատրոնին մէջ կը կատարուէր Մկրտիչ Փորթուգալեանի յոբելեանը, Յրաչ Երուանդ բանախօսներէն մեկն էր եւ կրտսերագոյնը: Հոն արդէն պերճախօսութեամբ գրաւած էր ունկնդիրները: Այդ առիթ էր եղած որ ան մօտիկէն ճանչնար մեծ

յեղափոխական գաղափարախօսը, որուն շունչով ալ ծնունդ առած էին Վանի արմենականները:

Թրքական Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, «Ձայն Զայրենեաց»ի հրատարակութիւնը կը դադրի Պոստոնի տարածքին, վերսկսելու համար Պոլսոյ մէջ:

Ասիկա պատեհութիւն մըն էր իր հին տենչի մը գործադրութեան: Կը դիմէ եւ կ'ընդունուի Պոստոն Զամալսարանի իրաւագիտութեան վարժարանը: Նոյն ատեն կը նախաձեռնէ «Պահակ»ի հրատարակութիւնը, կուսակցութիւնը առանց ձայնի չձգելու Ամերիկայի մէջ: Թերթ եւ դպրոց միասին կը զբաղեցնեն զինք: Թերթը տարի մը չանցած Փրակիտենս կը փոխադրուի, իսկ Զրաչ կը շարունակէ իր ուսումը եւ 1912 Մայիսին կը ստանայ իրաւագիտական պսակաւորի վկայականը, նոյն ատեն կ'անցընէ Մեսեչուսեց Նահանգի փաստաբանական քննութիւնները:

Պոստոնի մէջ կը սկսի Նոր շրջան մը. «Պահակ» արդէն կը վերադառնայ Պոստոն եւ Զրաչ Երուանդ դարձեալ կը վերագտնէ իր հին պաշտօնը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ԳԱԼԱՌ

1912ին, ընկեր Տոքթ. Յովհաննես Ծովիկեանի հետ, կը մասնակցի Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին, որ կը գումարուի Կ. Պոլսոյ մէջ: Կ'ընտրուի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ:

Այս այցելութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ իբրեւ կեդրոնի ներկայացուցիչ ձեռնարկէ շրջապոյտի մը դէպի հայկական Նահանգները: Կ'այցելէ Շապին Գարահիսար, Սեբաստիա, Խարբերդ, Արաբկիր, Չնգուշ, Տիարպեքիր, Ուրֆա եւ Զալէպ:

Անշուշտ յուզումնալից կ'ըլլայ անոր այցը իր ծննդավայրը՝ Խարբերդ, ուր լայն դաշտին եւ իր թանկագին գիւղացիութեան յաճախակի այցելութիւններ կու տայ, կը քարոզէ եւ կը հմայէ հասարակութիւնը, միանգամայն կազմակերպելով զանոնք: Խարբերդի ոսկեղէն դաշտը, ուր աշխատանքի եւ կրթութեան նուիրուած հայութիւն մը կ'ապրէր դրախտային գիւղերու եւ պարտեզներու կանաչութեան մէջ թաղուած, յաճախ կը լսէ Զրաչ

Երուանդը եւ այլ այցելուներ, այդպիսով որոշ չափով հասկնալով քաղաքական գահավիժող դէպքերուն ընթացքը:

Անոր խօսքերը, ամենուրեք, անջնջելի տպաւորութիւններ կը ձգէին իր ունկնդիրներուն վրայ, կը խրախուսէին ու կը խանդավառէին զանոնք: Իր այցելած բոլոր վայրերուն մէջ ասիկա կը բացատրէր անհրաժեշտութիւնը կազմակերպուած ուժերու եւ հաւաքական զոհաբերութեան՝ ի խնդիր հայ ժողովուրդի ազատագրութեան, հնչեցնելով միեւնոյն ատեն ահազանգող վտանգը, որուն դէմ պայքարիլը ամենատարրական իրաւունքն է:

Այցելած բոլոր ավաններուն եւ գիւղերուն մէջ Զրաչ Երուանդ կը հրահանգէ հեռու մնալ անօգուտ ցուցարարութիւններէ, գաղտնապահ ըլլալ եւ վտանգը կանխատեսելով փրկարար միջոցներ առնել կանուխէն: Ճիշդ արմենականներուն որդեգրած քաղաքական ուղեգիծն էր, որ հոս այս անգամ կը շեշտէր իր ժողովուրդին մեր վերակազմեալ հնչակեան գործիչը:

Քանի մը ամիս ետք, կը վերադառնայ Ամերիկա, սակայն աշնան դարձեալ կը մեկնի Պոլիս, ուր տեղի պիտի ունենային թուրք երեսփոխանական ընտրութիւնները, որոնց հանդէպ կուսակցութիւնները պիտի ունենային յստակ դիրքորոշումներ:

Զօֆ եւ Վեսթենէկ «պէյ»երու անունները փրկութեան աղանիւներու նման պահ մը կ'երեւան հայ ժողովուրդի մթազնած հոգիներուն վրայ: Այլեւս կը թուի թէ փրկութեան ժամը մօտալուտ է, պիտի գայ վերջապէս եւ մեր վեց արեւելեան Նահանգներուն տրուելիք բարեկարգութեան եւ արդարութեան առաւօտը բանայ:

Եւ ահա վրայ կը հասնի 1914ի Սերայեվոյի սպանութիւնը եւ համաշխարհային պատերազմի արհաւիրքը: Զրաչ Երուանդ գաւառի շրջանն ընելէ ետք, կը հասնի Կ. Պոլիս, նուիրուելով խօսքի եւ գրչի տենդագին աշխատանքներու: Իր գրչին եւ խօսքին ճարտարութիւնը մեծահամբաւ առաջնորդի մը բարձունքին կը հասցնեն զինք: Կ. Պոլսոյ արուարձանները լայն բեմ եւ պատեհութիւն կու տան ամերիկահայ երիտասարդ փաստաբան ընկերոջ:

Հօֆ եւ Վեսթենէնկ հազիւ հայկական հողա-մասերու շուքին մօտեցած՝ իրենց ոտքերու փոշին կը թօթուեն եւ կը հեռանան: Կալանաւոր հայու-թիւնը կը մնայ բացարձակապէս անպաշտպան եւ ամենօրեայ մղձաւանջի ու սպառնալիքներու տակ կ'ծկուած:

Կը հասնի մեր Մեծ Եղեռնի դժոխային դուռը բացող Ապրիլ 24ը: Կը ձերբակալուին մեր մտաւորականները, գրչի եւ արուեստի վարպետները: Ձերբակալութիւններ ամէն օր յարաճուն թափ կը ստանան եւ կը տարածուին թուրքիոյ ներքին բոլոր շրջանները: Այդ օրերուն ալ Հրաչ Երուանդ ծանօթացած էր Գրիգոր Չօիրապին, որուն հետ ձերբակալութենէն երեկոյ մը առաջ եղած էր միասին:

Յոյժ բարեղեպ հրաշք մը կը խնայէ Հրաչ Երուանդը: Թէեւ խիստ հետապնդումի ենթակայ կ'ըլլայ ան, սակայն ամերիկեան շրջանակի մը մէջ բնակութիւն հաստատած ըլլալուն՝ ամերիկացի կը նկատուի, բազմաթիւ ծուղակներէն խուսափելով վերջապէս ամերիկեան խումբի մը միանալով կը յաջողի հնոցէն դուրս գալ եւ անցնիլ արտասահման, մեծանուն ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթաուի ուղղակի միջնորդութեան շնորհիւ: Այսպէս կը փրկուի թրքական ցեղասպանութեան ճիրաններէն մազապուրծ ազատելով եւ 1915ին կը վերադառնայ Ամերիկա, ուր կը լծուի ազգային կուսակցական խելայեղ գործունեութեան եւ հրապարակագրական եռուն աշխատանքի:

ԱՐԴԷՆ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՍԻՐՈՒՄԾ ՈՒ ՅԱՐԳՈՒՄԾ ԳՈՐԾԻՉՆ Է ԱՆ

Ամերիկայի հայութիւնը խանդավառութեամբ կ'ընդունի Հրաչ Երուանդի բարեղեպ վերադարձը եւ լայն առիթներ կ'ընծայէ անոր ատենախօսու-թեանց եւ խմբագրական աշխատանքներուն:

Մեծ Եղեռնի այդ տարիներուն Հրաչ Երուանդ առաջնորդողի դերին մէջ է ամենուրեք, մանաւանդ հայ դատի հետապնդման լուրջ աշխատանքներով բեռնաւորուած: Դէպի Կովկաս կամաւորական շարժումի կազմակերպումին եւ Ամերիկահայ Ազգային Միութեան գործունեութեան համար կը

հրաւիրուի Եգիպտոսէն պատուիրակութիւն մը մասնակցութեամբ՝ վերակազմեալ հնչակեան Մի-րան Տամատեանի, հնչակեան Ստեփան Սապահ-Գիւլեանի (որ Ամերիկա կը մնար ստանձնելու «Երիտասարդ Հայաստանի» խմբագրութիւնը) եւ դաշնակցական Արտաւազդ Հանըմեանի: Անոնք սկիզբը կը տանին լուրջ աշխատանքներ:

Փարիզի մէջ, Համաշխարհային Ա. Պատե-րազմի լրումէն անմիջապէս ետք, կը պատրաստուի Համազգային Համագումար մը, որուն համար Ամերիկայէն Ազգային Միութեան չորս պատգա-մաւորներու ընտրութեան մէջ եւս Հրաչ Երուանդ կ'ունենայ իւրայատուկ աշխատանք, որովհետեւ ՀՅԴ իր թեկնածուները յաջողցնելու համար ամէն ապօրէն միջոցներու դիմած էր եւ զեղծումներու որպէս արդիւնք Վեր. Հնչակեաններու թեկնա-ծուները՝ Հրաչ Երուանդ եւ Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան, դժբախտաբար չէին ընտրուած: Այսու-հանդերձ, հայկական պահանջները բանաձեւելու եւ հետապնդելու համար մեր ընկերները կը բերեն մեծ աշխատանք:

Այս առթիւ նաեւ սկիզբ առաւ մէկ միլիոն տո-լարի հանգանակութիւն մը՝ կարօտեալներու հաս-նելու եւ ծրագրուած գործունեութեան մասնակից դառնալու համար:

Ամերիկահայ գաղութը, մինչ այդ, ունեցած չէր աւելի եռուն շրջան մը, եւ փառաւոր ալ՝ բազմաթիւ առումներով, քան այն որ տեսնեց 1915-1920 տարիներուն, վերջին օրերուն ալ լրացուցիչ ունենալով Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան եւ Չօր. Անդրանիկի այցե-լութիւնը: «Քսանչորս ժամ յայտագրի» օրեր էին, ինչպէս պիտի ըսէր ընկեր Հրաչ Երուանդ:

Այդ շրջանին Հրաչ երկու անգամ գնաց Գալիֆօրնիա եւ 1919ին, Ֆրէզնոյի մէջ հիմնեց Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Գալիֆօրնիոյ Շրջա-նակի «Արօր» եռօրեան իր սեփական տպարանով եւ խմբագրեց զայն մինչեւ մեկնումի օրը դէպի Կ. Պոլիս, 1920ի ամիսն: Թերթը ապա դարձաւ Հայ Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը:

Ամերիկայի մէջ այս կերպով կ'աւարտի Հրաչ Երուանդի կուսակցական աշխատանքի առաջին

հանգրուանը: Կը մեկնի Կ. Պոլիս՝ դառնալու դայեակներէն մին ՌԱԿի միութեան:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՂԵՎԱՎԱՐՆԵՐԷՆ՝ ԶՐԱԶ
ԵՐՈՒԱՆԴ

Պոլսէն առաջ Փարիզ, Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեան օրերն են:

Շատ հեռուն տեսնելու կարողութեան պետք չկայ նշմարելու մութը, որ կը տարածուի արեւմտեան ճակատին վրայ: Կիլիկիան կը տրուի պարտուած թշնամիին եւ միւս սահմաններու որոշումի հարցն ալ կը ձգուի տերութեան մը (Միացեալ Նահանգներ) նախագահին (Վուտրօ Ուիլսոն), որ Թուրքիոյ դէմ պատերազմ չհռչակելու չափ չէզոք մնացած էր Զամաշխարհային Ա. Պատերազմին:

Պոլիս հասնելէն ետք, վիճակը ձգուած է արդէն: Սեպտեմբեր եւ Զոկտեմբեր ամիսներն էին, հեռու չէր Նոյեմբեր 11ը, որ զինադադարի ցնծութեան օրն էր, որ հայ ժողովուրդի սուգի օրը պիտի ըլլար... թող հրաւիրուէր աշխարհ ու ականջ տար հայ սրտին եւ լսէր անոր զարկը համամարդկային դաւաճանութեան դէմ:

Առաջին Զամաշխարհային Պատերազմի զինադադարէն ետք, Զայաստանի Զանրապետութեան կողմէ Ալ. Խատիսեան Կ.Պոլիս կու գար «Ոսկիի հանգանակութիւն» կատարելու համար. յուզումի օր մըն էր եւ Զրաչ Երուանդ պիտի բանախօսէր Կ.Պոլսոյ Բերա Բանկայթի սինեմայի սրահին մէջ, հանգանակութեան ի նպաստ: Որոշեալ ժամէն շատ առաջ սրահը արդէն բազմութեամբ կը յորդէր, նախ՝ որովհետեւ Նորաստեղծ Զայաստանի Զանրապետութեան օգնութեան համար ոսկեդրամ պիտի հաւաքուէր, եւ երկրորդ՝ բանախօսը հանրածանօթ Զրաչ Երուանդը պիտի ըլլար:

Բանախօսութիւնը սկսաւ ժամը 10ին, երբ Զրաչ Երուանդ երեւցաւ բեմին վրայ՝ սրահը դղրդալի անվերջ ծափահարութիւններով դիմաւորեց, իսկ երբ ան սկսաւ խօսիլ, իր ձայնէն զատ որեւէ շշուկ չէր լսուեր. կատարեալ լռութիւն:

Բանախօսութիւնը տեւեց գրեթէ մէկ ժամ եւ այնքա՛ն տպաւորիչ էր, որ շատերուն աչքերը թաց էին եւ ձեռքերնին թաշկինակ կար: Իր վերջին խօսքին կոչ կ'ուղղուէր հայրենասէր հայերուն եւ հրաւէր՝ որ լիաբուն մասնակցեին հանգանակութեան: Բացի դիզուած ոսկիներէն, հայուհիներ, տարիքոտ թէ երիտասարդ, իրենց ամուսնութեան մատանիներէն զատ՝ իրենց վրայ կրած օղ, *սրօշ* եւ այլ զարդեղէններ Նուիրեցին...:

Ռամկավար եւ Ազատական (Վերակազմեալ Զնչակեան) կուսակցութիւններու միացումը, 1921ի աշնան, անտարակոյս մեր ազգային քաղաքական կեանքի ամենէն յատկանշական դեպքը եղաւ այդ օրերուն համար: Միացման նախաքայլի թուականն է Սեպտեմբեր 1, Երկուշաբթի օրը, երբ Պոստոնի մէջ քաղաքական համանման հատուածներ իրենց ուրոյն պատգամաւորական ժողովներով զբաղած էին: Երկու կողմէն ալ արդէն ներկայացուցիչներ պատրաստած էին նման միութեան մը ծնունդ տալու: Վաղեմի ընկերներ անցնող տարիներուն նման միութիւն մը գոյացնելու փորձեր թէեւ կատարած էին:

Ազատականներու պատգամաւորական ժողովը կոչ կ'ընէ տալ ձեռք-ձեռքի, սիրտ-սրտի ազատելու հայութիւնը պատեհապաշտ եւ ինքնամոլ խմբակցութիւններու ձեռքէն, յօգուտ հայ ժողովուրդի եւ քանդուած Զայաստանի:

Անմիջապէս երկու բանագնացներ կ'ընտրուին ընկերներ Վահէ Զայկ եւ Մանուկ Տերեցեան, որոնք կը ներկայանան Ռամկավար Պատգամաւորական ժողովին եւ կը ներկայացնեն ազատականներու բաղձանքը: Երեքական ներկայացուցիչներ կը նշանակուին իւրաքանչիւր կողմէ բանակցութիւնները վարելու: Ռամկավարներու կողմէ Փրոֆ. Մ. Յ. Անանիկեան, Սարգիս Մալեմեզեան եւ Կարապետ Յ. Փափագեան. իսկ Ազատականներու կողմէ Տիկին Տոքթ. Լիւսի Կիւլեզեան, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան եւ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան:

Բանակցութիւնները տեղի կ'ունենան «Պահակ» թերթի խմբագրատան մէջ եւ կարճ ժամանակէն համաձայնութիւնը կը գոյանայ:

Բանակցութիւնները կը շարունակուին, այնուհետեւ, Կ. Պոլսոյ մէջ: Բանակցութիւնները յաջողութեամբ վերջացած ըլլալով, երկու կուսակցութեանց լիազօրները կը համաձայնին վերջնական միութեան՝ **Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան** անունին տակ, եւ կը ստորագրեն համաձայնութիւնը Ռամկավար Կուսակցութեան Միութեան լիազօրներ՝ Աւետիս Թերզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան եւ Գրիգոր Պեօզիկեան, իսկ Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան Միհրան Սվազլեան, Զրաչ Երուանդ եւ Լուրճիկ Գույումճեան: Թուական՝ Զոկտեմբեր 1, 1921, Կ. Պոլիս:

Անդրանիկ Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ կ'ընտրուի Վահան Թէքէեան, փոխ ատենապետ՝ Միհրան Սվազլեան, ատենադպիր՝ Զրաչ Երուանդ եւ անդամներ՝ Գ. Փափագեան, Արտակ Դարբինեան, եւ Լուրճիկ Գույումճեան: Կը գծուի ՌԱԿի Ծրագիրն ու Կանոնագիրը՝ յանձնուելու 1922ի Առաջին Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովին (դարձեալ Կ. Պոլիս, Յունիս 2-23, 1922), ուր դարձեալ Վահան Թէքէեան կ'ընտրուէր ատենապետ եւ Զրաչ Երուանդ՝ ատենադպիր:

Դիւրին չէր սկզբնական շրջանին այս ամենը ներդաշնակել եւ ՌԱԿը ամուր կառոյցներու վրայ դնել:

ՌԱԿի կազմութենէն ետք, «Ժամանակ» (Միսաք -Քասիմ- եւ Սարգիս Գօչունեանի կողմէ հիմնուած 1908ին) եւ «Ժողովուրդի Ձայն» (Սիմոն Ուշաքլեանի կողմէ հիմնուած 1918ին) թերթերու միացումով, ընկեր Զրաչ Երուանդ Պոլսոյ մէջ վերջին տարին ստանձնած էր «Ժողովուրդի Ձայն-Ժամանակ» օրաթերթի խմբագրական պատասխանատու պաշտօնը: ՌԱԿի պաշտօնաթերթը հանդիսանալով՝ թերթը խմբագրած են Վահան Թէքէեան (1920-1922) եւ Զրաչ Երուանդ (1922)

Մինչ այդ՝

Հայաստան ինկած էր յաղթողներէն պարտեալ թշնամիի՝ թուրքի կրունկին տակ: Պէտք էր երթալ Կիլիկիա, որ դեռ կը մնար ֆրանսական գրաւման տակ: Ֆրանսայի Պոլսոյ գրաւման իշխանութիւն-

ները կը մերժեն արտօնել այդ ճամբորդութիւնը Զրաչ Երուանդին: Շուտով Կիլիկիայէն կը տեղեկացուէր թէ խիստ հրահանգ տրուած էր սահմանազուխները, ցամաքային թէ ծովային, որ թոյլ չտան ընկերներ Սվազլեանին եւ Երուանդին Կիլիկիա ոտք կոխել...:

Արեւմուտքի յաղթականներու վերաբերումին առնչութեամբ կրնայ յիշուիլ սա յատկանշական իրողութիւնը. հայ մեծ ու հայրենասէր բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեան Կ. Պոլիս եկած էր հայերը վստահեցնելու համար թէ Հայաստան պարտուեցաւ, մեռած կարծուեցաւ՝ բայց ողջ է, կ'ապրի, հակառակ Հայաստանի Հանրապետութեան անկումին: «Փըթի Շան»ի թատրոնը ծանուցուած էր հրապարակային հաւաքոյթի վայրը, ուր ան այդ հաւաստիքը պիտի տար անգամ մըն ալ, բեմին վրայ իրեն հետ ունենալով Զրաչը:

Եկած էր բազմութիւնը, մեծ, յորդուն ու խանդավառ, իրեն դեմ գտնելով գրաւման իշխանութիւններէն փակուած դռները:

«Սառն Պատերազմ»ը արդէն սկսած էր հայուն դեմ, այդ օրերէն իսկ, երբ շատ տարիներ ետք միայն, աշխարհի համար ծանօթ, ընտանի բառեր պիտի ըլլային անոնք...:

Հայաստան խորհրդայնացած էր:

Քիչ ետք կը կատարուէր Կիլիկիոյ պարպումը, որուն շատ չանցած պիտի յաջորդէր Պոլսոյ յանձնումը քեմալական թուրքերուն, նոյն ինքն դաշնակիցներուն կողմէ, ինչ որ կը պարտաւորեցներ մեր կուսակցութեան կեդրոնը հեռանալ Պոլսէն, տակաւին փոխանցումը չկատարուած 1922ի Նոյեմբերի վերջին օրերուն: Ատկէ միայն քանի մը օր առաջ էր որ Արեւմուտքին կապուած թուրք ծանօթ լրագրող Ալի Քեմալը, դաշնակից ոստիկանութեան աչքերուն տակ, քեմալականներ բռնած Իզմիր տարած էին եւ հրապարակաւ մորթելով միսը կտոր-կտոր վաճառած էին...:

Փարիզի մէջ, Երկրորդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը գումարուած 1924ին (Յունուար 24-Փետրուար 5) կ'ընտրէ նոր Կեդրոնական Վարչութիւն մը եւ ատենապետի պաշտօնին կը բերէ ընկեր Զրաչ Երուանդը (1924-

*Հրաչ Երուանդ՝ ծախեն առաջինը,
ոտքի, լուսանկարուած Կալկաթայի
ՀԲԸՄի մասնաճիւղի անդամներուն
հետ:*

1926) եւ Կեդրոնը կը տեղափոխէ Աթենք: Դժուարին պայմաններու տակ կը գործէ նոր Կեդրոնը: Կային իզմիրահայ գաղթահայութեան կարիքները, մինչ տնտեսական ծանր պայմանները յաւելեալ ճնշում մըն էին Կեդրոնին վրայ, որով Կեդրոնական Վարչութիւնը անգորութեան նշաններ ցոյց կու տար:

Կեդրոնի անդամներ Արտակ Դարբինեան եւ Յովհաննէս Պօղոսեան հազիւ սենեակ մը գտած էին, առանց պատուհանի, Օմոնիայի մէկ պանդոկին մէջ: Իսկ Հրաչ Երուանդ Աթենքի մէջ գտած էր իր զոհուած քրոջ որբերը՝ երեք աղջիկ եւ մանչ մը, դեռ անչափահաս տարիքի, որոնք կը բնակէին Գոգինիայի գաղթակայանին մէջ, Յ. Թարխանեանին հետ, որ տուն մը վարձած էր Ամերիկա մեկնելու ճամբուն վրայ դժուարութիւններ ունեցած ըլլալով: Հրաչ հաստատուեցաւ այս տան մէջ, իր հարազատներուն քով, անոնց խնամակալութիւնը ստանձնեց մինչեւ իր Փարիզ մեկնումը, ուր զանոնք փոխադրեց յետոյ: Ահա՛ այսպիսի ողբերգական պայմաններու տակ էին Կեդրոնի անդամները:

Այս շրջանին, կարգապահական հարցերով կուսակցութեան շարքերէն կ'արտաքսուէին Սուշեղ Արք. Սերոբեան, որ Առաջին Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի ատենապետն էր եւ Ատանայի վերջին թեմակալ առաջնորդը. նաեւ՝

Վահէ Հայկ, Լուիֆիկ Լիւլեճեան եւ ուրիշներ:

Ռամկավարութիւնը եւ ազատականութիւնը համոզումներ չէին միայն մեր վաստակաշատ ընկերոջ համար. անիկա այս համոզումները կ'ապրէր իր կեանքով:

Բառերը իր իսկ ճառերէն քաղելով ան կը հաւատար, թէ «Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը եղած է ու կը մնայ ազգայնական կուսակցութիւն, որովհետեւ ազգայնականութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ձգտումը՝ լաւագոյն ու հաւատարիմ կերպով արտայայտելու ազգութեան գաղափարը, եւ նախանձախնդիր, հոգածու ոգին՝ որ կը նկրտի անեղծ եւ անաղարտ պահել ազգային թանկարժէք սեփականութիւնները եւ զանոնք յղկել գեղեցկացնել ու կատարելագործել»:

Ունի հատոր մը՝ «Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, Իր Այսօրը եւ Վաղը», նուիրուած մեր գաղափարական դպրոցին:

ՀՐԱՉ ԵՐՈՒԱՆԴ ԱՄԵՆՈՒՐԵԶ – ԱՇԽԱՐՀԻ ՏԱՐԱԾԶԻՆ

Պոլսէն այդ մեկնումէն ետք, կը սկսի ճամբորդութիւններու շրջան մը, որ տառապէս կը սկսի 1923ի գարունէն եւ գրեթէ անընդհատ կը շարունակուի մինչեւ 1936ի գարունը, իր մէջ առնելով քանի մը երթ ու դարձ Միացեալ Նա-

հանգներ, երկու անգամ այցելութիւն Յայաստան (1926ին եւ 1934ին), Միջին Արեւելքի երկիրներ՝ Եգիպտոս, Սուրիա, Լիբանան, Պաղեստին, Պալէստիններ եւ Յունաստան, Ծայրագոյն Արեւելք՝ Յնդկաստան, Պուրմա, Ինտոնեզիա...:

Խորհրդային Յայաստան գոյգ այցելութիւններով ուզեց իր աչքերով տեսնել եւ ուսումնասիրել հայ ժողովուրդին կեանքն ու կենցաղը, ճանչնալ անոր ղեկավարներն ու անոնց սիրտն ու հոգին: Իր վերադարձին, կրկին անգամ, անիկա յուզուով եւ հիացումով ներկայացուց հայուն ստեղծագործողին, անընկճելի կորովը եւ ապրելու, զարգանալու եւ զօրանալու անխորտակելի վճռակամութիւնը: Երկրորդ այցելութեան հանդիպեցաւ Աղասի Խանճեանին եւ գործակիցներուն. որոնց դեմ արդէն հալածանքները սկսած էին:

Քաղաքական միտքի հասունութիւնը Յրաչի մէջ իր վճռական փորձաքարին զարնուեցաւ 1920ին եւ անկէ ետք, Յայաստանի մէջ խորհրդահայ պետութեան հաստատումով: Դաւանանքով ռամկավար ազատական էր. կը նշանակէ թէ սկզբունքով իսկ հակառակ էր որեւէ տեսակ բռնակալութեան: Առաւել՝ Յայաստան վիրաւոր կալանուած էր Խորհրդային Միութեան մէջ ստալինեան երբեմնի դաժանօրէն խիստ լուծին տակ: Եւ Յրաչ երուանդ, որուն մէջ բացարձակ ազատութեան եւ արդարութեան ձգտումը հեռաւոր նշանակետ չէր, այլ պետք էր վերածուէր ներկայ իրականութեան՝ յաճախ բուռն շեշտով կը քննադատէր Մոսկուայի որդեգրած ու գործադրած «դասակարգային բռնատիրութիւն»ը: Անոր համար ալ, Յայկական Յանրագիտարանին մէջ ո՛չ մէկ խօսք իր մասին:

Իսկ Յ.Յ.Դաշնակցութեան նկատմամբ – իր միա՛կ վիշտը, գլխաւոր յուսախաբութիւնը անանձնական էր միշտ – կը մտածէր թէ ինչո՞ւ մարդիկ այսքան վատ կ'ըլլան... կամ՝ ինչո՞ւ մեր ժողովուրդը լման չի տեսներ ճշմարտութիւնը, եւ թոյլ կու տայ որ Անթիլիասներ պատահին, այսքան դառն փորձառութիւններէ ետք...:

Անդրանիկ Ծառուկեան ունի վաւերական պատմութիւն մը պատահած Յալէպի մէջ: Կը լսուի

որ Յրաչ Երուանդ պիտի բանախօսէ հնչակեաններու ակումբին մէջ: Ծառուկեան քանի մը ընկերներով կու գայ ակումբ: Իրենց կը միանայ կօշկակար Նշանը, որ ազգային կռիւներու ատեն մարտական յառաջապահ ծանօթ դաշնակցականն էր: Հետզհետէ Յրաչ Երուանդ կը հմայէ ունկնդիրները՝ բացատրելով դպրոցին, հայ լեզուին եւ հայ մշակոյթին կարեւորութիւնը, կը նկարագրէ թէ ինչպէս կրնայ բարեշրջուիլ մեր կեանքը դպրոցներու ցանցով մը եւ թէ Բարեգործականը ունի այս գործին մէջ կարեւորութիւն: Մենք մեր վարժարաններուն մէջ պիտի պատրաստենք գիտակից քաղաքացիներ եւ հայեր, որոնք դժուարութիւն պիտի չունենան ճշդելու իրենց դիրքը ազգային որեւէ հարցի հանդէպ: Նշանն անգամ յուզուած Ծառուկեանին ականջին կը փսփսայ. «ասիկա ծեծուելիք մարդ չէ...»:

Երբ Ծառուկեան հարց կու տայ Երուանդին, ըսելով. «Ձեր դպրոցի պզտիկներուն համար ի՞նչ պիտի ըլլայ Մայիս 28ը...», Յրաչ Երուանդին պատասխանը բաւարար էր ա՛յո՛ օրուան համար, ա՛յս օրուան համար, բոլո՛ր օրերուն համար: «Գիտակից հայ մը երբեք դժուարութիւն չի կրեր ճշդելու իր դիրքը – Մայիս 28 ըլլայ թէ Նոյեմբեր 29: Դաշնակցական հայ, ռամկավար հայ, կոմունիստ հայ – միեւնոյնն է, կը բաւէ գիտակից հայ ըլլալ: Այս է ամբողջ ինդիքը», կը գրէր Անդրանիկ Ծառուկեան:

Ինչպէս յիշեցինք վերը, իր ամենէն դժուարին օրերը եղան Յունաստանի մէջ, երբ ՌԱԿի կեդրոնը հոն էր փոխադրուած: Մա՛նաւանդ Իզմիրի պարպումի հետեւանքով գաղթականներուն հասնելու աշխատանքը Աթէնքի արուարձաններէն Գոգինիոյ մէջ դժուարին էր: Կ'ուզէր մարդասիրաբար հասնիլ բոլորին:

Իր մեծ հեղինակութեան առջեւ ոմանք զինք նկատեցին անմերձենալի, բայց խորքին եւ իսկութեան մէջ եղաւ միշտ ազնիւ, այլասէր ու կարեկից: Իր անձնական օժանդակութիւններն ու օգնութիւնները անծանօթ մնացին հանրութեան: Իր մարդկային յարաբերութեան որպէս օրինակ Յրաչ Երուանդի ժամանակակից ընկերներէն լսած եմ հետեւեալ դէպքը.

Հրաչ կը հանդիպի ամերիկահայ ընկերներու, որոնք լքուած հագուստ-կապուստով մնացած էին: Կ'երթայ Նոր հագուստներ եւ կօշիկներ կը գնէ: Ինք որ Նոր էր ստացած իր չէքը, որ հագիւ կ'ապրեցներ զինք ու իր չորս որբացած քեռորդիները գաղթաբնակ Գոգինիոյ մէկ աղքատիկ անկիւնը, կ'ըսէ. «Ես չոր հացով կը գոհանամ»:

Ազգային եւ կուսակցական բնոյթի այս ճամբորդութիւններու ընթացքին, անցորդի խմբագրական աշխատակցութիւն ստանձնած է Պոստոնի «Պայքար», Գահիրէի «Արեւ», Սելանիկի «Նոր Ալիք» եւ Փարիզի «Ապագայ» թերթերուն համար, երբ վերջինը եռօրեայ էր, եւ վերջին մէկ տարին ալ խմբագրական ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ «Ապագայ» օրաթերթի վերածելով:

Եթէ Հրաչ Երուանդ հայ լրագրութեան ծառայելու փոխարէն Նախընտրած ըլլար օտար լրագրութեան ծառայել, անտարակոյս անիկա այսօր համաշխարհային անուն մը պիտի նկատուէր, որովհետեւ 70-80 տարի առաջ գրուած քաղաքական յօդուածները մարգարեաշունչ տեսութիւններ կը պարունակէն իրենց մէջ եւ այսօր իսկ իրենց արժէքէն բան չեն կորսնցուցած: Այս պատճառով ան կրնար միջազգային դէմք դառնալ եւ իր ծայնը լսելի դարձնել աշխարհին: Բայց ան Նախընտրեց իր «փոքրիկ ածու»ին, իր արեւակիցներուն ծառայել:

Եւ ո՞վ արդեօք պիտի հաւաքէ եւ Նախաձեռնէ հրատարակել փունջ մը Հրաչ Երուանդի քաղաքական յօդուածներէն ու անհամար խմբագրականներէն...:

Մինչ այդ, ժամանակ եւ սիրտ ալ չունեցաւ իր յուշերը գրելու: Այլապէս՝ այսօր շատ հետաքրքրական եւ մեր ժամանակակից պատմութեան համար լուսաբանուած հարուստ էջեր պիտի ունենայինք: Կ'ըսուի թէ օրագրութիւն մը ան յանձնած է Նիւ-Եորքաբնակ բարեկամի մը, ինդրելով՝ իր մահէն ետք զայն ցրուելու Հատսըն գետի ափին, ուր Ազատութեան արձանը դիմաւորած էր զինք Ամերիկա ոտք կոխած օրը...:

Կուսակցական գործով այցելեց մինչեւ Քոնսթանցա (Ռումանիա), ուր Նաեւ կարգի դրաւ

տեղւոյն ծխական դպրոցը, որ ժամանակէ մը ի վեր անկարգ վիճակ մը կը պարզէր:

Միջին Արեւելքի ասպնջական արաբ երկիրները սրտբաց ընդունած էին տեղահան մեր ժողովուրդը: Հետզհետէ սկսած էր կազմակերպուիլ գաղթահայութիւնը մա՛նաւանդ Սուրիա-Լիբանանի մէջ: Հրաչ Երուանդ տուաւ այցելութիւններ զանազան հայաշատ կեդրոններ ու իր կուռ բանախօսութիւններով խանդավառեց գաղութահայութիւնը:

Իրեն նկատմամբ եւս օրուան դաշնակցական դեկավարներ անհարկի «Ժուռնալ»ներ կու տային ֆրանսական իշխանութիւններու, ինչպէս՝ գրեթէ բոլոր ռամկավարներու մասին: Անգամի մը համար, Գահիրէէն կ'ուզէր անցնիլ Լիբանան, եթէ դաշնակցականներ արգելքներ յարուցած չըլլային իրեն դէմ:

ՀԲԸՄի Նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի պատուերով 1927ին այցելեց Ծայրագոյն Արեւելք, ուր Մայր Աթոռի տրամադրութեան տակ կը գտնուէին մեծ թիւով կալուածներ ու կառոյցներ, որոնք Խորհրդային Միութեան պատճառով կը մնային անտէր եւ Ս. Էջմիածինը միջոցները չունէր կապ հաստատելու այդ հարստութեան հետ: Բարեգործականը, բարեբախտաբար, այդ պարտականութիւնը յանձն առաւ, յանուն Մայր Աթոռին, տեղեակ պահուելու անոնց կացութեան մասին եւ Հրաչ Երուանդը գործուղեց այդ անցեալի հարուստ համայնքները: Ինք ըլլալով Նաեւ փաստաբան, պիտի կարենար հետեւիլ օրինական հարցերուն: Այս այցելութեան առթիւ լոյս տեսաւ փոքր հատոր մը իրմէ՝ «Ինչ Տեսայ Հնդկաստանի Մէջ», ուր անիկա կը նկարագրէ Հնդկաստանի հայութեան կեանքը:

Ուներ կարօտը ընտանիք ունենալու եւ մտերմաբար կ'ըսէր. «Բախտաւոր էք, ունիք ընտանիք, գուգուրացող կիւն մը, պատուաբեր զաւակներու տէր էք եւ կը վայելէք թոռնիկներու ծնունդն ու ծիծաղը...»:

Հայ ժողովուրդը մնաց իր հարազատ զաւակը...:

Թէեւ առիթ եղած էր քանիցս ընտանեկան բոյն մը կազմելու, սակայն անոր աննախատեսելի

այցերն ու կուսակցական պարտաւորութիւնները այնքան ալ թոյլ չտուին այդ յանդուգն քայլին դիմել: Այսպէս, օրինակ, Մարտիկոյ մէջ, հրապարակի վրայ հայ մեծատուն մը, որուն զարգացեալ եւ գեղանի դուստրը սիրահարած էր Զրաչ Երուանդին, կ'առաջարկէ փեսայացնել զինք, խնդրելով որ վերջ տայ հանրային աշխատանքին: «Ամէն բան կ'ընեմ, բացի անկէ, որ դուք կը պայմանաւորեք», կ'ըլլար Զրաչ Երուանդի պատասխանը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆՔՆԵՐ

1936ի գարնան, հարկադրական վերջակէտ մը պիտի դրուէր երկրէ երկիր թափառական կեանքին Զրաչ Երուանդի, մինչեւ իր մահը, մէկ կարճ ընդհատումով մը, որ 1947ին զինք Փարիզ պիտի տանէր մասնակցելու ՌԱԿԻ Ը. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին:

Երեսունականներու կիսուն, Ամերիկա վերադարձին՝ դէպքերը գահավիժեցան արագօրէն. Նախ Երկրորդ Զամաշխարհային Պատերազմ (Նացի Զիթլերական ներխուժումներով), ապա՝ խաղաղութիւն ընելու անգորութիւն, Տուրտ Պատերազմի սաստկացում (Զըրչիով սկսած Խորհրդային Միութեան դէմ, մէջը ըլլալով մեր Զայաստանը), ազատ մտածումի վտանգներ (ՍգԳարդիզմի շրջան):

Ամբողջ այդ միջոցին Զրաչ Երուանդը կը գտնենք իր պատասխանատուութիւններուն տակ՝ իբր կուսակցական գործիչ, գրչի եւ լեզուի աշխատանքով: Պիտի ստանձնէր «Պայքար» օրաթերթի ամբողջ պատասխանատուութիւնը 1943էն 1957ի վերջերը, պատերազմի ամենադժուար պայմաններուն մէջ, երբ նիւթականի եւ աշխատող ձեռքերու պակասը կար: Այնուհետեւ, օրաթերթին պիտի միանար «Պայքար» տարեգիրքերու կամաւոր հրատարակութիւնը մինչեւ 1959ի թիւը, մինչեւ իր յոբելեանի օրը:

Զրաչ Երուանդ խմբագիրը «Նոր Գիր»ի մեր սիրելի խմբագիրին՝ Բենիկին (ինչպէս սովոր էին ըսել խարբերոցի գաւառական գրողները՝ Արամ Զայկազ, Վահէ Զայկ, Սուրէն Մանուէլեան, Զամաստեղ, Անդրանիկ Անդրեասեան... Բենիամին Նու-

րիկեանին համար) Փետրուար 4, 1959 Նամակով, կը բնորոշէր իր խմբագրական եւ հասարակական աշխատանքը. «Եղայ պարզ օրագրող մը, որ խարազանուած էր շարունակ մտածելու, զգալու եւ գործելու՝ իր հետապնդած իտեալին – ժողովուրդի ծառայութեան համար: ...Զեմ ցաւի որ այսպէս անցաւ կեանքս, սիրտս մնալով միշտ մտքիս հակակշռին տակ, եւ փոխադարձաբար, որպէսզի ինձմէ հիւլէ մը իսկ պակաս չստանայ հայ ժողովուրդը իր Դատով, որ իրականութեան մէջ մարդկութեան Դատն էր եւ է՝ տակաւին: Դեռ ալ այսպէս մտածել եւ զգալ՝ մարդկային բնութիւնը իր ամբողջ սեւութեամբ ճանչնալէ ետք, միակ հոգեկան վարձատրութիւնն է որ ունիմ: ...Լաց չունիմ անցեալին համար»:

1957ին, ՌԱԿը մեծ հանդիսութիւններով նշեց Զրաչ Երուանդի ազգային կուսակցական եւ հրապարակագրական գործունեութեան 50ամեակը: Անկէ քիչ ետք՝ ան հանգստեան կոչուեցաւ եւ ստանձնեց միայն «Պայքար» տարեգիրքի խմբագրութիւնը:

Օրուան Շրջանային Վարչութեան ատենապետին՝ Փրաւիտենսէն ընկեր Տոթթ. Խաչատուր Ս. Իմիրզեանի իսկ վկայութեամբ, ան ժուժկալ ու անձնագոհ էր: Վարչութիւնը որոշում կ'առնէր չնչին շաբաթավճարին յաւելում մը ընել: Յաջորդ ժողովը հազիւ սկսած, Զրաչ ժողովասրահ կը մտնէ եւ խօսք առնելով կ'ըսէ, իրեն ուղղուած Նամակը ձեռքին բռնած. «Այս ինչ անխորհուրդ որոշում է, որ տուած էք. դուք տեղեալ էք Պայքարի պիւտճէին:» Ապա չեմ ուզեր ըսելով, իր ձեռքը բռնած Նամակը պատռելով դուրս կ'ելլէ:

Իր լրագրական լեզուն ունէր ուշագրաւ հանգամանք մը. անոր քննադատութիւնները որքան ալ ուժգին եւ հարուածող ըլլային, միշտ վեր մնացին գռեհկութեան սահմաններէն: Աժան բառերու եւ հայիոյութեանց կերպերը բնաւ յարգ չգտան իր մօտ: Սկզբունքին եւ քաղաքական հասունութեան անունով վեր վերցուց մեր ազգային հարցերը եւ զանոնք արկածախնդրութեան եւ բախտախաղի տակ ձգել փորձող շարժումները հարուածեց անխնայ:

Հրաչ Երուանդի մեծարանքի հանդիսություն, Փրակտենս:

«Ան դարձաւ գիտակից զոհաբերութեան ախոյեանը», ինչպէս պիտի գրէր «Պայքար»-ի խմբագրականը:

Հրաչ Երուանդ՝ կուռ ու անյեղի տրամաբանութեան մարդը՝ գաղափարախօսն էր ՌԱԿի: Տարիներ ու տասնամեակներ մեր կազմակերպութեան հայրենաշէն ու հայաշունչ գործունեութիւնը կը կրէր ոսկեղէն դրոշմը Հրաչ Երուանդի միտքին: Սակայն անոր գաղափարները չէին բխեր հատուածական մտահոգութիւններէ եւ ծխական հոգեբանութենէ: Անոր համար վե՛ր էր ժողովուրդը ամէն իրականութենէ, սո՛ւրբ էր հայրենի հողը՝ ամէն տուեալներէ: Իրեն համար ՌԱԿ կրանիթեայ այն պատուանդանն էր, որուն վրայ կանգնելու սահմանուած էին այդ սրբութիւնները: Բնորոշման այսպիսի պատկերի մը դիմաց, ուրեմն, Հրաչ Երուանդ կը տարածէր իր տեսիլքին դաշտը՝ դառնալու համար ամբողջ սփիւռքահայութեան գաղափարական տեսաբանը՝ վերապրումի՝ նշանաբանով, նոր պատմութիւն կերտելու վճռակամութեամբ:

Հաւատացած էր որ հայուն ազատագրութեան յոյսին միակ միջոցը կազմակերպուած ուժն էր, պայմանաւ որ այդ ուժին աղբիւր հանդիսացող

մարդիկ հաւատարիմ մնային իրենց սրբազան ուխտին եւ խուսափէին անիմաստ, անբարեխիղճ, փառամոլ ու ազգավնաս շարժումներէ եւ ցոյցերէ:

Կուսակցութիւնը երբեք նպատակ չեղաւ, այլ միջոց մը միայն ազգային վսեմ նպատակներու իրականացման համար: Անվախ՝ պայքարի մէջ, վճռական՝ իր համոզումներուն մէջ, տիրական՝ իր արտայայտութեանց մէջ, անիկա եղաւ ու մնաց անսնման գործիչը, կորովի հրապարակագիրը, ճարտասան բեմախօսը եւ անձնուէր հայրենասէրը: Եւ այսպէս ալ մնաց մեծ իտեալիստը, միաժամանակ՝ իրապաշտ Հրաչ Երուանդ ապրեցաւ ու գործեց իր ժողովուրդին համար: Մի՛շտ ալ եղաւ հաւատացողը թէ մեր ժողովուրդը պիտի յարատեւէ Արարատի շուրջ, Արարատի նման անյողդողդ:

Հրաչ Երուանդ կը սիրէր նամակագրութիւնը: Բազմաթիւ են այն նամակները, որոնք կը պարունակէն արժեքաւոր վկայութիւններ իր փոթորկալից կեանքէն ու ժամանակէն: Իր մահէն ետք, Անդրանիկ Անդրեասեան կոչ ուղղեց հանրութեան իրեն վստահելու Հրաչի նամակները, որպէսզի ան պատրաստէր «Հրաչ Երուանդի նամականի»-ն: Այդ գործը մնաց կիսատ...: Մասունքի

նման պահուած այդ նամակներուն անդրադառնալով, օր մը Զրաչ Երուանդ կ'ըսէր Արաքսի Սինանեանին. «Եւ դուն պահէ՞ր ես ասոնք՝ այսչափ երկար տարիներ»:

Ռամկավարներ, Ամերիկայի տարածքին, յաճախ կը սիրէին իրենց տունը հրաւիրել Երուանդը, հիւրասիրել եւ ապրիլ անմոռանալի պահեր: Ինք միշտ ալ ընթացք կու տար ընտանեկան այդ հրաւերներուն: Կապը կը պահէր բոլոր անոնց հետ, որոնք ազգային ծառայութեան դաշտին կը բերէին իրենց մասնակցութիւնը: Այսպէս, Նիւ Ճըրզիի մէջ յաճախ հիւրը կ'ըլլար ռամկավար մեծանուն մարտականին՝ Զեփթըն ճիմ Զանթալեանին եւ Օննիկ ու Արաքսի Սինանեաններուն, որոնց նկատմամբ ունեցած սերը կու գար անցեալէն, երբ իր խմբագրութեան օրով Օննիկ Սինանեան գրաշար էր եղած Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթին՝ «Ձայն Զայրենեաց»-ին:

Ան ընկերական թէ ընտանեկան հաւաքոյթներուն կը սիրէր երգել մանաւանդ Սայաթ-Նովայէն:

Նեղոսի ափին թէ Էյֆելի շուքին տակ, Ասիոյ, հեռաւոր արեւելքի թէ Ամերիկայի անկիւնները սփռուած Զրաչ Երուանդի ժամանակակիցները տարիներով իրենց հոգւոյն խորը կրած են մեր աւագ ընկերոջ խօսքին կրակները, գաղափարի հզօր ներշնչումը, որոնք անջնջելիօրէն լուծուած են իրենց էութեան՝ դառնալու համար այդ էութեան անբաժանելի մէկ տարրը:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կը մահանայ Սեպտեմբեր 12, 1968ին, 83 տարեկանին, Պոստոնի ճամէթա Փլէյնի հայկական ծերանոցին մէջ, երբ ՌԱԿ Արեւելեան Ամերիկայի եւ Գանատայի շրջանակը պիտի գումարէր իր 48րդ Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովը Սեպտեմբեր 13 եւ 14, 1968ին, առաջին անգամ ըլլալով Միացեալ Նահանգներու սահմաններէն դուրս՝ Մոնթրէալի մէջ: Զարիւրաւոր պատգամաւորներ ու հիւրեր եւ Մոնթրէալի հայ գաղութը իրենց խորունկ յարգանքը ընծայեցին բազմավաստակ

գործիչ, երկարամեայ խմբագիր եւ կուսակցական ղեկավար ընկեր Զրաչ Երուանդի յանկարծահաս մահուան առթիւ:

Յուղարկաւորութիւնը տեղի ունեցաւ Գեյմպրիճի (Պոստոնի արուարձաններէն) Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ առաջնորդ Թորգոմ Արք. Մանուկեանի ձեռամբ եւ ներկայութեամբ՝ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ Բաբգէն Ա. Քինյ. Մագսուտեանի, եւ Փրաւիտենսէն Զայկ Քինյ. Տօնիկեանի: Առաջնորդը խօսեցաւ պատշաճ ու տպաւորիչ դամբանական մը:

Գաղափարի ընկերներ յուղարկաւորութեան ընթացքին, իբրեւ պատուոյ պահակներ, շրջապատեցին դագաղը՝ ցոյց տալով բարոյական կապը որ անբակտելի կերպով գոյութիւն ունի միեւնոյն գաղափարաբանութեան պաշտպանութեան նուիրուած երդուեալ ուժերու միջեւ:

Այնուհետեւ, դագաղը փոխադրուեցաւ եկեղեցւոյ կից մշակութային սրահը, ուր խօսք առաւ Դոկտ. Նուպար Պերպերեան, որ արտայայտուելով «Պայքար» օրաթերթի կողմէ, յատկանշեց Զրաչ Երուանդի մէջ ազգային տառապանքի մարդը, որ ցմահ հաւատարիմ մնաց իր խոր համոզումներուն, զորս պաշտպանեց ոգի ի բռին, անձնուիրութեամբ՝ զոր կարելի չէ գերազանցել: Ապա յանուն ՌԱԿի խօսեցաւ ընկեր Անդրանիկ Անդրեասեան, որ ներկայացուց Զրաչ Երուանդի մեծութիւնը ո՛չ միայն այն բոլոր ծանօթ յաջողութիւններով, որոնք ողբացեալիսը եղած են, այլ նաեւ իր անձնական մտերմութեան բերումով հաստատուածներուն, որոնք առաւել եւս կ'արժեւորեն զինք:

Կը թաղուի Փրաւիտենսի «Նորթ Պըրիլ Կրաունտս» գերեզմանատունը:

Կը կրկնենք բանաստեղծի մը սա՛ իմաստալից մտածումը. «Մահեր չկան. մահը ոչ այլ ինչ է, այլ միայն ծնունդ մը անմահ», քանի որ գաղափարաբանութիւնը, որուն Զրաչ Երուանդ ցմահ ծառայեց, այսօր հզօր է անելի քան երբեւիցէ եւ այն աշխատանքը, զոր ան կեանքի գնով կատարեց, շարունակողներ ունի եւ միշտ պիտի ապրի:

Փոխան ծաղկեպսակի նուիրատուութիւններ կ'ըլլան «Զրաչ Երուանդ» սրահի մը համար: Զետա-

գային, Մոնթերալի մեջ Թեքեան Մշակութային Միությունը իր առաջին սրահը ունեցաւ եւ կոչեց զայն մեր ընկերոջ անունով: Ամուրի ըլլալուն չունէր ընտանիք, սակայն կը մնային քրոջ որդիները՝ Արաքսի եւ Սուրեն Շաքարեան, Վիթթորիա Որբերեան, Ասահիտ Որբերեան եւ Զրաչ Որբերեան (Փարիզ): Որբերեաններ, որովհետեւ ո՛րք էին անոնք...:

Պոստոնի ամերիկեան օրաթերթերը՝ «Յերըլտ-Թրեվըլըր» եւ «Պոստոն Կլոպ» իրենց Սեպտեմբեր 14ի թիւերով կը գումծէին մահը Զրաչ Երուանդի. «Շրջանաւարտ Պոստոնի համալսարանի փաստաբանական կաճառէն, բայց նախընտրած էր լրագրութիւնը եւ իր կեանքը նուիրած՝ այս ասպարեզին: Ան յայտնի բեմասաց մըն էր եւ ճամբորդած՝ Եւրոպա, Ասիա, Ափրիկէ եւ Միացեալ Նահանգներու զանազան քաղաքներ: Ան ամուրի էր»:

Ցաւակցական հեռագիրներ աշխարհի բոլոր շրջանակներէն հասան Պոստոն: Այսպէս՝ Պէյրուֆի ՌԱԿ Շրջանային Վարչութենէն, «Չարթօնք» օրկանէն, ԹՄՄ Զիմնադիրներու Մարմինէն եւ Վահան Թեքեան վարժարանէն, Եգիպտոսի ՌԱԿի շրջանակէն, «Արեւ» օրաթերթէն, Զայ Գեղարուեստասիրաց Միութենէն, «Կոկանեան»ի շրջանակէն, ՌԱԿ Գալիֆորնիոյ Շրջանային Վարչութենէն եւ այլ շրջանակներէն:

Շրջանային Վարչութեան հրաւերով Զրաչ Երուանդի հոգեհանգիստը տեղի ունեցաւ Զոկտեմբեր 27, 1968ին, Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ:

Պոստոնի տիկնանց ակումբը մկրտուեցաւ ՌԱԿ «Զրաչ Երուանդ» անունով: Զառասուն տարիներ առաջ երբ Պոստոն գործուղուած էի կուսակցութեան կողմէ, Զրաչ Երուանդի ընկերուհիները տակաւին մասունքի նման կը պահէին վաստակաշատ ընկերոջ զգեստներէն մաս մը եւ խմբագրական ու տպարանային աշխատանքի զոգնոցները... եւ ցոյց տալով մեզի հիացմունքով անոնք կ'արտայայտուէին անոր անհատակաւորութեան, անձնուիրութեան եւ հայրենասիրութեան մասին:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պոկտ. Նուպար Պերպերեան (Ուոթըրթաուն). «Այս մահագոյժ պահը ուխտի մը ոյժն ունի մեզի համար, որովհետեւ, գաղափարի այս սերմերը զորս ցանեց Զրաչ Երուանդ, արդէն վաղուց պտղաբերած ու սնուցած են նոյն ոգիով տոգորուած սերունդի մը, որ անկասկած հաւատարիմ պիտի մնայ Զրաչ Երուանդներու ուխտին, հաւատքին, տեսիլքին»:

Գերսամ Ահարոնեան (Պէյրուֆ). «Զրաչ Երուանդ այն սակաւաթիւ կոչեցեալներէն էր, այն բացառիկ օժտուածներէն, որոնք հզօր գրիչի ու պերճագեղ խօսքի հմայքով կրնան առաջնորդութիւն տալ զանգուածին: Անիկա իր սերունդին մեծագոյն հռետորներէն էր, եւ կրնար իր իմաստուն խօսքերով ոտքի հանել բազմութիւնները»:

Անդրանիկ Անդրեասեան (Լոս Անճելըս). «Զրաչ Երուանդի շիրիմին վրայէն պետք է նայիլ անոր

կտրած երկար ճամբուն, տեսնելու համար մարդը եւ իր կատարած դերը, նաեւ տեսնելու համար լուսաւոր դէմքերը անոնց, որոնք ուղեկիցներ էին տեսիլքի, պայքարի եւ իրագործման նոյն ճանապարհի վրայ»:

Յովհաննէս Պօղոսեան (Փարիզ). «Իր ներկայութիւնը ունէր ապահովիչ, գրեթէ միսիթարիչ բան մը, որովհետեւ գիտէր հանդարտ վստահութեամբ մը դիմաւորել դժուարութիւնները, իսկ լաւ օրերու ուրախութիւնը կը կրկնապատկուէր իր մէկ խօսքով կամ երգով, բխած՝ իր զգացումներու ակունքէն, հաղորդական մթնոլորտ մը ստեղծելով անոր շուրջը»:

Տիգրան Յ. Պօյաճեան (Ուոթըրթաուն). «Իր անձնական կեանքը եղաւ զրկանքի, դառնութեան, յուսախաբութեան եւ չարչարանքի շարան մը, որուն լոյս տուող, յոյս ներշնչող եւ սփոփանք պարգեւող միակ աղբիւրը հայ ժողովուրդին անպայմանօրէն ծառայելու իր սերն եղաւ»:

Սուրեն Մանուէլեան (Նիւ Եորք). «...Ան չունեցաւ ընտանիք, չունեցաւ զաւակներ: Ապրեցաւ բոլորին համար, եղաւ ամենուն հայրը, հարազատ ընկերը: Հիմա ամենքը փոխադարձաբար պիտի սգան իր կորուստը: Ուրեմն մենք պիտի վշտակցինք իրարու՝ անոր անդարձ մեկնումին համար»:

Յակոբ Ասատուրեան (Նիւ Եորք). «Քիչերուն տրուած է մեր իրականութեան մէջ յարգանքի այսքան արտայայտութիւն: Ու այս պիտի ըլլար որեւէ կոսակցական գործիչի համար, թերեւս լաւագոյն դրուատիքը իր յիշատակին նուիրուած»:

Եւ ինչպէս «Պայքար» օրաթերթի խմբագրականը պիտի գրէր. «Վերապրող ժամանակակիցներու թէ նոր սերունդին հոգին մէջ, Հրաչ Երուանդի մահով փուլ կու գայ գաղափարական պաշտամունքի տաճար մը, հոգիները կը սեղմուին արցունքի յորդումին սպառնալիքով եւ ամբողջ պայծառ կեանք մը կ'ուրուագծուի մեծ հոգիներու հորիզոնին վրայ»:

Բենիամին Նուրիկեան (Նիւ Եորք). «Իր հայու հոգիի խորէն, միշտ ալ զգացած է այն ցուրտ ու մահաբեր հովերը, որոնք կը փչեն ամերիկահայ գիրին ու թերթին դէմ, մօտաւոր ապագայի մէջէն,

որուն սեւ ստուերը կ'երկնայ ահա: Բայց Հրաչ յուսահատած չէ երբեք, եւ շարունակած է իր նուիրումի ահաւոր գործը: Ամերիկահայ պատմութիւնը, անկասկած, շատ լուսաւոր եւ լեցուն էջ մը պիտի նուիրէ մեր հին գաւառին՝ Ծովագ Աշխարհի այս մեծ զաւկին»:

Վահրամ Կեօքճեան (Նիւ Եորք). «Առիթնող անձնաւորութիւն, խորաթափանց ու գերող անոյշ աչքեր, սուր ու մշակուած միտք, մազնիսացուցած բեմ՝ հերքելեան ձայնով, հզօր գրիչ, վառ ու հաղորդական հայրենասիրութիւն, ծառայելու պատրաստականութիւն, ազատութեան պաշտամունք եւ յարգանք հանդէպ արդարութեան»:

Բաբգէն Ա. Բիւյ. Մագսուտեան (Գէյմպորի). «Եթէ ան զանազան մարգերու մէջ եղաւ մեծ, բայց թերացաւ կարելոր կէտի մը մէջ: Եղաւ գրող, խօսող եւ կազմակերպող, բայց չկրցաւ ըլլալ ուսուցիչ եւ իր ձեռքին ներքեւ չկրցաւ պատրաստել իրեն յաջորդներ: Եթէ այս մէկն ալ յաջողէր, այսօր մենք պիտի ունենայինք բազմաթիւ Հրաչ Երուանդներ: Ուստի անսերունդ մեկնեցաւ այս աշխարհէն, լոկ իր անունը ապրեցնելով: Հետեւաբար, իր գործը պիտի շարունակուի արտասահմանէն եկող մտաւորականներով»:

Վեր. Ա. Ա. Կեօրկիզեան (Փրաւիտեսս). «Գաղափարի մարտիկ, որ բոլորանուէր զոհողութիւն ըրած, տուաւ գաղափարներ ու խտելներ, որոնցմով կարելի էր հետապնդել հայ ազատագրութեան դատը»:

(Կեօրկիզեան 1952-1954 տարիներուն ՌԱԿի վարիչ քարտուղարն ու «Տի Արմինիըն Սիրըր-Սփէթթէթըր» շաբաթաթերթի տնօրէնն էր:)

Վահէ Հայկ (Ֆրէզնո). «Ռամկավար Ազատական մամուլն ու թեմը կենդանի պահող բազմաթիւ վաստակաւոր հոգիներու շարքին, Հրաչ Երուանդ տարբեր հանգամանքով, տարբեր զոհաբերութեամբ խորապէս յարգուած անձնաւորութիւն մը եղաւ»:

Չարուհի Գալեմբեարեան (Նիւ Եորք). «Պայքար այցելած, շուրջս նայեցայ, պզտիկ էր սենեակը, նեղ, շատ պզտիկ, որպիսի՝ նուիրում: Արժէքաւոր մեծ մարդու աշխատանոցն էր այս, ու անպէս պէտք էր ըլլար»:

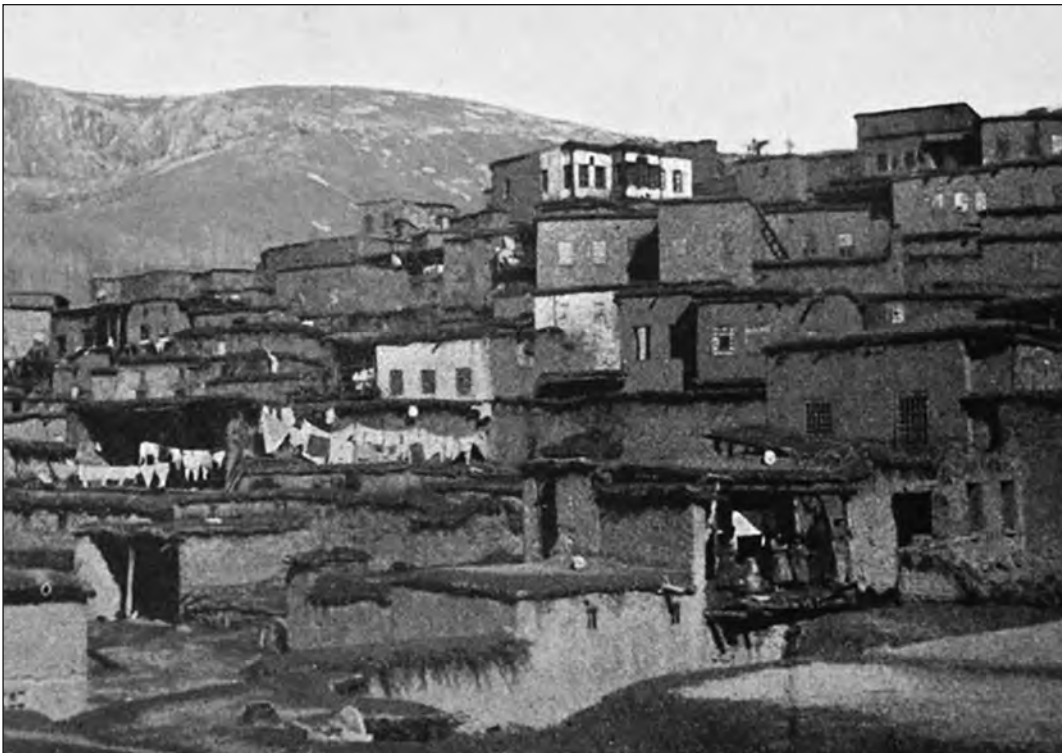
Փրոֆ. Գեորգ Ա. Սարաֆեան (Լոս Անճելես).
«Անիկա խիզախ էր, պատանեկության ու երիտասարդության օրերուն խիստ կրակոտ, թունդ հայրենասեր եւ յեղափոխական գործիչ, ջղուտ լեզունով հրապարակագիր, հրապուրիչ եւ ազդու քեմբասաց»:

Վերժին Էքսերճեան (Նիւ Եորք). «Ան նախընտրեց գոհողության սպառիչ կեանքը, վասնզի զգաց թէ աւելի բարձր առաքելութիւն մը ունէր, աւելի կենսական քան փարթամ կեանքի մը հրապոյրը եւ որոշեց քալել այն փշոտ ճամբէն, ուրկէ պիտի կրնար հասնիլ իր ժողովուրդի կարիքներուն»:

Տոքթ. Ահարոն Խաչատուրեան (Յալէպ). «Կը

վկայեմ. բուրգերու ոստանին այցելութեանս առթիւ 1950ին, իրաւաբան Նուպար Պերպերեանի բառացիօրէն յայտարարութիւնը Յրաչ Երուանդի ունեցած կուսակցական սրտին անկեղծութեան մասին»:

Փրոֆ. Եղիշէ Պ. Զրաքեան (Ուոթըրթաուն).
«Անոր հայրենասիրութիւնն ու ժողովրդապաշտութիւնը, կուսակցականութիւնն ու ազգայնականութիւնը, քաղաքական ու տնտեսական եւ ընկերային հայեացքները՝ լուսաւորեալ բանականութեան մը, ազատասէր հոգւոյ մը, ազնուացեալ սրտի մը ցայտուն առօրեայ արտայայտութիւններն են»:

Հիւսէյնիկ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱՇՃԵԱՆ

Հիսսէյնիկ, 1865 – ՆաՀատակուած՝ 1915

Ծնած է Հիսսէյնիկ 1865 թուականին: Տեղական վարժարանին մէջ նախնական ուսումը ստանալէ ետք կը մեկնի Ամերիկա: Ազգային եւ յեղափոխական գործերով ծանօթ, անիկա կանուխ տարիքին կը յարի Հնչակեան Կուսակցութեան: Պատանի հասակէն Ամերիկայի մէջ կը շարունակէ իր գործունեութիւնը: 1903ին կը վերադառնայ Խարբերդ ու կը զբաղի առեւտրական գործով:

1904ին ինքն ալ կը ձերբակալուի ծանօթ Յակոբ-Յաքեթ հերոսներու պատմական դէպքի ընթացքին եւ բանտարկուած կը մնայ մինչեւ 1908 Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը: Զաղաքական բանտարկեալներու հետ ազատ կ'արձակուի եւ իր առաջին գործը կ'ընէ ինքնապաշտպանութեան համար ժողովուրդը արթուն պահել: Այնուհետեւ կը յարի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ու կը դառնայ գլխաւոր դէմքը անոր վարչութեան: Ամէն ջանք կը թափէ զինելու քաղաքի եւ գիւղերու հայութիւնը, որպէսզի պատրաստ ըլլան դիմաւորելու աղիտալի պատահարները: Իրեն կը միանան բազմաթիւ ուրիշներ հաւատալով այս գործին:

Սակայն 1915ին, թուրքը ամէն հնարք գործածելով ու հայուն անբաւարար զէնքերը նկատի ունենալով, հաւաքեց տղամարդիկը եւ մնացած անտէր ժողովուրդը տարագրեց դէպի սպանդանոց:

Կարապետ Թաշճեան հանդիսացաւ այն առա-

ջին նահատակներէն, որ զարհուրելի տանջանքներ ապրելէ ետք, ունեցաւ տխուր վախճան մը:

Ռոպերթ Գոլեճը

ԼԵՈՆ ԼՐԵՆՑ

Սամաթիա (Կ. Պոլիս), 1882 – Անգարա, Ապրիլ 24, 1915

Աւագանի անունով Լեւոն Զիրիշճեան՝ ծնած է Կ. Պոլսոյ Սամաթիա հայաբնակ թաղամասը 1882ին: Յաճախած է Ռոպերթ Գոլէճ, զոր աւարտած է 1902ին: Դասընկերներուն՝ Ենովք Արմենի եւ Հրանդ Եսայեանի հետ շրջանի մը համար հրատարակած է «Չեփիւ» պարբերականը եւ այնուհետեւ որպէս պատմութեան ուսուցիչ դասաւանդած է Ատաբազարի Կեդրոնական վարժարանէն ներս:

Առաւելաբար զբաղած է ուսուցչութեամբ եւ թարգմանական գրականութեամբ: 1890ական թուականներու վերջերը արծակ եւ չափածոյ գրական ստեղծագործութիւններով աշխատակցած է հայ մամուլին: Կարճ ժամանակ մը մաս կազմած է «Բիւզանդիոն» օրաթերթի խմբագրութեան եւ ի վերջոյ 1905ին մեկնած է Ամերիկա եւ միացած Նախ Զնչակեան Կուսակցութեան եւ ապա՝ Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան, աշխատակցելով «Ձայն Հայրենեաց»ին:

Թիֆլիսի մէջ 1908ին լոյս կը տեսնէ «Դրախտի Երգեր» խորագրով իր առաջին գիրքը: Այնուհետեւ, անգլերէն թարգմանած է Լինչի «Արմենիա» գիրքը (համառօտ) իսկ ֆրանսերէնէ թարգմանած է «Ղուրան»ը, որ լոյս տեսած է 1911ին, Կ. Պոլիս: Աշխատակցած է նաեւ «Մարտ»ին:

Կը միանայ Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան Արգունեանի արմատական թելին՝ գործընկերներ ունենալով Սուրեն Սուրենեանը, Երուանդ Զավուշեանը, Հրաչ Երուանդը եւ Տոթթ. Արշակ Տէր Մարկոսեանը, եւ կը թեքի դէպի ահաբեկչական ուղի: Ան հանրածանօթ էր իր շեշտուած մարտական-յեղափոխական նկարագրով:

Կու գայ Աղեքսանդրիա որպէս խմբագիր «Ազատ Բեմ»ի, Արփիարեանի սպանութենէն ետք,

ապա կ'անցնի Աթէնք: Երիտթուրքերու իշխանափոխութենէն ետք, 1908ին կը տեղափոխուի Կ. Պոլիս որպէս խմբագիր «Ձայն Հայրենեաց»ի:

Ապրիլ 1915ին, Լեւոն եւ կը ձերբակալուի եւ կ'աքսորուի: Կը նահատակուի Անգարայի մօտերը:

Լինչի Հայաստան ուղեորություն
 և ուսումնասիրություններու
 լարենցեան թարգմանութեան
 կողքը:

ՆԱԽԻ ԽՈՃԱՍԱՐԵԱՆ

Սամաթիա (Կ. Պոլիս), 1873 – Նիւ Եորք, Նոյեմբեր 12, 1936

*Երանի՛ թէ իր ընկերներն ու բարեկամները
հատորի մը մէջ ամփոփէին անոր
հեզնաբանական եւ հրապարակագրական էջերը:
Արշակ Զօպանեան*

Հայկ խօճասարեան ծնած է 1873ին, Կ. Պոլսոյ Սամաթիա թաղամասը: Ան մաս կազմած է պոլսահայ այն երիտասարդ մտաւորական հոյլին, որ ազատականութեան կրակով մկրտուած՝ սկսած էր գլուխ վերցնել օրուան ամիրայականութեան դէմ՝ իբրեւ ամրոցը յետադիմական եւ պահպանողական ազդեցիկ դասուն: Եւ շատ բնականօրէն ինքն ալ պիտի զինուորագրուէր այդ գաղափարական շարժումին, որուն ռահվիրաներէն մէկն էր հայրը՝ «Օրագիր» թերթի խմբագրապետ Օզսէն խօճասարեան:

Նկարագրի յատուկ գիծը եղած էր ազատականութիւնը, որ տակաւ աւելի շեշտուած էր անոր մէջ՝ Սամաթիա՝ Յակոբ Գուրգէն կորթարանի եւ Սկիւտարի ճեմարանին մէջ ուսանողական շրջաններուն: Ապա 1910ին Գում Գաբուի Մայր Վարժարանին, եւ 1915-1923ին Բերայի Էսաեան Երկսեռ դպրոցներուն իր տեսչութեան ընթացքին: Եւ զուգահեռաբար, 1908-1923 տարիներուն թե՛ իբրեւ անդամ եւ թե՛ իբրեւ ատենապետ՝ Ազգային Երեսփոխանական եւ Քաղաքական Ժողովներուն, այնպիսի պարագաներու տակ՝ երբ ազգային կեանքը ալեկոծ ծովու մը նման կը փոթորկէր «բաց» ու «գոց»ի պայքարով: Հայկ խօճասարեանի անսպառ կորովը, սուր տրամաբանութիւնը, փարլամենթական կանոններու հմտութիւնը, անվեհեր եւ ազատական նկարագիրը – այս ամէնքը՝ իրեն անձին հանդէպ սեր եւ յարգանք պարտադրած էին ծախակողմեան խմբակին, մէջն ըլլալով Գրիգոր Զօհրապի տիպէն ուժեղ ընդդիմադիրներ: Իբրեւ անդամ Հայկական Բարենորոգմանց Յանձնախումբին եւ Համազգային (միջ-

յարանուանական) Մարմինն՝ հանրային մարդու Նոյն ընտիր բարեմասնութիւններով աշխատեցաւ եւ գործեց ան:

1923ին իր տիկնոջ եւ դստեր հետ Ամերիկա գաղթելէն վերջ ալ խօճասարեան մնաց իր առաջնորդի դերին մէջ, Նոյնքան իրապաշտ եւ հեռատես: Եւ ան, որ Կարսի անկման ազգային աղետը խարանած էր Երեսփոխանական Ժողովին մէջ իր ամբաստանական հոյակապ ճառով, չթերացաւ Նոյն պայծառ խղճով ու յստակատեսութեամբ պայքարիլ տոնփիշոթներու ազգաբանոց

արարքներուն դեմ: Եւ չբաշուեցաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մամուլին էջերէն եւ անոր բեմերէն քարոզել Արարատեան դաշտին մէջ ծաղկող իրականութիւնը: Հակառակ տնտեսական, վարչային եւ ընկերային մեզի համար անհաշտ վարդապետութեանց, ան հոգեւին կը խանդավառուէր Խորհրդային Հայաստանով, ուր կ'ամփոփուէին իր ցեղին ցան ու ցիր բեկորները, ու հոն կ'օժտուէին ֆիզիքական ուժով, հայ մշակոյթի եւ ազգային արժէքներու խոր գիտակցութեամբ: Կը սիրէր ու կ'աշխատէր հայ ժողովուրդին սիրտը լծուած տեսնել Արագածի ամպածորար բարձունքներուն, հաւատալով թէ՝ մեր պատմական անցեալէն ու ներկայ իրականութենէն բխող ջերմ զգացումները պիտի սնուցանեն Մայր երկրի եւ սփիւռքի հայութիւնը հաւասարապէս:

Ապրիլ 24, 1915ին, հայ մտաւորականներուն հետ Չանկըրը աքսորավայրին մէջ իր ալ կրած ահ ու սարսափները, եւ 1922ին՝ Լոզանի Համաժողովին մէջ հայկական խնդրին ի սպառ վիժումը, եւ անոր յաջորդող այլազան ահաւոր տաժանքները չէին կրցած փշրել հայ ցեղի լուսաւոր ապագայի մը խորունկ համոզումը Խոճասարեանի մէջ, այլ՝ եւս աւելի ջերմեռանդ հաւատացեալ մը ընծայած էին զինքը – գործօն առաքեալ մը՝ Նորակերտ Հայաստանի աւետարանը տարածող:

Հանրային դեմքերու գործունեութեան ո՛ր մարզին մէջ ալ ըլլան անոնք, եւ ի՞նչ ընտիր բարեմասնութիւններով ալ զինուած, տակաւին քիչ կը կշռեն իբրեւ առաջնորդ՝ եթէ չունին արդարութեան սրբազան հուրը իրենց կուրծքին տակ: Արդարամտութիւնը այն հալոցն է, որուն մէջ ոսկիի պէս կը զտուին առաջնորդի մը միւս բոլոր առաքինութիւնները: Եւ Խոճասարեան գերազանցապէս արդարակորով մէկն էր իր խորքին մէջ: Չեզոքութենէ եւ կրաւորականութենէ կը խորշէր ան՝ որպէս թունաւոր օձէ մը: Ան ներշնչուած այդ հիմնական սկզբունքով՝ յառաջապահ զօրականի մը պէս կորովի ու արիասիրտ հանրային կարծիքը կ'առաջնորդէր, առանց սակայն բաժնուելու շրջա-հայեցութեան եւ խոհեմութեան շաւիղէն:

Մարդկային տկարութեանց ամենէն յոռին

թերեւս այն յոխորտանքն է, զոր շատերու մէջ կը քաջալերէ ի՛նչք, ստացուածք կամ դիրք ունենալու գիտակցութիւնը, եւ յաճախ առանց հիմնաւոր արժանիքի:

Ազնուականութիւնը՝ Խոճասարեանի հասկացողութեամբ՝ տեղափոխելի ապրանք մը չէ, այլ՝ անհատական նուաճումներով կերտուած նկարագրի մը յայտնաբերութիւնը, յօգուտ այլոց ապրուած ծառայութեան կեանք մը: Եւ յաճախ ցանկութիւն կը յայտնէր որ ունեւորներն, ընդհանուր առմամբ, փրկարար տեսիլքն ունենային նկարագրի ազնուականութեան, իսկապէս արժեցնելու իրենք զիրենք՝ ապրելով ժողովուրդի սրտին մօտ, անոր բազկերակը իրենց ձեռքին մէջ:

Նկարագրի ազնուականութեան այս գիտակցութեամբ՝ Հայկ Խոճասարեան մի՛շտ վեր ապրեցաւ զծուծ հաշիւներէ, արհամարհեց նիւթական նկատումներ, եւ շարունակ մնաց անկախ մարդը՝ առանց ոեւէ մէկուն զլուխ ծռելու: Եւ դարձեալ այս հասկացողութեամբ էր որ ան կ'իջներ իր ցեղին ամենէն խոնարհ զաւակներուն մակարդակը, կը Նոյնանար անոնց հոգիներուն հետ, կը սքանչանար անոնց անխաղախ զոհաբերութեան վրայ: Ան կը զարշէր բոլոր անոնցմէ, որոնք իրենց ընչեղութեան պատեանը քաշուած՝ կրիայի մը կեանքը կ'ապրէին օտարոտի զգացումներով, սո՛սկ իրենք իրենց անձին համար: Ազգային այսպիսի առաջնորդ մըն էր Խոճասարեան:

Կը մահանայ Չորեքշաբթի, Նոյեմբեր 12, 1936ին, Նիւ Եորք: 30ականներու վերջին մէկ երկու տարիները Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը զրկեցին քանի մը ընկերներէ, ամենէն հիններէն, որոնց կեանքը եւ գործը անկարելի է ամբողջութեամբ գնահատել, առանց նկատի առնելու որ մեր այս հայրենասէրները ազգին ու հայրենիքին համար կ'ըղձային ընել շա՛տ աւելին՝ քան ինչ որ կարող եղան իրագործել: Ասիկա ճշմարիտ է անշուշտ բոլոր անկեղծ ազգասէրներուն համար: Բոլորն ալ իրենց հոգիներու ալքերուն մէջ մասունքի նման գուրգուրանքով կը պահէն, կը սնուցանեն՝ մեծ յոյսեր, խոր ըղձանքներ եւ գեղեցիկ երազներ, որոնք իրենց նկարագրին

լման պատկերը պիտի կազմեին ու յայտնեին մեզի՝ ռամկավար ազատականներուն, եթէ կարելի ըլլար իրենց կեանքի պատմութեան մէջ երազն ու բաղձանքը անբաժանելիօրէն զուգորդել կատարուած գործին եւ զոհողութեան հետ: Այսպէս էին մեր երեք վեթերան ընկերները.- Միհրան Սվազը, Զայկ Խօճասարեան եւ Շաւարշ Զովիւեան:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԶԱՅԿ ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Տիրատուր Տիքիճեան. «Դժուար թէ քառասուն տարիէն կարելի ըլլայ պատրաստել ուրիշ Խօճասարեան մըն ալ իբրեւ հմուտ, փորձառու եւ ազգանուէր առաջնորդ, օժտուած անոր հիմնական բարեմասնութիւններով – ազատական ոգիով, իրատեսութեամբ, արդարամտութեամբ, արի ազնուական նկարագրով: Մենք այլեւս ի զո՛ւր պիտի փնտռենք զայն – կրթական ծանօթ մշակը, ամբասիր գործիչը, փորձառու խորհրդականը, սիրուած բեմբասացը, ջղուտ հրապարակագիրը՝

իրատես եւ ազատախոհ: Կարօտը պիտի քաշենք անոր ինքնատիպ կատակներուն, անոր նուրբ երգիծանքին, զուարթ սրամտութեանց, դիւրահաղորդ վարմունքին, եւ ոգեւորող ընկերակցութեան՝ իբրեւ անկեղծ բարեկամ մը»:

Ա. Ն. Նազար. «Խօճասարեան հանրային ծառայութեան մէջ, կուսակցական ազգային իտեալներուն եւ նպատակներուն նուիրեց այնպիսի յարատեւ աշխատանք եւ ջանք, որոնք զինք բարձրացուցին ազգային դէմքերու դիրքին: Եթէ Սվազը քաղաքական եւ յեղափոխական դէմք մը դարձաւ, ապա Խօճասարեան՝ կրթական եւ ազգային գործունէութեանց մարդը, եւ որուն շնորհիւ ամբողջ ազգէն սիրուած անձնաւորութիւն մը դարձաւ: Խօճասարեան մեր Պանթէոնին արժանի ընկերներէն մէկն է: Այսպէս ապրեցանք կ'ըսեն մեզի մեր Պանթէոնին հերոսները եւ ուժ կու տան որ իրենց նմանին՝ միեւնոյն դրօշին տակ քալող, միեւնոյն ազգային գաղափարականին ծառայող ընկերները»:

ՄԱՆՈՒԿ ԾԵՐՈՆ

Բարջանճ, Դեկտեմբեր 16, 1862 – 1938

Գիւղական դպրոցը աւարտելէ ետք, չորս տարի կ'ուսանի Խարբերդի ամերիկեան Եփրատ Գոլէճին մէջ եւ 1881ին կ'աւարտէ անոր ընթացքը: Այնուհետեւ կարճ ժամանակով կ'ընդգրկուի ուսուցչական ասպարէզէն ներս, պաշտօնավարելով Արաբկիրի, Պիթլիսի, ինչպէս նաեւ Խարբերդ քաղաքի Ս. Յակոբ վարժարանին մէջ: Պիթլիս իր կեցութեան ընթացքին կը ծանօթանայ Մկրտիչ Սարեանին (ծնած՝ 1853ին՝ Տրապիզոն: Մուշի հայկական վարժարանի տեսուչ, վարած է համայնքային պաշտօններ եւ եղած է քաղաքական գործիչ: Կը մահանայ 1901ին, Չմիւռնիոյ մէջ), Մարկոս Նաթանեանին (ծնած է Վանի Այգեստան թաղամասին մէջ, 1862ին: Դպրոցի տեսուչ, եղած է արմենական քաղաքական գործիչ: Կը մահանայ 1927ին, Թաւրիզի մէջ) եւ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանցին (ծնած է 1840ին Վանի Այգեստան թաղամասին մէջ: Հեղինակ է բազմաթիւ գիրքերու: 1885ին հոգեւոր առաջնորդ է Տրապիզոնի հայոց թեմին: Արմենական գաղափարախօս: Կը վախճանի Կ. Պոլիս 1892ին): Այսպիսով ալ ան կը թրծուի կուսակցական եւ քաղաքական գաղափարաբանութեամբ:

Սուլթան Ապտիւլհամիտ Բ.ի գահակալութեան օրերուն, Մանուկ կ'իմանայ որ Կ. Պոլսոյ մէջ բացուած է կիսա-գինուորական երկրաչափական գիշերօթիկ դպրոց մը (*հենտետի միւլթիէ*)՝ չորս տարուայ դասընթացքով, ուսումը ձրի «օսմանեան հպատակներուն համար անխտիր»: Խարբերդը կը ձգէ ու կը շտապէ Կ. Պոլիս՝ իր ու ընտանիքին երազը իրականացնելու համար. այսինքն՝ Ծերօններու, տաղանդաւոր այս ճարտարապետներու, ընտանիքին մէջ ի վերջոյ ունենալու ուսեալ ճարտարապետ մը: Դպրոցը կը գտնուէր պատերազմական նախարարութեան իրաւասութեան տակ, իսկ նախարարն ալ մտերիմ մըն էր Կ. Պոլսոյ հայ համայնքի երեւելիներէն Աբիկ Էֆենտի Ունճեանին: Այս

վ Ե ր Զ Ի և Ը
ն ա խ ա ր ա -
ր ի ն մ օ տ կ ր
մ ի ք ա մ տ է ի
ն պ ա ս տ Մ ա -
ն ու կ Ծ Ե ռ օ -
ն ի ն դ պ ր ո ց
ը ն դ ու ն մ ա ն :
Բ ա ր ք ա ն ճ ց ի
Ե Ր ի տ ա ս ա ր -
դ ր մ ու տ ք ի
ք ն ն ու թ իւ ն -
ն Ե ռ ր յ յ օ -
ղ ու թ Ե ա մ Բ
կ ' ա ն ց ն է ,
բ ա յ ց ն ա -
խ ա ր ա ր ր ք Ա -
բ ի կ Է ֆ Ե ն տ ի -

ին խորհրդապահաբար կը յայտնէ թէ Սուլթանին գաղտնի հրամանն է միայն իսլամներ այս դպրոցէն ներս ընդունիլ: Այս անգամ հաստատութեան տեսուչը Ծերօնին կ'առաջարկէ իսլամանալ՝ դպրոցին դռները իր առջեւ բանալու համար: Կը մերժէ եւ փոխարէնը կը սկսի յաճախել Շինարարութեան նախարարութեան պատկանող երկրաչափական դպրոցը, ուր ուսումը վճարովի էր: Երկու տարի կը հետեւի այս դասընթացքներուն, նոյն ժամանակ Ֆերիզիւղի թաղային դպրոցին մէջ ուսուցչութիւն, իսկ թաղային խորհուրդին մէջ ալ գրագրութիւն կ'ընէ ուսման եւ կեցութեան ծախսերը ապահովելու նպատակով: 1886ին կը վերադառնայ Խարբերդ, կը ստանձնէ նահանգային երկրաչափ-օգնականի պաշտօնը եւ չորս տարի շարունակ կը զբաղի ռազմական խճուղիներու շինութեամբ: 1887ին կ'ամուսնանայ Իչմէ գիւղէն Եղսային հետ, Բարջանճի մէջ կը ծնին իրենց դուստրերը՝ Սաթենիկը եւ Նուարդը:

Բարջանճի հայերու կազմակերպուած գաղթին ինք ալ մասնակից կը դառնայ: Իր հօրեղբոր՝ Պօղոսի եւ եղբոր՝ Յարութիւնի նախաձեռնութեամբ, Բարջանճի մօտ 200 արհեստաւոր ընտանիքներ կը կազմեն համագործակցական ընկերութիւն մը, որուն նպատակն էր ամբողջ կազմով տեղափոխուիլ Մարաշ քաղաքի հարաւ-արեւելքը գտնուող Պազարճըքի բարեբեր դաշտը: Ընկերութիւնը Մարաշի տեղական իշխանութիւններուն կանխիկ գումար մը վճարելով կը գնէ ընդարձակ տարածք մը, իսկ այս գործողութիւնն ալ կը վաւերացուի Հալէպի վիլայէթի կառավարութեան կողմէ, որուն ենթակայ էր Մարաշը:

Ամէն ինչ կը կատարուի օրինական ձեւով եւ կ'առնուի զանգուածային այս տեղափոխումը իրականացնելու արտօնութիւնը: Բարջանճեցի գիւղացիները համոզուած էին որ Պազարճըքի մէջ կրնային նոր կեանք մը սկսիլ, այսինքն դառնալ իրենց հողին ու ինչքին սեփականատէր, Բարջանճի պէյերէն եւ աղաներէն հեռու բանիլ իրենց արհեստը եւ մշակել արտը: Բայց Բարջանճի մէջ ազդեցիկ թուրք պէյ մը՝ Քօռ Համիտ, կը փորձէ արգելք հանդիսանալ այս ծրագիրին: Դաւադրութեան կը միանայ նաեւ պէյին հաւատարիմներէն՝ Մարոյէնց Օվանէսը (հայ մը): Կեղծ նամակ մը կը պատրաստեն, ըստ որու գաղթողները կ'երթան միանալու Չէյթունի հայ ապստամբներուն: Գրութիւնը կը յանձնուի Մեզիրէի կուսակալին, որ կարելորութիւն չ'ընծայէր անոր, բայց դաւադիրները ապա զայն կը ներկայացնեն Հալէպի կուսակալին, որ անմիջապէս կը տեղեկագրէ այս դէպքը Կ. Պոլիս կեդրոնական իշխանութիւններուն:

Գաղթը կը կասեցուի, դատաքննութիւն կը բացուի, կը ձերբակալուին Պօղոս Ծերօնը, եղբայրը՝ Պետրոս, եւ այս վերջինին երկու որդիները՝ Յարութիւն եւ Մանուկ: Անոնք երկու ամիս բանտարկուած կը մնան, բայց նոյն ժամանակ երեւան կը հանուի զրպարտութիւնը: Ծերօնները օսմանցի պաշտօնակատարներու մեծագումար կաշառքներ վճարելէ ետք, ազատ կ'արձակուին, Յարութիւնն ու Պօղոսը կը շարունակեն հետապնդել գաղթի ծրագիրը, բայց այս անգամ պետա-

կան արգելքները անյադաժարելի կ'ըլլան: Այս պայմաններուն մէջ Պազարճըքի ծրագիրը վերջնականապէս կը դադրեցուի եւ Բարջանճեցի հայ գիւղացիները ոչ մէկ փոխ-հատուցում կը ստանան իրենց կատարած հսկայական ծախսերուն համար:

Մանուկ Ծերօն կ'անցնի երկրաչափ-օգնականի պաշտօնին գլուխը: Մեզիրէի կուսակալը նկատի ունենալով երիտասարդ ճարտարապետին չորս տարիներու գոհացուցիչ գործունեութիւնը, նամակ կը յղէ Կ. Պոլիս, պաշտօնի բարձրացում առաջարկելով: Բայց 1889ին մայրաքաղաքէն հրաման կը հասնի ճարտարապետական եւ ճարտարագիտական պետական հաստատութիւններէն բոլոր հայերը վտարելու:

Այս պայմաններուն մէջ Ծերօն որոշում կ'առնէ հեռանալու Օսմանեան Կայսրութենէն եւ 1890ին կը հասնի Միացեալ Նահանգներ եւ կը հաստատուի Ուստր քաղաքը, ուր արդէն որպէս հնչակեան գործիչ կ'ունենայ կուսակցական աշխատանք: Ապա կ'անցնի Շիքալօ եւ հոնկէ՝ ճովիէթ: 1893ին իրեն կը միանան կինը եւ դուստրը՝ Նուարդը: Միացեալ Նահանգներու մէջ կը ծնին իր վեց որդիները եւ մէկ դուստրը: Կը հրատարակէ իր ծննդավայրին մասին մենագրութիւն մը առաւելաբար նկարագրելով հայ գիւղացիին առօրեան եւ անոր կեանքին հետ կապուած հասապագօրեայ աշխատանքը:

Յայտնի ճարտարապետ ըլլալու կողքին, 19րդ դարու աւարտին ու 20րդ դարու սկիզբը կը դառնայ ծանօթ վերակազմեալ հնչակեան ղեկավար, մաս կազմելով Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան՝ Վահրամ Գրիգորեանի, Ալեքսան Արզուեանի, Վահրամ Շահրիմանի, Սարգիս Մալեմեզեանի, Միքայէլ Յովհաննեսեանի եւ Պետոյի (Պետրոս Գաբրիէլեանի) հետ:

Ծերօն, այնուհետեւ, մինչեւ իր մահը՝ 1938, կը մնայ գործօն մէկ անդամը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, հաւատալով վերածնած հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի ազգանուէր գործին, միշտ երագելով որ օր մը Արարատի փէշին վրայ բողբոջող Նոր Բարջանճին մէջ վերաշինէ իր հայրենական տունը:

ՏՈՒԹ. ՅՈՎԻՆՆԵՍ ԾՈՎԻԿԵԱՆ

Խարբերդ, Նոյեմբեր 25, 1885 – Ուոթերթաուն, Հոկտեմբեր 10, 1954

*Կորսնցուցիկ մեր «տուն»ին մեկ ամուր ու
անսասան սիւնը: Ու այդ կսկիծը արտայայտել
բառերով՝ անկարելի է...
Հրաչ Երուանդ*

ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԵՆԷՆ ԴԵՊԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

Անկասկած եղա՛ւ Միացեալ Նահանգներու
հայ գաղութն ու Ռամկավար Ազատական Կուսակ-
ցութիւնը առաջնորդող կարկառուն ղեկավար
դէմքերէն մին: Յովհաննէս Ծովիկեանի անունը
սերտօրէն պիտի մնայ կապուած որքան մեր
կուսակցութեան նոյնքան Ամերիկայի Հայաստան-
եայց Եկեղեցւոյ տարեգրութեան :

Ծնած է Նոյեմբեր 25, 1885ին, Խարբերդի Ար.
Յակոբայ թաղը, ուր իր նախնական կրթութեան
համար յաճախած է տեղւոյն Եփրատ Գոլէճի
կրթարանը: 1900 թուականին, 15 տարեկանին,
ծնողաց հետ, փոխադրուած է Միացեալ Նահանգ-
ներ, շատ-շատերու նման: Երկու տարի սովորա-
կան աշխատանք կատարելէ ետք է որ յաճախած է
բարձրագոյն վարժարան:

Շուտով կը սկսի աշխատակցիլ Պոստոնի մեր
մամուլին, որուն մէջ իր գրութիւններով երեւումէն
ետք, կը շարունակէ իր ուսումնառութիւնը, որով-
հետեւ իր սրտի ձայնէն հազիւ նուազ ուժգնու-
թեամբ իրեն կը խօսէր նաեւ միտքը իր պահանջ-
ներով: Պէտք էր արծազանգէր այդ ձայնին, եւ ինք
ուշիմ, մտացի ու աշխատասեր՝ իր ակադեմական
բարձրագոյն մասնագիտութիւնը ստացաւ բժշկա-
կան ճիւղին հետեւելով:

ԲԺԻՇԿԸ ԵՒ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ԻՐ ԱՄԲՈՂՁԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՈՎ

Ուսումնատենչ Ծովիկեան դարձած է շրջանա-
ւարտ Փրաւիտենսի Պրաուն համալսարանէն՝ հե-
տեւելով քիմիագիտութեան եւ ընկերաբանական

գիտութեանց ճիւղերուն: Իր ուսումնառութիւնը
աւարտած է փայլուն յաջողութեամբ եւ երկու
տարի դասախօսած է նոյն համալսարանէն Ներս:
1913ին մտած է Գեյմպրիճի (Պոստոն) նշանաւոր
Հարվըրտ համալսարանը եւ հետեւած՝ բժշկու-
թեան: Չորս տարի ետք, 1917ին, արդէն անկա
ստացած է բժիշկ-վիրաբոյժի վկայականը եւ անկէ
ետք որպէս բժիշկ եւ հասարակական մարդ տուած
է բացառիկ ծառայութիւն ամերիկահայ գաղութին:
Ակադեմական թէ մասնագիտական այդ զոյգ
վկայականները իր պատասխանատուութեան
սկիզբն էին միայն եւ ո՛չ թէ լրումը: Ան արդէն իր մէջ
ունէր խմորը գիտնականի եւ անյագ ընթերցա-
նութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ շարունակեց
խորացնել ինքզինք:

Անկասկած գիտնական բժիշկ էր Ծովիկեան, իր կեանքը նուիրած ըլլալով բժշկական գիտութեան եւ արթուն միտքով ամէն օր կը հետեւէր իր ասպարեզին վերջին նորութիւններուն, փորձառութիւններուն եւ յառաջդիմութեան:

Սակայն իր միտքը չսահմանափակեց սոսկ իր մասնագիտութեան նեղ եւ պարփակեալ կալուածին մէջ: Այլ ան ընդարձակուեցաւ պատմութեան, իմաստասիրութեան, բնական գիտութեանց եւ վերջապէս կեանքին զուգահեռ իմացական բոլոր գործունէութեանց բազմապիսի ճիւղերուն մէջ: Բառին լայն իմաստով մտաւորական մըն էր – արթնամիտ եւ միշտ գիտական նորութեանց եւ յառաջդիմութեանց հետամուտ:

Ան հաւատացողն էր քրիստոնէական եղբայրութեան, մարդկային հաւասարութեան եւ ընկերային արդարութեան գաղափարներուն: Իր այդ յառաջդիմական եւ ազատական դիրքաւորումն էր, որ զինք մղեց անդամակցելու ՌԱԿԻ եւ դառնալու անոր մղիչ կարեւոր ուժերէն մին:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆԸ

Իր վաղ երիտասարդութեան օրերէն Տոքթ. Յ. Ծովիկեան եղաւ հաւատարիմ իր ուխտին՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, ըլլալով անոր հաւատաւոր անդամը եւ դառնալով ու մշտապէս մնալով ամէնէն սիրուած ղեկավարներէն մէկը: Հայ ժողովուրդին նկատմամբ անոր տածած ջերմեռանդ սերը, հայոց հայրենիքին ազատագրման անոր անմար տենչանքը եւ մեր ազգային վերածնունդին անոր սնուցած հաւատքն ու կամքը զինք միաձուլէր էին Ռամկավար Ազատական ազգային ու քաղաքական գաղափարականին հետ:

Անոր իտեալին ու ծրագրին ուղեցոյցներով էր որ Յ. Ծովիկեան իր մտաւորական եւ կազմակերպչական բոլոր ուժերն ու կարողութիւնները նուիրեց անշահախնդիր, սրտաբուխ մատուցումով բոլոր այն ազգային, եկեղեցական, բարեսիրական, հայրենակցական ու մշակութային հաստատութեանց ու մարմիններուն՝ որոնք վերականգնած Խորհրդային Հայաստանի զօրացման եւ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական, ոգեկան ու իմացական յառաջդի-

մութեան կը ծառայէին:

Եւ ՌԱԿը այս բոլորը շաղկապող կեդրոնական կառոյցն էր անցեալ դարու աւելի քան յիսուն տարիներուն: Հայրենասիրութեան չափանիշները մեր կուսակցութենէն կը սփռուէին եւ հո՞նկէ ալ խորհուրդ կը ստանային:

1910էն արդէն կուսակցական հրապարակին վրայ է ան: 1912ին Հրաչ Երուանդի հետ կը մասնակցի Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցող Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին եւ վերադարձին, որպէս գլխաւոր բանախօս տեղւոյն Պոստոնի մասնաճիւղի սարքուած հրապարակային ժողովին, կուտայ իր գեկոյցը գումարուած Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին մասին: Անոնք իրենց մասնագիտութեամբ կը ներկայացնէին Ամերիկայի շրջանակը:

Յովհաննէս Ծովիկեան դեռ «Պայքար»ի հրատարակութենէն շատ առաջ սկսած էր գրել «Պահակ» շաբաթաթերթին, որու խմբագիրը դարձած էր շրջան մը: Չոհողութեամբ լոյս տեսած այս թերթին գրաշարն էր Տիգրան Պոյաճեան: Առաջինը՝ բժշկական ուսանող Հարվըրտ համալսարանի մէջ, երկրորդը՝ հայ սքուլի ուսանող, որ պիտի դառնար հանրայայտ իրաւաբան եւ ինք եւս դառնար ամերիկահայ կեանքին առաջնորդութիւն տուող կարեւոր դեմքերէն մին:

Հակառակ իր ունեցած բժշկական մասնագիտութեան եւ ապահով գործին, ան՝ հաւատարիմ իր ուխտին, արձանագրուեցաւ լեգեոնական շարքերուն եւ Առաջին Աշխարհամարտի օրերուն գնաց Արարա, մասնակցելու պատերազմին ամերիկահայ իր ընկերներուն հետ:

Ծովիկեան 1919ին կը կորսնցնէր իր պաշտելի կինը, որ քոյրն էր Ամերիկայի մեր պատուական ղեկավար ընկերներէն Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեանի: Կինը մէկ տարեկան Անդրանիկը ժառանգ թողուցած էր իրեն եւ այնուհետեւ Ծովիկեան դարձաւ հոգատար հայր մը:

ԱՄԵՐԻԿԱԶԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿ ԿԱՌՈՅՑՆԵՐԷՆ ՆԵՐՍ

Յետադարձ ակնարկով երբ նայինք Յ. Ծովիկեանի ապրած կեանքին, բաւական է միայն յիշել, թէ ան երկար տասնամեակներով, պատասխանատու բարձրագոյն պաշտօններ վարած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ՝ որպէս թեմական ժողովի պատգամաւոր թէ թեմական Խորհուրդի անդամ, Զ.Բ.Ը.Միութեան մէջ՝ որպէս Ամերիկայի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ, Վարդանանց Ասպետներու եղբայրակցութեան մէջ՝ որպէս աւագ սպարապետ, եւ ուրիշ կազմակերպութեանց մէջ՝ նախանձայոյզ եռանդով հաւատալով անոնց առաքելութեան եւ իր բոլորանուէր մասնակցութիւնը բերած այս կազմակերպութիւններէն ներս՝ նպաստելով անոնց նպատակներուն իրագործման:

Զմոռնանք նաեւ յիշելու, որ ան մեծ դեր ունեցաւ ծննդավայրին՝ Խարբերդի անուըն յաւերժացնող Ուսումնասիրաց, ապա Վերաշինաց Հայրենակցական Միութեան զօրացումին եւ հետեւաբար անոր ձեռք ձգած յաջողութիւններուն մէջ:

Ան վարիչն էր ու նախագահը Համախարբերդցիական Հայրենակցական Միութեան, Հայաստանի մէջ Նոր Խարբերդի կառուցման շրջանին: Ան ղեկավարն էր Երեւանի հիւանդանոցներուն Ք. ճառագայթի կազմածներ ղրկելու արշաւին: Մեծապէս հաւատալով թէ Խորհրդային Հայաստանը պիտի մնար միա՛կ գրաւականը ապագայի մեր բոլոր երազներուն, բեմով ու մամուլով ջատագովեց մեր հայրենիքի ձեռքբերումները եւ գործնականապէս ալ ան նուիրեալ աշխատողը եղաւ Հայաստանի վերաշինական, Սասունցի Դաւիթ հրասայլերու, հայրենադարձի շարժումներուն բոլոր համագաղութային հանգանակութեանց: Կը հաւատար նաեւ դպրոցաշինութեան եւ հոն եւս բերաւ իր լայն ու անսակարկ մասնակցութիւնը:

Աւանդապահ ազգայինը «Պայքար» օրաթերթի մէջ հրատարակած յօդուածաշարքը գրքոյկի վերածելով, 1940ին հրատարակեց «Յո՞ր Երթաս Ամերիկահայութիւն»ը, որ սրտցաւ արձանագրութիւն մըն է ամերիկահայութեան մէջ նկատուած յոռի բարբերը ձաղկող եւ յորդորակ մը զայն

ուծացումէ զգուշացնող: Ինչպէս ինք պիտի գրեր գիրքի նախաբանին մէջ. «Ամերիկահայութեան խղճմտանքը ցնցումի եւ արթնութեան կը կարօտէր: Մատնանշուած սխալներն ու չարիքները աւելի շատ արդիւնք են անտարբերութեան, անփութութեան եւ անզգայութեան, քան վատասեման ու անվերադարձ օտարացման»:

Ինչպէս ըսինք, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեանի հանրային գործունեութիւնը հնարաւոր լայնագոյն մարզերը ընդգրկեց: Ան եղաւ մէկը սակաւաթիւ հասարակական առաջնորդներէն, որ անդամակցեցաւ վերեւ յիշուած գրեթէ բոլոր հայրենասիրական գլխաւոր կազմակերպութեանց եւ մասնակցեցաւ ժողովրդային մեծագոյն ձեռնարկներուն եւ շարժումներուն, մի՛շտ առաջաւոր ղեկավարի պաշտօնով ու պատասխանատուութեամբ եւ խղճամիտ, բոլորանուէր ճիգերով՝ հաւասարելու անոնց պարտաւորութեանց: Ի վերջոյ ինք եւս հաւատացողն էր այս քոյր կազմակերպութիւններու՝ Հայաստանեայց Եկեղեցի-ՀԲԸՄ-ՌԱԿ համագործակցութեան, վառ պահելու համար արտերկրի հայութեան հայրենասիրական զգացումները, հայապահպանման համար Նոր խթաններ որոնելու եւ մանաւա՛նդ առաջը առնելու սփիւռքի տարածքին քաղաքական օտար ազդեցութեանց ենթակայ հոսանքներու եւ կազմակերպութիւններու մենատիրական ձգտումներուն:

Վերջապէս, պահել արտերկրի հայութեան երազանքը ոչ թէ ոգեղէն հայրենիքի մը շուրջ, այլ՝ ապրող ու ստեղծագործող Հայաստանի մը գոյութեան իրականութեամբ: Այս էր գործնապաշտ ղեկավարին՝ Ծովիկեանի գաղափարական ամուր հաւատամբը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԻՐ ՈՒՂԻՆ

Անոր ազգային համոզումները տարբեր չէին կրնար ըլլալ ընդհանրապէս ՌԱԿի ուղեգիծէն: Ուիլսոնեան Հայաստանի մը լման ազատագրութեան յոյսը բոլորովին չքացած էր արդէն: Կը մնար մեր հաւատքը պահել Հայկական Հանրապետութեան՝ Խորհրդային Հայաստանին հանդէպ, թէեւ համայնավար շարժումը մտահոգութիւն

պատճառող երեւոյժ մը դարձած էր անկաշկանդ ազատութիւնը սիրող ժողովուրդներուն համար:

Տոբթ. Ծովիկեան մէկը եղաւ այն շատ քիչերէն, որոնք այդ շարժումին համաշխարհային նշանակութիւնը կրցած էին լիովին ըմբռնել: 1920ի վերջերը լոյս տեսած իր մէկ ընդարձակ յօդուածով անիկա ապացոյցը կու տար իր վերլուծող մտքին ու ներհայեցողութեան: Համայնավարութիւնը, կ'ըսէր ան, անցողակի ու կարճատեւ ընկերային ու տնտեսական դրութիւն մը չէ, անխուսափելի փճացումի դատապարտուած, այլ գաղափարական յեղափոխութիւն մը՝ որ մեծապէս պիտի ազդէ մեր կենցաղին վրայ: Այդ գուշակութիւնը արդէն իսկ ան ապացուցած էր այդ օր:

Ազատական եւ Ռամկավար կուսակցութեանց միացումէն յետոյ Ծովիկեան շարունակեց առաջնորդողի կորովի դերը ու հաւատաւոր զինուորի մը նման մնաց պատնէշին վրայ: Գրեց, խօսեցաւ, վիճեց, զոհեց ու տուաւ լաւագոյնը ի գին իր առողջութեան:

Հակառակ դրամատիրական երկրի մը քաղաքացին ըլլալուն, անշեղօրէն հաւատաց խորհրդային Հայաստանի պայծառ ապագային եւ այդպէս ալ միշտ խրախուսեց ամերիկահայութիւնը՝ կապուելու խորապէս մեր հայրենիքին:

Մնաց հաւատարիմ իր սկզբունքներուն եւ մինչեւ իր վերջին շունչը Ծովիկեան նուիրեց իր կեանքը ազգին: Իր մահէն քանի մը օր առաջ տակաւին, անկողին պառկած, Ազգային Հիմնադրամի հանգանակութեան մասնակցող նուիրատուներու ընկալագիրները պատրաստեց ու նամակատուն յանձնել տուաւ, վերջին գործ մը կատարողի գոհունակութեամբ:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԵՄԻ ԵԶԱԿԻ ԱՌԱՋՆՈՐՂՆԵՐԷՆ

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ անուան անաղարտ պահպանման եւ Տիրան Եպս. Ներսիսեանին առաջնորդական պաշտօնին նշանակութեան մասին իր ընդարձակ յօդուածաշարքը «Պայքար» օրաթերթին մէջ ցոյց կու տար մեր յարգելի ընկերոջ անբասիր հաւատքը դէպի դարաւոր

եկեղեցւոյ մեր աւանդական կարգ ու սարքը:

Ծովիկեան ամիսներ ամբողջ սպառեց այդ լուրջ ուսումնասիրութեան համար, ապացուցանելու համար որ Հայաստանեայց Եկեղեցին պէտք չէ օտար ազդեցութեանց ենթարկուի, եւ թէ՛ ան պէտք է ամուր կառչած մնայ իր անուան – Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի – եւ ա՛յն ժողովրդապետական, ազատական եւ հայաշունչ աւանդութիւններուն, որոնք մեր եկեղեցին կենդանի պահեցին դարերու հարուածներուն դէմ, զայն դարձնելով ազգապահպանման անխորտակելի ամրոց մը:

Յիշեալ յօդուածը ունեցաւ իր ազդեցութիւնը Ամենայն Հայոց Հայրապետին վրայ, երբ Ան յայտարարեց թէ *Օրթոտոքս* բառը տեղ չունի մեր եկեղեցիի անուան հետ: Այսպէս, Դեկտեմբեր 10, 1953 թուակիր մասնաւոր Կոնդակով Գեորգ 2. կաթողիկոս կը հրահանգէր.

Այսու յայտարարում ենք հայ եկեղեցու աթոռակալներին, առաջնորդներին եւ հայ ժողովուրդին, որ հայ եկեղեցու պաշտօնական անունը կամ տիտղոսն է «Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի», որ եւ պատմական է եւ դարերի գործածութեամբ սրբագործուած հայ եկեղեցու եւ ժողովրդի կողմից, եւ ո՛չ որ իրաւատէր է յիշեալ պատմական տիտղոսի վրայ յաւելում կամ յապաւում կատարելու:

Վարեց զանազան պաշտօններ մեր թեմէն ներս, Թեմական խորհուրդի անդամի, պատգամաւորի եւ այլ հանգամանքներով:

Հաւատացեալ էր ան եւ անոր որպէս փաստ կ'արժէ տալ իր «Սուրբ Յակոբ»ի նուիրուած սա՛ գրութեան քանի մը տողերը.

Դիւթական ու հմայիչ անուն մըն է ինձ համար սա «Սուրբ Յակոբ»ը- ոչ այնքան զինքն անձնաւորող սուրբ ու զօրեղ անձին համբաւին եւ ազդեցութեան համար, որքան այն բացառիկ զուգադիպութեան համար, որ իմ կեանքիս զարուն ու աշունը կը կապէ երկու տարբեր Սուրբ Յակոբներու:

Ծննդավայրիս՝ Խարբերդի Ս. Յակոբը եւ որդեգրած հայրենիքիս՝ Ուղղորթաունի Ս. Յակոբը, երկուքն ալ միայն քարընկեց մը հեռու իմ բնակա-

րանես, իրենց անջնջելի ազդեցութիւնը թողուցած են վրաս, առաջինը իմ պատանեկութեան, տարիքիս գարունին, իսկ միւսը կեանքիս աշունին:

Խարբերդի Ս. Յակոբը, բազմած զուտ ու հոծ հայկական թաղի մը կուրծքին վրայ եւ Ուրթըրթաունի Ս. Յակոբը, պերճօրէն բազմած վայրի մը մէջ, ուր մէկ մղոն տրամագիծով բոլորակ մը հինգէն վեց հազար Հայութիւն կ'ապրեցնէ իր հիւրընկալ եւ ասպնջական ծոցին մէջ:

Ուրթըրթաունի հայութիւնը քար-քարի վրայ դնելով բարձրացուց հայուն հաւատքի տունը, որուն ծրագրին եւ իրականացման համար մեծ ներդրում էր ունեցած ընկեր Ծովիկեան, որ եկեղեցիի հիմնադրութեան առթիւ կը գրէր. «Կը յիշեմ այն գեղեցիկ արեւափայլ օրը, երբ մինչեւ անգամ փողոցի ու ելեկտրակառքին երթելէկը արգիլող բազմախումբն եւ պաշտանքով լեցուն բազմութեան մը ներկայութեան, երջանկայիշատակ ու մարտիրոս Առաջնորդն Հայոց Ամերիկայի, Ղեւոնդ Արք. Դուրեան, հիմնաքարը դրաւ անոր, հայ եկեղեցւոյ սուրբ օրհնութիւններով օծուն, ու ձօնեց զայն Ս. Յակոբ»:

ԻՐ ՏԵՂԸ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԱՍԴԵՏՆԵՐՈՒ ԵՂԱՅՐԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ ՆԵՐՍ

Անիկա եղաւ կենսատու արեւը Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան, Նոր կեանք եւ կենսունակութիւն, Նոր խանդ ու հաւատք, Նոր քաջութիւն ու կորով ներշնչելով անոր վարանոտ եւ ծայրայեղօրէն զգուշաւոր անդամներուն: Ծովիկեան կ'ըսէր թէ Վարդանանց Ասպետները գաղափարական դպրոց մըն է, ուր կը մտնէին արժանաւոր ազգայիններ դաստիարակուելու Ե. դարու հայ մեծ ու անզուգական հերոս՝ Կարմիր Վարդանով եւ վարդանանց ոգիով:

Կազմակերպութենէն ներս Ծովիկեանի վաստակին հմայքը աւելի շեշտաւորուեցաւ, երբ ան Վարդանանց ճակատամարտի 1500ամեակին առթիւ, 1952ին, լոյս ընծայեց «Եղիշէ» գեղատիպ հատորը, որուն աշխարհաբարի եւ անգլերէնի թարգմանութիւնները տարիներու տքնութեամբ կատարեցին ինքն ու հմուտ անգլիագետ եւ յայտնի

մտաւորական իր ընկերը՝ Տիգրան Պոյաճեան:

1926-27 տարիներուն Պոստոնի «Արարատ» լոճի սպարապետութենէն ան հասաւ Եղբայրակցութեան Աւագ Սպարապետի յարգելի բարձրագոյն պաշտօնին, զոր վարեց 1924-1931, 1937-1939 եւ 1950-1951 տարեշրջաններուն, գրեթէ ամենաերկար ծառայողը այդ պաշտօնին եւ մա՛նաւանդ ամենայն բժախնդրութեամբ ու ձեռնհասութեամբ:

ՀԱԲԱՏԱՑՈՂԸ Հ.Բ.Ը.Մ.-Ի ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ

Միացաւ Միութեան հաւատալով ու անոր տրամադրեց իր նիւթական կարելիութիւնները, իր սիրտը՝ յօժարակամ եւ առատաձեռնօրէն՝ իբրեւ անդամ եւ ժողովրդանուէր առաջնորդ: Մա՛նաւանդ Ներգաղթի օրերուն՝ 1946ին, «Մէկ միլիոն տոլարի» հանգանակութեան արշաւին բերաւ առիւծի մասնակցութիւն եւ Նիւ Ինկլընտի ՀԲԸՄի վարիչ տնօրէն Շահան Նաթալիի (մեծ նեմեսիսին) հետ սերտ գործակցութեամբ մեծագումար նուիրատուութիւններ հաւաքեց այդ արշաւին համար: Նոյնը ըրաւ 1948ին՝ «Երկրորդ միլիոն»ի հանգանակութեան արշաւին: Դժբախտաբար, Չըրչիլ արդէն ահագանգը հնչեցուցած էր Ստալինի դէմ եւ սկիզբ սկսած էր առնել Ցուրտ Պատերազմը, որուն նախօրէին դադրած էին Նաեւ հայրենադարձութեան շարժումն ու հայութեան երազը՝ անցնելու Արաքս գետը, որուն արեւելեան ափին խորհրդահայ կարմիր բանակայիններ կը սպասէին սպարապետի հրահանգին... Աւա՛ղ, Արեւմուտքը անգամ մը եւս յուսախաբ ըրաւ իր փոքր դաշնակիցը՝ հայութիւնը:

ՄԱՔՐԱՄԱՔՈՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Տոքթ. Յ. Ծովիկեան, որ իր բարեկամներուն կողմէ ճանչցուած էր «Ծովիկ» անունով, իր ամբողջ հեղինակաւոր կեանքով մնաց մանկական խանդավառութեան ընդունակ եւ մի՛շտ դիւրահաղորդ բարի ու պարզ հոգին: Արժանացաւ լայն ժողովրդականութեան, համակրանքի, սիրոյ եւ այս ամենը ստացաւ ու վայելեց լիովին: Զեղաւ հռետոր մը: Եղաւ ան, սակայն, շատ լաւ հրապարակախօս

մը: Վարժ, հարազատ էր բեմին եւ անսեթեւեթ: Կը խօսէր պարզ լեզուով, շեշտօրէն ցոյց տալով թէ եկած էր Խարբերդէն:

Ան շաղկապուած մնաց իր սիրած ժողովուրդին հետ եւ անոր ծառայելու նուիրումով՝ գործեց իր նախընտրած կուսակցութեան մէջ, խորապէս հաւատացած ըլլալով իր կազմակերպութեան մօտիկ ու հեռաւոր նպատակներուն, որոնք կոչուած էին ծառայելու հայ ժողովուրդին եւ անոր հայրենիքին լաւագոյն ու գերագոյն շահերուն:

Եւ իր տարիներու նուիրումով Ծովիկեան անունը դարձաւ հոմանիշ ՌԱԿի անունին, անոր բոլոր ազատական, հայրենասիրական, գաղափարական եւ քաղաքական աւանդութեանց մարմնացումը հանդիսանալով: Անոր գլխաւոր առաքինութիւնն էր Մայր Հայրենիքը սիրել անկաշառ հայրենասիրութեամբ:

Ունէր հարուստ գրադարան մը. հազարաւոր հայերէն եւ օտար լեզուներով ու գրական տարբեր ժանրերու գիրքերով լեցուն, որոնք զինք առաւել եւս կը մղէին ուսումնասիրութեան եւ ընթերցասիրութեան՝ զնահատելու աւելիով համամարդկային արժէքները:

ՄԱՅԸ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան կը մահանայ Յոկտեմբեր 10, 1954ին, Ուոթըրթաունի մէջ: Յուղարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Յոկտեմբեր 14ին, Հինգշաբթի օր, Ուոթըրթաունի Ս. Յակոբ Եկեղեցւոյ մէջ: Ինչպէս յաջորդ օրը մեր թերթերը պիտի գրէին, ամբողջ «ազգ»ը հոն էր:

Դազաղը առաջնորդեցին ՌԱԿի Շրջանային Վարչութեան, Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան, ՀԲԸՄի եւ Հայ Բժշկական Ընկերութեան պատասխանատուները: Դազաղին շուրջ պատուոյ պահակներ կեցան յանուն Առաջնորդարանի՝ ընկեր Տիգրան Սմարեան, ՌԱԿ Շրջանային Վարչութեան՝ աստեղապետ Տոքթ. Խաչատուր Իմիրզեան, «Պայքար» Հաստատութեան՝ ընկեր Հրաչ Երուանդ, ՀԲԸՄի՝ Ալեք Մանուկեան, Վարդանանց Ասպետներու՝ Յակոբ Տէրտէրեան, եւ ընկեր Տիգրան Պոյաճեան՝ իբրեւ ընտանիքի

մօտիկ բարեկամ:

Եկեղեցական դասը կը գլխաւորէր Մամբրէ Արք. Գալֆայեան՝ Առաջնորդական Տեղապահը, եւ իրեն կ'աջակցէին Մեսրոպ Վրդ. Սեմերճեան՝ Ուստըրէն, Թորգոմ Արք. Փօսթաճեան՝ Ուոթըրթաունէն, Հրանդ Արք. Խաչատուրեան՝ Հելվըրհիլէն, Օշական Վրդ. Միհասեան՝ Լորէնսէն, Բաբգէն Զինյ. Մագսուտեան՝ Պոստոնէն, Կարէն Զինյ. Կտանեան՝ Լոմելէն:

Մամբրէ սրբազան իր դամբանական խօսքին մէջ յայտնեց, թէ «Քաղաքական եւ ողջախոհ նպատակներու իրականացումին ջատագով մը՝ Ծովիկեան նուիրուած էր, իր վաղ տարիքէն, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան կեանքին»: Արտայայտուեցաւ նաեւ եկեղեցւոյ հովիւը՝ Թորգոմ արեղայ: Իսկ յանուն մասնակից կազմակերպութիւններուն՝ Հրաչ Երուանդ:

Ծովիկեանի հոգեհանգիստը Նոյեմբեր 21ին տեղի ունեցաւ Նիւ Եորքի 35րդ փողոցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Ուոթըրթաունի Ս. Յակոբ Եկեղեցիներուն մէջ, ուր դարձեալ խումներամ հաւաքուած էին գաղափարի ընկերներն ու Ծովիկեանը յարգող ազգայինները:

Փոխան ծաղկեպսակի նուիրատուութիւններ եղան Ս. Յակոբ Եկեղեցւոյ, ՀԲԸՄին եւ ՌԱԿ «Վաստակաւորներու Ֆոնտ»ին: Հայրենիքէն եւ աշխարհի բոլոր գաղութներէն ու շրջանակներէն հարիւրաւոր հեռագիրներ տեղացին Պոստոն ընկեր Յ. Ծովիկեանի մահուան առիթով:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հրաչ Երուանդ (Պոստոն). «Վիթխարի անըսւպառ կորով, անտարակոյս, որ իր կրակը կը ստանար կեդրոնաձիգ համոզումներէն, որոնք իր առաջին ուխտէն անբաժան՝ ամէն օր զօրացեր, ամրացեր էին իր մէջ: Եւ ինչու չըսել՝ անհատուցում չէր եղած կորովի այդ մտածումը. ան ստացած էր հատուցում մը որ անզնահատելի է – ժողովրդականութիւն, ժողովրդական էր, բառին ճիշդ եւ անչափազանցեալ առումով, ամէն տեղ ու ամէն շրջանակի մէջ, ուր ինք կար իբր գործօն ոյժ մը»:

Անդրանիկ Անդրեասեան (Ֆրէզնօ). «Հիմա,

Ծովիկեանի շիրմաքարին մօտ:
Չախեն աջ՝ Յակոբ
Վարդիվառեան, Ներսէս
Պապայեան, Հայր Գրիգոր Ծ.
Վրդ. Մազսուտեան, Իրմա Տէր
Ստեփանեան եւ Գրիգոր
Քէօսեան:

մեր սրտերուն մէջ կը կոտտայ անմխիթար կսկիծը թանկագին գաղափարակից ընկերոջ մը, սիրելի բարեկամի մը, հայրենասուէր անկաշառելի դեկավարի մը,- Տոթթ. Յովի. Ծովիկեանի բազմարդիւն կեանքին անակնկալ խզումին»:

Սուրբ Մանուէլեան (Նիւ Եորք). «Հայրենասէր մըն էր հաւատալով հայկական նուիրականութեանց, մանաւանդ Հայրենիքին եւ Մայր Աթոռին հանդէպ տածելի, հոգեկան կապի գլխաւոր պաշտպաններէն մէկը»:

Տոթթ. Խաչատուր Ս. Իմիրզեան (Պոստոն). «Իր կեանքի ընթացքին, իր ունեցածներէն շատ քիչ բաներ իր անձնական սեփականութիւնը եղան, թերեւս նոյն իր յոգնաբեկ մարմինը, որ բաժնուեցաւ իրմէ: ՌԱԿ իտեալներուն եւ գաղափարաբանութեանց բաց գիրքը եղաւ անոր կեանքը, զոր ամէն մարդ, մինչեւ իսկ հակառակորդներ կրնային կարդալ, եւ պակաս բան մը չգտնել անոր մէջ»:

Միհրան Տէր Ստեփանեան (Դամասկոս). «Մեր կուսակցութեան Ազատական-Ազգայնական թելէն եկող այդ աղուոր դէմքը մեր մէջ խորապէս ազգային եւ յեղափոխական գիծը եւ աւանդութիւնները կը ներկայացնէր այնքան հարազատ եւ ցգուն կերպով: Չոհողութեան եւ նուիրումի այդ գեղեցիկ ոգին պէտք է օրինակ ծառայէ եւ փոխանցուի նոր սերունդին»:

Լեւոն Թիւթիւնճեան (Լոզան). «Մեր վերթեալները այն ատեն կը մեռնին միայն երբ անոնց սերմանած սերմերը այլեւս չծլին, եւ սերմերը չեն ծնիր այն ատեն միայն երբ մենք մնացորդացներս մայր հողը չմշակենք: Եւ որովհետեւ մենք պիտի մշակենք անսասան հաւատքով, Ծովիկեաններ չեն մեռնիր»:

Բենիամին Նուրիկեան (Նիւ Եորք). «Պէտք է յիշել Ծովիկեան ահագին չափով միտք, սիրտ եւ աշխատանք նուիրած էր Հայաստանեայց Եկեղեցին որպէս օրթոտոքս եկեղեցի նկատելու Ներսոյեան Սրբազանի պնդումներուն դէմ իր առաջնորդող յօդուածներու շարքին պատրաստութեան, որ պատիւ պիտի բերէր որեւէ հայ մտաւորականի, եւ որ հարազատ թարգմանն իսկ էր մեր ժողովուրդի խորունկ զգացումներուն»:

ՎԵՐՁԱՊԵՍ...

Ռամկավարներս մինչեւ այսօր հարուստ ենք մեր շարքերուն անդամակցող բժիշկ ընկերներով. բարեբախտաբար, այսօր մեր նոր բժիշկները կը փոխարինեն երեկի մեր հոյլ մը բժիշկները՝ Արշակ Տէր Մարկոսեան, Յովհաննէս Ծովիկեան, Մովսէս Յովսէփեան եւ Խաչատուր Իմիրզեան, պահելով երեկի այդ գեղեցիկ աւանդութիւնը: Եւ այս՝ ամենուրեք:

Անոր խառնուածքին զուարթ, կենսալի, ինքնամատոյց տարրերը, ընդելուզուած բժիշկի բարձր կոչումին խորունկ գիտակցութեան հետ՝ բիւրեղացուցեր էին անոր նկարագրին հիմնական գիծերը: Տոբթ. Ծովիկեան դարձեր էր տիպար մը քաղաքավար, փափկանկատ ու լայնախոհ հասարակական գործիչի: Կարեկից այլասիրութեան մը մշտական մղումով՝ ան իր յօժարակամ ծառայութիւնը կ'ընծայէր որեւէ եղբայր արարածի, անոր վիշտը կամ տառապանքը մեղմացնելու համար, բժիշկի պարտաւորութիւններէն աւելի վսեմ ներշնչումներու նպատակով: Եւ խոշոր աչքերուն մէջ խաղացող անխարդախ անկեղծութեան ցոլքերուն հետ՝ լայն դէմքին վրայ կը բացուէր գրաւիչ ժպիտը, երբեմն յուսախաբութեան մը տրտում ստուերովը մթազնած, յաճախ՝ վարակիչ հրճուանքի ծիծաղի մը վերածուելով:

Այսպէս կը նկարագրէին իրեն ծանօթ վաղեմի

ընկերներէն ու ընկերուհիներէն շատեր, որոնցմէ մնացած քանի մը տասնեակներու հետ ըլլալու երջանկութիւնը վայելեցի Պոստոն իմ պաշտօնավարութեան օրերուն, մօտ քառասնամեակ մը առաջ:

Երկու համբուրելի անուններ կը մնային Մեծագոյն Պոստոնի մեր շրջանակէն ներս. Զրաչ Երուանդն ու Տոբթ. Յ. Ծովիկեանը. եւ այդպէս ալ անոնց գաղափարի ընկերները անմահացնելու համար յիշատակը անոնց՝ անուանեցին իրենց ակումբները «Զրաչ Երուանդ» կանանց եւ «Տոբթ. Ծովիկեան» երիտասարդաց ակումբներ:

Շրջանային Վարչութեան որոշումով այցի գացիւք, Օգոստոս 10, 1996ին, Ուղեւորութեան գերեզմանոցը, ուր կը հանգչին Ծովիկեանի աճիւնները: Շիրիմին մօտ, մեր վարդապետ ընկերը աղօթեց անոր հոգւոյն համար:

ՏՈՒԹ. ԼԻՒՍ ԿԻԼԷՋԵԱՆ

Զմշկածագ (Խարբերդ), 1879 – Ֆիլատելֆիա, Մայիս 12, 1958

Լիւսի ծնած է Խարբերդի Զմշկածագ գիւղը 1879ին, Պատուելի Ղազարոս Յովսէփեանի 3այ Աւետարանական ընտանիքի յարկին տակ: Շատ փոքր տարիքէն ծնողքը համաձայն գտնուած է ամուսնացնել Լիւսին Էմմանուէլ Կիլէգեանի հետ, որ երիտասարդ տարիքին շրջանաւարտ ըլլալով Եփրատ Գոլէճէն եւ երկու տարի դասաւանդելէ ետք Նոյն կրթական հաստատութեան մէջ, 1890ին կը գաղթէր Միացեալ Նահանգներ:

1895ի 3ամիտեան կոտորածներուն, Լիւսիի հայրը կը Նահատակուի, երբ պարմանուի Լիւսին դպրոց կը գտնուէր: Էմմանուէլ այս տխուր լուրին վրայ պատեհ առիթը կը գտնէ հրաւիրելու իր Նշանածը Ամերիկա եւ կը կատարէ հարկ եղած բոլոր օրինական թուղթերը: 1898ին Լիւսի կու գայ Նիւ Եորք, ուր Էլլիս Այլընտի մէջ տեղի կ'ունենայ զոյգին պաշտօնական ամուսնութիւնը:

Կը բախտաւորուին երեք զաւակներով, որոնց առաջինը Գլարա Չարուիի (1900-1943), երկրորդը՝ Չարլզ Էմմանուէլ (1901-1954) եւ երրորդը՝ Վիոլա (1903-1904 վաղամեռիկ): Իր ամուսնոյն պնդումներով Լիւսի կը շարունակէ իր ուսումը բժշկութեան ճիւղին հետեւելով Թեմբլ 3ամալսարանին մէջ: Ան միակ կին շրջանաւարտուիին կ'ըլլայ այդ տարին, ստանալով վկայականը 1914ին: Ամուսինը՝ Էմմանուէլ (1866-1914), կը մահանար հրդեհի հետեւանքով, երկու շաբաթներ առաջ: Լիւսի կը մնայ այրի եւ մայր՝ երկու զաւակներու, սակայն կ'որոշէ Նուիրուիլ բժշկական իր ասպարեզին: Փետրուար 16, 1916ին կը ստանայ իրաւունք՝ որպէս բժիշկ աշխատելու, դառնալով իր Նահանգի երեք կին բժշկուիներէն մին եւ առաջին հայ բժշկուիին՝ բովանդակ Ամերիկայի տարածքին:

Կը միանայ Վերակազմեալ 3նչակեան Կուսակցութեան շարքերուն հաւատալով անոր գաղափարական ուղղութեան: Կը կազմակերպէ Ամերիկահայ Կարմիր Խաչը, ծանօթ՝ Դստերք 3այաստանի

անունով, որ ուներ 45 մասնաճիւղեր 1921 թուականին: Ան ոչ միայն դարձաւ այս բարեսիրական շարժումին մղիչ ուժն ու ատենապետը, այլեւ՝ գլխաւորեց ուստեստեղէնի, հագուստի եւ դեղորայքի հանգանակութիւնները, որոնք կը կազմակերպուէին հասնելու գաղթական հայութեան բեկորներուն: Այս բարեսիրական հաստատութիւնը գոյատեւեց 1920-1930 տարիներուն: 1935ին, տարիով մը փակեց իր բժշկական գրասենեակը եւ ճամբորդեց բովանդակ Ամերիկայի եւ Գանատայի հայաշատ կեդրոնները, կազմակերպելու Նոր թափով մը իր իսկ գլխաւորած այս կազմակերպութիւնը, դասախօսելով ու խրախուսելով ամերիկահայութիւնը

օժանդակելու այս բարի գործին, մասնաճիւղերուն թիւը հասցնելով 65ի:

Ան բժշկուհին էր ծանօթ երգահան Գրիգոր Միրզայեան Սիւնիի եւ 1940ին լոյս կ'ընծայէ անոր չորս հատորեայ երաժշտական ստեղծագործութիւնները երգահանին զաւակներուն հետ համագործակցաբար:

Կը մահանայ գանկի արիւնահեղութեամբ 1958ին Ֆիլատելֆիոյ մէջ:

Ան եղաւ լաւագոյն գործակիցը Նախ Ազատական ու ապա Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան իր գաղափարի ընկերներուն, որոնք անվերապահ յարգանք ցուցաբերեցին իրենց ընկերուհիին:

ՆՇԱՆ ԴԱՋԱՐՈՍԵԱՆ (ՎԱՂԱՐՇԱԿ)

Խարբերդ, 1872 – Խարբերդ, 1915

Անդրանիկ գաւազնը Յակոբ եւ Հավաս Ղազարեաններուն: Ծնած է 1872ին Խարբերդի Ս. Կարապետ թաղը: Իր նախնական ուսումը թաղային վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, մուտք գործած է Ս. Յակոբի Կեդրոնական վարժարանը մեծանուն գրագետ Թլկատինցիի տնօրէնութեան օրով եւ ուսում ու հայրենասիրական կայծ ստացած է անկէ:

Տակաւին հազիւ նորահաս երիտասարդ՝ մտած է իր հօրը հետ առեւտրական ասպարեզ եւ Հալէպ մեկնելով առիթը ունեցած ծանօթանալու յեղափոխական դէմքերու: Առեւտրական նպատակով նաեւ գացած է Մուշ եւ հոն մնացած մէկ տարի: Ազգային ծառայութեան ներքին ծայնը զինք կ'առաջնորդէ խմորելու նորահաս երիտասարդներ:

Նոյն տարին իր հօր հետ կ'անցնի Էրզրում, ուր երկուքն ալ կը ձերբակալուին եւ կը դրկուին Խարբերդ: Հոն ամեն միջամտութեամբ եւ դրամական հատուցումներով՝ ազատ կը ձգուին երկու ամսուան բանտային տանջանքներ ապրելէ ետք: 1905ի աշնան, Նշան այլեւս խորապէս ճանչցած ըլլալով իր ժողովուրդին տաժանելի կեանքն ու արդարութեան աղաղակը, կը մեկնի Կիլիկիա: Չեյթունի ապստամբութեան նախօրեակին կը միանայ Հնչակեան գործիչներու՝ Աղասիի, Մլեհի եւ ուրիշներու, որոնք պիտի միանային Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան:

Մլեհ՝ աւագանի անունով Ասատուր Տամկաճեան, եւ Նշան Ղազարոսեան (Վաղարշակ), որպէս խարբերդցի հերոսներ ուղղակի դեր կը վերցնեն ապստամբական պայքարին մէջ: Պատմական այդ հերոսական կռիւներու դադարումէն ետք, եւրոպական կառավարութիւններու միջամտութեամբ ուրիշ հինգ հնչակեան ընկերներու հետ կը դրկուին Լոնտոն, որպէս աքսորեալներ:

Ղազարոսեանի հերոսական ոգին հանգիստ չի մնար. քանի մը ամիս ետք, կը գտնէ ճամբայ մը գաղտագողի մտնելու Կիլիկիա՝ ծպտուած կերպով:

Հոն ազգային հուրը զինք արդէն հրահրած՝ կը գործէ եւ 1897ի սկիզբը մատնութեամբ կը ձերբակալուի եւ կը տարուի Հալէպ, ուր երկու տարուան բանտարկութենէ եւ դատական վճիռէ ետք, կը դատապարտուի 15 տարուան բանտարկութեան, Փայաս բերդին մէջ, Իսկէնտերունի մօտ (Պէլէն Իսկէլէսի) հանրածանօթ վատառողջ տեղ մը:

Լման 13 տարի, մինչեւ 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը կը մնայ հոն եւ «ազատութեան» շրջանին դուրս կու գայ անկէ եւ կը մեկնի ուղղակի Ամերիկա:

Զորս տարիի չափ, մինչեւ 1912, հոն մնալէ եւ աշխատելէ ետք, կը վերադառնայ իր ծննդավայրը՝

Խարբերդ, իր ծնողաց, քոյրերուն եւ եղբայրներուն կարօտագին յարկին տակ:

Հոն կը կնքէ երջանիկ ամուսնութիւն մը Օրիորդ Իւղաբեր Մսրլեանի հետ, կ'ունենայ երկու մանչ զաւակներ: Մեզիքէ մէջ կը վերսկսի իր առեւտրական գործին, կը հետեւի ազգային շարժումներուն, յաւետ լռակեաց, խոհուն եւ մշտապէս վերապահ թրքական Սահմանադրութեան, կամ իրթիհատականներու խոստացած եղբայրութեան, հաւասարութեան եւ արդարութեան լոզունգներուն հանդէպ:

Նշան Ղազարոսեան հանրածանօթ հերոսը

պահ մը կ'ապրի իբրեւ առեւտրական, վայելելով հայ եւ թուրք շրջանակներուն յարգանքը:

Կու գայ 1915 թուականը: Նշան առաջին խումբին հետ իսկ ձերբակալուելով կը տարուի բանտ եւ հոն անպատմելի տանջանքներու կ'ենթարկուի, Խարբերդի առաջաւոր մտաւորականներու եւ ազգային դէմքերու հետ: Ապա բանտին մէջ տանջուած հայերու ձեռքով ձգուած հրդեհին բոցերով կը հրկիզուի բազմաթիւ ուրիշ հայրենակիցներու հետ, որպէսզի թուրքին գազանային տանջանքներէն զերծ մնալով՝ մահուան մէջ գտնէ իր յաւիտենական հանգիստը:

ՎԱՀԵՆ Ս. ՄԱՄԻԱՆԵԱՆ

Զոմախլու, 1897 – Նիւ Եորք, 1979

Վահան Մալխասեանի կեանքին պատմութիւնը իր բնաւորութեան նման եղած է համեստ, հակառակ հայ մամուլին իր անսահման ծառայութեան: Ծնած է Կեսարիոյ գիւղերէն Զոմախլուի մէջ 1897ին: Ամերիկա կու գայ 1913ին եւ քիչ ժամանակ ետք կը սորվի տողաշար մեքենայով գրաշարական արհեստը. կ'աշխատի Պոստոնի «Պահակ»ին, «Ազգ-Պահակ»ին, «Պայքար»ին, «Հայրենիք»ին համար:

ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ «ԿՈՉՆԱԿ»Ն ՈՒ ԱՆՈՐ
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Ան մանաւանդ 1927էն մինչեւ իր հանգստեան կոչուիլը կը գործէ Նիւ Եորքի «Կոչնակ» տպարանին մէջ, որուն հետ իր անունը հոմանիշ դարձած է: Յիշենք որ այդ տպարանը միայն առեւտրական կեդրոն մը չէր եղած բառին իսկական հասկացողութեամբ, այլ՝ ազգային հաստատութիւն մը, ուրկէ լոյսին կու գային ՀԲԸՄի պաշտօնաթերթ «Յուշարար-Միութիւն»ը, «Կոչնակ» ամսաթերթը, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Արեւելեան Թեմի եկեղեցիներու թերթերէն ու թերթիկներէն շատեր, հայրենակցական միութիւններու տեղեկատու հանդէսները, ինչպէս նաեւ՝ հայերէն գիրքեր, ազգային հանդիսութեանց գրքոյկներ, ծանուցումներ ու տոմսակներ, որոնք կը ձգտէին հայ կեանքը երկարածելու ամերիկեան փերուն վրայ եւ շարժում ու միջոց ստեղծելու ազգային կազմակերպութիւններէն ներս: Այս բոլորին մէջ Մալխասեան ունի ի՛ր բաժինը, որ յաճախ կը վրիպի մարդոց ուշադրութենէն. ան լոյս կու տայ իր աչքէն, հեւք՝ սիրտէն եւ ժամանակ՝ հանգիստի պահերէն, որպէսզի կանգ չառնէ հայ մամուլին երգը եւ յաջողութեամբ պսակուի թափուած քանքերը: Վահանին համար հացի ասպարէզ մը չէր գրաշարութիւնը, որովհետեւ այդ արհեստը ունեցող անձեր լաւ վարձատրութիւն կը ստանան տեղական տպարաններուն մէջ,

աւելի առողջարար ու հանգստաւետ պայմաններու տակ, այլ՝ ազգային պարտականութիւն մը, որ մերօրեայ շարունակութիւնն է Մաշտոցի տեսիլքին, Մեղապարտի նախաձեռնութեան եւ Շմաւոնեանի հաւատքին:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՄԱՐԴԸ

Ան մնաց ժողովուրդին մարդը, որ միշտ դրական կերպով կը պատասխանէր ազգային այլեւայլ կոչերու, անհաշիւ կերպով տրամադրելով իր ժամանակն ու գրիչը: Ամբողջ քառասուն եւ աւելի տարիներ Նիւ Եորքի հայկական հանդիսութեանց նկարագրականը ըրած է «Պայքար»ին մէջ. նոյն-

պես՝ արձագանգ եղած է մեր ազգակիցներու կեանքին ուրախ կամ տխուր պահերուն, անոնց ապրումները փոխանցելով մեր հաւաքական կեանքին: Այս բոլորը կատարած է առանց ակնկալութեան ու աղմուկի. ըրած է սիրով եւ հաւատքով: Անիկա հայ կեանքի երեւոյթներուն հանդէպ լաւատես ու խանդավառ էր, երբեմն միասնութեան զառիթափին մօտենալու չափ...:

ՀԱՒԱՏԱԻՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Ան խորապէս հաւատաւոր կուսակցական մը՝ տասնամեակներով մաս կազմած է ՌԱԿԻ Նիւ Եորքի ակումբին: Գործակցած է մեր մեծերուն՝ Հ. Խօճասարեանի, Տոթթ. Մ. Յովսէփեանի, Բ. Նուրիկեանի, Գ. Շահինեանի, Ա. Փոլատեանի, Ս. Մանուէլեանի եւ այլոց հետ: Դուրեանի սպանութեան օրերուն ան մնացած է արթուն պահակը Նիւ Եորքի Նշանաւոր Ս. Խաչ եկեղեցիին, ուր նահատակուեցաւ հոգեւոյս սրբազանը եւ իր յաւիտեանական հանգիստը գտաւ եկեղեցիին խորաններուն ներքեւ: Հակառակ իր համեստ կարծուած նկարագրի գիծին, ան հաստատուն մնաց իր գաղափարական համոզումներուն, ազգային հայրենասիրական տեսակէտներուն եւ մասնաւորաբար մամուլով մշտապէս ջատագովեց Խորհրդային Հայաստանի պայծառ իրականութիւնը: Եւ այս՝ ամէն անգամ, ամէն առիթով ու ամէն հանդիսութեամբ:

Պէյրութի Վահան Թեքեան Վարժարանի հողի գնման թէ շէնքի կառուցման ֆոնտին օգտակար ըլլալու համար ան կազմեց Վարժարանի Օժանդակ Մարմնի յանձնախումբ, որ մեծագոյն Նիւ Եորքի շրջանակէն շօշափելի գումար մը հասցուց Պէյրութի մեր շրջանակին: Ան տեւապէս գրեց մեր վարժարանին մասին: Չանազան առիթներով դպրոցի չքաւոր այլ ուսումնատենչ տղոց համար

հաւաքեց նուէրներ որպէս սիրայօժար աշխատանք:

Եթէ թերթատելու ըլլանք ռամկավար ազատական մամուլը եւ յատկապէս՝ «Պայքար»ը, եւ դուրս հանենք Վահանի թղթակցութիւնները, անվարան կրնանք բարձրաձայն ըսել որ պիտի ունենանք մեր շրջանակին, իր լայն առումովը, ազգային կեանքի տարեգրութիւնը, ամենայն հարազատութեամբ ու ճշգրտութեամբ: Իր նիւթական համեստ պայմաններուն մէջ ան իր կեանքի մայրամուտին ի մի հաւաքեց այդ նիւ-եորքեան բոլոր թղթակցութիւնները, բազմագրեց ու հատորի մը մէջ ամփոփելով մէկական օրինակ նուիրեց իրեն հարազատ գաղափարի ընկերներուն՝ Ա. Լ. Փոլատեանին, Գրիգոր Մագսուտեանին եւ Յակոբ Վարդիվառեանին:

ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Վահան Մալխասեան, բացի հայ տառերու հետ իր յարաժամ յարաբերութենէն, իր երիտասարդական շրջանին Վահան Արփի գրչանունով գրած է սիրոյ եւ բնութեան նուիրուած արծակ բանաստեղծութիւններ, հաստատած է «Բանբեր Մատենաշար»ը եւ հրատարակած՝ քանի մը թարգմանչական գործեր:

ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ

Յունիս 16, 1962ին, Նիւ Եորքի Ս. Խաչ եկեղեցիին սրահին մէջ, Մալխասեան, իր 45ամեայ հանրային գործունեութեան առթիւ, յարգանքի երեկոյթով պատուուեցաւ ի ներկայութեան լեցուն բազմութեան մը, որուն մէջ տիրական էր իր գաղափարի ընկերներուն մասնակցութիւնը: Ան մինչեւ վերջին շունչը մնաց հայ մամուլին զինուորը:

Կը մահանայ Նիւ Եորքի մէջ 1979ին:

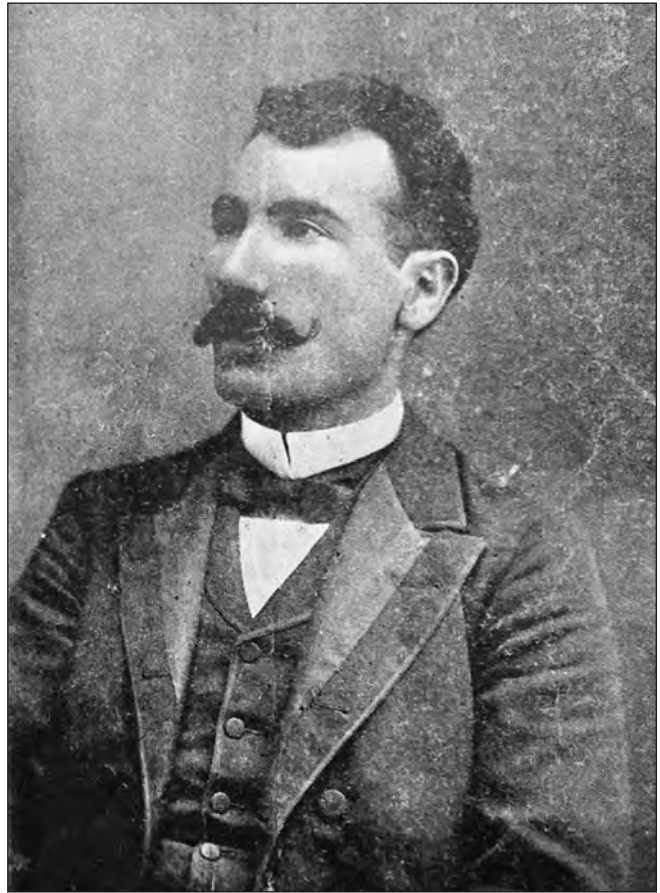
ՂԵՒՈՆԻ Ծ. ՎՐԻ. ՄԱՐԴՈՒԿԻՍԵԱՆ

1869- 1936

Աւագանի անունով՝ Կարապետ, որպէս աշխարհական ան մաս կազմած է Հնչակեան Կուսակցութեան: 1889ին կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է Ուստրի Ս. Փրկիչ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ: Վարած է կուսակցական պաշտօններ Ամերիկայի մէջ: Հնչակեան բաժանումէն ետք միացած է Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ու անոր բաժանումէն ետք արմատականներուն յարած է: Ունի թարգմանական աշխատանքներ անգլերէն լեզուով: 1916ին, թարգմանած է Լորտ Ճեյմս Պրայսի Լոնտոնի Լորտերու Պալատին մէջ խօսած ճառը՝ նուիրուած Հայկական կոտորածներուն, եւ զայն յանձնած է Ս. Էջմիածնի:

Հովուական պաշտօններ վարած է Փրակիտենսի Ս. Սահակ-Ս.Մեսրոպ (1921-1929) եւ Ֆիլատելֆիոյ եկեղեցիներու մէջ:

Դժբախտաբար, խոր տարակարծութեան մէջ մտած ըլլալով վերակազմեալներուն հետ, հետագային, Դեկտեմբեր 24, 1933ին Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի նահատակութենէն ետք, անցած է Դաշնակցական դաշտ ու հակադրուած՝ Մայր Աթոռի հեղինակութեան: Ան կարգազուրկ հռչակուած է այնուհետեւ: Եղած է ինդրայարոյց անձ մը, նոյնիսկ 1935ին քաջալերած է Գարեգին Նժդեհի ցեղակրօն շարժումը, այս անգամ հակադրուելով՝ խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններուն: Լոյս ընծայած է ընդարձակ գրութիւն մը «Ամերիկահայութիւնը – Ցեղը եւ Իր Տականքը» խորագիրով, որ լոյս տեսած է

Սոֆիայի մէջ: Ազատական եւ Ռամկավար կուսակցութիւններու միութենէն ետք, հակադրուած է նաեւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Դաշնակցականներ կը ջանային զինք առաջնորդ բերել Դուրեանի նահատակութենէն ետք: Տիտղոս վախճան մը սահմանուեցաւ իրեն:

ԵՐՈՒԱՆՈՒ ՄԵՍԻԱՆԵՆ

Սեբաստիա, 1882– Նիւ Եորք, Դեկտեմբեր 3, 1955

*Բայց ճիշդ է հրապոյրն հին օրերու այն
վտանգաւոր գործունէութեան, երբ մարդիկ կը
հաւատային առանց տեսնելու, եւ երբ
ազատութեան հեռապատկերն անգամ՝ աչքերն
արցունքով եւ սիրտն ալ ջերմ եւ գորովի
յուզումներով կը լեցնէր...*

Երուանդ Մեսիանեան

Մեծարժէք վաստակ մը ունի Երուանդ ՌԱԿի մամուլի տարեգրութեան մէջ: Ան լուռ եւ ժրաջան մշակներէն եղաւ մինչեւ վերջ: Թէեւ Արմենակ Նազարին է որ կու տանք «Պայքար»ի պատմութեան համար խմբագրի անդրանկութիւնը, սակայն Մեսիանեանին կը պարտինք շատ բան միտքեր պատրաստելու եւ շրջանակներ համոզելու այն տքնաջան աշխատանքին մէջ՝ որուն շնորհիւ յառաջացած Միութենէն ծնաւ «Ազգ-Պահակ»ը, որ տարի մը ետք մկրտուեցաւ «Պայքար» անունով:

Բնիկ սեբաստացի Երուանդ ծնած է 1882ին: Ան իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Պարտիզակի տեղւոյն վարժարանին ու ապա Եփրատ Գոլէճին մէջ: Ան կը յաճախէ Կ. Պոլսոյ Ռապըրթ Գոլէճը, ուրկէ կ'ըլլայ շրջանաւարտ:

Մեսիանեան դպրոցական օրերէն իսկ նուիրուած էր գեղարուեստական գրականութեան եւ գրաւած էր ծանօթ գրագետներու ուշադրութիւնը եւ արժանացած անոնց գնահատանքին: Գրած է «Բիւրակն», «Մասիս», «Բիւզանդիոն» եւ «Ձայն Զայրենեաց» թերթերուն մէջ: Կարճ ժամանակ մը «Պահակ» թերթը խմբագրելէ ետք երիտասարդ տարիքին՝ 1903ին շրջան մը կը հաստատուի Փարիզ, ուր կը հետեւի գրականութեան, արտադրելով գործեր, մանաւանդ՝ վարպետ թարգմանը հանդիսանալով ֆրանսական գրականութեան: Ամերիկահայութեան մօտ ֆրանսական մշակոյթի եւ գրականութեան հանդէպ ճաշակ եւ սեր կը մտցնէ ան իր գործերուն միջոցով, մեր թերթերը տեսակ մը վերածելով գրական դպրոցներու: Այդ

շրջանին գրած է «Սմարը» վիպակը:

1909ին կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր կը հրատարակէ իր «Վառվառէ» վէպը՝ 1910ին, որ նուիրուած է պոլսահայ կեանքին:

Առաջին Աշխարհամարտի սկզբնաւորութեան, ընտանիքին հետ հաստատուած է Միացեալ Նահանգներ եւ իր անձնուէր մասնակցութիւնը բերած ազգային գրեթէ բոլոր մեծ ձեռնարկներուն, վարելով յանդուգն եւ անհրաժեշտ հանգանակութիւններ, ինչպէս՝ Յորենի եւ Սանճագի դրամահաւաքները: Ան ստանձնած է կրկին «Պահակ»ի խմբագրութիւնը: Պոստոնի «Պայքար» օրաթերթի խմբագրութիւնը վարած է 1936-1943 տարիներուն, Արմենակ Նազարի հրաժարումէն ետք: Իրմէ

անմիջապես վերջ, 1943ին, խմբագրական պաշտոնին կու գար Հրաչ Երուանդ, որ թերթը կը խմբագրեր մինչեւ 1956:

Բացի Ռամկավար Ազատական մամուլէն, եղած է խմբագիր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան պաշտօնաթերթ «Յուշարար»ի: 1944էն մինչեւ 1952 վարած է Բարեգործականի Ամերիկայի շրջանակի վարիչ տնօրէնութեան պաշտօնը: Պաշտօն մը, երբ հայրենադարձութեան մէկ միլիոն տղարի հանգանակութեան արշաւը համադրելու պարտաւորութիւնը իրեն յանձնուած էր: Առողջական պատճառներով ան կը հեռանայ այդ պաշտօնէն: Բարեգործականի կառոյցին մէջ հայրենասիրութեան եւ ազգային առողջ մտածողութեան գաղափարաբանութիւնը սերմանող մշակներէն մէկը եղաւ Երուանդ Մեսիաեան: Եթէ այսօր Բարեգործականը ունի հայրենասիրական նման մտածողութիւն մը, առ հասարակ, ատոր մէջ Մեսիաեաններու նման առաջնորդ գործիչներու դերը եղած է մեծ: Միութիւնը գնահատելով իր տարիներու ծառայութիւնները՝ Պատուոյ Անդամ հռչակած է զինք:

Երուանդ Մեսիաեան թարգմանած է Անաթոլ Ֆրանսի վէպերը: Ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը գրած է Ա. Ֆրանսի մասին՝ «Անաթոլ Ֆրանս. Մարդը եւ Իր Գործը» վերնագրով (Պոստոն, 1922), իսկ 1929ին տպագրած է «Գրական Դպրոցները Ֆրանսայի Մէջ» աշխատութիւնը: Հրատարակած է «Դրօշին Տակ» դիմաստուերներ եւ «Սէրէն Ալ Չօրաւոր» թատրերգութիւնը:

Կը մահանայ Նիւ Եորքի իր բնակարանին մէջ, Դեկտեմբեր 3, 1955ին:

Պարբերութիւն մը հրապարակագրական իր ճաշակէն. «Այսօր, ազատութեան դատը որուն համար անոնք պայքարեցան, ինքնավար ու տոհմիկ Հայաստանի գոյութեամբ շահուած է: Անոր օգտին աշխատիլ՝ ո՛չ միայն պարտք, այլ հաճոյք պիտի նկատուի եթէ կրնանք մեր հոգիներուն մէջ վերարծարծել միեւնոյն խանդավառութիւնը եւ միեւնոյն ոգին ազգային անշահախնդիր ծառայութեան»:

ՏՈՒՔ. ՄՈՎՍԵ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ

Քեսապ 1876 - Նիւ Եորք, Դեկտեմբեր 11, 1952

*Իր ազգին եւ մարդկութեան մատուցած
օգտակար ծառայութիւնները եւ ապրած
պտղաբեր կեանքը պերճախօսօրէն կը
յայտնաբերեն նաեւ անոր նկարագրի
յատկանիշները:
Տիրան Արք. Ներսիսեան*

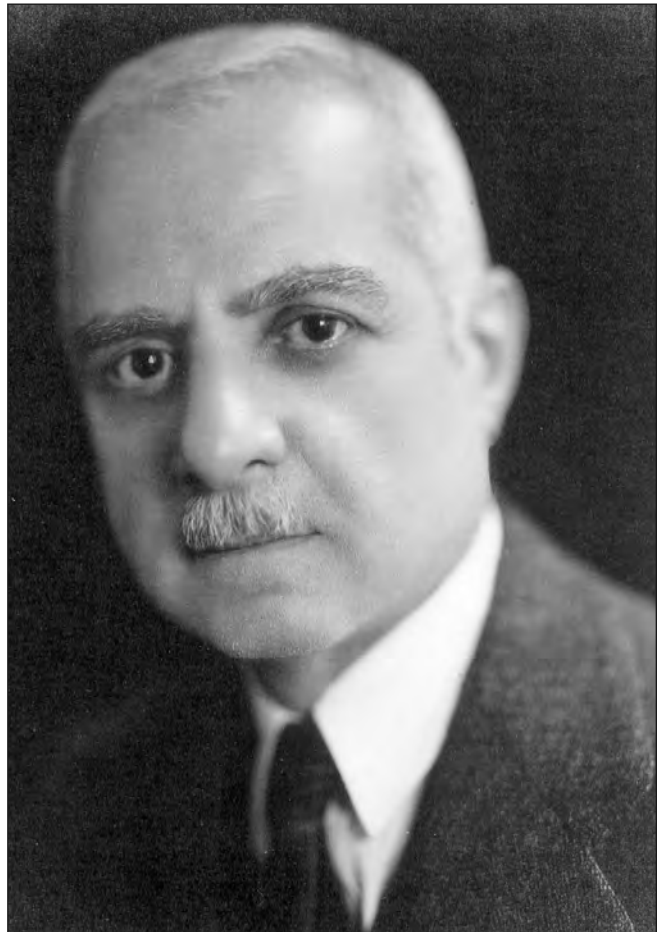
ՄԻՆՉԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱ ԳԱԼԸ

Մովսէս Յովսէփեան ծնած է Կիլիկիոյ Քեսապ գիւղաքաղաքը, 1876ին: Ան ազգային իր ներշնչումը ստացած է մանուկ հասակէն իր հօրմէն՝ Մինաս Յովսէփեանէն, որ բժշկական ասպարեզին մէջ մեծ գործունեութիւն կը ծաւալէր եւ իր կրթութիւնը ստացած էր Քեսապ հաստատումը ամերիկացի բժիշկի մը մօտ:

Ըսենք որ քեսապահայութիւնը ազգային ծառայութեան տուած է ծանօթ հոգեւորականներ, ինչպէս՝ Դերենիկ Արք. Փոլատեան, Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, Տաթեւ Արք. Սարգիսեան... Նոյնքա՛ն մըն ալ ազգային դէմքեր:

Տասնչորս տարեկան հասակին, Մովսէս Յովսէփեան կը մտնէ Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճը եւ հոն կը ճանչցուի իբրեւ փայլուն ուսանող մը: Իր շրջանաւարտութեան տարին, երբ 19 տարեկան էր, 1895ին սկսած էին արդէն Չեյթունի ջարդերը: Հոգեւին ցնցուած այդ եղեռնէն, երիտասարդ Մովսէս միացաւ եօթը ուսանողներու խումբի մը, որոնք հեռանալով Գոլէճէն կը մեկնին Եւրոպա, յուսալով հոն Հայ Դատի նկատմամբ Եւրոպայի խղճմտանքը արթնցնել: Իր ընկերներէն հինգը կը սպաննուին փախուստի ճամբուն վրայ ինքնապաշտպանութեան կռիւներ մղելով: Մովսէս կը յաջողի Եգիպտոս ապաստանիլ ողջ մնացող ընկերոջ հետ եւ անկէ անցնիլ Անգլիա:

Ահա՛ ազատագրական պայքարի իր առաջին փորձառութիւնը, որ եղաւ ի՛ր սերունդի բոլոր հայրենասերներունը: Արդէն մկրտուած էր ան

որպէս յեղափոխականը ազգային ծառայութեան:

Անգլիոյ մէջ դեղագործական ուսումնառութիւնը աւարտելէ ետք, 1900ին, Մովսէս Ամերիկա կը գաղթէ:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԵՋ ԻՐ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Միացեալ Նահանգներ գալով կը վերսկսի իր մասնագիտական ուսման, Նիւ Եորքի Լոնկ Այլընտ Գոլէճի հիւանդանոցին մէջ իբրեւ բժշկական դպրոցի ուսանող եւ ինքնաշխատութեամբ կը դառնայ բժիշկ ու կը վկայուի բժշկական վկայականով 1905ին: Անշուշտ պէտք չունինք արձանագրելու այն դժուարին օրերը, զորս անցուց ան

ուսանողության այդ տարիներուն, մանաւանդ նիւթական անբաւարարութեան, ծնողական գուրգուրանքի պակասի եւ հայրենիքէն հեռու ըլլալու կարօտին հետեւանքով:

Որպէս բժիշկ չորս տարիներ պաշտօնավարած է անգլիական նաւու մը մէջ ու 1909էն սկսեալ որպէս բժիշկ սկսած է աշխատիլ Նիւ Եորքի մէջ, մինչեւ իր վերջին շունչը՝ 1952:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Տեղահանութեան, աքսորի եւ Մեծ Եղեռնի մասին հասնող գոյժերը ալեկոծեցին Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեանի բուն հայրենասիրութիւնը: 1915ին, ան կազմակերպեց բժշկական կամաւորական խումբ մը, որուն հետ միասին մեկնեցաւ Հայաստան: Հոն գտաւ 40,000 հայ գաղթականներ, ամենախղճալի պայմաններու մէջ: Թիֆուսի համաճարակը արդէն սկսած էր մեծ աւերներ գործել անոնց մէջ: Տոքթ. Մ. Յովսէփեան ամբողջութեամբ եւ հոգեւին նուիրեց ինքզինք անոնց դարմանումի գործին, գիշեր ցերեկ աշխատելով այդ տարաբախտ հիւանդ գաղթականներուն մէջ:

Ամերիկահայութեան նախկին առաջնորդ Տիրայր Սրբազան, որ այդ օրերուն էջմիածին կը գտնուէր, կը վկայէ թէ մեր ընկերոջ անխոնջ ջանքերուն շնորհիւ էր որ այդ ահռելի համաճարակին տարածումին առաջը առնուեցաւ:

Գաղթահայ ժողովուրդը՝ եկած առաւելաբար Վանէն, Վասպուրականէն ու պատմական Հայաստանի միւս շրջաններէն, ապաստան գտած՝ էջմիածնի շրջափակի ու Երեւանի նահանգի փողոցներուն մէջ, մեր նուիրեալ բժիշկ ընկերոջ տուաւ «Փրկութեան Հրեշտակ» տիտղոսը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՆԻՒ ԵՈՐՔ

Տոքթ. Մ. Յովսէփեան 1917ին կը վերադառնայ Ամերիկա եւ Նիւ Եորք հաստատուելով կը բանայ իր անձնական բժշկական դարմանատունը: 1920ի Դեկտեմբերին կ'ամուսնանայ Մաքրուհի Աշճեանին հետ: Տիկին Մ. Յովսէփեան կեանքի նեցուկը կը դառնայ իր ամուսնոյն, միեւնոյն ատեն բերելով իր

բոլորանուէր ծառայութիւնը ամերիկահայ ազգային կեանքին, մանաւանդ ՀԲԸՄի միջոցով: Մաքրուհի Յովսէփեան արդէն ծանօթ էր Նիւ Եորքի հայ համայնքին իբր անխոնջ ազգային գործիչ ազգային այլ կազմակերպութիւններու մէջ եւս:

Մեծագոյն Նիւ Եորքի մէջ կը յարգուէր ան իբր հայ բժիշկ, հայերու բժիշկ եւ ժողովրդային բժիշկ: Հայութիւնը կամաց-կամաց սկսած էր իր «կէթօ»էն՝ 25-38րդ փողոցներէն տեղափոխուիլ Մենհեթընի հիւսիսային 170րդ փողոցները, Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մերձակայքը, ուր Յովսէփեան հաստատած էր իր գրասենեակը:

Ան կը շարունակէր գործը հին օրերու հոյլ մը ամերիկահայ բժիշկներուն՝ Յարութիւն Թիրիաքեան, Ա. Այվազեան, Սմբատ Գաբրիէլեան, որոնք

այս գաղութի տարեգրության մեջ կը յիշուին որպէս ժողովուրդին բժիշկները:

Ինչպէս կը վկայեն Նիւ-Եորթաքնակ տարեց սերունդի մեր ազգայինները, Տոքթ. Մ. Յովսէփեան երջանկութիւն ու հոգեկան գոհունակութիւն ու բաւարարութիւն կը գտնէր իր հայ հիւանդներուն մատուցած օգտակարութեան եւ ծառայութեան մէջ: Թէեւ ան արժանի էր ունենալու լաւ տուն, ինքնաշարժ ու ամարանոցային պայմաններ, սակայն գրկուեցաւ անոնցմէ: Ուզեց դառնալ գաղթական ու համեստ ի՛ր ժողովուրդին բժիշկը: Չուզեց ըլլալ անձնատուր Նիւթակասին ու դրամին: Նոյնիսկ մահուընէ օր մը առաջ ան հիւանդ ընդունեց իր դարմանատան մէջ:

ԿՈՒՍԱԿԳԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Կուսակցական կեանքին մէջ Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեան կը պատկանէր Միհրան Սվազլեաններու, Արզուեաններու, ճիմ Չանգալեաններու եւ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեաններու սերունդին, որոնք եղան կարեւոր դայեակները Միացեալ Նահանգներու մէջ ազատական ռամկավար գաղափարախօսութեան եւ անոր դաւանած ազգային անշահախնդիր ծառայութեան եւ հայրենասիրական ոգիին:

Ինչպէս գործակից ղեկավարները՝ Զայաստանի (խորհրդային) իրականութիւնը լաւագոյն երաշխիքը դաւանեցաւ մինչեւ վերջ, եւ այդ սուրբ սկզբունքէն դուրս որեւէ մտածում սխալ ու ազգավնաս գտնելով՝ մնաց հաստատ կուսակցութեան դաւանանքին մէջ:

Որպէս պատգամաւոր ընկեր Յովսէփեան մասնակցած է ՌԱԿի Ամերիկայի շրջանակի պատգամաւորական ժողովներուն: Նիւ Եորթի Ակումբին ամենէն սիրուած անդամներէն է եղած, ինչպէս կը վկայէին այս ոստանի մեր երեցները: Լսած եմ ողբացեալ ընկերներ Վահան Մալխասեանէն, Սուրեն Մանուէլեանէն, Տիգրան Սմսարեանէն, Տիրան Թովմանեանէն թէ յառաջացեալ տարիքին իսկ ներկայ կ'ըլլար ակումբին անդամական ժողովներուն. եթէ պատահէր որ բացակայէր, հեռաձայնով կ'ուզէր իմանալ ժողովին բերուելիք

Տոքթ. Յովսէփեան իր կողակցին՝ Մաքրուհիի հետ:

հարցերն ու ապա՝ լուծումները:

Անդամ եղած է ՌԱԿ Միացեալ Նահանգներու Շրջանային Վարչութեան:

Կուսակցական ծառայութեան կողքին, ջատագովողն էր ԶԲԸ Միութեան կատարած ազգապահպանման եւ ազգահաւաքման մեծ գործերուն: Անդամ էր հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, իսկ 1946ի հայրենադարձութեան օրերուն, գործօն մասնակիցներէն եղած է Միութեան աւելի քան մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութեան արշաւին:

Նիւ Եորթի Ակումբը կը պատրաստուէր տօնել իր յոբելեանը: Ցաւ ի սիրտ երախտաւոր ընկերը չհասաւ այդ օրուան: Սակայն աւելի ուշ, Նիւ Եորթի մեր ընկերները իրենց ակումբը մկրտեցին արժանաւորապէս ողբացեալ ընկերոջ անունով, ու մինչեւ այսօր Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեան անունով ալ մենք՝ Նիւ-Եորթցիներս կը շարունակենք պահել ազգային-

կուսակցական իր գործը: Լիբանանի մէջ եւս, Շրջանային Վարչութիւնը Պեյրութի իր ակումբներէն մէկը մկրտեց Տոբթ. Մովսէս Յովսէփեանի անունով:

Ամերիկահայ կուսակցական կեանքէն ներս տիրական դէմքեր եղած են խարբերողի մեր կուսակցական ընկերները, սակայն ունեցած ենք նաեւ կիլիկեցի դէմքեր, որոնք համերաշխօրէն կրցած են գործել այդ միւս մեծ անուններուն կողքին: Արմենակ Ն. Նազար եւ Տոբթ. Մովսէս Յովսէփեան այդ դէմքերէն եղան:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տոբթ. Մ. Յովսէփեանի բազմաբեղուն եւ նուիրեալ գործունեութիւնը իր աւարտին յանգեցաւ երբ ան կարճատեւ հիւանդութենէ մը ետք իր մահկանացուն կնքեց Դեկտեմբեր 11, 1952ին: Դեկտեմբեր 14ին, Նիւ Եորքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, Տիրայր Արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ կատարուեցաւ թաղմանական կարգն ու յուղարկաւորութիւնը: Ազակիրներու հոծ բազմութիւն մը լեցուցեր էր եկեղեցին:

Ծառայած էր 45 երկար տարիներ ազգին ու կուսակցութեան ու որպէս երախտագիտութիւն դազաղը կ'առաջնորդէին իր գաղափարի զինակիցները՝ ճէֆ Շահինեան (Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան ատենապետը), Պետրոս Զազարապետեան, փաստաբան Տիգրան Սմարեան, Սարգիս Տեմիրճեան, Օննիկ Պետրոսեան, Սուրեն Մանուէլեան, Ստեփան Կատարեան, Տիրան Թովմանեան եւ Տիգրան Տիրատուրեան:

Գերեզմանատան մէջ խորհրդաւոր դամբանական մը կարդաց տոթթորին սրտակից ընկերը՝ Զրաչ Երուանդ:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄՈՎՍԵՍ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Պայթար»ի Խմբագրական (Դեկտեմբեր 5, 1953) «Իր վիրաբոյժի նշդրակով գնաց հոն ուր կռիւ կար, եւ կռուի արդիւնքէն կը սպասէր իր ճակատի խարանին հնձումն ու իր ժողովուրդի թեւերու շղթային փշրումը: Զենքը հոն փոխուած էր

վիրաբուժական գործիքի եւ դեղի, զենքին տեղ՝ որ լեռը բարձրացող յեղափոխականը պիտի կրէր թշնամիին դէմ, բայց նոյնն էր նպատակը, նոյնը՝ անմարելի տենչը»:

Զրաչ Երուանդ. «Յեղափոխական էր երբ պատանի ու երիտասարդ էր: Զինուորագրեալ բժիշկ էր երբ հասուն տարիքի մէջ էր: Գերին էր իր պարտականութիւններուն իր կեանքի բոլոր օրերուն մէջ: Ազատասէր, մարդասէր, աշխատասէր՝ գործով եւ երբեք խօսքի շարքով: Կը մոռնար ինքզինք ուրիշները յիշելու համար»:

Միհրդատ Թիրիաքեան. «Տոբթ. Յովսէփեան արի եւ անշեղ էր իր համոզումներուն մէջ եւ ատիկա կը կազմէր իր նկարագրին ցայտուն յատկանիշը. հիացումով դիտած էի իր անվեհեր կեցուածքը հայրենիքի նկատմամբ, երբ ուրիշներ խոհեմութիւն կը սեպէին փոխուած պայմաններու պատճառով լռեցնել իրենց հայրենասիրական ձայնը»:

Պետրոս Տեփոյեան. «Եթէ Զանգաւեանի եւ իմ աշխատանքները արտաքին հակազդող ոյժերու պարտադրութեամբ դարձան ապերախտ ճիգեր, նոյնը չեղաւ Տոբթ. Մովսէս Յովսէփեանի համար: Ան հպարտ ճակատով վերադարձաւ Ամերիկա, կատարած ըլլալով փրկարար մեծ գործը իր սիրած ժողովուրդին համար»:

Իսկ մեր ունեցած հարցազրոյցի մը ընթացքին Տոբթ. Մովսէս Յովսէփեանի գաւկին՝ Տոբթ. Էտկար Յովսէփեանի հետ, ան այսպէս արտայայտուեցաւ իր հօր մասին. «Շատ դժուար է ըսել թէ ինչու ան շատ առատաձեռն ու հայրենասէր էր, բայց կը խորհիմ թէ միայն մէկ պատճառ կար, որ ան կարենար իրագործել իր դերը հայկական համայնքին մէջ, այդ ալ իր հաւատքն էր, թէ օգնելով հայ համայնքին, ինք խորքին մէջ օգնած կ'ըլլար մարդկութեան: Բացի այդ, ան ուներ հիւմըրի մեծ զգացողութիւն մը, որ անուղղակիօրէն օգնեց գաղթական հայերու բարոյականին բարձրացման»:

ԻՐ ԳՈՐԾԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵՑ ԻՐ ԶԱԽԱԿԸ՝ ՏՈԹԹ. ԷՏԿԱՐ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ

Բարեբախտութիւն է ունենալ տեսլապաշտ ժառանգորդներ. այս պարագային Տոբթ. Մովսէս

*Ձախեն աջ՝ Տոթթ. Էտկար
Յովսէփեան, Միացեալ
Նահանգներու Արեւելեան Թեմի
Առաջնորդ Թորգոմ Արք.
Մանուկեան եւ բարերար Գէորգ
Յովնանեան:*

Յովսէփեանի գաւակը՝ Տոթթ. Էտկար Յովսէփեան, 1988ի Հայաստանի մեծ երկրաշարժի օրերուն, ընդառաջելով Ամերիկայի հայոց առաջնորդ Թորգոմ Արք. Մանուկեանի խնդրանքին, ընկերակցութեամբ առաջնորդ սրբազան հօր ու ազգային բարերար Գէորգ Յովնանեանի, եղաւ առաջիններէն մեկնելու «աղետի գօտի» - Լենինական եւ Սպիտակ: Վերադարձին, Տոթթ. Է. Յովսէփեան իր կարելին ըրաւ, իր ունեցած յարաբերութիւններուն շնորհիւ, բժշկական մեծագումար օգնութիւն եւ սարքաւորումներ փութացնելու Հայաստան: Ան կը վերահսկէր բոլոր աշխատանքները:

Այս աշխատանքը ան կը շարունակէ կատարել մինչեւ այսօր, մնալով մեր թեմի առաջնորդարանի Հայ Օգնութեան Ֆոնտի երկարամեայ փոխ-ատենապետը: Ի պատիւ իրեն տրուած մեծարանքի հանդիսութեան 2010ին, աւելի քան 600 հրաւիրեալներու առջեւ ան կը յայտարարէ թէ հպարտօրէն կը քալէ իր հօր ուղիով՝ օգտակար ըլլալու Հայաստանին ու մեր ժողովուրդին:

Տոթթ. Էտկար Յովսէփեան բժշկապետ է Գոլումպիա համալսարանի հիւանդանոցին մէջ եւ երկարամեայ նախագահը «նիւրոսըրըրի» բաժանմունքին: Ան աւարտած էր Գոլումպիա համալսարանը:

Իսկ Տոթթ. Մովսէս Յովսէփեանի դուստրը՝ Մարճըրի Անայիս, շրջանաւարտ ըլլալով Գոլումպիա համալսարանի Պարնարտ Գոլէճէն 1944ին, կ'աշխատի Նոյն համալսարանէն ներս եւ հեղինակ է հայանպաստ հատորներու եւ հայկական անգլիագիր գրականութեան:

Թեքեան Մշակութային Միութիւնը 2011ի Յունիսին, «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփեքթըլըր» շաբաթաթերթի 80րդ տարեդարձի հանդիսութեան, Նիւ Ճըրզիի մէջ յիշատակեց վաստակը ընկեր Տոթթ. Մովսէս Յովսէփեանի, որ սատարողը եղած էր, տասնամեակներ ամբողջ, ՌԱԿի պաշտօնաթերթին: Այս առթիւ ելոյթ կ'ունենան իր գաւակը՝ Տոթթ. Էտկար Յովսէփեան եւ ընկեր Ներսէս Պապայեան:

Մօտէն ճանչցողներ գնահատեցին զինքը ոչ միայն իբրեւ յաջող բժիշկ, այլ նաեւ բարձր նկարագրով օժտուած անձ մը: Իր ազնիւ ու ասպետական ոգիով ժողովուրդէն յարգուած եւ սիրուած դէմք մը եղաւ ան՝ բարեկամներէն եւ իր խնամած հիւանդներէն հաւասարապէս:

Ան յաճախ կը վերյիշէր իր ծննդավայրը՝ Զեսապը: Ան քանիցս փափաք յայտնած էր որ օր մը վերադառնայ իր ծննդավայրը եւ նուիրուի իր գիւղի հանրային կեանքին բարելաւման:

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

Թող անոր բարի յիշատակը ընդմիշտ մնայ Նիւ
Եորքի մեր ընկերներուն մօտ: Չինք անձամբ ճանչ-
ցող ընկեր չունինք այլևս:

Որքա՛ն երախտաշատ գործ մը պիտի կա-
տարէին մեր Ակումբի ընկերները տարին անգամ
մը այցելելով անոր ցուրտ շիրիմին:

ԺԻՄ ԶԱՆԳԱԼԵԱՆ

Տիարպէքիր, Մայիս 26, 1878 – Նիւ Ճըրզի, Մայիս 10, 1947

Ահա՛ կեանք մը, որ ի գուր տեղ չվատնուեցաւ...
Ծիմ Զանգալեան

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ, ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Ծիմ ծնած է Տիարպէքիր, Մայիս 26, 1878ին։ Մկրտութեան անունն էր Պետրոս։ Ծագումով սասունցի էր ան, լեռներու, սարերու ու ձորերու զաւակ։ Իր ըսածին համաձայն, մեծ հօր օրով թրքական հարստահարութիւններէն փախուստ տալով՝ զացեր հաստատուեր են Տիարպէքիր։ Սասունի պայքարները, ջարդերն ու հալածանքները եւ հայկական հերոսամարտերը Զանգալեան ընտանիքի յաճախակի խօսակցութեանց Նիւթ կը կազմէին։ Փոքրիկն Պետրոս հետաքրքրութեամբ եւ յուզումով մտիկ կ'ըներ այս տխուր պատմութիւնները։

1877ին, ռուս-թրքական պատերազմի ծագման տարիներուն, Ծիմին հայրը՝ Մկրտիչ, կը զբաղէր շերամաբուծութեամբ։ Այդ տարիներուն իսկ ան կ'երթար Զինաստան շերամի ընտիր հունտ բերելու։ Իսկ հօրեղբայրը Զնդկաստանի ճանապարհով կը զբաղէր Նոյն գործով։ Այս հեռաւոր պտոյտները հարուստ փորձառութեան պաշարով զինած էին զիրենք եւ հետաքրքրական կը դարձնէին ընտանեկան յարկը։

Առաւել հետաքրքրաշարժ կը թուէր ըլլալ այն, որ ռուս-թրքական պատերազմի ընթացքին, երբ Մկրտիչ Կովկաս կը գտնուէր, հայրենասիրական զգացումներէն տարուելով կը մոռնար շերամի առեւտուրը եւ կ'արձանագրուէր կամաւոր Տեր Ղուկասովի բանակին։ Ան ոգի ի բռին կը ներառուի հայկական ջոկատներէն ներս, կռուելու թուրքերուն դէմ, սակայն Տիարպէքիր վերադարձին՝ մատնութեան ենթարկուելով՝ թրքական կառավարութեան կողմէ աքսորեալ որպէս կը դրկուի Մէքքէ-Մետինէ։ Աքսորուելէ առաջ, հայրը՝ Մկրտիչ, ծանօ-

թութիւն հաստատած էր ֆրանսական հիւպատոսին հետ, որ Նուրի պէյ անունով թուրք մըն էր։ Ան անդով անդադար աշխատանքով յաջողած էր միջոցը գտնել եւ իր հայ բարեկամը փախցնել Ամերիկա։ Այսպիսով Զանգալեաններ մուտք կը գործէին Ամերիկա։ Մկրտիչի աքսորուելէն քիչ ետքն էր որ կը ծնէր Պետրոսը։ Մկրտիչ Ամերիկա հասնելէն հազիւ տարի մը ետք տունը լուր կը դրկէ թէ ինք ողջ է եւ ազատ։

Հայր Զանգալեան 1880ի մօտերը կը հաստատուի Զոպոքըն, Նիւ Ճըրզի, ուր կը գտնէ իր հայրենակից Եկարեանը, որ այդ միջոցին զբաղած էր հրատարակելով «Տիգրիս» անունով պարբերաթերթ մը։ Բաւական դժուարութիւններէ ետք, վերջապէս գործ մը կը գտնէ մետաքսագործութեան

ընկերության մը մէջ, մետաքսի ներկարարութեան բաժնին մէջ: Ան տեսնելով որ օրէ օր իր նիւթական կացութիւնը կը բարելաւուի եւ ապագան կը դառնայ խոստմնալից, կ'որոշէ իր գերդաստանի անդամները մաս առ մաս երկրէն բերել տալ: Առաջին կարաւանով կու գան իր անդրանիկ մանչ զաւակը, եղբայրն ու անոր ընտանիքը:

Կարճ ժամանակ ետք, իր ընտանիքին միւս անդամները: Այս վերջին ժամանումը տեղի կ'ունենայ 1887ին, երբ Պետրոս դեռ հազիւ 11 տարեկան էր:

Տիարպէքիի մէջ, Չանգալեանները կը բնակէին Ս. Կարապետ եկեղեցոյ թաղը, ուր փոքրիկն Պետրոս կը յաճախէր Ս. Սարգիս ազգային վարժարան: Հոս թէւեւ հազիւ սորված էր հայերէն պարզ գրել կարդալ, սակայն իր հայրենասիրութիւնը ամրապնդած էր դպրոցին մէջ: Ունէին շատ կարող ուսուցիչ մը յանձին հայր Թորոսեանի, որուն առաքելութիւնն էր մանուկներու սրտերուն մէջ անկորնչելի կերպով հաստատել հայրենասիրութեան ոգի:

Առաջին երգը, զոր Պետրոս սորվեցաւ, «Բամբ Որոտան»ն էր:

ՉԱՆԳԱԼԵԱՆՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

Ամերիկայի մէջ բնիկ ժողովուրդը հայոց մասին աննպաստ գաղափար մը կազմած էր: Անոնց համար հայը թուրք էր, որովհետեւ օսմանեան անցագրով կը մտնէին Միացեալ Նահանգներ՝ Ելլիս Ալլենտի վրայով: Եւ ընդհանրապէս արեւելեան ընդօրինակուած բարքերը պատճառ կ'ըլլային որ տեղացիներ հայերուն ծուռ աչքով նայէին: Այս իսկ պատճառով՝ անախորժ դէպքեր անպակաս էին: Այս կացութեան դարման մը գտնուելու էր: Եկարեան եւ հայր Չանգալեան փութով շարժումին զլուխը կ'անցնին եւ կը կազմեն «Հայ Գաղթականներու Միութիւն» մը, իրեն հիմնական նպատակ ունենալով աշխատիլ բառնալու հայոց եւ ամերիկացիներու միջեւ տիրող սխալ հասկացողութիւնները:

Այդ Միութեան միջոցաւ հայեր պիտի աշխատէին ցոյց տալ եւ հաստատել թէ հայոց եւ թուր-

քերու միջեւ մեծ տարբերութիւն մը կար ցեղի, կրօնքի, ընկերային բարքերու, լեզուի եւ քաղաքակրթութեան տեսակետով:

Այս Միութիւնը հիմնուեցաւ Փեթըրսըն (Նիւ Ճըրզի) քաղաքին մէջ, Յուլիս 4ին: Ճիշդ թուականն էր ընտրուածը՝ Միացեալ Նահանգներու անկախութեան տարեդարձին: Հարիւր հոգիով սկսած այս Միութեան նպատակը կը խօսէր ամէն հայու սրտին: Շուտով ընդարձակուեցաւ Միութիւնը: Հոն կը կարդացուէին Րաֆֆիի վէպերը: Ահա՛ հոս ալ փոքրիկն Պետրոս (Ճիմ) հասակ կ'առնէր: Փեթըրսընի մէջ կազմուած էր հայրենասիրական վառարան մը:

Այդ օրերուն լուր կը հասներ որ արտասահմանէն շատ կարեւոր ուժ մը պիտի ժամանէր ազգային կազմակերպչական գործերով: Երիտասարդներ մա՛նաւանդ խանդավառուեցան՝ լսելով որ Փորթուգալեան եկած էր կազմակերպելու Արմենականութիւնը:

Չանգալեաններու տան մէջ այդ օրերուն տեղի կ'ունենային գաղտնի ժողովներ եւ խորհրդակցութիւններ: Շուտով տիրող եռուզեռը կանգ կ'առնէր: Փորթուգալեան իր նպատակին հասած էր, որովհետեւ արդէն իսկ մասնաճիւղ մը կազմուած էր: Այս արդիւնքը ձեռք ձգելու համար Փորթուգալեան մեծ դժուարութիւններու չհանդիպեցաւ, որովհետեւ այդ շրջանին մէջ գտնուող հայեր արմենական էին: Փորթուգալեան վերադարձաւ Մարսիլիա:

ՃԻՄԻ ԵՐԹԸ ԴԵՊԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ՍԻՐԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆ

Չանգալեան ընտանիքին համար նոր սերունդը հայ պահելու աշխատանքը կը մնար որպէս զխաւոր հարց. նոյնը՝ հետագային ամերիկահայ սերունդներուն համար... ու մինչեւ այսօր: Երկու եղբայր՝ Կարապետ եւ Պետրոս, յաճախ ներկայ կ'ըլլային հայկական ժողովներու, հաւաքոյթներու: Դժբախտաբար Պետրոս շատ առիթ չունեցաւ խնամեալ դպրոցական կրթութիւն մը առնելու: Ասով հանդերձ, Ճիմ յաջողեցաւ տարրական դպրոց մը աւարտել:

Ճիմ գերմանացի գործատերի մը մօտ մտաւ

աշխատանքի: Մետաքսե ժապավեններ կ'արտադրեր այս գործարանը: Շաբաթական 15 տոլարով ան սկսաւ գործի (որ լաւ գումար մըն էր այդ օրերուն համար), հակառակ որ անգործութիւնը համատարած էր: Ամբողջ ընտանիքին մէջ միայն ճիմն էր որ կը գործէր: Ի՛նչ մեծ հաճոյքով իր վաստակած քրտինքին արդիւնքը կը ծախսէր պահելու համար Չանգալեան ընտանիքը: Թէեւ մտադրած էր գոլէճ մը մտնել, սակայն տնտեսական տագնապի հետեւանքով նիւթական արժեզրկումը խորտակեց իր փափաքն ու ծրագիրը:

Փեթըրսընի նամակատան տնօրէնը, Ուիլյամը, ծագումով անգլիացի, սիրուն աղջիկ մը ունէր: Գիմ սիրահարած էր այս աղջկան, որուն պատճառով մեծ իրարանցում յառաջ եկաւ Չանգալեան ընտանիքին մէջ: Տղան օտարի մը հետ պիտի կարգուէր եւ յաւիտենական ամօթ մը պիտի բերէր իրենց գերդաստանին: Տան մէջ լաց ու կոծ: Աղջիկէն աւելի ծնողքը սիրահարած էին Գիմին, որուն ջութակի դասեր կու տար հայրը: Գիմը ունէր առինքնող երեւոյթ մը: Շատ քիչ երիտասարդներ անոր ֆիզիքական կախարդիչ յատկութիւնները ունէին:

Գիմի հայրն ալ հասկցաւ որ այդ պայմաններու տակ կարելի չէր օժիքը ազատել եւ որոշեց հեռանալ այդ շրջանէն ու ընտանիքով հաստատուիլ Նիւ Եորք, ուր Գիմ արհեստը փոխելով՝ սորվեցաւ փորագրութեան (engraving) արուեստը:

ՉԱՆԳԱԼԵԱՆ ՍՊԱՆԵԻԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ Կ'ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԻ ԿԱՄԱԴՈՐ

1898ին ծագեցաւ սպանեամերիկեան պատերազմը: Գիմ երկար ատենէ ի վեր կը սպասէր յարմար առիթի մը իր մարտական բնագոյին ու կարողութիւններուն գոնէ չափով մը գոհացում տալու համար: Պատերազմէն առաջ մաս կազմած էր ազգային պահակագունդին, ուստի առանց այլեւայլի գնաց եւ կամաւոր արձանագրուեցաւ:

Գիմի ծնողքը հոգեւին հակառակ էին որ իրենց զաւակը մտնէր կամաւորական գունդին մէջ: Գիմ համոզեց զիրենք, ըսելով թէ այս փորձառութիւն մը պիտի ըլլայ հետագայ մեծ ծրագրին առումով, եր-

թալ կռուելու թուրքին դէմ, մեր հողերուն վրայ:

Կարճ ժամանակ ետք, կամաւորական գունդը կը մեկնի ճէքսընվիլ, Ֆլորիտա, ուր կը մատնուի դժուարութեանց: Նախ քան իոն մեկնիլը, գունդին սկզբնական ծրագիրն էր երթալ Զիքըն Պոն: Կամաւորները մնացին անօթի, որովհետեւ իրենց ուտելիքներու պաշարը նախապէս դրկուած էր Զիքըն Պոն, ճորճիա: Այդ առաջին օրերը եղան չարչարանքի պահեր բոլորին համար: Յանկարծ հրաման կու գայ որ կամաւորները իջնեն նաւահանգիստ՝ մեկնելու համար Զաւանա, սակայն լուր կը հասնի որ սպանացիները նահանջած էին Զուպայէն: Գրեթէ առանց պատերազմ տեսնելու՝ Գիմ եւ իր հայ ընկերները թէեւ պատերազմէն տուն վերադարձան, պահեցին իրենց զինուորական համագգեստները:

ՈՐՊԵՍ ԿԱՄԱԴՈՐ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ԿՈՎԿԱՍ

Կամաւորական շարժումը ամերիկեան բանակին մէջ նախադուռը կը բանար ուրիշ կամաւորական շարժումի մը, որ պիտի ըլլար զուտ հայկական: Այդ ուղղութեամբ կը գործէր Ճիմի միտքը՝ մինչեւ որ հասաւ 1915ի Մեծ եղեռնը:

Արտասահմանի հայութիւնը եռուզեռի մէջ էր: Ամերիկայի հայութեան վիճակուած էր մեծ դեր մը այդ ահաւոր զուպարին մէջ: Կուսակցական շարքերը ոտքի ելին: 1915ին, վերակազմեալ հնչակեանները հրապարակային ժողով մը գումարեցին՝ կամաւորներ արձանագրելու համար: Օրուան խօսք առնողներն էին Միհրան Սվազըն, Սուրենեանը եւ Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեանը: Ճիմ արդէն կանուխէն խումբեր կը մարզէր: Բեմին վրայ կամաւորներուն արձանագրութիւնը կը շարունակուէր, սակայն որոշ ծրագիր մը չկար, թէ ի՞նչպէս պէտք էն այդ ուժերը օգտագործել:

Ճիմ խօսք առնելով առաջարկեց որ կուսակցութիւնը անմիջապէս Կովկաս մարդ ղրկէ կազմակերպելու համար կամաւորներուն ընդունելութիւնը: Նշանակուած երկու պատգամաւորներն էին Պետրոս Տեփոյեան եւ Դիպոյեան: Անոնք մեկնեցան Թիֆլիս: Հետզհետէ կամաւորներուն թիւը սկսաւ աւելնալ: Չանոնք մարզելու գործը ստանձնած էր Ճիմին եղբայրը: Միւս կուսակցութիւններն ալ աշխատանքի սկսած էին: Դեպի Ռուսիա գացող կամաւորներու թիւը 400 հոգի էր, բոլորն ալ պարսկական անցագրով ճամբայ ելած: Նաւու կամրջակին վրայ Ճիմ զինուորական մարզանքի դասեր կու տար: Միւս կուսակցութեանց կամաւորներն ալ կ'օգտուէին Ճիմի դասախօսութիւններէն: Մեծ ընտանիք մը եղած էր արդէն: Նաւը կանգ առաւ Արխանգել:

ԿՈՎԿԱՍ՝ ՍԱՆԱՅԻՆ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ, ՈՒՐԿԷ ԱՐՇԱԲԱՆԸ ԴԵՊԻ ՎԱՆ

Նաւահանգիստէն Թիֆլիս ճամբորդութիւնը տեւեց 18 օր: Քաղաք հասնելէն յետոյ տեղաւորուեցան Սանահին հայոց վանքը, որ երկաթուղով 6-7 ժամ հեռու էր: Վանքը շատ անխնամ երեւոյթ ունէր, ուստի կամաւորները սկսան մաքրութեան աշխա-

տանքի, սրբատեղիի տեսք տալու համար վանքին:

Ճիմը սկսաւ ճանչնալ շրջապատը եւ հաստատել իր յարաբերութիւնները ազգայիններուն հետ: Մտերմացաւ հրապարակագիր Առաքելեանին հետ: Կամաւորներու հասած օրերուն կարելորդէպէր պատահած էին: Վանը պարպուած եւ ժողովուրդը նահանջած էր: Կովկաս ապաստան գտած Վանի հայութիւնը մեծ խանդավառութեան մէջ էր, երբ քաղաքը վերստին գրաւուած էր ռուսական բանակին կողմէ: Վերադարձան Վան: Ռուսական կառավարութիւնը կ'որոշէ Վան ղրկել Գնդապետ Տերմէն իբր կառավարիչ:

Արմենակ Եկարեան այս միջոցին կը գտնուէր Թիֆլիս: Անոր ալ ծրագիրն էր վերադառնալ Վան: Արդէն ժողովուրդէն մաս մը անոր պիտի ընկերանար: Փափաք յայտնուած էր, որ զինեալ կամաւորներ ընկերակցէին վերադարձող ժողովուրդին: Կային խումբ մը վերակազմեալ հնչակեաններ, որոնք պատրաստ էին այդ դերը յանձն առնելու: Պէտք է ըսել որ այդ օրերուն թէեւ արմենականները իբր Արմենական Կազմակերպութիւն վերջ գտած էին, սակայն անոնց տեղ հրապարակ եկեր էր Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որ արժանի եւ գովելի շատ մը հայրենասիրական գործեր կատարեց:

Եկարեան չէր ուզեր միւսակ Վան երթալ: Փափաքելի էր որ իրեն ընկերանային ուրիշ քանի մը կարելորդ ազգայիններ: Եկարեանի առաջարկը Ճիմ կ'ընդունի մեծ պատրաստակամութեամբ, սակայն ո՞վ պիտի հայթայթէ հարկ եղած զէնքը: Ռուս Նոր կառավարիչին հետ համաձայնութիւն գոյացաւ որ Ճիմ եւ իր տղաքը ընկերանան Եկարեանին մինչեւ Վան: Խումբը պիտի երթար Իկտիրի գիծով, ուր կ'ենթադրուէր հարկ եղած զէնքերը ձեռք ձգել, բայց յուսախաբութիւն տիրեց, երբ հոն հասան եւ ականկալուած զէնքը չկար: Կառավարիչը առաջարկեց միասին երթալ Վան: Իկտիրի մէջ կարելի եղաւ Դաշնակցականներէն վեց հատ հրացան զնել:

Ճիմ զգուշաւոր էր առանց զէնքի ճամբայ ելլելու, սակայն ի վերջոյ Եկարեան զինք կը համոզէր: Վան վերադարձող հայութիւնը մեծ համարում

ուներ Արմենակ Եկարեանի նկատմամբ: Առ ի խոհեմութիւն, կ'որոշուի գիշերները ճամբորդել: Ընկերացող հազարէ աւելի ժողովուրդին կեանքին ապահովութեան պատասխանատուութիւնն էր որ կը ստանձնէին Եկարեանն ու Չանգալեանը իրենց ձեռին ունենալով ընդամենը վեց հրացան: Եկարեան կը դառնար Վան վերադարձող ժողովուրդին սիրելի հերոսը, ճիմն ալ ժողովուրդէն կը ներշնչուէր: Իրենց այս հերոսական ճիգերը շուտով արդիւնաւորուեցան: Երեք օրէն մտան Վան ուրախութեան եւ երջանկութեան երգերով ու բացազանչութիւններով:

ՎԱՆ ԴԱՐՁԵԱԼ ԿԸ ՀԱՅԱՆԱՅ

1916ին Վան քաղաքը կը վերագտնէր իր հայկական բնոյթը: Հայեր գոհ էին ի տես ռուս կառավարիչ Գնդապետ Տերմէնի, որ ազնիւ անձնաւորութիւն մըն էր եւ անկեղծ վերաբերում կը ցուցաբերէր հայոց նկատմամբ: Ան կը հիանայ Վանի գեղեցկութեան, որ իր աչքին կ'երեւէր որպէս գոհար: Իր ամենէն սիրած հայը Չանգալեանն էր, որուն հետ յաճախ ճաշելու հաճոյքը կը վայելէր:

Հայոց ուրախութիւնը, դժբախտաբար, երկար չտեւեց, որովհետեւ ի յայտ սկսած էր գալ թէ ռուսական բանակը Վանէն ետ քաշելու խաղեր սկսած էր խաղալ, իսկ Ռուսիայէն բանակին համար ղրկուած հարկ եղած իրերը ամբողջութեամբ իրենց տեղը չէին հասներ:

ՉԱՆԳԱԼԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏԺԷ ՔԻԻՐՏ ԱՇԻՐԱՊԵՏ ՍՄԿՈՅԻ ՄԱՐԴԻԿԸ

Անշուշտ դիրին չեղան Չանգալեանի օրերը: Խնայ նահանգին մէջ կը գտնուէր քիւրտ ցեղապետ մը, որ բաւական սարսափ սփռած էր ամէն կողմ: Իր քաղաքականութիւնը օր ըստ օրէ փոփոխական կը դառնար՝ օր մը թուրքերու հետ, ուրիշ օր մը՝ ռուսերու: Ուներ 15 հազարի հասնող ծիւղոր կռուողներ: Վանի կառավարիչին իմաց կը տրուի թէ Սմկօն իր բանակով ռուսերուն վրայ պիտի յարձակի: Գնդապետ Տերմէն ճիմը իր մօտ կը կանչէ եւ պարտականութիւն կու տայ ստուգելու այս լուրը:

Ճիմ իր տրամադրութեան տակ կ'ուզէ ունենալ ստուար զինուորական գունդ մը: Դաշնակցականներ եւս, բանակցութիւններէ ետք, կը հաւանին ու կ'ընդունին ճիմը ունենալ որպէս հրամանատար: Խումբը կը կազմուի 200 մարտիկներէ, որոնց կ'ընկերանային 42 ռուս քազաքներ: Ճամբան կը հանդիպին Հոգւոց վանքը, որ կողոպտուած եւ գրեթէ աւերակի վերածուած էր: Կը գիշերեն հոն: Յաջորդ օր կը հասնին քրտական գիւղ մը, որուն երիտասարդները հեռացած էին գիւղէն: Գիւղապետին հաւաստիացնելէ ետք թէ հայեր եկած են որպէս բարեկամ, գիւղապետը կը համոզէ զինեալները վերադառնալու գիւղ: Մինչ այդ, անոնք կը վերադառնան գիւղ եւ հայ տղոց կողմէ պաշարուելով ամբողջովին կը մաքրագործուին:

ՀԱՅ ԿԱՄԱԴՈՐՆԵՐ ՕԳՏԱԿԱՐ Կ'ԸԼԼԱՆ ԵԶԻՏԻ ՑԵՂԱԽՈՒՄԲԵՐՈՒՆ

Քրտական յարձակումներու ենթակայ կ'ըլլային ոչ միայն հայ փոքրամասնութիւններ, այլեւ՝ եզիտիները: Ընդառաջելով Վանի կառավարիչի խնդրանքին, Չանգալեան կ'երթայ գաւառները քննութիւն կատարելու քրտական այն ցեղախումբերուն մօտ, որոնք ենթակայ էին կողոպուտի եւ սպանութեան:

Ըսենք, որ այդ օրերուն, եզիտիներ որոշեր էին մնալ հաւատարիմ արշաւող ռուս բանակին: Կառավարիչը առաջ երթալով կը քաջալերէ նոյնիսկ օրինակելի դաս մը տալ անոնց:

Ճիմ առանց վարանելու կ'ընդունի իրեն եղած առաջարկը, հետը առնելով 40ի չափ կտրիճ հայ տղաք եւ գումարտակ մըն ալ քազաք: Կ'երթան Պարսկաստանի ուղղութեամբ եզիտի գիւղ մը, ուր գիւղապետին իսկ խոստովանութեամբ քիւրտեր այնքան ալ հեռու վայրերէ չէին կատարեր իրենց յարձակումները: Հարցաքննութենէ ետք, յայտնի կ'ըլլան չորս ժամ հեռու գտնուող քրտական գիւղի մը չարագործները: Գիւղապետին տուած բացատրութիւնները համոզիչ ըլլալով, ճիմ կը գծէ արշաւանքին յատակագիծը: Իր մարտական խումբը երկուքի բաժնելով ուշ գիշերին կը կատարէ յարձակում: Գիւղը իրար կ'անցնի ի տես այս անակալ յարձակումին:

Ըստ ճիմի հետ նախապէս եղած համաձայնութեան, քազաքներու հրամանատարը երկու անձեր ընտրելով՝ ճերմակ դրօշակներով գիւղ կը դրկէ իբր բանագնաց, սակայն քիւրտերը խաղաղասիրական այս արարքը կ'ընդունին համազարկ կրակով: Ասիկա կ'ըլլայ նախանշանը, որ կռիւն սկսէր քիւրտերու եւ ռուս զինուորներու միջեւ: Հայ տղաք բլուրին վրայ կը շարունակէին անհամբեր մնալ: Բաւական յոգնեցնելէ ետք քիւրտերը, ճիմ հրաման կու տայ իր տղոց որ կրակ բանան:

Առաջին համազարկին իսկ քիւրտերը մեծ կորուստներ կ'արձանագրեն: Բոլոր մեծերը եւ առաջնորդները ձերբակալուելով՝ Վան կը փոխադրուին եւ կը յանձնուին պատերազմական ատենակին:

ՔԻՒՐՏԵՐՈՒ ԴԵՏ ԲԱԽՈՒՄՆԵՐԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻՆ...

Անշուշտ, պէ՛տք ենք ընդունիլ թէ որքա՛ն թուրքը, նոյնքան եւ երբեմն ալ անելիով քիւրտը, այս ամբողջ տարիներուն, եղաւ թշնամական դիրքերու վրայ հայոց հանդէպ: Նոյն հողին պահանջատիրութիւնն էր, թերեւս, որ զիրենք դրաւ այս հակահայ դիրքաւորման մէջ եւ շատ հաւանաբար ալ նոյնիսկ թուրքերու կողմէ տրուած խորհուրդներէ առաջնորդուեցան անոնք: Եթէ թրքական կազմակերպուած բանակներու դէմ էր մեր ազատամարտիկներուն կռիւն, ապա քրտական հալածանքները անելի դժուարացուցին զայն, երբ հայ գիւղացին հանապազօրեայ իր արհաւիրքը կ'ապրէր:

1916ի սկիզբներն էր: Լուր կը հասնի Վանայ կառավարիչին թէ քիւրտ ամեհի ցեղապետ Պէիւրի Պէյի եղբայրը ռուսական ազդեցութեան գօտիէն փախուստ տալով՝ զացեր միացեր էր թուրք բանակին, կռուելու համար ռուսերու դէմ: Կառավարիչին համար ամենապստաւեղին ճիմն էր, որ պիտի կարենար ստուգել այդ: Ճիմ իր մարտական տղաներով կը մեկնի եւ կարճ ատենէն կը հասնի ցեղապետին նստած գիւղը: Պէիւրի Պէյը արքայական ընդունելութեամբ կը հիւրընկալէ ճիմն ու իր ընկերները: Յայտնի էր որ Պէիւրի Պէյի խօսքերուն մէջ վարանութիւն մը կար, որ կը մատնէր իր կասկածելի դիրքը: Աւելի ուշ երեւան կու գայ, որ եղբայրը չէթեական խումբ մը կազմած ըլլալով, կը ջանար հարուածել ռուսական արշաւող բանակը:

Ճիմ վերադառնալով Վան, կը տեղեկացնէ կառավարիչին թէ որոշապէս ցեղապետին եղբայրը թրքական բանակին կը ծառայէր իր կամաւորներով: Ասիկա, անկասկած, եղած էր Պէիւրի Պէյի հաւանութեամբ: Այս առաքելութեան վրայ հազիւ ամիս մը անց, Վանայ կառավարիչը ճիմէն կը խնդրէ որ կրկին ցեղապետին երթայ: Ան դարձեալ մի քանի տղաներով կը մեկնի Պէյին մօտ: Պէյը շատ սիրալիր ընդունելութիւն մը կու տայ: Ճիմ կ'ըսէ թէ կառավարիչը կ'ուզէր որ ինք Վան այցելէ: Ցեղապետը վստահ էր թէ այդ սովորական այց մը պիտի չըլլար:

Վերջապես կը համոզուի եւ հայ տղոց հետ կու գայ Վան: Ան վախի եւ դողի մէջ ըլլալով, ամբողջ ճամբորդութեան տեւողութեան մտահոգ, կը խնդրէ ճիմէն չբաժնուիլ իրմէ: Կառավարիչը կ'որոշէ որ ցեղապետը Թիֆլիս դրկուի դատուելու համար: Պետութեան դէմ կազմակերպած դաւադրութեան մը պատասխանատուն էր ցեղապետը, որ գիտակից էր թէ ինչ ճակատագիր իրեն կը սպասէր: Գիմ վեհանձն անձնաւորութիւն մըն էր: Նոյնիսկ թշնամիի մը չուզեց զլանալ սրտի քիչ մը մխիթարանք: Չայն քովը պահեց եւ հոգ տարաւ, մինչեւ որ պահը հասաւ որ Թիֆլիս դրկուէր յանցապարտող: Թիֆլիս հասնելուն պէս՝ Պէրի դատապարտուեցաւ եւ կախաղան հանուեցաւ:

ՎԱՆԱՅ ԶԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՅԱՆՁԻՆ ՅԵՏ ԾԻՄԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՄ ԶԵՐՈՍԱԿԱՆ ԾԻԳԵՐԸ

1917 սկիզբները ռուսական բանակին մէջ սկսած էին յեղափոխական խլրտումներ: Յայտնի էր թէ ռուսական բանակը պիտի չուզէր թուրքերէն զրաւուած հողերը մինչեւ վերջ ձեռքը պահել: Բանակը քաշուելու խօսքեր սկսած էին տարածուիլ ամենուրեք: Կառավարիչը ինք եւս կը զարմանար այդ լուրերուն:

Չինուորականներ կ'աշխատէին ամէն ինչ գաղտնի պահել կառավարիչէն: Յետգիտէ շատ որոշ կը դառնար որ կացութիւնը շատ փափուկ էր եւ հրապարակուած զրոյցները հիմնուած էին իրականութեան վրայ: Այլեւս հարցումներ ընելու, պատասխանատուներ փնտռելու ժամանակը չէր: Գործի սկսելու էր անմիջապէս:

Այս ճգնաժամային վայրկեաններուն, Գիմ դարձեալ հրապարակ եկաւ ծառայելու հայ ժողովուրդին: Արմենակ Եկարեանի եւ Պուկարացի Գրիգորի հետ ձեռք ձեռքի տալով ծրագիր մը գծեց, թէ ինչպէս Նահանջի գործընթացը պիտի կազմակերպէին եւ ինչ ուժերով եւ ինչ մեթոտով Կովկաս պիտի առաջնորդէին Նահանջող ժողովուրդը, որպէսզի չհանդիպէին այն ահաւոր ողբերգութեան, որուն հանդիպեցաւ Վանէն Նահանջող ժողովուրդը 1914-1915ին:

Արմենակ Եկարեան և Գիմ Չանգալեան:

Եղաւ ծանուցում ժողովուրդին: Պիտի երթային միացեալ խումբերով: Բոլոր զինուած ուժերը երեք խումբերու բաժնուեցան: Գիմի եւ Եկարեանի վրայ ժողովուրդը դրած էր իր փրկութեան յոյսը: Երկու ռամկավար առաջնորդները ըրին իրենց կարելին՝ իրենց յանձնուած ժողովուրդին կեանքը ամէն գնով փրկելու համար:

Այն պահուն երբ կարաւանը պիտի շարժէր դուրս գալու Վանէն, Եկարեան կը դառնայ դէպի իր զէնքի ընկերը՝ Գիմը, եւ կ'ըսէ. «Գիմ, դուն էիր որ մեզ Վան բերիր: Այսօր ինծի վիճակուած է որ ես ալ ձեզ Վանէն դուրս հանեմ»: Եւ իրապէս ալ կարճ բախումներէ ետք քիւրտերու ընկերակցութեամբ ապահով կը հասնին Կովկաս:

ԴԵՊԻ ԱՄԵՐԻԿԱ

Ծիմ կը խորհեր թէ այլեւս իրեն ընելիք չէր մնացած Կովկասի մէջ: Պոլշեփեան յեղափոխական շարժումը կը տարածուէր բովանդակ Ռուսիոյ եւ ծայրագաւառներու մէջ: Կացութիւնը շփոթ էր: Այն, զոր Ծիմ եւ իր զենքի ընկերներն ըրին հայ ժողովուրդին համար՝ Վանէն սկսեալ մինչեւ Կովկաս, բաւական էր հանդարտեցնելու իրենց խիղճը, թէ իրենց առաքելութիւնը ի զուր չէր անցած:

Ծիմ իր կամաւորներով կը մեկնի Երեւան: Բոլոր անոնք որոնք կը փափաքէին Ամերիկա վերադառնալ իր հետ կը տանի Թիֆլիս, ուր Ազգային Միութեան պետ Առաքելեանէն կը խնդրէ որ միջոց մը գտնուէր իր տղոց Միացեալ Նահանգներ բերելու: Շատ դժուարութեամբ միջոցը կը գտնուի: Տղոց մէկ մասը Պարսկաստան կ'երթայ, սակայն մեծ թիւ մըն ալ կը մնայ Կովկաս:

Ծիմ կը մնայ միւսակ: Կը զգար որ կռնակէն ծանր բեռ մը ինկած էր: Կովկաս իրեն համար այլեւս ընելիք բան չկար: Բայց Ամերիկա՞: Ծիմ ձեռքերը գրպանը տարաւ, հոն ալ բան չգտաւ: Վերջին սենթը ծախսած էր: «Մարդը դրամին համար չէ, դրամը մարդուն համար...»: Ծիմ լա՛ւ սորված էր այդ: Ծիմի մեծագոյն դրամագլուխը իր սիրտն էր: Անշուշտ դժուար չէր գտնել Կովկասի մէջ Ծիմին հանդէպ հիացմունք ունեցողներ... Այսպէս, կովկասահայ օրիորդ մը, մօտենալով Ծիմին, ըսաւ անոր. «Ես ձեր անձին հիացողներէն եմ: Հիացումս կ'ուզեմ յայտնել գործնական կերպով: Կը խնդրեմ, ընդունեցէք այս չնչին նուէրս, եւ զայն գործածեցէք երբ պետք ունենաք: Դժբախտաբար ատկէ գատ ուրիշ բան չունիմ»:

Թիֆլիսի մէջ վախի զգացում մը կը տիրէր: Վանի կառավարիչը՝ գնդապետ Տերմէն, երբ կ'իմանայ թէ ռուսական յեղափոխութիւնը Ցարը գահէն վար առեր է, յուզումէն գիշերը յանկարծամահ կ'ըլլայ: Գնդապետին եղբայրը, որ նոյնպէս որպէս զօրավար կը ծառայէր ցարական բանակին, կը խնդրէ Ծիմէն որ եղբօրը դիակը Սան Փեթերսպուրկ տանի իր հետ: Այդ խառնակ օրերուն ան կրցաւ իր խոստումը յարգել:

Պէտք էր օր առաջ մեկնիլ Ամերիկա: Մայրա-

քաղաքին մէջ ան կը հանդիպի հին բարեկամներու, որոնց մէջ էր Նիւ Եորքի ծանօթ բժիշկ ընկերը՝ Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեան, որ եկած էր բժշկական առումով օգտակար ըլլալու Հայաստան գաղթած հայ գաղթականներուն: Ամերիկեան հիւպատոսը կարգադրութիւններ կը կատարէ որ սպանեամերիկեան պատերազմի վեթերանը մեկնի Ամերիկա: Յարմար սեպուած էր մեկնիլ Ֆինլանտայի գիծով: Ծիմ ուրախ էր ճամբու ընկեր ունենալով Նիւ Եորքաքնակ Տոքթ. Յովսէփեանը:

ՉԱՆԳԱԼԵԱՆԻ ՆՈՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ

Հագիւ Ամերիկա հասեր էր, ազգային կեանքի ուշադրութիւնը իր վրայ էր անգամ մը եւս՝ ազատագրել Կիլիկիան: Ամերիկահայութիւնը դարձեալ վերականգնումի ոգիով տոգորուած էր: Կարծէք մեռեալ հայը յարութիւն առնելու վրայ էր... Արեւածագը Կիլիկիայէն կը սկսի, «Լուսոյ դռները» կը բացուին:

Միհրան Սվազլի ատենապետութեան օրով ազգային զօրաւոր միութիւն մը կը կազմուի Պոստոնի մէջ: Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը եւ ազգային կազմակերպութիւններ մաս կը կազմեն այդ վսեմ ձեռնարկին:

Մինչ այդ, Ամերիկա իր սուրը արդէն նետած է դաշնակիցներու կշիռին մէջ, մասնակից դառնալով Առաջին Ընդհանուր Պատերազմին: Ծիմ պատրաստ է իր ծառայութեան ուխտին այս երկրին հանդէպ: Ժամանակին կամաւոր զինուոր եղած էր, ապա՝ վեթերան եւ առ այդ պատրաստ՝ կռիւի ճակատ երթալու: Մինչ Չանգալեան կը պատրաստուէր Ամերիկեան դրօշին ծառայել, իրեն կ'առաջարկուի Ազգային Միութեան կողմէ որ յանձն առնէ մեկնիլ Կիլիկիա: Հերեան մանաւանդ փափաքող է որ Ծիմ նետէ ինքզինք Կիլիկիա: Միասին խորհրդակցելով՝ երկու մտերիմ ընկերներ կ'որոշեն ունենալ Կիլիկիան իրենց ծառայութեան դաշտը:

Հայ կամաւորական շարժումը դէպի Կիլիկիա սկսեւ էր շարժիլ: Անոնք նախ Ֆրանսա կ'երթային, մաս կազմելու համար ֆրանսական բանակին, ուրկէ կը ղրկուէին Եգիպտոսի Փորթ Սայիտ նաւա-

հանգիստը, որ կեդրոն նշանակուած էր զօրաշարժի. իսկ մարզելու վայրն էր Կիպրոսը:

Փորթ Սայիտի մէջ ճիւղ կը ծանօթանայ Մուսա Տաղի ժողովուրդին, որոնց մէջ կային մեծ թիւով երիտասարդներ, որոնք կռիւի եւ չարքաշութեան վարժ էին: Կամաւորական գունդին մէջ ասոնք կրնային ատաղձ կազմել: Բայց նախ հանդիպելու էր Մուսա Տաղի հերոսին՝ գաղափարի իր ընկերոջ՝ Եսայի Եաղուպեանին: Զերոսը հաւնեցաւ գաղափարը եւ թելադրեց որ երեկի գէնքի ընկերները միանային նոր կազմուած կամաւորական գունդին: Ճիւղի ուղածն ալ այդ էր արդէն:

Յիշենք որ ֆրանսացիներ կազմած էին օտարներէ բաղկացած գունդ մը, որ կը կոչուէր Legion d'Orient: Այս խումբին մէջ էր որ ճիւղ կը ծանօթանայ ֆրանսահայ դէմքերու: Ճիւղ կ'արձանագրուի իբր հասարակ զինուոր եւ կը մեկնի Կիպրոս, առանց իր զինուորական փորձառութիւնը մէկու մը յայտնելու:

Կիպրոսի մէջ զինք կը զետեղեն 2 լոգ գումարտակին մէջ: Սակայն հայ տղաք լուրջ տարածած էին արդէն թէ ճիւղ հոն ժամաներ է:

Ճիւղ կը սկսի հայ տղոց մարմնամարզանքի դասեր տալու: Զրամանատարը կը նկատէ թէ Չանգալեան փորձառու է իր արհեստին մէջ եւ իր մօտ կանչել կու տայ տեղակալ Վահան Փորթուգալեանը (որդին Մկրտիչ Փորթուգալեանի) ստուգելու ճիւղի ծառայութեան փորձառութիւնը: Ճիւղ հրամանատարին մօտ կու գայ եւ պաշտօն կը ստանայ կանոնաւոր կերպով իր տղաքը մարզելու: Ան կ'ուզէ սորվիլ ֆրանսերէնով հրամաններ արձակել: Ճիւղ կը հաստատէ տասնապետական աստիճաններ, քաջալերելու համար իր տղաքը:

ՃԻՄ Կ'ԱՔՍՈՐՈՒԻ

Ճիւղի գունդին մէջ գտնուող զինուորներ յատուկ արձակուրդ կը ստանան Վարդանանց տօնակատարութեան առիթով: Պատրաստութիւններ կը տեսնուէր լաւագոյն կերպով տօնախմբելու զայն: Բոլոր հայ զինուորները, ըստ իրենց կուսակցական ու հատուածական խումբերուն, կը բաժնուին – դաշնակցական, հնչակեան, ռամկավար ու վերակազմեալ (ազատական թելը): Իւրաքանչիւր խում-

Վահան Փորթուգալեան

բի կողմէ կը նշանակուի անձ մը՝ խօսք առնելու նպատակով: Գրեթէ բոլորն ալ կը տոգորուին բուռն եւ յեղափոխական արտայայտութիւններով եւ իրենց քաղաքական տեսութիւններով ալ կ'արտայայտուին անոնք:

Զակառակ այն իրողութեան որ ճիւղ վերջին խօսք առնողն էր, սրտի կսկիծով մտիկ ըրած էր բոլոր այս անհարկի եւ անխոհեմ խօսքերը, զոր անքաղաքագէտ հռետորները պոռոտախօսութեամբ իրենց խելապատիկէն դուրս թափեր էին: Ան բեմ ելլելով՝ յուզումով կը պատմէ թէ ինչպէս Ամերիկայի մէջ ազգային դատին ի պաշտպան միութիւն մը կազմուած էր: Իր խօսքին մէջ ան կ'ըսէ, թէ իրենք իբր զինուոր յանձն առած էին ծառայելու այդ դատին՝ խոհեմութեամբ ու կորովով,

Միութեան գործը դիւրացնելու համար: Քաղաքականութիւնը Միութեան գործն էր եւ ոչ թէ զինուորին, որուն պարտականութիւնն էր կռուիլ պաշտպանելու համար իր դատը: «Դուք զինուոր եք եւ ոչ թէ կամաւոր, եւ ենթակայ եք զինուորական կարգապահութեան եւ առանց որուն բանակ գոյութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ»:

Ֆրանսական իշխանութիւնները լրտեսներ դրած էին այս տօնակատարութեան եւ անմիջապէս տեղեկագրեցին պատահածը: Միայն Չանգալեանի մասին նպաստաւոր տեղեկագիր տրուեց էր: Ֆրանսական բանակի հրամանատարութիւնը կը սկսի կասկածանքով նայիլ հայ զինուորին: Անոնք անհանդուրժելի կը գտնէին այս դէպքը:

Հաստատուած էր որ թշնամի ընդծովեաներ կը գործէին Միջերկրականի մէջ: Կիպրոսի արեւմտեան կողմը գտնուող փոքր կղզի մը՝ Քասթելարիջօ, դաշնակիցներու ուշադրութիւնը գրաւեց էր: Հոն էր որ աւստրիական սուզանաւերը կը պահուըտէին: Ճիմ եւ իր տղաքը մէկ ու կէս ամիս այդ ամայի կղզին մնացին: Կղզին մօտ էր թրքական ծովագերքին, երբ յաճախ հայ եւ թուրք զինուորներ դէմ դիմաց կանգնած վիճաբանութեան կը բռնուէին:

Կղզին ամայի էր: Յոյն ժողովուրդը ահաբեկ վիճակ մը ունէր: Ճիմի գումարտակին թիւը 160 էր եւ ատենը անգամ մը տափանաւ մը ուտելիք եւ պաշար կը բերէր հայ զինուորներուն:

Այս միջոցին Սուէզի հարցը մեծ կարեւորութիւն կը ստանար: Կիպրոսի մէջ գտնուող հայ կամաւորական զունդերը, ընդամենը 5000, փոխադրուեցան Եգիպտոս, Փորթ Սայիտ եւ դրուեցան Չօր. Ալենպիի հրամանին տակ: Ճիմ իր մարտական տղոց հետ կը մնայ այդ ամայի կղզին գրեթէ խզուած արտաքին աշխարհէն: Արտաքին աշխարհին հետ միակ յարաբերութիւնը այդ տափանաւն էր: Եւ օր մըն ալ դուրս կու գար նաւէն հայ ծովային սպայ մը՝ Շ. Տիրան Թէքէեան, որ կրցաւ կարելին ընել հայ գումարտակի տղոց յուսահատ հոգիները քաջալերելու:

Այնուհետեւ՝ Թէքէեան մէկ կողմ առնելով Չանգալեանը, անոր կը պատմէ թէ ֆրանսական

Շարլ Տիրան Թէքէեան

իշխանութիւնը զինք եւ իր տղաքը աքսորելու համար է որ այս ամայի կղզին դրկեց էր: Ճիմ զայրութեամբ կը լսէ այս լուսաբանութիւնը, բան մը՝ որ երբեք մտքէն չէր անցներ: Երբ հարց տուաւ, թէ ինչո՞ւ համար այդ պատիժը տրուած էր իրենց, Թէքէեան ըսաւ. «Բնաւ կը յիշէ՞ք հակաֆրանսական արտայայտութիւն մը ըրած ըլլալ»: Ընդհակառակը, Ճիմ ֆրանսացիներուն հաճոյք պատճառող շատ բաներ ըրած էր: Ըստ Թէքէեանին հասած լուրերուն, Ճիմ քանիցս բողոքած էր, թէ զինուորական հրամանատարները խստութեամբ կը վարուէին հայ զինուորներուն հետ:

Այս բոլորին ի տես, Չանգալեանի պատասխանը կ'ըլլար. «Այո ատիկա ըրեր եմ, որովհետեւ կը

տեսնեի, որ ֆրանսացիները հայերուն, «նիկրո»ներուն եւ կամ բնիկ զինուորներուն միջեւ տարբերութիւն մը չէին դնել, եւ ասկէ զատ, սովորութիւն ունէին իմ տղոցս «աղտոտ խոզեր» կոչելու: Ասանկ պարագաներու տակ կարելի՞ էր լռել եւ չբողոքել»:

ՎԵՐՋ ԱՔՍՈՐԻՆ

Այն օրը որ Արարայի ճակատամարտը յաղթութեամբ վերջ կը գտներ, ֆրանսական Նաւ մը Զասթելարիջօ կղզին գալով հայ զինուորները իրենց հրամանատարին հետ միասին կը փոխադրէր Կիպրոս: Կը սպասէին շուտով անկէ ուրիշ տեղ մը փոխադրուիլ: չէ՞ որ իրենք պատրաստուած էին Կիլիկիոյ համար: Զուշացաւ հրամանը. Կիպրոսի բոլոր հայ ուժերը դրկուեցան Իսթենտերուն:

Երեք խումբերու բաժնուեցան հայ զինուորները: Գիմի խումբը, որ 21րդ գումարտակն էր, պաշտօն ստացաւ երթալու Գըրգ Խան, որ Զալէպի ճամբուն վրայ՝ կ'իյնայ Անթաքիոյ աջ կողմը: Նոյն միջոցին հայկական լեզունը արդէն Պէյրութ հասեր էր: Թուրքերը յաջողէր էին հաշտութիւն կնքել ֆրանսացիներու հետ: Պէյրութի հայ զինուորները Մերսին փոխադրուեցան: Թուրք զինուորներ երկաթուղիներով կը փոխադրուէին եւ հայ զինուորներ կը հսկէին այդ երկաթուղիները: Խիստ հրաման կար, որ հայեր գրգռուներ չգործադրէին բանակէն ցրուած թուրք զինուորականներու վրայ: Զայ մը՝ Զայկ Ազատեան անունով, վարիչ նշանակուած էր երկաթուղիներու վրայ:

Գիմ կը մնար Գըրգ Խան: Թրքական բանակէն արձակուած հայ զինուորներ եւս կը միանան կամաւորական շարժումին: Բայց յայտնի էր, որ շատ չանցած ծանր դժուարութիւններ պիտի ծագէին: Կարգապահական ոգին բոլորովին սկսած էր խախտիլ:

Զայ զինուորներ Իսթենտերունի մէջ գինետուներու մէջ կը գինովնային, գլուխնին տաք՝ կ'արգիլէին թուրք աղջկայ մը թրքերէն երգել, ալճերիացի զինուորներու հետ բախումներ, խանութներու պատուհանները փշրել, փողոցային կռիւներ... մինչեւ որ ֆրանսացի ոստիկաններ կը պաշարէին հայոց զօրանոցը: Յանցաւորները կը յանձնուին:

Այս անխոհեմ արարքը բնականաբար մեծապէս կը զայրացնէ ֆրանսացիները: Իբր պատիժ՝ ամբողջ գումարտակը կը ցրուեն եւ ըմբոստներու պարագլուխները պատերազմական ատենան յանձնելով՝ նոյն օրն իսկ Ալճերիա կ'աքսորեն:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԵՋ ԶԱՆԳԱԼԵԱՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՏԸ

Այս դէպքերուն հետեւանքով բնականաբար տուժեցին Նաեւ Գիմն ու իր ընկերները: Անվստահութիւն մը ծագեցաւ հայերու նկատմամբ: Ան չկրցաւ երկար մնալ Մերսին: Ֆրանսացիք զինք դրկեցին Ատանա, ուր կը գտնուէր կեդրոնը ֆրանսական բանակի սպայակոյտին: Զոն կը ծանօթանայ Քեթթըն Ռոլանի, որուն պաշտպանութեան տակը դրուած էր քաղաքին ժողովուրդը: Վերապրող գաղթականներու համար յոյսի կեդրոն դարձած էր Ատանան այդ օրերուն:

Զանգալեան շահած էր Ռոլանի վստահութիւնը: Ազնիւ սրտի տէր այս ֆրանսացին, որ հայերը կը սիրէր, պաշտօն տուաւ Գիմին, որ գաղթականները տեղաւորելու գործով զբաղէր: Զերեանին ալ հրահանգ կը տրուի երթալու երկրին ներսերը, Զալէպ, Տէր Զօր, Արաքիա եւ անապատները՝ հաւաքելու եւ Ատանա բերելու ցիրուցան եղած հայ որբերը:

Դպրոցական հսկայական շէնք մը վերածուեցաւ գաղթականներու կեդրոնատեղիի մը, ուր ապահովուեցաւ հացի ցրումովը: Բացուեցան արհեստանոցներ ժողովուրդին գործ հայթայթելու նպատակով: Առաջին առիթով իսկ բացուեցաւ գորգաշինութեան գործարան մը, ուր սկսան աշխատիլ 40 հոգի: Ասկէ զատ, երիտասարդ աղջիկներու եւ կիներու համար ալ ձեռագործի աշխատանոցներ հաստատուեցան:

Բայց կար գաղթականները զետեղելու հարցը: Գիմին պաշտօն կը տրուի երթալ գիւղերը, քննութիւն կատարելու եւ կարելիութիւններու մասին տեղեկագիր մը ներկայացնելու: Իր այցելած առաջին շրջանը կ'ըլլար Կավուր Քէօյ (Ամանոսի հայաբնակ շրջանը), ուր կային ապրելու պայմաններ՝ փայտ, ջուր, արտ...: Զետգիտէտ հայ բնակիչներով

լեցուած գիւղերու թիւը շատցաւ: Այս գիւղերուն մէջ զետեղուեցան զինեալ պահակներ՝ գիւղացիները պաշտպանելու համար պատահական յարձակումներու դէմ: Ատանայէն մինչեւ Իսլահիէ գտնուող գիւղախումբին մէջն էր որ ամենէն առաջ հայ գաղթականներ տեղաւորուեցան: Կային գաղթականներ, որոնք կը նախընտրէին երթալ եւ տեղաւորուիլ իրենց սեփական գիւղերուն մէջ: Կիլիկիան հայկական էր եւ հայկական պետք էր մնար: Ինչ հարկ կար օտար գիւղերու մէջ հաստատուիլ, երբ անդին կար գաղթականին հօրենական տունը, գիւղը, որ իր սեփական քրտինքովը շինուած էր, խորհեցան շատեր:

Ճիմ, ֆրանսական իշխանութիւններու կարգադրութեամբ, թուրք ոստիկաններով այցելութիւն կու տար հայկական գիւղերը: Շատեր կը զարմանային ճիմի քաջութեան վրայ: Մէկ խօսքով կը հիանային: Թուրքեր այդ օրերուն ա՛յնքան սմբած էին, որ բնաւ պիտի չհամարձակէին ճիմի նման անվախ հայ զինուորականի մը վնաս հասցնել...:

Ատանայի մօտերը մեծ գաղթակայան մը կը կառուցուի, որ ի պատիւ հրամանատարին՝ կը կոչուի Ռոլան Զեմբ: Զոն կը հաստատուի գորգաշինութեան գործարան մը, ուր կ'աշխատէին առաւել քան 400 կիներ: Այս եւ նմանօրինակ ձեռնարկներու շնորհիւ՝ ապրուստի միջոցները հետզհետէ շատցան եւ դիւրացան:

ՄԱՐԱՇԻ ԴԵՊԵՐՈՒՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Բախտաւոր օրերու հեռանկարը շուտով սկսաւ մթազնիլ: Աճող ու զարգացող Զեմալական շարժումը թափանցել սկսաւ Կիլիկիոյ շրջանը եւ սկսաւ տարածել ահ ու սարսափ: Թուրք չէթեական խումբեր ամեն ուղղութեամբ յարձակումներ կը գործէին ժողովուրդին վրայ: Մարաշ պաշարման տակ առնուած էր, իսկ ֆրանսացիներ գումարտակ մը զինուոր դրկած էին պաշարողներու փրկութեան համար: Այդ հինգ հազարնոց ուժին հազարը կը բաղկանար հայ կամաւորներէ: Լուր կը հասնի Ատանա որ Զաճըն եւս պաշարուած էր:

Գնդապետ Պրեմոն ճիմի հրաման տուաւ որ Զաճընը փրկելու համար կամաւորական մասնա-

ւոր գունդ մը կազմէր, 500 հոգիէ բաղկացած, Զայկական Լեգեոնէն ալ մաս մը առնելով: Որոշուած էր այս պատրաստութիւնները տեսնել Սիսի մէջ: Ատանայի Ազգային Միութիւնը իր աջակցութիւնը բերաւ որ հայ երիտասարդներ մտնէին այդ գունդին մէջ: Այդ իմաստով կուսակցական խումբեր եւս կազմուեցան:

1920, Յունուար 21ին թուրքեր ապստամբեցան ֆրանսական կառավարութեան դէմ: Այս դէպքերը ահաւոր իրարանցումի մատնեց Մարաշի ժողովուրդը, թիւով 5000: Նահանջող ֆրանսական բանակին հետ սկսաւ նահանջել նաեւ այս 5000ը, որուն հազիւ կեսը կարող եղաւ ազատիլ, մնացեալ 2500ը ճամբան սպաննուեցան, կորսուեցան կամ ահաւոր ցուրտէն սառեցան: Փախչող ուրիշ 2000 հոգինոց խումբէ մը հազիւ 80 հոգի կրցաւ հասնիլ Իսլահիէ կայանը: Այն ինչ որ պատահեցաւ Մարաշի հայութեան կը կազմէ թուրք բարբարոսութեան եւ Զեմալական դիւային մոլուցքին զուխ գործոցը:

Ֆրանսացի գրող ու լրագրող Միշէլ Փայարէս իր հեղինակած «Զեմալիզմ» գիրքին մէջ Կիլիկիոյ հայութեան զխումբ եկած ահաւոր աղետին պատասխանատու կը նկատէ ֆրանսական կառավարութիւնը, նկարագրելով այդ օրերու Մարաշի մէջ եղած անցուդարձերը: Այսպէս՝

Դեկտեմբեր 27ին, 1919, հարիւր քիւրտ ձիաւորներ կը մտնեն Մարաշ, կը գրաւեն քաղաքին անբնակ միջնաբերդը: Զանի մը օր ետք թուրք ապստամբներ կը խուժեն քաղաք եւ կը յարձակին քրիստոնեաներու տուներուն վրայ: Գնդակը անձրեւի պէս կը տեղար: Առաջին զոհերը եղան ֆրանսացի զինուորները, որոնք հոն էին եւ պահակի դեր կը կատարէին: Սպաներ զոհ գացին թուրք գնդակին: Ապստամբութեան այս առաջին օրը, քրիստոնեայ բնակչութենէն բաւական անձեր սպաննուեցան, սակայն մեծ մասը եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մէջ ապաստան գտաւ: Թրքական պաշարումը լաւ էր կազմակերպուած եւ անկարելի դարձած էր ֆրանսական բանակայիններու եւ քրիստոնեայ թաղերու միջեւ կապ պահել:

Զսանմէկ օր անընդհատ Մարաշ դժոխքի վերածուեցաւ: Թուրքեր անգթօրէն հարուածեցին

*Մարաշի կռիւներուն
մասնակցած Եօթերորդ
Գումարտակի մարտիկներ:
Լուսանկարը՝ Օսնիկ
Սինանեանի
հաւաքածոյէն:*

կին, մանուկ ու ծեր եւ որպէսզի զոհերը թաղելու հոգէն զերծ մնային, դահիճը զանոնք այրեց կիրով, տաքցուած փուռերու մէջ, Ս. Կոյսի եկեղեցին քարիւղով ողողելով կրակի տրուեցաւ: Անոնք որոնք փորձեցին փախուստ տալ, բոցերէն բռնուելով խեղդամահ եղան: Եկեղեցին ապաստանած 2000 հայերու հետ կորսուեցան նաեւ 50 ֆրանսացի զինուորներ: Հինգ հայ առաքելական, երեք հայ աւետարանական եւ հարիւրաւոր հայու տուններ եւ խանութներ հրոյ ճարակ եղան:

Փետրուար 7ին օգնութեան գունդ մը Նորմանի գլխաւորութեամբ հասած էր քաղաքի մօտերը: Ան զրկուեցաւ խեղդելու ապստամբութիւնը եւ կասեցնելու քրիստոնեաներու արիւնահոսութիւնը: Ֆրանսացի հրամանատարը՝ Նորման, անզիջող եղաւ հայոց արդար իրաւունքներուն նկատմամբ, ճանչնալով թրքական քաղաքականութեան նենգամտութիւնը եւ յամառօրէն մերժեց խօսիլ թուրքերու հետ եւ անխնայ հարուածեց զանոնք: Սակայն Փետրուար 10էն 11 լուսցող գիշերը խորհրդաւոր միջամտութեամբ մը զօրագունդերուն հրաման կը տրուի որ պարպեն քաղաքը: Ֆրանսացիներ գաղտագողի հեռացած էին քաղաքէն:

Ասով հանդերձ՝ ֆրանսական զօրագունդին քղանցքներուն կառչած փախստականներուն թիւը

3200ի կը հասներ: Հայերուն կորուստը 7-8000 էր:

ՍԻՍԻ ՄԷՋ

Չանգալեան կը հետապնդէ եւ կը քարոզէ խոհեմ քաղաքականութեան որդեգրում մը: Բացարձակապէս ան հակառակ էր որ հայ զինուորներ վնասէին թուրք գիւղացիութեան կամ հայ տղաքը գիւղ մտնելով առեւանգէին թուրք աղջիկները: Եւ իւրաքանչիւր անխոհեմ դէպքէ ետք, ի յայտ կու գար ճիմի վարած իմաստուն քաղաքականութիւնը:

Մարտ 15ին ան Ատանայէն անցաւ Սիս: Քեմալական շարժումը հետզհետէ կը տարածուէր եւ կ'արմատաւորուէր բովանդակ Անատոլիոյ մէջ: Հայ տղոց կարգ մը «տղայական» արարքները քեմալականներու բրոքականտին ուժ ու թափ տուին եւ շրջանի բոլոր թուրք գիւղերը ոտքի ելան եւ Սիսը պաշարեցին: Գրեթէ միեւնոյն ժամանակ Հաճըն եւս պաշարուեցաւ...: Երկու քոյր քաղաքները իրարմէ տեղեակ չէին:

Ճիմ իր ափ մը քաջերով փակուած մնացեր էր ֆրանսացիներու հետ Սիսի մէջ: Պետք էր որոշ տեղեկութիւն ստանային արտաքին աշխարհէն: Ո՞վ քաջութիւնը պիտի ունենար գրեթէ անկարելին փորձելու: Քաղաքին մէջ ծանուցեց փնտռելու

համար անձ մը, որ յանձն առներ այդ յանդուգն եւ հայրենասիրական առաքելութիւնը գլուխ հանել: Եւ կը ներկայանայ երիտասարդ մը՝ Ասատուր Սէկեան անունով, որ պատրաստակամութիւն կը ցուցաբերէ Զաճըն երթալու: Ան ծանօթ էր ճամբուն որպէս հովիւ: Անոր բռնած այս հերոսական ընթացքը յուզած էր Սիսի հայ բնակչութիւնը: Ան տասներորդ օրը ճիշդ կը վերադառնար Սիս եւ ճիւղին կը յանձնէր յանձնարարուած նամակը, որ դրկուած էր Զաճընի մէջ պաշարուած հայերու կողմէ, որոնք մէջ կ'ըսուէր թէ իրենց համար ազատելու որեւէ յոյս չկար: Նամակը կը յանձնարարէր որ ո'չ Զանգաւեանը եւ ոչ ալ իր ընկերները որեւէ փորձ ընէին պաշարման գիծը կտրելու:

Ասատուրին բերած լուրը Զաճընի մասին կրնար որոշ գաղափար մը տալ թէ ի՞նչ էր ընդհանուր կացութիւնը Զայկական Կիլիկիոյ մէջ: Զակառակ բոլոր գերմարդկային ճիգերուն՝ տիրող դրութիւնը բարոյքելու որեւէ յոյսի նշոյլ գոյութիւն չուներ: Ինչ որ պատահած էր Զաճընի, Մարաշի եւ ուրիշ տեղերու, կրնար շուտով պատահիլ նաեւ Սիսի:

Յունիս 3ին՝ ֆրանսական օդանաւ մը կու գայ եւ վար կը ձգէ նամակ մը, որուն մէջ կ'ըսուէր թէ ֆրանսական իշխանութիւնները յոյսերնին կտրէր էին Սիսը փրկելէ, եւ ուստի կը յանձնարարուէր փութով միջոցներ ձեռք առնել կանոնաւոր կերպով նահանջելու:

Առանց աղմուկի, էական պէտքեր վերցնելով եւ ծայրայեղօրէն զգուշաւոր կերպով ճիւղ ամենայն կարգապահութեամբ կը կազմակերպէ զանգուածային նահանջը, որ, աւելի ուշ, մեծապէս գնահատուեցաւ ֆրանսական իշխանութիւններուն կողմէ: Ժողովուրդը պաշտպանելու գործը առաւելաբար մնացած էր հայ կտրիճ տղոց վրայ: Ֆրանսացի զինուորները ընդամենը 3-400 հոգի էին (ծիաւոր, հետեւակ եւ թնդանօթակիր):

Նահանջը կը կատարուէր Սիսէն դէպի Ատանա. հայ զինուորներուն թիւը 6-700 հոգի էր: Ժողովուրդը՝ հայ թէ ֆրանսացի զինուոր, շրջահայեցութեամբ եւ լրջութեամբ համագործակցաբար կը կատարէր նահանջը: Ճիւղ եւ իր ընկերները Վանի աղիտեալ նահանջէն փորձառութիւն ունենալով՝

ամէն միջոց ձեռք առնէր էին որ միեւնոյն տխուր դէպքերը հոս եւս չպատահէին: Այս խոհեմ քայլերը նպաստեցին որ Սիսի նահանջին ժամանակ ո'չ մէկ մարդկային կորուստ արձանագրուի խուճապին հետեւանքով:

Շատեր կը խորհէին թէ վտանգը անցեր էր վերջնականապէս: Բայց այդպէս չէր: Զայ կամաւորներն ու Զանգաւեան այդպէս չէին խորհէր: Կարճ հանգիստէ ետք, երբ ժողովուրդը պատրաստ էր արշաւելու՝ յանկարծ թուրքեր եւ քիւրտեր բուռն յարձակում մը կը գործէին: Երեւան կու գայ որ անոնք նախապէս գացեր էին Սիս, իրենց դժոխային ծրագիրը գործադրելու, եւ երբ գտեր էին որ իրենց զոհերը արդէն նահանջի մէջ էին, կատաղած՝ վրիժառութեան մոլուցքով գինովցած՝ խուժեր էին այն ուղղութեամբ որ կարաւանը կը նահանջէր:

Ճիւղ եւ իր տղաքը միջոցներ ձեռք առած էին նման անակնկալ յարձակումներու դէմ ճակատելու: Անոնք ոչ միայն ազդու կերպով այս հոծ բազմութիւնը կը պաշտպանէին վրիժառներուն դէմ, այլեւ գերմարդկային ճիգերով կը յաջողին յաղթել նոյն իսկ բնութեան ուժերուն: Առաջին անգամ չէր որ ճիւղ իր ժողովուրդը նման պարագաներու տակ պիտի անցընէր գետերէ եւ բլուրներէ: Այս ահաւոր նահանջին մէջ թէեւ մահ չեղաւ, սակայն ծնունդ եղաւ: Մանչ մանուկին ծնունդը նոր կեանքի մը յոյսը կարծես կու տար սսեցիներու այդ ամբոխին:

Կարաւանին Ատանա հասնիլը տեղւոյն հայութեան կողմէ ընդունուեցաւ մեծ յուզումով: Այս աղիտալի դէպքը արդեօք նախադրումն էր ուրիշ աւելի աղիտալի դէպքի մը: Սիսէն վերջ... Ատանա՞ն: Ի՞նչ ճգնաժամային օրեր էին Կիլիկիոյ հայութեան համար: Ի՞նչ յոյսերով ազգին ցիրուցան բեկորները եկեր էին այն հաւատքով որ տեւական հայրենիք մը պիտի կերտէին եւ քարուքանդ եղած երկիր մը պիտի վերակառուցէին: Ու հիմա իրենց աչքին առջեւ կ'ուռճանար վերստին պանդուխտ դառնալու ուրուականը:

Ատանայի ընդհանուր կառավարիչ Գևր. Պրեմուն, տեղւոյն հրամանատար Չօր. Տէֆիւ եւ ֆրանսացի այլ զինուորականներ բարձրօրէն կը գնահատեն Զանգաւեանի մատուցած ծառայու-

թիւները եւ որպէս վարձատրութիւն՝ հայ առաջնորդին կ'որոշեն տալ «ԼԷժիոն տ'Օսետ» պատուանշանը: Ասիկա պիտի ըլլար առաջին բարձր պատուանշանը, որ երբեւիցէ մինչեւ այն ատեն տրուած ըլլար հայ զինուորականի մը: Սակայն հետագայ դէպքերու դասաւորումը եւ ֆրանսացիներու փոխած քաղաքականութիւնը հայոց նկատմամբ՝ պատճառ կը դառնան որ խոստացուած պատուանշանը չտրուէր Ճիմին:

ԱՏԱՆԱՆ ԿԸ ՊԱՇԱՐՈՒԻ

Ինչ ճակատագիր որ հրամցուեցաւ Սիսին՝ պատահեցաւ նաեւ Ատանայի: Զեմալականները հասան Ատանա, որ իր կարգին ինկաւ պաշարումի տակ: Առաջին հարուածը եկաւ երկաթուղիի գիծին վրայ, որուն որպէս հետեւանք ֆրանսացիներ մատնուեցան շփոթի: Ինքզինքնին գտնելով անկարելիութեան մը առջեւ, կը դիմեն հայոց օգնութեան՝ իրենց գործը դիւրացնելու համար: Կը խնդրեն որ հայեր երթային եւ նոր ճամբայ մը բանային՝ կռուելու թուրքերուն դէմ: Անցք մը բացուէր դէպի ծով... ա՛յս էր պահանջուածը:

Դարձեալ ակնարկները կ'ուղղուին Չանգալեանի ուղղութեամբ: Անշուշտ այդ պիտի ծառայէր իր ժողովուրդին համար զանգուածները փոխադրելու փրկագործութեան եւս: Դիւրին գործ չէր որ Ճիմ ստանձնած էր: Ճիմի ունեցած 600 զինուորներէն հազիւ քառասունը գործնականօրէն ծառայեցին: Շատեր վրէժխնդրական բուռն զգացումներով տոգորուած՝ մերժեցին մասնակցիլ, որոնք բնականաբար տխուր անդրադարձներ ունեցան, որոնց հետեւանքով տուժեցին բազմաթիւ հայ անմեղներ: Ճիմի ամենամեծ ցաւը հոն էր: Մնացածներով 21 օրէն ճամբու մաքրագործումի աշխատանքը կատարուեցաւ, մինչեւ որ կարելի եղաւ պատրաստ ընել նահանջի գիծը:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԵՋ ՀՈՂԱԿՈՒԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱՒՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՄԻ ՄԸ ՆՄԱՆ ՇՈՒՏՈՎ ԿԸ ՄԱՐԻ

Օգոստոս 10ին կը պատահի բոլորովին անակնկալ դէպք մը: Ֆրանսական իշխանութիւնները

հրաման կը դրկեն Ճիմի, որ իր զինուորներով փութով վերադառնայ Ատանա: Յայտնի էր, որ ֆրանսական կառավարութեան ծրագրին մէջ նոր եւ վտանգաւոր փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր: Շփոթի մատնուած էր Չանգալեան: Սակայն որոշեց չանսալ իրեն տրուած հրամանին: Որոշեց իր տղաքը պահել իրենց ունեցած դիրքերուն վրայ եւ ինք մինակը վերադարձաւ Ատանա, որպէսզի հոն հասկնայ իրաւ կացութիւնը:

Առաջին գործը կ'ըլլայ տեսակցիլ Միհրան Տամատեանի հետ: Կէս գիշերին, կը բախէ Տամատեանի դուռը: Առաջին հարցումը կ'ըլլայ թէ ինչո՞ւ աճապարանքով «մեզ Ատանա կը կանչէք»: Պատասխանը շատ յստակօրէն կը տրուի, թէ Օգոստոս 8ին Ատանայի մէջ հռչակուած հանրապետութիւնը զայրացուցած է Պրեմիւնը, որուն որպէս հետեւանք ան յանգած է հայկական գունդերը զինաթափ ընելու եւ լուծելու եզրակացութեան:

Անշուշտ մեծ դառնութեամբ, յուսաբեկութեամբ եւ յուսախաբութեամբ Չանգալեան կը լսէ վեթերան յեղափոխական իր ընկերոջմէն՝ Տամատեանէն, պատահածը:

Ճիմ անմիջապէս կը վերադառնայ եւ իր կամաւորներուն կը յայտնէ տխրահռչակ լուրը: Ճիմ այդ վայրկեանէն կ'արձակէ իր գունդի տղաքը: Պահելով հաւատարիմ 40 կամաւորները, որոնք զովելի կարգապահութեամբ գործակցէր էին Ճիմի, կը վերադառնայ Ատանա եւ կը ներկայանայ Պրեմիւնին: Ֆրանսացիներ Ատանայի պաշտպանութեան գործին զլուխը եղող հարիւրապետ Շիշմանեանը պաշտօնազրկած էին մինչ այդ: Հանրապետութիւն հռչակելէ առաջ՝ ազգային իշխանութիւնները ֆրանսական բարձր պաշտօնեութեան խորհուրդին չէին դիմած: Բնականաբար, ասիկա վտանգաւոր ու անխոհեմ քաղաքականութիւն մըն էր, որուն ֆրանսացիները չէին կրնար հանդուրժել: Հայեր դիւրութեամբ անոնց ձեռքը տուած էին զօրաւոր պատրուակներ՝ արդարացնելու իրենց թրքասէր եւ հայատեաց քաղաքականութիւնը:

Ծանօթ յիշնապետ Ազատեանը, որ հայերու եւ ֆրանսացիներու միջեւ յարաբերութեան գիծը կը պահէր այդ շրջանին, բանտարկուած էր:

Գևորգ. Պրեմոն կը խնդրէ որ ճիմ մանրամասն տեղեկագիր մը ներկայացնէ իրեն յանձնուած առաքելութեան շուրջ: Գիմ իրմէ պահանջուածը կը յաջողի մէկ օրէն գլուխ հանել: Պրեմոն անկեղծ էր ճիմի նկատմամբ եւ կը փափաքէր անոր օգտակար ըլլալ: Պրեմոն լաւ գիտէր թէ ճիմ ամենայն կարգապահութեամբ ծառայած էր ֆրանսական բանակին, բայց այլեւս իր ձեռքերը կապուած էին: Իր տրամադրութեան տակ ուժ չէր մնացած: Զէ տ'Օրսէ նստած իշխանաւորներն էին, որ կը գծէին Կիլիկիոյ մէջ վարուելիք քաղաքականութիւնը: Ինք կրնար մէկ բան ընել – ճիմին բաւական երկար արձակուրդ տալ, որ հանգստանար: Անոր ձեռքը տուաւ պաշտօնական գրութիւն մը, որուն մէջ ըսուած էր թէ ճիմ հարիւր օրուան արձակուրդով կրնար Ամերիկա մեկնիլ:

Այդ օրերուն Կիլիկիոյ ջուրերուն մերձակայքը մօտեցած էր նաւ մը, որ Եւրոպա պիտի մեկնէր փութով: Կ'ակնկալուէր որ ճիմ այդ նաւով մեկնէր առաջին իսկ պատեհութեամբ: Գիմի սիրտը Կիլիկիա էր եւ ան գիտէր թէ ֆրանսացիներ հայ առաջնորդներու ներկայութենէն հաճոյք չէին ստանար:

Այլեւս իրեն եւ իրեն նմաններուն համար կատարելիք պաշտօն մը չէր մնացած: Որոշ կը տեսնուէր, որ ահաւոր դաւադրութիւն մը կազմակերպուած էր Կիլիկիոյ հայութեան դէմ: Ֆրանսան, աշխարհի կողմէ ճանչցուած «արդարակոչով եւ ճշշուած ազգերու պաշտպան» Ֆրանսան, դաշնակցած էր աշխարհի ամենէն անարդար եւ ամենաբարբարոս ազգին հետ՝ իր դարաւոր իրաւունքներէն զրկելու փոքր ժողովուրդ մը, որ դարերով արիւն թափած էր յանուն մարդկութեան, Զրիստոնէութեան ու քաղաքակրթութեան:

Սրտի անհուն ցաւով ու կսկիծով պարտաւորուեցաւ հեռանալ «Յանկալի Կիլիկիայէն»: Օգոստոս 14ին Ատանա եւս ինկաւ միեւնոյն տազնապին մէջ: Թուրքեր սկսան զայն ռմբակոծել: Գիմ Օգոստոս 16ին նաւ մը առնելով՝ զնաց Պէյրութ, եւ անկէ ալ մեկնեցաւ Փարիզ, ուր առիթ ունեցաւ Նուպար Փաշայի եւ անոր նախագահութեան տակ գտնուած Ազգային Պատուիրակութեան տե-

ղեկագրելու եւ բացատրելու Կիլիկիոյ անցուդարձերը եւ հոն գտնուող հայութեան ողբալի կացութիւնը:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ ԿԸ ՆՈՒԻՐՈՒԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԿԵԱՆՔԻՆ ԵՒ ԿԸ ՍՏԱՆՁՆԷ ԿԱՐԵՒՈՐ
ՊԱՇՏՕՆՆԵՐ

Միացեալ Նահանգներ վերադառնալով ան կ'ունենայ եռուն եւ նուիրուած ազգային կեանք մը: Եւ երբ այդ բոլորէն ետք այլեւս չկար կռիւի ճակատ եւ պետք էր կողմնակի աշխատանքով փրկել եւ զօրացնել ինչ որ մնացած էր, յեղափոխական գիտութիւնը եղաւ «վերաշինական»՝ Հայաստանի առնչութեամբ:

Այնուհետեւ ճիմ կը գործէ որպէս Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան ատենապետ (մէկէ աւելի շրջաններ), Զ.Բ.Ը.Միութեան Ամերիկայի Շրջանակային Յանձնաժողովի անդամ, Ազգային Խորհուրդի հիմնադիրներէն եւ վարիչներէն, Ամերիկահայոց Ներգաղթի Կեդրոնական Կոմիտէի ատենապետ: 1946ին, կաթողիկոսական ընտրութեան կը մասնակցի մեծ խանդավառութեամբ եւ երջանկութեամբ կը վերատեսնէ ծաղկեալ եւ յառաջդիմած Հայրենիքը, որ տարիներ առաջ տեսած էր աւեր, դժբախտ վիճակի մէջ: Վերադարձին կ'այցելէ Սուրիա եւ Եգիպտոս, ուր կ'ունենայ հանդիպումներ ՌԱԿԻ եւ ազգային այլ շրջանակներուն հետ:

Ու դեռ անդամ էր ՀՕԿԻ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Թեմական Խորհուրդին, Տիգրանակերտի Հայրենակցական Միութեան: Ու դեռ՝ յանձնախումբերու, ակումբներու վարչութեանց, «Միրըր-Սփեքթէյթըր» պաշտօնաթերթի օգնութեան: Ան միշտ պատրաստ էր ծառայելու եղած ամեն դիմումի, որ ազգը կը խնդրէր իրմէ:

Զանգալեան կը շարունակէր մնալ ամէն տեղ:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մայիս 10, 1947ին, Զեքթըն ճիմ Զանգալեան կ'աւանդէր իր հոգին, թոքերու մէջ քաղցկեղի հետեւանքով: Մայիս 15ի կէսօրէ ետք, կը կատարուի ողբացեալին յուղարկաւորութիւնը Եունիըն Սիթիի (Նիւ ճըրզի) Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ, ի ներկայու-

թեան խուռն բազմութեան, որ փութացած էր իր վերջին յարգանքը տալու իր արժանաւոր զաւկին ու հայ զինուորականին: Եկեղեցական արարողութեան կը նախագահէր Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Տիրան Եպս. Ներսիսեան եւ կը մասնակցէին շրջանի հոգեւոր հայրեր:

Անգլերէն եւ հայերէն լեզուներով դամբանական կը խօսի Տիրան սրբազան: Տէր Վահան Զինյ. Ճէլալեան, զինակից ընկերը հանգուցեալին, կը խօսի յանուն Հայ Լեզունականներուն:

Թափօրը կ'առաջնորդուի Ֆէր Վիւի գերեզմանատունը: Հոն խօսք կ'առնէ Բաբգէն Վրդ. Վարժապետեան, որմէ ետք, ըստ զինուորական օրէնքին, դագաղին վրայէն կը վերցուի ամերիկեան դրօշը, ներկայ զինուորականներու կողմէ կը մատուցուի զինուորական մասնաւոր յարգանք, հրացանաձգութիւն եւ փողահարութիւն, եւ ընկերօջ դագաղը կը սկսի իջնել իր յաւիտեանական հանգրուանը:

Ներկայ էին Հ.Բ.Ը.Միութեան վարիչ մարմիններու ներկայացուցիչներ, Առաջնորդարանի, Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցիչներ, Ս.Դ.Հ. Կուսակցութեան եւ թերթերու ներկայացուցիչներ, վերապատուելիներ:

Ռ.Ա.Կուսակցութեան կողմէ ներկայ էին Շրջանային Վարչութեան անդամներ՝ Արաքսի Սիւնանեան եւ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան, «Պայքար» օրաթերթի խմբագրապետ Հրաչ Երուանդ, Գալիֆորնիոյ շրջանակէն՝ Ռ. Պերպերեան եւ Անդրանիկ Անդրեասեան, Յունաստանէն՝ Առաքել Պետրոսեան, Ամերիկայի զանազան ակումբներէն եկած ընկերներ, Նիւ Եորքի իր գաղափարի ընկերները ամբողջութեամբ, «Միրըր»ի խմբագրութիւնն ու վարչականները:

Հոժ բազմութեամբ սգակիրներ ներկայ կը գտնուին հոգեճաշին: Սեղանապետութիւնը կը կատարէ ճէք Շահինեան: Խօսք կ'առնեն կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներ, նաեւ՝ Վեր. Անդրանիկ Պետիկեան՝ 42 տարիներու մտերիմը հանգուցեալին, Հրաչ Երուանդ եւ իր գործակիցն ու հայերու բարեկամ Ա. Փառլըրզ որ ըսաւ. «Դուք, այսօր, հայերդ կորսնցուցիք ձեր սիրելի բարեկամը,

ընկերը, իսկ ես այսօր կորսնցուցի իմ սիրելի եղբայրս՝ ճիմ Չանգալեանը, որուն մասին շատ բան չեմ ուզեր խօսիլ, բայց կը նուիրեմ մեծագումար նուէր մը ճիմի սրտին մօտ Մայր Եկեղեցիի մը շինութեան ֆոնտին» (Նիւ Եորքի Ս. Վարդան Մայր Տաճարին Է ակնարկութիւնը):

Այս տխուր առթիւ Սովետական Միութեան դեսպան Նովիքով կը յայտնէր իր երկրի ժողովուրդին ցաւակցութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ ՄԱԿի Խորհրդային պատուիրակութեան անդամ Համագասպ Յարութիւնեան, որ նոր էր վերադարձած Մոսկուայէն:

ՄՐՏԻ ԱԶՆԻԻ ԽՕՍԹԵՐ ՀԱՆԳԱԼԵԱՆԻ ՄԱՅՈՒԱՆ ՏԵՈՒՐ ԱՌԻԹՈՎ

Պետրոս Տեփոյեան (Գահիրէ). *«Իբր նկարագրի խառնուածք առաւելապէս հանդուրժողական էր եւ իբր կուսակցական՝ լայնախոհ, բայց ջղուտ պայքարող մը անոնց հանդէպ, որոնք սրբապիղծ արարքներով կամ եղծանուած հայրենասիրութեամբ կը փորձէին այլանդակել դարերու մաքրագործած նուիրապետութիւնները կամ խլել ուրիշներուն մարդկային օրինականացած ազատախոհութեան իրաւունքները: Մշտատեւ հոգեկանութեամբ կ'ապրէր սրբազան ատելութիւնը իր ցեղին վայրագ թշնամիներուն դէմ»:*

Հրաչ Երուանդ (Պոստոն). *«Այդ արիւնի ձայնի անդիմադրելի հպատակութեան մէջ սկսած է ճիւղ իր երկար, արկածալից, վտանգաւոր կեանքը: Պատրաստ է ան միշտ, երբ իր պատկանած կուսակցութիւնը կոչ ըրած է իրեն իր կեանքը տրամադրել այն օրերու յատուկ յեղափոխական ծրագիրներու»:*

Սամուէլ Յ. Թումայեան (Պոստոն). *«ՌԱԿԻ միջոցաւ մեծ նուիրումով աշխատած էր հայ ժողովուրդի ազատագրական մարտնչումներուն ու պայքարներուն: Վերջին ծայր մաքուր նկարագրի տէր, անիկա հայրենասիրութիւնը գիտցած էր ապրիլ անշահախնդրութեամբ ու վեր՝ ամէն կարգի ընկերական ու կազմակերպչական նկատումներու ու կապանքներու ազդեցութիւններէն»:*

Մ. Չօրա (Պաղտատ). *«Կը հաւատամ թէ իր*

Կեանքը զոհաբերող այս հերոս հայորդիին անունը պիտի անցնի Հայոց Պատմության էջերուն»:

Այսօր ալ, ամերիկահայ գաղութին մէջ ճիմի անունը կը շարունակէ մնալ որպէս հոմանիշ

ազգային ծառայութեան, նուիրաբերումի եւ մա՛նա-
ւանդ կեանքի գինով զոհաբերուելու ազգային
դատին՝ դառնալով մնայուն ուղեւորը մեր մեծ
երագին:

ԵՐՈՒԱՆԻ ԶԱՎՈՒՇԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 1867 – Տէր Զօր, 1915

Ուսուցիչ: Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան արմատական թելին մաս կը կազմէ եւ կը գործակցի Վահէ Արզուեանի հետ:

Արտօնատէրն էր Պոլսոյ «Չայն Հայրենեաց»-ին եւ կ'աշխատակցէր անոր:

Ունի գիտական աշխատասիրութիւններ:

Թալէաթի հրամանով, Կ. Պոլսոյ մտաւորականներուն հետ, Ապրիլ 24, 1915ին Չավուշեան եւս կը տարուի Էնկիւրի եւ հոնկէ Տէր Զօր, ուր կը նահատակուի Մեսքէնէի շրջանի Համմամ կոչուած վայրին մէջ, նոյն վրանին տակ Յուսիկ քահանային հետ, հիւանդութեան պատճառով:

ԶԱԻՆ ՊԱՅՔԱՐ

1896 – Ուստր, Յուլիս 4, 1986

Ծննդավայրը չունինք մեր տրամադրության տակ: Աւագանի անունով Յովհաննէս Պիլեգերեան, ծնած է 1896ին: Միացեալ Նահանգներ կու գայ 1901ին: Կը միանայ Զնչակեան ու ապա՝ Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան շարքերուն: Մեծագոյն Պոստոնի շրջանակէն ներս կ'ունենայ բեղուն գործունեութիւն, գործակցելով իր գաղափարի ընկերներուն՝ Ա. Ն. Նազարին, Սուրեն Պարթեւեանին, Վահրամ Գրիգորեանին, Սարգիս Մալեմեզեանին եւ միւս երախտաւորներուն:

Պոստոնի մէջ, կը դառնայ հիմնադիրներէն մին ԺԹ. դարու սկիզբին ձեւաւորուող հայ մամուլի տպագրութեան: Կը դառնայ «Ազգ»ի խմբագրական կազմի անդամ: Կ'աշխատակցի «Ազգ»ին ու այնուհետեւ՝ տասնամեակներ ամբողջ «Պայքար» օրաթերթին: Շրջան մը կը վարէ «Պայքար» Զաստատութեան տնօրէնութիւնը:

Կը հետեւի ճարտարապետութեան ճիւղին եւ իր նուրբ արուեստագետի ճաշակը կը տրամադրէ ազգային մեր կառոյցներու շինարարութեան: Իր նշանակալի կոթողներէն են Գեյմպրիճի Ս. Երրորդութիւն եւ Ուստրի Ս. Փրկիչ Զայաստանեայց Եկեղեցիները՝ հայկական ճարտարապետական ամբողջական ոճով:

Առաջին եկեղեցիները եղան անոնք, Նիւ Ինկլընտի շրջանին մէջ, որոնք կը բարձրանան հայկական գմբեթաւոր կառոյցով. մինչ այդ, ընդհանրապէս, հայեր օտար դաւանանքի եկեղեցիներ գնելով զանոնք վերածած էին հայ հաւատքի պաշտամունքի կեդրոններու:

Զաւէն Պայքար տարիներով մաս կազմած է ՌԱԿ Արեւելեան Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան եւ նիւթապէս օգտակար եղած՝ կուսակցական նպատակներուն: Նաեւ՝ մեծ եղաւ անոր ներդրումը 1932ին «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփեթլէյըր» թերթին հրատարակութեան եւ հիմնադրութեան մէջ եւ որուն անխափան հրատարա-

կութեան համար, մինչեւ իր մահը, եղաւ մեծապէս օգտակար: «Միրըր»ի հիմնադրութեան օրերուն, ան ատենապետն էր ՌԱԿ Մամլոյ Յանձնախումբին:

Իր կեանքի վերջալոյսին, հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին, յաճախ կ'այցելէր «Պայքար» Զաստատութիւն եւ կը խանդավառուէր իր տեսնելով երիտասարդ ռամկավար ազատական գործիչներ, որոնք կը շարունակէին իր եւ իր սերունդին ազգային ու կուսակցական գործը: Նոյնիսկ, անգամի մը համար, ան ուխտը առաւ Նորագիր ընկերներու, որոնք միացած էին Պոստոնի Նորակազմ ՌԱԿ «Արտակ Դարբինեան» ակումբին: Կը ջանար կարելիի սահմանին մէջ

Ներկայ գտնուիլ ՌԱԿի ու ԹՄՄի ձեռնարկներուն... ու ինք Ուստրեն իր ինքնաշարժը քշելով ճիշդ ժամուն կը հասներ մեր կազմակերպած հաւաքոյթներուն, շատ անգամ նոյնիսկ խիստ ծմեռ եղանակին գալով:

Կը մահանայ Յուլիս 4, 1986ին, Ուստրի իր տան մէջ, 96 տարեկան պատկառելի հասակին մէջ:

Թաղմանական արարողու-

թիւները տեղի կ'ունենան Յուլիս 8ին, Երեքշաբթի օր, իր իսկ կառուցած Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ մէջ: Խօսք կ'առնէ հովիւը՝ Աւետ Զինյ. Թերզեան, անգլերէն լեզուով, եւ Տէր Գրիգոր Մագսուտեան, իր գաղափարի ընկերը, հայերէն լեզուով:

Ներկայ կը գտնուին Բաբգէն Ա. Զինյ. Մագսուտեան, ինչպէս նաեւ ուստրաբնակ ու պոստոնաբնակ այլ ռամկավարներ:

ՏԻԳՐԱՆ Յ. ՊՈՅԱԿԵԱՆ

Արմտան, Յունիս 25, 1895 – Պոստոն, 1985

Ծնած է Արմտան, Յունիս 25, 1895ին եւ 1910ին կը գաղթէ Փրաւիտենս, (Միացեալ Նահանգներ) ազգականի մը մօտ, որ կը մահանայ տարի մը ետք: Տիգրան վեց տարեկանէն սկսեալ կը մնայ առանձին: Կ'աշխատի որպէս գրաշար «Ազգ» թերթին մէջ: Այնուհետեւ 1913ին կը յաճախէ երկրորդական վարժարան: 1916ի աշնան կ'ընդունուի «Պրաուն» համալսարանը, ապա իր ուսումը կը շարունակէ Պոստոնի Համալսարանին մէջ, թերթին Պոստոն փոխադրութեան հետ, եւ կը ստանայ Պսակաւոր Արուեստից վկայականը:

1917ին որպէս կամաւոր կը մասնակցի Արեւելեան Լեզեոնին, որ աւելի ուշ կը ճանչցուի որպէս Հայկական Լեզեոն: Կռուած է ֆրանսական բանակին մէջ Պաղեստինի ճակատին վրայ: Պատերազմէն յետոյ կը մնայ Կիլիկիա՝ կազմակերպելով հայ զաղթականներու օգնութեան հարցը: Չինուորական ծառայութենէն ազատ կը կացուցուի 1919ին եւ Հոկտեմբերին կը վերադառնայ Պոստոն, նպատակ ունենալով կազմակերպել նուիրահաւաք Կիլիկիոյ հայութեան համար: Դժբախտաբար քեմալական շարժումն ու ֆրանսացիներու երկդիմի քաղաքականութիւնը կը ջրեն երիտասարդ Տիգրանին բոլոր երազները:

1920ին Պոյաճեան կ'արձանագրուի Պոստոնի Նորթուեսթըրն համալսարանը եւ 1924ին կ'աւարտէ անոր իրաւաբանական ճիւղը, դառնալով փաստաբան: Յաջորդ տարի Պոստոնի Համալսարանէն կը ստանայ Նոյն ճիւղին Մագիստրոսի աստիճանը:

Երիտասարդ տարիքէն մաս կը կազմէ Վերակազմեալ Հնչակեաններու Ազատական թեւին եւ միութենէն ետք՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Անդամակցած է նաեւ ՀԲԸՄին եւ մաս կազմած Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան: Պատասխանատու պաշտօններ վարած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Թեմական կառոյցներէն ներս՝

Ներկայացնելով Ամերիկայի Թեմը Ազգային Ժողովին: Ան երկիցս եղած է աւագ սպարապետ Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան (1935-36ին եւ 1961ին): Այս չորս իրեն սիրելի կազմակերպութիւններէն ներս ստանձնած է միջոցներ կազմակերպելու:

Աշխատակցած է Պոստոնի «Ազգ»ին ու «Պայքար»ին, ինչպէս նաեւ՝ ռամկավար ազատական անգլիատառ «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփէքթըլըր» թերթին:

1965ին «Պայքար»ի տպարանէն լոյս կը տեսնէ իր «Հայկական Լեզեոն»ը պատմական յուշագրութիւնը, Միհրդատ Թիրեաքեանի յառաջաբանով:

Այնուհետև, 1972ին, Ուեսթվուտ, Նիւ Ճըրզիէն լոյս կը տեսնէ իր Armenia: The Case for a Forgotten Genocide (Հայաստան. մոռցուած ցեղասպանութեան հարց մը) աշխատութիւնը, ուր ի մի հաւաքուած են հաւաստի աղբիւրներէն քաղուած բազմաթիւ փաստաթուղթեր՝ ներկայացնելով այդ ահաւոր ոճրագործութեան նախապատմութիւնը

եւ ապացուցելով, որ այդ բոլորին պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ թրքական կառավարութեան ու անոր դաշնակից՝ Գերմանիոյ վրայ: Թարգմանած է անգլերէն լեզուի Եղիշէի պատմական երկը «Հայոց ճակատամարտը ընդդէմ պարսիկներու» խորագրին տակ:

Կը մահանայ 1985ին, Ուոթըրթաունի մէջ:

ԱՆՏՈՆ ՌԵՏՈՒՆԻ

Կ. Պոլիս, 1848 – Ատանա, 1915

*Անտոն Ռշտունիի մահով ժամանակակից
ազգային պատմության ամենէն
հետաքրքրաշարժ դեմքերէն մին կ'անհետանայ:
ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ*

1848ին ծնած Անտոն իր ուսումը կը ստանայ Ս. Փրկչեան որբանոցին մէջ: Կանուխէն կը մտնէ կեանքի պայքարին մէջ եւ այլազան ասպարէզներ կը ստիպուի փոխել: Տակաւին պատանի՝ անկա կը կոչուի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիի գրագրութեան պաշտօնին եւ այդ առթիւ կը ծանօթանայ հանրայայտ ազգային Ստեփան Փափագեանին, որ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին մէջ ընդդիմադիրներու առաջնորդն էր եղած եւ ինչպէս ան կ'ըսէր՝ «պետը Ղալաթիոյ Օճախին»:

Արդարեւ, Ստեփան Փափագեան իր գաղափարակիցներուն հետ մտերմական ժողովներ կ'ունենար յաճախ Ղալաթիոյ մէջ, ուր կ'որոշուէին բոլոր ամբօխավարական ցոյցերը, որոնք կը հետապնդէին օրուան Պատրիարքին ու Վարչութեան տապալումը կամ ընդդիմադիրներու ներկայացուցած ծրագիրներու յաջողութիւնը: Բայց այս ցոյցերը կազմակերպուելու համար Երիտասարդ պայքարող ուժերու պէտք կար եւ Փափագեան այս գործին յարմարագոյն անձը նկատած էր Անտոն Ռշտունին ու չէր սխալած. այնուհետեւ ան դարձած էր Ստեփան Փափագեանին ամենէն հաւատարիմ գործակիցը: Երիտասարդ տարիքին կը միանայ Յնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան, երբ դեռ ուսուցիչ էր:

Ղալաթիոյ գրագրութեան պաշտօնը ձգելով, Ռշտունի կը սկսի դերասանութիւն ընել Վարդովեան խումբին մէջ մտնելով, միեւնոյն ժամանակ կը յօրինէ թրքական թեթել եղանակներ, առանց ձայնագրութիւն գիտնալու: Յօրինած է, ի միջի այլոց, «Հեռաւոր Երկիր» եւ «Տալլորիկ» հայրենասիրական երգերուն եղանակները:

1876-1878 ռուս-թրքական պատերազմին, երբ ռուսական բանակները կը յառաջանան, Ռշտունի կը թողու թատրոնը եւ կը մեկնի Թրակիա, ուր կը բանեցնէ պանդոկ-սրճարան մը: Հաշտութեան կնքումէն յետոյ կը փոխադրուի Ատանա, տեղւոյն Ազգային վարժարանի մէջ որպէս ուսուցիչ դասաւանդելու: Կը շահի տեղւոյն հայութեան համակրութիւնը:

Կնոջ հիւանդութեան պատճառով կը հաստատուի Եգիպտոս, ուր կը հրատարակէ «Արմաւենի» անունով թերթ մը, որ կ'ունենայ կարճ կեանք, որովհետեւ տառերը կը պատկանէին քահանայի

մը, որ կ'աքսորուի Մատթեոս Եպս. Իզմիրլեանի հրամանով: Ռշտունի այս դէպքէն ետք կը կազմակերպէ ցոյց մը Առաջնորդին՝ Իզմիրլեանին դէմ, իրեն գործակից ունենալով Կարապետ Միհրանօֆը: Բոլոր ցուցարարները կը ձերբակալուին եւ 15 օր կը բանտարկուին, յետոյ Լորտ Զրոմըրին դիմում ընելով ազատ կ'արձակուին: Լորտը կը յորդորէ ազգային իշխանութիւններու նկատմամբ յարգալիր ըլլալ:

Հազիւ կը սկսի «Հնչակ»ի հրատարակութիւնը, Ռշտունի կու գայ Աթէնք եւ կը դառնայ Նազարբէկի գլխաւոր գործակիցներէն մին, Միհրան Տամատեանի հետ:

Կուսակցութեան կեդրոնական Թուրքիոյ շրջանները կ'առաջնորդուէին Տրապիզոնէն՝ Ռուբէն Խանազատի ղեկավարութեամբ, որուն միացած էին Պետրոս Մարիմեանն ու Հմայեակ Խուշպուլեանը: Անոր առաջին գործը կ'ըլլայ ուժ տալ մայրաքաղաքին՝ Կ. Պոլսոյ, եւ հոն կազմել կուսակցական մասնաճիւղ: Հնչակեան Կուսակցութեան կանոնագրութեան համաձայն, Կեդրոնական Վարչութիւնը պէտք է գտնուէր Հայաստանի մէջ: Սակայն նկատելով որ տակաւին Երկրի մէջ կուսակցութիւնը չէր կազմակերպուած՝ կ'որոշուի ժամանակաւորապէս զայն հաստատել Տրապիզոն, որ թէեւ մայր Երկրի սահմաններուն մէջ չէր իյնար, բայց սահմանակից էր գոնէ:

Այս կերպով Տրապիզոնի մասնաճիւղի վարչութիւնը կը նկատուի Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը եւ կը ստանձնէ ղեկավարի դերը բովանդակ Թուրքիոյ համար:

Այդ օրերուն, Կ. Պոլիս կը գտնուէին կուսակցութեան յարած՝ Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ), Յարութիւն Ճանկիւլեան (Ղարիպ), Միհրան Տամատեան, Մարգար Հացագործեան, Գրիգոր Գըլլճեան եւ Յակոբ Գազանճեան, որոնց կը միանան Անտոն Ռշտունին եւ Ատոմ Ասլանեանը, որոնք կը կազմեն Կ. Պոլսոյ մասնաճիւղը: Խրիմեան Հայրիկի դերը կ'ըլլայ դրական Հնչակեան Կուսակցութեան կազմաւորման գործին մէջ:

1889ին Ադէքսանդրիոյ մէջ կը հրատարակէ «Նեղոս» անունով շաբաթաթերթի մը հազիւ 18

համար: Անոր սիւնակներով Ղեւոնդ Փափագեանի հետ կը ջանայ խարազանել Եգիպտահայ հարուստներն ու պոլսահայերուն թրքամետ քաղաքականութիւնը:

Ռշտունին այնուհետեւ կը գտնենք զանազան հայաշատ քաղաքներու մէջ գործող հնչակեան մասնաճիւղերէն ներս: Ան ըմբոստական եւ ֆետայական գործողութիւններու համար ցուցմունքներ տուած է յեղափոխականներուն:

Նազարբէկ զինք կը դրկէ Կեսարիա եւ Տամատեանն ալ՝ Սասուն: Ռշտունի Կեսարիոյ մէջ կը կազմակերպէ յեղափոխական շարժում եւ կը կազմէ արշաւախումբ մը: Բայց Նազարբէկի նշանաւոր եաֆթաները (յայտարարութիւնները) թրքերէն լեզուով, որոնք ծրարներով առանց Ռշտունիի գիտակցութեան դրկուած էին Փոքր Հայքի զանազան գաւառները, փակցուելու հրահանգով՝ ամէն լուրջ աշխատանք կը քանդեն: Ռշտունի բոլորովին անտեղի նկատած էր այդ յայտարարութիւնները, բայց կարգապահական տեսակետներով կը համակերպէր: Այս յայտարարութեանց հետեւանքով անվերջ ձերբակալութիւններ կը սկսին՝ վերջ տալով Փոքր Հայքի մէջ Հնչակեան գործունեութեան ու պատճառ ըլլալով անոր քայքայումին: Ծանօթ հրոսակապետներ կախաղան կը հանուին, իսկ ձերբակալուածներու հետապնդումը պատմութեան մէջ ծանօթ կը դառնայ որպէս «Կեսարիոյ դատավարութիւն»:

Կոչերու (Եաֆթա) խնդիրով, 1893ին, Էնկիւրիի (Անգարա) դատավարութեան Ռշտունի եւս կ'ամբաստանուի Կեսարիայէն բերուած 170 ամբաստանեալներէն զատ 300 կալանաւոր հայերու հետ, որոնք որպէս յեղափոխականներ պիտի դատուէին: Յիշեալ ամբաստանեալները վեց ամիս բանտ մնալէ ետք, թրքական կառավարութիւնը հետզհետէ կ'արձակէ զանոնք, պահելով անոնցմէ միայն 56 հոգի: Կաշառքը իր անվիճելի դերը կ'ունենայ ամբաստանեալներու ազատ արձակման մէջ:

Դատավարութեան ատեն մեղադրեալներէն ամենէն յանդուգնն ու պերճախօսը Անտոն Ռշտունին էր, փորձառու եւ թրծուած յեղափոխական մը, որ կը յայտարարէ. «Ի զուր կը կարծէք, թէ այսպիսի

ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒՄ

1. 0.9991

Ինչպես որ լրացրեց նախընթաց թուոյր ծանուցում էր, փոքրագոյրիս խորհնեան Վարժարանին մանչ և աղջիկ տալեկտաց եռամեայ բնութիւնը կատարեցան մարտի 26 ին, ի ներկայութեան բազմաթիւ այլ զանազ խորհուրդ և կամոյց, որը չաճեր կէսի ուսումնական տարւոն և ազգագրական եռանդով նշանակալի խորհնեան Վարժարանին տրաջին մէջ ընդ նախադաշու ի նորոյ դեր. 8. Միտլիջ փոխաւորը Արքեպիսկոպոս, Կնէ 7

Այն խեղդող դիտարկությունը վաճառելու համաձայնությամբ
 Թեան խեղդերը ընթացիկ, ուր արդեն խմբացրած ու
 Փոքրը Ընդհանուր Ժողովին քննություններ և քանակական
 Պեղումը չանձնեմուս և քան, յիշված ժողովին քանի որ նախ
 տերը զրույցներ և երկուս փնտրումներ իրենցիկ յետոյ
 կրմանամբ թէ մարտի 15-ի Ժողովին մէջ քննություններ
 վերջացրել և արդեն դատարան արագագործ իրենցեր Ը-
 լովով ընդունուեալ և պատրաստուեալ և, ու քիչ օրէն աւ-
 տանանքի տակուեալ պիտի հաստատուեալ:

Երուսաղեմի Ս. Պարթևաբլուրը նոյն ժողովին մէջ կա-
նոնադրին վաւերացանման յետոյ Խորհրդի Երեւոյ գլխի-
րաց Համաժողովը ստեղծաբանութիւն մը բլեր և տար տե-
տեր է պարտէս. • Աւագի Աստուծոյ և ինքերկայութեան

խմբերը համար, սակայն ըստ և հիմ, և ոչ իդը՝ որ այն լուսույթն մշտնհեռադարձն ու անընթացեմի օրաշօյրե և, և ոչ ամեն անուշը՝ որուն հարկաւոր պարագումունն հե. լըսը՝ ըստ ինքեան անշարն և անկեղծում տարբնն է. որուն յարմար կեղծանմոխիքն իրեն յարմարեալ ընթերցելիքն իրաւունն ունի, անմատուցն գիտութիւնը ըստ ինքեան յոյժնն է ընդ տարս առանց խելի, ձիւն է լորսստ առանց տանի, դիւնն է անուղղայ առանց դիւնալայրի, և մերձապէս մտաբնմնն է իրանդայեանը տեսնել հոգեւ. ահա այս է՝ որ միւս յետ քառադարձեմն յոյժե մեր դպիկի նպատակը համարեն. հաստ ուրնն ինչ է, ասոր համոտեմասմուն լաղկայալութիւնը որո՞ն

[illegible]

Իսկ մեր առկից ի զատ ուրախութեամբ տեսանք մայր ուղարկողը ապշողանք հանդերձ բանի մի Երեւելիոր մեծամասնաց տիկնայաց այս հարցադրմանովեան ե պարտաւարտութեամբ մեան համարեալ յերկրի դառնուիք փութանք, որքէ կտեսնուի թէ ուսման սերը չէ ցամարտանք մեզի, ի խելոյս աւաշտաւարան տնակներէր։ Ասիցապէս բարի շնորհք համարելով իրարոյսն միայն վրաստանով թիւնին մեծ կերպով մեր ապրինք քաղաքով ի կանոն

1 Ազգիս, որ սամաճառադրապէս ներկայուցեալ է այս փո-
 2 յոյնական լեզուով: 3 Եւ իմ անձնական յարաբերութեանս
 4 եւ Ազգիս, եւ բոլորով պատիւ հանել Յ. Կրտստայինս
 5 Կանոնադրին սննդէրէն զարմատութեամբ:

Մենք ուրախ ենք փաներեն համեմատոր թեան Աղդին և Միստանթ թեան Համահամ Հատուտ թեան ասանան անդրին և ընդառնուելոյն՝ յոտաղ թեան անդր յոտա թեան սոյն Համատար փաներեն յարեկող հատաղարու թեան մի հոսեանայ ու հոսողանայ Սրար թեան նոյնող հոսողանայ մի թեան ուրիշ ինդող հոսողանայ թեան համար սոյն ոտող սոտանան և փնարան թեաներն ու փոխողանայ սոտանաններն հոսողարին և թարեպառ համատար թեան սրար թեան հատաղարին:

Ինդիանեաւոն այսպէս լուծուիլը մեղի յառաջ կուտայ
Նաեւ ի՛նչ Գեր. Ս. Պատրիարքը մտաւոր իր Ա՛թոնը կի-
նարացանայ, փառնից ամեն անկեղծութեանց հակառակ
իր կ. Պօլիս Քաղաք երկար տեսած է. բանի որ իր ներքա-
յութի ինն յերոտաղէմ միջոց հարկաւոր է :

Ինչ որպիսեան մեր բով յայնչ իրար բան մի մնացած
չէ, անոր համար կատարեալ դարձեալ թէ՛, Պօլսոյ ինչը
համար ճարպի՞ որ կրտաւորաց մեծ խնդիր վերադ
հա՞նք՝ որչ ասանչն Բաղրակաւ խորհարկիչութուն կանա
նայորութիւնն ալ կ'ընէ՝ կ'ստատեալ ու կրաւ . փառեղ
այն խորհարկիչներ տարբ ու իւր ի վեր հաստատուել են
ու զեռ տանայ կանանչ կրնթիւնած՝ որ Սահմանադրա
կան ծ որպիսեալ շփոթելու

Եւան է, որոյց չարապատ տանջութիւնք, և արքն և ասոր
հետեւորան շարժտախիբ ք. ոչ պը և ոչ այլ լինէ. բայց
այնպէս զի արեւորեալ զճիշէ և ոչ անշիշէ և ոչ արեւմտեալ
կանտիւմիւնք. այն մարտի քաղաքականութիւնք՝ կանտ,
որ երբն զազ հիւանձն մարդուս ամեն մէկ զորքն որ
կուրի, միշտ քաղք քաղաքան անմեղ ասինքն քաղքն զեկե
ի խախտանական քաղքն, որ կրտիւրեալուն մարդկանս
ընտիւմեան տաքմանիւն Կենդանութեանիւնքիւն Իրեւ
նութիւնք և յանդերձութիւնք, և վերջապէս որ կուտու
ցանք ու կը կրկնէ մարդս յատուածմիւնքիւն և յազ
դասութիւնք, ահա ոչ քաղք քաղաքանութեան պարտաւ
թիւնքն է որ՝ քաղք ճիշդելը ընդ վայր տեղ կը թափնէ,
այնպիսի քաղքանայնի տաղանդներ յաղ կը ցնցեն.
միււնեղն մարմնի չարապատ անդամները անշարժաց
կընան և ինչպէս որ մարմնիւն ասանց չաղայ անմեղ
զմեն և անայնպիսի կ'աչ, ու ոչ ինչ կընայ զորքն և ին
և զդպասարկել պ կըսմ զլլայն քաղքն որ այն զորքան
զրիւզ դորմութիւնք արտաքան է թանք, քանի որ այն ըն
տանկան զեկեցիքն աննշուքիւնք կորստալուցանք է
իրկն, քանի որ այն նեղորքութիւնք անմեղ քաղքան շար
ժ տախիբ քեւտ կուտան է իրկն, յոս անպէս և լոյ չի
տուքիւնք ասանց քաղքանութեան ոչ ինչ կընայ
զորքն կամ տարկանաւորք քաղքն և քաղքանք ինչ ոչ
անմեղ իսկ և ոչ ընդ ճիշդութեան. և ոչ և ոչ քաղք
քաղաքանութիւնք կընայ յատուելի զիպ ի քաղաքան
նութիւնք ասանց զիտութեան, այլ տրակ մարդս չի
քաղք քաղաքանք, այսպէս ի յաղայն և ի մարմնի կու
ցուցանէ մարդ կուտարկուց է ճանաչանք և մարդկա
թեան կըմական անգործելու չեթիւն քաղքանաւոր տու
թիւնք ի գիտութեանք և ի քաղքանութեանք մէկ կու
տուցանէ քաղք քաղաքանութեան և քաղք քաղաքանութեան

միջոցներով պիտի յաջողիք մեր գործը խելոյել: Զնչակեան Կուսակցութիւնը եւ անոր ետեւէն հայ ժողովուրդը վճռած են մինչեւ մահ կռուիլ իրենց պահանջներուն իրագործման համար, որ միաժամանակ թուրք աշխատաւորութեան պահանջքն ալ է: Մենք, այս երկրի զաւակներս, կ'ուզենք ազատ ապրիլ, կ'ուզենք որ աշխատաւոր ժողովուրդի համար նպաստաւոր օրէնքներ մշակուին, որ ան ազատուի այլեւս բռնակալութեան ճիրաններէն եւ ձեռք բերէ քաղաքական ազատ կեանքի պայմաններ»:

Ան կը բացայայտէ բոլոր զինուորականներուն կաշառակերութիւնը:

Դատաւարութիւնը կը վերջանայ ի վնաս ամբաստանեալներուն, որոնցմէ 17 հոգի մահուան կը դատապարտուին, 6 հոգի՝ 15 տարի բանտարկութեան եւ 10 հոգի՝ 7 տարուան: Մահուան կը դատապարտուի Անտոն Ռշտունի, ինչպէս նաեւ Դանիէլ Վարդապետն ու ծանօթ այլ հնչակեաններ:

Անտոն Ռշտունի կը յաջողի փախչելով ազատիլ կախաղանէն: Մնացեալները Յուլիս 10, 1893ին կախաղանին վրայ «Կեցցէ՛ Զայաստան» ըսելով կը նահատակուին:

Հազիւ բանտէն ելած՝ Ռշտունի, գլխաւոր աջակցութեամբ Միհրան Տամատեանի, Ատոմ Ասլանեանի, Արփիար Արփիարեանի եւ այլոց՝ Գում Գաբուի ցոյցը կը կազմակերպէ 1895ին, երբ Մարի Պելլերեան կը կարդայ Մայր Եկեղեցւոյ տաճարին

բեմէն հայ ժողովուրդին բաղձանքները ներկայացնող համբաւաւոր մանիֆէսթը:

1895ի կոտորածներէն ետք, Թուրքիայէն փախուստ տուած բազմաթիւ երեւելի գործիչներու կարգին՝ Անտոն Ռշտունի եւս նախ կ'անցնի Եգիպտոս իր ընտանիքին մօտ ու ապա իր հնչակեան ընկերներուն հետ 1896ին կը հաւաքուին Լոնտոն: Նազարբէկեանի գործունեութիւնը, մանաւանդ կուսակցութեան գանձէն ընկերվարական գրքոյկներու մսխում նկատուող հրատարակութիւնը, դժգոհութիւն ծայր կու տայ Նազարբէկի դէմ: Ռշտունի կը յարի Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան իր ընկերներուն՝ Արփիարեանի, Տամատեանի, Սվազլի, Մկրտիչեանի:

Եգիպտոս վերադարձին, բոլորովին յուսահատ հնչակեան արեւելահայ հիմնադիր խմբակէն, կ'ապրի մեկուսացած կեանք մը մինչեւ 1908ի «Օսմանեան Սահմանադրութեան» վերահաստատումը, որմէ ետք կը մօտենայ իր երբեմնի ընկերներուն, որոնք արդէն կազմած էին Զայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը:

Սակայն քանի տարիքը կը յառաջանար՝ այնքան հին խանդը կը պակսէր: Կ'որոշէ վերադառնալ Ատանա, ուր ունեցած էր ազգային առողջ կեանք մը իր աղուոր յիշատակներով, անձնուէր ու կարգապահ ընկեր մը մնալով իր կուսակցութեան մօտ:

Մահուան մանրամասնութիւններն ու գերեզմանը տակաւին կը մնան անյայտ:

ԿԱՐԱՊԵՏ (ՉԱՐԻ) ՍԻԼՎԱՆԵՆ

Այնթապ, 1871 – Գեմպրիճ, 1976

*Եթէ յաւիտեան պիտի հեռանամ ընկերներէս,
կը նախընտրեմ որ այդ հեռացումը ըլլայ
պատնէշի վրայ:
Կարապետ Սիլվահեան*

ԱՅՆԹԱՊԻ ԲԱՐԵՅԱՄԲԱԷ ՍԻԼՎԱՅԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻԺԸ

Կարապետ երրորդ զաւակն է Զրանդ Էֆենտի Սիլվահեանին, որ ծնած էր 1871ին եւ եղած՝ Վարդանեան Կրթարանի առաջին վեց շրջանաւարտներէն մին Ա. Ն. Նազարի հետ: Տնօրէնն էր ընկեր Վահան Մ. Զիւրքճեան: Ան անդամ էր Ս.Դ. Զնչակեան Կուսակցութեան եւ ուներ պատասխանատու դիրք: Ըսենք որ 1895ին զէն ի ձեռին պաշտպանած էր Այնթապի գլխաւոր թաղը: Զրանդ Գ. Սիլվահեան կ'ամուսնանայ Այնթապի ծանօթ գերդաստաններէն Կարապետ Նազարեթեանի դստեր Լեւոնիկին հետ եւ կ'ունենան երեք մանչ ու մէկ աղջիկ զաւակներ:

Կարապետ ծնած է Դեկտեմբեր 9, 1903ին: Այնթապի ամենէն ծանօթ ու յարգուած ազգայիններէն եղած է հայրը, օժտուած՝ բազմաթիւ ձիրքերով: Զրանդ դարձած էր տիրական դէմք մը իր միջավայրին մէջ եւ հռետոր՝ իր ժամանակին:

1915 Յուլիսին ընտանեօք կը տարագրուի Զալէպ, ուր կարճ շրջան մը կը մնայ: Զրանդ դիմում կը կատարէ կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներուն՝ Դամասկոս տեղափոխուելու համար, եւ արտօնութիւն ձեռք կը ձգէ: Զրանդ Էֆենտի երկու անգամ ձերբակալուած ու բանտարկուած է: Առաջինը՝ Այնթապ, դատապարտուելով 1915ի Ապրիլին պատերազմական ատեանէն, իսկ երկրորդը՝ Յունիս 17ին Զալէպ, ուր ամիսներ բանտ մնացած է մահուան դատապարտուած ըլլալով: Սակայն Պոլիս կատարած դիմումներուն հետեւանքով ու մանաւանդ ճեմալ փաշայի միջնորդութեամբ՝ հրաշքով կախաղանէ

ազատած էր: Ան բանտէն արձակուելէ ետքն ալ նուիրուեցաւ ազգային կեանքին: Դամասկոսի գրաւումէն ետք անգլիական զինուորական իշխանութեան կողմէ, տարագիրներու հոգատարութեան գործը իրեն յանձնուեցաւ իբրեւ տնօրէն: ԶԲԸՄի Պատուոյ Անդամ էր Զալէպէն, ուր ուներ մեծ համբաւ: Սուրիական Խորհրդարանին առաջին հայ մեպուս՝ երեսփոխան ընտրուեցաւ եւ հոն եւս ցոյց տուաւ քաղաքական իր կարողութիւնը: Վերջապէս յարմար գտաւ Ամերիկա փոխադրուիլ եւ ըլլալ իր զաւակներուն մօտ 1939ին:

Իրենց հօր բանտարկութեան օրերուն, ընտանիքին ապրուստի հոգը մնացած էր Կարապետին

եւ երեց եղբօր՝ Գեորգին վրայ: Անոնք դեռ պատանեկան հասակէն այդ ծանր բեռը վերցուցած էին իրենց ուսերուն վրայ: Իրենց քոյրը եղած է Մարին, որ հետագային ամուսնացած է Նիկողոս Թօփճեանի հետ: Ունեցած են եղբայր մը եւս՝ Բիւզանդ, որ զոհ գացած է Զալէպի մէջ, մատաղ հասակին, արկածի մը:

Պատերազմի վաղորդայնին, 1920ին, ընտանիքով կը տեղափոխուի Զալէպ: Զօր՝ Զրանդ Գ. Սիւլահեանի մտադրութիւնը եղած է երկու զաւակները դրկել Ֆրանսա, որպէսզի շարունակեն տեղահանութեան պատճառով կիսատ թողած իրենց ուսումը: Զօրը փափաքը եղած է որ Կարապետ հետեւի ատամնաբուժութեան, իսկ Գեորգ՝ բժշկական ճիւղերու:

ԵՐԿՈՒ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ ԿՈՒ ԳԱՆ ՊՈՍՏՈՆ

Հետագային այս ծրագիրը վայրի փոփոխութեան կ'ենթարկուի երբ հօր մտերիմ բարեկամ Բաբգէն Եպս. Կիւլէսերեանի (ապա Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) թելադրութեամբ երկու եղբայրներ 1920 Ապրիլ 17ին Ամերիկա կու գան եւ քանի մը շաբաթ հիւր կ'ըլլան իրենց ազգական Արմենակ Նազարեթեանի (Ա. Ն. Նազար) տունը, ուր Նոյն օրերուն կը բնակէր Նաեւ Բաբգէն Եպիսկոպոս:

Ա. Ն. Նազար երիտասարդ Կարապետին վրայ կ'ունենայ ազգային կուսակցական մեծ դրոշմ ու ազդեցութիւն:

Արմենակ Ն. Նազար ծնած էր Այնթապ 1870ին: Նախ քան Ամերիկա գաղթելը 1910ին, կը հրաւիրուի ուսուցչութեան Զալէպի ազգային դպրոցը, ուր կը մնայ երկու տարի: Պոստոն գալով կը ստանձնէ 1908ին հիմնուած Վերակազմեալ Հընչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Ազգ» շաբաթաթերթի խմբագրութիւնը (հետագային թերթը կ'ունենայ «Պայքար» անունը՝ 1922ին) եւ զայն կը վարէ մինչեւ 1936: 1917-1918ին Բաբգէն Եպիսկոպոսի հետ կը հրատարակէ «Տաւրոս» շաբաթաթերթը: Մինչեւ իր մահը, Նոյեմբեր 20, 1950, Պոստոն, կ'աշխատակցի ՌԱԿի Ամերիկայի պաշտօնաթերթ «Պայքար»ին: Ահա՛ այսպիսի

միջավայի մը մէջ էր որ Կարապետ առաջին օրէն կը մնայ շրջապատուած:

Անմիջապէս կարելի չ'ըլլար ուսումնական ծրագիրը յաջողցնել, Այնթապի մէջ տեղի ունեցող հերոսամարտի պատճառաւ, որ իր հօր առեւտրական գործերը խանգարած էր: Ուստի, գիշերային դասընթացքի հետեւելով ընկեր Կարապետ կը յաջողի մտային լայն պաշար ամբարել, իսկ եղբայրը՝ Գեորգ, կը դառնայ վկայեալ հաշուապահ:

Կ'ԱՆԴԱՄԱԳՐՈՒԻ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՆ

Պոստոնի մէջ, 1920ին, Կ. Սիւլահեան, դեռ մատաղ հասակին, կը միանայ Զայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան շարքերուն, անդամագրուելով Ուղթըրթաունի Ակումբին: Կուսակցական ուխտը կ'առնէ վերերան կուսակցական Ա. Նազար, որուն անունով պիտի կոչուէր հետագային այս Ակումբը:

Իր ճարտասանութեան եւ ճարպիկ գործունեութեան շնորհիւ շուտով աչքի կը զարնէ եւ կ'ընտրուի Ակումբին ատենապետը:

Խարբերոցիները մեծամասնութիւն մը կը կազմէին այդ օրերուն Նիւ Ինկլընտի մեր կուսակցական թէ ազգային շրջանակին մէջ եւ այդ ձեւով մը կու գար Զրաչ Երուանդի ազդեցութենէն ու բարոյական հեղինակութենէն:

Ըսենք որ խարբերոցիներ ու շրջակայ գիւղերէն եկած գաղթական հայերը կարելոր պաշտօններու գլուխ էին եկած: Սակայն Կարապետ, շնորհիւ Բաբգէն Սրբազանի եւ Արմենակ Նազարի հովանաւորութեան, ինչպէս Նաեւ շնորհիւ իր աշխատունակութեան, Նախաձեռնող ոգիին ու պարկեշտ նկարագրին, շատ շուտ կուսակցական բարձր դիրքերու կրցաւ հասնիլ:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԶԱԼԷՊ

1929ին, կը վերադառնայ Զալէպ իր ծնողաց տեսութեան համար, ուր կը մնայ մինչեւ 1935:

Այս շրջանին Կ. Սիւլահեան հոն եւս կ'ունենայ ազգային, հասարակական եւ կրթական գործունեութիւն: Կ'ընտրուի Զալէպի Կիլիկեան Վարժարանի

Հրաչ Երուսանդ (կեղրոնը, նստած) խումբ մը հալէպաբնակ ռամկավարներու հետ: Առաջին շարքի երկու ծայրերուն, ծախեմ աջ՝ Տոթթ. Խաչիկ Պօղոսեան եւ Կարապետ Սիւլահեան:

հոգաբարձութեան ատենապետ եւ մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ վարժարանի բարօրութեան եւ յառաջդիմութեան: Իր մասնակցութիւնը կը բերէ ԶԲԸՄին եւ նիւթապէս ու բարոյապէս սատար կը հանդիսանայ: Իսկ ՌԱԿի շրջանակէն ներս ալ վարչութեան անդամ ընտրուելով կը վարէ պատասխանատու պաշտօններ:

Այդ օրերուն, ան կը շփուի շրջանի ղեկավար ընկերներուն հետ, թե՛ Պէյրուքի եւ թե՛ Հալէպի մէջ, անոնց հետ պահելով մնայուն կապ: Առիթ կ'ունենայ այցելելու Միջին Արեւելքի ազգային կառույցները եւ յարաբերելու անոնց պատասխանատուներուն հետ:

Սոյ Լթոռը արդէն տեղափոխուած էր Անթիլիաս, ուր Սահակ Բ. Կաթողիկոսին օգնելու եկած էին Շահէ Վրդ. Գասպարեանն ու ընկեր Սիւլահեանի հայրենակիցը՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլեսերեանը, որոնք լծուած էին դպրեվանքին հիմնադրութեան աշխատանքներուն (1930):

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈՍՏՈՆ

1935ին կը վերադառնայ Միացեալ Նահանգներ: Գործելու եւ ծառայելու փորձառութեամբ եփուն եւ ազգային գիտակցութեամբ առաւել զարգացած, կրակոտ ու խիզախ երիտասարդ մը դարձած՝ կը նետուի կրթական, եկեղեցական, հայրե-

նակցական եւ կուսակցական գրեթէ բոլոր շրջանակներէն ներս:

Սիւլահեան եղած է Ուղղորթաունի Ս. Յակոբ Հայց. Եկեղեցւոյ ծխական (թաղական) խորհուրդի ատենապետ եւ թեմական պատգամաւոր: Մա՛նաւանդ իր հայրենակից, Ամերիկայի նախկին առաջնորդ Տիրան Արք. Ներսիսեանի պաշտօնավարութեան օրերուն, բերած է բոլորանուէր մասնակցութիւն, հակառակ անոր որ «Օրթոտոքս» հասկացողութեամբ Սրբազանը մամուլով ու բեմով առճակատած է պատուական մեր ընկերոջ՝ Տոթթ. Յովհաննէս Ծովիկեանի հետ, նեղ կացութեան մատնելով ո՛չ միայն Սիւլահեանը, այլեւ՝ ընդհանրապէս մեր շրջանակը իր լայն առումով:

ՌԱԿ-Ի ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ԱՆԲԱՍԻՐ ԴԵԿԱՎԱՐՆԵՐԷՆ

Մասնակցած է ԶԲԸՄի զանազան ձեռնարկներուն, որոնց մասին անելի ուշ պիտի անդրադառնանք: Սակայն, իր հետաքրքրութեան առանցքը միշտ եղած է ազգային քաղաքականութիւնը եւ ՌԱԿի միջոցով անոր ծառայութիւնը:

ՄԷԼԷ անելի անգամներ եղած է ՌԱԿ Ամերիկայի եւ Գանատայի շրջանակի Շրջանային Վարչութեան ատենապետը: 1960ին, Պայքար Հաստատութեան նոր շէնքին կառուցման ծրա-

գիրը իրականացնելու համար եռանդագին թափով աշխատած է եւ իր ատենապետութեան օրով ալ շէնքը շինուած է Պոստոնի արուարձան, հայաշատ Ուղթըրթաունի Մաունթ Օպըրն փողոցին վրայ: Տարիներով ՌԱԿի գրասենեակը, «Պայքար» օրաթերթի, «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփէթթէթըր» շաբաթաթերթի խմբագրատուները գտնուած էին Պոստոնի քաղաքամէջ Շոմըթ պողոտային վրայ, որ արդէն դարձած էր վտանգաւոր եւ անապահով թաղամաս մը:

Պայքար շէնքի բացման հանդիսութիւնը տեղի ունեցաւ Ապրիլ 1, 1962ին, Գեմպրիճի Ս. Երրորդութիւն Զայց. Եկեղեցւոյ սրահին մէջ: Նշենք որ, այդ օրերուն «Պայքար»ի խմբագիրն էր Տոթթ. Նուպար Պերպերեան, իսկ «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփէթթէթըր» շաբաթաթերթի խմբագիրը՝ Պոպ Վահան: Այս ամբիւն օրհնութեան եւ շնորհաւորական գիրեր եկան բարձրաստիճան հայ եկեղեցականներէ եւ ամերիկացի քաղաքական դէմքերէ: Յիշենք նաեւ որ «Պայքար» սկսած է հրատարակուիլ «Ձայն Զայրենեաց» անունով նախ՝ Նիւ Եորք, ապա՝ Ուստըր ու ի վերջոյ՝ Պոստոն:

Շէնքի կառուցման համար նիւթական արշաւը գլխաւորած է Զարլի Սիւլահեան եւ զայն յաջողութեամբ պսակած է: Իր պարտականութիւնը լրացնելէ ետք, դարձեալ ատենապետ ընտրուած է ՌԱԿ Շրջանային Վարչութեան, հակառակ առողջական աննպաստ վիճակին: Ուշագրաւ են Պատգամաւորական Ժողովին մէջ իր արտասանած հետեւեալ խօսքերը, որոնք իր նկարագրին ցայտուն գիծերը ի յայտ կը բերեն. «Եթէ յաւիտեան պիտի հեռանամ ընկերներէս, կը նախընտրեմ որ այդ հեռացումը ըլլայ պատնէշի վրայ»:

Տասնեակ անգամներ ներկայ գտնուեցաւ Ամերիկայի եւ Գանատայի Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովներուն, ինչպէս նաեւ՝ Լիբանանի մէջ գումարուած ԺԳ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, Զոկտեմբեր 22 եւ 25,

1969ին, եւ միշտ ալ վառ պահելով կուսակցականի անմար հուրը, որով ապրեցաւ ու բոցավառեց կեանք մը ամբողջ:

Եղած է հիմնադիրներէն ՌԱԿի Զայ Իրաւանց Շարժումին (Զայ Իրաւանց Խորհուրդ) եւ Ամերիկայի քաղաքական դաշտէն ներս հետապնդողներէն հայոց իրաւունքներուն եւ Զայկական Ցեղասպանութեան ճանաչման:

Ռ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՉԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

1946-1948 թուականներու ԶԲԸՄի կազմակերպած մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութեան արշաւին Զարլի Սիւլահեանն էր որ Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութեան որպէս ատենապետ կրցաւ հանգանակել մեծագոյն գումարը՝ 28,000 տոլար:

Իր կապը երբեք չխզեց Բարեգործականին հետ. աւելի ուշ, իր դուստրը՝ ճոյսը, հարս տուաւ Պէյրութէն ժամանած, ԶԲԸՄի գեղարուեստական յայտագիրներու տնօրէն եւ Միութեան հինգ պարախումբներուն պարուսոյց Սարգիս Փասքալեանին:

ԱՄԵՐԻԿԱԲՆԱԿ ԱՅՆԹԱՊՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆԱՊԵՏ

Այս միութիւնը մնաց իր մնայուն հոգատարութեան տակ: 1932ին, Դուրեան Սրբազանի սպանութեան հետեւանքով Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութիւնը երկուքի բաժնուած էր: Դարձեալ ինքն էր որ աշխատանք տարաւ միացնելու միութիւնը: Միութեան նպատակը վեհ էր, հետեւաբար, պէտք չէր խանգարուէր հատուածական ու յարանուանական նկատումներով:

Կ. Սիւլահեան տարբեր հայրենակցական միութիւններու կողմէ հրաւեր կը ստանար եւ իր փորձառութիւնէն անոնք կ'օգտուէին: Ան նոյնիսկ կը մասնակցէր անոնց ժողովներուն՝ յօգուտ ծրագրուած ձեռնարակներու:

*Ձախեն աջ՝ Էտնա Պողոսեան,
Կարապետ Սիւլահեան, Կառավարիչ
Ֆրանսիս Ուիլիզմզ Սարժընթ,
Վարդգէս Համազասպեան, Մանուկ
Եանկ եւ Երուանդ Ազատեան:*

Այնթապցիներու միութիւնը լաւագոյն դաշտը նկատելով, կ'ուզէր օգտակար ըլլալ Խորհրդային Հայաստանի: Տուրտ Պատերազմին այդ միութեան գործունէութիւնը ընդհանրապէս հեռու մնալով պետական քննական աչքերէ, ան պիտի կարենար լաւագոյնս ծառայել հայրենիքին, օգտակար ըլլալով մա՛նաւանդ անոր տնտեսական վերելքին: Այնթապցի հայրենակիցներուն ալ սրտին խօսող ձեռնարկներով հայրենի Նոր Այնթապ աւանին օգնելու հեռանկարը կրնար ունենալ քաջողականութիւն:

Իր բարեկամութիւնը, միւս կողմէ, հայրենի պետական այրերուն հետ, ինչպէս՝ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի Նախագահ Վարդգէս Համազասպեան, Մ. Զարուբեան եւ ուրիշներ, դիւրացուցած պիտի ըլլային այդ աշխատանքները:

Նոր Այնթապի ժանեակային գործարանի շէնքը, որու մեքենայական սարքաւորումին գնման մօտ 300 հազար տոլարը այնթապցիները ապահոված էին կարծ ժամանակի մէջ, եղաւ Կարապետ Սիւլահեանի ջանքերուն շնորհիւ: Այս ծրագիրը իրեն համար կը խորհրդանշէր հայոց հայրենիքին յարողիւնը իր իսկ նուիրական հողերուն վրայ: Այդ յաւերժացումն էր իր հայրենական Այնթապին եւ արդիւնքը իր հայրենակիցներուն հերոսական ու

յաղթաւարտ գոյամարտին՝ Ապրիլ 1, 1920էն մինչեւ Փետրուար 8, 1921 շրջանին:

Հիւսուածեղէնի այս գործարանի հանգանակութեան համար ան զօրակոչի ենթարկեց ծանօթ այնթապցիները, նուիրուելու այս ծրագրին: Տիրան Արք. Ներսոյեան յանձնառու եղաւ Հարաւային Ամերիկայի հանգանակութեան արշաւին համար, իսկ ինք՝ Գալիֆորնիոյ ու արտասահմանեան մէկէ աւելի երկիրներու:

Նոր Այնթապ աւանի մէջ հիւսուածեղէնի գործարան մը հաստատելու գաղափարը ծնունդ առած էր Ամերիկաքնակ Այնթապցիներու Միութեան 47րդ Պատգամաւորական Ժողովին մէջ եւ միաձայնութեամբ որդեգրուած էր: Նորընտիր վարչութեան վրայ պարտականութիւն դրուեցաւ փութով ընդառաջել ձեռնարկի իրագործման աշխատանքներուն:

Կարապետ Սիւլահեան Նախագահ ընտրուեցաւ տոյն վարչութեան եւ հակառակ իր առողջական վիճակին, իսկալ ձեռնարկին ղեկավարութիւնը յանձն առաւ: Յաջողութեամբ պսակուեցաւ ձեռնարկը եւ գործարանին պաշտօնական բացումը կատարուեցաւ Սեպտեմբեր 21, 1975ին:

Զառուրդ միլիոն տոլարի հանգանակութեան արշաւը սկսաւ հրապարակուած 1971 Դեկտեմբերի կոչով, Ներփակելով Վազգէն Ա. Ամենայն

*Պէյրուսի Թէքէան Կեդրոնի
բացման հանդիսութեան: Առաջին
շարքին վրայ են ընկերներ
Կարապետ Սրապեան, Կարապետ
Սիլահեան, Գեորգ Ծ. Վրդ.
Կարպիսեան, Օննիկ Սարգիսեան:*

Հայոց Կաթողիկոսի Ապրիլ 1971 թուակիր կոնդակը, որուն մէջ Վեհափառը իր օրհնութեամբ խրախուսած էր Կեդրոնական Վարչութիւնը այս ձեռնարկին համար: Ուշագրաւ է Վեհափառ Հօր կոնդակին հետեւեալ նախադասութիւնը. «Յարգանք եւ օրհնութիւն Այնթապի հերոսամարտին եւ անոր նահատակ զաւակներուն: Հայրենիք ստեղծել հերոսութիւն է. հայրենիք շէնցնել առաքինութիւն է»:

Այս ձեռնարկին յաջողութեամբ պսակումէն ետք, կաթողիկոսը ընկեր Կ. Սիլահեանին շնորհեց յատուկ կոնդակ Հոկտեմբեր 6, 1975 թուակիր, միջնորդութեամբ՝ Ամերիկայի օրուան առաջնորդ Թորգոմ Արք. Մանուկեանի Սեպտեմբեր 20 նամակ-խնդրանքին: Դժբախտաբար ան չէր կրնար Սեպտեմբերի բացման արարողութեան ներկայ գտնուիլ իր առողջական ծանր վիճակին պատճառով: Կ'ուզէր տեսնել իր ձեռնասունը, գէթ իր աչքերը չփակած: Ան ձգտած էր աշխարհով մէկ տարածուած 40 հազար այնթապցիները կապել հայրենիքին՝ հորհրդային Հայաստանին:

Այդ օրերուն ան կը գրէր այնթապցի իր բարեկամին՝ Եղիա Յ. Տօլպագեանին. «Մենք ջերմօրէն կը հաւատանք, որ մեր ժողովուրդի յոյսն ու ապագան կապուած է փառապանծ հայրենիքին: Այնտեղ է, հայրենիքի մէջ՝ մեր վերջին յենակետը, վերջին կայանը: Մեր գործունեութեան մէջ առաջնակարգ

տեղ կը գրաւէ ծառայելը մեր հայրենիքի բարգաւաճմանն ու հզօրացման այն բոլոր մարզերու մէջ, որտեղ ի վիճակի ենք օգտակար ըլլալ»:

Հպարտ էր իր այնթապցիութեամբ: Այնթապը անցեալ դարուն մեր ժողովուրդին նուիրած է հոգեւոր թէ ազգային ծառայութեան դաշտին ծառայող մեծ անուններ՝ Բաբգէն Կիւլեսերեան կաթողիկոս, Տիրան Ներսոյեան, Բաբգէն Ապատեան, Բաբգէն Վարժապետեան, Նորայր Պողարեան սրբազան հայրերը, վերապատուելիներ Տիգրան Խրլորեան, Եղիա Քասունի, մտաւորականներ Գրիգոր Պողարեան, Գեորգ Պապոյեան, Ա. Նազար, Գրիգոր Սարաֆեան, Լեւոն Չէնեան, Երուանդ Պապայեան, զինուորական Չօր. Արամ Գարամանուկեան, վաճառականներ Գալուստ աղա Նազարեան, Նիկողոս աղա Նազարեթեան, Լեւոն Նազարեան, Երուանդ Տեմիրճեան, Յարութիւնեան եղբայրներ...:

ԻՐ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅԼ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

Զարոյի Սիլահեան մաս կը կազմէր Ազատ Որմնադիրներու Եղբայրակցութեան (Մասունական կազմակերպութեան) ու հասած էր թիւ 32 աստիճանի, որմէ ետք յաջողեցաւ ըլլալ նաեւ՝ «Շրայնըր»:

Նախ քան Թէքէան Մշակութային Միութեան

Ապրիլ 24ի սգատօսին առիթով, այնթապցի Նահատակ հայրենակիցներու յիշատակին ծաղկեպսակ կը զետեղէ Երեւանի Ծիծեռնակաբերդի Յուշարձանին առաջ:

կազմութիւնը, Միացեալ Նահանգներու Պոստոն, Նիւ Եորք եւ Ֆրեզնո քաղաքներու մէջ կը գործէին Պէյրութի Վահան Թէքէեան Վարժարանի Օժանդակ մարմիններ, որոնք Նիւթապէս օգտակար կ'ըլլային մեր դպրոցին: Այդ Նուիրահաւաքի աշխատանքներուն եւ Պէյրութէն հանգանակութեան համար յաճախակի այցելութիւններուն կ'ըլլար ղեկավար մեր ընկերներուն հետ, սատար հանդիսանալով կրթական այդ ծրագրին:

Ամերիկայի մէջ Նոր Եր կազմուած Թէքէեան Մշակութային Միութիւնը եւ արդէն ան իր մասնաճիւղերը սկսած էր տարածել Միացեալ Նահանգներու եւ Գանատայի տարածքին: Անցաւ հանգանակութեան արշաւի մը գլուխը, Մոնթրէալի մէջ ապահովելու համար ԹՄՄ շէնքի մը գնումը, գործածուելու համար որպէս երիտասարդական հաւաքավայր: Այդ յանձնախումբին մէջ մեծ եղաւ դերը ընկեր Կ. Սիւլահեանին՝ Պոստոնի շրջանէն Նուիրատուութիւններ ապահովելով:

Եղաւ հիմնադիր անդամ Զամազային Զայագիտական Միութեան (NAASR), որուն տնօրէնին՝ Մանուկ Եանկին հետ լոյծօրէն ծրագրեց Ամերիկայի մէջ հայագիտական ուսուցման ու տարածման, ինչպէս նաեւ՝ հրատարակչական աշխատանքի զարգացման աշխատանքները:

Կարապետ Զ. Սիւլահեան զբաղումով ճարտա-

րարուեստական խորհրդատու էր:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ամուսնացած էր Էօժէնի Պուչաքճեանին հետ, Դեկտեմբեր 18, 1938ին, Նիւ Եորքի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ մէջ եւ բախտաւորուած միակ դուստրով՝ Ճոյս: Նիւ Եորքի մէջ Ճոյս պաշտօնավարած է Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան մէջ: Մասնակցութիւն բերած է մասնաւորաբար առաջնորդարանի շրջանակներէ ներս, ինչպէս նաեւ՝ շրջան մը մնացած է Երուսաղէմի Պատրիարքարանը, վերակազմակերպելու գրասենեակային աշխատանքները:

Քրոջը՝ Մարիին դուստրը՝ Արտեմիս, կողակիցն է ազգային մեծ բարերար Նազար Նազարեանի: Տիկին Արտեմիս Նազարեան եւս իր լայն մասնակցութիւնը կը բերէ ԶԲԸՄի մշակութային ու բարեսիրական աշխատանքներուն եւ մնայուն քաջալերողն է «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփէթթէյթըր» շաբաթաթերթին: Իսկ Սիւլահեանի զարմիկը՝ Ճոն, տարիներով մաս կազմած է Գոլումպիա Զամալսարանի հայագիտական բաժանմունքի հոգաբարձուներու մարմնին: Եղբայրը՝ վթերան կուսակցական Գեորգ Զ. Սիւլահեան, մնաց հաւատացողը իր եղբօր տարած ազգային աշխատանքին ու որպէս յաջող հաշուապահ վերահսկեց «Պայթար»

Հաստատության տնտեսական հաշիւները:

Իր մահէն քանի մը ամիս ետք հասայ Պոստոն եւ կարճ ժամանակ ետք յաճախակի այցելութիւններ կու տայի Գեորգ Սիւլահեանին, որ անդադրում կը պատմէր իր եղբօր՝ Կարապետին տարած աշխատանքին մասին: Նիւ Եորք հաստատուելով մնացիւք մնայուն բարեկամներ ճոյսին եւ Արտեմիսին հետ:

ՄԱՅ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՈԳԵԿՈՉՈՒՄ

Համակ կեանք, ամբողջ շարժում եւ մահուընէ քնաւ չվախցող Կարապետ Հ. Սիւլահեան կը մահանայ Փետրուար 18, 1976, Չորեքշաբթի օր, Գեմպրիճի Մաունթ Օպըրն հիւանդանոցին մէջ, ուր փոխադրուած էր տասնեակ մը օրեր առաջ: Յուղարկաւորութեան արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ Փետրուար 20, Ուրբաթ օր, Ուոթըրթաունի Ս. Յակոբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ:

Նախաձեռնութեամբ Ամերիկաքնակ Այնթապցիներու Միութեան եւ մասնակցութեամբ՝ ՌԱԿ Ամերիկայի եւ Գանատայի Շրջանային Վարչութեան ու Ս. Յակոբ Եկեղեցւոյ, տեղի կ'ունենայ մահուան քառասունքին առթիւ յիշատակի ոգեկոչում, Ապրիլ 4, 1976ին, Շերաթոն Գոմենտըր պանդոկին մէջ: Այս առթիւ խօսք կ'առնեն Ամերիկայի Հայոց Նախկին առաջնորդ եւ ընտրեալ պատրիարք Երուսաղէմի Տիրան Արք. Ներսիսեան եւ ՌԱԿ Ամերիկայի պաշտօնաթերթ «Պայքար» օրաթերթի խմբագրապետ ընկեր Տոքթ. Նուպար Պերպերեան: Այս առիթով ներկայ կը գտնուին ՌԱԿ Շրջանային Վարչութեան ատենապետ ընկեր Աւետիս Ալապիլիկեան ու ատենադպիր Բաբգէն Մկրեան:

Հաւատաւոր ընկերոջ ու ազգային կեանքի ազդեցիկ դէմքին ի յիշատակ, կը հաստատուի Կարապետ Հ. Սիւլահեան Կրթաթոշակի Հիմնադրամ մը:

Ձախէն՝ Կարապետ Սիւլահեան, քոջ որդին՝ Ճօ Թօփճեան եւ եղբայրը՝ ընկեր Գեորգ Սիւլահեան:

Ինչպէս մեր հին ընկերները կը վկայեն, Կարապետ Սիւլահեանի իբրեւ ժողովական խօսքերը կշիռ ունեցած են: Իր արտայայտութիւնները եղած են հմայիչ, շինիչ եւ համոզիչ: Շատ անգամներ հանդիսավար եղած է, իր ճառախօսութիւններն ալ միշտ եղած են իմաստայից, առակներով ու զուարճութիւններով համեմուած: Հաւանաբար այս ձիրքն ալ ժառանգած ըլլայ հօրմէն: Բովանդակ կեանքը եղաւ ծառայութիւն եւ նուիրում իր պատկանած ազգին, հայրենիքին ու կուսակցութեան:

ՍՈՒՐԷՆ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ

Կիւրին, 1866 – Նիւ Եորք, Դեկտեմբեր 22, 1957

Ղազարոս Կալոգեան ծնած է Կիւրին, 1866ին: Յեղափոխական անունով՝ Սուրեն Սուրենեան, երիտասարդ տարիքին եկած է Կ. Պոլիս ու ապա անցած՝ Ամերիկա: Կանուխէն արդէն անդամագրուողներէն է եղած Հնչակեան Կուսակցութեան:

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՊԱՊ ԱԼԻԻ ՑՈՅՑԸ

Կազմակերպիչներէն է Կ. Պոլսոյ Պապ Ալիի ցոյցին (տեղի պիտի ունենար Սեպտեմբեր 18, 1895ին): Սուրենեան մաս կը կազմէր Կուսակցութեան Վարիչ Մարմինին, որուն միւս անդամներն էին Լեւոն Մկրտիչեան, փաստաբան Գուրգէն Էֆէնտի, Վահէ Արզուեան եւ Ա. Օհանջանեան: Ցոյցի յայտարարութիւնները՝ հայերէն, թրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով, կը ցրուին քանի մը օր առաջ Նոյնիսկ դիւանագիտական շրջանակներուն: Կը պատրաստուի բողոք-պահանջագիր մը, որ պիտի տրուէր Բ. Դուռ եւ ներկայացուէր Սուլթանին: Ոստիկանութիւնը կ'որոշէ Պապ Ալիի շրջակայ բոլոր փողոցները զինուորներով շրջապատել: Այդ պարագան նկատի ունենալով՝ հնչակեանները ռազմավարութեամբ մը ցոյցին օրը կը փոխեն յաջորդ օրուան, որով փոխանակ Կիրակիի, Երկուշաբթի օր, 4000ի հասնող բազմութիւն մը կը խռնուի Գում Գաբու: Ցուցարարներուն մեծամասնութիւնը կը բաղկանար մշեցի, վանեցի եւ բաղէշցի պանդուխտներէ: ասոնց կը միանային նաեւ պոլսեցիներ, բայց գլխաւորաբար կիներ եւ աղջիկներ: Կը ծագի կռիւ ոստիկանութեան եւ հայերու միջեւ եւ այդ կը սաստկանայ երբ Անտոն Ռշտունիի գլխաւորութեամբ 600 հայ մարտիկներ կը հասնին: Ցուցարարները այնուհետեւ կը խռնուին հայկական եկեղեցիներու մէջ: Կառավարութեան խնդրանքին ընդառաջելով, Նորատունկեան Էֆէնտի, Տոթթ. Նազարեթ Տաղաւարեան եւ Զէլէեան Խան կը շրջին եկեղեցիները եւ կը հաղորդեն կառավարութեան երաշխաւո-

րութեան մասին, թէ՛ բարեկարգումներու եւ թէ՛ իրենց ապահովութեան վերաբերմամբ: Ժողովուրդը կը քաշուի եկեղեցիներէն եւ այս խաղաղ նպատակով սկսած, բայց արիւնով վերջացած ցոյցը վերջ կը գտնէ: Այս ցոյցը բաւականին սուղ պիտի արժէր հայութեան:

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ

Հնչակեան պառակտումը ամբողջութեամբ կը ցնցէ Կուսակցութեան մեքենան ու տարտղնել կը սկսի այնքան հաւատքով միացած շարքերը:

Հիմնադիրներէն արեւելահայ գործիչներ յառաջ կը քշին սոցիալիզմի գաղափարախօսութեան կիրարկումը Հնչակեան Կուսակցութենէն ներս, սակայն արեւմտահայ գործիչներ ու Երկրի

յեղափոխականները առաջնահերթ կը նկատէին նա՛խ ազատագրումը Հայաստանին ու ապա միայն տնօրինումը երկրի վարչաձեւին: Հնչակեան ընկերներու օրինական թելադրութիւններն ու դիտողութիւնները որեւէ ազդեցութիւն չեն ունենար Նազարբեկի եւ Մարոյի վրայ: Նազարբեկ կը մերժէ ընդհանուր ժողով իսկ գումարել եւ այսպիսով կը խուսափի հաշիւ ներկայացնելէ: Կռիւն ու պառակտումը կը սկսին Նազարբեկի եւ Հնչակեան ազգայնականներուն միջեւ, որոնք միացեալ ճակատով կը բողոքեն Նազարբեկի այս կամայականութեան դէմ, եւ կը յաջողին գումարել ընդհանուր ժողով Լոնտոնի մէջ, առանց Նազարբեկի:

Սոյն ընդհանուր ժողովը որոշում կը կայացնէ Նազարբեկը վտարել կազմակերպութենէն եւ կուսակցութեան համար կը գծէ Նոր ուղղութիւն եւ Նոր ծրագիր: Հիմնուելով անցեալի փորձառութեանց վրայ՝ ժողովականները կ'որոշեն անկէ վերջ չփորձել այլեւս մասնակի ու ապարդիւն ցոյցեր կատարել, յեղափոխական գործը վարել ամենայն զաղտնապահութեամբ եւ մարտական ուժի համար պատրաստուիլ հեռատեսութեամբ ու խոհունակութեամբ: Աւելորդ ու վնասակար կը նկատէ ընկերվարականութեան քարոզչութիւնը՝ Տաճկահայ ազատագրական դատին հետ, եւ ի սպառ կը վանէ ընկերային այդ վարդապետութիւնը Հնչակեան ծրագրէն:

Նոր Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ կ'ընտրուին Միհրան Սվազլը, Միհրան Տամատեան, Արփիար Արփիարեան, Լեւոն Մկրտիչեան եւ Սուրեն Սուրենեան:

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը կը սկսի հրատարակել «Հնչակ» թերթը, սակայն Նազարբեկ դատ կը բանայ Վարչութեան դէմ եւ կը յաջողի հաստատել թէ «Հնչակ»ը իր եւ իր կնոջ՝ Մարօ Նազարբեկեանի սեփականութիւնն է:

Ամերիկայի մէջ կարգ մը հնչակեաններ ապրած ըլլալով բանուորական դառն կեանքը, անկէ փրկուելու եւ ազատ ու մարդավայել կեանքի մը տիրանալու միակ միջոցը ընկերվարութիւնը սեպելով, կը յարին ընկերվարականութեան եւ ուժ կու տան Նազարբեկի կեդրոնին ու կը պաշտպա-

նեն զայն: Իսկ գերակշիռ ուժը կը մնայ արւամտահայ դատին հետամուտ՝ բողոքող կեդրոնին կողմը:

ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ ԴԱՅԵԱԿՆԵՐԵՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԻՆ

Ամերիկահայ Հնչակեան շրջանակը կ'որդեգրէ կուսակցութեան Նոր ուղղութիւնն ու Նոր ծրագիրը, եւ կը սկսի գործել Վերակազմեալ Հնչակեան անունին տակ: Հոս կ'ըլլայ մեծ դերը Սուրենեանին այդ սկզբնական դժուարին աշխատանքներուն մէջ: Յաճախակի այցելութիւններ կու տայ մասնաճիւղերու եւ հանրային կարծիք կազմելու հանապազօրեայ եւ հետեւողական աշխատանքին շնորհիւ Ամերիկայի մէջ Վերակազմեալներ կը դառնան կացութեան տէր եւ կը շահին ամերիկահայ ժողովուրդին համակրանքը իրենց հաւասարակշռուած ազգային թէ միջազգային քաղաքականութեամբ:

Միսօ-Շահենի եւ Զիթեանի սպանութիւններէն յետոյ, Վերակազմեալ Կուսակցութիւնը կը վերակազմակերպուի եւ իր ամենէն փայլուն շրջանը կը սկսի բոլորել. շարքերը կը խտանան մեծ զոհողութիւններու յանձնառութեամբ, իսկ ժողովուրդին գիտակից ու հայրենասէր դասակարգը իր անդամակցութիւնով ու գործնական համակրութիւնով կը զօրացնէ կուսակցութիւնը:

Վերակազմեալ բեմերու վրայ կը տեսնուին Սուրեն Պարթեւեան, Սուրեն Սուրենեան, Վահրամ Գրիգորեան, Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկեան, Մ. Ծերօն, Սարգիս Մալեմեզեան, Միքայէլ Յովհաննեսեան, Տոթթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան, Արշակ Մահտեսեան, Պետրոս Գաբրիէլեան (Պետօ) եւ ուրիշ առաջնորդներ:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԲԱԺԱՆՈՒՄ – ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ՝ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԹԵԻՒՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԵՆ

Այս անգամ 1906ին յառաջ կու գայ վերակազմեալներու բաժանումը: Ընդհանրապէս վերակազմեալ բոլոր գործիչները յեղափոխական գործը անկեղծօրէն կը փափաքէին յառաջ տանիլ հաստատ կռուանի մը վրայ: Կիլիկիան էր եղած անոնց յոյսը, անոնց իտեալը, որովհետեւ տասնամեակներ ամբողջ հայութիւնը երազած էր Կիլիկիոյ մէջ

տեսնել ցանկացած ազատության արշալոյսը: Ան էր, մանաւանդ որ կը ներկայացնէր ռազմական յարմարագոյն վայրը յաջող ապստամբութեան համար: Այս նպատակով իսկ՝ Եւրոպացի հայասեր զինուորական մը շրջած էր Կիլիկիա եւ հաստատած էր Նոյն տեսութիւնը: Վերակազմեալ առաջնորդները հոն էր որ սկսան գործունէութիւն ծաւալել, իսկ Ամերիկայի շրջանակը գերագոյն զոհողութիւններով կը կատարէր իր պարտականութիւնը մեծ գործին համար:

Եղաւ ատեն մը Նոյնիսկ, որ Վերակազմեալներու անկեղծութիւնն ու ուղղամտութիւնը հաւատք ներշնչած էր ժլատ հարուստներէն ոմանց, որոնք ընդ միշտ անտարբեր մնացած էին հայուն տառապանքին ու յեղափոխական գործունէութեան հանդէպ: Անոնք գնահատած էին վերակազմեալներու գաղտնապահութիւնը, խոհակալութիւնն ու գործնական ծրագիրը: Եւ ասոնցմէ մի քանին արծազանգ տուած էին Նահանգային Վարչութեան դիմումներուն եւ անոր միջոցաւ փոխատուութեան ձեւով օժանդակութիւնները բաժնի կուսակցութեան:

Խանդավառութիւնը կատարեալ էր ամբողջ շրջանակին մէջ, գործիչներ կը մեկնէին անծանօթ վայրեր, ուրիշ ընկերներ անտառներու մէջ ամայի վայր մը գաղտնի՝ պայթուցիկներու պատրաստութեամբ կը զբաղէին: Այսպէս, վերակազմեալներ եռանդով առաջ կը տանէին յեղափոխական գործը:

Կուսակցութեան այս տենդոտ աշխատութեանց թուականներուն՝ հեռագիրները յանկարծ ու անակնկալօրէն կը գուժեն Պոլսոյ մէջ ազգային ծանօթ հարուստներէն Աբիկ Ունճեանի սպանութիւնը, Ամերիկայէն մեկնած վերակազմեալ հնչակեանի մը կողմէ:

Կուսակցականներէն ոմանք այս մահափորձը կը նկատեն գերագոյն նպատակին համար առնուած քայլ մը եւ կը սպասեն նպաստաւոր արդիւնքի, թէպէտ այս ոճիրին առթիւ միւս կողմէ խլրտումն ու դժգոհութիւնը կը տարածուին շրջանակին մէջ:

Այս օրերուն էր որ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան կը լուծէ Նահանգային Վարչութիւնը: Անհամաձայնութիւնն ու վեճերը վարչութեան անդամներուն միջեւ կը սաստկանան: Մասնաճիւղեր կը սկսին պառակտման նշաններ ցոյց տալ: Այդուամենայնիւ, ընկերներ այնքան ալ տեղեակ չէին այս տխուր կացութեան տուն տուող պատճառներուն մանրամասնութիւններուն: Աւելի ուշ մասնաճիւղերը վերահասու կ'ըլլան ահաւոր այս իրողութեան դրդապատճառներուն:

Այսպէս, Վահէ Արզուեան դարմանուելու նպատակով կու գայ Ամերիկա ու իր հիւանդութեան համար՝ շռայլ նիւթական օժանդակութիւններ կ'ըլլան Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկեանի կողմէ, որ դարձած էր զանձապահը Նահանգային Վարչութեան: Արդէն կը սպասուէին անակնկալներ: Իսկապէս ալ ընկերներու հաւատքն ու վստահութիւնը խախտած էր այլեւս վարիչներու նկատմամբ: Թէ՛ Կեդրոնական Վարչութեան, թէ՛ Նահանգային Վարչութեան կազմերը ամբողջացնող ընկերներ, փոխանակ իրենց հեռատես ու սրտցաւ ընթացքով բաժանման վտանգը արգիլելու, ընդհակառակը, անհատական կիրքի, ատելութեան զգացումներու անձնատուր եղած՝ աւելի կը գրգռեն ընկերական շրջանակը ու կը մղեն զանոնք դէպի բաժանման գահավեժը:

1906 Յուլիս 7ին Ֆիչպուրկի մէջ գումարուած Պատգամաւորական ժողովը ութ օրուան երկար ու յոգնատանջ աշխատութենէ ետք՝ չի կրնար բաժանման առաջքը առնել, եւ ահա՛ երկրորդ անգամ ըլլալով Հնչակեան Կուսակցութիւնը պառակտման կ'ենթարկուէր եւ այսպէս ազգային ուժերը հայ դատին ճակատագրական վայրկեաններուն կը տկարանային: Այս կ'ըլլար կուսակցական պատմութեան սեւագոյն մէկ էջը:

Վերակազմեալներու Ազատական թելը կը սկսի իր աշխատանքներուն, ուր Սուրենեան, Տէր Մարկոսեան, Տոքթ. Ծովիկեան, Չաւէն Պայքար տարին կուսակցական իրենց առօրեայ աշխա-

տանքները, մինչեւ միութիւն:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՆԻՒ ԵՈՐՔ, ՈՒՐ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵ
ԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԲԵՐԵԼ

Հետագայ տարիներուն, Նիւ Եորքի մէջ, Սուրենեան կը մնայ ազգային ոգիի ամրոց եւ անցեալն ու ներկան շաղկապող ապահով օղակ մը: Քաջատեղեակ հին ու նոր դէպքերու ծալքերուն, խոհեմաբար ան կ'առաջնորդէ այնուհետեւ իր կուսակցական աշխատանքները՝ ստանձնելով զանազան պարտականութիւններ: Անտարակոյս, ան պիտի մնայ մեր կուսակցութեան տարեգրութեան բոլոր հանգրուաններուն մասնակից գործիչ՝ որպէս հնչակեան, ապա՝ վերակազմեալ հնչակեան, ազատական եւ վերջապէս ռամկավար ազատական:

Նիւ Եորքի ակումբէն ներս ան կը գործակցի Միիւրան Սվազըի, Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեանի, Ճիմ Չանգալեանի, Հայկ Խօճասարեանի, Բենիամին Նուրիկեանի, Տիգրան Սմսարեանի եւ միւս ընկերներուն: Ան երիցագոյն անդամն էր ակումբին:

Մահէն հազիւ մէկ երկու շաբաթ առաջ, իր

ներկայութեամբ պատուած էր «Պայքար»ի աշխատակիցներուն ի պատիւ սարքուած երեկոյթը, ուր ինք եւս կը ծափահարուի հանդիսականներուն կողմէ, որպէս անոր երկարամեայ աշխատակիցներէն մին: Անկէ ետք, իր փափաքով, ակումբի վարչութեան դիւանը կ'այցելէ Սուրենեանի տունը: Դեղերու ազդեցութեան տակ քանի մը խօսք փոխանակելէ ետք կը մեկնի անվերադարձ: Իր վերջին տեսութիւնն էր այդ գաղափարի իր վաղեմի ընկերներուն հետ: Իր մօտ եղած բոլոր արխիւային վաւերաթուղթերն ու նամակները եւ ձեռագիրներու սնտուկը ապահով կերպով կը յանձնէ կուսակցութեան դիւանին:

ՄԱՅԸ

Սուրենեանի թաղման արարողութիւնը կը կատարուի Նիւ Եորքի Ս. Խաչ եկեղեցիին մէջ, Դեկտեմբեր 26, 1957ին, ձմեռնային փոթորկալի օր մը, ձեռամբ Եղիշէ Վրդ. Սիմոնեանի, որ կը խօսի նաեւ տպաւորիչ դամբանական մը: ՌԱԿի Շրջանային Վարչութեան եւ «Պայքար»ի կողմէ ներկայ կը գտնուի Անդրանիկ Անդրեասեան:

ՄԻՋՐԱՆ ՍՎԱԶԼԻ

Իզմիր, 1860 - Նիւ Եորք, Յունիս 19, 1935

*«Գիտէ՛ք ինչ մեծ մխիթարութիւն մըն է ինծի
պէս անգաւակ մարդու մը համար ունենալ
այսպիսի միութիւն մը իբր զաւակ: Կեցցե՛
Միութիւնը»*
Մ. Սվազլը

Ո՛Վ Է ՄԻՋՐԱՆ ՍՎԱԶԼԵԱՆ

Ան ծնած է Իզմիր 1860ին եւ իր կրթութիւնը ստացած է անգլիական գոլէճին մէջ: Իր հայերէն լեզուի դասատուն եղած է Մատթէոս Մամուրեանը: 18 տարեկանին արդէն, անգլերէն լեզուի իր պաշարովը կը մտնէ անգլիական կառավարութեան ծառայութեան մէջ եւ իբր քարտուղար եւ ապա գանձապետ կ'աշխատի Կիպրոսի մէջ: Ըսենք որ 1878ի դաշնագրին համաձայն, Կիպրոս կը շարունակէր մնալ գրաւուած անգլիացիներու կողմէ:

Երիտասարդ Սվազլեան իր պատանի հասակէն արդէն խանդավառ հայրենասէր մըն էր, ապրելով հեռու Զայաստանէն, մանաւանդ երբ ազգային արժանապատուութիւնը ամէն բանէ աւելի բարձր կը գերադասուէր իր մօտ: Խօսելու աստուածատուր ու բնատուր ձիրք մը իր հետ տարաւ մինչեւ վերջ:

Կիպրոս իր բնակութեան տարիներուն կ'ուսումնասիրէ բնագանցագիտութիւն եւ իմաստասիրութիւն, այս նիւթերու մասին ընթերցումներ կատարելով օտար հեղինակներէ: Ֆրանսան կը շարունակէր մնալ հրապուրիչ միջավայրը նոր սերունդին համար: Այս անգամ կը խորանայ ֆրանսական իմաստասիրութեան մէջ եւ կը յարի Տեքարթի դպրոցին:

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ ԱՐԴԷՆ ԿԸ ՍԿՍԻ ԶԲԱՂԻԼ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱԴՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՓՐՈՓԱԿԱՆՏՈՎ

Փարիզի այդ օրերուն, փաստաբան Յովհաննէս Պրոսպէան իր ամբողջ հոգիով ու միջոցներով

նուիրուած էր Զայկական Զարցը ծանօթացնելու Եւրոպային: Կը քաջալերէր Եւրոպա հաստատուած ուսանողութիւնը շահագրգռուիլ մեր իրաւունքներով: Էքս-Ան-Փրովանսի մէջ իր ուսանողութեան օրերուն Սվազլեան արդէն հաղորդակցութեան մէջ մտած էր ժան Պրոսպէանի հետ, ինչպէս ինք կ'ըսէ. «Կայծ մը եղաւ ան եւ վառեց իմ հայրենասիրութիւնը»: Զայրենասէր փաստաբանը մղիչ ուժ մը ու խրախուսող բազուկ մըն էր անկասկած, ափ մը մեր համալսարանական այն տողոց համար, որոնք եկած էին ծանօթանալու Եւրոպական եւ միջազգային դասականներուն: Այս շրջանին ալ նշանաւոր հայասէր Էմիլիօ Գասթէլար Փարիզ կու

գայ եւ Պրուսալեան իրեն ի պատիւ հաւաք մը կը կազմակերպէ, եւ այդ վայրկեանէն արդէն սկիզբ կ'առնէ Եւրոպայի մէջ քաղաքական մեր գործունեութիւնը: Գասթելարի ճառը կը նկատուի առաջին հայկական փրոփականսը 1887ին:

Սվազլեան արդէն կը դառնայ Պրուսալեանի գործակիցը: Անոր հետ կ'երթայ Մարսիլիա կազմակերպելու համար գիտական կաճառներէն ներս դասախօսութիւններ: Փարիզի մէջ աշխարհագրական ընկերութեան առջեւ Սվազլեան կը բանախօսէ հայկական խնդրին մասին: Այս կ'ըլլայ իր առաջին հանրային ատենախօսութիւնը օտարներու համար: Արդէն կ'անդամակցի ընկերութեան որպէս թղթակից անդամ: Ու դեռ Պրուսալեանի միջոցով կը ծանօթանայ նշանաւոր Մարպոյի, որմէ խորհուրդ կը ստանայ չըլլալ «շարլաթան», այլ գործել ու նուիրուիլ անկեղծօրէն, գիտականօրէն:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԹԵՐԹԻ ԶՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Այս նուիրումը Լոնտոնի մէջ կը սկսի «Հայաստան» թերթի հրատարակութեամբ: Երբ Մանչեսթըրի հայերէն ինք ու Պրուսալեան կը ստանան հարկուր անգլիական ոսկի հայերու ի նպաստ խնջոյք մը սարքելու, անոնք այդ դրամը կը յատկացնեն «Հայաստան» թերթի հրատարակութեան: Ըսենք որ «Հայաստան»-էն առաջ, ինչպէս կ'ըսէ Սվազլեան, Եւրոպայի մէջ բացարձակ լռութիւն կը տիրէր հայկական խնդրին շուրջ, բայց երբ 1889ին «Հայաստան» լոյս կը տեսնէ եւ անոր առաջին թիւին մէջ կ'երեւին Լորտ Պրայսի, Էմիլ տը Լավլէի ողջոյնի նամակները, թերթին շուրջ հետզհետէ կը հաւաքուին Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մեծագոյն ազատականները՝ Ռօլէն Ժաքմէս, Լիւնչելլի, Ժիւլ Միմոն, Կլաւդսթըն, Մարթէնս եւ ուրիշներ:

Ու դեռ ճեյմս Պրայսի նախագահութեան տակ

Ճէյմզ Պրայս

Սվազլը կը կազմակերպէ միթինկներ Լոնտոնի մէջ, միեւնոյն ատեն աշխատակցելով բրիտանական «Տէյլի Նիւզ» ազդեցիկ թերթին:

«Հայաստան» թերթը արդէն սկսած էր տազնապեցնել Սուլթան Համիտը եւ Լոնտոնի թուրք դեսպանատան միջոցով թերթին դադարեցումը կը պահանջէր: Թերթը լոյս կը տեսնէր որպէս գրական հանդես: Սակայն ոստիկանութիւնը կը խուզարկէ Սվազլեանի տունը, զինք որպէս անիշխանական նկատելով:

Այս աղմուկը կը հասնի մամուլին եւ երեսփոխանական

շրջանակին, եւ այս առթիւ Լորտ Պրայս կը պաշտպանէ Սվազլեանը ոգի ի բռին: Ամէն ոք կը դատապարտէ Սալզպըրիի կառավարութիւնը: Այնուհետեւ, Միհրան Սվազլեան արդէն կը դառնայ հանրածանօթ անուն մը: Իրմէ կը սկսին պահանջել յօդուածներ եւ ճառեր հայկական դատին վերաբերող:

Սվազլեան կը սկսի գրել «Նիւ Ռիվիու»-ի մէջ եւ շնորհիւ բանախօսութիւններու եւ դիւանագիտական համակրութիւններու կը կազմուի «Անկլօ-Արմինիըն» ընկերակցութիւնը, որուն կ'անդամակցին Սըր Էտուարտ Կրէյ, Պրայս, Շուան եւ ուրիշներ: Նոյն օրերուն ալ անգլիացի տիկին Պըրտ Հայաստան այցելելով կը հրաւիրուի ատենախօսելու Խորհրդարանին մէջ: Սվազլեանին կը թելադրուի ներկայ ըլլալ, սակայն խօսք չառնել: Իսկ ճառախօսները հայկական խնդիրը լոկ տեղական հարց նկատելով գործուած խժոժութիւնները Սուլթանին չէին վերագրեր:

Սվազլեան չկարենալով ինքզինքը զսպել, ոտքի կ'ելլէ եւ կը շեշտէ Սուլթան Համիտի պատասխանատուութիւնը բնաջնջման քաղաքականութեան մէջ: Ծայր կու տայ մեծ վիճաբանութիւն մը սրահէն ներս:

ՔԱՂԱՔԱԳԵՏ ՍՎԱԶԼԵԱՆԸ

Այս դեպքն ետք, իր քաղաքական թե յեղափոխական գործունեության ծիրն ենթա, իբր դիւանագետ կ'ըլլայ շատ ճկուն, նուրբ ու խորամանկ, անշուշտ մեծապէս ազդուած շրջապատի բրիտանական դիւանագիտութենէն: Վստահաբար եթէ ունեցած ըլլայինք մեր պետականութիւնը՝ անժխտելիօրէն պիտի կարենար ան վարել դիւանագիտական լաւագոյն պաշտօնը: Ունէր իր խորամանկութիւնը ծածկելու իր յատուկ կերպը, ինչպէս կը վկայեն օրուան իր գաղափարի ընկերները:

Սակայն ան քինախնդիր չէ եղած երբեք: Եղած է ներող եւ սրտբաց անձ մը:

Անպայման նշելու ենք նաեւ անոր ներդրումը հայ եւ յոյն ժողովուրդներու բարեկամութեան մէջ: Այս կապը անշուշտ Հայ Դատի պաշտպանութեան նպաստեց:

Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Յունաստան ղրկուեցաւ, իր սիրած երկրին մէջ ազատութեան արշալոյսը ողջունելու յոյսով, սակայն հոն գտաւ քաղաքական մեծագոյն ծախողութեան յուսախաբութիւնը եւ տառապանքը: Այսուհանդերձ, Տիգրան Երկաթէն յետոյ ամենէն գիտակից ու հեղինակները եղաւ ան: Հելլէն կառավարութիւնը վարձատրեց զինք Ս. Փրկչի Ոսկի Խաչի պատուանշանով, հելլէն գրականութեան ու դատին համար մատուցած ծառայութեան համար: Հմուտ էր յունարէն լեզուին եւ այսպիսով ալ իր խօսքը ունէր կշիռ ու կը լսուէր գրական ու մտաւորական շրջանակներու մէջ:

Պատմութեան համար արձանագրելու ենք նաեւ, որ Միհրան Սվազլեան հայ հայրենասերներու եւ հրեայ հայրենասերներու միջեւ կապ հանդիսացող հայ գործիչներէն մէկը եղաւ, այն համոզումով որ հրեաները եւս, որպէս ճակատագրակից անհայրենիք թափառականներ, անկախութեան ձգտող պիպլիական որպէս ժողովուրդ, արժանի էին ունենալու բնականաբար իրենց հայրենիքը:

Սվազլեան մնաց հաւատարիմ պրպտող մը որպէս պատմութեան ուսանող եւ հետաքրքիր մը որպէս փիլիսոփայութեան եւ իմաստասիրութեան գիտութեանց մէջ:

ՄՈՒՏԵԸ ՄԵՐ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ

Ան 1889էն արդէն զինուորագրուած էր հնչակեան շարքերուն եւ վարած կուսակցութեան համար եռուն գործունեութիւն: Կիպրոս իր կեցութեան օրերուն, 1894-1895 թուականներուն, Կիլիկիա մեկնող յեղափոխականներ կ'անցնէին կղզիէն եւ կը վայելէին Սվազլի աջակցութիւնը: Ի դէպ ըսենք որ յեղափոխականներու համար ան ճանչցուած էր Սվազլ անունով առաւելաբար:

Դժբախտաբար, Կիլիկիոյ շրջանակէն ներս ոգեւորութեան այդ շարժումը եւ գործունեութիւնը ընդհատուեցաւ 1896ի Հնչակեան Պատգամաւորական Ժողովէն քիչ ետք:

Ինք եւս հակառակ էր Ս.Դ.Հ. Կուսակցութեան հիմնադիր Նազարբէկի եւ Մարոյի չարաշահութիւններուն եւ դարձած էր հիմնադիրներէն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան, որ աւելի ուշ վիրահատուելով եւ մասնատուելով դարձած էր Ազատական եւ որու Կեդրոնական Վարչութեան անդամն էր եղած Հրաչ Երուանդի եւ Լուսինի Գույումճեանի կողքին:

Հաւատացող մը միութեան՝ Պոլսոյ մէջ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ծնունդին դայեակներէն էր եղած Հոկտեմբեր 1, 1921ին: Հոն կը հանդիպինք իր ստորագրութեան Միութեան Աթին տակ, որպէս ներկայացուցիչ Ազատական Կուսակցութեան (Վերակազմեալ Հնչակեան) Կեդրոնական Վարչութեան՝ Հրաչ Երուանդի եւ Լուսինի Գույումճեանի կողքին: Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան կողմէ ստորագրած էին Աւետիս Թերզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան եւ Գրիգոր Պեօզիկեան:

1921ի Սեպտեմբեր 1ին սկսած միութեան երկարատեւ բանակցութիւններուն մէջ մեծ եղաւ դերը ընկեր Սվազլեանի: Իր ունեցած նուրբ դիւանագիտութեան շնորհիւ շատ օգտուեցաւ ժողովը: Մինչեւ զումարումը Ա. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին (Յունիս 2-23, 1922), կազմուեցաւ առժամեայ կեդրոն մը ատենապետութեամբ Վահան Թէքէեանի, փոխ ատենապետութեամբ Մ. Սվազլեանի, ատենադպրութեամբ ընկեր Հրաչ Երուանդի եւ մասնակցութեամբ Գաբրիէլ Փափագ-

եանի, Արտակ Դարբինեանի, Լուսինի Գոյումճեանի: Գծուեցաւ ՌԱԿ Ծրագիրն ու Կանոնագիրը եւ յանձնուեցաւ Անդրանիկ Պատգամաւորական Ժողովին: Դիւրին չէր սկզբնական շրջանին այս ամենը ներդաշնակել եւ ՌԱԿ ը ամուր կառոյցներու վրայ դնելը:

Միութենէն յետոյ, Ամերիկայի մէջ երկու կուսակցութեանց պաշտօնաթերթերը միացան «Ազգ-Պահակ» վերտառութեամբ: Վերջապէս, տարի մը ետք, ակումբներու բաղձանքին ընդառաջ երթալով, օրաթերթին անունը փոխուեցաւ «Պայքար»-ի, խմբագրութեամբ ընկեր Ա. Ն. Նազարի:

Միհրան Սվազլեանի մասնակցութիւնը չբաւարարուեցաւ միայն կուսակցական գործունեութեամբ: Զ. Երուանդ եւ Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան Սվազլի հետ տարածեցին յեղափոխական ոգին ամերիկահայ կեանքէն ներս:

Անդամակցեցաւ ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան այն տարիներուն, երբ կը մնար Յունաստան: Նիւ Եորքի մէջ իր ապրած տարիներուն եւս մաս կազմեց կուսակցական կեանքին: Կնոջ՝ Մարինն հետ բաժնեց ազգային ուրախ եւ տխուր օրերը: Կարդացած հայուհի մըն էր տիկին Մարին եւ կ'աշխատակցէր մեր մամուլին:

Պոստոնի մէջ ՌԱԿը կը նշէ իր յոբելեանը փառաշուք կերպով Մայիս 27, 1928ին:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Մ. Սվազլեան եղաւ ջատագովներէն ազգային միութեան, երբ ճակատագրական պահերուն կը հաւատար որ մեր գերագոյն շահերը հետապնդուելու էին համագաղութային ու համամիութենական աշխատանքներով: Մարտ 16, 1917ին, Ամերիկայի մէջ ծնունդ առաւ, Եգիպտոսի օրինակով, Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւնը, որուն գործադիր մարմին Նախագահութիւնը իրեն վստահուեցաւ:

Առաւելաբար հակաթուրք քարոզչութեամբ Ուաշինկթընի քաղաքական ու պետական շրջանակները մեր ազգային դատով հետաքրքրելու մտահոգութեամբ մէջտեղ եկած միութիւն մըն էր, որուն մաս կը կազմէին, բացի Վեր. Հնչակեան ու Հայ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցութիւն-

ներէն, Ս.Դ.Հ. Կուսակցութիւնը, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, ՀԲԸ Միութիւնը, Հայ Առաքելական եւ Աւետարանական Եկեղեցիները:

Այդ ժամանակաշրջանին Ազգային Միութիւնը կ'որդեգրէ հետեւեալ գլխաւոր նպատակները.

ա. Հայկական ազատագրութիւնը, կիլիկեան կամաւորական ձեռնարկ,

բ. Հայաստանի վերաշինութիւն եւ երկրի կարօտելոց անմիջական օգնութիւն,

գ. Դիւանագիտական ձեռնարկ եւ հայանդպաստ բրոքականտ:

Ըսենք որ ամերիկահայը տուաւ (Յունիս 9էն մինչեւ Նոյեմբեր 3, 1917) 1,172 կամաւոր: 17 խումբերով այս կամաւորները կազմեցին «Արեւելեան Լեգէոն»ը, որ Կիպրոսի մէջ մարզուելով տարաւ Արարայի ճակատամարտի յաղթանակը (Սեպտեմբեր 19, 1918):

Կազմութեան առթիւ, Եգիպտոսէն յատկապէս Ամերիկա կու գան հնչակեան գործիչ Ստեփան Սապահ-Գիւլեանը, դաշնակցական Արտաւազդ Հանըմեանն ու Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Միհրան Տամատեանը:

Կազմուելէն մինչեւ հինգ տարի ետք, արդէն Միութիւնը հանգանակած էր մօտ մէկ միլիոն տղար (երեւակայեցէք քսանական թուականներու մէկ միլիոն տղարը, որ այսօր աւելի քան 200 միլիոն տղարի համարժեքն է...): Ու նաեւ ըսել որ 70ականներուն սկսուած է հայոց լրափինկի աշխատանքը կարգ մը կազմակերպութիւններու կողմէ ... երբ արդէն 1917ին այդ աշխատանքը կը տանէին երկրէն եկած մեր նոր գաղթական հայերը:

Դժբախտաբար, շուտով Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը կը հրաժարէր Միութենէն: Կը մեջբերենք Արտակ Դարբինեանի «Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն» գիրքէն. «Իսկ Դաշնակցութեան հանգանակած գումարին քանակը եւ անոր ինչպէս գործածուիլը մինչեւ այժմ իրենց յայտնի է»:

Մինչ այդ, Ամերիկայի Ազգային Միութիւնը հինգ տարիներու ընթացքին, կ'ունենայ դիւանագիտական գործունեութիւն ի նպաստ Հայ Դատին, կը հրատարակէ 4-5 գիրք: Այս համընդհանուր աշխատանքին մէջ ընկեր Մ. Սվազլեանի վաս-

տակը մեծ կ'ըլլայ: Բրոքականտի ընդարձակման գործունեությունը մը կը ծաւալի: Նախագահ Ուիլսոնի կը ներկայացնէ երկու խնդրագիրներ, ուր կը ստորագրեն 15 նահանգապետեր, Եպիսկոպոսական Եկեղեցիէն 25 եպիսկոպոսներ, 15,000 անտարանական թէ կաթողիկէ եկեղեցականներ ու համալսարանի 200 նախագահներ:

Միհրան Սվազլեան կը դառնայ Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը Ուաշինկթընի կառավարութեան մօտ: Հայերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն ու յունարէն ճառերով ու յօդուածներով հայոց իրաւունքները ներկայացուց օտար միջազգային հանրային կարծիքին: Արշակ Զօպանեան, որ իր կարգին նոյն աշխատանքը տարած է անելի քան կէս դար ամբողջ Ֆրանսայի տարածքին, կը գրէ իր ընկերոջ մասին. «Սվազլեան Ազգային Դատը եւ ժամանակակից հանրային կեանքը ճարտարօրէն պարզող ու մեկնաբանող բեմբասացն ու հրապարակագիրը եղաւ»:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՐԱՐԿԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կը մահանայ Նիւ Եորքի մէջ 1935, Յունիս 19ին: Յուդարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Յունիս 23ին: Այս մեծ ոստանի 30րդ փողոցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին լեցուած էր հազարէ անելի ազգայիններով ու գաղափարի ընկերներով:

Ողբացեալ Վահան Մալխասեանի նկարագրականէն կ'արձանագրեմ հետեւեալ տողերը. «Եկեղեցւոյ բեմին առջեւ դրուած դագաղին մէջ կը հանգչէր ՌԱԿ վեթերան ընկեր եւ ազգային վաստակաւոր մեծ հայուն խոնջած մարմինը՝ զարդարուած ընկեր Սվազլի ստացած շքանշաններով ու ՌԱԿ Նիւ Եորքի Մայր Ակումբի, Նիւ Եորքի փաստաբաններու կողմէ դրկուած շքեղ ծաղկեպսակներով: Կը նախագահէր Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդական Տեղապահ Մամբրէ Ծ. Վրդ. Գալֆայեան:

Տեղապահ հայր սուրբը իր դամբանական խօսքին մէջ կ'ըսէր. «Սվազլեանի մահով ամերիկահայ գաղութը կը կորսնցնէր հայրենասէր մը եւ ճշմարիտ առաջնորդ մը, ինչպէս կորսնցուցած է

ինք նահատակ Դուրեան Սրբազանը»: Դամբանականներ կը խօսին նաեւ «Նեշընըլ Դերըլտ» յոյն օրաթերթի խմբագիր Նիքոլոս Վալուտի (անգլերէնով) եւ Նիւ-Եորքաբնակ յոյներու կողմէ Սոլոմիտե (յունարէնով):

Խօսք կ'առնեն՝ հանգուցեալին վաղեմի ընկերը Ս. Սուրենեան, ընկեր Տիգրան Սմարեան Նիւ Եորքի ակումբէն, ընկեր Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան ՌԱԿ Շրջանային Վարչութենէն եւ ընկեր Հայկ Խօճասարեան կ'ըսէ. «Ան Չերազի, Չաւարեանի, Պոյաճեանի յեղափոխական սերունդին արժանաւոր ներկայացուցիչներէն էր: Անիկա հայրենասիրութեան տիպար արտայայտիչն եղաւ»: Տասնութ ընկերներ ուսամբարձ կրեցին դագաղը եկեղեցիէն դուրս: Սիտըր Կրով գերեզմանատան մէջ հրաժեշտի խօսքը տուաւ ընկեր Տիրատուր Տիքիճեան:

ԻՐ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹԻՒՆԸ

Յաճախ կը կրկնէր ըսելով. «Եթէ Աստուած գոյութիւն չունենար, պէտք է զայն ստեղծել կ'ըսէր յաճախ 18րդ դարու Նշանաւոր փիլիսոփայ մը. ու ես կ'ըսեմ -Եթէ Ռուսիան գոյութիւն չունենար, պէտք էր զայն ստեղծել, քանզի զայս կը պահանջէր հայութեան գերագոյն շահը, լինելու կամ չլինելու հարցը»:

Ապրած էր յուսախաբութիւնը Եւրոպայի, մա՞նաւանդ բրիտանական դիւանագիտութեան, որ երբեք օգտակար չեղաւ Արեւելքի հնազոյն քրիստոնէայ մեր ժողովուրդին, ընդհակառակն՝ միայն անոր քաղաքականութեան վնասներն են որ մինչեւ այսօր կը կրենք:

Կը գրէ ան յօդուածով մը. «Իսրայէլ Օրիէն մինչեւ Գրիգոր Արծրունի նշանաբանը եղած է Ռուսիոյ կապել հայութեան բախտը»:

Զաղաքական խուլ հաշիւներէ առաջնորդուելով, իթթիհատականներու հետ տեղի ունեցող սիրաբանութիւնը հրապարակով ընկեր Սվազլին քննադատած է գրելով. «Թրքասիրութիւնը տեսակ մը միջբրոպ է, փոխանցիկ հիւանդութիւն մը: Պէտք է վիրահատել»:

Կը հաւատար տարածաշրջանի Թուրքիոյ

դրացի երկիրներու քաղաքական համագործակցութեան. յոյն, պուլկար, ասորի, հայ, արաբ ժողովուրդներու ծրագրեալ ու միատեղ պայքարին:

«Յեղինակ մը ըսած է տեղ մը. ազատութեան եւ անկախութեան գինը, մշտնջենական աչալըջութենէն կախում ունի: Միացած կը յաղթենք, անմիաբան կը յաղթուինք»:

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ՄԻՅՐԱՆ ՍՎԱԶԼԸԻ ՄԱՍԻՆ

Իր մահուընէ ետք, 1944ին, Երուանդ Մեսիայեանի խմբագրութեամբ կը հրատարակուին 200 էջերէ բաղկացած հատորի մը մէջ հաւաքուած Սվազլըի հատընտիր գրութիւնները: Ան կը գրէր. *«Սվազլըի անհատական ամէնէն աչքառու յատկութիւնը անոր ազգային հայրենասիրութիւնն է»:*

Հրաչ Երուանդ. *«Ազատականութիւնը այսպէս ներդաշնակութիւն մ'էր Սվազլըի ռոմանթիկ եւ յեղափոխական խառնուածքին հետ, եւ զարմանալի չէ որ իր անհետացումով ստեղծուած ամայութիւնը կը զգանք»:*

Արմենակ Ն. Նազար. *«ՌԱԿի նախկին երկու հատուածներուն միութիւնն ի գլուխ ելաւ, ու ինքն եղաւ անոր ամէնէն ջերմագին ծափահարողներէն մէկը»:*

Վաթսունական թուականներուն մեր յեղափոխական ընկերոջ անունը անմահացնելու համար ՌԱԿ Սըմըրվիլի (Պոստոնի շրջան) ակումբը վերակոչուեցաւ Միհրան Սվազլը Ակումբ: Դժբախտաբար, հետզհետէ անհետացող Ամերիկայի 70 ակումբներու կողքին, Սըմըրվիլի մեր անցեալի եռուն ակումբը փակուեցաւ ու ՌԱԿի մեր կեանքէն սկսաւ յամրօրէն մոռացութեան մատնուիլ Սվազլըի անունը:

Հայկ Խօճասարեանի մէկ կտակն է որ կը փոխանցենք այսօր մեր եւ մեզ յաջորդող սերունդին. *«Տեղափոխել անոր եւ մեր միւս մեծերուն շիրիմը Հայաստան, որուն համար մարտնչեցան, ոմանք նահատակուեցան յանուն ազատութեան, յանուն ռամկավար եւ ազատական գաղափարախօսութեան»:*

ՊԵՏՐՈՍ ՏԵՓՈՅԵԱՆ

Խոյլու գիւղ (Խարբերդ), 1884 – Գաշիբե, Դեկտեմբեր 5, 1956

*Իր պայքարասիրութիւնը, հանդարտ ոյժի
յատկանշական արտայայտութեամբ, ընդգծեց իր
ստոյիկեան հոգին, որուն թողած յիշատակը
անմեռ պիտի մնայ զինք սիրողներուն ու
ճանչողներուն սրտին ու մտքին մէջ:
«Արեւ»*

Ծնած է Խարբերդի Խոյլու գիւղը, 1884ին, Վերապատուելի Յակոբ Տեփոյեանին յարկին տակ: Կը յաճախէ քաղաքի Եփրատ Գոլէճը մինչեւ շրջանաւարտ ըլլալը եւ 1905ին կը ստանձնէ Մալաթիոյ Ազգային Վարժարանի տեսչութիւնը: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք 1908ին, Կ. Պոլսոյ վրայով կը մեկնի Պոստոն, հետեւելու բժշկութեան: Նիւթական դժուարութիւնները կը կրծեն իր առօրեան եւ արգելք կը հանդիսանան անոր ուսումնական ծրագրին իրագործման եւ կը ստիպուի ուսումը կիսատ թողուլ:

Պոստոնի մէջ անդամակցած է Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան, որ պիտի ճանչցուէր իբրեւ Ազատական Կուսակցութիւն: Կը մտնէ առեւտուրի մէջ ու կը դառնայ կօշիկի գործարանատեր:

1915ին, Կովկասեան ռազմաճակատին իբր «առաջապահ» կամ «խուզարկու», Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեանին հետ կը մեկնի Թիֆլիս, ուր կ'ամուսնանայ նկարչուհի Վալա Սարգիսին (Խաչատուրեան) մօրաքրոջը՝ Սաթենիկ Մուրատեանին հետ (ծնեալ՝ 1886ին, Տրապիզոն): 1916ին կը բախտաւորուի աղջիկ զաւակով մը՝ Անահիտ (մահացած՝ 1942ին): Տեփոյեան առաջին իսկ վայրկեանէն յուսախաբուած էր տիրող մթնոլորտէն եւ խորհած՝ թելադրել որ կամաւորներու մեկնումը յետաձգուի, երբ հասած էին արդէն ճիմ Չանգալեանի գումարտակները: Տեփոյեան քաղաքական կողմը կը տեսներ գործին, ու այդ ուղղութեամբ ալ աշխատանքի լծուած էր: Ճակատումներու ժամանակ ծանրօրէն կը վիրաւորուի, բայց կը փրկուի մահէն: Կը դառնայ

խորհրդատու Զօր. Անդրանիկին: 1917-1918ին կը խմբագրէ վերակազմեալ հնչակեաններու «Հայկաշէն» պաշտօնաթերթը: Մնայուն եւ սերտ գործակցութիւն կը ցուցաբերէ «Մշակ»ականներու եւ անոր առաջնորդին՝ Առաքել Համբարձումեանի եւ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան այլ ծանօթ դէմքերուն հետ: Այդ պատեհութեամբ ալ զգացած է անհրաժեշտութիւնը միացեալ ուժերով գործելու քաղաքական միեւնոյն հայեացքը ունեցող բայց իրարմէ բաժանուած կուսակցութեանց համար, որոնք Վերակազմեալներն ու Արմենականներն էին: Այս վերջիններուն ներկայացուցիչները՝ Փրոֆ. Մինասեան եւ Շաւարշ Յովհանէս կը գտնուէին

Թիֆլիս: Եւ անոնց հետ սկսուած գործակցութիւնը, Հայաստանի վերաշինութեան ծրագրով, պիտի իրականանար յետոյ՝ Կ. Պոլսոյ մէջ, ի՛ր ալ ջանքերով եւ այս երկու կուսակցութեանց միութեամբ: Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումէն ետք, ան կ'ապրի անոր սահմաններուն մէջ իբր պարզ քաղաքացի իր անձնական աշխատանքով, ոչինչ ակնկալելով կառավարութենէն, մինչ շատ մը կամաւորներ կրցած էին ցկեանս բեռ ըլլալ կառավարութեան վրայ եւ կամ իրաւունք ունենալ կարծած էին իբր մաուզերիստ կողոպտելու խաղաղ քաղաքացիները: Չէ՞ որ իրենք արիւն թափած էին...:

Զինադադարէն ետք, 1919ին կու գայ Կ. Պոլիս եւ Բերայի եկեղեցիի շրջափակին մէջ իբրեւ Ազգային Խնամակալութեան ընդհանուր տնօրէն մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ եւ օգտակար կ'ըլլայ հայ որբերուն ու գաղթականներուն: Այս Խնամակալութեան բոլոր տնօրէններն ալ աւետարանական դաստիարակութիւն ստացած ըլլալով՝ խիստ լաւ յարաբերութիւններու մէջ էին ամերիկեան Նիւ Իսթ Բիլիֆ բարեսիրական կազմակերպութեան հետ:

Տեփոյեան երկու կարեւոր գործեր կը յաջողեցնէ. առաջին՝ կը համոզէ Բիլիֆը, որ Թուրքիոյ մէջ գտնուող ու հաւաքուած 3000 հայ որբերը փոխադրեն արտասահման, եւ երկրորդ՝ Զեմալական արշաւանքէն փախչելով՝ ծովեզերք թափող Փոքր Ասիոյ հայերը, գործակցութեամբ Կարապետ Վրդ. Պատուհասեանի, փոխադրել կու տայ Թրակիա: Իսկ ինք կը մեկնի Սելանիկ, ուրկէ պիտի անցնէր Եգիպտոս, 1922ին, Զեմալական շարժումին նախօրեակին: 1921ին, որպէս մասնակիցներէն Հայ Սահմանադրական Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութիւններու միութեան բանակցութիւններուն, կը դառնայ հիմնադիր անդամ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան:

Կ'անցնի Գահիրէ, ուր որպէս պաշտօնեայ կ'աշխատի հանրածանօթ Մաթոսեան Ծխախոտի Ընկերութեան մէջ, 1923-1938 տարիներուն: Իսկ 1938-39ին Փոլ Զիլիճեանին հետ, որպէս գործընկեր կ'աշխատի Նեոն ելեկտրական լոյսերու ընկե-

րութեան մէջ, որմէ անմիջապէս ետք, իր որդւոյն՝ Վահագնի հետ կը դառնայ սեփականատէր ելեկտրական արտադրողական գործարանի մը մինչեւ 1956 թուականը:

Տարեշրջան մը միայն՝ 1947-1948ին կը վարէ «Արեւ» օրաթերթին խմբագրութիւնը Յակոբ Արամեանի Հայաստան ներգաղթելու պատճառով, մինչեւ Փարիզէն Դոկտ. Նուպար Պերպերեանի խմբագրութեան պաշտօնին կոչուիլը:

Պետրոս Տեփոյեան եղած է անդամ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութեան (1926-1940), ինչպէս նաեւ Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան (1937-1947): Մասնակցած է Պատգամաւորական ժողովներուն: Եղած է ատենապետը Գալուստեան Ազգային Վարժարանի հոգաբարձութեան (1928-1932) եւ հիմնադիր անդամներէն, 1942ին, Հայ Ազգային Հիմնադրամին, որուն նախաձեռնութիւնը կը պարտինք Էօժէն Բաբազեանին: Ու դեռ ան անդամ էր Հայ Գիրքի Բարեկամներու Ընկերութեան եւ տարբեր այլ կազմակերպութիւններու:

Մասնակցած է 1938ին Գահիրէի մէջ Դաշնակցութեան իրաւասու շրջանակներուն հետ խորհրդապահական տեսակցութիւններուն, ներկայացնելով ՌԱԿը: Առաջադրուած խորհրդակցութիւնը սահմանուած էր հայ ժողովուրդի կենսական շահերու պաշտպանութեան հարցին՝ գալիք հաւանական միջազգային բարդութիւններու կամ մինչեւ իսկ բախումներուն ատեն...: Այսպէս, ժամանակի ընթացքին այդ խորհրդակցութիւններուն մասնակցած են, պարբերական ժամանակներու տեւողութեամբ, հետեւեալները՝ ռամկավար ազատականներ՝ Վահան Թէքեան, Շաւարշ Սեյժոնքեան, Էօժէն Բաբազեան, Միհրան Տամատեան, Պետրոս Տեփոյեան, իսկ դաշնակցականներէն՝ Ստեփան Եսայեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Գ. Լազեան, Երուանդ Խաթանասեան, Արշակ Չամալեան: Այդ կիսապաշտօնական հանդիպումները տեւեցին մօտ եօթ տարիներ:

Տեփոյեան, իբրեւ կուսակցական, չունէր յեղափոխականի յախումն եւ կրթոտ խառնուածք: Հանդարտաբարոյ էր, լրջախոհ եւ զգուշաւոր

Նոյնիսկ վարուելակերպերուն մեջ: Վիճաբանութեան ատեն կը պահէր իր պաղարիւնութիւնը, երբեք չէր զայրանար: Եթէ Նոյնիսկ տարակարծիք ալ ըլլար, կը զգուշանար հրապարակային արտայայտութիւններէն: Խորհրդապահ էր վերջին ծայր ու շատ համեստ: Երբեք իր մասին չէր խօսէր. իր անցեալի գործունէութեան վրայ ուղղակի իրմէ տեղեկութիւն քաղելը դժուար էր: Նոյնիսկ կը զգուշանար իր կենսագրականը գրելու եւ յանձնելու կուսակցութեան արխիւներուն օգտագործման համար:

Տեփոյեան գրել սկսած է կանուխէն՝ 1901էն «Արեւելեան Մամուլ»ին մէջ իր եւ այլ գրչանուններով՝ Վ. Սեւակ, Վահրամ Նորիս, Զրազդան Արաքսեան (Ազատեան), Կարմիր Զողեցի եւ այլ ծածկանուններով: Աշխատակցած է նաեւ «Պահակ»ին, «Զովիտ»ին, «Արագած»ին, «Առաւօտ»ին, «Ժողովուրդի Ձայն»ին, «Արեւ»ին, «Զարթօնք»ին, ինչպէս նաեւ՝ «Պայքար» եւ «Կեանք ու Գիր» տարեգիրքերուն: Գրած է ուսումնասիրութիւններ Վահան Տերեանի, Դանիէլ Վարուժանի, Միսաք Մեծարենցի, Թլկատինցիի, Յովհաննէս Թումանեանի եւ այլոց մասին: Ունի թարգմանական գործեր, ինչպէս՝ Թուրքենիէվի «Յայրերը եւ Չաւակները» եւ Պուլկինին «Յարիւրապետին Աղջիկը»: Իրմէ անտիպ կը մնան «Ուխտաւաճառները» շարքէն Գարեգին Զիթեանին, Ճիմ Չանքալեանին, Վահան Թեքեանին ու Միքայէլ Նաթանեանին նուիրուած մենագրութիւններ եւ «Թլկատինցին եւ Իր Գործը» աշխատութիւնը: Շնորհիւ ՌԱԿԻ պատմաբան Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի խմբագրութեան, 1988ին Պէյրութէն լոյս տեսաւ «Նիւթեր Պատմութեան Զամար - Մեր Առաքելութեան Ճամբով» գիրքը, որ հրատարակեց Թեքեան Մշակութային Միութեան Մ. Նահանգներու եւ Գանատայի Կեդրոնական Վարչութիւնը: Նաեւ՝ Ատոմ Ասլանեանի կեանքն ու գործը ներկայացնող աշխատութիւնը:

Պետրոս Տեփոյեան կը մահանայ Գահիրէի մէջ Դեկտեմբեր 5, 1956ին: Դեկտեմբեր 6ին տեղի կ'ունենայ ազգային իր յուղարկաւորութիւնը: Արարողութեանց կը նախագահէ Եգիպտահայոց Առաջնորդ Մամբրէ Արք. Սիրունեան: Զրաժեշտի խօսք

կ'ընէ «Արեւ»ի խմբագիր Դոկտ. Նուպար Պերպերեան, Աղեքսանդրիոյ ՌԱԿ ակումբի ուղերձը կը կարդայ Պետրոս Փիանտարեան եւ վերջին խօսքը կ'ընէ Տեփոյեանի վաղեմի գաղափարական ընկերը՝ Սահակ Թիւրապեան: Իր արժանաւոր գաւակը՝ Վահագնը, եւ հարսը՝ Ալիսը, շարունակեցին իրենց հօր թողուցած ժառանգութիւնը, բերելով բոլորանուէր ազգային ծառայութիւն Գահիրէի մէջ, երկա՛ր տարիներ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ճանապարհով:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԵՏՐՈՍ ՏԵՓՈՅԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Յովհաննէս Պողոսեան. «Տեփոյեան, կարելի է ըսել, անձնական թշնամի չունէր: Յարգուած էր ամենքէն, իբրեւ անբասիր եւ ուղիղ մարդու տիպար մը: Իր կուսակցական եւ գրական կեանքին առընթեր, ունեցաւ ազգային գործունէութիւն մը երկարատեւ: Յիշատակելի մանաւանդ՝ իր հոգաբարձութեան շրջանը Գալուստեան վարժարանին մէջ»:

Արշակ Ալպոյաճեան. «Տեփոյեան, որքան որ բարեմիտ՝ մարդոց անկեղծութեան, շուտով տեսաւ թէ զինքը ո՛ր կ'առաջնորդէին յեղափոխութիւնը, բայց մանաւանդ ազգին միամտութիւնը շահագործող այդ մարդիկը եւ կռնակ դարձուց անոնց եւ մօտեցաւ անոնց որոնք իր հին իտեալները իրագործել կ'աշխատէին, կարելի ու որքան հնար էր խաղաղ միջոցներով»:

Խորեն Տետեան. «Տեփոյեան, Թէքէասէն անմիջապէս ետք, կու գար իբրեւ բժախնդիր եւ խստապահանջ գրող. ոչ իսկ ստորակետ մը պէտք է փոփոխութեան ենթարկել կը ձայներ ան խմբագրին, երբ գրութիւն մը կ'երկարէր անոր»:

Հայկ Ժամկոչեան. «Իր մտաւորական-գրական

վաստակին քով՝ ազգահաւաքման մարզին մէջ իր կատարած գործերը աւելի կը պայծառացնէն եւ կը լուսաւորեն իր դէմքը ու յարգանքի եւ հիացումի կը հրաւիրեն իր յիշատակին հանդէպ»:

ՃԱՇԱԿ ՄԸ ԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵՆԵՆ

Երազներ թողի, յոյսեր իմ ետեւ,
Երազն իր հիւսուած լոյսերէն դեղել,
Թախծոտ օրերուս այս սեւ ու մթին
Հոգիս մինակ է, անլոյս, անձկագին,
Երազներ թողի, յոյսեր իմ ետեւ...

Այս սրտաճմլիկ անտիպ քերթուածը «Արեւ»ի խմբագրութեան ան կը յանձնէ մահուընէ քիչ առաջ:

ՏՈՒԹ. ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

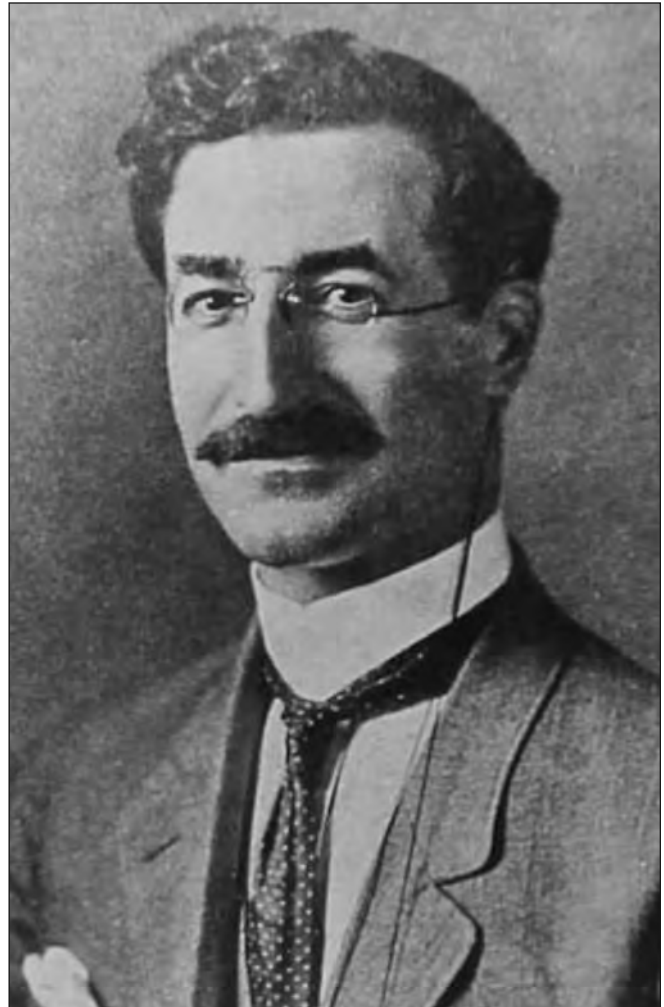
Խարբերդ, Նոյեմբեր 21, 1872 - Փրախտենա, Յունուար 9, 1960

*Ունէր ըմբոստ հոգի մը, եւ իր էութեան
ամբողջ ուժը տրամադրեց մարդկութեան եւ
ազգային կազմակերպութիւններուն:
Չարուհի Արգուեան*

ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԴԵՊԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆՔՆԵՐ
ԳԱՂԹԸ

Արշակ ծնած էր Խարբերդի Հապուսի գիւղը, Նոյեմբեր 21, 1872ին: Եփրատ Գոլէճի շրջանաւարտ՝ 1894ին կը Նուիրուէր ազգային ազատագրական պայքարին: Այնուհետեւ կը մեկնէր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան՝ հետեւելու բժշկութեան ճիւղին: Հագիւ քանի մը ամսուան ուսանող՝ այդ օրերուն գոլէճի (հիմա համալսարան) վարչութիւնը իմաց կու տայ թէ թուրք կառավարութիւնը զինք կը հետապնդէ իբրեւ յեղափոխական եւ կը թելադրէ որ իր ապահովութեան համար մեկնի արտասահման, Ամերիկա:

Այս միջադէպը անկիւնադարձ մը կ'ըլլայ իր կեանքին մէջ: Ան ականայ կ'ընդմիջէ իր ուսումը եւ կու գայ Միացեալ Նահանգներ: Բարեսիրտ համագիւղացիներ օգնութեան ձեռք կ'երկարեն այս անսովոր ուշիմութեամբ օժտուած երիտասարդին եւ կ'օգնեն անոր, որ իր նախասիրած բժշկական մասնագիտութեան հետեւի: Ահա՛ անցեալ դարու մեր համայնքային կեանքի կազմաւորման օրերուն իրա՛ւ պատկերը, երբ հայ գիւղացին երկրէն գալով ու ամերիկեան գործարաններու մէջ որպէս բանուոր օրական աւելի քան տաս ժամ հոգին ու մարմինը մաշեցնելով, իր օգնութեան ձեռքը կ'երկարէր իր համագիւղացի ազգակիցին, որպէսզի ան համալսարան յաճախէր ու բարձրագոյն կրթութեան հետեւէր, եւ օր մըն ալ դառնար իր ազգային քաղաքական առաջնորդը այս մեծ երկրին մէջ: Որքա՛ն գրականութիւն այս ուղղութեամբ մշակած են ռամկավար ազատական մեր երեկի բարեհամբոյր գրիչները «Նոր Գիր»ի շուրջ հա-

ւաքուած - անոնք ըլլան Բենիամին Նուրիկեան թէ Անդրանիկ Անդրեասեան, Ալեք Գլըճեան թէ Սուրէն Մանուէլեան ու դեռ ... Յակոբ Ասատուրեան:

Երկու տարի նախապատրաստական մասնագիտութեան հետեւելէ ետք Ելլ համալսարանի մէջ, ան կ'անցնի Ֆիլատելֆիոյ ճեֆըրսըն համալսարանը, ուրկէ կը ստանայ բժշկութեան իր վկայականը, իսկ 1901ին ալ՝ Ռոտ Այլընտ Նահանգի քննութիւնը անցընելով հոն մնայուն կերպով կը հաստատուի եւ կը սկսի ի գործ դնել իր մասնագիտութիւնը:

Հոս կը սկսի անոր կեանքի գործնական շրջանը: Փրակիտենսի հայութիւնը, որ դեռ նոր համայնք կը դառնար, առաջին օրէն գրկաբաց կ'ընդունի այդ օրերու միակ հայ բժիշկը:

Քանի մը տարի յետոյ ընկեր Ա. Տէր Մարկոսեան կ'ամուսնանայ Ուստըրի հայ համայնքի քաջածանօթ Ռազէեան ընտանիքին շնորհալի դստեր՝ Երզնուի Զայկանոյշին հետ: Ան կը դառնար այնուհետեւ համայնքին եզակի անձնաւորութիւնը, օրինակելի եւ վստահելի առաջնորդը: Կ'ըսուի թէ իր բժշկութեան շրջանին 5,000 մանուկներու ծնունդ տուած էր ան:

ԱՆԴԱՄ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԹԵԻՒՆ

Այդ օրերուն, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններ ամենէն եռանդուն շրջանին մէջ կը գտնուէին եւ շատ բնականօրէն տոբթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան կը զինուորագրուէր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերուն: Այս ոգիով եւ գիտակցութեամբ ալ երկար ժամանակ իր մասնագիտութեան հետ կը գործէր իր ընտրած կուսակցութեան մէջ՝ զանազան պատասխանատու պաշտօններ ստանձնելով, քաղաքէ քաղաք ատենախօսութիւններ ընելով ու կուսակցութիւնը կազմակերպելով: Այդ առաքելութեան ճամբուն վրայ ան կը դառնար հեղինակաւոր ղեկավարներէն մին իր պատկանած կուսակցութենէն ներս:

Անցեալ դարու սկիզբին, մանաւանդ այդ կուսակցութենէն ներս, տեղի կ'ունենային եղբայրասպան մահափորձեր, որոնք տիտուր անդրադարձներ կ'ունենային հայ համայնքներու ազգային կեանքի առօրեային վրայ: 1903ի Ապրիլին, ընկերական հաւաքոյթի մը ընթացքին, Փոթիի մէջ, Միսո Շահէն զոհ կը դառնար յարձակման ու կը զոհուէր: Վերակազմեալ ընկերներ երբ դեռ կ'ողբային առաջինին տիտուր մահը, նոյն տարուան Յունիսի 13ին, Օտեսայի մէջ, այս անգամ նոյն հնչակեաններուն կողմէ, օր ցերեկով կը սպաննուէր Գարեգին Զիթճեան: Երկուքն ալ ծանօթ վերակազմեալ հնչակեաններ եւ հիմնադիրները՝ «Ձայն Հայրենեաց»ի, 1899ին:

Հին հնչակեաններու այս կրկնակի եղբայրասպանութիւնը Ամերիկայի Վերակազմեալ շրջանակը տակն ու վրայ ըրած էր: Որպէս փոխ վրէժ, նոյն տարուան աւարտին մահափորձ կատարուեցաւ ՄԴՀԿ հիմնադիր Նազարբէկի դէմ, Չուիցերիոյ մէջ, Սապահ-Գիւլի դէմ, Պոստոնի մէջ եւ քանի մը ուրիշ հնչակեաններու դէմ, Լոնտոնի մէջ:

Վերակազմեալները առաջնորդելու կու գար տոբթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան քանի մը լրջախոհ ընկերներով՝ Սուրէն Պարթեւեան, Վահրամ Գրիգորեան, Սուրէն Սուրենեան Մ. Ծերօն, Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկեան, որոնք կենդանութեան շունչով մը ոգեւորեցին կազմակերպութիւնը, որ շուտով փայլուն շրջան մը սկսաւ բոլորել. շարքերը խտացան մեծ զոհողութիւններու յանձնառութեամբ, իսկ ժողովուրդին գիտակից ու հայրենասէր դասակարգը իր անդամակցութեամբ ու գործնական համակրանքով զօրակցեցաւ կուսակցութեան: 1902ին արդէն տոբթ. Տէր Մարկոսեան Ամերիկայէն պատգամաւոր դրկուած էր Լոնտոն գումարուած Վերակազմեալ Հնչակեան Ընդհանուր Ժողովին եւ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ ընտրուած էր նոյն տարին:

ՌԱԿ-Ի ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԴԱՅԵԱԿՆԵՐԷՆ

1921ի ՌԱԿի միութենէն ետք ան կը դառնար դայեակներէն մին Ամերիկայի մէջ մեր կուսակցութեան միութեան: Հայ կեանքը տակաւին այդ օրերուն առաւելաբար կեդրոնացած էր Նիւ Ինկլընտի մէջ, այսինքն՝ Պոստոն, Փրակիտենս եւ Ուստըր, ուրկէ կու գար ազգային առաջնորդութիւնը. մանաւանդ այնտեղ կը հրատարակուէին մեր պաշտօնաթերթերը: Ընկեր տոբթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան տասնամեակներ շարունակ ՌԱԿէն ներս պատասխանատու պաշտօններ ստանձնեց ու երկար ատեն մնաց Շրջանային Վարչութեան ատենապետը:

1947ին մաս կազմած էր որպէս պատգամաւոր Ամերիկայի շրջանակէն Փարիզի Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, որ տարի մը առաջ ընդհատուած էր Գահիրէի մէջ, առաւելապէս եօթէն

Բաբազեանի պատճառով: Ան կողմերը հաշտեցնող, բարեկամութիւնները վերամշակող, ընկերական արժանիքները գնահատող, կուսակցական շարքերը վերամիացնող ազնուական ղեկավարն էր ու Փարիզի այդ Ընդհանուր ժողովին մէջ իր նկարագրի այդ ազնուական յատկութիւններով կրցած էր համախոհական կեդրոնի մը ծնունդ տալ: Գնահատուած էր իր մէջ բարի ղեկավար ընկերոջ մը առաքինութիւնը Ամերիկայի թէ այլ գաղութներէն ներս: Արժանիք մը, որ շատ քիչ անգամ կը ցուցաբերուի մեր կազմակերպական կեանքէն ներս, դժբախտաբար:

Համեմատական հանդարտ կուսակցական շրջան մը բոլորելով, առաւելաբար ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր, այդ օրերուն, Հայաստանի օգնութեան զանազան ծրագիրներուն վրայ: Դուրեան Սրբազանի սպանութեամբ դարձեալ կը բորբոքէր ամերիկահայ կեանքը եւ բեւեռացումի կը տանէր երկու հակոտնեայ թեւերը. մէկ կողմէ՝ ՌԱԿը եւ իր բարեկամ կազմակերպութիւնները, միւս կողմէ՝ ՀՅԴն:

Տոքթ. Տէր Մարկոսեան այս անգամ իր ուշադրութեան կիզակետը կը դարձնէր ներքին այս տագնապները, մինչեւ Երկրորդ Աշխարհամարտով սկսած «Սասունցի Դաւիթ» հրասայլերու ծրագրին ու անկէ ետք՝ Ներգաղթի մէկ միլիոն տղարի կազմակերպչական աշխատանքները:

Սակայն ՌԱԿի կառոյցները եւ անոր մամուլը՝ «Պայքար» օրաթերթին, որ վերակազմեալներու «Ձայն Հայրենեաց»ի հարազատ ծնունդն էր, ու Ամերիկայի առաջին անգլիատառ շաբաթաթերթին՝ «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփեթթէջըր»ի, նիւթական պարտաւորութիւններն ու տարածումը կը մնային իր առաջնահերթ խնդիրը: Կուսակցութեան կալուածներու հսկողութիւնը եւ աւելի ուշ կուսակցական զանազան նախաձեռնութիւններ կը դառնային առանցքը իր հետաքրքրութիւններուն, միշտ շարունակելով բժշկական իր ծառայութիւններով օգտակար ըլլալ Ռոտ Այլընտ նահանգի եւ յատկապէս Փրաւիտենսիի հայ ազգակիցներուն:

Ժողովուրդին սերը եւ համակրանքը հանդէպ

իրեն քանի մը անգամ հրապարակային հանդիսութեամբ ցուցադրուած էր իր 25, 40 եւ 50ամեայ ծառայութեան յոբելեական հանդիսութիւններով: Վերջին հանդիսութեան ներկայ էին, իր մահուընէ քանի մը տարիներ առաջ, աւելի քան 750 հոգի:

Հարիւրաւոր հիւանդներ դարմանուած են անոր ժպտախառն թելադրանքներէն քան իրենց դեղագիրներէն: Շատեր իրենց երեւակայած հիւանդութեան վախի տուայտանքներուն մէջ՝ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեանէն ստացած յուսալից խօսքերու ազդեցութիւնով հրաշքի նման ձերբազատուած են այդ մտավախութիւններէն:

ՄԱՅԸ

Փրաւիտենսէն զինք լա՛ւ ճանչցող մեր ընկերներէն Նշան Ասատուրեան իր մահուան առթիւ հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուէր. *«Ան ճշմարիտ աշխարհաբաղաբացի մըն էր: Ուխտեալ եւ հաւատաւոր կուսակցականի կողքին, աչքառու առաջնորդներէն մին Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ համայնքին, ՀԲԸՄի տեղւոյն մասնաճիւղին: Ան թեւ բողոքական՝ բայց իր ազատամիտ խառնուածքով եղած էր հայ առաքելական եկեղեցւոյ օծման ատեն կնքահայրը խորանի մը»:*

Վերապատուելի Արսէն Կեօրկիզեան, որ մօտիկէն ծանօթ էր տոքթորին իրական կեանքին, կը գրէր. *«Խոր ու անդրդուելի համոզումներ ունէր հայ ժողովուրդի ազատագրութեան ու անոր պայծառ ապագայի մասին, որուն իրագործման բաժնեկից ըլլալու համար - իբրեւ գաղափարի մարտիկ - իր բժշկական գործէն դուրս, անխախտ հաւատարմութեամբ, նուիրուեցաւ այդ գաղափարաբանութեան, ու անոր իրագործման համար ժամանակ, դրամ ու աշխատանք տրամադրեց առատօրէն ու անշահախնդրօրէն»:*

Ան շարունակ վազքի ու աշխատանքի մէջ էր, ծանրաբեռնուած էր անոր իւրաքանչիւր օրը: Անոր կորուստով ափսոսողներ չա՛տ եղան, մանաւանդ՝ Փրաւիտենսիի մէջ, ուր արդիւնաւոր կեանքին մեծագոյն մասը ապրէր էր: Հայ յեղափոխութեան ծանօթ դէմքերէն Ալեքսան (Վահէ) Արզուեանի այրին՝ ընկերուհի Զարուհին, այսպէս կը բնորոշէր

մեր ղեկավար ընկերը. «Անոր մեջ կար թաքնուած ոսկեղէն սիրտ մը՝ յորդուն կարեկցութեամբ: Ան իր ետին կը ձգէ երախտագէտ սրտերու հոյակապ կոթող մը, աւելի փայլուն քան ադամանդը: Կը ձգէ յիշատակ մը նուիրական եւ յաւերժական, որովհետեւ տուած էր իր անձէն, իր ժամանակէն, իր արուեստէն, իր քսակէն, առանց հաշիւի, առանց տատանելու»:

Ու ասոր դիմաց, մինչ այդ երբ բժիշկներ քանի մը տարուան իրենց վաստակով կը յաջողէին ճոխ կենցաղ մը ապահովել՝ տոբթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան աւելի քան 50 տարիներու բժշկական ծառայութենէ ետք՝ չկրցաւ բարեկեցիկ, նոյնիսկ բաւարար տնտեսական միջոցներ ունենալ:

Ան «ազգային» բժիշկն էր, որ կը հոգար, կը խնամէր հայ պանդուխտ հիւանդը, հայրենասէր տարագիրը, առանց հարցնելու անոր կուսակցական կամ կրօնական դաւանանքը, առանց հարցնելու թէ կրնա՞ր որեւէ վճարում ընել, երբեմն՝ դեղերուն դրամն ալ վրայ տալով: Գաղափարապաշտ իր նկարագրով ան հաշիւի անընդունակ էր:

Այդ օրերուն Փրաւիտենսը ունէր 2000ի մօտ հայեր, որոնք ունէին իրենց հայրենակցական միութիւնները, կուսակցական մարմինները եւ ակումբները եւ ընդհանուր ժողովասրահ մը կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնը՝ 50 Էքսչէնճ հրապարակին վրայ, եւ կը ղեկավարուէր յանձնախումբի մը կողմէ: Անոր պատասխանատուն էր մեր յարգելի տոբթորը: Այդ սրահը կը ծառայէր որպէս գրադարան, դպրոց, հրապարակային ժողովասրահ, թատերական բեմ եւ եկեղեցական պաշտամունքի աղօթատեղի: 500 տոլար էր տարեկան վարձքը եւ եկամուտները անբաւարար էին: Գրենսթընէն, Ռոտ Այլընտ, պատուական մեր ընկերներէն Ահարոն Նուրիկեան կ'ըսէր. «Յաճախ ընկեր Արշակ բացը կը գոցէր. Փրաւիտենսի համայն գաղութին մեծ հայրն էր իր մատուցած ծառայութեամբ»:

Բայց այս ամենէն անդին, ան մանաւանդ հպարտ ու հարազատ զաւակն էր հայ ժողովուրդին, որուն ազատութեան, բարօրութեան ու վերականգնած Հայաստանին զօրացումին ուխտաւորը եղաւ իր համոզումներով, պայքարներով ու կեանքով:

Իր մահէն քիչ առաջ Օրլանտօ, Ֆլորիտա գտնուող տարիներու ընկերոջ՝ Մանկունիին կը գրէր. «Թանկագին յիշատակներդ գրէ՛ Ծովաց Աշխարհին մասին, որուն ծնունդն եմ ես: Սակայն, շատ կը փափաքիմ որ ես ալ քեզի պէս, երթամ եւ տեսնեմ Հայաստանի այդ նոր, կայտառ դեմքն ու մազցումը: Եթէ կազդուրուիմ անպատճառ այցելելու եմ...»:

Զուներցաւ բախտաւորութիւնը այցելելու հայրենիք: Յիշենք հոս որ ընկեր Տոբթ. Ա. Տէր Մարկոսեան կը սիրէր երկրագործութիւնը:

Ընկեր տոբթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան կը մահանայ 90 տարեկանին, իր սիրած ու ապրած Փրաւիտենսին մէջ Յունուար 9, 1960ին, Շաբաթ օրը, երբ բուժումի մտած էր Ռոտ Այլընտ հիւանդանոցը: Թաղումը կը կատարուի Յունուար 12ին, Փրաւիտենսի Հայ Աւետարանական Եփրատ եկեղեցիին մէջ: Իրենց վերջին յարգանքը տալու կու գան Փրաւիտենսի հայութիւնը, իր գաղափարի ընկերները գլխաւորութեամբ ՌԱԿ Շրջանային Վարչութեան ատենապետին՝ Նիւ Շրըգիէն ընկեր Տիգրան Սմարեանի: Փոխան ծաղկեպսակի նուիրատուութիւններ կ'ըլլան ՌԱԿ Վաստակաւորներու Ֆոնտին:

Իր բարեկամներէն Նշան Թ. Գգիրեան այսպէս կը բնորոշէր իր ընկերը. «Շատ համեստ էր, քնաւ փառասիրութիւն չունեցաւ իր կեանքին մէջ: Ան կ'ատէր բոլոր անոնք որոնք փառասիրական ձգտումներ ունէին»:

ՏԵՂԸ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ ՆԵՐՍ

Գերազանցօրէն գաղափարի մարտիկն էր եղած տոբթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան, տակաւին վաղ տարիքէն: Ըմբոստ նկարագիր մը ունէր ան եւ ընդվզումով ալ մղուած էր թրքական վայրագ բռնակալութեան, հալածանքներուն ու կոտորածներուն դէմ: Այդ ազատութեան համար ալ ան անձնական հետապնդումի ենթարկուելով մազապուրծ կրցած էր ինքզինքը փրկել այդ մահացու լուծէն: Անոր համար միշտ իմաստ ու արժէք ունէր ազատութիւնը. փրկել մեր ազգը օսմանեան արիւ-

Նարբու մականին պատուհասէն, որպէսզի հայ ժողովուրդը ունենար պատեհութիւնը կերտելու իր հաւաքական ճակատագիրը, շէնցնելու եւ կառուցելու իր երեքիագարամեայ հայրենիքը:

Ան անխախտ հաւատքով նուիրուեցաւ այդ գաղափարականին, իր չափահաս կեանքի բովանդակ տեւողութեան: Բժիշկ մըն էր եւ մարմինի մը քայքայուած մասերուն վերացումին կամ շարաւոր վերբերու դարմանումին համար՝ անհրաժեշտ, փրկարար գործիք մը նկատեր էր Նշդրակը: Արմատական բուժումը իր ասպարեզին նշանակետն էր: Ան նոյն սկզբունքը կը դաւանէր հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին մէջ:

Իր մահուան տխուր առթիւ «Պայքար» իր խմբագրականով (այդ օրերու խմբագիրն էր ռամկավար ազատական մամուլի ներհուն խմբագրապետը՝ ընկեր Անդրանիկ Անդրեասեան) կը գրէր. *«Այդ համոզումին ուժն էր, թանձրացած ու քիւրեղացած, որ Արշակ դարձուց յեղափոխական գաղափարի եւ մարտական գործելակերպի ախոյեան մը: Ժամանակի ու դէպքերու չարն ու բարին չեղծանեցին, չայլատեցին իր սկզբնական գաղափարներուն անկեղծութիւնն ու թափը: Եւ մինչեւ գերեզմանին եզերքը ան այնքան ջերմեանդ հաւատաւորը մնաց Յայաստանին ու հայ ժողովուրդի ամբողջական իտեալին եւ զայն իրագործելու յեղափոխական աւանդութեան՝ որքան 60-70 տարի առաջ, իր առաջին ուխտի օրերուն: Հիմա՝ այդ հաւատքը ամրապնդուած է կենդանի, զարգացող Յայաստանի խարխսիսով»:*

Ու մեր երախտաւոր կուսակցական ղեկավարը, իր կեանքի վերջալոյսին, չէր սխալած տեսնելու Մայր Հայաստանի փառաւոր զարթոնքն ու փառքի օրերը: Ան տեսաւ իր 90ամեայ ալեհեր

տարիքին, այնպէս ինչպէս կը տեսնէին իր օրերու մեր միւս անմահները, որոնք ընթացան մեր Կուսակցութեան իրա՛ւ միութեան ճանապարհով: Վաթսունական թուականներու մեր երախտաւորները, Լիբանանէն մինչեւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Փարիզէն՝ Պուէնոս Այրես, երգեցին հայ ժողովուրդի ճշմարիտ զարթոնքը՝ ծնունդ առած քաղաքամայր Երեւանի թէ Բիւրականի բարձունքներէն:

Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան մաս կը կազմէր ռամկավար բժիշկներու համբուրելի ա՛յն հոյիւն՝ տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեանի՝ Պոստոնէն, տոքթ. Սովսէս Ծովսէփեանի՝ Նիւ Եորքէն, որոնք կերտեցին ռամկավար ազատական մտածողութիւնը մեր այս ափերու ժողովրդական խաւերէն ներս եւ միւս կողմէ փոխանցեցին իրա՛ւ հայրենասիրութիւնն ու Մայր Աթոռի նկատմամբ ամբողջական յարգանքը ամերիկահայ կեանքի իրականութենէն ներս: Եւ ասիկա՝ հակառակ անոր որ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան հայ աւետարանական մըն էր դաւանանքով, ինչպէս նոր օրերու մեր միւս կուսակցական տիտանը՝ ընկեր Գերսամ Ահարոնեանը:

Ու այդ օրերու մեր հովիւը՝ Խորէն քինյ. Մամիկոնեան, կը վկայէր. *«Ամերիկահայ կեանքին համար երկու անուանի խարխսիսներ եղան տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեանն ու Յովհաննէս Ծովիկեանը»:*

Ան իր հայրենասիրական հաւատքովը, յեղափոխական խառնուածքովը ու ծառայութեան ոգիով շահած էր յարգանքն ու սերը 2-3 սերունդ ամերիկահայերու, որպէս ՌԱԿի վաստակաւոր գործիչ, հանրային հաւատաւոր առաջնորդ եւ խղճամիտ բժիշկ:

ՏԻՐԱՏՈՒՐ Ա. ՏԻՔԻՃԵԱՆ

Սեւերէկ, 1884 – Ֆլորիտա, Դեկտեմբեր 15, 1937

Ամերիկահայ գաղութին կազմաւորման մեծ աշխատաւորներէն մէկն է Տիրատուր Տիքիճեան, որ վաղահասօրէն բաժնուէցաւ կեանքէն:

Հ ա մ ա լ ս ր ա ն ա կ ա ն ուսումով օժտուած՝ ան եղած է «Ազգ»ի խմբագիրներէն, Հայ Կրթական Հիմնարկութեան ուսանողական եւ հրատարակչական բաժնի վարիչը, «Կոչնակ» տպարանի կազմակերպիչը, ինչպէս նաեւ՝ ազգային եկեղեցական մարմիններու անխոնջ առաջնորդներէն մէկը:

ԾՆՈՒՆՆ ՈՒ ԻՐ ԿԵԱՆՔԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Տիքիճեան ծնած է Սեւերէկ, 1884ին: Նախակրթութիւնը կը ստանայ Եդեսիոյ (Ուրֆա) որբանոցին մէջ, ուր կը յանձնուի Էթել Շաթթուքի խնամքին: Անկէ կը դրկուի Այնթապի գոլէճը: Հոն կը ձերբակալուի իբրեւ յեղափոխական եւ ազատ արձակուելով՝ կը դառնայ Այնթապ, կ'աւարտէ շրջանը: Շաթթուքի հետ կու գայ Սուրիա եւ Գահիրէ, ուր ուրիշ ամիս կ'աշխատի խանութպանի մը մօտ եւ կ'անցնի, 1907ին, Ուստըր, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր այդ օրերուն երկրէն մեծ թիւով հայեր սկսած էին գաղթել: Տիրատուր կ'աշխատի փոխադրական ընկերութեան մը մօտ եւ երեկոյեան կը հետեւի անգլերէն դասընթացքներու տեղական YMCAի կեդրոնին մէջ: Այնուհետեւ, կը հետեւի Հարթֆըրտի Աստուածաբանական ճեմարանի դասընթացքին, յետոյ կ'անցնի Շիքակօ, որուն համալսարանէն շրջանաւարտ կ'ըլլայ «Մագիստրոս Արուեստից» տիտղոսով:

Որպէս հովիւ կու գայ Նիւ Երրզի եւ կը հանդիպի իր կեանքի ընկերուհիին ու 1912 Յունիս 6ին, կ'ամուսնանայ Նուարդ Գաբրիէլեանի հետ, վերադառնալով Շիքակօ: Անոնք կը բախտաւորուին երեք զաւակներով՝ Արմինէ, որ մինչեւ իր վերջին շունչը մնաց հաւատարիմ ռամկավար ազատական մամուլին, աշխատակցելով Պոստոնի «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփէքթէյթըր» շաբաթաթերթին եւ եղաւ ՌԱԿ Երիտասարդական Լիկայի առաջնորդներէն), Աղանի («Տաւի» Թիլպեան անունով հանրածանօթ, որ դարձաւ ՀԲԸՄի առաջնորդող դէմքերէն մին) եւ Հայկ:

Տիրատուրեան կը դառնայ հովիւը Շիքակոյի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ, որ հիմնուած էր Կարապետ Փուշմանի կողմէ, օգտակար ըլլալու Ամերիկա ներգաղթող հայերուն:

ԿԸ ՄՏՆԷ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ

Տիրատուրի հանրային կեանքը կը սկսի Շիքակոյէն, իբրեւ քարոզիչ, եւ իբրեւ ներկայացուցիչը Գաղթային Ընկերակցութեան, որուն կեդրոնն էր Նիւ Եորք:

Անոր անունը նաեւ սերտօրէն կապուած է Հ.Բ.Ը.Միութեան տարեգրութեան հետ: 1912-1913 թուականներուն, ան եղած է ատենադպիրը Բարեգործականի Շիքակոյի մասնաճիւղին: 1919ի Յուլիսին, երբ Միութեան Ամերիկայի Շրջանային Յանձնաժողովը Պոստոն կեդրոնացաւ՝ Տիքիճեան փոխադրուեցաւ հոն եւ չորս ամիս որպէս ընդհանուր քարտուղար պաշտօնավարելէ ետք, հրա-

ժարեցաւ: Հրաժարումէն ետքն ալ ան պահեց իր սերտ կապը Միութեան հետ: Պոստոնի մէջ 1921ի Միութեան Ամերիկայի Պատգամաւորական Ժողովէն ընտրուեցաւ Շրջանային Յանձնաժողովի անդամ եւ ծառայեց իբրեւ Փոխ-ատենապետ Ամերիկայի Կեդրոնական Յանձնաժողովին: Աւելի ուշ խմբագրած է «Յուշարար» պաշտօնաթերթն ու պատրաստած՝ Բարեգործականի 1919ի Գրպանի Օրացոյցը, ինչպէս նաեւ յաճախակիօրէն մաս կազմած է 1926էն 1934 տարիներուն Շրջանային Յանձնաժողովին, որ դարձեալ կեդրոնացած էր Նիւ Եորք:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՈՒ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻԶԸ

Տիբիճեան բեղուն ծառայութեան եւ յարգանքի արժանի վաստակ մը ունի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ, վարելով պատասխանատու պաշտօններ: Հրաժարելէ ետք Պոստոնի Բարեգործականի գրասենեակի իր պաշտօնէն, կարելոր դեր մը ստանձնեց «Ազգ»ի խմբագրական մարմինին մէջ: Մեծ կամ ազտիկ ժողովներու մէջ ան հաճելի կը դարձներ իր ներկայութիւնը՝ դիւրահաղորդ յարաբերութեամբ, սրամիտ կատակներով եւ զուարթական ասացուածքներով: Շրջան մը դարձաւ վարիչ-Քարտուղարը ՌԱԿի Ամերիկայի շրջանակին:

Ան 1922ին ազգային-կուսակցական առաքելութեամբ մը այցելած է Ֆրանսա, Իտալիա, Յունաստան եւ Կ. Պոլիս: Իր այցելած վայրերէն՝ օրը օրին՝ ընդարձակ նամակներ գրած է կնոջ, իր հանդիպումներուն եւ այցելած վայրերուն մասին, խնդրելով որ զանոնք պահէ..., զուցէ ապագային օգտագործելու հեռանկարով:

Տիբիճեանի հանրային ծառայութեան վերջին ամենազօրաւոր արտայայտութիւնն եղաւ իր կտրիճ կեցուածքը՝ նահատակուած Դուրեանը խողխողող դաշնակ ոճրագործներու խմբակին դէմ: Արդարութեան մեծ սերը լեցուցած էր իր սիրտը: Անով գրահուած՝ Տիրատուր Տիբիճեան ստանձնեց Դուրեանի դատին պաշտպանութեան համար կազմուած Յանձնախումբին ատենապետութիւնը,

այս կերպով թիրախ դառնալով ոճիրը կազմակերպողներու անարգական եւ թշնամական ատելալառ յարձակումներուն: Տիբիճեան շրջեցաւ քաղաքէ քաղաք, ժողովէ ժողով, եւ այն ատեն միայն դադրեցուց արդարութեան համար յառաջ տարած անդուլ պայքարը՝ երբ ոճրագործները արժանացան իրենց արդար պատիժներուն:

Այսպէս անիկա ցոյց տուաւ որ հիմնովին բարի մարդիկ, որ ոխ ու ատելութիւն չեն ճանչնար, երբ կը լեցուին արդարութեան եւ իրաւունքի նախանձախնդրութեամբ, կը գրաւուին առողջ ու ամեհի ցասումէ մը, որ անպարտելիօրէն կը կոթողանայ չարիքին դէմ:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ունի բազմաթիւ էջեր ցրուած մամուլի մէջ: Ունի նաեւ թարգմանական գրականութիւն, ներառելով Հայկական Կոտորածներուն մասին Ժողով Հոբինկի Path of Glory գործը, Վուտրօ Ուիլսընի When a Man Comes in Himself-ը եւ Նշանաւոր դատավարութիւնը, ուր վերջնականապէս կը հաստատուի թէ հայերը արիական ցեղին չեն պատկանիր (U.S.7 Versus Cartozian):

Իր 10 էջերէ բաղկացող առաջին նամակն առնելով, կու տանք փարիզահայ մտաւորականներու հետ իր հանդիպումներն ու տպաւորական էջերը, ուր մասնաւորաբար հետաքրքրական է կարդալ Պօղոս Նուպարի տուած այցը: Անձերու եւ երեւոյթներու մասին նամակագիրին կատարած բնորոշումները ճիշդ հասկնալու համար, պէտք է միտքով երթալ 1922 թուականը: Ան հետագային մօտէն ճանչնալով Զօպանեանի հոգին, հանրային գործունեութիւնն ու գրական մեծ վաստակը՝ Հայ Կրթական Հիմնարկութեան մատենաշարով հրատարակեց անոր «Դէմքեր»ուն զոյգ հատորները:

Այդ օրերու նման հանդիպումներու կարգին նաեւ կ'արձանագրենք տպաւորական այս քանի մը էջերը Տիբիճեանի Փարիզի մէջ ունեցած հանդիպումներուն՝ Արշակ Զօպանեանի, Յովհաննէս Պօղոսեանի, Պօղոս Նուպար Փաշայի, Զօր. Անդրանիկի, Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանի, Լեւոն Բաշալեանի, Ալեքսանդր Շիրվանզադէի, Սինապեանի,

Միքայել Պապաջանեանի եւ այլոց հետ, որոնք այդ օրերուն նման հանդիպումներ յաճախակիօրէն կ'ունենային ռամկավար ազատական գործիչներուն եւ ազգին ժամանակակից մեր մեծ անուններուն հետ: Նշեալ նամակը գրուած է Փարիզէն, Ապրիլ 20, 1922ին:

Ապրիլ 10-11 օրերը շատ անձրեւոտ ըլլալուն ժամանակս չկրցի ըստ արժանւոյն գործածել. սակայն 11ին իրիկունը Յ. Պօղոսեան «Ապագայ»ի խմբագիրը (իրեն գրած էի որ գայ), եկաւ. զնացինք նախ հայկական ճաշարան մը, ուր հանդիպեցանք Պ.Պ. Արշակ Չոպանեանի, Արամ Անտոնեանի (Պ. Նորատունկեանի անձնական քարտուղարը) եւ Հայկ Պերպերեանի, Պոլսէն Նոր հասած վայելչագեղ եւ շատ շնորհքով երիտասարդ մը, որ այժմ կը պաշտօնավարէ Ազգային Պատուիրակութեան մէջ իբրեւ անոր քարտուղար:

Յուսախաբութիւնս մեծ եղաւ Արշակ Չոպանեանի մասին, «տէրվիշ գրողի», բաց գոյն մազերով եւ բաւական յառաջացած տարիքով մէկը, որուն *personality*ն դժբախտաբար շատ լաւ չտպաւորեց զիս, թերեւս այն պատճառաւ որ շատ մեծցուցեր էի Չոպանեանը իմ մտքիս մէջ: Արամ Անտոնեան «թիփիքըլ» պոլսական տիպ մ'է, 40-45 տարեկան, որ պոլսահայ լրագրութեան մէջ անուն շինած է իբր հրապարակագիր: Ասոնց երեքն ալ մեր «ընկեր»ներն ըլլալով շուտ ծանօթացանք իրարու եւ... սակայն ստիպուած էինք շուտ փախիլ, Պր. Պօղոսեանի հետ Պր. Եսայի Կարիկեանի բնակարանը երթալու համար, ուր հրաւիրուած էի այցելել իրեն:

Ապրիլ 12ին, առաջին գործերէս մին ըրի Պօղոս Փաշային երթալ: Առտուն «թեքսի» մը նստած գացի իր բնակարանը որ կը գտնուի Փարիզի ամենէն հոյակապ թաղերէն միոյն մէջ, Սէյն Գետին գրեթէ եզերքը, Էյֆելի Աշտարակին ճիշդ դիմացը:

Առանց երկար բարակ ձեւակերպութեանց իր յարկաբաժինը եղայ, «բառթ» չունենալուս համար անունս յիշեցի իր քարտուղար Պր. Ֆելեքեանի, որ 2 րոպէ վերջ զիս առաջնորդեց Փաշային գրասենեակը, ուր նստած էր ծունկերուն վրայ «ֆլանել» մը ձգուած, եւ առջեւը՝ սեղանին վրայ թղթերու ահագին դեզ մը: Չմոռնամ ըսելու թէ այդ տարիքին

մէջ չարաչար աշխատող մ'է, արթնամիտ, զօրաւոր մտքով, հետաքրքիր, կատակաբան եւ սրախօս:

Փաշան ոտքի վրայ ընդունեց զիս եւ նստեցուց ճիշդ իր դիմացը՝ սեղանին մօտ, ու հազիւ ինքզինքս ընտելացուցած սենեակին մէջ տիրող ճոխ կահաւորման, որ ճաշակի եւ հարստութեան կենդանի վկան իբրեւ զիս առիթնած էր, Փաշան սկսաւ իր լայն ճակատին տակ գտնուող երկու խոշոր աչքերը բացած՝ խօսիլ ֆրանսերէն ապա անգլերէն եւ հայերէն: Խօսեցաւ մեր քաղաքական կեանքէն, Բարեգործականի մասին, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան շուրջ: Խօսեցաւ քիչ մը սրտցաւ որ ստիպուած կը զգայ քաշուիլ ազգային գործերէն իր ֆիզիքական տկարութեան, բայց կարծեմ առաւելապէս յուսահատ ըլլալուն պատճառով:

I am all done. I was sick in bed yesterday. But what could I do? Everything turned against us. We lost our best friends, Willson, J. Bryce, Venizelos, European diplomacy betrayed our Cause. However I have the consolation, if it may be called a consolation, that we have done our best.

Կէս ժամու տեսակցութենէ մը վերջ հրաւիրեց որ իրիկունը ժամը 6ին թէյ առնեմ իրեն հետ, եւ հանդիպիմ Հ.Բ.Ը.Միութեան Կեդր. վարչութեան անդամներուն ալ: Մինչեւ սենեակին դուռը եկաւ, ձեռքն առի որ համբուրեմ ըսելով թէ՝ *I want to do it in expression of my respect.* Բայց քաշեց եւ ցոյց տուաւ թէ ինձմէ ալ զօրաւոր է, ըսելով թէ՝ *I am not a Patriarch.*

Չմոռնամ ըսելու որ ըսի իրեն թէ Ամերիկահայը մեծ յարգանքով կը վերաբերի Բարեգործականին:

I am grateful to them all that appreciate what I have done, it touches me deeply:

Անկէ մեկնեցայ Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնատեղին, 9 rue de Boccador, որ մօտն էր Փաշայի բնակարանին՝ 12 rue de President Wilsonի: Առաջնորդեցին զիս Պր. Նորատունկեանի գրասենեակը, ուր կը գտնուէր նաեւ Չօր. Անդրանիկ, որ *surprise* եղաւ, աչքերուն մէջ կենդանութիւն մը փայլատակեց Ամերիկայի իր ծանօթներէն մին տեսած ըլլալուն: Երկու ձեռքովս ամուր մը եւ

ջերմագին կը սեղմեմ ձեռքը եւ յետոյ կը նստիմ Պ. Ա. Չոպանեանի աթոռը, զոր ցոյց տուաւ ինձ ինք մեկնելու պատրաստուելով:

Երկար բարակ ընդհանուր խօսակցութենէ վերջ՝ Պր. Նորատուկեան խնդրեց որ անգամ մ'ալ տեսնեմ զինքը եւ բոլոր ըսելիքներս թղթի վրայ առնելով իրեն յանձնեմ: Յետոյ թելադրեց որ անմիջապէս Հայոց Եկեղեցին երթամ հոն տեսնելու Լեւոն Բաշալեանը եւ կարծիք մը կազմելու անոր մասին թէ յարմար է Ամերիկահայոց մէջ իբր գործիչ դրկուելու համար:

Հայոց Եկեղեցին գեղեցիկ մեծածախս մատուռ մ'է Մանթեշոֆի ծախքով կառուցուած Jean Goujon փողոցին վրայ: Անոր խորհրդարանին մէջ հաւաքուած էին Փարիզի շոշ աղաները ու մտաւորականները կազմելու համար Հայկական Ծիւղը Association of Nations-ի: Հոն էին Լեւոն Բաշալեան, ատենապետ, Նշանաւոր գրագետ մը Նախ շատ հարստացած Նաւթի գործով եւ վերջերս ալ կորմնցուցած, Ա. Չոպանեան, Ծիրվանզադէ, Ահարոնեան (որդի), Փրոֆ. Ադոնց, Համբարձում Մելիքոֆ, Անդրպէկեան, կովկասահայ մտաւորականներ եւ Մ. Պապաջանեան, Ռամկավար Ազատական, Ազգային Պատուիրակութեան անդամ (կովկասահայ), Ռուսական Տումայի Նախկին անդամներէն, Թագաւորեան, Կումիշկերտան, Կեվրեկեան, Էսմերճեան, Կարինեան եւ ուրիշներ:

Ժողովը չլրացած ես մեկնեցայ Փաշային տունը, յարգելու համար ժամադրութիւնս, բայց Պր. Կարիկեան ուզեց որ իրիկուան ճաշը իրենց տունը առնեմ ժամը 9ին: Փաշային մօտ էր Ազգային Պատուիրակութեան անդամներէն Պր. Սինապեան, որ Նաեւ անդամ էր Հ.Բ.Ը.Միութեան Կեդր. Վարչութեան: Սա կաթոլիկ հայ մ'է, մեծ փաստաբան մը, որ շատ հմուտ է միջազգային օրինաց եւ իբր այդ օգտակար ծառայութիւն կը մատուցանէ Ազգ. Պատուիրակութեան մէջ. խիստ հաճելի եւ հեզահամբոյր մէկը: Հ.Բ.Ը.Միութեան Կեդրոնի եւ մեր Ամերիկայի Կեդր. Յանձնաժողովի փոխ յարաբերութեանց մասին խօսեցանք մանրամասնօրէն, որուն մասնակցեցաւ վերջէն Պ. Պապաջանեան, եւ բաժնուեցանք այդ կարգադրութեամբ որ Ուրբաթ

օր Նորէն երթամ Պ. Սինապեանին հետ միասին բանաձեւ մը պատրաստենք Ընդհ. Ժողովին ներկայացնելու համար: Դարձեալ Փաշայի կատակներով ստեղծուած հաճելի մթնոլորտի մը մէջ մեկնեցայ Պ. Պապաջանեանին հետ, որ ընկերացաւ ինձի, զիս մինչեւ «քարը» տանելու: Բայց ես «թաքսի» առի ու մեկնեցայ Պր. Կարիկեանի բնակարանը, ընդունած ըլլալով Պ. Պապաջանեանի հրաւերը, որ ըստ իրենց սովորութեան իբրեւ բարեկամ խթման իրիկուն (Շաբաթ գիշեր) իրենց տունը անցընեմ:

Ապրիլ 17ին, դարձեալ կարգ մը տեղեր պտըտելէ վերջ, Ազգ. Պատուիրակութեան տեղը գացի Պր. Նորատուկեանը տեսնելու, բայց Չատկի առթիւ հոն չըլլալուն, Չօր. Անդրանիկին հետ նստեցանք մինչեւ իրիկուան ժամը 7ը. Նոյն Անդրանիկը, որ քիչ մը գրգռուելէ վերջ ոտքի կեցաւ խօսելու եւ խօսած պահուն դեմի մեծ հայելիին մէջ նայելով: Մօտերս Ամերիկա պիտի մեկնի Գալիֆորնիա հաստատուելու: Ստամբուլի նեղութենէ կը տառապի խեղճը, բայց կը պատրաստուի ամուսնանալ, ինքը խոստովանեցաւ այս աչքերը փայլեցնելով:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՐԱՐԿԱԴՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տիբիճեան կը մահանայ Դեկտեմբեր 15, 1937ին, Նիւ Եորք վերադարձի ճամբուն վրայ: Ան կը տառապէր լեարդի հիւանդութենէ: Անոր յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ Կիրակի, Դեկտեմբեր 19, 1937ին, Նիւ Եորքի 30րդ փողոցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, խուռն բազմութեան մը ներկայութեամբ: Արարողութեան կը նախագահէր Կաթողիկոսական Նուիրակը՝ Գարեգին Արքեպիսկոպոս, իր շուրջն ունենալով Եղիշէ Վրդ. Սիմոնեանը եւ Ընծակ Ա. Քինյ. Գազանճեանը: Դագադին վրայ դրուած էին բազմաթիւ ծաղկեպսակներ ՌԱԿ ակումբներէ, ՀԲԸՄի կողմէ եւ հարազատներէ: Գարեգին Սրբազանի դամբանական ուղերձէն ետք դամբանականներ խօսեցան Վեր. Անդրանիկ Պետիկեան, Երուանդ Մեսիայեան՝ «Պայքար»ի խմբագրապետը, Վահան Զիւրքճեան, Տ. Ն. Էժտահարեան, եւ Վեր. Խ. Կ. Պեննէեան:

Եկեղեցիէն՝ յուղարկաւորներու մեծ թիւ մը, ինքնաշարժներով դագաղին հետեւեցաւ մինչեւ գերեզմանատուն, ուր հրաժեշտի վերջին ողջոյնը արտասանեց գաղափարի իր ընկերը՝ Զրաչ Երուանդ:

Հակառակ իր ծառայութեան բողոքական համայնքին ու շրջանակին, ան որպէս մաքուր հայ առաքելական մը իր կեանքի վերջին շրջանը հանգրուանեց Մայր Եկեղեցիէն ներս:

Ան կը թողու իր ետին հայասեր իր տիկինը՝ Նուարդը, իր երկու դուստրերը՝ Արմինէն եւ Աղաւնին (Տովին) եւ մանչը՝ Զայկը: Բոլորն ալ ազգասեր եւ մինչեւ վերջ ծառայած՝ Հայաստանեայց Եկեղեցիին, Բարեգործականին եւ ՌԱԿին: Մա՛նաւանդ Արմինէն, որ երկար տարիներ աշխատակցեցաւ «Տի Արմինիլն Միրըր-Սփեթթէյթըր» շաբաթաթերթին, մնալով հաւատաւոր մէկ անդամը ՌԱԿի Նիւ Եորքի Յովսէփեան ակումբին:

ԿԱՐԱՊԵՏ Զ. ՓԼՓԼԵԱՆ

Պելեկեսի, 1860 – Պոստոն, 1929

Չաւակը Յովհաննէս Զիւլ. Քէշիշեանի, ծնած է Պելեկեսիի մէջ 1860ին: Կարապետ կ'ուսանի Կեսարիոյ Ս. Կարապետ նշանաւոր վանքը՝ Էֆքերէի մօտ. այնուհետեւ երկրորդական կրթութեան համար կը յաճախէ Պարտիզակի Ազգային վարժարանը, ուրկէ շրջանաւարտ ըլլալէ ետք, Նոյն վարժարանին մէջ կը դասաւանդէ (1863-1865) եւ նիւթական աւելորդ եկամուտ մը ապահովելու նպատակով ալ «Աւետաբեր» թերթին համար անգլերէն հայերէն թարգմանութիւններ կը կատարէ:

1886ին կու գայ Պոստոն ու կը յաճախէ Զարվորտ Զամախարանը, հետեւելով պատմութեան, փիլիսոփայութեան եւ համեմատական կրօններու դասընթացքներուն, եւ կը ստանայ իր Մագիստրոս Արուեստից տիտղոսը: Պոստոն իր ուսանողութեան տարիներուն կը ծանօթանայ պոստոնահայ օրուան մտաւորականութեան եւ ինք եւս մտահոգ ազգային արժեքներու պահպանման՝ կը նուիրուի ազգային կեանքին:

1890ին կ'աշխատակցի Պոստոնի Բողոքական Ինկիթերիաններու "The Register" պարբերականին, տալով երկու յօդուածներ: Թերթին խմբագիրներն էին հայասեր Վեր. Սամուէլ Ճ. Պարոզ (Barrows) եւ իր կինը՝ Տոթթ. Իզապէլ Պարոզ, որոնք Զամիտեան կոտորածներու շրջանին եռուն մասնակցութիւն կը բերէին «Հայաստանի Բարեկամներ» բարեսիրական կազմակերպութենէն ներս: Փետրուար 1890ին, Փափագեան իր առաջին յօդուածին մէջ սեղմ գիծերու մէջ կը ներկայացնէ հայոց պատմութիւնը, գրականութիւնն ու կը նկարագրէ հայոց կրօնքն ու դաւանանքը: Իսկ երկրորդով՝ լոյս տեսած Նոյն տարուան Մայիսին, որ կը կրէ "Foreign Mission in Armenia" ընդհանուր խորագիրը, կը պարզէ իր կեանքին առաքելութիւնը եւ նպատակը, գրելով որ իր փափաքն է նուիրուիլ ամբողջութեամբ ազգային ծառայութեան եւ Կ. Պոլսոյ մէջ հիմնել ամսաթերթ մը, որ պիտի ծա-

ռայէր քրիստոնեական համատարած հաւատքին եւ ազատատենչ գաղափարներու եւ դաստիարակութեան: Դժբախտաբար այդ իր ունեցած երազը երբեք չիրականացաւ Զամիտեան կոտորածներուն պատճառով եւ այնուհետեւ ստիպուեցաւ նուիրուիլ ամերիկահայ կեանքին:

Առիթ եղաւ իրեն Նիւ Ինկլընտի մէջ ծանօթանալու եւ մօտիկ յարաբերութիւններ պահելու ամերիկացի մեծ հայասեր Ալիս Սթոն Պլեքուէլի (Alice Stone Blackwell) հետ, որ համահիմնադիրն էր «Հայաստանի Բարեկամներ» ընկերակցութեան Յովհաննէս Խաչումեանի հետ: Տիկին Պլեքուէլ խմբագրապետն էր ազդեցիկ Women's Journal պարբերականին, որ յաճախ լայն սիւնակներ կը տրամադրէր հայկական հարցին: Անոր Armenian Poems: Rendered in English Verse (1896, 1918)

գործին համար հեղինակին իսկ խոստովանութեամբ մեծ ներդրում բերած է Կարապետ Յ. Փափագեան: Տարիներ ետք, Նիւ-եորքահայ ծանօթ գրագետ Փիթըր Պալաքեան Library of Congressին մէջ Պլեթուէլի օրագիրներէն յայտնաբերած է որ հայասեր ամերիկուհին յաճախ հանդիպումներ ունեցած է գաւաթ մը թէյի շուրջ Փափագեանին հետ, խորհրդակցելու հայկական հարցին մասին:

Կարապետ Յ. Փափագեան մաս կազմած է Հնչակեան Կուսակցութեան, սակայն անոր պառակտումէն անմիջապէս ետք յարած է Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Ազատական թեւին: 1898ին գացած է Եգիպտոս, մասնակցելու համար Անդրանիկ Պատգամաւորական Ժողովին եւ ընտրուած՝ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ: Վերադառնալով Պոստոն, մաս կազմած է Կուսակցութեան «Ձայն Հայրենեաց» պաշտօնաթերթին խմբագրական կազմին ու յաճախ առաջնորդող յօդուածներով հրապարակ է եկած: 1915ի Յեղասպանութեան օրերուն, ամէն աշխատանք տարած է օտար մամուլով եւ այլապէս զօրավիգ կանգնելու Մեծ Եղեռնէն ճողոպրած հայու բեկորներուն: Կնոջ՝ Պերթա Սալմըն-Փափագեանի 1918ի հրատարակած The Tragedy of Armenia: A Brief Study and Interpretation գիրքին եղած է մեծապէս օգտակար:

Ան թարգմանած է անգլերէնի Եփրատ Գոլէճի դասախօս Տոքթ. Տոնապետ Լուլէճեանի նշանաւոր

բանաստեղծութիւնը Մեծ Եղեռնի ողբերգութեան օրերուն գրուած: Ճաշակ մը այդ թարգմանութենէն. At last a handful of earth for these slain bodies, for those without bones!... These are our women with breasts uncovered and limbs bear a handful of earth to cover them!... A handful earth God!... Sprinkle a handful of earth... Give, God, the handful of earth requested of Thee!

Առաջին Աշխարհամարտէն ետք, Փափագեանի մասնակցութիւնը ազգային կեանքէն ներս ու Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ աւելիով կը կրկնապատկուի: 1921ին որպէս պատգամաւոր Ամերիկայէն կը մասնակցի Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուող կուսակցութեան միութեան ժողովին, ուր ծնունդ կ'առնէր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, ինք դառնալով դայեակներէն մին անոր հիմնադրութեան: Փափագեան կուսակցական այդ սերունդին մտաւորական պայծառ դէմքերէն մին է անկասկած: Մնայուն կերպով կ'աշխատակցի «Ազգ»ին, «Ազգ-Պահակ»ին, «Պայքար»ին եւ «Հայաստանի Կոչնակ»ին: Ծառայած է նաեւ կուսակցութեան ղեկավար մարմիններուն մէջ:

Ան չմոռցաւ իր ծննդավայրը եւ Նիւ Եորք հաստատուած Պելեկեսիի Հայրենակցական Միութեան ատենադպիրը եղաւ 1920ին՝ մնալով այդ պաշտօնին մէջ երկա՛ր տարիներ:

Կը մահանայ 1929ին, Պոստոն:

ԲԱՐՍԵՂ ՕՂՆԵԱՆ

Կեսարիա, Դեկտեմբեր 25, 1874 – Աղեքսանդրիա, Օգոստոս 25, 1951

*Իբրեւ հայ մարդու տիպար
մը, վերին աստիճանի
շահագրգռուած դեմք մըն էր
ան....:*

Արշակ Ալաոյաճեան

Ծնած է Դեկտեմբեր 25, 1874ին, Կեսարիա եւ հինգ տարեկանին Երուսաղէմ տարուած է իբր ուխտի զաւակ: Ծնողքը Նախ կը հաստատուին Իզմիր եւ ապա Կ. Պոլիս: Ինք կ'ունենայ անկարգ, շփացած եւ ըմբոստ տղու կեանք մը: Մինչեւ իսկ ծնողքը կը ստիպուի Կեսարիա դառնալ ու զինք Գատը Գիւղի Մխիթարեան վարժարանը գետեղել իբրեւ գիշերօթիկ վարժարանի աշակերտ, ուր կը մնայ 1888էն մինչեւ 1890, երկու տարի:

1890ին դպրոցը կը թողու իր մօրեղբայրներուն՝ Թէքէեաններուն քով օգնական գրագիր ըլլալու համար, եւ երկու տարի վերջ, 1892ին, կ'երթայ Կեսարիա, ուր կը մնայ երեք ամիս:

Ընդհանուր կերպով Փոքր Զայքի շրջանի համար այդ թուականը նշանաւոր է: Խմորումը սկսած էր եւ Մարգուանը կեդրոն ունենալով կազմակերպութիւն մը երեւան եկած էր, որ Զնչակեան կեդրոնին կապուած էր, Պոլսոյ օրինակին հետեւելով: Տեղացիները, աւելի իրապաշտ եւ աւելի գիտակ թուրք հոգեբանութեան, իրապէս շատ գործնական ուղի մը ընտրած էին թուրք բռնակալութեան դէմ կռուելու համար: Կազմած էին ծածուկ եւ օտար անուններով զարդարուած հայ քաջերէ իրոսակային խումբեր, որոնք Չելլօ ընդհանուր անունով կը կոչուէին եւ կառավարութենէն որպէս աւազակներ կը հետապնդուէին, մինչ անոնք ուրիշ նպատակներ կը հետապնդէին:

1892ին ամառը, Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը Մարգուանէն, Սեբաստիայէն, Ամասիայէն, Նոյնիսկ Սամսոնէն, Չէթունէն ուխտաւորներ եկած էին, թիւով սովորական տարիներու կրկինը: Փոքր Զայքի յեղափոխական երիտասարդները գիրար ճանչնալու համար ժամադրուած էին Ս. Կարապետի վանքը, եւ այս էր պատճառը այս անսովոր բազմութեան:

Ուխտագնացութեան օրը հոն էր նաեւ Բարսեղ Օհանեան, որ խորունկ տպաւորութիւն մը

կրած էր, երբ մեծ Չելլօն (Թորոս Ծառուկեան), շրջապատուած իր ձիաւորներով, լազի հագուստներով, սպառազէն, ոսկեհիւս *պաշլըի*ները խրոխտօրէն դէպի ձախ հակած, կեսօրուան մօտ, հեռուն կը նշմարուի եւ կը մտնէ վանքին պարտեզը:

Ուխտաւորներու պահպանութեան համար ղրկուած ոստիկանները կը զգուշանան որեւէ բախումէ եւ Չելլօները հոն յեղափոխական ցուցադրութիւն մը ընելէ վերջ, կ'երթան Տերեվանք՝ Դանիէլ վարդապետին քով: Օհանեան հիացիկ ակնարկով մը դիտած էր այս երեւոյթը եւ անկէ շատ տպաւորուած:

Իր ըմբոստ նկարագրին վրայ ներգործող այս տպաւորութեան եւ տիրող հոգեբանական մթնոլորտին ազդեցութեան տակ էր տակաւին, երբ դարձաւ Կ. Պոլիս, ուր ձեռնարկեց մաքսատուներն ապրանք հանելու գործի մը:

Այս կեանքը կը վրդովուի 1895ին հայաբնակ գաւառներու մէջ գործադրուած հայկական ջարդերու տեղեկութիւններով, որոնք իրեն կը հասնին եւ վրդովումը զայրոյթի եւ խորունկ ատեւութեան մը

կը վերածուի, երբ 1896ին ականատես կ'ըլլայ Օսմանեան Դրամատան գրաւման հետեւանքով գործադրուած Կ. Պոլսոյ ջարդին, դիպուածով այդ օրը Տարտանէլէն Կ. Պոլիս եկած ըլլալով:

Քսան եւ չորս տարեկան խիզախ երիտասարդ, կը կատողի եւ կորսնցնելով իր տրամաբանութիւնն ու պաղարիւնութիւնը, կ'առնէ անխոհեմ քայլեր, որոնք Տարտանէլ գտնուող գաղտնի ոստիկանի մը կողմէ Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան ուշադրութեան կը ներկայացուին:

Հրաման կու գայ զինք իբրեւ յեղափոխական ձերբակալելու, բայց Տարտանէլի Ալայ պէյը Օհանեանին կը հաղորդէ իրեն սպառնացող վտանգը եւ ան նոյն գիշերն իսկ Տարտանէլէն անցնող ռուսական շոգեւառով Ադեքսանդրիա կ'անցնի, 1901 Մայիսին:

Ինչպէս այն ատեն սովորութիւն էր, իբր կեսարացի Մելգոնեան գործատան դուռը ափ կ'առնէ եւ Գահիրէի մէջ ծխախոտի տուփերը համրելու խեղճ պաշտօնին կը կոչուի. սակայն եօթ ամիս ետք, Ադեքսանդրիա կը փոխադրուի, իբրեւ անձնական գրագիր Գրիգոր աղա Մելգոնեանին:

Այդ օրերուն Ադեքսանդրիա եռուզեռի մէջ էր Սահմանադրական պայքարին պատճառով:

Օհանեան չէր կրնար իր մաքառող, կռիւը սիրող նկարագրով հեռու մնալ այդ պայքարէն, որուն մէջ կը մտնէ ոտքով գլխով եւ ապա կը հանդիսանայ գլխաւոր դերակատարներէն մէկը:

Այդ միջոցին կուսակցական շարժումն ալ կը սրի, յարակից Սահմանադրական շարժման, որովհետեւ 1902ի գարնան Լոնտոնէն կու գայ Արզուեան եւ Շաւարշ Հովհեանի հետ Հնչակեան մասնաճիւղը կազմակերպելու աշխատանք կը տանի: Արզուեան, կ'երեւի թէ իր խառնուածքին համապատասխան նկարագիր մը գտնելով Օհանեանի մօտ, զայն կը համոզէ միանալու իրենց եւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու նահանգային վարչութեան ատենապետ կը դառնայ Օհանեան, մէկ անգամէն, առանց կուսակցական անցեալ մը ունենալու:

1903ին, Հովհեանի եւ Օննիկ Թաշճեանի հետ, Տիգրան Երկաթ Հայ Մշակութային Միութիւնը կը

վերակազմէ եւ Լսարան-Ընթերցարան մը կը հիմնէ:

Այնքան եռանդով կը փարի այս գործերուն, որ կը թողու Մելգոնեաններու պաշտօնը, որպէսզի ազատ ըլլայ, եւ 1904ին կը մտնէ Սակարան (պուրս):

Այն ատեն Երուանդ Օտեան կը հրատարակէր «Ազատ Բեմ» անուն պատիկ թերթ մը, անկանոն կերպով: Օհանեան թերթին նիւթական մասին մատակարարութիւնը ինք կը ստանձնէ, տպարան մը կը գնէ անոր համար եւ Օտեանը խմբագիր պահելով, կանոնաւոր կերպով կը հրատարակէ թերթը՝ զայն Վերակազմեալներու կուսակցական անպաշտօն օրկանը դարձնելով: Երբ Օտեան Հնդկաստան իր եղբօրը քով կ'երթայ, յաջորդաբար թերթին խմբագիրները կ'ըլլան Միքայէլ Կիւրճեան եւ Վահան Թէքեան, եւ անոր կ'աշխատակցին Լեւոն Բաշալեան եւ Լարենց: Այս միջոցին ինքն ալ յօդուածներ կը գրէ Արայ ծածկանունով: Տեղական Սահմանադրական պայքարի համար ալ կը հրատարակէ «Օրէնք» անունով լրագիր մը, ուր կը հարուածէ մեծ աղաները:

Այնքան սաստիկ էին յարձակումները, որ Բարթող փաշա, իր կուսակիցներէն Ուղուրլեան, ինչպէս նաեւ «Լուսաբեր»ի խմբագիրը դատ կը բանան «Ազատ Բեմ»ին դէմ: Բարթող փաշայէն վարձուած «սեյիտի»ներու խումբ մը, «Օրէնք»ի մէջ հրատարակուած յօդուածի մը համար, կը յարձակի տպարանին վրայ, ուր դիպուածով կը գտնուէր այդ պահուն Օհանեան, որ իր հուժկու մարմինով կը դիմադրէ եւ փառաւոր ծեծ մը կը քաշէ յարձակողներուն, իսկ անոնց պետին գլուխը կը կոտրէ եւ միայն տուգանքով մը կը փրկուի:

Օհանեան թէ՛ կուսակցական եւ թէ՛ ազգային պայքարի համար նիւթական խոշոր զոհողութիւններ ըրած է անվարան եւ այն ալ՝ կեսարացիական յամառութեամբ:

Բարսեղ Օհանեան այդ օրերուն իր փառքին մէջ էր եւ Ադեքսանդրիոյ հայ գաղութին մէջ տիրական դէմք մը դարձած էր:

Ճիշդ այդ օրերուն իր ազգին եղած անարգանքին համար կը պատրաստուի մենամարտիլ եւ կը վիրաւորուի կուրծքէն:

1905ի ամառը կը տեղափոխուի Գահիրե իբր Comptoir Financier Commercial դրամատան Սակարանային գործառնութեանց վարիչ եւ իրեն հետ կը տեղափոխեն Նաեւ Գահիրե՝ «Ազատ Բեմ»ը:

1906ին Գահիրե գումարուած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ժողովին, իբրեւ պատգամաւոր Եգիպտոսի, կը մասնակցի եւ կը ներկայացնէ կարգ մը առաջարկներ, որոնք չեն ընդունուիր, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ որ դառնացած քաջուի կուսակցութենէն, ասոր թողելով «Ազատ Բեմ»ը եւ տպարանը:

1906էն 1912 ամէն գործէ ձեռնթափ, իր պատեանը կը քաջուի: 1912ին ծանրապէս կը հիւանդանայ եւ վեց ամիս անկողինը կը մնայ: Իր առողջութիւնը կը վերագտնէ մարզանքով եւ ասիկա պատճառ կ'ըլլայ որ խանդավառուի երիտասարդութեան մարզանքը սիրցնելու գաղափարով եւ հիմնէ 1912ին «Կամք» Մարմնամարզական Ակումբը:

Նոյն տարին կը մասնակցի Միհրան Տամատեանի առաջարկով Եգիպտոսի մէջ կազմուած ինքնապաշտպանութեան կոմիտէին եւ Տէօթ-Եոլ կ'երթայ քննական այցելութեան մը համար: Ապա կ'երթայ Աթէնք, ուր կը յաջողի զենք ձեռք բերել եւ զերի հայ 40 զինուորներու եւ այլ հինգ կամաւորներու հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կիլիկիա, ճիշդ այն օրերուն, երբ թրքական «Համիտիյէ» զրահաւորը Սիրիան կը ռմբակոծէր: Ազգային պատուիրակութիւնը համաձայն չէր այս ձեռնարկին եւ տուած էր Կիլիկիա հրահանգներ, որոնք Օհանեանը կը մատնէին յուսախաբութեան: Երբ Իսկէնտերուն կը հասնի, կը տեսնէ թէ ոչ մէկ պատրաստութիւն տեսնուած էր եւ թէ ո՛չ զենք կ'ուզէին եւ ո՛չ ալ զիրենք ընդունիլ: Նոյնիսկ կը մատնուի եւ կը ձերբակալուի, իսկ երբ իր մեղսակիցները հասկնալու համար զինքը ազատ կը ձգեն խորամանկութեամբ, կ'օգտուի պատեհութենէն եւ խոյս կու տայ խտիվեան շոգենաւով:

Աղէքսանդրիա հասնելէն վերջ կը նուիրուի «Կամք»ին եւ 1915ին Վանի հայոց կողմէ ազատագրման ի յիշատակ կը հիմնէ «Հայ Հետազօտիչներ» թերթիկը, որ կը կցէ «Կամք»ին:

Մարզուան

Օհանեան, իր առաջադրութիւններուն մէջ անտեղիտալի, երկար չի հանդուրժեր այն խաղերուն, որոնք կը կատարուին այդ մարզական միութեան շուրջը, եւ անկէ ալ կը քաջուի:

Օհանեան այլեւս բոլորովին կը մեկուսանայ եւ չ'ուզեր հանրային կեանքին խառնուիլ: Բայց երբեմն ականայ վերստին ասպարէզ կու գայ, իրաւարարի եւ խաղաղարարի դերով, ինչպէս եղաւ 1926ի եկեղեցական տագնապին ատեն, ուր ինք, Յովհաննէս Աթարեանի եւ Գրիգոր Մանուկեանի հետ, իբր չեզոք անձ, Հաշտարար Մարմին մը կազմեց եւ իրաւախօհութեան համար աշխատեցաւ, թէեւ չկրցաւ յաջողիլ եւ ձեռնթափ եղաւ:

Բարսեղ Օհանեան այլեւս անգամ մըն ալ հանրային գործի չխառնուեցաւ, ինչպէս իր մենտորը՝ Վահէ Արզուեան, Ամերիկայի մէջ: Ան 1936ին միայն քանի մը յօդուածներ գրեց երգիծական, «Գրչախաղեր» խորագրով Եգիպտահայ դէմքեր ներկայացնելով:

Օհանեան սիրողական դրամագետ մըն էր եւ ուներ շատ ճոխ ու արժեքաւոր հաւաքածոյ մը իին դրամներու որ դժբախտաբար գրաւ ձգուած էր իր անձկութեան օրերուն մէջ, որոնք երբեք վերջ չունեցան:

Հետեւաբար, 4-5000 ոսկի արժող այդ հաւաքածոն կորսնցուց շատ ապահովաբար:

Ան տեղեակ ըլլալով մասնաւորաբար Կեսարիոյ յեղափոխական շարժման պատմութեան ներքին ծալքերուն, օգտակար եղաւ Ալաօյաճեանի «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» երկասիրութեան:

Կը մահանայ Օգոստոս 25, 1951ին, Աղեքսանդրիա, ծերանոցի մը անկիւնը նետուած՝ տխուր վախճան մը ունենալով, նոյնիսկ հանրային օժանդակութեան կարօտ մնալու աստիճան խեղ-

ճութեան մատնուած, ա՛ն որ ատեն մը բուռերով ծախսած էր, առանց ապագան խորհելու:

Բարսեղ Օհանեան Վահան Թէքէեանի հորաքրոջ որդին էր:

Ե. ԲԱԺԻՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

1897

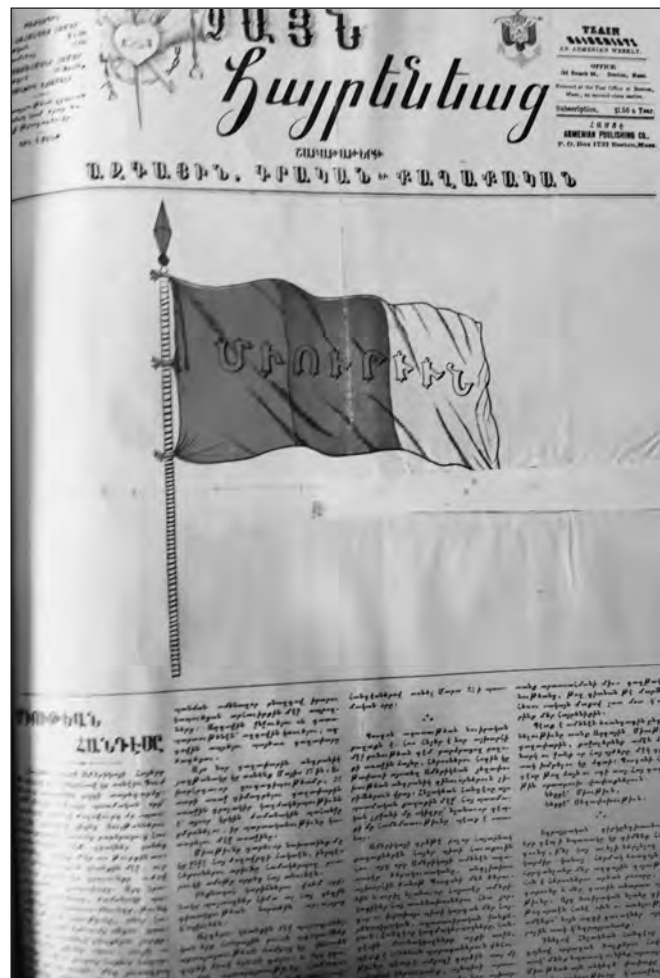
**ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹԵՐՈՒ**

ՄԱՐՏ (1897-1901) – Պարբերաթերթ, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ՝ «Հնչակ»ի փոխարեն, կը հրատարակուի Լոնտոնի մէջ, խմբագրութեամբ Արփիար Արփիարեանի եւ Լեւոն Բաշալեանի:

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ (1898-1902) - Պաշտօնաթերթ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան, կը հրատարակուի Լոնտոնի մէջ Արփիար Արփիարեանի խմբագրութեամբ, ապա՝ Լեւոն Բաշալեանի: Թերթին նպատակն է հայ ժողովուրդի քաղաքական դաստիարակութեան ապահովումը եւրոպական առաջաւոր գաղափարներով: Հանգամանօրէն կ'արտացոլացնէ Արեւմտեան Հայաստանի կեանքը ժԹ. դարու վերջին քառորդին: Կը հրատարակէ նիւթեր 1894-96ի Հայկական Կոտորածներու, հայ քաղաքական կուսակցութիւններու, մասնաւորապէս՝ վերակազմեալ հնչակեաններու մասին: Պաշտօնաթերթը Հայկական Հարցին լուծումը կը կապէ մեծ պետութիւններու աջակցութեան հետ: Եւրոպական մամուլէն կ'արտատպէ հայնական սուրբ, կը մեկնաբանէ եւրոպական երկիրներու քաղաքականութիւնը թուրքիոյ մէջ:

«Նոր Կեանք» յառաջ կը քշէ Օսմանեան Կայսրութենէն ներս ազգերու ինքնորոշման խնդիրը: Արփիարեան եւ Բաշալեան կը ձգտին հայերը նախապատրաստել դիմագրաւելու համար սպասուած արհաւիրքները, որոնք անխուսափելի էին Օսմանեան Կայսրութեան փլուզման ժամանակ:

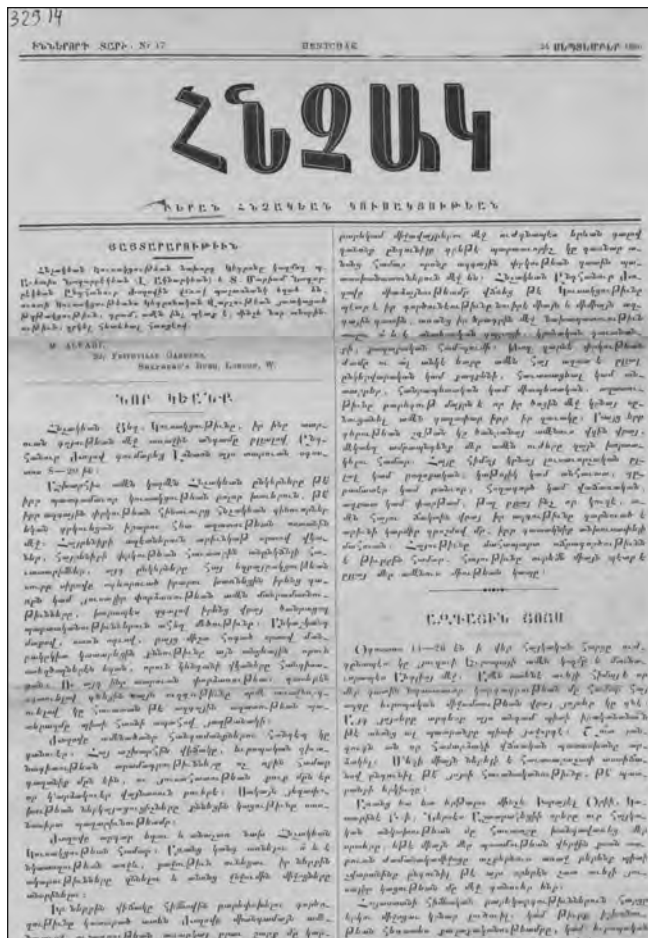
Թերթը կը լուսաբանէ նաեւ Լոնտոնի հայ համայնքին կեանքը:

ԶԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ (1899-1906) – Ազգային, գրական, քաղաքական հանդես: Հրատարակութիւն՝ Ամերիկահայ Հրատարակչական Ընկերութեան, ապա՝ Պաշտօնաթերթ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան (1902): Լոյս կը տեսնէ Նախ Նիւ Եորք (1899-1900), ապա Ուստըր (1900) եւ Պոստոն (1900-1906): Խմբագիրներ կ'ըլլան Յովհաննէս Յակոբեան (Վարդ Շահէն), Գարեգին Չիթճեան, Միսո Շահէն, Սուրեն Պարթեւեան:

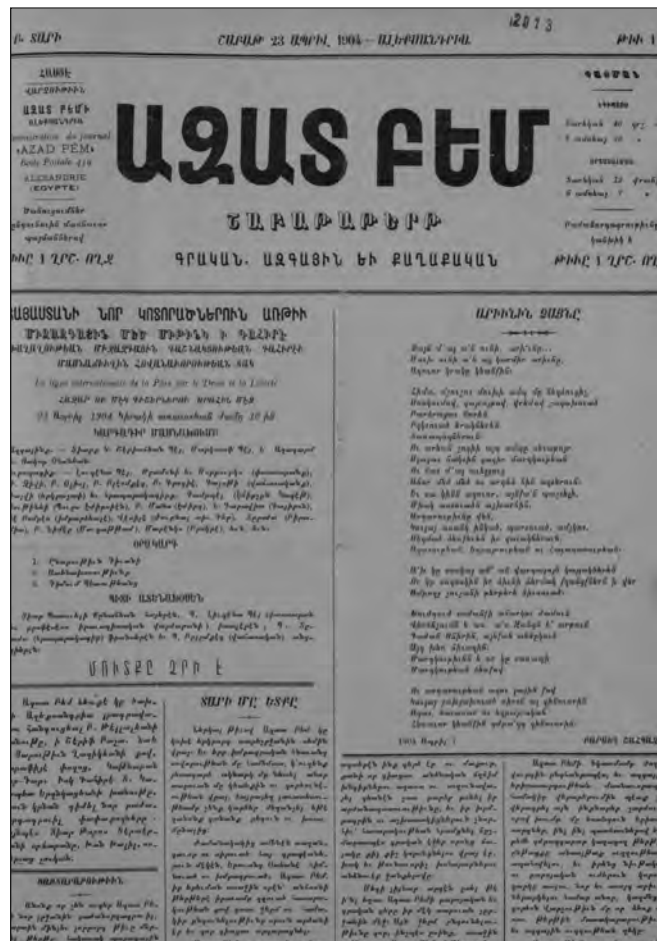
ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԱՌՈՒՆ ՈՒՂԵՒՈՐՆԵՐԸ

ՀՆԶԱԿ (1901-1903, 1904-1907) – Վերակազմեալ Հնչակեաններու Կեդրոնական Օրկան: Լոնտոն:

ARMENIA (1903-1906) – Ամսագիր: Պաշտոնաթերթ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան: Պոստոն:

ԱԶԱՏ ԲԵՄ (1903-1907) – Գրական, գիտական, ազգային եւ քաղաքական շաբաթաթերթ, ապա՝ եռօրեայ: Պաշտոնաթերթ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան: Արտոնատեր՝ Չարեհ Գոչեան, լոյս կը տեսնէ Աղեքսանդրիա (1903-1905): Խմբագիրներ-տնօրէններ՝ Երուանդ Օտեան, Միքայէլ Կիլոնեան, Կահան Թեքեան, Լ. Լարենց, Բարսեղ Օհանեան եւ Օննիկ Թաշճեան: Թերթը կը տեղափոխուի Գահիրէ (1906-1907):

ԱԶԳ (1907-1921) – Պաշտոնաթերթ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան: Գրական, քաղաքական շաբաթաթերթ, Նաեւ եռօրեայ եւ օրաթերթ: Կը հրատարակուի Պոստոնի մէջ: Մինչեւ 1914 եղեր է ՎՅԿ ազատական թելին անկաշարտ օրկան, ապա Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան շրջանակին պաշտոնաթերթ: Թերթը խմբագրած են Սուրեն Պարթեւեան, Ե. Ճիւղերեան, Գեորգ Սարափեան, Գ. Փափագեան եւ Ա. Ն. Նազար: 1921ի Հոկտեմբերին «Ազգ»ը միանայ լ «Պահակ»ին, կարճ ժամանակ լոյս կը տեսնէ որպէս «Ազգ-Պահակ», լայն տեղ յատկացնելով արեւմտահայութեան վիճակին, ազատագրական պայքարի հարցերուն եւ կուսակցական հարցերուն:

ԱՌԱՒՈՏ (1909-1924) – Ազգային եւ քաղաքական շաբաթաթերթ: Տէր եւ Տնօրէն՝ Միսաք

Սուրեան, խմբագրապետ՝ Եսովբ Արմեն: 1911 ին
 տոր շրջան: խմբագրապետ՝ Երուանդ Տեր Անդ-
 րեանեան: 1918 ին տոր շրջան, շաբաթաթերթ,
 ապա՝ ազգային, քաղաքական, գիտական եւ գրա-
 կան օրաթերթ: Պաշտօնաթերթ Նախ՝ Վերակազմ-
 եալ Հնչակեան Կուսակցութեան, ապա՝ Ազգային
 Ազատական Կուսակցութեան Պոլսոյ Նահան-
 գային Վարչութեան: Արտօնատեր՝ Միսաք Սուր-
 եան, խմբագիր՝ Աշոտ Բեչեան, Կ. Պոլիս:

ՊԱՅԱԿ (1911-1921) – Վերակազմեալ Հնչակ-
 եան, ապա՝ Ազատական Կուսակցութեան պաշտօ-
 նաթերթ, շաբաթաթերթ: խմբագիրներ՝ Հրաչ
 Երուանդ, Երուանդ Մեսիանեան, Արշակ Տեր Մար-
 կոսեան: Փրավիտեսս, 1911-1915, Պոստոն, 1915-
 1921: 1921 ին կը միանայ «Ազգ» ին եւ կը դառնայ
 «Ազգ-Պահակ»:

ԱՐԱԳԱՏ (1919-1921) – Վերակազմեալ
 Հնչակեան, ապա՝ Ազատական Կուսակցութեան
 պաշտօնաթերթ: Պատասխանատու տնօրէն՝ Յա-
 րութիւն Դարբինեան, խմբագիր՝ Վահան Շահրի-
 ման, ապա՝ Գեղամ: Կ. Պոլիս:

ԱՐՕՐ (1919-1921) – Ազգային, գրական, քա-
 ղաքական ժողովածու, եռօրեայ: Վերակազմեալ
 Հնչակեան Կուսակցութեան Գալիֆորնիոյ Շրջա-
 նակի եւ ապա Հայ Ազատական Կուսակցութեան
 պաշտօնաթերթ: խմբագիր՝ Հրաչ Երուանդ:
 Ֆրէզնո:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (1919-1920) – Հայ Ազգային
 Ազատական Միութեան պաշտօնաթերթ: խմբա-
 գիրներ՝ Արշակ Զօպանեան, Արամ Անտոնեան,
 Արշակ Սաֆրաստեան: Փարիզ:

ԱԶԱՏ ԿԱՐԾԻՔ (1922) – Պաշտոնաթերթ Հայ Ազատական Միության: Խմբագիր՝ Արշակ Մահտեսյան: Նիւ Եորք, 1922:

**ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀԱՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՄԱԿԻՐ ՄԱՍՈՒԼԻ**

ՄԱՍԻՍ (1852-1908) – 1884Էն սկսեալ որպէս շաբաթաթերթ: Կը հրատարակուի Կ. Պոլիս: Խմբագիրներ՝ Կարապետ Իւթիւճեան, Արփիար Արփիարեան, Գրիգոր Զօհրապ, Զրանդ Ասատուր, Սիպիլ, Մ. Շամտանճեան, Տ. Արփիարեան, Ենովք Արմէն: 1878-1880 կը հրատարակէ Հայկական Հարցին նուիրուած բազմաթիւ յօդուածներ: Կը համակերպի Մեծ Բրիտանիոյ կողմէ գալիք օգնության բարեկարգումներու գիծով Արեւմտեան Հայաստանէն ներս: Առանձնակի ուշադրութիւն կը դարձնէ Կ. Պոլսոյ պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի գործունեության հայկական ինքնավարության եւ բարենորոգումներու հարցով: Կը հիասթափի վերջապէս Պերլիսի Վեհաժողովին արդիւնքներէն:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՍՈՒԼ (1871-1909, 1919-1921) – Ազգային, գրական եւ քաղաքական ամսագիր: 1894Էն՝ կիսամսեայ հանդէս, 1903Էն՝ շաբաթաթերթ, 1919-1921Էն՝ օրաթերթ: Խմբագիր-տնօրէն՝ Մատթէոս Մամուրեան: 1901Էն սկսեալ՝ Զրանդ Մամուրեան (որդին Մատթէոս Մամուրեանի): Չմիւռնիա:

ԱՐԵՒԵԼՔ (1884-1896 եւ 1898-1912) – Ազգային, քաղաքական եւ գրական օրաթերթ: Կը հրատարակուի Կ. Պոլիս. տարբեր տարիներ թերթի արտոնատեր, տնօրէն, հրատարակիչ-խմբագիրներ կ'ունենայ՝ Ստ. Տամատեան, Գ. Պոյաճեան, Ե. Սրմաթէշխանլեան: Համիտի հալածանքներու ժամանակ մեր մտաւորականութիւնը՝ Ա. Արփիարեան, Լ. Բաշալեան, Տ. Կամսարական, Հ. Ասատուր, Գ. Զօհրապ կը հրապարակեն յօդուածներ Արեւմտեան Հայաստանի տնտեսական եւ քաղա-

քական վիճակին վերաբերեալ: 1894-96Էն թերթը կը դադրի լոյս տեսնելէ Համիտեան հալածանքներու բերումով: 1908Էն թերթը կ'ողջունէ Համիտի տապալումը եւ Սահմանադրութեան վերահաստատումը: Ատանայի կոտորածը դատապարտած է: Իր էջերը լայն բացած է նաեւ միւս կուսակցութիւններու գործունեութեանց առջեւ:

ԱՐԵԳԱԿ (1888) – Առաջին ամերիկահայ հայատառ թերթը խմբագրութեամբ Հայկակ Էկինեանի: Կը հրատարակուի տարի մը Նիւ Ընրզիի Ուեսթ Յոպոքըն քաղաքին մէջ:

ՍՈՒՐՀԱՆՂԱԿ (1889-1890) – Ամսաթերթ, ապա շաբաթաթերթ, Հայկակ Էկինեանի խմբագրութեամբ կը հրատարակուի Նիւ Ընրզիի մէջ: Դեկտեմբեր 14, 1889Էն ետք լոյս կը տեսնէ «Ազատութիւն» անունով:

ԾԱՂԻԿ (1895-1896) – Գրական թերթ, կը հրատարակուի Կ. Պոլիս, Արշակ Զօպանեանի խմբագրութեամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (1888-1892) – Խօսափող Հայկական Հայրենասիրաց Ընկերության, ապա՝ Անգլիական եւ Հայկական Ընկերության: Կը հրատարակուի Նախ իբրեւ շաբաթաթերթ եւ ապա ամսագիր որպէս՝ Լոնտոնի մէջ, ֆրանսերէն եւ հայերէն լեզուներով, Միհրան Սվազլեանի խմբագրութեամբ:

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ (1890-1892) – Շաբաթաթերթ, ապա՝ ամսաթերթ եւ վերջաւորութեան՝ երկշաբաթաթերթ: Հայկակ Էկինեանի խմբագրութեամբ կը հրատարակուի Նիւ Եորքի մէջ:

ՏԻԳՐԻՍ (1897-1899) – Լոյս կը տեսնէ Նիւ Եորքէն Հայկակ Էկինեանի հիմնադրութեամբ: Խմբագրական աշխատանքներուն մասնակցած են Թովմաս Չարշաֆճեան եւ Գարեգին Զիթճեան:

ՓԱՐՈՍ (1897-1898, 1901-1902) – Լրագիր

ազգային, գրական եւ քաղաքական (եռօրեայ, ապա՝ երկօրեայ): Խմբագիր-տնօրէն՝ Յարութիւն Ալփիար եւ Տիգրան Արփիարեան: Գահիրէ:

ԱՆԱՅԻՏ (1898-1949) – Գրական, գեղարուեստական, հասարակական հանդէս: Արշակ Զօպանեանի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէ Փարիզի մէջ, ընդհատումներով (1911-28 եւ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի տարիներուն՝ 1941-45): Հանդէսը միշտ որդեգրած է ռամկավար ու ազատական ուղին: Լոյս տեսած են հայ ժողովուրդի պատմութեան, հայկական հարցի, գրականութեան, արուեստի, մշակոյթի վերաբերեալ լուրջ ուսումնասիրութիւններ, վերլուծումներ, միջնադարեան տաղեր, բանահիւսական երկեր, համաշխարհային գրականութեան դասական հեղինակներու թարգմանական գործեր: «Անահիտ»ին աշխատակցած են Իսահակեան, Թէքեան, Սիամանթօ, Վարուժան, Զօհրապ, Շիրվանզադէ, Թումանեան, Զարդարեան, Կոստան Զարեան, Կոմիտաս, Թորամանեան եւ բազում ուրիշներ:

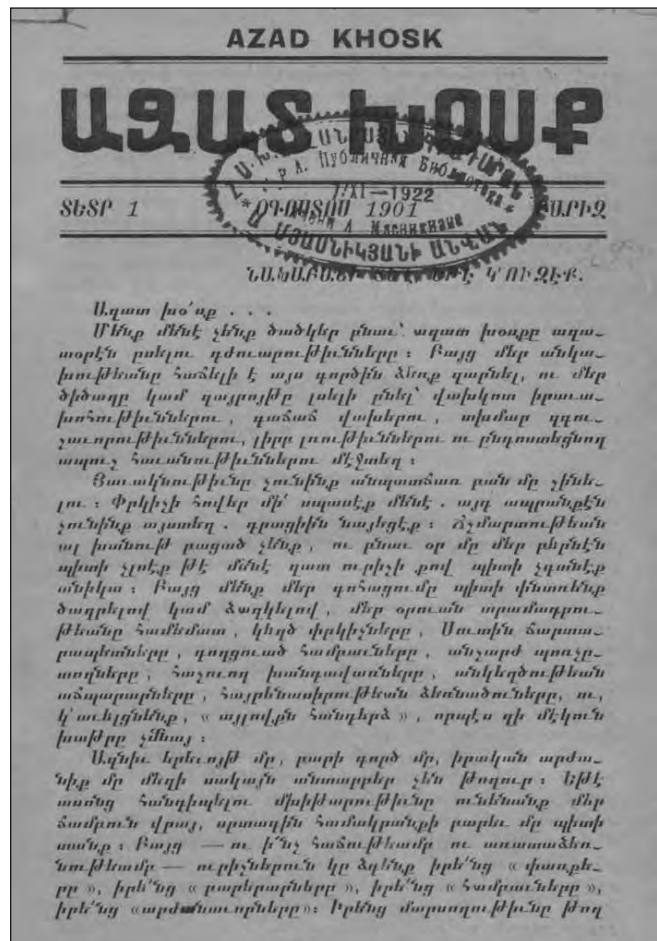
ՀԱՅ ՀԱՆՂԵՍ (1902-1903) – Ազգային եւ գրական կիսամսեայ հանդէս: Հիմնադիր-տնօրէն՝ Արփիար Արփիարեան: Վենետիկ:

ՔԱՂԱՔԱՅԻ (1902-1912) – Շաբաթաթերթ, լոյս կը տեսնէ Ֆրեզնոյի մէջ: Հիմնադիր-խմբագիր՝ Հայկակ Էկինեան:

ԶԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՏ (1908-1910) – Լոյս կը տեսնէ Կ. Պոլիս խմբագրութեամբ Մ. Սուրեանի եւ Լ. Լարենցի:

ՔԱՂԱՔԱՅԻ (1902-1912) – Լոյս կը տեսնէ Ֆրեզնօ, խմբագրութեամբ Հայկակ Էկինեանի:

ԱԶԱՏ ԽՕՍԷ (1901-1907) – Ամսագիր, ապա՝ շաբաթաթերթ: Նախ լոյս կը տեսնէ Ֆրանսա մինչեւ 1903, այնուհետեւ՝ Աղեքսանդրիա 1906-07ին, խմբագրութեամբ Երուանդ Օտեանի: Թէեւ անկախ օրկան էր, սակայն ռամկավարներու խօսքը

կը տարածեր ծաղկելով, երգիծանքի միջոցով, եգիպտահայ աւանդական մտայնութիւնը: Աշխատակցած են Արփիար Արփիարեան, Միքայէլ Կիւրճեան, Վահան Թէքեան, Բ. Շահպազ եւ ուրիշներ:

ՇԻՐԱԿ (1905-1907 եւ 1909) – Գրական եւ ընկերային ամսաթերթ: Հիմնադիր խմբագիրներ՝ Միքայէլ Կիւրճեան եւ Վահան Թէքեան: Շրջան մը խմբագիր եղած է Նաեւ Արփիար Արփիարեան: Պարբերականը սկսած է հրատարակուիլ 1905ին Աղեքսանդրիոյ մէջ, 1906-1907ին՝ Գահիրէ, եւ աւելի ուշ՝ 1909ին՝ Կ. Պոլիս, դարձեալ Վահան Թէքեանի խմբագրութեամբ:

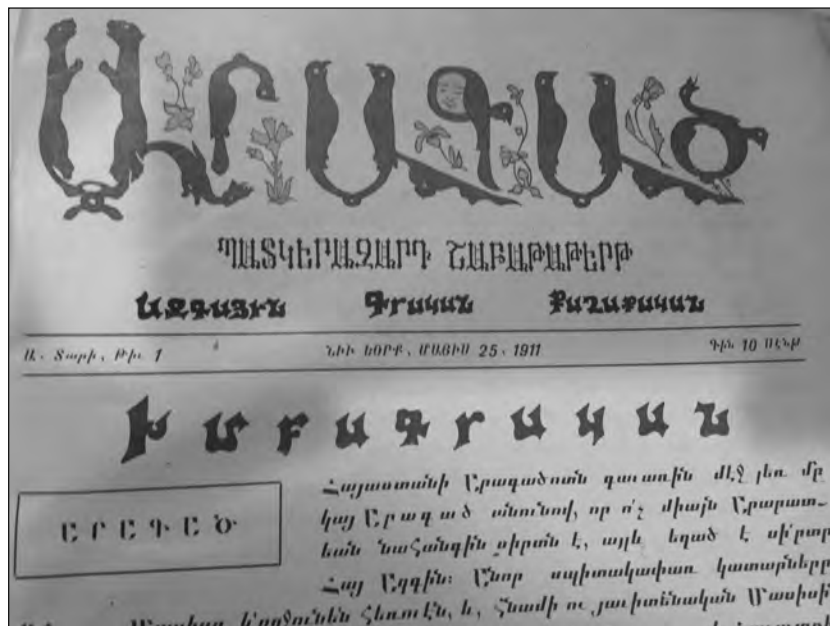
ԶԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՏ (1908-1911) – Պոստոնէն գալով կը վերհրատարակուի Կ. Պոլսոյ մէջ 1908ին մինչեւ 1911: Խմբագիրներ եղած են

Երուանդ Զավուշեան, Ա. Ասքանազ, Արսէն Տիրան, Յ. Փափագեան, Սարգիս Մալեմեզեան, Միսաք Սուրեան եւ Լեւոն Լարենց (Քիրիշճեան):

ՇԱԻՂ (1900-1901) – Հանդես կիսամեայ, գրական, գիտական եւ ազգային: Տնօրէն՝ Յ. Փափագեան, խմբագիր՝ Երուանդ Սրմաքէշիանլեան (Երուխան): Վառնա (Պուլկարիա):

ԱՐԱԳԱԾ (1911) – Պատկերազարդ շաբաթաթերթ, ազգային, գրական, բաղաբական: Վերակազմեալ Հնչակեան թերթ: Խմբագրական Մարմին: Կը հրատարակուի Նիւ Եորք:

ՈԱՅՎԻՐԱՅ (1912) – Ազատական հայաթերթ ամենօրեայ: Տէր եւ Տնօրէն՝ Արշակ Ալաօյաճեան, խմբագիր՝ Բիւզանդ Զէչեան: Կ. Պոլիս:

ՍՈՒՐԾ (1912-1919) – Բաղաբական, գրական եւ ազգային օրաթերթ: Արտօնատէր-հրատարակիչներ՝ Վահէ Արզուեան եւ Խ. Գուրպէթեան: Տնօրէն-խմբագիր՝ Լեւոն Լարենց:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ

ԽԱՐԵՐՈՑԻ ԱՇԽԱՏԱԿՑՆԵՐԸ

Հանգամանորեն պիտի խօսինք թեև անոնցմե իւրաքանչիւրին մասին, սակայն այս հատուածով կ'արժէ յիշել անունները անոնցմե ոմանց՝ ընդհանուր բնոյթի ծանօթութիւններով մէկտեղ:

Առաջին հայ լրագիրը Ամերիկայի մէջ հրատարակուած է 1888ին, «Արեգակ» անունով, իբրեւ ամսաթերթ:

«Արեգակ»ի Հրատարակիչն ու խմբագիրը եղած է տիգրանակերտցի Յովհաննէս Հայկակ Էկինեան, որ ճըրգի Սիթիի (Նիւ ճըրգի) մէջ յանդգնութիւնն ունեցած է հայկական ոսկեղէն տառերով թերթ հրամցնելու անգլերէն լեզուին անծանօթ հայ գաղթականին: Լուսաւոր թուական մըն էր, անկասկած, այս՝ լուսաւոր անուան հետ կապուած:

Հնչակեան մայր կուսակցութեան բաժանումով ծնունդ առաւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որուն պաշտօնաթերթը՝ «Ձայն Հայրենեաց», խմբագրուեցաւ Պատուելի Գարեգին Զիթճեանի եւ Վ. Շահէնի կողմէ:

1898ին Զիթճեան թերթը կը փոխադրէ Պոստոն, որ դարձած էր ամերիկահայ գաղութին կեդրոնը:

Խմբագրական աշխատանքին մէջ կարեւոր դեր եւ բաժին վերցուցած է Եփրատ Գոլճէն շրջանաւարտ Արսէն Տիրան: Տիրանի խմբագրական շրջանէն ետք եկաւ Սուրէն Պարթեւեան: Մինչ այդ, 1900ին ՀՀԴ սկսաւ հրատարակել իր «Հայրենիք» թերթը, դարձեալ Պոստոնի մէջ, որպէս շաբաթաթերթ, որուն խմբագիրն էր Ս. Վռամեան: Անոր յաջորդեցին Շահան Նաթալի, Նշան Ն. Տ. Թաշճեան, Նշան Տեղեկիւլ եւ այլն ... բոլորն ալ խարբերոցիներ:

«Ձայն Հայրենեաց»ը շարունակուեցաւ մինչեւ Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան

յարող ազգայիններ սկսան հրատարակել «Ազգ» թերթը Սուրէն Պարթեւեանի խմբագրութեամբ: Անոր յաջորդեց արմենակ Նազար պատրաստուած հրապարակագիրը, որ մնաց մինչեւ իր մահը պատնէշի վրայ եւ եղաւ ՌԱԿԻ թերթերու հրապարակախօսը երկար տարիներ:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ սկսաւ հրատարակուիլ «Պահակ» թերթը, որուն խմբագիր եկաւ Հրաչ Երուանդ, որուն ազգային կուսակցական առաքելութեանց պատճառով խմբագրութիւնը յանձնուեցաւ Երուանդ Մեսիաեանին:

Վերջապէս 1921ին երկու հատուածներու՝ Վերակազմեալ (Ազատական) եւ Ռամկավար կուսակցութեանց միաձուլումով թերթերը միացան եւ եղան «Ազգ-Պահակ» եւ քիչ ետք՝ «Պայքար»:

Մինչ այդ, «Եփրատ» շաբաթաթերթը նախաձեռնութիւնն էր խարբերոցի Սարգիս Շագալեանի, 1898ին, անհատական բնոյթով ու գաղափարակիցներու գործակցութեամբ:

The New Armenia Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան հրատարակութիւնն էր անգլերէն լեզուով 1905ին, Սարգիս Մալեմեզեանի գլխաւոր դերակատարութեամբ: Անոր խմբագրական աշխատանքները ստանձնեցին Արշակ Մահտեսեան, Վահրամ Գրիգորեան եւ Սուրէն Պարթեւեան:

«Արծիւ» անունով լրագիր մը Արշակ Մահտեսեանի նախաձեռնութեամբ լոյս տեսաւ կուսակցական պայքարի շարժառիթով:

«Հայաստանի Կոչնակ» շաբաթաթերթը նախապէս միայն «Կոչնակ» անունով հրապարակ կու գայ Դեկտեմբեր 15, 1900ին, նախաձեռնութեամբ եւ խմբագրութեամբ խարբերոցի Հըրպըրթ Ալէնի եւ Պատուելի Յ. Սանդիկեանի: Աւելի ուշ խմբագրութեան մաս կը կազմեն Պատուելի Ա. Ա. Պե-

Վահե Հայկ:

տիկեան, Փրոֆ. Գեորգ Ա. Սարաֆեան եւ Վահե Հայկ:

Գալիֆորնիոյ հայ գաղութին մէջ ալ խարբերողցիները տարած են շնորհալի խմբագրական աշխատանք: Առաջին թերթը՝ «Զաղաքացի», Հայկակ Էկինեան սկսած է 1903ին եւ հրատարակած 12 տարի: Ապա հրատարակած է «Նոր Կեանք»ը եւ շարունակած մինչեւ իր մահը տողաշար մեքենային առջեւ, Մարտ 25, 1919ին: Այնուհետեւ թերթին հրատարակութիւնը կը վերցնէ ՀՍՈՒԿ, խմբագրութիւնը վստահելով Փրոֆ. Մ. Միւսասեանի եւ Փրոֆ. Ա. Սարաֆեանի: Միութենէն ետք խմբագրութեան կու գան Տոքթ. Յ. Պօղոսեան, Արամ Ամիրխանեան եւ Վահե Հայկ:

«Արօր» երկշաբաթաթերթը հիմնած է Հրաչ Երուանդ 1919ին իբրեւ պաշտօնաթերթ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Գալիֆոր-

նիոյ շրջանակին: Միութենէն ետք կը հիմնուի «Նոր Օր»ը Ֆրեզնոյի մէջ, որպէս պաշտօնաթերթ ՌԱԿի, առնելով «Նոր Կեանք-Արօր»ի առաջին եւ վերջին վանկերը:

Մինչ այդ, «Ասպարեզ» 1908ին կը հրատարակուի որպէս ՀՅԴ պաշտօնաթերթ, ուր եւս խարբերողցիներ կը ստանձնեն թերթին պատասխանատուութիւնը:

ԽԱՐԲԵՐՈՂՑԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ԶԱՆԻ ՄԸ ՆՈՒՒՐԵԱԼ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐ

ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄ Գ. ԹԻՖԵԼՔԵԱՆ

Ծնած է խարբերող 1891ին, յայտնի գերդաստանի զաւակ, Ս. Կարապետ թաղէն: Ծխական վարժարանէն յետոյ յաճախած է Եփրատ Գոլէճ եւ շրջանաւարտ ելած է: Գաղթած է Ամերիկա եւ հետեւած՝ շաբաթեղէնի մեծաքանակ առետուրի:

Համբարձում Թիֆէլքեան (Հրացայտ):

Աշխատակցած է առ հասարակ «Ձայն Հայրենեաց»ին ու այլ պարբերականներու՝ զգայուն քերթուածներով: Դժբախտաբար իր տաղանդը մշակելու առիթ չէ ունեցած: Ապրած է Սեյնթ Փոլ, Մինիսոթա նահանգը:

ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԿԵՕԼԵԻԿ

Ծնած է Խարբերդ, յայտնի գերդաստանի գաւակ: Ուսումը ստացած է թաղային նախակրթարանին մէջ եւ Ս. Յակոբայ Կեդրոնական Վարժարանին մէջ, երբ գաւառացի գրագետ Թլկատինցի Նոր ստանձնած էր Նոյն վարժարանի տեսչութիւնը:

Ապրիլ 1890ին կը գաղթէ Ամերիկա եւ մասնաւորապէս արեւելեան գորգի առեւտուրով կը զբաղի երկար տարիներ: Ազգային կեանքի, գրական եւ լրագրական շարժումներու մօտ ապրած է շարունակ եւ իրապէս ճանչցած՝ Ամերիկայի հայ գաղութին բոլոր ապրումները, ըլլա՛ն անոնք անհատական թէ հաւաքական:

Առաջին անգամ սկսած է գրել 1892ին պոսական թերթերու՝ «Ամերիկեան Նամակներ» վերնագրով: Իր ուսուցիչը Նկատի առած, հետաքրքրուած եւ մեծապէս քաջալերած է Պետրոսը, որպէսզի գրիչը չլքէ եւ շարունակէ գրել:

Այդ թուականներէն ի վեր, աւելի քան 60 տարիներ՝ Կեօլիկ կը պահէ իր աշխատակցութիւնը զանազան թերթերու եւ մասնաւորաբար Վերակազմեալ մամուլին, եւ աւելի ուշ՝ միութենէն ետք՝ «Պայքար»ին ու անոր «Բացառիկ»ներուն:

1944ին բարեկամներու թելադրութեամբ իր գրութիւններէն ոմանք կ'ամփոփէ «Ամերիկահայ պատկերներ» անունով հատորի մը մէջ: Լաւ ընդունելութիւն կը գտնէ այս գործը, որուն մէջ ընթերցող ամերիկահայը կը տեսնէ ինքզինք: Յատկանշական տիպարներ եւ նկարագրի ցայտուն գիծեր կան հոն առիթնոյ սրամտութեամբ գծուած: Պետրոս Կեօլիկ հայ գաղթական գրականութեան համակրելի նահապետն էր:

ՍԱՀԱԿ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Ծնած է Խարբերդի Չարսանճագի Նոր Գիւղը, 1898ին: Մանուկ հասակէն ծնողքին հետ գաղթած

Վարտենիկ Պէլեան

ու հաստատուած՝ Խարբերդ, ուր յաճախած է Եփրատ Գոլէճի նախակրթարանէն մինչեւ վերի կարգերը: Քաղաքական սպառնացող կացութեան հետեւանքով կը թողու դպրոցը ու կ'անցնի Ամերիկա:

Գործաւորական կեանքի հետեւելով չի մոռնար նաեւ ինքնագարգացումը: Յամառ ընթերցանութեամբ եւ գրական աշխատանքներով բարեկամներու լայն շրջանակ մը կը շահի: Երկար տարիներով կը կապուի «Պայքար» օրաթերթին թէ՛ գրաշարութեամբ եւ թէ աշխատակցութեամբ: Կը գրէ նաեւ «Նոր Օր»ին: Գրած է Սահակ, Հասակ գրչանուններով գիւղական համեղ պատկերներ:

ՎԱՐՍԵՆԻԿ ՊԵԿԵԱՆ

Ծնած է Խարբերդ Սողիկեաններու տան մէջ: Եփրատ Գոլէճի եւ անոր յարակից մանկավարժական ճիւղին զոյգ շրջանները աւարտած եւ նուիրուած՝ ուսուցչական ասպարէզին, Եփրատի աղջկանց վարժարանի եւ գոլէճի կարգերուն

դասախօսելով աշխարհաբար եւ գրաբար հայերէն, գրականութիւն, մանկավարժութիւն եւ երաժշտութիւն: Դաստիարակութեան գործին մէջ եզակի աշխատանք տարած է:

Չինադադարէն ետք ամուսնացած է Նշան Պէկեանի հետ եւ միասնաբար նուիրուած՝ մեր նաւաբեկեալ խլեակները պատսպարելու եւ դաստիարակելու գործին: Խարբերդ, Սեբաստիա, Յունաստան, Չուիցերիա՝ իր ամուսնոյն հետ շարունակ աշխատած է, օգնելով տեսչական եւ ուսումնական ծառայութիւններով: Վեր. Պէկեանի հետ նուիրուած է եկեղեցական եւ գրական աշխատանքներու:

Աշխատակցած է Վերակազմեալներու ազատական թեւի մամուլին ու ապա՝ «Պայքար»ին, «Տի Արմինիըն Միորը-Սփեթթեթըր»ին ու այլ թերթերու: Գրական ծածկանունն իբրեւ գործածեր է Վարդենի, Յայուհի եւ Պիւթիա: Յայերենի թարգմանած է անգլերէնէ եւ ֆրանսերէնէ երեք գիրքեր եւ մէկը միայն հրատարակած՝ «Ճառագայթը» (Լը Ռէյոն): Բազմաթիւ գրութիւններ ցրուած են մեր մամուլի էջերուն մէջ, ուրիշներ ալ՝ հալածանքի օրերուն փճացուած:

Գաւառի գրագետ եւ բանաստեղծ Փրոֆ. Կ. Սողկեանի քոյրը ապրեցաւ Նիւ Եորք:

ԾԱՏՈՒՐ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Ծնած է Խարբերդի Գոմք գիւղին մէջ՝ 1905ին: Յաճախած է տեղւոյն ազգային վարժարանը եւ ավարտած: 1914ին երբ կը պատրաստուէր մեկնելու Մեզրէի Կեդրոնական վարժարանը, կը ծագի ընդհանուր պատերազմը: 1915ին, բոլորին նման իր ծնողքը կը նահատակուի ու ինք հրաշքով կ'ազատի ջարդէն, չորս տարիներ կը մնայ քիւրտ աղայի մը մօտ իբրեւ ծառայ: Գիշեր մը կը յաջողի խոյս տալ եւ երթալ Խարբերդի Ամերիկեան որբանոցը: Կը հետեւի Եփրատ Գոլէճի դասընթացներուն: Հոս է որ պատանի Ծատուր կը սորվի մայրենի լեզուն եւ գրի կ'առնէ իր տեսած հալածանքները:

Արտագաղթի օրերուն, վերապրողներուն հետ կը մեկնի Յալէպ, Պէրյուք եւ ապա՝ Ֆրանսա:

Մարիցա Տէփոյեան

1927ին Մարսելի մէջ, խումբ մը ընկերներով կը կազմէ «Հայ Գրասիրաց Միութիւն» մը եւ կ'ունենան «Հայ Գիր» թերթը, խմբագրութեամբ Կիւրեղ Խրայեանի: Բայց նիւթականի պատճառով կը դադրի թերթը:

Հացի դառն պայքարին առջնութիւն, Ծատուր չի մոռնար քակել սրտին ծրարը ու մէկիկ մէկիկ դուրս բերել արիւնով գրուած պատմութիւններ:

Գրած է «Խաչին ճամբան» խորագրով հատոր մը, «Կարմիր Փոթորիկ» վեպը: ունի այլ գործեր, ինչպէս «Գոմք Գիւղ» (Խարբերդ), «Հայրենի Գիւղ» (պատկերներ), «Որդիք Հայոց» (վեպ) եւ այլն:

ՄԱՐԻՑԱ Յ. Մ. ՏԵՓՈՅԵԱՆ

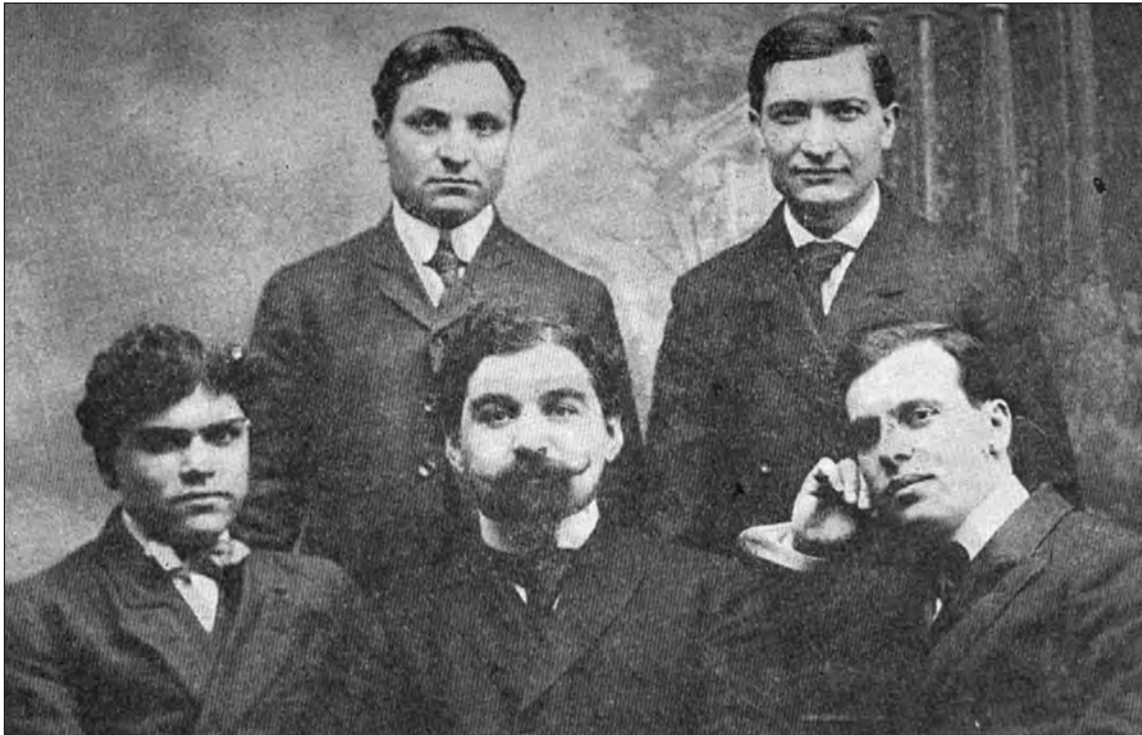
Մարիցա Յ. Մ. Տէփոյեան՝ Խարբերդ-Հիւսէնիկցի (Զօփուրեան ազգանունով): Կրթութիւնը ստացած է տեղական դպրոցին եւ Եփրատ Գոլէճին

մէջ: Իբր ուսուցչուհի պաշտօնավարած է Արարկիրի, Ազընի մէջ: Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ եղած է 1911ին: Չորս տարի իբրեւ ուսուցչուհի պաշտօնավարած է նոյն հաստատութեան մէջ: 1915-19ին իր ցեղին հետ ըմպած է տարագրութեան դաժան բաժակը, քուլելով մինչեւ Տէր Չօրի անապատները: 1918ի զինադադարէն անմիջապէս ետք առաջին հայ դպրոցը բացած է, պատրաստելով դասագիրք քերականութեան: Տէր Չօրի գեհէնին մէջ ազատագրած է հարիւրաւոր հայ որբեր եւ կիներ հարեմներէ եւ վրաններէ եւ դրկած է ԶԲԸՄ, Զալէպ:

Տէր Չօրի տարագիրներու յանձնախումբին

անդամ եւ անգլերէնի թարգման եղած է: Մէկ տարի վերահսկիչի պաշտօն վարած է Զալէպի Ամերիկեան Խաչին մէջ: Եկած է Ամերիկա եւ տարի մը որպէս հայկական բաժնի ընկերային գործիչ՝ ծառայած է Միջազգային Զաստատութեան մը, Փրաւիտընս: Այնուհետեւ քաղաքի Եփրատ եկեղեցիին մէջ ձրի հայերէն դպրոց բացած է եւ եօթ տարի աշխատած է: 1922ին ամուսնացած է Վեր. Յ. Ս. Տեփոյեանի հետ: Որբախոյզ Ռուբէն Զերեանի իսկ վկայութեամբ. «Օրիորդ Չօփուրեանին շատ բան կը պարտինք»:

Պարբերաբար գրական աշխատանքներ կատարած է, գրելով «Ազգ»ին, «Պայքար»ին:

Խմբանկար «Ազգ» թերթի խմբագրական կազմի: Կեդրոնը՝ Սուրեն Պարթևեան:

**ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՅԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆ**

Ա. ԲԱԺԻՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՑԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Վառնա, Դեկտեմբեր 3, 1907

Սոցիալ Դեմոկրատ Յնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնէն դժգոհ եւ Յեղափոխական Միութիւն անունը որդեգրած Արմէն Շիտանեան, դիպուածով ողջ մնացած արմենական Գրիգոր Պեօզիկեանի հետ 1898ին առանձին հանդիպում ունենալով կը միաւորէ Վառնայի (Պուլկարիա) արմենական մասնաճիւղն ու Յեղափոխական Միութեան մասնաճիւղերը: Համիտեան դէպքերուն, Կ. Պոլսէն ու այլ գաւառներէն Պուլկարիա գաղթած էին մեծ թիւով հայեր, մանաւանդ քաջալերուած պուլկարներու ազատագրական պայքարէն ընդդէմ թրքական իշխանութիւններուն: Այդ ազատագրական պայքարին մասնակիցներէն էր նաեւ Անդրանիկը: Նոր միաւորումը կը հռչակուէր Գաղափարական Միութիւն անունով:

Պեօզիկեան եղած է Արմենական Կազմակերպութեան ղեկավարին՝ Մ. Աւետիսեանի ամենահաւատարիմ, վստահելի բարեկամը: Աւետիսեանի իսկ հրահանգով շարք մը զինատար խումբերով Պարսկաստանէն Վան զէնք փոխադրած է: Եղած է նաեւ մտաւորական եւ գրած՝ բազմաթիւ յօդուածներ: Դիպուածով մաս չէ կազմած Բարթոլոմէոսի մարտերուն ու հրաշքով փրկուած՝ դառնալով օրինութիւն մը Արմենական Կազմակերպութեան հետագայ զարգացումներուն:

Միութեան աշխատանքներուն հետամուտ, ի վերջոյ յարգուած արմենական մտաւորական Պեօզիկեան կրցաւ նման միութիւն մը յաջողցնել 1907ին, Պուլկարիոյ մէջ, նախկին հնչակեան ղեկավար Հմայեակ Խուշպուլեանի գլխաւորած շրջանակին հետ: Միութիւնը ուներ իր Ծրագիրը՝ Արմենո-միութենական միացեալ կազմակերպութեան անունով:

Տարի մը ետք Միութեան միաձուլումը Պեօզիկեանի ջանքերով կը կատարուի Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան մէջ: Ան իր անսակարկ գործունէութեամբ, համեստութեամբ

եւ գործին ամբողջութեամբ նուիրուելու նախանձախնդրութեամբ դարձաւ միութեան գաղափարախօսներէն մին, ու շուտով կեանքի կոչուեցաւ այսօրուան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը:

Նորաստեղծ Գաղափարակցական Միութեան վերաբերեալ չկան որոշակի տուեալներ պատմագիտական աշխատասիրութիւններու թէ արխիւներու մէջ: Երբե՛ք մասնաւոր ուշադրութեամբ, դժբախտաբար, չէ արձանագրուած այս Միութեան հետ կապուած գործունէութիւն կամ ատենագրութիւն: Վստահաբար, մինչեւ Երկրորդ Աշխարհամարտ, հատուկէնտ մնացած նախկին գաղափարակցականներ մնացած ըլլալու էին Պուլկարիոյ հայաշատ համայնքներու մէջ, սակայն պատերազմի ու անկէ ետք համայնավարական կարգերու դէպի Պուլկարիա թափանցումով գիտակցաբար անոնք փճացուած ըլլալու են: Նաեւ՝ Պուլկարիայէն հայրենադարձութեան օրերուն, հայրենասիրութեամբ ճամբայ ինկած ներգաղթող այլ կուսակցականներ, նախ քան իրենց մեկնումը, այդ արխիւային նիւթերը գիտակցաբար հրապարակէն անհետացուցած ըլլալու են:

Դժբախտաբար, ՌԱԿի արխիւներուն մէջ եւս դժուար որ կարենանք հանդիպիլ նման փաստաթուղթերու եւ տուեալներու: Կայ Գաղափարակցական Միութեան ծրագիր-կանոնագրի մէկ օրինակ հրատարակուած Լոնտոն:

Այսպէս.

Նորաստեղծ Գաղափարակցական Միութիւնը ունի ծրագիր, որուն նախաբանին մէջ արեւմտահայ դատը կը սահմանուի որպէս քաղաքական խնդիր, ըսուելով. «Հայկական դատը պէտք է հասկնալ Տաճկական Հայաստանի ազատութիւնը թրքական իշխանութեան լուծէն եւ զայն դնել ինքնուրոյն, անկախ, սեփական հայկական իշխանութեան տակ: Այսինքն, պարզօրէն կը դրուի Հայաս-

տանի անկախության նուաճման հարցը: Ժամանակավրեպ կը համարուին այն քաղաքական կուսակցություններն ու խմբավորումները, որոնք հայկական դատին որպես օտար սոցիալիզմ կը քարոզէին եւ ամէն ինչ կը բացառուէր միայն տնտեսական եւ դասակարգային պատճառներով: Այս էր ի վերջոյ, որ խախտեց յեղափոխական շարժումը իր ակունքներէն եւ զայն շեղեց ուղիղ իր գիծէն: Այնուհետեւ դիտաւորութիւն չունենալով «պատմական քննադատութիւն ներկայացնելու յեղափոխական մօտիկ անցեալի գործունեութեան մասին» կը նշմարուի, որ ընկերվարական վարդապետութեան որդեգրումէն յետոյ միւս սխալը, որ եղաւ, համընդհանուր, ցաւ ի սիրտ, օտարի օգնութեան ակնկալութիւնն էր, «որուն անկառնոյց՝ յեղափոխութիւնը երբեք լոյս տեսնէ իրեն սեփական ուժ գոյացնելու անհրաժեշտութիւնը»: Ապագային եւս, առանց երեւան բերելու եղած սխալները, օգտակար կը համարէ ուսումնասիրել նախորդ գործուած սխալները, չկրկնելու համար զանոնք անգամ մը եւս: Մերժելով յուսահատութիւնը եւ երոպական օգնութեան վրայ յոյս ունենալը, գաղափարակցականները փրկութեան ուղիներ կը համարեն.

ա. Անփոփոխիլ, կեդրոնական մեր թէ՛ գաղափարային եւ թէ՛ բարոյական ու նիւթական ուժերու արտայայտութեանց մէջ,

բ. Չխառնենք ազգային ընդհանուր նպատակին որեւէ օտար վարդապետութիւն,

գ. Ղենք մեր բոլոր յոյսը մեր սեփական ուժի եւ միջոցներու վրայ:

Իսկ բուն ծրագրին մէջ արդէն միութեան նպատակը կը սահմանուի «զէնքի զօրութեամբ ազատել Օսմանեան լուծէն Հայաստանը եւ կազմել անկէ քաղաքականապէս ինքնուրոյն, անկախ եւ ազատ Հայկական իշխանութիւն մը» - անոր հասնելու միջոց համարելով «նախօրօք եւ երկարօրէն պատրաստուած զինեալ ապստամբութիւնը»: Եւ ասոր նախապատրաստութեան համար անհրաժեշտ է ի մի հաւաքել բոլոր գործող անհատներն ու խմբակցութիւնները, գործել գաղտնապահ եւ կարգապահ, դրամ հայթայթել, մանրակրկիտ ուսում-

նասիրել թշնամիին ուժերը, դիրքերը, «զգուշանալ վաղաժամ եւ պրովոկացիոն շարժումներէ», հնարաւորին չափ բարեկամանալ շրջապատող ցեղերուն հետ՝ եթէ ոչ օգնութիւնը, զոնէ անոնց դրական չեզոքութիւնը ապահովելու համար, գաղտնապահութեան հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ գրաւոր եւ բանաւոր քարոզչութեամբ վառ պահել հայրենասիրական «ոգին՝ մահուան դատապարտելով մատնութիւնն ու դաւաճանութիւնը»:

Անշուշտ Գաղափարակցական Միութեան այս ծրագիրը իր եութեամբ յեղափոխական-ազատագրական էր եւ համեմատաբար յառաջդիմական, սակայն ան եւս բազմաթիւ ծրագիրներու նման մնաց միայն թուղթի վրայ...:

ԾՐԱԳԻՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՆՊԱՏԱԿ

Միութեանս նպատակն է զինու զօրութեամբ ազատել Օսմանեան լուծէն Օսմանեան Հայաստանը եւ կազմել անկէ քաղաքականապէս ինքնուրոյն, անկախ եւ ազատ Հայկական իշխանութիւն մը:

ՄԻՋՈՑ

Միութիւնս իր առաջադրած նպատակը իրականացնելու համար կ'ընդունի եւ ի գործ կը դնէ, որպէս միջոց, նախօրօք պատրաստուած զինեալ ապստամբութիւնը:

Ապստամբական ոյժի պատրաստութիւնը կ'ենթադրէ բազմաթիւ դրական պայմաններ, որոնց գլխաւորները հետեւեալներն են.

ա) Ներքին գաղտնի պրոպականդայի միջոցով փնտռել զոնէլ եւ ի մի հաւաքել, առանց դասակարգային խտրութեան, բոլոր հայ անհատները, խումբերը կամ խմբակցութիւնները, որոնք վերագրեալ նպատակի եւ միջոցի վրայ կը գտնուին միատեսակ համոզումով:

բ) Միութեանս անդամակցելու կոչուած տարրերը կազմակերպել համաձայն գաղտնապահութեան եւ կարգապահութեան ամենախիստ սկզբունքներուն:

գ) Չենք եւ դրամ հայթայթել:

դ) Որքան կարելի է մօտիկ եւ գիտական ճշգրիտ ուսումնասիրություններ կատարել թշնամի կառավարության ամեն կարգի ոյժերու (դրամական, զինուորական եւլն.) ինչպէս նաեւ ապստամբական վայրերու, դիրքերու, ճանապարհներու եւ այլ նոյնօրինակ պայմաններու մասին:

ե) Որքան կարելի է զգուշանալ վաղաժամ աննպատակ եւ գործը վիժեցնող շարժումներէ, ցոյցերէ եւ պրովոկացիաներէ (գրգիռ), եւ առհասարակ ամեն արարքներէ, որոնք կարող են վնասել փրկութեան գործը:

զ) Ապստամբական ոյժի պատրաստութեան համար անհրաժեշտ է մեզի խաղաղութիւն, պետք է աշխատիլ ամեն կերպ պահպանել այդ խաղաղութիւնը. առանց որի կարելի չէ ոչ մի լուրջ եւ արդիւնաւոր յեղափոխական աշխատանք: Ի մասնաւորի, անհրաժեշտ է որքան կարելի է օրինաւոր եւ նոյնիսկ բարեկամական յարաբերութիւններ ունենալ շրջապատող բոլոր ցեղերու հետ, որպէսզի, եթէ կարելի չէ յուսալ անոնցմէ որ եւ է մէկի օգնութեան ապստամբական կռուի պարագային, գոնէ թշնամութեան չհանդիպելով ապստամբական գործը չդժուարանայ իր կանոնաւոր գնացքի մէջ:

է) Գաղտնապահութեան եւ կարելիութեան սահմանների մէջ մնալով՝ գրաւոր եւ բանաւոր պրոպականտա ընել կազմակերպութեան շարքերու մէջ, վառ պահել հայրենասիրական ոգին, արծարծել եւ ամրացնել ինքնապաշտպանութեան զգացումը, անձնուիրութեան եւ կամաւորութեան

ոգին եւ առհասարակ շեշտել քաղաքացիական առաքինութեան եւ պարտաճանաչութեան զգացումներու վրայ՝

թ) Մահուան պատժի ենթարկել մատնութիւնը եւ դաւաճանութիւնը:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ

ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԷՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԿՈՒՔԸ

Ա. Ամեն Հայ՝ որ կը ներկայացնէ անաղարտ բարոյական, կարող է անդամակցիլ Միութեանս, եթէ լրացնէ հետեւեալ հիմնական պայմանները, որը են.

ա) Անպայման հպատակիլ Միութեանս բոլոր կանոններուն:

բ) Կանոնաւորապէս վճարել կազմակերպութեան գանձին կանոնաւորապէս որոշուած անդամակցական տուրքը:

գ) Ունենալ սեփական զէնք կամ փոխարէն (պէտէյ) հատուցանել զէնքի համար որոշուած գինը: Չերծ կարող են լինել այս պարտականութենէն միայն անոնք, որոնք բացարձակապէս անկարող լինելով վճարել որոշուած տուրքը, անոր փոխարէն սակայն կը մատակարարեն գնահատելի ծառայութիւններ:

Բ. Բոլոր անոնք, որոնք կը լրացնեն վերագրեալ երեք պայմանները, կը համարուին Գործօն կամ Բուն անդամներ, որոնց ամբողջութիւնը կազմակերպուած ստորեւ վայր բերուած Վարչական-կանոնագրական հիմնական սկզբունքներու վրայ կը կազմէ Գաղափարակցական Միութիւնը:

Բ. ԲԱԺԻՆ

ԱԿԱՆԱԲՈՐ

ԳԱԴԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐ

ՆՄԱՅԵԿԻ ԽՈՒՇՊՈՒԼԵՆ

???

Խուշպուլեանի կուսակցական կեանքը կը սկսի Տրապիզոնէն, երբ Ռուբէն Խանազատ կը ծանօթանայ իրեն եւ կը հրաւիրէ կազմել Հնչակեան մասնաճիւղ մը Պետրոս Մարիմեանի եւ Յակոբ Մեղաւորեանի հետ համախորհուրդ: Այս նպատակով ժողովի կը հրաւիրուին տեղւոյն Տէր Վահան Զահանեան, Հեթում Տիրատուրեան, Մանուկ Թադէոսեան, Սեդրակ Պոյաճեան եւ ուրիշ առեւտրականներ եւ արհեստավարներ:

Խուշպուլեան Էջմիածնի Գեորգեան ճեմարանէն էր, Մարիմեանը՝ Վենետիկի Միսիթարեան վարժարանէն: Խանազատ իր ամբողջ պերճախօսութիւնը ի գործ դնելով կը խօսի թրքահայութեան տառապալից վիճակին եւ յեղափոխական գործունեութեան անհրաժեշտութեան մասին: Տեղի կ'ունենայ երկրորդ ժողով մը եւ կը կազմուի Հնչակեան Կուսակցութեան առաջին մասնաճիւղը, որ հետագային կը դառնայ Հնչակեան Կուսակցութեան առաջին Կեդրոնական Վարչութիւնը հետեւեալ կազմով՝ Պետրոս Մարիմեան, Հմայեակ Խուշպուլեան, Յակոբ Մեղաւորեան, Հեթում Տիրատուրեան, Մանուկ Թադէոսեան, Սեդրակ Պոյաճեան եւ Նշան Տ. Վարդանեան: Այսպիսով Հմայեակ կը դառնար դայեակներէն Հնչակեան Կուսակցութեան ծնունդին:

Խուշպուլեանի այս բաժինով աւելի տեղ տուած կ'ըլլանք Հնչակեան Կուսակցութեան մասին, որովհետեւ անկէ յառաջացած Վերակազմեալ Կուսակցութեան անդամները մաս էին կազմած այդ կուսակցութեան:

Հնչակեան Կուսակցութեան կանոնագրութեան համաձայն, Կեդրոնական Վարչութիւնը պետք է գտնուէր Հայաստանի մէջ: Նկատելով որ տակաւին Հայաստանի մէջ կուսակցութիւնը չէր կազմակերպուած՝ կ'որոշուի ժամանակաւոր կերպով զայն հաստատել Տրապիզոն, որ թէեւ մայր երկրի սահմաններուն մէջ չէր իյնար, բայց սահմա-

նակից էր անոր եւ ուներ երթելէկի յարմարութիւններ: Այս կերպով Տրապիզոնի մասնաճիւղի վարչութիւնը կը նկատուի կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը եւ կը ստանձնէ ղեկավարողի դեր ամբողջ Թուրքիոյ համար:

Ամենէն ակնառու հռետորը Յարութիւն Շահրիկեանն էր՝ Կ. Պոլսոյ իրաւաբանական ֆաքիւլթէն շրջանաւարտ եւ տեղւոյն դպրոցի հոգաբարձութեան ատենապետը: Երկու ամսուան մէջ քաղաքը կ'ունենայ կազմակերպչական ցանց: Գրեթէ ամէն երեկոյ տեղի կ'ունենային ժողովներ եւ դասախօսութիւններ: Խանազատի գրասենեակը կը հաւաքուէին «Հնչակ»ի նոր թիւերը կարդալու համար: Ան ի զգուշութիւն՝ թերթը սենեակէն դուրս չէր հանուէր:

Տրապիզոնի ամենէն աշխոյժ գործիչն էր Հմայեակ Խուշպուլեանը, որ մարքսիստական խոր հմտութիւն ձեռք էր բերած յամառ ընթերցումներով: Դաշնակցական գործիչ Մ. Վարանդեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան նուիրուած իր գիրքին մէջ Խուշպուլեանը կը համարէ աւելի մոլեռանդ մարքսիստ քան Խանազատը:

Խուշպուլեան ուներ նաեւ խօսելու յարմարութիւն:

Վարդանանցին նուիրուած հանդեսի մը առթիւ ան կը խօսի եւ Ե. դարու Հայաստանի վիճակը կը նոյնացնէ իր օրերու Հայաստանին հետ եւ կը բացագանչէ ոգեւորուած. «Ժամանակը հասեր է վերջապէս որ հայութիւնը գլուխ բարձրացնէ տիրող բռնութեան դէմ, ինչպէս այդ ըրին Ե. դարուն, եւ թող այդ շարժումը մեր քաղաքէն՝ Տրապիզոնէն սկսի»:

Առաջին վայրկեանէն ընդհանուր սարսուռ մը կ'անցնի բոլորին վրայէն, բայց անմիջապէս որոտընդոստ ծափահարութիւն մը կը պայթի սրահին մէջ: Քաղաքի ամենահարուստ եւ ազդեցիկ աղաներէն մին՝ Յակոբ Ֆէթվաճեան, բողոքելով Խուշ-

պուլեանի բուռն ճառին դեմ, աղմուկով կը մեկնի: Ներկաները ճառին տպաւորութեան տակ ներկայ լրտես մը ծեծելով դուրս կը հանեն սրահէն: Քաղաքին մէջ ոստիկանական հսկողութիւնը թոյլ ըլլալով, ձերբակալութիւն եւ խուզարկութիւն տեղի չ'ունենար: Ահա՛ այսպէս բուռն թափով կը սկսի խուշապուեանի ազգային կուսակցական երթը: Այդ օրերուն հոն էին եւ կուսակցութեան յարած՝ Զամբարձում Պոյաճեան (Մուրատ), Յարութիւն Գանկիլեան (Ղարիպ), Միհրան Տամատեան, որոնք կը կազմէին Կ. Պոլսոյ վարիչ մարմինը:

Այնուհետեւ, որպէս հնչակեան գործիչ, ան կը լծուի լուրջ կուսակցական աշխատանքի: Քաղաքէ-քաղաք, աւանէ-աւան շրջելով կը կազմակերպէ կուսակցական շրջանակներ, հասնելով մինչեւ Կիլիկիա ու Ալեքսանտրէք:

Ձեյթունի 1895ի ապստամբութեան գործին մէջ մեծ կ'ըլլայ դերը Զմայեակի: Նախատեսուած գործին համար նիւթական եւ մարտական պատրաստութիւնը կը սկսի տարի մը առաջ: Յաղթանակը կ'արձանագրուի հիացմունքով, երբ 600 մարտիկներով հայեր կը պայքարէին քանի մը տասնեակ հազար թուրքերու դեմ: Ան վերջ կը գտնէր վեց մեծ պետութեանց հիւպատոսներու միջամտութեամբ, որ ի վերջոյ եղաւ ի նպաստ Սուլթան Զամիտի: Սակայն 1790էն սկսած՝ 41 մեծ ու փոքր ապստամբութիւններու համեմատութեամբ այս վերջինը հանդիսացաւ մեծագոյնը:

Արդարութեան համար, պէտք է արձանագրել որ այդ յաղթանակը պսակուեցաւ զեյթունցիներու եւ Նազարբէկեանի հնչակեան կեդրոնի անդամներուն՝ Ռուբէն Բերբերեանի, Ռուբէն Խանազատի, Զմայեակ խուշապուեանի եւ Պետրոս Մարիմեանի շնորհիւ:

Ձեյթունին կը յաջորդէր Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, որուն տիրական ուժը կը կազմէին արմենականները:

Հնչակեան Կուսակցութեան Ա. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը կը սկսի գումարուիլ

Տրապիզոնը 19-րդ դարու աւարտին:

Լոնտոնի մէջ Սեպտեմբեր 28, 1896ին: Բաժանեալ անդամներ անմիջապէս չէն կրնար տէր դառնալ կուսակցութեան պաշտօնաթերթին՝ «Հնչակ»ին: Օրակարգի նիւթը կը մնայ կուսակցութեան տագնապալի վիճակը, որ սկսած էր Արփիար Արփիարեանի շարժումով: Հակառակ Նազարբէկեաններու հրաժարականին, անոնք, ինչպէս Նաեւ Զմայեակ խուշապուեան՝ դարձեալ կ'ընտրուին կեդրոնի անդամ: Սակայն այս տագնապը կը շարունակուի մինչեւ 1901: Մինչ այդ Հնչակեան մայր Կուսակցութենէն անջատուողներ կը կազմեն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որ կ'որդեգրէր հակասոցիալիստական ուղղութիւն, կուսակցութիւնը դնել ուզելով ազգային գետնի վրայ: Նորակազմ կուսակցութիւնը Լոնտոնի մէջ կը հրատարակէ իր օրկանները՝ «Մարտ» եւ «Նոր Կեանք»: Զմայեակ խուշապուեան այլ կեդրոնի անդամներու հետ կը հեռանայ Լոնտոնէն, կ'անցնի Պաքու, ուր կը մնայ տարի մը կազմակերպչական գործերու հեռանկարով:

Ի վերջոյ ինք եւս կը հեռանայ Հնչակեան Կուսակցութենէն եւ կը հաստատուի Պուլկարիա, ուր կը կազմակերպէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

Եւրոպական այդ ցամաքամասին վրայ յաջորդաբար հնչակեան եղբայրասպան գնդակի զոհ կը դառնային Միսօ-Շահինն ու Գարեգին Զիթճեանը, որ հանդիպած էր խուշապուեանին Պուլկարիոյ մէջ:

ԱՐՄԷՆ ՇԻՏԱՆԵԱՆ

Ալիւր Գիւլ (Վան) Մարտ 8, 1870 – Վառնա, 1928

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՈՒՍՈՒՄԸ

Աւագանի անունով Աբրահամ ծնած է Մարտ 8, 1870ին Վանի Ալիւր գիւղը: Հայրը՝ Սարգիս, Վանի Շիտան կոչուած գաւառէն է, մայրը՝ Աննա, Ալիւր գիւղէն է: Արմէն իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Միացեալ Ընկերութեան Ալիւր գիւղի վարժարանին մէջ: 1895ի գարնան կը թողու իր ծննդավայրը ու կու գայ Կ. Պոլիս եւ կը յաջողի մտնել Ազգային Կեդրոնական Վարժարան, որուն տնօրէնն էր մեծանուն դաստիարակ Մինաս Չերազ: Շրջանաւարտ ըլլալով ան կը նուիրուի ուսուցչական ասպարեզի:

ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ՈՒ ԵՐԿԱՐԱՄԵԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՆ ՈՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆԸ

Մօտ տարի մը Տարտանեյի ազգային վարժարանին մէջ պաշտօնավարելէ ետք, կը ստանձնէ Ադրիանապոլսոյ (Էտիրնէ) Արշակունեաց Վարժարանի հայերէն լեզուի դասաւանդութիւնը: 1896ի կոտորածին կը ձերբակալուի եւ Կ. Պոլսոյ կեդրոնական բանտին մէջ ինը ամիսէն աւելի բանտարկուած կը մնայ:

1897ի աշնան սկիզբը բանտէն ազատ արձակուելով կ'ապաստանի Պուլկարիա, ուր սկզբնական շրջանին կը շարունակէ գործակցիլ Հնչակեան Կուսակցութեան, ու այնուհետեւ՝ Հմայեակ Խուչպուլեանի հետ հիմը կը դնէ Գաղափարակցական Միութեան: Ծանօթ է կուսակցական Ֆաբիո ծածկանունով:

Տարիի մը չափ Ֆիլիպէի (այժմ՝ Փլովտիվ) ազգային վարժարանին մէջ կը պաշտօնավարէ: 1898ին Պուլկարի ազգային վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնը կը ստանձնէ: 1900ին կը մեկնի Խասքովա, ուր փոքրաթիւ հայ գաղութին ուսուցիչը կ'ըլլայ: Երկու տարի պաշտօնավարելէ ետք՝ կ'ամուսնանայ եւ Սիլվէի վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնը կը ստանձնէ:

«Սուլթան Համիտ»ի հրատարակութիւնը կը վրդովէ սուլթանը եւ հրաման կու տայ Բ. Դրան որ Պուլկարական կառավարութենէն պահանջէ կա՛մ անոր Թուրքիոյ յանձնուիլը, կա՛մ՝ երկրէն արտաքսուիլը: Պուլկար կառավարութիւնը նկատի ունենալով Շիտանեանի պուլկարահպատակ ըլլալը, կը մերժէ այդ առաջարկը, սակայն կը հաւանի որ Սուլթան Համիտ դատ բանայ իր քաղաքացիին դէմ, պուլկար դատարաններուն մէջ: Նոյեմբեր 27, 1903ին դատը տեղի կ'ունենայ Սիլվիի Եղեռնադատ ատեանին առջեւ եւ Սուլթան Համիտ կը դատապարտուի 11 լեվա դատական ծախս հատուցանելու...: Ատեանը նկատի ունենալով որ հեղի-

Նակին արարքը Սուլթան Յամիտի դեմ էր եւ դատը «պատուոյ դատ» մըն էր, կը պահանջէր որ Սուլթան Յամիտ ինքը անձամբ Ներկայանայ եւ կը մերժէր Սոֆիայի թուրք դեսպան Սատըք փաշայի փոխանորդութիւնը:

Այս դէպքերէն երկու տարի ետք՝ Շիտանեան դարձեալ Պուրկազի ազգային վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնը կը ստանձնէ:

1914ի ամառը Վառնայի ուսուցչական պաշտօնէն հեռանալով կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր հրատարակել կու տայ իր «Թափառական Յայը» վէպը «Եփրատ» գործակալութեան միջոցաւ: Վրայ կը հասնի Թուրքիոյ զօրաշարժը ու Շիտանեան կը հարկադրուի վերադառնալ Պուլկարիա:

1915ին կը մեկնի Ռումանիա եւ Պուրբէշի ազգային վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնին կը կոչուի: Բայց հազիւ մէկ ու կէս տարի կը պաշտօնավարէ երբ արդէն պատերազմը կը յայտարարուի եւ իբր պուլկարահպատակ աքսորավայր չերթալու համար, կը ստիպուի ապաստանիլ Ռուսիա: Օտեսայի մէջ կը հիմնէ Ռումանիայէն գաղթած մանուկներու գաղթականական վարժարան մը: Շատ չ'անցնիր ու քաղաքական յեղաշրջումներու պատճառով կը հեռանայ Օտեսայէն եւ վերստին կը հաստատուի Պուլկարիա: Յոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը մտած էր Ռուսաստան:

1920ին Շումլէի ազգային վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնին կը կոչուի: Այդ շրջանին Շիտանեան կը կորսնցնէ իր մէկ հատիկ 17ամայ մանչ զաւակն ու Նաեւ՝ այդ կսկիծին հետեւանքով՝ իր մէկ աչքին լոյսը:

ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿ

Առաջին իր հեղինակութիւնը կ'ըլլայ Ֆիլիպէ գտնուած օրերուն իր գրած «Վանի Յայդուկներ» խորագրով թատրերգութիւնը, զոր կը հրատարակէ: Պուրկազի մէջ կը հեղինակէ «Գնունի», «Ղարիպ Ախպեր», «Անդունդը», «Թիապարտը» եւ

«Աւագակապետը», ազգային ժամանակակից կեանքէ քաղուած վէպերը եւ «Սուլթան Յամիտ» խորագրով զաւեշտական գործը: Այս երկասիրութիւնները կը հրատարակուին Վառնայի «Իրաւունք» կիսապաշտօնաթերթին մէջ իբր թերթօն: Այս թուականին ալ «Իրաւունք» թերթի խմբագիրը «Սուլթան Յամիտ» խորագրով զաւեշտը գրքոյկի կը վերածէ եւ Պուլկարիոյ ու Ռումանիոյ շրջաններուն մէջ կը տարածէ:

Պուրկազի մէջ ծանօթ դատավարութենէն ետք, կը գրէ «Արապօ եւ Անդրանիկ» թատրերգութիւնը եւ հրատարակել կու տայ:

1910ին կը հրատարակուին երկրորդ անգամ ըլլալով «Թիապարտը» եւ «Աւագակապետը» ազգային բովանդակութեամբ զոյգ վէպերը՝ հրատարակիչ Վաղինակ Բիւրատի միջոցաւ. այս անգամ Կ. Պոլսոյ մէջ: Նոյն հրատարակիչը յաջորդաբար լոյս կ'ընծայէ Արմէն Շիտանեանի «Վաշխառուն», «Մատնիչը», «Աքսորականը», որոնք Նոյնպէս ազգային իրական կեանքէ քաղուած վէպեր են:

Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակած «Թափառական Յայը» վէպը կը հրատարակուի 1914ի վաղորդայնին ու կը վաճառուի առանց հեղինակին հատուցում մը կատարուելու:

1925ին, թէեւ այլեւս բոլորովին ծիւրած ու հիւանդկախ վիճակի մը ենթարկուած էր, դարձեալ ձեռք կ'առնէ իր պաշտած գրիչը՝ կը գրէ «Թափառական Յայու Որդին» եւ «Ֆաթմա» անունով ազգային վէպերը, որոնք լոյս կ'ընծայուին Վառնայի մէջ ուսուցիչ Սահակ Սարգիսեանի մեկենասութեամբ, հակառակ վերջինիս նիւթական անձուկ պայմաններուն:

Յետոյ, կը գրէ «Պատերազմը» եւ «Անիծեալը» վէպերն ու «Նետեքա» խորագրով իրական դրուագ մը, որ պուլկար ուսուցչուհիի մը կեանքէն առնուած է:

Արմէն Շիտանեան կը մահանայ 1928ին, Վառնայի մէջ:

Գ. ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԵՐ

ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՄԷՉ

ՆԱՅԵՐ ՊՈՒԿԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

19-րդ դարու վերջին քառորդին եւ 20-րդ դարու սկիզբը

Թրքական տիրապետութեան բովանդակ տարիներուն պուլկարահայութիւնը ենթարկուեցաւ նոյն դաժան վերաբերմունքին եւ ճնշման, ինչպէս՝ պուլկար ժողովուրդը: Միջին դարերէն հայեր ապաստանած են Պուլկարիա, սակայն ժժ. դարուն այդ թիւը արդէն մեծնալով վերածուած էր պուլկարահայ գաղութի: 1876ին Պուլկարիոյ մէջ սկսած համաժողովրդական զինուած պայքարին եւ պուլկար ժողովուրդի ազատագրական պայքարին մասնակցեցան Յովհաննէս Ալաջաջեան՝ Շումենէն, Երանոս Երանոսեան՝ Վառնայէն, Յովհաննէս Սվաճեան՝ Պազարջիկէն եւ ուրիշներ: Պուլկարիոյ հայրենասերներու խնդրանքով Կ. Պոլսոյ հայերուն պատկանող տպարաններու մէջ լոյս տեսան գիրքեր, որոնք պուլկարահայութիւնը պայքարի առաջնորդեցին թրքական լուծին դէմ:

1877-78 ռուս-թրքական պատերազմը Ռուսաստանի յաղթանակով ազատութիւն կը բերէ պուլկարներուն եւ երկիրը արմատական փոփոխութիւններու կ'ենթարկէ: Ստեղծուած նպաստաւոր նոր պայմաններու շնորհիւ Արեւելեան Թրակիայէն եւ Մակեդոնիայէն Պուլկարիա կը գաղթեն շուրջ տաս հազար հայեր, որ ընդհանրապէս կը հաստատուին զարգացման հեռանկարներ ունեցող Փլովտիվ, Սոֆիա, Վառնա, Շումեն, Սիլվէն, Պուրկաս եւ այլ քաղաքներ:

1879ի Պուլկարիոյ նոր սահմանադրութեամբ երկրի հայերուն եւս իրաւունքներ կը շնորհուին ընդունելու պուլկարական քաղաքացիութիւն, ընտրելու եւ ընտրուելու պետական մարմիններէն ներս, ստեղծելու ազգային խորհուրդներ, մշակութային եւ կրթական օճախներ, վերահսկելու ու ղեկավարելու եկեղեցական ու դատաստանական գործեր: Համաձայն նոր սահմանադրութեան, Պուլկարիոյ հայահոծ մեծ քաղաքներու մէջ կը հիմնուին ազգային մարմիններ՝ թաղային եւ եկեղեցական խորհուրդներ, դպրոցական հոգաբարձութիւններ,

Համայնապատկեր Փլովտիվի:

որոնց կառուցուածքն ու ծրագիրները մշակուեցան 1860ի Ազգային Սահմանադրութեան հիման վրայ:

1890ականներուն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկի յորդորով պուլկարահայ գաղութը կը հակի Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին: Այս շրջանին ալ ծնունդ կ'առնեն եկեղեցական թեզանագան միութիւններ:

1894-96 թուականներուն Համիտեան կոտորածներէն 20 հազար հայեր կ'ապաստանին Պուլկարիա, իսկ աւելի ուշ՝ 1915-20ին ուրիշ 20 հազար հայեր կու գան Պուլկարիա ու այդ թիւը կը հասնի շուրջ 50 հազարի: Յոյն-թրքական պատերազմին, 1922ին մօտ 22 հազար հայեր եւս կը հաստատուին Պուլկարիա: Սովորաբար ճարտարարուեստով ու առեւտրով զբաղող հայեր կ'ունենան տնտեսական յաջողութիւններ, գրաւելով կարեւոր դիրքեր երկրի տնտեսութեան մէջ:

19րդ դարուն արդէն Պուլկարիոյ մէջ կային 15էն աւելի եկեղեցիներ եւ 1903ին թեմի առաջնորդ ընտրուեց Կահան Վրդ. Տէր Յակոբեան, իսկ 1922ին՝ Ստեփանոս Արք. Յովակիմեան: Եղած են հրատարակութիւններ, մօտ 20 անուն հայերէն պարբերականներ:

1882ին Վառնայի մէջ եւ աւելի ուշ ուրիշ հայա-

շատ քաղաքներու մէջ, հիմնուած են հայրենասիրաց ընկերութիւններ: Այնուհետեւ ծաւալուած է քաղաքական հայ կուսակցութիւններու գործունեութիւնը: Ստեղծուած են արմենականներու խմբակներ, տարածուած է Մարսէյի մէջ լոյս տեսնող Մկրտիչ Փորթուգալեանի «Արմենիա» թերթը: 1890ականներու սկիզբը, երբ պուլկարահայ համայնքներէն ներս ծնունդ առած են Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղեր, արմենականներու մէկ մասը յարած է անոնց մինչեւ հնչակեաններու բաժանումը, որմէ ետք Գահիրէի հետ համախորհուրդ անոնք հեռացած են Հնչակեան Կուսակցութենէն եւ միացած վերակազմեալներուն:

1895էն ետք ստեղծուած են ՀՀԴ մասնաճիւղեր եւ արմենականներէն մաս մը միացած անոնց:

Անդրանիկ փաշան մաս կազմած է իր հետեւորդներով Պուլկարիոյ ապստամբութեան:

Պուլկարիոյ առաջին հայկական տպարանը կազմաւորուած է Վառնայի մէջ, ուրկէ 1884ին լոյս սկսած է տեսնել «Յոյս» լատինատառ հայերէնով անդրանիկ պարբերականը, խմբագրութեամբ Անդրանիկ Եոհանեսկու Յովհաննիսեանի եւ Բ. Ատրունիի: Պարբերականներու մեծ մասը ունեցեր է քաղաքական բնոյթ, այս կամ այն կուսակցութեան որպէս պաշտօնաթերթ դառնալով խօսափողը անոր դաւանած սկզբունքներուն: Արմենականներու գաղափարախօսութիւնը արտայայտած է «Դանուբ» լրագիրը, դաշնակցականներունը՝

Փլովտիկեան փողոց մը:

«Շարժում» (1898-1907, Վառնա), «Ռազմիկ» (1905-09, Փլովտիկ), հնչակեաններունը՝ «Վերածնութիւն», «Ապագայ», «Պալքանեան Մամուլ», ռամկավարներունը՝ «Լուսարձակ», «Փարոս», եւ աւելի ուշ համայնավարներունը՝ «Կարմիր Լուրեր» եւ «Երեւան» պարբերականները:

Յիշենք որ «Դանուբ» երկշաբաթաթերթը, ապա՝ շաբաթաթերթ, լոյս տեսած է 1891-92ին, Ռուսի մէջ: Ձգտած է համախմբել Պուլկարիայի եւ Ռումանիայի հայութիւնը, ստեղծել ազգային հաստատութիւնները ղեկավարող կեդրոնական վարչութիւն: Լուսաբաներ է Պալքաններու մէջ ապրող հայերու առօրեան, ծանօթացնելով մշակութային եւ կրթական կեանքը, միջազգային լուրերը: Տպագրած է նաեւ գրական գործեր:

**ԱԶԱՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ**

ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Պոստոն, 1919

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան բաժանումէն ետք, անոր արմատական թելը գլխաւորութեամբ Միհրան Սվազլըի, Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեանի, Տիրատուր Տիքիճեանի, Հրաչ Երուանդի եւ այլոց, 1919ին հանրութեան կը ներկայանայ առաւելաբար Ազատական-Ազգայնական անունով, մասնաւոր որ արդէն Մայիս 28, 1918ով յառաջ էր եկած Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Աւելի ուշ, մասնաւորաբար, Ազատականներու եւ Ռամկավարներու միաձուլումով ալ, 1921ին, Կ. Պոլսոյ մէջ ծնունդ առաւ միութիւնը՝ Ռամկավար Ազատական անունին տակ: Երբեմնի բաժանեալ վերակազմեալները իրենց երկու թելերով՝ արմատական ու չափաւորական, դարձեալ միացան ու իրենց շարքերուն միացուցին Նախկին արմենականները, գաղափարակցականները եւ միութենականները:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ (ԱԶԱՏԱԿԱՆ-ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ) ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԾՐԱԳԻՐԸ

Ազգերու ազատագրութիւնը՝ որ ահաւոր եւ արիւնալի պայքարներէ վերջ, կու գայ միանգամ ընդմիշտ փշրել ստրկութեան ամրակուռ շղթաները եւ գերերջանիկ ու ապահով կեանքով մը օժտել արիւնաքամ ժողովուրդները, երբեք չի կրնար լիակատար ու օրինաբեր Նկատուիլ, որքան ատեն որ ձերբազատուած ժողովուրդը չգիտնայ արժեքնել զայն՝ հանրային խնդիրներու հանդէպ իր ցոյց տուած քաղաքացիական գիտակցութեամբ եւ լուրջ հետաքրքրութեամբ:

Ձեռք բերուած ազատութիւնը չէ, որ ժողովուրդ մը կը փրկէ իր կապանքներէն, այլ այդ ժողովուրդին հոգիին մէջ արմատացած ազատատենչ ըմբռնումներն են, որ կ'ըմբոստանան ամեն կարգի անիրաւութիւններու դէմ եւ հասարակական կեանքը գերծ

կը պահեն նորանոր բռնակալներու քանդիչ տիրապետութենէն:

Երեկ Հայ Յեղափոխութեան փառահեղ ու հերոսական ոգորումները չբաւեցին Մեծ Յաղթանակին համար, որովհետեւ Հայ ժողովուրդը՝ իբր հաւաքականութիւն, իր ունեւորներով եւ մտաւորականներով՝ անտարբեր մնաց Հայ Տառապանքի բարձման սրբազան գործին հանդէպ, յեղափոխական եւ հայրենասիրական շինարար դաստիարակութեան մը ողբալի պակասին հետեւանքով:

Վաղը՝ հայկական անկախութեան քաղաքական ազատ կեանքին մէջ՝ նոյնանման անտարբերութիւն մը պատճառ պիտի դառնայ, որ յետադիմական կամ բացարձակ արմատական երկու հակառակ ծայրայեղութիւններ՝ սխալ ու անհարազատ հայեցողութիւններով առաջնորդուած՝ նորանոր բռնակալութիւններ ստեղծեն Հայ կեանքին մէջ եւ քանդեն անոր բնականոն եւ աստիճանական բարգաւաճումը:

Հայ Յեղափոխութեան շրջանին՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ իբր ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ Կուսակցութիւն՝ աշխատեցաւ հայ հասարակութեան աւանդել հայրենասիրական եւ յեղափոխական մաքուր ու հարազատ դաստիարակութիւն մը, վառ պահելով անոր հոգիին մէջ ըմբոստութեան եւ արիւնքեան փայլուն կայծը: Իսկ վաղը՝ Հայկական ազատութեան օրերուն՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ իբր ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ-ԱԶԱՏԱԿԱՆ Կուսակցութիւն, պիտի աշխատի ազգային կեանքի հաւասարակշռութիւնը ազատ պահել յետադիմական ու արմատական հակառակ երկու ծայրայեղութիւններու կործանարար ելեւեջներէն, եւ դրականօրէն օժանդակել Հայկական վերաշինութեան, յառաջդիմութեան եւ մեծութեան հսկայ ձեռնարկին:

Ահա այս նպատակով է, որ այժմէն իսկ նուիրական պարտք կը սեպենք Հայ ժողովուրդի

ցիր ու ցան եւ շուարուն բեկորներուն ներկայացնել նպատակի եւ գործունեութեան ճշմարիտ ուղի մը, որմէ առաջնորդուած՝ Հայ հասարակութիւնը պիտի կարողանայ տիրանալ իր բացարձակ ազատութեան ու երջանկութեան:

ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՅԵԱՑԶԸ

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան աշխարհահայեացքը ԱԶԳԱՅԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ է, որ իր հարազատ ներշնչումը կ'ստանայ պատմական այն զօրեղ ու փորձուած ճշմարտութենէ՝ թէ անկարելի է ժողովուրդներու հոգիէն արմատախիլ ընել ցեղային ինքնուրոյն գոյութեան եւ սեպհական իրաւունքներու անթելուած գիտակցութիւնը:

Ցեղային ինքնապահպանումի զօրաւոր բնազդէն ներշնչուած **Ազատ Ազգայնականութեան** մեր այս դաւանանքը կը հիմնուի ազգային սեփական գոյութեան անբռնաբարելի իրաւունքին վրայ, եւ կը կառավարուի ազատական ու յառաջդիմական այնպիսի սկզբունքներով, որոնք՝ ազգի մը անկախ կեանքը պահպանող բնական ու հիմնական հաստատութիւններն են: Կայրենիք, ցեղային ամբողջութիւն, ընտանիք, եկեղեցի, լեզու, գրականութիւն, ազնիւ ասանդութիւններ ու տոհմային նկարագիր – խաթարելու ոեւէ բնոյթ չունենալով՝ կը նպաստեն անոր յառաջդիմութեան եւ քաղաքակրթութեան:

Վեր. Հնչ. Կուսակցութիւնը կը հաւատայ թէ ազգային անհատականութեան այս շեշտուած գաղափարը ժողովուրդներու կեանքին մէջ զօրաւորագոյն ազդակն է, որ ազատելով զանոնք մեղկութեան, անշարժութեան եւ թուամորթութեան ջլատիչ ու քանդիչ ազդեցութիւններէն, բեղուն կենսունակութեամբ մը կ'օժտէ զանոնք, եւ նախաձեռնութեան ներոյժ ոգին ներշնչելով անոնց՝ նոր ու պատուաբեր նուաճումներ ընել կուտայ աշխարհի բարոյական, տնտեսական եւ իմացական մրցադաշտին վրայ:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ իբր **զուտ ազգայնական** կուսակցութիւն՝ ամէն բանէ գերիվեր կը նկատէ Հայ ժողովուրդի քաղաքա-

կան ու տնտեսական անկախութիւնը, եւ Հայ Հայրենիքի ինքնուրոյն շահերն ու իրաւունքները:

Հայութիւնը՝ ազատ, անկախ ու միացած ազգ մը ձեւացնելու համար՝ պէտք է կառչի ազգայնականութեան այս շինարար սկզբունքին, որ բոլոր հայ սրտերը սերտօրէն իրարու պիտի միացնէ, եւ ամէն մէկ հայ քաղաքացի անբախտելիօրէն պիտի կապէ իր հայրենի հողին, ազգային պատմութեան, ցեղային ասանդութիւններուն, Հայկական հարազատ հաստատութիւններուն եւ ինքնատիպ մշակոյթին, բոլոր այդ սեփականութիւններուն պահպանումին եւ բարելաւման համար տածուած ջերմ նախանձախնդրութեան բարձր ու հասարակաց ոգիով մը:

Որքան ալ գեղեցիկ հնչեն ազգերու եղբայրակցութեան համար արտայայտուած բաղձանքներն ու խօսքերը, ազգային անհատականութիւններու անխուսափելի եւ բնական մրցումը դեռ պիտի շարունակէ ղեկավարել ազգերու փոխյարաբերութիւնները, եւ՝ անտարակոյս՝ յաճախ իրարու պիտի բաղխին զանազան ժողովուրդներու ինքնուրոյն շահերն ու փառասիրութիւնները:

Հայ ժողովուրդի շահերն օտար յարձակումներէ, կաշկանդումներէ եւ ոտնձգութիւններէ անվթար պահելու համար, մենք պէտք ունինք մեր բոլոր ուժերուն համերաշխ ու բոլորանուէր գործակցութեան: Այս ներդաշնակ համագործակցութիւնը մի միայն հայ ժողովուրդի սրտին մէջ արմատացած Ազգայնական սկզբունքի գիտակցութենէն կրնայ ծնիլ:

Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան Ազգայնական ըմբռնումները բոլորովին գերծ ըլլալով ազգայնամուլական (chauvinistic) այլամերժ ու նուաճողական ձգտումներէն, երբեք չեն կրնար հաշտուիլ ոեւէ քաղաքականութեան հետ՝ որ կը ձգտի հողային բռնագրաւումներու վնասակար քաղաքականութեան: Ասանկ անհաշիւ եւ եսամոլ արկածախնդրութիւններ թշնամութիւն միայն կ'ստեղծեն եւ մեր ազգային գոյութիւնը կրնան ծանրաբեռնել այնպիսի տարրերով, որոնք դժուարաւ պիտի ձուլուին Հայ ազգային ամբողջութեան մէջ եւ հետեւաբար պատճառ պիտի դառնան ներքին

անդադրում խռովություններու եւ պետութեան տկարացման:

Մենք մեր ազգային սեփական իրաւունքները ուժգնօրէն պաշտպանելով հանդերձ, պիտի ջանանք վստահութեան եւ բարեկամութեան անկեղծ ու անշահախնդիր ոգի մը ցուցնել մեր դրացի ժողովուրդներուն եւ ասանկով օժանդակել աշխարհի խաղաղութեան պահպանումին:

Աշխարհի քաղաքակրթութեան եւ զարգացումի հսկայ գործին մէջ ամեն ազգ իր տեղն ու բաժինը պէտք է ունենայ եւ մենք՝ առանց ուրիշին բաժինը բռնութեամբ յափշտակել փորձելու՝ պիտի աշխատինք կատարել մեր դերը, եւ քաղաքակրթ ժողովուրդներու շարքին մէջ գրաւել պատուաւոր ու արժանավայել դիրք մը:

ԱԶԱՏ ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ այս փրկարար գաղափարականը՝ իր անայլամերժ ու բարեշրջական ըմբռնումներով, աւելի հաստատ կռուան մը պիտի ըլլայ, որուն վրայ կարելի պիտի ըլլայ Ազգերու Ընկերակցութիւն մը, որ պիտի ղեկավարէ ժողովուրդներու փոխյարաբերութեանց կնճռոտ գործը եւ պիտի արգիլէ ազգայնամոլական եսասեր ու շահամոլ ձգտումներէն ծնող պայքարներն ու արիւնայի պատերազմները: Վեր. Յնչ. Կուսակցութիւնը համոզուած ըլլալով այս ճշմարտութեան պիտի աշխատի Հայաստանը միացնելու Ազգերու Ընկերակցութեան:

ՆՊԱՏԱԿԸ

Վերականգմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան քաղաքական նպատակն է իրականացնել բացարձակ ու ամբողջական ազատագրութիւնը Հայուն սեփական Հայրենիքին՝ իր պատմական ընդարձակագոյն սահմաններուն մէջ, օժտուած պետական ԱՆԿԱՄ ու ԱՐԲԱԺԱՆ կազմով եւ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ կառավարութեամբ, որ ամենալայն պատեհութիւնը տայ Հայ ժողովուրդին՝ վայելելու անկաշկանդ ու լիակատար ազատութիւն եւ ցեղային զգացման ու ազգային գիտակցութեան պահանջներուն համեմատ՝ ապրելու եւ զարգանալու անխաթար իրաւունք:

Վեր. Յնչ. Կուսակցութիւնը իր այս նպատակին

հասած պիտի չնկատէ ինքզինքը՝ որքան ատեն որ Հայաստանի պատմական տարածութեան մէջ իյնող ու հայերով բնակուած ռեւէ հողամաս կցուած չի տեսնէ Հայաստանի ամբողջութեան, եւ իր դիւանագիտութեան սեւեռուն նպատակը պիտի ըլլայ վերստացումը Հայրենիքէն որբացած այդ հողին ու զաւակներուն:

Հայ ժողովուրդի ընկերային ու տնտեսական կեանքի կերտումին համար, Վեր. Յնչ. Կուսակցութեան նպատակն է օրէնսդրական խելացի միջոցներով ստեղծել այնպիսի գոյավիճակ մը, որուն մէջ ամեն հայ քաղաքացի հաւասար պատեհութիւն ունենայ մտաւոր, բարոյական ու տնտեսական բարգաւաճման համար:

Վեր. Յնչ. Կուսակցութիւնը վստահելով հայ ժողովուրդի իմացականութեան, հայրենասիրութեան եւ արդարութեան ճանաչումի կարողութեան վրայ, պիտի ջանայ փութացնել ստեղծումը այն տեսակ իրաւակարգերու, որոնց մէջ անհատ քաղաքացիին ու համայնքին շահերը համերաշխին, փոխադարձ պարտքի եւ իրաւունքի սկզբունքին արդար հիման վրայ, արգիլելով դասակարգային բռնատիրութեան ռեւէ փորձ եւ անոր հետեւանք եղող անիրաւ շահագործութիւններ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱԻԱՆԱԹԸ

Հայաստանի ազատութիւնն ու յառաջդիմութիւնը երբեք իր կատարելիութեան չպիտի հասնի, որքան ատեն որ անոնց յարատեւութիւնը ապահովուած չըլլայ ազատական ու յառաջդիմական սկզբունքներով: Որեւէ երկրի ազատութիւն իրական պէտք չէ նկատել՝ որքան ատեն երաշխաւորուած չեն անոր բոլոր քաղաքացիներուն իրաւունքներն ու բարօրութիւնը:

Վերականգմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ իբր ազատական ազգայնական կուսակցութիւն՝ կը նուիրուի Հայկական քաղաքական եւ հասարակական կեանքի կերտումին, նպատակ ունենալով պայքարիլ բոլոր քաղաքական ու տնտեսական անիրաւութեանց եւ զրկանքներու դէմ եւ ապահովել արդարութիւն, երջանկութիւն եւ հաւասարութիւն ամեն Հայ քաղաքացիի համար:

Վեր. Յնչ. Կուսակցութիւնը երբեք չի հաւատար սակայն, թէ ազգերու քաղաքական եւ տնտեսական կեանքը կարելի է ունէ հիմնական փոփոխութեան ենթարկել քաղաքա-տնտեսական յանկարծական փլուզումներով եւ վտանգաւոր խռովարարութիւններով: Զետեւաբար անիկա պիտի ջանայ ազգային ներքին կեանքը զերծ պահել անժամանակ, բոլորն եւ անհարկի փորձարկութիւններէ:

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային բարեփոխումներու համար կը հաւատայ բարեշրջութեան բանաւոր եղանակին, որ աստիճանաբար եւ աւելի ապահով քայլերով պիտի առաջնորդէ ժողովուրդը դէպի ամենակարելի հաւասարութեան եւ կատարելագոյն երջանկութեան բաղձացուած սահմանները:

Այս խորին համոզումներով առաջնորդուած Վեր. Յնչ. Կուսակցութիւնը իր քաղաքական, ընկերային ու տնտեսական գործունեութեան համար կ'որոշէրէ հետեւեալ սկզբունքներն ու հայեացքները, որոնց կիրարկումով անիկա պիտի իրականացնէ իր ըմբռնումներուն եւ դաւանանքներուն վերջնական յաղթանակը:

Ա. Քաղաքական

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը իր այլազան ձգտումներուն մէջ ըլլալով բացարձակապէս **ազատական կուսակցութիւն**, իր քաղաքական հիմնական դաւանանքը կը հաստատէ **ժողովուրդին բացարձակ վեհապետութեան արդիական ու ճշմարիտ սկզբունքին** վրայ, որ կը ժխտէ իշխաններու երկնապարգէլ իրաւունքի հին ու ստրկացնող ըմբռնումը, եւ իր ոյժը կը ստանայ իւրաքանչիւր քաղաքացիի վայելելիք ազատութեան, հաւասարութեան եւ քուէարկելու իրաւունքէն:

Այս ամենատարրական ժողովրդային իրաւունքները պետք է ամենալայն գծերով ճշդուած ու երաշխաւորուած ըլլան **Հայկական Պետութեան Հիմնական Սահմանադրութեան մէջ**:

Ժողովուրդին կառավարութիւնը, եւ ոչ թէ ժողովուրդի մէկ մասին, կամ քանի մը ընտրեալ-

ներու կառավարութիւնը, ահա այս պիտի ըլլայ նշանաբանը, որուն վրայ պիտի հիմնէ Վեր. Յնչ. Կուսակցութիւնը հայ ժողովուրդին տալիք իր քաղաքացիական դաստիարակութիւնը:

Այս ըմբռնումներով դաստիարակուած ժողովուրդ մը՝ աստիճանաբար գիտակցելով իր պետական հաստատութեան ազատական ու յառաջդիմական կազմուածքին՝ իր իրաւունքներու կատարելութեան պիտի հասնի իր քաղաքացիական հասունութեան հետ համընթացաբար:

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութեան քաղաքական նպատակներուն ուրուագծումն ընելէ վերջ, աւելորդ չենք նկատեր յայտարարել, թէ մեր ըմբռնումներուն եւ իտեալներուն չի համապասխանող ունէ դրութեան ներքեւ, կուսակցութիւնս պիտի շարունակէ մնալ իբր **Յեղափոխական-Ազգայնական կուսակցութիւն**, եւ կարելի ամեն միջոցներով պիտի պայքարի կուսակցութեանս **քաղաքական** նպատակներուն յաղթանակին համար:

Բ. Տնտեսական

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը, ըլլալով հարազատօրէն ազատական-ազգայնական կուսակցութիւն, չի կրնար պաշտպան կանգնիլ այս կամ այն դասակարգի առանձինն, եւ չի կրնար նամանաւանդ քաջալերել, կամ թոյլ տալ որ ուրիշներ քաջալերեն, դասակարգային կռիւներու աճումն ու տարածումը:

Հայկական անկախութիւնն ու վերաշինութեան դժուարին ու ստիպողական գործը կը պահանջեն հաւաքական գործակցութիւն, եւ պետք ունին դրամատերին ու բանուորին, կղերին ու աշխարհականին, քաղաքացիին ու գիւղացիին բոլորանուէր ու միանուազ աջակցութեան: Դասակարգային ունէ բանավեճ բաժանման նորանոր խրամատներ պիտի ստեղծէ եւ վերաշինութեան ծանր աշխատանքը չափազանց պիտի դժուարացնէ:

Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութիւնը ամբողջ ազգին կուսակցութիւնն է եւ ոչ թէ ազգին

այս կամ այն դասակարգին կուսակցութիւնը: Անիկա պաշտպանն է ազգային հաւաքական շահերուն, եւ ոչ թէ այս կամ այն դասակարգի շահերուն: Հետեւաբար անոր աւագ նպատակն է արգիլել դասակարգային կռիւներու ստեղծումը, արդարութեան ու հաւասարութեան զօրաւոր օրէնքներու պաշտպանութեամբ եւ կիրարկումով:

Դասակարգային նորանոր զրկանքներն արգիլելու եւ կամ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցողները բառնալու համար, անհրաժեշտ չենք տեսներ ընկերվարական ըլլալու, եւ ոչ ալ պէտք կը տեսնենք ամբողջ աշխարհի բանուորներու միացումը ջատագովել՝ Հայաստանի մէջ երեւան գալիք ապագայ տնտեսական անհաւասարութիւններն ու անոնց դժբաղդ հետեւանքները արգիլելու համար: Այնքան մեծ է Հայկական Տառապանքը, այնքան դժուար ազգային վերաշինութեան գործը, այնքան ստուար հայ հասարակութեան պահանջները, որ մեր ամբողջական ուժերու հաւաքական նուիրումն անգամ անբաւարար են անոնց համար: Հետեւաբար առնուազն քաղաքական անմտութիւն պիտի ըլլար այժմէն իսկ զբաղիլ ուրիշ ժողովուրդներու բարօրութեան բարդ հարցերով եւ մարդկային եղբայրակցութեան քաղցրահնչիւն բայց երազային գաղափարականներով:

Մեր կուսակցութիւնը սակայն՝ իբր ազատական կուսակցութիւն՝ երբեք պիտի չկրնայ հանդուրժել, որ քաղաքական, ընկերային ու տնտեսական ոեւէ բռնակալութիւններ ծայր տան Հայկական ներքին կեանքին մէջ: Չրկանք, շահագործում- վաշխառութիւն, անխիղճ շահագիտութիւն եւ մասնաւորներ շահուորցնելու ոեւէ դրութիւն, կուսակցութեանս հակառակութեան եւ հալածանքին պիտի ենթարկուի անխտիր:

Մենք կը հաւատանք անհատական ազատութեան եւ սեփականատիրութեան յառաջդիմական ըմբռնումին եւ կը քաջալերենք անհատին ձեռնբեցութեան ոգին, սակայն բացարձակապէս կը հակառակինք «ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ» – *Laissez Faire* – սխալ ու հնաւանդ վարդապետութեան, որ հիմը կը կազմէ ընկերա-տնտեսական զանազան չարիքներու եւ անոնցմէ կազմուած ընկերութիւններու

զանազան ձեռնարկներն ու գործունեութիւնները, անհատական բնոյթ կրելով հանդերձ, սերտօրէն առնչութիւն ունին հանրային երջանկութեան, առողջութեան եւ բարոյականին հետ, եւ հետեւաբար կառավարութիւնը՝ իբրեւ հաւաքականութեան օրինաւոր ներկայացուցիչ՝ իրաւունք եւ հեղինակութիւն ունի, հասարակաց օգուտին համար միջամտելու անոնց: Ժողովուրդին կառավարութեան այս վերահսկողութեամբն ու միջամտութեամբն է, որ կարելի պիտի ըլլայ սանձահարել տնտեսական ու ընկերային անիրաւութիւններն ու չարիքները:

Երկրի մը արդիւնաբերական հաստատութիւններու զարգացման գլխաւոր ազդակներն են **հանճարեղ վարողութիւն, հնարագիտութիւն, բնական հարստութիւն, եւ բանուորական ոյժ**: Ասոնք բոլորն ալ կախում ունին իրարմէ, եւ հետեւաբար անհրաժեշտ են իրարու: Ասոնց եւ ոչ մէկին բացարձակ տիրապետութիւնը բաղձալի կը նկատենք, որովհետեւ որեւէ տիրապետութենէ զրկանք ու չարիք միայն կը ծնի:

Ազգային կեանքի հզօրացման եւ հանրային երջանկութեան համար անհրաժեշտ նկատելով տնտեսական կեանքի ընդհանուր բարւոքումը, Վեր. Հնչ. Կուսակցութիւնը կը պահանջէ, որ արտադրութեանց այս գլխաւոր չորս ազդակներն ալ վայելէն լիակատար եւ արդար հատուցում, որ ոչ թէ միայն պիտի արգիլէ տնտեսական չարիքներու ծնունդը, այլ նաեւ զօրաւոր հիմը պիտի կազմէ հաշտարար ու արդիւնաւոր համագործակցութեան:

Այս նպատակն իրագործելու համար, մեր Կուսակցութիւնը կը հաւատայ տնտեսական բարեշրջութեան այն մեթոտներուն, որոնք, առանց բռնութեան եւ դասակարգային պայքարներու, հետզհետէ կը զօրացնեն հաւաքական համագործակցութեան սկզբունքը եւ կը խաթարեն անհատական տիրապետութեան շահամով ձգտումները:

Իբրեւ առաջին քայլ, մենք կը ջատագովենք կառավարական ազդու միջամտութեան եւ վարչային աչալուրջ վերահսկողութեան անհրաժեշտութիւնը, եւ միեւնոյն ժամանակ կը քաջալերենք

գործաւորական միութիւններու (labor unions) կազմութիւնը, եւ արտադրութեանց սպառումին ու վաճառման համար, կառավարութեան օժանդակութիւնը վայելող համագործակցական ընկերութիւններու (co-operative) կազմակերպութիւնը:

Գ. Չինուորական Յարց

Մեր կուսակցութիւնը բացարձակապէս կը հակառակի զինուորապետական դրութեան (militarism), որ արտաքսնապէս նուաճողականութեան կը ձգտի եւ ներքին կեանքին մէջ բռնութիւն եւ հպատակութիւն կը ստեղծէ: Չինուորապետական ուժէ շարժում մահացու կը նկատենք հայրենիքի ազատ հաստատութիւններուն համար:

Բայց հայրենիքի պաշտպանութեան եւ ներքին կարգապահութեան համար անհրաժեշտ կը սեպենք մնայուն փոքրիկ բանակի մը կազմութիւնը, եւ պահեստի աւելի մեծ զօրութիւն մը:

Հայրենիքի պաշտպանութիւնն ամէն անհատի գերագոյն ու նուիրական պարտականութիւնն ըլլալով՝ ամէն հայ քաղաքացիի համար զինուորական կրթութիւնը պարտաւորիչ կը նկատենք:

Չինուորական հարցին համար կը ջատագովենք հետեւեալները.

1. Ամէն հայ քաղաքացի պարտաւոր է, քսան տարեկանին զինուորագրուելով, մէկ տարի ծառայել բանակին:

2. Բանակէն ազատուածները կը կազմեն երկրի պահեստի ոյժը:

3. Չինուորները պէտք է պահուին իրենց ծննդավայրի մօտիկ շրջաններուն մէջ:

4. Սպաներու պատրաստութիւնը զինուորական դպրոցներու մէջ սահմանափակուելու չէ միայն, այլ յարմարագոյնները վերցնելու է հասարակ շարքերէն ալ: Տարիքէն եւ ընկերական դիրքէն աւելի, բնական կարողութիւններն եւ յարմարութիւնները պէտք է ըլլան յառաջացման պայմանները:

5. Տուգանքի ուժէ քանակով հայ քաղաքացիին չի կրնար ազատիլ զինուորական ծառայութենէ եւ կամ զօրակոչէ:

6. Չինուորական կրթութիւնը սկսելու է բարձրագոյն դպրոցի շրջանին, քաջալերելով պատա-

նիներու մարզանքներն, ինչպէս նաեւ պատանեկան խումբերու (boy-scout) կազմութիւնը:

Դ. Կրթական Դրութիւն

Ժողովրդապետական ազատ կառավարութեան մը պահպանումին միակ երաշխիքը ժողովուրդին գիտակցութիւնն է: Երկրի մէջ, ուր վեհապետութիւնը յանձնուած է ժողովուրդին, եւ ուր ժողովուրդին կամքէն զատ եւ ոչ մէկ ոյժ կրնայ գործել, **վեհապետը** – այսինքն ժողովուրդը – պէտք է դաստիարակուած ու կրթուած ըլլայ:

Հայաստանի վերաշինութեան եւ յառաջացման լաւագոյն ու ամենազօրաւոր ազդակը ազգային առողջ ու հարազատ դաստիարակութիւնն է: Լաւ կառավարութեան մը եւ լաւ ազգութեան մը հիմը դպրոցներու մէջ կը դրուի: Հետեւեալը հայ մանուկը պէտք է թրծուի ազգայնական ուժեղ դաստիարակութեամբ, Հայաստանի լաւ քաղաքացի մը դառնալու համար:

Ե. Կրօնքի Խնդիր

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը կրօնքը համոզումի խնդիր կը նկատէ եւ ամէն հայ քաղաքացի ազատ է իր խղճին թելադրութեան համաձայն որոշելու իր դաւանանքն ու պաշտամունքի եղանակը, պայմանաւ որ այդ դաւանանքի մանրամասնութիւնները չհակասեն Պետական Սահմանադրութեան ոգին ու չվնասեն հանրային բարոյականին:

Կուսակցութիւնս խիստ թոյլատու ոգի մը կը տածէ բոլոր յարանուանութեանց համար ալ հաւասարապէս եւ ուժէ խտիր չի դնէր կաթոլիկին, բողոքականին ու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ զաւկին միջեւ, քաղաքացիական եւ այլ իրաւունքներու տեսակետէն:

Բայց Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցին՝ ըլլալով ազգային ուրոյն եւ ինքնատիպ հաստատութիւն մը, եւ միաժամանակ հաւատարիմ աւանդապահը՝ ցեղային մշակոյթին, լեզուին, գրականութեան զօրաւորագոյն խարիսխը անցելոյն մէջ, կը վայելէ կուսակցութեանս յարգանքն ու համակրանքը:

Մեր փափաքն է, որ անիկա ենթարկուի հիմնական բարեփոխության մը, եւ արդիական ու յառաջդիմասէր հանգամանք մը ստանալով, դառնայ դրական ու զօրեղ ոյժ մը մեր ընկերա-բարոյական կեանքին մէջ:

Այս անկեղծ համակրանքն ու փափաքները ունենալով հանդերձ, մեր Կուսակցութիւնը **եկեղեցիին բացարձակ բաժանումը կը պահանջէ պետութենէն:**

2. Վերաշինութիւն

Հայաստանի քաղաքական ազատութեան պէտք է անմիջապէս յաջորդէ Ազգային վերաշինութեան անյետաձգելի եւ ստիպողական ձեռնարկը: Զանդուած, ամայացած, կողոպտուած ու հրդեհուած Հայրենիքը պէտք է շուտով վերակենդանանայ:

Վերակենդանութեան այս փրկարար գործը յաջողցնելու համար՝ անհրաժեշտ է որ տարագրութեան արհաւիրքէն ճողոպրող բեկորներն ու զանազան երկիրներու մէջ ապաստանած հայ գաղթականները Հայաստան վերադառնան:

Հայաստանի վերակազմութեան եւ երկիրը շէնցնելու եւ բնակեցնելու գործը չի յաջողիր երբեք, եթէ անիկա ձգուի բաղդի բերումին եւ ժողովուրդի անդեկավար ընտրութեան:

Անհրաժեշտ է, որ քաղաքական, տնտեսագիտական եւ աշխարհագրական որոշ կրթութիւն ունեցող կարող անհատներէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը ուսումնասիրէ ամբողջ երկիրը, եւ գաղթականներու վերադարձն ու բաշխումը կատարէ այնպիսի ձեռներեցութեամբ մը, որ լաւագոյն կերպով նպաստէ մեր ազգային իղձերու իրականացման եւ միեւնոյն ատեն պատեհութիւն տայ հոն հաստատուող գաղթականներու նիւթական բարգաւաճման եւ տնտեսական զարգացումին: Գաղթականներու բնակութեան տեղը որոշելու ժամանակ, անոնց ծննդավայրէն աւելի նախապատուութիւն տալու է այն նահանգներուն եւ վայրերուն, որ ռազմական ու քաղաքական որոշ նշանակութիւն ունին եւ կամ հարուստ են արտադրութեամբ եւ հանքերով:

Բազմաթիւ հայ որբերն ու որբեւայրիները խնամելու եւ դաստիարակելու հոգը եւ վերահսկողութիւնը պէտք է ստանձնէ Հայկական Պետութիւնը: Անոնց հոգածութեան համար պէտք է կառուցուին եւ պահուին որոշ հաստատութիւններ, իրենց յարակից արհեստանոցներով եւ արդիւնաբերական միջոցներով, որպէսզի անոնք փոխանակ բեռ ըլլալու եւ ծուլութեան վարժուելու, ազգային վերաշինութեան գործօն մշակներն ու մշակուիիները դառնան:

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՓՐՈՓԱԿԱՆՏԻՆ

Եւրոպայի մէջ ու յատկապէս՝ Ֆրանսայի ու Անգլիոյ քաղաքական եւ պետական շրջանակներէ ներս անմնացորդ ծառայութիւն մատուցեցին ազատականներ եւ յատկապէս՝ Արշակ Զօպանեան, Ալեքսան Արզուեան եւ Դոկտ. Արշակ Սաֆրաստեան: Իսկ Միացեալ Նահանգներու տարածքին՝ Հրաչ Երուանդ, Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան եւ Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան: Մասնաւորաբար յատկանշական եղաւ Զօպանեանի շարունակական աշխատանքը այս բնագաւառէն ներս, որ սկսած էր իր Փարիզ վերջնականապէս հաստատուելէ՝ Դեկտեմբեր 1895, մինչեւ իր մահը՝ Յունիս 1954:

Զօպանեան իր ջանքերուն եւ աշխատութիւններուն մեծ մասը տրամադրեց ազգային փրփականտին, զոր կատարեց յաճախ գրական պատմունան մը հազցնելով անոնց, հասնելու ֆրանսացի մտաւորական խաւին ու շրջանակին: Ան գրեց ու հրատարակեց ֆրանսերէն լեզուով գիրքեր, գրքոյկներ, յօդուածներ, որոնք կ'ուսումնասիրեն դարաւոր մեր մշակոյթն ու պատմութիւնը, կամ կը ծանօթացնեն հայկական դատը: Հայկական Հարցին մասին գրեց յօդուածներ ֆրանսական լուրջ պարբերականներու մէջ, ինչպէս նաեւ՝ աւելի ուշ՝ հայ-թաթարական կոիւններու վերաբերեալ:

Նման շնորհալի սակայն գործնական աշխատանք տարաւ Ալեքսան Արզուեան՝ ծանօթ Վահէ յեղափոխական անունով, թրքահայ դատը ներկայացնելով ֆրանսացի Փիէր Զիյեարին եւ Վիքթոր Պերարին, որոնք անոր կորովի նկարագիրն ու վառ

միտքը խորապես գնահատելով իրենց բարեկամությունը մշակեցին:

Ազատականներուն համար Կիլիկեան Երազը կը մնար ամենէն գործնական խարիսխը Հայ Դատի ապագայ բոլոր զարգացումներուն համար: Թէեւ կուսակցութիւնը բարոյական ոյժ մը կը ներկայացներ, սակայն չկրցաւ մնացեալ հայ կուսակցութիւններուն հետ աւելի զօրաւոր ոյժ մը յառաջացնել այդ երազը իրագործելու համար: Բարոյական ու նիւթական միջոցներու անբաւարարութեամբ, դժբախտաբար, ազատականներ չկրցան լուրջ ծրագրումներ ներկայացնել, որովհետեւ աղիտալի հետեւանքներ պիտի ունենար վտիտ միջոցներով ձեռնարկել նման յանդուգն ու վտանգաւոր ծրագրի մը միայն հատուածական նախաձեռնութեամբ: Կուսակցական ռէքլամ չէր նպատակը, ինչպէս ուրիշ կազմակերպութիւններու կատարածը՝ շահելու համար աժան ժողովրդականութիւն մը: Անոնք դիմած էին Ֆրանսային հաւանական օգնութիւն մը երաշխաւորելու յոյսով, սակայն արտաքին գործոց նախարարի խորհրդական Էրնեսթ Լավիս որոշակի խոստում մը չէր կրցած տալ:

Ու դեռ, Վերակազմեալներու Ազատական թեւի պատասխանատուներ եկան Լոնտոն՝ նամակով մը խնդրելու ֆրանսական կառավարութենէն ստանալ Տընի Քոշէնի համամտութիւնը Կիլիկեան ապրտամբութեան մը պարագային, որպէսզի վերակազմեալներ նախաձեռնարկ ըլլային անոր: Կը դիմէն արտաքին գործոց նախարարին՝ Տէլբասէին, սակայն կը մերժուին պատերազմի պատճառով:

Մերժուելով Ֆրանսայէն, այնուհետեւ կը դիմեն Անգլիոյ եւ կը տեսակցին Լորտ Պրայսին հետ, որ համակրական ընդունելութիւն մը կ'ընէ ներկայացուած ծրագրին, առանց որոշ խոստումներ տալու իրենց: Ան միայն յոյս կը յայտնէ որ եթէ հայեր իրենց ուժերով կիլիկեան ազատագրութեան ձեռնարկեն եւ դիմեն Բրիտանական կառավարութեան, թերեւս ան ձեւով մը կարենայ օգտակար դառնալ: Պրայսի յայտարարութիւնը վաղեմի հայասերի մը անձնական զգացումներուն մէկ արտա-

յայտութիւնն էր լոկ, որովհետեւ անգլիական կառավարութիւնը ուներ իր հետագայ ծրագիրներն ու շահագրգռութիւնները Կիլիկիոյ նկատմամբ: Միւս կողմէ, սակայն, կրցած էր առնել իր որոշումը Սիոնական հարցին նկատմամբ:

Մօստիչեան ու Չօպանեան կու տան այցելութիւն պատերազմական նախարարատուն դիւրացնելու Հայկական Լեզեոնի մը կազմութիւնը անգլիական բանակի հովանաւորութեան տակ, սակայն կը մերժուին: Բայց անգլիական հրամանատարութիւնը գնահատելով հայոց ազատասիրութիւնը եւ զոհաբերութեան ոգին, յանձն կ'առնէ այդ լեզեոնը մարզել, պատրաստել, եւ թոյլ տալ անոր կռուիլ իր բանակին կողքին, իր նշանակած տեղը, իր ցուցմունքներով:

Ազատականներ, ոգեւորուած, թէեւ զգուշաւոր խանդավառութեամբ, հանդիպումներ կ'ունենան Լոնտոնի զարգացած ու ազգասէր բարեկեցիկ հայ ազգայիններէ մի քանիին հետ եւ կը ստանան դրական պատասխան նման ծրագրի մը նախաձեռնութեան պարագային: Չօպանեան եւ Արզուեան միամտաբար համոզուած էին որ նման նիւթական աջակցութիւն մը կրնայ գալ Լոնտոնի ունեւորներէն, սակայն Մօստիչեան, աւելի հեռատես, գիտէր որ այդ լոկ խոստում էր եւ այդպէս ալ մնաց:

Կիլիկեան ապստամբութեան երազը անգամ մը եւս մնաց միայն երազ ... մինչեւ Նուպար-Տամատեան խոր նախաձեռնութիւնը:

Չօպանեան առաւելաբար իր աշխատանքները տարաւ Միութենականներուն գործակցութեամբ, որովհետեւ Ֆրանսայի մէջ չկար Ազատական Կուսակցութեան կառոյց: Միութենականներ ի վերջոյ պիտի միանային ՌԱԿին անոր կազմութեան օրերուն, այնպէս ինչպէս միացաւ Ազատական Կուսակցութիւնը իր ամբողջական կազմով:

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ (ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ)
ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ

Ազատական Կուսակցութիւնը անմասն չմնաց համազգային բնոյթ ունեցող լեզեոնական շարժումէն: Ազատական մամուլը յատկապէս Միացեալ

Նահանգներու մեջ հրաւիրեց իր շարքերը մաս կազմելու զօրաշարժին: Անոնք եւս իրենց հարազատներուն հետ հեռաւոր Ամերիկայի ամերեն մեկնեցան Նախ Կիպրոս՝ զինավարժութեան համար ու ապա՝ Եգիպտոս անցնելու համար Պաղեստին: Ազատականներ հայրենասիրութեան բարձր գիտակցութեամբ ճակատեցան Արարայի բլուրներուն վրայ ու դարձան մասնակից յաղթութեան: Անոնցմէ շատեր անցան Կիլիկիա ու այդ երազով ուզեցին ծնունդ տալ կիլիկեան անկախութեան, որ շուտով մնաց երազ ֆրանսական իշխանութիւններու քաղաքականութեան պատճառով: Ազատականներ կռուեցան կողք կողքի երբեմնի իրենց զաղափարի ընկերներուն՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան չափաւորական ռամկավարներուն հետ:

Ազատականներէն ճիմ Չանգալեան, որ հազիւ վերադարձած էր Վանի ինքնապաշտպանութեան կռիւներէն, ահա՛ դարձեալ կը վերադառնար հայրենիք. այս անգամ Կիլիկիա, ուր կը տեսներ ապագան մեր ամբողջական Հայաստանի մը իրականութեան: Նոյնը՝ լեգէոնական Խան (Մանուկ Պաղտասարեան), որ Կովկասի կամաւորական շարժումին ալ մասնակցած էր ճիմ Չանգալեանի հետ եւ յուսահաբ վերադարձած՝ Ամերիկա:

Ազատական ղեկավար Միհրան Սվազլեանի անվերապահ մասնակցութիւնը Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի շրջանակէն ներս որպէս Գործադիր Մարմնի ատենապետ եղաւ մեծ ներդրում մը կամաւորական շարժումին:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՅՑԵՐ ԴԵՊԻ ԳԱԲԱՐ

Ամերիկայի ազատականները, տակաւին երբ կը գործէին Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան դրօշին տակ, տուին յաճախակի այցելութիւններ գաւառի հայութեան ու համախոհներուն: Անոնք ամէն առիթով տեղեակ պահեցին ազգային կուսակցական անցուդարձերուն եւ ականատեսի վկայութիւններով վերադարձան իրենց շրջանակները, հաղորդելով իրենց պատկան մարմիններուն Արեւմտահայ ժողովուրդին տնտեսական ծանր պայմաններուն մասին:

Անոնցմէ շատեր կ'այցելէն գաւառները: Օրինակ՝ Հրաչ Երուանդ կու տայ այցելութիւն իբրեւ կեդրոնի ներկայացուցիչ Շապին Գարահիսար, Սեբաստիա, Խարբերդ, Արաբկիր, Չնգուշ, Ուրֆա եւ Հալէպ: Ան կը հմայէ հասարակութիւնը, միանգամայն կազմակերպելով զանոնք: Անոր խօսքերը անջնջելի տպաւորութիւններ կը թողուն ժողովուրդին վրայ, մասնաւորելով անհրաժեշտութիւնը կազմակերպուած ոյժերու եւ հաւաքական զոհաբերութեան՝ ի խնդիր ժողովուրդի ազատագրութեան, հնչեցնելով նոյն ատեն ահազանգող վտանգին ծանրութիւնը:

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ

Մեծ Եղեռնի աւարտին ազատականներ մանաւանդ Հայ Դատի հետապնդման աշխատանքներուն գծով կը տանին լուրջ աշխատանք, Նախ դէպի Կովկաս կամաւորական շարժումի կազմակերպումին եւ Ամերիկահայ Ազգային Միութեան գործունեութեան համար հրաւիրելով Եգիպտոսէն Տամատեան, Սապահ-Գիւլեան ու Հանըմեան:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի լրումէն անմիջապէս ետք կը գումարուի Համազգային Համագումարը, որուն որպէս պատգամաւորներ կ'ընտրուին ազատականներ Հրաչ Երուանդն ու Տոթթ. Յովհաննէս Ծովիկեանը: Սակայն ՀՅԴ իր թեկնածուները յաջողցնելու համար կը դիմէ ամէն ապօրէն միջոցի՝ երկու ազատականները դուրս պահելու պատուիրակութենէն: Սակայն, հայկական պահանջները բանաձեւելու եւ հետապնդելու համար զոյգ ընկերները կը բերեն մեծ աշխատանք: Այս առթիւ Նաեւ սկիզբ կ'առնէր մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութիւն մը՝ կարօտեալներու համակցութիւն եւ ծրագրուած գործունեութեան մասնակից դառնալու համար:

Ամերիկահայ գաղութին համար եռուն շրջան մըն էր Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան եւ Չօր. Անդրանիկի այցելութիւնը: Ազատականներ գործակցեցան հայրենասիրական վեհ Նպատակներով՝ նորանկախ Հայաստանին օգտակար ըլլալու վեհ Նախանձախնդրութեամբ:

Ազատական ղեկավարներ այցելեցին Ամերիկայի հայաշատ շրջանները համայնքներէ ներս կատարելու իրենց աշխատանքը: Որպէս օրինակ՝ Ֆրէզնոյի մէկ կուսակցական դաշտահանդէսին հանգանակուեցաւ 15 հազար տղար, որ անմիջապէս ղրկուեցաւ Կիլիկիա, զայն թուրքերուն դէմ պաշտպանող հայ կամաւորներուն իբրեւ ռազմական օգնութիւն:

ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳԸ ԸՈՂՈՊՐԱԾ ՀԱՅ ԳԱՂԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Տեղահանութեան եւ մանաւանդ Ցեղասպանութեան գոյժերը ալեկոծեցին ազատականները: Անոնք կազմեցին կամաւորական խումբեր մեկնելու Հայաստան եւ օգտակար ըլլալու գաղթականութեան, որ մեծ մասով ապաստան գտած էր Արեւելեան Հայաստան, Արաքսի միւս ափին: Ազատականներ նաեւ իրենց տրամադրութեան տակ գտնուող մամուլով կազմակերպեցին նուիրահաւաք որբ եւ գաղթական հայութեան կարիքներուն բերելու իրենց կուսակցութեան ներդրումը:

Իսկ բժշկական խնամքի համար մանաւանդ անփոխարինելի մեծ ծառայութիւն բերաւ Նիւ Եորքէն Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեան: Դեռ 1915ին ան կազմակերպեց բժշկական կամաւորական ջուկատ մը, որուն հետ միասին մեկնեցաւ Հայաստան: Զառասուն հազար հայ գաղթականներ ամենախղճալի պայմաններու մէջ ապաստան գտած էին: Թիֆլիսի համաճարակը արդէն սկսած էր մեծ աւերներ հասցնել այդ խլեակներուն կեանքին: Տոքթ. Մ. Յովսէփեան ամբողջութեամբ եւ հոգեւին նուիրուեցաւ անոնց դարմանումի մարդկային գործին, զիշեր ցերեկ աշխատելով այդ տարաբախտ հիւանդ գաղթականներուն մէջ: Գաղթահայ ժողովուրդը՝ առաւելաբար եկած Վանէն, Վասպուրականէն ու Պատմական Հայաստանի միւս շրջաններէն ու ապաստան գտած Էջմիածնի շրջափակը եւ Երեւան նահանգի փողոցներուն մէջ, այս ազատական ընկերոջ տուաւ «Փրկութեան Հրեշտակ» տիտղոսը:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԵԶ

Դոկտ. Արշակ Սաֆրաստեան իր անմիջական նախաձեռնութեամբ կ'անդամակցի զանազան բարեսիրական ընկերակցութիւններու, օգտակար ըլլալու համար կամաւորական գունդերուն: Լոնտոնի քաղաքապետարանի հիմնադրամի վարչութիւնը Հայաստան կ'ուղարկէ 7 հոգինոց Կարմիր Խաչի առաքելութիւն մը, Հ. Պըքսթընի ղեկավարութեամբ, որուն կը միանայ Սաֆրաստեան:

Պըքսթըն իր հետեւորդներով՝ բժիշկ մը ու գթութեան երեք քոյրեր, այդ օրերուն կ'այցելէ Կովկաս ապաստանած 300 հազար գաղթականներու կայանները, ուր Սաֆրաստեան կ'օժանդակէ անոնց: Ռուսական բանակի աջակցութեամբ կը մեկնի Կարին եւ Բաքերդի ճակատ՝ ռուսերու կատաղի յարձակման օրերուն: Առաքելութիւնը Կարին դառնալով՝ Դաւրեթի եւ Տիլիմանի գիծով կը մեկնի Վան, որ նոյն միջոցին կը կառավարուէր ազատական ճիմ Չանգալեանի հայկական միլիսին կողմէ, եւ ուր կը հիմնէ հիւանդանոց եւ բարեսիրական գրասենեակ:

Գթութեան քոյրերն ու բժիշկը Վան թողելով կը դառնայ Կովկաս եւ այցելելէ յետոյ Էջմիածին եւ Ալեքսանդրապոլ, Յուլիսի վերջերը կը մեկնի Անգլիա, ուր կու տայ իր տեղեկագիրը «Նիւ Եորք Ուրլու» եւ «Մանչեսթըր Կարտիըն» թերթերուն:

Սաֆրաստեան կը նշանակուի Բրիտանական Կայսրութեան արտաքին գործոց նախարարութեան քաղաքական տեղեկատուութեան թղթակից՝ Կովկասի, Հայաստանի եւ Արեւելեան Թուրքիոյ խնդիրներուն մասին: 1918ին իբր սպայ անգլիական բանակին կը մեկնի Միջագետք-Պաղեստինի ճամբով Պաքու, օգնելու համար հայ վրացական բանակի կազմութեան, արշաւող թշնամիին դէմ: Պաքու արդէն պաշարուած էր գերման զինակից զօրքերէ, հետեւաբար ան իր մասնակցութիւնը կը բերէ կռիւներուն: 1918 Սեպտեմբեր 15ին թուրքերը կը գրաւեն քաղաքը: Հայանգլիական բանակը կը նահանջէ դէպի Պարսկաստան եւ Անդրկովկասեան երկիրներ: Չինադադարի վաղորդայնին՝ Սաֆրաստեան հրաման

կը ստանայ Անգլիա վերադառնալու: 1919ի գարնան կը հասնի Փարիզ եւ Ազգային Համագումարին կը ներկայացնէ ցրուած հայութեան վիճակին մասին տեղեկագիր մը:

ՍՏԵՂԾՈՒՄ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Ազատականներ կը դառնան խորհրդականները Պօղոս Նուպար Փաշայի: Անոնք էին Զօպանեան, Բաշալեան, Կամսարական, Սաֆրաստեան: Կը կազմուի Հայ Ազգային Ազատական Միութիւնը տառացիօրէն Ազատական Կուսակցութեան սկզբունքներուն հաւատարիմ նախկին վերակազմեալներով եւ կը հիմնուի «Հայաստան» թերթը, խմբագրութեամբ՝ Սաֆրաստեանի: Նոյն օրերուն Մանչեսթըրի մէջ ազատականներ կը վարեն Լոնտոնի Հայկական Պիւրոյի աշխատանքները: Նուպար Փաշայի հրահանգով կ'երթան Ազգերու Լիկա, մօտէն հետեւելու անոր աշխատանքներուն եւ քաղաքական զարգացումներուն: Ու դեռ Սաֆրաստեանին կը վստահուի Ազգային Պատուիրակութեան ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը:

ԼԱՅՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵՆԷՆ ՆԵՐՍ

Ազատականներ ջատագովեցին ազգային միութեան մը գաղափարը, երբ ճակատագրական պահերուն կը հաւատային որ մեր գերագոյն շահերը հետապնդուելու էին համագաղութային եւ համամիութենական աշխատանքներով: Այդպէս ալ վերակազմեալներու ազատական թելը նեցուկ կանգնեցաւ Ամերիկայի մէջ Եգիպտոսի օրինակին հետեւելով Մարտ 16, 1917ին ծնունդ առած՝ Ամերիկայի Ազգային Միութեան, որուն գործադիր մարմնի նախագահութիւնը վստահուեցաւ Միւսիան Սվազլի:

Առաւելաբար հակաթուրք քարոզչութեամբ մէջտեղ եկած այս միութիւնը աշխատանք տարաւ Ուաշինկթընի քաղաքական ու պետական շրջանակներէ ներս ջատագովելով հայոց իրաւունքները, մանաւանդ հայկական ազատագրական պայքարը Կիլիկիոյ մէջ եւ Հայաստանի վերաշինութեան եւ երկրին կարօտեալներուն անմիջական

օգնութեան հասնելու խնդրով: Նոյնպէս կամաւորական գծով ազատականները «Արեւելեան Լեգէոն»ի 17 խումբերու կազմութեան աշխատանքին մէջ բերին մեծ աշխատանք:

Սվազլեանի եւ միւս ազատականներու հինգ տարիներու վրայ երկարած աշխատանքը կ'ունենայ դիւանագիտական լուրջ յաջողութիւններ ի նպաստ Հայ Դատին, կը հրատարակէ 4-5 գիրք: Փրոփականտի ընդարձակման գործունեութեան մէջ կը ներկայանայ նախագահ Ուիլսընին՝ ներկայացնելով երկու խնդրագիրներ, ուր կը ստորագրեն 15 նահանգապետներ, Եպիսկոպոսական Եկեղեցիէն 25 եպիսկոպոսներ, 15 հազար աւետարանական թէ կաթոլիկ եկեղեցականներ ու համալսարանի 200 նախագահներ:

Ազատական կուսակցական ղեկավարներ կը դառնան Նուպար փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները Ուաշինկթընի կառավարութեան մօտ:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱԶԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Առաւելաբար Տոքթ. Լիւսի Կիլեգեանի աշխատանքներուն շնորհիւ կը կազմակերպուի Ամերիկահայ Կարմիր Խաչը, աւելի ծանօթ՝ «Դստերք Հայաստան» անունով, որ ունէր 45 մասնաճիւղեր 1921 թուականին: Ազատականներ ոչ միայն դարձան այս բարեսիրական շարժումին մղիչ ուժն ու առաջնորդողը, այլեւ՝ ուստեստեղենի, հագուստի եւ դեղորայքի հանգանակութիւնները գլխաւորեցին հասնելու գաղթական հայութեան բեկորներուն: Այս բարեսիրական հաստատութիւնը գոյատեւեց 1920-1930 տարիներուն:

ԾՐԱԳՐՈՒԱԾ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ԳԱՂՁԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԵԼՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՈՒ ԱՐՈՒԷՍՏՆԵՐՈՎ

Աւագ պարտականութիւն դարձած էր ազատականներուն համար Ամերիկա հաստատուած, ընդհանրապէս գաւառներէն եկած, գաղթականութեան մտաւոր զարգացման պարագան. անոնք

դաստիարակուելու էին ոչ միայն ազգային գիտակցութեամբ ծանօթանալով մեր գրականութեան ու պատմութեան, աւանդութիւններուն ու բարքերուն, այլեւ՝ եւրոպական ու ամերիկեան մշակոյթին: Թերթերը լաւագոյն միջոցներն էին, օրը-օրին հայ տուններէն ներս բերելու զարգացման այդ միջոցները:

Ազատականներէն մասնաւորապէս Զրաչ Երուանդն ու Երուանդ Մեսիաեանը այդ շնորհալի գործը կատարեցին: Մեսիաեան ծանօթ գրիչ մըն էր արդէն «Մասիս»ի, «Բիւզանդիոն»ի եւ «Ձայն Զայրենեաց»ի սիւնակներուն մէջ: Վարպետ թարգմանը հանդիսացած էր ֆրանսական ազնիւ գրականութեան: Ամերիկահայութեան մօտ ֆրանսական մշակոյթի եւ գրականութեան նկատմամբ ճաշակ եւ սեր ան կը մտցնէ իր գործերուն միջոցով ու մեր թերթերը տեսակ մը վերածելով գրական դպրոցներու: «Պահակ»ի միջոցով քաղաքական լուրերու կողքին ուշադրութիւն դարձուցած են ազատականները միջազգային գրական ու մշակութային արժեքներուն:

ՀԱՒԱՍԱՐԱԿՇՈՒՄԸ ՊՈԼՍԱԶԱՅ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱԶԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՒ ԶՈՅԼ ՄԸ

Կ. Պոլսոյ ամենէն յարգուած ազգայիններէն եղաւ Զայկ Խօճասարեան, որ Բերայի Եսայեան երկսեռ վարժարաններու իր տեսչութեան զուգահեռ, 1908-1923 տարիներուն թէ՛ իբրեւ անդամ եւ թէ՛ իբրեւ ատենապետ Ազգային Երեսփոխանական եւ Քաղաքական ժողովներուն, եղաւ տիրական անուն մը: Ու այս այն տարիներուն՝ երբ ալեկոծած ծովու մը կը նմանէր հայ կեանքը: Թէեւ հեռու էր ազատականներու կուսակցական կեանքէն, սակայն կը մնար հաւատացողը անոր զաղափարական դպրոցին: Նման շնորհալի աշխատանք տարին նաեւ Յարութիւն Մօստիչեան, Գրիգոր Նշանեան (Մոնազն):

Իսկ Ամերիկայի տարածքին հաւասարակշռուած ազատական հոյլ մը գործիչներէն եղան անկասկած Սվազլը, Զրաչ Երուանդ, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան: Անոնք հասան, տարիներու

ընթացքին, պատասխանատու բարձրագոյն պաշտօններու Զայաստանեայց Եկեղեցւոյ թեմական խորհուրդներու, ԶԲԸՄի Ամերիկայի Շրջանակային Յանձնաժողովի եւ Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան մէջ որպէս աւագ սպարապետ:

Զ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

Միշտ ալ ազատականներ ունեցան անվերապահ սեր ու յարգանք Բարեգործականի նկատմամբ եւ անոնցմէ շատեր ստանձնեցին պատասխանատու պաշտօններ զանազան մարմիններէն ներս: Նախագահը Միութեան՝ Պօղոս Նուպար, մնաց մնայուն բարեկամը վերակազմեալներու եւ արմատականներու եւ չափաւորականներու զոյգ հատուածներուն նկատմամբ:

1919ի Յուլիսին, երբ Միութեան Ամերիկայի Շրջանակին Յանձնաժողովը կեդրոնացաւ Պոստոն՝ Տիքիճեան կը փոխադրուի հոն ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը ստանձնելով: 1921ին կ'ընտրուի Շրջանակին Յանձնաժողովի անդամ եւ կը ծառայէ որպէս փոխ ատենապետ Ամերիկայի Կեդրոնական Յանձնաժողովին: Աւելի ուշ կը խըմբագրէ Միութեան «Յուշարար» պաշտօնաթերթը:

Տիքիճեանին նման գրեթէ բոլոր ազատականները ստանձնած են զանազան պաշտօններ Զայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութենէն ներս եւ մեծապէս արժեւորած են իրենց մասնակցութիւնը այս միութենէն ներս: Միութեան հիմնադիրները միշտ ալ յարգալի վերաբերմունք ու անկեղծ երախտագիտութիւն ցուցաբերած են վերակազմեալներու երկու թելերուն մաս կազմող կուսակցական ղեկավարներուն նկատմամբ:

«ԱՐՕՐ» ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹԻՆ

ԶԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

1919ին, Զրաչ Երուանդի երկու այցելութիւններէն ետք, ի վերջոյ Ֆրեզնոյի մէջ կը սկսի հրատարակուիլ «Արօր» եռօրեան, որպէս պաշտօնաթերթ Ազատական Կուսակցութեան Գալիֆորնիոյ Շրջանակին, իր սեփական տպարանով: Առաջին խմբագիրը դարձաւ Զրաչ Երուանդ մինչեւ 1920ի ամառը, երբ ան մեկնեցաւ Կ. Պոլիս:

**ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ**

Ա. ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ ԱՉԳԱՅԻՆ
ԱՉԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԾ ԱՐԴԱՅԻՆ ԱՐԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՆ

Փարիզ, Յունիս 5, 1919

Արշակ Չօպանեան երիտասարդ տարիքին երբ Նոր կը նետուէր ազգային ծառայութեան, սկզբնական շրջանին իր հետաքրքրութիւնները հեռու էին ազգային քաղաքական նեղ կճեպէն եւ կ'երթային դէպի տարբեր հորիզոններ, ուր արդէն խմորուիլ կը սկսէր եւրոպական արդի քաղաքակրթութիւնը, իր գրական դպրոցներով, ընկերային հարցերով, քաղաքական ուղղութիւններով, ազգայնական թէ միջազգային Նոր շարժումներով:

Թէեւ վերակազմեալ հնչակեան հակումներով՝ Չօպանեան իր ընկերներու քաղաքական աշխատանքներուն հետեւելով հանդերձ, ծնունդ տուաւ Եւրոպայի «միութենականներ» կամ «ազատականներ» շարժումին, որ իսկութեան մէջ կուսակցութեան մը նախատուեալները չունէր իր աւանդական հասկացողութեամբն ու տարողութեամբը, բայց հանրութեան ներկայանալու որպէս լաւ կազմակերպուած շարժում մը՝ բաղկացած էր Եւրոպա բնակութիւն հաստատած, Եւրոպա ապաստանած եւ հոն դաստիարակուած արուեստագետներէ, մտաւորականներէ եւ այլ ազգային դէմքերէ՝ մասնաւորաբար Ֆրանսայի, Պելճիքայի եւ Անգլիոյ մէջ:

Հնչակեան Կուսակցութեան պառակտումէն ետք, որ սկիզբ առաւ 1894ի Սասունի դէպքէն ու 1895ի Պապ Ալիի ցոյցէն ետք, թէեւ ժամանակաւորապէս խանդավառութիւն ստեղծուած էր յեղափոխականներու եւ մասնաւորաբար Նոր սերունդին մօտ, սակայն դրական որեւէ նպաստ չէր հասած հայ դատին: Ընդհակառակը, անոնք աւելի կը հրահրէին օսմանեան հալածանքները, որոնք յանգեցան 1894-1896ի Համիտեան կոտորածներուն: Թրքական առաջին զանգուածային այս ջարդերուն հայութիւնը տուաւ աւելի քան 300 հազար զոհեր՝ Եւրոպայի անտարբեր աչքերուն առջեւ:

Երիտասարդ Թուրքեր (Իթթիհատական),

1902 Փետրուարին, Փարիզի մէջ համագումարի մը կը հրաւիրեն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները: Թէեւ Չօպանեան այդ օրերուն արձանագրուած չէր որպէս վերակազմեալ հնչակեան, սակայն եռանդամ պատուիրակութեան ան եւս մաս կազմած էր: Նոր Երիտասարդ թուրքերուն փափաքն էր ձուլումով յառաջացնել կեդրոնական կառավարութիւն մը, եւ ոչ թէ դաշնակցային դրութեամբ: Չօպանեանի յուսախաբութիւնն ու դժգոհութիւնը աւելի կը հիմնաւորուի եւ իր տեսակետին վրայ աւելի ամրացած՝ 1906ին կը գրէ. «Երիտասարդ թուրքերը այնքան մոլեռանդ են, որքան հին թուրքերը»: Եւ այդ իրողութեան հաւատացող մը իբրեւ, Չօպանեան մեծ ցասումով ու նաեւ ցնցուած կը դիմաւորէ Երիտթուրքերու եւ Դաշնակցութեան միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը 1908ին:

Ահա՛ այս ծախողութիւններէն ետք եւ յառաջ եկած հիասթափութեան մէջ՝ զգաստութեան հրաւերներով կարգ մը հնչակեան ղեկավարներ եւ գործիչներ զգաստացան: Շուտով ծայր տուաւ ղեկավարութեան ներքին հակամարտութիւնը եւ ապա երկպառակութիւնը մինչեւ Վերակազմեալներու ծնունդ ու դարձեալ անոնց պառակտումը:

Չօպանեան չէր ուզեր իր անունը կապել այդ տխուր պառակտումներուն եւ յաճախակի եղբայրասպան ահաբեկչութիւններուն (Միսօ Շահէն, Զիթեան, Արփիարեան ...) եւ ծնունդ կու տար «Հայ Ազգային Միութիւն» կոչուող շարժումին, որ պաշտօնապէս հրապարակ եկաւ Յունիս 1919ին: Բացի Չօպանեանէն, այս շարժումին նախաձեռնողները եղան յատկապէս Տոքթ. Նշան Տէր-Ստեփանեան, Գառնիկ Ֆետիքեան, Նկարիչ Էտկար Շահին, Լեւոն Կիւմիւշկերտան եւ մի քանի ուրիշներ, որոնք համախմբուած էին Ազգային Պատուիրակութեան շուրջ, ինչպէս՝ Արշակ Սաֆրաստեան,

Միհրդատ Միհրդատեանց, Երուանդ Աղաթօն, Պօղոս Էսմերեան, Տիգրան Կամսարական, Էմիլ Շահինեան, Նորայր Մարտիրոսեան, գործակցութեամբ (երբեմն) ծանօթ ռամկավարներ Վահան Թեքեանի եւ Աւետիս Թերզիպաշեանի:

Միութենականները Նոյն տարուան Օգոստոսին սկսան հրատարակել Նաեւ իրենց օրկանը՝ «Հայաստան» անունով, խմբագրութեամբ Արշակ Զօպանեանի, որուն միացաւ Արամ Անտոնեան:

Միութենական այս շարժումին ոգին եւ մղիչ ուժը դարձած էր Զօպանեան, որուն հայ դատի քարոզչութեան համար տարած աշխատանքները ինքնաբոլիս էին եւ չէին թելադրուած որեւէ այլ քաղաքական կազմակերպութենէ, սակայն «միութենական» իր շրջապատը դարձած էր զինք քաջալերողը եւ գործին տարածումին համար սատարող ուժը:

Զօպանեանի գլխաւորած «Միութենական»ները ընդհանրապէս ազգայնական ազատականներ էին, ոմանք սահմանադրական ռամկավարներ, ոմանք վերակազմեալ հնչակեաններ, ուրիշներ ալ անկուսակցական, որոնք ջատագովը կը հանդիսանային կուսակցական եւ ոչ կուսակցական բոլոր համախոհ տարրերու միաձուլումով մեծ կուսակցութեան մը կազմութեան: Այդ պիտի պատահէր 1921ի Հոկտեմբերին, Կ. Պոլսոյ մէջ, ՌԱԿի կազմութեամբ, անոր ամբողջական կերպով յարեցան, ուրիշներու կողքին, Նաեւ Եւրոպայի այս միութենականները՝ գլխաւորութեամբ Արշակ Զօպանեանի:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԼԱԻԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ
ԱՆՈՐ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

Փարիզի չէզոք նկատուող «Այգ» թերթը այսպէս կը գնահատէր կազմութիւնը Նորաստեղծ այս միութեան.

Տեղւոյս Հայ գաղութին մէջ վերջին ամենաուշագրաւ եւ լուրջ շարժումներէն մէկն է կազմութիւնը Հայ Ազգային Ազատական Միութեան, որուն հիմնադրական անդրանիկ հաւաքոյթը տեղի ունեցաւ Յունիս 5ին «Սալ տէ գ'Առիթիւլթէօն»ի մէջ:

Ազգային այս Նոր կազմակերպութեան հետապնդած նպատակն է ձուլումը ցարդ գոյութիւն ունեցող հայ երեք կուսակցութեանց, այն է արեւելահայոց Ժողովրդական կուսակցութեան, արեւմտահայոց Սահմանադիր Ռամկավար եւ Վերակազմեալ կուսակցութիւններուն: Արդարեւ զովելի կը գտնենք այս ազգօգուտ ձեռնարկը, որովհետեւ այսպիսով, հայ ազգը միայն մէկ զօրաւոր եւ կազմակերպուած կուսակցութիւն մը: Դաշնակցութիւնը թէեւ կազմակերպուած ուժ մըն էր, սակայն իր կամայական եւ ինքնազուլիս գործունէութեամբ շատ յաճախ վնասած էր ազգին ու անոր գերագոյն շահերուն:

Արդէն վաղուց պահանջ կար մէջտեղ բերելու ազգային Նոր կուսակցութիւն մը, ուր ի մի հաւաքուիլ կարենային միւս տկար կուսակցութիւններուն հետ Նաեւ բոլոր չէզոք կամ անկախ անունը ունեցող անձերը կամ մարմինները: Նոյնիսկ այս թելադրութիւնը կ'ընէին խոհական եւ ոչ կուսակցամոլ դաշնակցական պետեր:

Չի այսպիսի զօրաւոր կազմակերպութեամբ մը միայն հնար պիտի ըլլար «հակակշռելու» եւ օրինաւոր խաղաղ միջոցներով կարելին ի գործ դնելով, բառնալու ազգին մէջ գոյութիւն ունեցող միակ կուսակցութեան մը քմահաճ եւ անպատասխանատու կերպով գործած ծայրայեղութիւններէն ծնած շարունակական խռովայոյզ չարիքները:

Ինչպէս ամէն քաղաքակիրթ ազգերու մէջ, Նոյնպէս եւ մեր մէջ հարկ էր որ գոյութիւն ունենար երկու իրար հակակշռող զօրաւոր կուսակցութիւններ, որպէսզի երբ մէկը ստանձնէր պետական ղեկի վարչութիւնը, միւսը ընդդիմադրի բնական հանգամանքովը «հակակշիռ» ի գործ դնէր խորհրդաբանէն ներս թէ դուրս հանրային բոլոր գործերուն մէջ, եւ փոխադարձաբար:

Մենք ուրախ պիտի ըլլայինք, եթէ ազգային այս Նոր կազմակերպութիւնը կարող ըլլար հայ ազգի այս ընդհանուր ստիպողական եւ այժմեական պահանջին գոհացում տալ:

Մաղթենք որ յանուն վերակենդանացող արիւնջուայ Հայրենիքի կենսական շահերուն, ընդհանուր ջանքերով յաջողութիւն գտնէր այս կարե-

ւոր ձեռնարկը եւ հանրային մեր քառասային կեանքը եւս վերջապէս կարենար «իր հաւասարակշռութիւնը» գտնել:

Այս նոր լուրջ ձեռնարկին գլուխը գտնուողներուն հանրային փորձառութիւնը մեզի յոյս կը ներշնչէ թէ Ազգային Ազատական այս միութիւնը պիտի ուզէ բարձր բռնել ազգային կենսական ընդհանուր շահերը, կուսակցական ՄԱՍՆԱԴՈՐ շահերէ, յօգուտ աւերակ Յայրենիքին վերաշինութեան նուիրական գործին:

ԾՐԱԳԻՐԸ

Փարիզի մէջ հրատարակուող «Հայաստան» շաբաթաթերթին յառաջաբանը կը կազմէ ծրագիրը Հայ Ազգային Ազատական Միութեան: Այս յառաջաբանը ո՛չ միայն կը գծէ թերթին ուղղութիւնը, այլեւ կերպով մը կը խտացնէ անոր ծնունդ տուող կազմակերպութեան ծրագիրը եւ իբր այդ ալ կ'արժանանայ ամէն ազգասէր եւ ողջամիտ հայու ուշադիր վերծանումին:

Նոր հրատարակուող թերթի մը ծրագիրը կրնայ ուրուագծուիլ այնքան աւելի փայլուն գոյներով, որքան իրականութեան գիտակցութիւնը եւ իրականացումներու հաւատքը կը պակսին անոր հրատարակիչներուն:

Արդարեւ դիւրին է ծրագիրներ խմբագրել, որոնք գեղեցիկ ըլլան, օգտակար թուին իրենց խօսքի սահմանին մէջ: Ինչ որ էական է ոեւէ գործունէութեան մէջ՝ սկզբունքներուն կիրարկումը, այդ կիրարկման համար թափուած ջանքը եւ ընդգրկուած եղանակն է: Տեսութեան մը արժէքին նախանիշը իր գրական պարունակութիւնն է, ո՛չ թէ տեսլական կատարելութիւնն ու գեղեցկութիւնը: Ժամանակն է որ մեր ազգային քաղաքականութեան մէջ իրատեսներ (*réaliste*) եւ իրականացնողներ (*réalisateur*) ըլլանք:

Եթէ թերթութիւնն ունենայինք՝ հրամայականօրէն իրականացումներ պահանջող ներկայ ճգնաժամին առջեւ՝ փայփայիչ ու ոգեւորիչ խօսքերով միայն գոհանալու մեր ծրագիրը քիչ բանով պիտի տարբերէր ցարդ իբր դրօշակ պարզուած ուրիշ բազմաթիւ ծրագիրներէ, երբ, սակայն, հայ կեանք

քին վրայ բռնատիրող տեսակետներու մեծագոյն մասէն խորապէս կը տարբերի մեր տեսակետը:

Հայաստանի ժողովուրդին համար, անոնց առողջ եւ ուժեղ վերականգնումին, զարգացումին եւ զօրացման համար, այո՛, մենք ասպարէզ կ'իջնենք, բայց մանաւանդ՝ որպէսզի այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ յստակ հոգեբանութիւնն ու խղճամտութիւնը տիրեն մեր կեանքին ու քաղաքականութեան մէջ, որպէսզի մեր անհունօրէն դժբախտ ժողովուրդը փրկուի սա իրարու յաջորդող ահաւոր հիասթափումներէն, որոնք կարենոր չափով մը արդիւնքն եղան մեր ցնորական գործունէութեան՝ ամէն անգամ որ ան բաղիւեցաւ աշխարհի տգեղ թէ գեղեցիկ, բարի թէ չար, ամէն պարագայի հպատակեցնող իրականութիւններուն որոնք գրեթէ բնաւ հաշուի առած չէինք սակայն:

Անվերապահ նուիրում՝ տաղանդով, ազնուութեամբ ու քաջութեամբ դպիւնեգարդ եւ տառապանքով լուսապսակ Մայր-Հայաստանին, գորովագին հետախուզում եւ ուսումնասիրութիւն՝ մեր հայրերուն կերտած քաղաքակրթական բազմաձեւ փառաւոր գործին, նախանձախնդիր հոգածութիւն մեր ազգային գոյութեան ամէնէն թանկագին գործիքին, մեր նուրբ, ճոխ եւ կորովի լեզուին (զոր ոմանք այնքան անողորմ վայրագութեամբ մը խաթարեցին), բազմերանգ ու յարատեւ ճիգ՝ պատրաստելու սերունդ մը որ ըլլայ հայ ամէն բանէ առաջ, հայ՝ մտայնութեամբ, զգայնութեամբ, ճաշակով եւ իրեն գերագոյն նպատակ ունենայ մեծցնել իր ցեղը եւ ցեղին մեծութեամբը նպաստել մարդկային ընտանիքին յառաջացման. համախմբում՝ ազգին վերաշինութեան կեդրոնական սկզբունքին շուրջ՝ ազգին բոլոր ուժերուն, փնտռել ժողովուրդի բարօրութիւնը անոր ամէն խաւերուն տնտեսական բայց միանգամայն հոգեկան պէտքերուն գոհացման մէջ, յարգանք օրէնքի կարգ-կանոնի ու մեթոտի եւ պայքար սովորամոլութեան, հեղգութեան ու վատութեան դէմ, հետապնդում լաւագոյնին՝ զգուշանալով նոր խոշոր ցնցումներէ որոնց տոկալու ալ կարող չենք այսօր, պետականութեան առողջ ըմբռնում, մէկ խօսքով՝ ներքին եւ արտաքին խաղաղութեան մէջ նիւթական ու բարոյական

շինարար աշխատանք, -ահա ասոնք պիտի ըլլան այս թերթին եւ զայն ծնուցանող կազմակերպութեան առաջնորդող ուղեգիծները՝ այսօր՝ վերածնունդը պատրաստող ոգորումի այս շրջանին, վաղը՝ Ազատ Հայաստանը պահպանել ու զօրացնել ձգտող յարատեւ ջանքին մէջ:

Եւ այս պիտի ըլլայ միեւնոյն ատեն, ամենէն մեծ ու իրական վրիժառութիւնը Հայ Ազգին իր ամէն կարգի թշնամիներուն վրայ,- հայ հանճարին եւ աշխատանքին շնորհիւ ձեռք բերուած ազնուագոյն վրիժառութեան:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱԳԱՅԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

Շուտով միութենականներ գտան լայն ընդունելութիւն մանաւանդ Եւրոպայի մեծ ոստաններէն ներս, որովհետեւ Եւրոպայի ականաւոր մտաւորականներու եւ գրագետ գործիչներու հոյը արդէն ծանօթ էր իր հաւասարակշռուած քաղաքականութեամբ եւ նաեւ՝ ազգային նուիրումով: Այս նոր կազմակերպութիւնը թե՛ իր հիմնադիրներուն անձնական հմայքին եւ արժեքին, թե՛ իր ընդգրկած ծրագրին ոգիին շնորհիւ դարձաւ ամենալուրջ

ուշադրութեան առարկան բոլոր անոնց, որոնք շահագրգռուած էին ազգային կեանքով եւ ցեղին ճակատագրով:

Պետք է արձանագրել որ Ազատական Միութիւնը իրապարակ չէկաւ աւանդական կուսակցութիւններու թիւը աւելցնելու եւ չկոչուեցաւ նոր կուսակցութիւն որպէս. առաջին օրէն չներկայացաւ որպէս ցարդ գոյութիւն ունեցողներուն առատութենէն եւ ընդդիմադրութենէն արդէն դժգոհ ազգայիններու դժգոհութիւնը աւելցնելու որպէս ծառայութիւն:

Ընդհակառակը, իր աշխատանքով ան թեթեւցուցած եղաւ արդէն իսկ ազգային դաշտին վրայ գործող միւս կուսակցութիւններուն կատարելիք դերը: Արդարեւ, Հայ Ազգային Ազատական Միութեան հետապնդած մերձաւոր եւ անմիջական նպատակը եղաւ ի մի ձուլել գոյութիւն ունեցող հայկական երեք կուսակցութիւնները, այսինքն արեւելահայոց Ժողովրդական, արեւմտահայոց Սահմանադրական Ռամկավար եւ Վերակազմեալ

կուսակցութիւնները: Երեքի տեղ՝ մէկ, հիանալի պարզեցում մը. վերածում մը, որ զօրացում եւ ստուարացում է այս պարագային, ըստ որուն երեք անջատ եւ առաւել կամ նուազ զօրեղ խմբակցութիւններու միացմամբ՝ պիտի գոյանայ միակ հզօր կուսակցութիւն մը, ծաւալումի ու զեղման բազմապատկուած ուժով մը հարկաւորաբար օժտուած: Այդ վերջնական միութիւնը պիտի պատահէր երկու տարի ետք, Կ. Պոլսոյ մէջ, ՌԱԿԻ ծնունդով:

Գովելի, ազգօգուտ եւ բարեպատեհ նախաձեռնութիւն մը եղաւ միութենականներու երեւումը Զօպանեանի առաջնորդութեամբ Փարիզի մէջ, ուր կը գործէր արդէն Պօղոս Նուպարի Ազգային Պատուիրակութիւնը:

Երկա՛ր ատենէ ի վեր պէտքը զգալի դարձած էր հզօրապէս կազմակերպուած եւ ծաւալած ազատական կուսակցութեան մը ռամկավարական սկզբունքներով առաջնորդուած, որ ազգին բարգաւաճման աշխատէր՝ կիրարկելով բարեշրջութեան խաղաղ եւ բեղուն մեթոտները եւ իր ամբողջ ուժովը ցցուելով ծայրայեղ ձգտումներ ներկայացնող, յեղաշրջող վարդապետութիւններ դաւանող եւ բուռն միջոցներ գործածող խմբակցութիւններու գործունեութեանց դէմ:

Եւ այդ պիտի իրականանար ամենադիւրին եւ ամենաօգնական կերպով,- համադրութեամբն եւ ձուլմամբը տարբեր անուններ եւ կազմակերպութիւններ ունեցող բայց խորքին մէջ ազգային-քաղաքական միեւնոյն հաւատամբը դաւանող, միեւնոյն ծրագիրը ընդգրկած երեք կուսակցութիւններու: Անոնց ամբողջակցութիւնը կամ մակադրութիւնը ժամանակակից քաղաքական կեանքին մէջ ճշմարիտ անհեթեթութիւն մը, անկանոնութիւն մըն էր արդէն, որուն վերջ տալու աշխատանքին կոչուեցաւ Ազգային Ազատական Միութիւնը, համախորհուրդ աշխատակցութեամբը վերել յիշուած կուսակցութիւններու վարիչներուն:

Այս կուսակցութիւնները, որոնք առանձինն չունէին թերեւս պէտք եղած ուժը՝ իրենց հետապնդած ազգօգուտ նպատակները լիովին իրագոր-

ծելու համար, միանալով՝ պիտի ներկայացնեին պատկառելի զորութիւն մը, որուն հետ պետք պիտի ըլլար հաշուի նստիլ ազգային քաղաքական կեանքէն ներս:

Բայց հոս ալ վերջ չգտաւ ձեռք բերուելիք արդիւնքին մեծութիւնը: Այսպէս կազմուած ուժը կոչուեցաւ անհունօրէն ծաւալելու, տարածուելու ազգին մէջ, որովհետեւ անհկա անդիմադրելիօրէն պիտի ձեր երեք կուսակցութիւններու շարքերէն ցարդ դուրս մնացած անկախները –չեզոքները – որոնք քաղաքական-ազգային միեւնոյն հայեացքները ունենալով հանդերձ զանազան առաւել կամ նուազ բանաւոր պատճառներով մինչեւ այդ օր դժկամացած էին մտնելու այս կամ այն կուսակցական դրօշին ներքոյ:

Ուրեմն, իրականութեան մէջ ո՛չ թէ երեք կուսակցութիւն, այլ չորս կուսակցութիւններ են, որոնք երկու տարիէն պիտի միանային եւ պիտի կազմէին ողջամիտ ազգայնութեան եւ չափաւոր ազատականութեան մեծ ուժ մը, որ հաւասարակշռութիւն, հակակշիռ եւ կանոնաւորում պիտի մտցնէր օրուան տագնապալից եւ անհաստատ իրականութեան մէջ: Այսպիսով հայ կեանքէն ներս պիտի ըլլար երկու գլխաւոր հակընդդէմ քաղաքական հոսանք, Ազատական-Ռամկավարը եւ Ընկերվարականը (ՄՂԿԵ եւ ԶՅԴ): Ու ասով ալ կարելի պիտի ըլլար առաջքը առնել շուտով գալիք մեծ վտանգին, երբ դաշնակցականներ Սփիւռքի տարածքին իրենց ամէն միջոցներով ու փրփակաստով պայքարեցան Խորհրդային Զայաստանի իրականութեան եւ Մայր Աթոռի գերագահութեան դէմ, ապակողմնորոշել ջանալով սփիւռքահայութիւնը: ՄՂԿԵ միացաւ ՌԱԿի ուղեգիծին:

Կազմուելիք ազգային ազգայնական մեծ կուսակցութեան անդամակցութիւնը կը դառնար անհրաժեշտութիւն մը եւ այլեւս չեզոքութիւնը դասալքութեան հոմանիշ դառնալու էր:

ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵԵԱՆԻ ԶԱՄԱԿՐԱՆՔԸ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՎԱՉՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻ

Փարիզի մէջ Զայ Ազգային Ազատական Միութեան կազմութեան առթիւ Վահան Թեքեանի

համակրանքը մամուլին նիւթ կը դառնայ, իբրեւ թէ ան հրաժարած ըլլար Զայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութենէն: Փարիզէն Յուլիս 24 1919 թուակիր նամակով Ամերիկայի «Ազգ» թերթին ան կը յղէր հետեւեալ նամակը:

«Թէեւ կարդացի «Ազգ»ի 78 եւ 79 թիւերուն մէջ, Բարիզեան թղթակիցը «Զայրենիք»ի (Ամերիկայի ԶՅԴ Պաշտօնաթերթ), ինչպէս չարափոխեր է «Ազգ. Ազատական Միութեան» Ա. հրապարակային ժողովին մէջ իբրեւ ռամկավար այս քաղաքական նոր, բայց առժամեայ մարմինին կազմութեան առթիւ արտասանած համակրանքի մէկ բանի խօսքերս: Բացարձակապէս ճիշդ են թէ ձեր Բարիզէն ստացած նամակին պարունակութիւնը եւ թէ անոր վրայ ձեր աւելցուցած մեկնաբանութիւնը: Ես յիշեցի Ռամկավարին կազմութեան պարագաները 1908ին, անոր մէջ մտնող տարրերը, անոր կատարած դերը Պոլսոյ մէջ, աստիճանաբար, գրեթէ ինքնաբերաբար տարածումը Թուրքիոյ գաւառները՝ «որովհետեւ անհկա իրական պետքի մը կը համապատասխանէր»: Վասպուրականի եւ Ամերիկայի մէջ իր գործունեութիւնը, Բարիզի իր մասնաճիւղը եւն, ու աւելցուցի թէ ամէն ռամկավարներու փափաքն է մեր կուսակցութեան սկզբունքներուն հիման վրայ միակ մեծ կուսակցութեան մը կազմութիւնը: Բոլոր բանախօսները շեշտեցին թէ առժամանակեայ հանգամանք մը ունի «Ազգ. Ազատական Միութիւնը», որ գլխաւորաբար Եւրոպայի մէջ՝ պիտի աշխատի ցարդ ոեւէ կուսակցութեան մը չպատկանող Զայերը համախմբելու եւ պիտի բանակցի Վեր. Զնչակեան, Ռամկավար եւ Կովկասի ժողովրդական կուսակցութիւններուն հետ՝ անոնց ամէնքին ի մի ձուլումը յառաջ բերելու նպատակաւ: Իսկ ես ըսի որոշապէս, թէ չէի կրնար «Ազատական»ին անդամակցիլ՝ որովհետեւ արդէն կը պատկանիմ՝ Ռամկավարին:

Այսքանը կը բաւէ, կարծեմ, հաստատելու համար թէ «Զայրենիք»ի Պ. Թղթակիցը սխալ լսած կամ լսել ուզած է իմ խօսքերս, որոնք սակայն շատ որոշ էին:

Այսպիսով, սաղմնաւորուիլ կը սկսէր այս երեք կուսակցութիւններու միութիւնը ծրագրումովն ու

օրինութեամբը մեր մեծանուն երկու ընկերներուն՝ Արշակ Զօպանեանի եւ Վահան Թէքէեանի, որոնք ՌԱԿի միութենէն ետք ալ ստանձնեցին Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետութիւնը:

ՀԱՅԵՐԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԵՋ

«Անահիտ»ի Մարտ 1901էն կ'արտատպէր կարգ մը բաժիններ գրուած Արշակ Զօպանեանի կողմէ, նկատելով որ, 20րդ դարու սկիզբը Փարիզը ուներ մեծ նշանակութիւն հայ ժողովուրդին քաղաքական, կրթական, քաղաքացիական կեանքէն ներս: Աշխարհի կեդրոնն էր Լոյսի այս Քաղաքը, ուր բարձրագոյն կրթութիւն առին արեւմտահայ (թրքահայ) մեր մտաւորականները, որոնցմէ շատեր հոն հաստատուեցան եւ մեր ժողովուրդի բեկորները կայք հաստատեցին Փարիզ ու Ֆրանսայի շատ մը քաղաքներ, ինչպէս՝ Մարսել:

Գրիչը կու տանք Զօպանեանին.

Այն բոլոր գաղութներէն, որոնք այս դարուս մէջ կազմուած են Եւրոպա եւ Ամերիկա, ամենէն շահեկանը՝ եւ ամենէն հակասականը՝ Փարիզի հայ գաղութն է ապահովապէս:

Այս գաղութը, շատ կարեւոր ու արդիւնաւոր է եղած՝ անվիճելի կերպով: Ֆրանսան ըլլալով աշխարհի այն երկիրը որուն հետ հայ ցեղը ամենէն ներքին ու սրտագին կապերն ունի, Ֆրանսայի մայրաքաղաքը արտասահմանի հայ կեդրոնը եղած է,- Մոսկուայի հետ,- ուր հայերը ամենէն աւելի իրենց արժանիքը փայլեցուցած եւ ազգային կեանքի արտայայտութիւններ բազմապատկած են: Փարիզի մէջ Շահան Ջրպետ հաստատած է հայերէն լեզուի առաջին եւրոպական դասաւանդութիւնը ու հիմնած ֆրանսական հայագիտութիւնը որ, փարիզաբնակ կամ Փարիզի հետ մշտական հաղորդակցութեան մէջ գտնուող Մխիթարեաններու աջակցութեամբ, արտադրած է Մէն-Մարթենները, Տիւրիփէները, Լանկլուանները, Մէյէները:

Փարիզի հայ գաղութը ունեցած է երկու վարժարան, Սամուէլ-Մուրատը եւ Հայկազեանը, երկու հայերէն թերթ, «Մասեաց Աղանին» ու «Արեւելք»ը,

եւ Արամեան տպարանը: Փարիզի մէջ է որ գործած են մեր ամենէն կարեւոր անձնաւորութիւններէն մէկ քանին, Գաբրիէլ Այվազովսկի, Խորէն Նարպէյ, Ղեւոնդ Ալիշան, Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան, Նուպար փաշա, Գրիգոր Օտեան: Փարիզի մէջ է որ ուսում առած են հայոց – մասնաւորաբար թրքահայոց – այս վերջին կէս դարուն ամենէն նշանաւոր անձերը մեծ մասամբ:

Այս նորագոյն շրջանին մէջ, Փարիզի հայերն են – Իսթէստէր ու Փարիզի Հայոց Հայրենասիրական Ընկերակցութեան միւս անդամները – որ Անգլիոյ հայոց հետ, ամենէն աւելի ջանք թափած են 6 լրդ.յօդուածին գործադրութիւնը փութացնելու նպատակով:

Ջարդերու միջոցին, Փարիզի հայ ուսանողութիւնը ունէ քաղաքի ուսանողութենէ աւելի գործունէութիւն ցոյց տուած է Ֆրանսայի մէջ հայասիրական շարժում մը արծարծելու համար. ու Փարիզի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը՝ 1896-98ին՝ հայ փախստականներուն օգնելու համար մեծ եռանդով աշխատած է: Փարիզի հայ ուսանողութիւնը կազմած է իր ակումբը, գրադարանը, գրական հաւաքումները, որոնք մէկ քանի փայլուն շրջաններ ունեցած են: Ու Փարիզի մէջ է որ երեւան եկած են արդի հայութեան ամենէն ազդեցիկ տաղանդներէն մէկ քանին, Չաքարեան, Տիգրան Երկաթ, Մանուէլեան, Շահին:

Փարիզի հայ գաղութին կէս դարու պատմութիւնը պատուաբեր է ուրեմն իրեն համար, եւ հայ ժողովուրդին համար. Անոր կրնան բաղդատուիլ միայն Մոսկուայի հայ գաղութը, եւ հիմա՝ Ամերիկայի գաղութները (չեմ հաշուեր Վենետիկի եւ Վիեննայի վանքերը որոնք բովանդակ հայութեան վերաբերող կեդրոններ են ու գաղութի մը արդիւնքը չեն կրնար նկատուիլ):

Այս բոլորը սակայն մետային գեղեցիկ երեսը կը կազմեն: Մետայը իր մութ երեսն ալ ունի: Այդ մութ երեսը, տեւականութեան, ամբողջականութեան պակասը, ամուր ու հիմնաւոր կազմակերպութեան բացակայութիւնը, այլազան ճիգերու միջեւ կապակցութեան չգոյութիւնն է:

Բոլոր այն գործերը զոր յիշատակեցի, մէկ

բանի անձերու անհատական ջանքին արդիւնքը եղած են (Զօպանեան այդ քիչերէն էր, անկասկած - ՅՎ). Գրեթէ միշտ, անձին հեռացումովը, գործը դարձած է. երբեմն խմբակներ կազմուած են, որոնց ոմանք բաւական տեւականութիւն ցոյց տուած են, բայց որոնց գրեթէ ամէնքն ալ ընդհատ ու կղզիացած գոյութիւն մը ունեցած են:

Այդ բոլոր գործերուն շուրջը, Փարիզի հայերուն մեծամասնութիւնը անտարբեր, անգործ, տարազնաց տարր մը կազմած է, երբեմն կատարուած ճիգին հատուածական ու վաղանցուկ հետաքրքրութիւն մը ցոյց տալով, յաճախ բացարձակապէս անփոյթ ու անհաղորդ:

Յորմէհետէ Միխիթարեանները որոշած են Սամուէլ-Մուրատեան վարժարանը Վենետիկ փոխադրել: Փարիզի հայութիւնը ոեւէ ջանք չէ ըրած դպրոցի մը պակասը լեցնելու համար: Լանկլուային ու Տիւլորէին մահէն ի վեր, Փարիզի հայերը չեն ճզնած անոնց գործը շարունակող ուրիշ ձեռնարկներ յարուցանելու համար հարկաւոր աշխատութիւնը յանձն առնել. Զայրենասիրական Ընկերակցութիւնը, մտերմական խմբակ մը, շատ գնահատելի գործունէութիւն մը ունեցած է, բայց անկապ՝ Փարիզի հայերուն ամբողջութեանը հետ, եւ անշարունակական ու համեստ՝ իր ծրագրին մեծութեանը բաղդատմամբ: Ուսանողական ընկերութիւնը գեղեցիկ շրջան մը ունեցած է Տոթթ. Ռափայէլեանի օրով, յետոյ քայքայուած՝ անոր մեկնումովը, դարձեալ վերակենդանացած՝ Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականին մէկ բանի Փարիզ եկած աշակերտներուն ջանքովը, ջարդերուն շրջանին՝ շատ գովելի եռանդի մը ապացոյցները տուած, յետոյ երբեմնակի ու տարտամ գոյութիւն մը ունեցած է, այսօր՝ գրեթէ տարիէ մը ի վեր՝ բացարձակ մեռելութեան մը մէջ

Փարիզը 1900ականներուն:

ինկած: Բարեգործական ընկերութիւնը, որ 1896էն 98 կենդանի եւ գործօն մարմին մը եղած է, 98էն ի վեր անկենդանութեան փուլի մը մէջ մտած էր, եւ այն պահուն երբ այս տողերը կը գրեմ, կը փորձէ վերականգնիլ երեկոյթ մը սարքելով:

Այս հատուածականութիւնն ու անյարատեւութիւնը պատճառ է եղած որ Փարիզ իր ծոցին մէջ արտադրելով հանդերձ շատ կարեւոր աշխատութիւններ, չէ տուած այն ամբողջ արդիւնքը զոր կրնար եւ պարտէր տալ, բաղդատմամբ այն առաւելաշնորհեալ ու տիեզերական դիրքին զոր ունէր: Ամօթալից, ապշեցուցիչ բան մըն է նկատել որ այս բազմամեայ գաղութը դեռ չունի մշտական հաւաքավայր մը, քիւլա մը, ուր Փարիզի բոլոր հայերը կարենան իրարու հանդիպիլ, իրար ճանչնալ՝ եւ ատով հաւաքաբար գործելու բերում ու միջոց գտնել, եւ չունի ոեւէ ընկերութիւն մը որուն ամբողջ գաղութը մասնակից ըլլայ եւ որ ֆրանսական ժողովուրդին հանդէպ Փարիզի հայութեան պաշտօնական ներկայացուցիչն հանդիսանայ: Այս էական սատարներուն չգոյութիւնը իրեն արդիւնք ունեցած է շատ մը կարեւոր առիթներու մէջ Փարիզի հայութեան անշարժ ու անգոյ դիրք մը պահելը:

Ո՞վ պիտի չխոստովանի Փարիզի հայերեն թե այս վերջին հինգ վեց տարուան մեջ, տրուած ըլլալով այն արտակարգ կացութիւնը որուն մէջ գտնուեցաւ հայ ժողովուրդը: Փարիզի հայերը շատ աւելի գործ կրնային տեսնել քան ինչ որ ըրին եթէ կազմակերպուած ըլլային եւ տեւական, իրական կեանք ու ընդարձակ եւ մշտական միջոցներ ունեցող մարմնով մը ներկայացուած ըլլային: ... Ա՛լ ատենն է սակայն որ այս պակասը զգայ Փարիզի հայութիւնը, հիմա մանաւանդ որ՝ ջարդերն ի վեր հայ ժողովուրդին առջեւ բացուած կացութեան հետեւանքով, իր պարտքերը բազմապատկուած են, եւ միանգամայն իր ուժերը ճոխացած են, թրքահայ ու ռուսահայ բազմաթիւ ու կարելոր խմբակներու յաւելումով: Ա՛լ ատեն է որ Փարիզի մէջ ամեն կողմէ եկած հայ կորովներուն միջեւ հաստատուի կապ, խորին հիմնական ու անբաժնելի, որ զանոնք պիտի ներդաշնակէ իրարու հետ, ատով զանոնք պիտի բազմապատկէ եւ որ զանոնք արգաւանդ, ճկուն ու կենդանի միութեան մը պիտի վերածէ:

... Մաղթելի է վերջապէս որ Փարիզի հայութիւնն ալ ունենայ զինքը ներկայացնող ընդարձակ, կանոնաւոր ու տեւական մարմին մը: Ա՛յնքան գործեր կան կատարուելիք, որոնք կը մնան ծրագրի ձեւի մէջ, այդպիսի մարմնոյ մը չգոյութեան պատճառով: Մարմին մը որ իր մէջ խտացներ Փարիզի հայութեան ամեն կարգի ներկայացուցիչները, եւ իր ձեռքն առնէր հայոց անցեալն ու ներկան Եւրոպային ճանչցնելու գործը, օգներ մեր ուսանողներէն անոնց որ ամենէն աւելի արժանի են աջակցութեան՝ հանրային տեսակետով, նպաստէր Փարիզի մէջ հայկական դպրոցի մը եւ քիւլպի մը հիմնարկութեան գաղափարին իրականացմանը, այդպիսի մարմին մը կենսական ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր մեր ժողովրդին է՛ն հիմնական շահերուն:

Ուրախ եմ ծանուցանելու որ այս բաղձանքը սահմանուած կը թուի մօտալուտ իրականացումի մը: Խու՛մբ մը փարիզաբնակ հայեր, նմանօրինակ ցանկութիւններէ մղուած, ջանալու վրայ են այս միջոցիս՝ կազմել այդպիսի մարմին մը:

Յանուն այս գաղափարին նուիրուած ջանքերը, եւ Բարեգործական Ընկերութեան վերակենդանացումը, երկու նշանակալից իրողութիւններ են որոնք կը կարծեմ թէ կրնան Փարիզի հայութեան հանրային կեանքին մէջ նոր թուականի մը բացումը համարուի:

Պէտք եղաւ 18 երկար տարիներ, որ Զօպանեան կարենար այդ իր սաղմնային երազը իրականացնել

ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԸ 1919 ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԻՉՆԵՐՈՒՄ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային Պատուիրակութեան կեդրոնատեղին ըլլալուն Փարիզ դարձած էր հայութեան կիզակետը: Ամեն կողմերէն ազգային թէ եկեղեցական գործիչներու հանդիպման վայրն էր դարձած:

Տալով օրինակներ. Նոյեմբեր 1919ին Զօրավարներ Անդրանիկ եւ Բագրատունի իրենց հետեւորդներով, յետ խորհրդակցութեանց կը մեկնին Ամերիկա: Անոնք Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան կողմէ մասնաւոր պաշտօնով Ամերիկա կ'երթան Հայկական Անկախութեան ամբողջական համար բերելու ամերիկահայութեան աջակցութիւնը: Երկու զօրավարներուն հմայքը պիտի բաւէր համախմբելու տարբեր քաղաքական դպրոցներուն պատկանող կուսակցականներ թէ անհատներ ձեռք երկարելու Հայաստանին: Անդրանիկ Ազգային Հերոսն էր, իսկ Զօր Բագրատունի Պաթուի հերոսամարտի հոգին էր եղած: Զօրավարներուն ողջերթ մաղթելու համար կայարան եկած էին Արշակ Զօպանեանն ու Արշակ Սաֆրաստեանը:

Նոյեմբեր 12ին տեղի ունեցաւ հայանպաստ կարելոր դասախօսութիւն մը Société de Sociologie ընկերութեան կողմէ, որպէսզի Հայաստանի մասին ստոյգ եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ տրուին: Salle des Sociétés Savantesի մէջ տեղի ունեցաւ առաջին դասախօսութիւնը Ալեքսանդր Ռիպոյի նախագահութեամբ, նախկին նախարարապետ եւ ծերակուտական:

Ընկերութեան քարտուղար Փրոֆ. Ռընէ տը

Վորմա հրաւիրեց Արշակ Զօպանեանը գեկուցելու Զայկական հարցին մասին: Զօպանեան իր գեղեցիկ հռետորական ֆրանսերէնով բացատրեց Զայկական Զարցին եւութիւնը, ըրաւ անոր պատմականը եւ մինչեւ այդ կրած բարեփոխումները սկսելով Ապտիլ Զամիտէն մինչեւ Պալքանեան պատերազմը, բարեփոխութիւններ մտցնելու որոշումները թուեց, որոնք մնացին ապարդիւն: Զօպանեան պատասխանեց բոլոր տրուած հարցերուն, քիւրտերուն, միլլի շարժումին կրօնական հալածանքներուն եւ անշուշտ Ցեղասպանութեան վերաբերող: Ու այսպէս Զօպանեան եւ իր խումբը ամէն աշխատանքի լծուեցան Ֆրանսայի մտաւորականութեան հանրային կարծիքը հրաւիրելու ի նպաստ հայկական իրաւունքներուն:

ՓԱՐԻԶԻ ԶԱՅԿԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԸ

Փարիզի մէջ այդ շրջանին լոյս կը տեսնեն բաւականին մեծ թիւով թերթեր, 1919ին միայն երեք նոր շաբաթաթերթեր սկսան հրատարակուիլ: Լոյս տեսաւ նաեւ, շուտով, գրական հանդէս մը:

Մամուլի պատմութիւնը պէտք է սկսիլ Զօպանեանի «Անահիտ»ով, որ պատերազմի ընթացքին, հակառակ իր շահեկանութեան եւ օգտաշատ բովանդակութեան, քաջալերութիւն չգտաւ ու խմբագիրը ստիպուած եղաւ զայն փակել պատերազմէն առաջ: Սակայն պէտք է արձանագրել որ մինչ այդ ու անկէ ետք, հրատարակուող թերթերը չկրցան հաւասարիլ «Անահիտ»ին: Զօպանեան կը ստիպուէր հրատարակել «Վերածնունդ» ամսաթերթը 1916ին:

«Վերածնունդ» ամսաթերթը Զօպանեանի հսկողութեան տակ ճիշդ ընթացք մը բռնած էր ազգային խնդիրներու վերաբերմամբ որ արժանացաւ իր ընթերցողներուն սիրոյն ու գնահատանքին: Ասիկա պատճառ դարձաւ որ թերթը անսպասելի չափով տարածուի Եւրոպայի հայ համայնքներէն ներս: Անշուշտ նպաստաւոր հանգամանքներ շատ կային, Փարիզ հրատարակուող միա՛կ թերթն էր, Զօպանեանի խմբագրութեան շնորհիւ անկողմնակալ ուղղութեան հետեւիլը ու մանաւանդ Զօպանեանի համբաւը:

Լոյսի Քաղաքը Նախորդ դարասկիզբին:

«Վերածնունդ»ի մէջ էր որ Արշակ Զօպանեան ազգասիրական անկեղծ խանդով մը արծարծեց Ազգային Ընդհանուր Զամագումարի գաղափարը առաջին անգամ ըլլալով: Այս Զամագումարին, որ տեղի ունեցաւ Փարիզի մէջ եւ ընտրեց նոր Ազգային Պատուիրակութիւնը, անհրաժեշտութեան եւ օգտակարութեան մասին այլեւս գրելն անգամ անելորդ է, որովհետեւ պատմութիւնը արձանագրեց անոր տիտուր ճանապարհը: Այն օրէն ի վեր Զօպանեան ստիպուեցաւ զանազան նկատումներով քաշուիլ «Վերածնունդ»ի խմբագրութենէն, որմէ ետք ան հրատարակուեցաւ որպէս շաբաթաթերթ, որ անցաւ ԶՅԴԻ պարագլուխներուն ազդեցութեան գիրկը, ու սկսաւ անարդար ու կողմնապահական պայքար մը Պօղոս Նուպարի անձին ու արժանիքներուն դէմ:

Ժամանակագրական կարգով կու գայ «Արծազանգ Փարիզի» երկշաբաթաթերթը, որ չէր վախճար կծու խայթոցներով խայթել ծիծաղելի եւ անիրաւ ազգային գործերը: Երբեմն սակայն թերթը

չէր կրնար ազատագրուիլ իր տեսակետներուն պահանջած միակողմանի ըմբռնումներէն:

1919 թուականին հրատարակուիլ սկսող թերթերը եղան «Ժողովուրդի Ձայն», «Այգ» եւ «Հայաստան» շաբաթաթերթերը:

«Այգ»ը կը խմբագրէ Պալաքեան վարդապետը, սակայն թերթը անպայման Փարիզի մէջ մամուլի պակաս մը լեցնելու անհրաժեշտութեան հարկադրանքին տակ չէր գտնուէր: Ապագան այդ թերթին կախուած էր այլապէս յարգելի վարդապետին գալիք օրերու ճակատագրէն:

«Ժողովուրդի Ձայն» սկսաւ հրատարակուիլ անկանոն կերպով:

Իսկ «Հայաստան» կը հրատարակուի Ազգային Ազատական Միութեան կողմէ, որուն նպատակն է ռամկավարական գաղափարներու ծառայող երեք կուսակցութիւնները ձուլել եւ կազմել մէկ նոր մեծ կուսակցութիւն:

ԱՅԼ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ա. Ուսանողաց Միութիւն

Փարիզի Հայ Ուսանողաց Միութիւնը հիմնուած է 1888ին: Պատերազմին պատճառով Միութիւնը գրեթէ քայքայման վիճակի մը ենթարկուած էր, իսկ անդամակցութիւնը ցրուած: Պատերազմէն ետք, բաւական թիւով նոր հայ ուսանողներ եկան Փարիզ աշխարհի ամէն կողմերէն, ազնիւ գաղափարներով լեցուած, որոնք Հայաստանի ապագայով մտահոգ միացան իրարու:

Պատասխանատուներուն առաքելութիւնը դարձաւ միացնել զանոնք առանց քաղաքական, կրօնական կամ դասակարգային խտրութեան, կապել զանոնք Հայրենիքի ընդհանուր շահերուն հետ: Ուսանողաց Միութեան տան համերաշխական ոգին դարձաւ վարակիչ եւ Միութիւնը վերակենդանացնելու ջանքերը յաջողութեամբ յառաջ տարուեցան ունենալով մնայուն վարչութիւն մը: Յարաբերութիւնները Ազատական Միութեան վարիչներուն հետ եղան միշտ դրական:

բ. Փարիզի Հայկական Միութիւն

Փարիզի «Մասիս» Հայկական Ակումբին

անդամները իրենց Մարտ 8, 1905ի ամսական հանդիպումին կը հիմնեն «Փարիզի Հայկական Միութիւն» անունով ընկերութիւն մը: Կ'ընտրուի յանձնախումբ մը՝ կանոնադրութիւնը խմբագրելու համար: Յանձնախումբին մաս կը կազմեն Տոքթ. Ա. Բաբայեան, Յ. Իսքենտեր, Հ. Մելիքեան, Մ. Յովակիմեան, Շիրվանզադէ եւ Ա. Զօպանեան: Անոնք կը պատրաստեն կանոնադրութիւնը եւ Մարտ 31ի երեկոյեան կը ներկայացնեն «Մասիս» Ակումբի անդամներուն, որոնք քանի մը փոփոխութիւններով կ'ընդունին զայն:

Հիմնադիր անդամներն էին Տոքթ. Բաբայեան, Յ. Իսքենտեր, Հ. Մելիքեան, Մ. Յովակիմեան, Ներսէս Խան Ներսէսեան, Շիրվանզադէ եւ Ա. Զօպանեան, իսկ տնօրէն խորհուրդի անդամները՝ Ներսէս Խան Ներսէսեան՝ ատենապետ, Ալ. Շիրվանզադէ՝ Փոխ Ատենապետ, Համբարձում Մելիքեան՝ Գանձապահ եւ Արշակ Զօպանեան՝ Ատենադպիր:

Կանոնադրութիւն Փարիզի Հայկական

Միութեան

Նպատակ. Ընկերութեան նպատակն էր.

Նպաստել, օրինական միջոցներով, հայ ազգի բարոյական եւ նիւթական շահերու պաշտպանման:

Ճանչցնել քաղաքակիրթ աշխարհին՝ Հայութեան անցեալ ու ներկայ կեանքը եւ մտաւոր գործունեութիւնը:

Տարածել հայ ժողովրդին մէջ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը:

Փարիզի Հայկական Միութիւնը, իր նպատակը իրագործելու համար ի գործ պիտի դնէր հետեւեալ միջոցներուն դիմել.

Օգնել տաղանդ ցոյց տուող հայ ուսանողներուն, զոր տնօրէն խորհուրդը արժանի կը գտնէ:

Նպաստել հայ թատրոնի զարգացման:

Օգնել հայերէն լեզուով գրական, գիտական, պատմական, գեղարուեստական ինքնագիր ու թարգմանական գործերու, ինչպէս եւ օտար լեզուով Հայութիւնը եւրոպային ճանչցնել ձգտող աշխատութեանց հրատարակման:

Կազմակերպել Փարիզի՝ ինչպէս եւրոպական

ուրիշ քաղաքներու մէջ՝ երեկոյթներ, հանդէսներ եւ դասախօսութիւններ հայ երաժշտութիւնը, գրականութիւնը եւ ընդհանրապէս հայ արուեստը եւ հայոց անցեալ ու ներկայ պատմութիւնը ճանչցնելու համար եւրոպական հասարակութեանց:

Հրատարակել գիրքեր՝ նոյն նպատակով:

Զանալ մասնակցիլ՝ իր ներկայացուցիչներուն միջոցով՝ գրական, գիտական եւ այլ միջազգային համաժողովներու:

Ազգային մեծ աղետներու եւ դժբախտութեանց պարագային՝ նիւթական եւ բարոյական օգնութիւն ցանալ հասցնել հայ արկածեալներուն:

Հիմնել Փարիզի մէջ հայկական թանգարան մը, եւ հայկական մեծ մատենադարան մը ուր պիտի հաւաքուին հայերէն լեզուով երեւցած բոլոր լրագիրները, գիրքերը, հին ձեռագրեր, ինչպէս եւ օտար լեզուներով հայոց մասին լոյս տեսած բոլոր հրատարակութիւնները:

Աշխատիլ հիմնելու Փարիզի մէջ գիշերօթիկ միջնակարգ գոլէճ-վարժապետանոց մը:

Հիմնել «համազգային ֆոնտ», որ պիտի պահուի եւրոպական մեծ դրամատան մը մէջ, ըստ որոշման ընդհանուր ժողովին:

Եւ այն պարագային երբ ընկերութիւնը լուծուի, իր դրամագլուխին ու բոլոր գոյքերուն կեսը պիտի տրուի Ամենայն հայոց Կաթողիկոսին, միւս կեսը՝ Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքին՝ հայ ժողովուրդի կրթական գործին յատկացուելու համար:

Այս միութեան կազմութեան եւ հետագայ գործունեութեան մէջ Զօպանեանին դերը եղաւ մեծ ու անփոխարինելի:

Նոյն օրերուն Պաքուի եւ Թիֆլիսի մէջ համանման ծրագրով ընկերութիւններ կը կազմուին՝ «Հայկական Զաղաքակրթական Միութիւն» անուանով: Նաեւ՝ Ապրիլ 1906ին Գահիրէի մէջ Պօղոս փաշա Նուպարի նախաձեռնութեամբ կը կազմուի «Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն»ը:

Այդ օրերուն ցանկութիւն կար բոլոր նմանօրինակ ոչ կուսակցական պիտակեալ կազմակերպութիւնները, մօտաւոր ապագայի մը միացած տեսնել, կամ գէթ իրարու հետ կանոնաւոր ու

մշտական յարաբերութեան մէջ, իրարու գործակից ու աջակից դառնան:

գ. Ժողովրդական Ակումբ

1919ին ծնունդ առնող Փարիզի ժողովրդական Ակումբը մնաց Ազատական Միութեան գուրգուրանքին ներքեւ: Մասնաւորաբար Զօպանեան իր գրական ելոյթներով դաստիարակեց ներկաները եւ ցոյց տուաւ մեր արժէքները: Այսպէս օրինակ Ակումբին նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ գրական երեկոյթ մը ի յիշատակ երկու նահատակ հայ գրագետներու՝ Թլկատինցիի եւ Ռ. Չարդարեանի: Դասախօսը Արշակ Զօպանեան, իր գրական քննադատական ամբողջ հանճարը թափեց պանծացնելու երկու հայ գրագետները: Ելոյթի գեղարուեստական բաժնին մասնակցեցան Օրիորդ Տէմիրճեան՝ ջութակով ու դերասաններ՝ Լ. Յարութիւնեան եւ Սարեան՝ ընթերցումներով ու ասմունքով:

ՓԱՐԻԶԻ ՄԵՋ ԳՈՐԾՈՂ ՀԱՅ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Փարիզ չէր կրնար կուսակցութիւններու մասնաճիւղեր չունենալ, քաղաք մը որ վառարան է, կեդրոնը ամէն ազգի եւ կուսակցութեանց:

Պատերազմէն առաջ կային Հնչակեան եւ Դաշնակցական փոքր մասնաճիւղեր, որոնք հակառակ իրենց սակաւ անդամակցութեան, բաւական աղմուկ հանած են: Հոն է «Հնչակ»ի տպարանը, որ արդէն 1919ին այդ անունն ալ ջնջած էր, տեղի տալով կամ հիւրասիրելով «Արծազանգ Փարիզի»ին: Ընթերցողներ եւ տեղւոյն հնչակեանները ամենեւին համաձայն չէին Սապահ-Գիւլեանի հրատարակած «Երիտասարդ Հայաստանի» մէջ մղած պայքարին: Փարիզի հնչակեանները զուտ սոցիալ դեմոկրատներ էին ու կը պահանջէին մօտիկ յարաբերութիւններ մշակել Ֆրանսայի սոցիալիստներուն հետ:

Փարիզի հնչակեաններէն միայն մէկ հոգի ինքնալրացման սկզբունքին շնորհիւ մասնակցեցաւ Ազգային մեծ համագումարին իբր ճշմարիտ անդամ: Որով համագումարին մէջ ՄԴՀԿ ունեցաւ

երկու ձայն, բայց անոնք միշտ հեռու մնացին Դաշնակցական կարծի պլոքին, ինչ որ վերջինին տիրամուլական ձգտումներուն արգելք դարձան:

Դաշնակցութիւնը Փարիզի մէջ մեծ հող չունեցաւ: Սակայն Համագումարի ընտրութեանց ատեն անոնք ի գործ դրին անհուն եռանդ: Հանրմեանի թեկնածութիւնը յաջողեցնելու, բայց այդ ջանքը ի զուր անցաւ: Այդ ընտրութեան շուրջ տեղի ունեցած տարակարծութիւնները եկան հաստատելու որ փարիզահայութիւնը մեծամասնութեամբ հակառակ էր ամբոխավարական տրամադրութիւններու եւ աշխատածելի:

1917ին համալսարանական շրջանակներու մէջ կազմուեցաւ Ռամկավար Ակումբ մը, որ հետզհետէ աճեցաւ ու զօրացաւ: Կազմութեան առաջին օրն իսկ փափաք յայտնուեցաւ նկատի առնել որակի բարձրութիւնը եւ ոչ թէ մասնակիցներու քանակական թիւը: Անշուշտ այդ մտածումը կը համապատասխանէր այն անորոշ շրջանին, երբ գերմանական երկարածիգ թնդանօթները կը ռմբակոծէին Փարիզը: Պատերազմէն ետք անշուշտ ժամանակը փոխուած էր եւ Ակումբը իր պատեանէն դուրս ելլելով ազատօրէն կը սկսէր գործել: Պէտք է նշել որ ան կազմակերպեց ընդդիմադիր բանակ մը Համագումարի ատեն ու յաջողեցուց իր թեկնածուներու ընտրութիւնը, որոնք այդ թուական չեզոքներ էին դեռ եւ ոչ մէկ խոստում ըրած չունէին:

Կ'արժէ անդրադառնալ Ազատական Միութեան մասին աւելի երկարօրէն: Այսպէս Փարիզի մէջ ամբոխային վիճակ մը ստեղծուեցաւ ընտրութեանց ժամանակ, որ ապշեցուց դաշնակցականները: Ահա այս ստուար մեծամասնութիւնը պատրաստ հող կազմեց Ազատական Միութիւնը ստեղծելու: Անշուշտ որ այս միութիւնը կուսակցութիւն մը չէր, բայց անոր որդեգրած սկզբունքները Ռամկավար կամ Ժողովրդական կուսակցութիւններու ընդգրկած սկզբունքներէն ոչ մէկ տարբերութիւն ունէին: Անիկա եղաւ միութիւն մը իր մէջ հաւաքելով չեզոք մտածողները, մինչեւ այդ օրը ազգային քաղաքական խնդիրներէն հեռու, անտարբեր մնացողները, միջնորդ հանդիսանալով ու

յաջողեցնելով ազգին մէջ գոյութիւն ունեցող համանման ծրագիրներով երեք տարբեր կուսակցութիւնները միացնելու ու ծուլելու: Ազատական Միութիւնը հրատարակեց «Հայաստան» պաշտօնաթերթը Դոկտ. Արշակ Սաֆրաստեանի խմբագրութեամբ, որպէս շաբաթաթերթ, լոյս ընծայելով համերաշխասէր յօդուածներ: Այսպիսով ալ թերթին նպատակը Միութեան նպատակէն տարբեր պիտի չ'ըլլար: Թերթը դարձաւ Փարիզի մէջ հրատարակուող փերթերէն ամենէն խնամեալը, ապահովելով մնայուն աշխատակցութիւնը Զօպանեանին ու Մինաս Զերագին:

ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ

«Հայաստան» պաշտօնաթերթէն կ'արտատպենք այս խմբագրականը, որ ցոյց կու տայ Միութեան գործունեութեան վեցամսեայ ճանապարհը:

Գաղափարը որուն համար կազմուեցաւ Փարիզի Հայ Ազատական Միութիւնը, յամր բայց հաստատ քայլերով կը յառաջանայ դէպի իր վճռական իրականացումը: Այդ Միութեան հիմնադիրները առաջին թուական համագումմն ունէին որ իրենց նախաձեռնութիւնը ներկայ պատմական թուական մէկ անխուսափելի պահանջին, ազգօգուտ էական պետքի մը գոհացում տուող անհրաժեշտ գործ մըն էր, եւ թէ ծրագիրը որուն գործադրութեանը կը նուիրուէին՝ լիակատար յաջողման սահմանուած էր: Իրողութիւնները հաստատեցին որ աւելի ամուր ու յստակ կերպով կը հաստատեն թէ այդ հաւաքը հիմնաւոր էր:

Մեր Միութիւնը ողջունուեցաւ արտասահմանեան գաղութներու, Պոլսոյ ինչպէս եւ Երեւանի ու Թիֆլիսի ոչ-ընկերվարական թերթերուն մէջ, խորին ուրախութեամբ: Նոյն խանդավառ ուրախութիւնը եւ ջերմ համակրութիւնը յայտնուեցաւ մեզի՝ բազմաթիւ նամակներով, զոր ստացանք այդ բոլոր կեդրոններու համախոհ խմբակցութիւններէ ու անձնաւորութիւններէ: Մեր օրկան «Հայաստան»ի յօդուածներէն շատերը մասնաւոր գնահատումով յիշատակուեցան գաղափարակից թերթերու մէջ, եւ մերթ ամբողջութեամբ արտատպուեցան:

Միութեան երեւումը գէշ աչքով տեսնող կուսակցամուլչարամիտներ չպակսեցան անշուշտ, որոնք անոր գործը խանգարելու համար, զայն ծաղրել, արհամարհել կամ նախատել բաւական չհամարելով, իրողութեանց խեղաթիւրմամբ համափոխ տարրերու մէջ միտքեր շփոթելու, պառակտումներ ստեղծելու փորձեր ըրին. այսպէս՝ սուտ անուններով՝ Փարիզի թղթակցութիւններ ղրկուեցան ամերիկեան թերթերու, ըսելու համար որ այս Միութիւնը հիմնողներուն միտքն է նոր կուսակցութիւն մը ստեղծել, եւ թէ մեր Թեքէեան բարեկամը յայտարարած է որ ինք կը դադրի Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան պատկանելի՝ աւելի փայլուն ապագայի կոչուած այս կուսակցութեան մէջ մտնելու համար. այլք եկան գրել թէ այս Միութիւնը Պօղոս Նուպարի փաշայի սարքած մէկ կազմակերպութիւնն է՝ իր այս կամ այն անձնական նկատումին կամ հաշիւին յաջողման համար: Այս ամէնը յերկրածոյ հեքեաթներ էին: Գործին նախաձեռնարկները որոշապէս յայտարարած էին առաջին օրէն եւ մինչեւ այսօր կը կրկնեն, որ այս Միութիւնը երբեք նպատակ չունի նոր կուսակցութիւն մը ձեւացնել, այլ գոյութիւն ունեցող չափաւոր ազատական կուսակցութեանց միացմամբ ազգային յառաջդիմական եւ դասակարգային մեծ կուսակցութիւն մը կազմուելուն նպաստել, եւ օգնել որ անոր շուրջ հաւաքուին նմանօրինակ ձգտումներ ունեցող բայց դեռ ոեւէ կուսակցութեան չպատկանող բոլոր հայերը: (Մէկ քանի գաղութներու մէջ ինչ ինչ խումբեր ձգտում ունեցան Միութեան մասնաճիւղեր կազմելու բայց մենք այդ ձգտումները չխրախուսեցինք: Քանի որ նոր կուսակցութիւն մը չէր մեր կազմածը. աւելորդ էր եւ անիմաստ՝ Միութեանս մասնաճիւղեր կազմել: Միութեանս դերը, շատ կարեւոր բայց ժամանակաւոր է, միջնորդի դեր, միացնողի դեր: Այդ դերին յաջողումէն, միացեալ մեծ կուսակցութեան ձեւացումէն յետոյ՝ Միութիւնս կ'անհետանայ, եւ Փարիզի մէջ այլեւս կ'անհետանայ, եւ Փարիզի մէջ այլեւս կը մնայ միայն կազմուելիք այդ մեծ կուսակցութեան մէկ տեղական մասնաճիւղը):

Պ. Թեքէեան, ո՛չ ալ Թերզիպաշեան, երբեք չեն

ըսած թէ հրաժարած են Ս. Ռ. Կուսակցութեան պատկանելի, ընդհակառակն, անոնք իբրեւ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան ներկայացուցիչներ աջակցեցան այս Միութեան կազմուելուն ու անոր գործունեութեան, ինչպէս Տր. Արթինեան մասնակցեցաւ անոր հիմնադրութեան՝ իբր Վեր. Յնչ. Կուսակցութեան անդամ, ինչպէս Պ. Պապաջանեան աջակցեցաւ իբր Ժողովրդական Կուսակցութեան ներկայացուցիչ, համոզուած ըլլալով թէ ինչ որ իրենք կ'ընէին անհատապէս օժանդակելով այս Միութեան ջանքերուն՝ իրենց կուսակցութեան ոգւոյն եւ ուղղութեան համապատասխան էր: Միութեան ստեղծումը յղացումն էր խումբ մը մտաւորականներու եւ ազգային գործիչներու, որոնց առաջին թուաբն իրենց համակրութիւնը յայտնեցին Պ. Պօղոս Նուպարի, Պ. Գաբրիէլ Նորատունկեանի, Պ. Մինաս Զերագի պէս մեծանուն անձնաւորութիւններ, ինչպէս եւ բազմաթիւ կարեւոր բժիշկներ, արուեստագետներ, վաճառականներ, արհեստաւորներ, ամենքն ալ մեջտեղ դրուած ծրագիրը իրենց համոզմամբ ու աշխարհահայեացքին համապատասխան գտնելով՝ անոր հանդէպ բարեացակամ ու խրախուսիչ դիրք բռնել իրենց պարտքը նկատեցին:

Միութիւնս իր գործունեութեան համար օգնութիւն գտաւ ո՛չ միայն Ֆրանսայի, այլ Պելճիքայի, Անգլիոյ Զայոց մէջ: Եւ շնորհիւ այդ աջակցութեան ան ո՛չ միայն կրցաւ իր պաշտօնաթերթին հրապարակումն ապահովել, այլ եւ փոքրիկ օգնութիւն մը ղրկել Զայ Զանրապետութեան արեւմտահայ համախոհ օրկաններուն ու Պոլսոյ գաղափարական երիտասարդ կազմակերպութեան մը, եւ Փարիզի մէջ «Զայ Ժողովրդական Ակումբ»ի հիմնարկութեանն ու պահպանմանը աջակցիլ:

Եական ծրագիրը որուն համար հիմնուեցաւ այս Միութիւնը եւ որ էր համախոհ կուսակցութեանց ձուլման նպաստել, արդէն իսկ իրականացման ճամբուն մէջ մեծ քայլեր առած է, եւ անոր լիակատար յաջողումը այլեւս ոեւէ կասկածէ դուրս է:

Միութեանս դիւանը, ըստ Գործադիր Խորհուրդի որոշման, պէտք է բանակցութեանց մտնէր

Հայ ժողովրդական, Վեր. Հնչակեան եւ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցութեանց Տնօրէն Խորհուրդներուն հետ, եւ անոնց հետ համաձայնութեան մը հասնիլ Փարիզի մէջ Խորհրդաժողով մը գումարելու համար, ուր այդ երեք կուսակցութեանց պատուիրակները, համախոհ անկախ Հայերու Ներկայացուցիչ Ազատական Միութեանս պատուիրակներուն հետ, աշխատելն ձուլել բոլոր այդ եղբայր կազմակերպութիւնները, միեւնոյն ծրագրին շուրջ միակ կազմակերպութեան մը հալած, նոյն անունով կապուած, միացած:

Միութեան Դիւանը այդ մտքով նամակներ ուղղեց Երեւան՝ Հայ ժողովրդական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Ամերիկա՝ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Տնօրէն Խորհուրդին՝ Պոլիս ու Կիլիկիա՝ նոյն կուսակցութեան Ներկայացուցիչ խումբերուն, Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան Գահիրէի Կեդրոնական Ակումբին, Ամերիկայի, Պոլսոյ եւ Կիլիկիոյ կազմակերպութեանց:

Ժողովրդական Կուսակցութեան ուղղուած նամակը դժբախտաբար հասած է անոր Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովին փակուելէն յետոյ. նամակի մը մէջ գոր Պ. Պապաջանեան ստացած է այս օրերս Պ. Սամսոն Յարութիւնեանէն, այս վերջինս կը յայտնէ թէ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը սիրով պիտի նշանակէ պատուիրակներ մասնակցելու այդ Խորհրդաժողովին կ'առաջարկէ միայն երկու ամսու չափ յետաձգել գումարման թուականը, որպէսզի կարենան հասցնել պատուիրակներ: Ժողովրդական Կուսակցութեան կողմէ մեր առաջարկին հանդէպ այս անվերապահօրէն համակրական վերաբերմունքը ոեւէ անակնկալ մը չէ մեզի համար. մենք գիտէինք որ միացման տրամադրութիւնն ու տենչը այդ կուսակցութեան մէջ կար շատոնց ի վեր. ու Երեւանի լրագիրները տեսանք արդէն թէ Պատգամաւորական Ժողովին հրաւիրած են Սահմ. Ռամկավար եւ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեանց Ներկայացուցիչները, որոնք

մասնակցած են ժողովին բոլոր գործողութեանց եւ Ժողովրդական Կուսակցութեան պատուիրակներուն հետ միասին՝ գործած են իբր միակ կուսակցութեան մը անդամները:

Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան Գահիրէի Կեդրոնական Ակումբը ջերմ համակրութեամբ լի նամակով մը պատասխանած է Միութեանս առաջարկին. ազնւօրէն հրաժարած է միացման նմանօրինակ ծրագրի մը իրականացումը նպատակ ունեցող Համագումար մը Կիլիկիոյ մէջ կայացնելու իր արդէն իսկ տուած որոշումէն, ընդունած է Միութեանս կազմելիք Խորհրդաժողովին ուղարկել իր պատուիրակները որոնք պիտի որոշուին այժմ Պոլիս գումարուած իրենց Համագումարին մէջ: Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան պատկանող կարելոր գործիչներ Պոլսէն եւ Ամերիկայէն՝ մեծ համակրութեամբ արտայայտուած են դէպի Միութեանս առաջարկը, իսկ Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը յայտնելէ յետոյ իր սրտագին համամտութիւնը Միութեանս ծրագրին եւ անոր իրականացման աջակցելու իր բոլոր իղձը, յայտարարած է թէ Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովը որ ի մօտոյ կը գումարուի երկրին մէջ, եւ որ միայն իրաւունք ունի վերջնական որոշում տալ եւ պատուիրակները ընտրել, նկատողութեան պիտի առնէ Միութեանս առաջարկը եւ պիտի տայ անոր պատասխանը, որ՝ չենք տարակուսիր պիտի ըլլայ հաստատական:

Մենք լիայոյս ենք որ քիչ օրէն վերջնական հաւանութիւնը կը հասնի նաեւ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ժողովին կողմէ եւ Փետրուարի ընթացքին Փարիզի մէջ Խորհրդաժողովը կը սկսի իր նիստերը ձեւացնելու համար միացեալ մեծ ու հզօր կուսակցութիւնը, որ բարերար ու էական դեր պիտի կատարէ միացեալ Հայ Տէրութեան պետական, վարչական, ընկերական ու մտաւորական կեանքին մէջ:

Բ. ԲԱԺԻՆ

ՆՇԱՆԱԲՈՐ
ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆՆԵՐ

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 1875 – Փարիզ, Դեկտեմբեր 23, 1951

Ծնած է Կ. Պոլիս եւ աւարտած է ծննդավայրի հայկական եւ ֆրանսական վարժարանները: Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակած ու խմբագրած է զանազան պարբերականներ՝ «Լոյս», «Ծաղիկ», «Խարազան» եւայլն: Պաշանեան պատերազմներէն յետոյ, 1913ին, Անտոնեան կը հրատարակէ «Պատմութիւն Պաշանեան Պատերազմներու» ուսումնասիրութիւնը:

1914ին կը Նշանակուի հայկական Նամակներու կայսերական «գրաքննիչ», սակայն անգաղտնապահ գտնուելով՝ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանին որոշ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ, որուն համար ալ 1915ին կ'աքսորուի հայ մտաւորականներուն հետ: Հալէպ գտնուած միջոցին, բռնագաղթի տնօրինութեան թուրք քարտուղար Նայիմ պէյէն ձեռք կ'անցնէ հայերու ցեղասպանութեան մասին շարք մը պաշտօնական եւ պետական վաւերագիրեր, որոնք 1919ին կը հրատարակէ «Այն Սեւ Օրերուն...» խորագրով, «Նայիմ Պէյի Յուշերը» 1920ին, իսկ ֆրանսերէնով եւ անգլերէնով կը հրատարակէ «Մեծ Ռճիրը» գիրքերը:

Այդ փաստաթուղթերը, որոնք հետագային կը հաստատուին յատուկ յանձնաժողովի մը կողմէ, ամենավաւերական տուեալները կը կազմեն՝ փաստելով որ երիտուրքերու կառավարութեան Նախաձեռնութիւնը եղող Հայկական Ցեղասպանութիւնը իրագործուած է կանխամտածուած կերպով: Այդ վաւերագրերը կ'օգտագործուին երիտուրքերու՝ 1919ի եւ Սողոմոն Թեհլիրեանի՝ 1921ի դատավարութեան ժամանակ: Այս պաշտօնական թուղթերը կը վկայակոչեն Մեծ Եղեռնի դառն իրականութիւնը եւ մեծ նպաստ կը բերեն այդ ուղղութեամբ աշխատող պատմաբաններու ուսումնասիրութեանց համար: Ան 1920ին գրած է նաեւ «Աքսորի ճամբուն Վրայ» յուշագրութիւնը:

Արամ Անտոնեան 1920ին կը տեղափոխուի Փարիզ եւ կը ստանձնէ Ազգային Պատուիրակու-

թեան դիւանապետի պաշտօնը մինչեւ 1923ի Լոզանի Դաշնագիրը: Այնուհետեւ եղած է անձնական քարտուղարը Գաբրիէլ Նորատունկեանին (Կ. Պոլիս, 1852-Փարիզ, 1936): Այդ տարիներուն ալ գրի առած է Լեւոն Բաշալեանի՝ խորհրդաժողովի մասին օրագրութիւնը, որ առաջին անգամ կը հրատարակուի 1951ին, Փարիզի ՌԱԿ «Այսօր» օրաթերթին մէջ:

Փարիզի մէջ կը միանայ Հայ Ազգային Միութեան, որ պաշտօնապէս հրապարակ կու գար 1919ի Յունիսին: Զօպանեանի գլխաւորած «միութենական»ներուն մաս կը կազմէին նաեւ Տոքթ. Նշան Տեր-Ստեփանեան, Գ. Ֆնտզլեան, Նկարիչ

Էտկար Շահին, Լեւոն Կիւմիւշկերտան եւ մի քանի ուրիշներ:

Հայ Ազգային Միութիւնը նոյն տարուան Օգոստոսին կը սկսի հրատարակել իր սեփական օրկանը՝ «Հայաստան» անունով, խմբագրութեամբ՝ Արշակ Զօպանեանի, որուն կը միանայ շուտով Արամ Անտոնեան:

Միութենականները ազգայնական ազատականներ էին, որոնցմէ ոմանք՝ սահմանադրական ռամկավարներ, ուրիշներ՝ վերակազմեալ հնչակեաններ եւ դեռ ուրիշներ անկուսակցականներ, որոնք կը ջատագովէին համախոհ կուսակցութիւններու միութիւնը, ինչ որ պատահեցաւ 1921ին Կ. Պոլսոյ մէջ ծնունդովը ՌԱԿին, որուն յարեցան Նաեւ, ուրիշներու կարգին, Եւրոպայի այս միութենականները՝ գլխաւորութեամբ Արշակ Զօպանեանի:

1928ին Անտոնեան կը նշանակուի Փարիզի ԶԲԸՄի «Նուպարեան» գրադարանի տնօրէն: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն, Նացի գերմաններու գրաւման շրջանին ան կրցաւ փրկել գրադարանի մեծարժէք շատ մը հայկական ձեռագրեր, գիրքեր ու մշակութային արժէքներ, մայրաքաղաքի ռամկավար ազատականներու հետ զանոնք Ֆրանսայի ապահով շրջաններ տեղափոխելով:

Ան թարգմանած ու ընդօրինակած է բազմաթիւ ձեռագիրներ, խմբագրած է Նուպար փա-

Ձախէն աջ՝ Երուանդ Օտեան, Արամ Շալվարճեան եւ Արամ Անտոնեան, 1915-ի աշնան, Տարսոն:

շայի եւ Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարքի թղթակցութիւնները:

ԿԻՐԵՂ ԽՐԷՅԷՆ

Ծովք (Խարբերդ) – Փարիզ

Խարբերդի պատմական Ծովք գիւղի զաւակ: Պարմանի տարիներուն հազիւ Նախակրթարանի ուսում ստացած իր գիւղին մէջ, վրայ հասաւ 1915ի համատարած աղէտն ու իր գիւղը եւս քալեց դէպի աքսորի ճանապարհ ու դէպի Ցեղասպանութիւն:

Փոքր հասակին կը ծառայէ թուրք տուններէն ներս ու հրաշքով ալ կը վերապրի: 1919ին լեզուն ու ինքնութիւնը կորսնցուցած կը հասնի Խարբերդի Նորահաստատ որբանոցը եւ հոն որբերու հսկողութեան եւ առաջնորդութեան պաշտօնին մտնելով, կը սկսի ուսանիլ իր մայրենի լեզուն: Երեք տարուան ժամանակի մը ընթացքին անիկա արտակարգ եռանդով ու կամքով ինքնաշխատութեամբ կը զարգացնէ իր գիտելիքները եւ կը տիրապետէ հայերէն լեզուին:

Խրայեան կ'անցնի Սուրիա եւ անկէ Լիբանան եւ ապա՝ Ֆրանսա, ուր կ'ապրի հոգեւին Նուիրուելով հայ կեանքին ու հայ մշակոյթին:

Կը սկսի գրել 1920ական թուականներէն մինչեւ իր վերահաս եւ դժբախտ մահը, որ արդիւնքն էր անտարակոյս իր ապրած անպատմելի զրկանքին ու չարչարանքներուն:

Կ'աշխատակցի փարիզահայ թերթերուն խնամուած յօդուածներով եւ գրական անժխտելի շնորհներ ցոյց կու տայ: Արշակ Զօպանեանի «Անահիտ»ին մէջ անիկա կու տայ տարագրութեան ցնցիչ արձանագրութիւններ, հասուն գրագետի մը արժանիքներով:

Խրայեան առանձին հատորով հրատարակած է «Ծովք-Կեօլճիկ» պատկերազարդ գիրքը, պատմական եւ տառապանքի յուզիչ պարունակու-

թեամբ, 1927ին, Մարսելէն, Նաեւ՝ «Մեր Պատմութիւնը եւ Նոր Սերունդը» Մարսել, 1929ին, Տպարան Արարայէն, հրատարակութիւն՝ Հայ Գրասիրաց Միութեան, թիւ 1: Անտիպ կը մնան «Հաւատքի ճանապարհին», «Ծովք եւ Գաւառաբարբառը» եւ «Բերդեր» գործերը՝ պատմական եւ ազգագրական բովանդակութեամբ:

ԼԵՒՈՆ ԿԻՄԻՇԿԵՐՏԸՆ (ԿԵՐՏԸՆ)

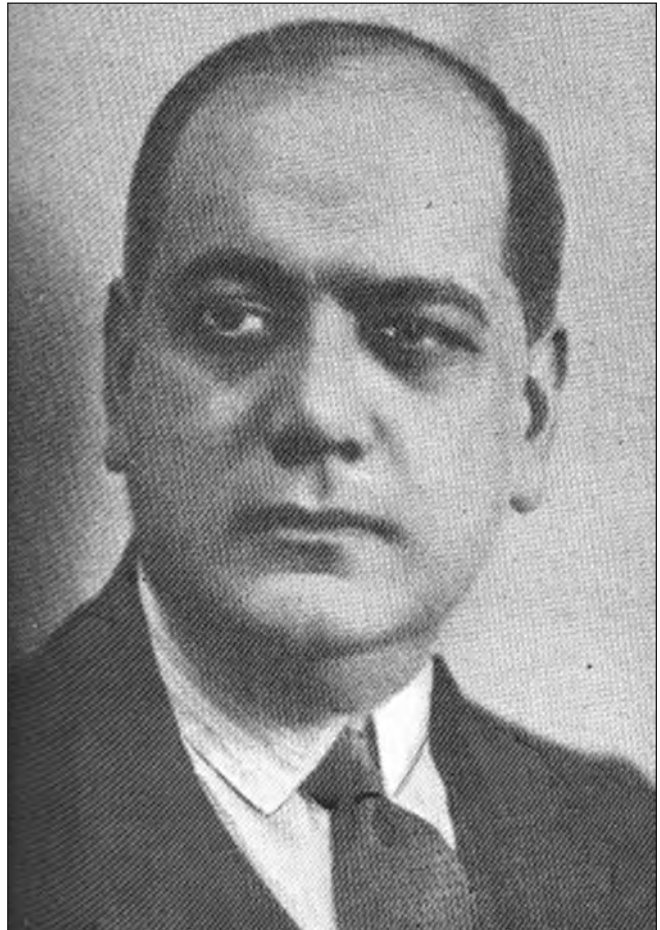
1886 - Նիւ Եորք, 1952

Կիւմիւշկերտանի այս բաժինով լայն տեղ կու տանք ԶԲԸՄԻ 1921Էն սկսեալ անցած ծանապարհի մէկ երեսին, որ եղաւ միութենական մեր ընկերոջ ազգային հասարակական կեանքին ալ ծանապարհը: Ան Միութեան Կեդրոնական Վարչական Ժողովի որպէս անդամ գործակցեցաւ Միութեան չորս իրերայաջորդ նախագահներու՝ Պօղոս Նուպար փաշայի, Գալուստ Կիւլպէնկեանի, Զարեհ պէյ Նուպարի եւ Արշակ Գարակէօզեանի հետ, նախ Փարիզ, ապա՝ Երկրորդ Զամաշխարհային Պատերազմի բերումով երբ կեդրոնը տեղափոխուեցաւ Նիւ Եորք: Իր անվերապահ հայրենասիրութիւնը եւ սերը հանդէպ խորհրդային Զայաստանի հայրենիքին պատճառ եղաւ որ Միութիւնը իր բարեսիրական գործունեութեան կիզակետը կեդրոնացնէ, շրջանի մը համար գէթ, հայրենիքին մէջ, հակառակ տիրող համայնավարական իշխանութեան երբեմն յարուցած դժուարութիւններուն: Ռամկավար ազատականներ միշտ ալ բոլորուած ԶԲԸՄԻ շուրջ անշահախնդրօրէն տարածած են Միութեան գործունեութեան դաշտը զանազան գաղութներէ ներս եւս: Միութեան ոչ կուսակցական, սակայն խորապէս տոհմային եւ աւանդական արժէքներու հաւատացող ազգայիններուն հետ միշտ ալ մեր ընկերները գործակցած են ամենայն անկեղծութեամբ:

Ծնած է 1886ին: Փարիզի մէջ 1919ին Արշակ Զօպանեանի նախաձեռնութեամբ ձեւաւորուած Զայ Ազգային Միութեան, - ծանօթ՝ «միութենական» անունով - ամենէն ծանօթ դէմքերէն է Լեւոն Կիւմիւշկերտան, որ հետագային հրապարակ կու գայ աւելի Լեւոն Կերտան անունով:

ԱՆՍԱԿԱՐԿ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ Զ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Կերտանի ազգային ծառայութեան դաշտը առաւելաբար կը դառնայ ԶԲԸՄը իր չորս իրերայաջորդ նախագահներու օրով եւ աւելի ուշ՝ Զայ

Օգնութեան Կոմիտէն (ԶՕԿ): Որքան ալ ան պատասխանատու բարձր պաշտօններու հասած ըլլար, միշտ մնայուն խորհրդակցութեանց մէջ կը մնար ՌԱԿԻ պատասխանատուներու հետ: ԶԲԸՄԻ 10րդ Ընդհանուր Ժողովը, Մայիս 13, 1921ին, իր որոշումը կու տայ Գահիրէէն Կեդրոնական Վարչութեան Փարիզ փոխադրութեան մասին եւ ըստ այնմ կը բարեփոխէ Զիմնական Կանոնագրի տրամադրութիւնները այսպէս. «Կեդր. Վարչութեան Կեդրոնավայրն է Փարիզ: Առ Նուազն 9 եւ առ առաւել 15 անդամներէ կը բաղկանայ: Փարիզի առաջին Կեդր. Վարչական Ժողովը կը բաղկանայ ներկայ ցկեանս նախագահէն եւ նախորդ Կեդր.

Նուպարաշենի
կառուցումը:

Ժողովի այժմ Երուսա բնակող անդամներեն, որ կրնան իրենց ընկեր նշանակել ձեռնհաս անձնաւորութիւններ, վերջնական անուանումը յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովին վաւերացման ենթարկելով»: Նոյն ատեն Գահիրէի մէջ կը ստեղծուէր Գործադիր Ժողով մը: Փարիզի հասցէն կ'ըլլայ 11 Square Alboni, այժմ ԶԲԸՄի Նուպարեան գրադարանը:

Վերոյիշեալ որոշման համաձայն, Ընդհանուր Ժողովը իր 11րդ նիստին մէջ, Փարիզ, Նոյեմբեր 10, 1922ին, կը վաւերացնէր Կեդր. Վարչ. Ժողովին Նոր կազմը, Նախորդ անդամներուն՝ Պօղոս Նուպար փաշա, Ե. Աղաթօն պէ, Տիգրան Խան Զելէկեան, Տ. Տ. Փիլիպոսեան, կ'աւելնային Գաբրիէլ Նորատունկեան, Գրիգոր Սինապեան, Տիգրան Կամսարական, Միքայէլ Պապաջանեան, Սերովբէ Սվաճեան, Արամ Ճելվահիրճեան, Ռուբէն Որբերեան եւ Լեւոն Կիւմիւշկերտան: Լեւոն Բաշալեան՝ ընդհանուր քարտուղար: Փարիզի այս կազմին մէջ եւս, ինչպէս Գահիրէի նստավայրին մէջ, ու այնուհետեւ ալ՝ միջոց ռամկավար ազատականներ մաս կը կազմեն ԶԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովի կազմերուն, յաճախ ստանձնելով պատասխանատու դիւանական պաշտօններ:

Նուպար փաշայի մահէն ետք, 1930ին, որպէս յաջորդ Գալուստ Կիւլպէնկեանի նշանակումին մէջ մեծ դեր կը ստանձնեն Լեւոն Կերտան եւ Վահան Մալեգեան, որ Պրիւքսէլէն գալով 1928ին նշանակուած էր Միութեան ընդհանուր տնօրէնի պաշ-

տօնին: Կիւլպէնկեանի Նախագահութեան գալով՝ Լեւոն Կիւմիւշկերտան կը ստանձնէ գանձապետի պաշտօնը:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍ ՏԵՂԱԴՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՄԵՋ

Միութեան աշխատանքներու եւ Ազգային Պատուիրակութեան ծիրէն ներս Կերտանի մասնակցութիւնը կ'ըլլայ ամբողջանուէր: Այսպէս, առաջին Առաքով, Միջազգետքի անգլիական իշխանութիւններու որոշումով Նահիր Էլ Օմարի գաղթավայրին փակման առթիւ գաղթականներու դէպի Երուսաղէմ փոխադրութեան գործին մէջ ան կը բերէ իր մասնակցութիւնը: Սկզբնական ծրագիրը գանոնք Խորհրդային Զայաստան տեղափոխելն էր, սակայն այդ ծրագիրը Մեծ Բրիտանիոյ հետ կապուած նիւթական դժուարութիւններու պիտի հանդիպէր:

ԶԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒՌՈՎԻՈՅ ԱՄԱՆԻ ԵՒ ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ՏԱՆ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Առաջինը կ'ըլլայ Նոր Եւդոկիա աւանին շինութիւնը Մեթեմետեանի կտակով կառուցուած, որ կ'իրականանայ 1925ին, հանդիսանալով Բարեգործականի հիմնած առաջին աւանը Խորհրդային Զայաստանի մէջ: Ան 1937ի տուեալներով ունէր 35 բնակարաններու մէջ ապրող 135 թոքատցի հայրենադարձներ:

Երկրորդը՝ Երեւանի մէջ Բարեգործականի բնակելի Տան ծրագրի յաջողութիւնն էր: Ան համաձայնուեցաւ Կիւլպէնկեանի ու Կերտանի եւ լուսաւորութեան ժողովմի ներկայացուցիչ Ա. Եղիազարեանի կողմէ 1931ի Մարտին: Ողբացեալ Նուպար փաշայի թողօնէն եւ Չարեհ պէյ Նուպարի նուիրատուութեամբ կառուցուած՝ քաղաքի ամենէն արդիական շէնքին բնակիչները կ'ըլլան Ստեփան Չօրեան, Չապէլ Եսայեան, Վահան Թոթովէնց, Նկարիչներ Փանոս Թերլէմեզեան ու Ս. Առաքելեան ու Փրոֆ. Գ. Ղափանցեան: Բարեգործականի գրասենեակը հոն տեղափոխելու սկզբնական համաձայնութիւնը դժբախտաբար Յամայնաձար Կուսակցութեան որոշումով կ'արգիւրէի, ինչ որ յուսախաբ կ'ընէ համաձայնագիրը ստորագրող Բարեգործականի զոյգ վարիչները:

ՆՈՒՊԱՐԱՇԷՆԻ ԾՐԱԳՐԻՆ ՄԷՋ ԻՐ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Նուպարաշէնի կառուցման ծրագրին յաջողութիւնը տեղի ունեցաւ 1930ի Ապրիլին, երբ Փարիզի մէջ Միութեան փոխ ատենապետ Պ. Էսմերեան, Լ. Կերտան եւ Վ. Մալեզեան ստորագրեցին համաձայնագիրը Խորհրդային Յայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ ԶՕԿի նախագահ Ս. Խանոյեանի հետ: Անոր վեց տարիներու վրայ երկարած դանդաղընթաց շինարարական աշխատանքներուն Կերտան մօտիկէն հսկեց: Փոխան 100 բնակարանի՝ կառուցուեցան միայն 20 ամբողջութեամբ եւ 8 կիսաշէն շէնքեր: Չանգեզուրի շրջանի աղիտալի երկրաշարժը, Նոյն օրերուն, պատճառ եղաւ շինարարութեան դանդաղեցման:

ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՖՈՆՏԻ ԱՆՂԱՄ

1933 Յուլիսին, իր մասնակցութիւնը կ'ըլլայ ԶՕԿի հետ հիմնադրութիւնը «Ներգաղթի ֆոնտի կեդրոնական մարմնի»ն, որուն նախագահ ընտրուեցան ԶԲԸՄի նախագահ Չարեհ Նուպարը, իսկ անդամներ՝ Կերտան, Վ. Մալեզեանը եւ ԶՕԿի կողմէ՝ Աւետիք Իսահակեան, Գ. Թահմիզեան եւ Զ. Գալճեան: Դժբախտաբար ԶՕԿէն ներս ներքին պառակտումները սկսած էին ծայր տալ, որով-

Նոր Եւդոկիա ականի շինութիւնը:

հետեւ ԶՅԴ կ'ամբաստանէր Բարեգործականը Խորհրդային իշխանութիւններու հետ գործակցութեան եւ քաղաքական պատուերներ կատարելու մեղսակցութեամբ: Այսպիսով Ներգաղթի աշխատանքները կը դանդաղին մանաւանդ Պուկարիոյ պարագային:

ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ԿՏԱԿԱՅԻՆ ՀԵՏԱՊԼՈՂՈՒՄ

Երկրորդ Համաշխարհայինի աւարտին, երբ յաղթանակած դաշնակիցները ձեռնամուխ էին յետպատերազմեան աշխարհի վերածննդին, Խորհրդային Միութեան նպատակներէն էր հայոց վերադարձնել Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն ետք Թուրքիոյ անցած տարածքները՝ Կարսն ու Էրզրումը մինչեւ Վան: Այդ ուղղութեամբ Ստալին կը տեսակցէր 1945 Ապրիլին Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսութեան տեղապահ Գեորգ Արք. Չեօրէքճեանի հետ, կազմակերպելու հայրենադարձութիւնը սփիւռքէն, առաւելագոյնս օգտուելու ձեռնտու պայմաններէն: Բարեգործականի ղեկավարութիւնը յարմար նկատեց վերստին վերադառնալ Գալուստ Կիւլպէնկեանի նուիրատուութեան հարցին՝ Թուրքիոյ մէջ ունեցած մեծարժէք կալուածները Երեւանի Պետական Համալսարանին տրամադրելու: Այս ուղղութեամբ Լեւոն Կերտան եւ Վահան Մալեզեան կու գան Ուաշինկթըն տեսակցելու Սովետական Միութեան դեսպան Կ. Նովիքօֆի հետ՝ հարցը փոխանցելու իր միջոցաւ Մոսկուայի կառավարութեան եւ Խորհրդային Յայաստանի յարաբերութիւնները սերտացնելու Բարեգործականի հետ: Կը բերուի նաեւ Կիւլպէնկ-

եանի մեծագումար նուիրատուութեան հարցը Ս. Էջմիածնի վերանորոգումներու կապակցութեամբ: Դժբախտաբար պետք եղած արդիւնքը ձեռք չբերուեցաւ: Միայն յայտնի եղաւ, աւելի ուշ, 1955ին, Կիւլպէնկեանի մահէն ետք, թէ Մայր Տաճարի վերանորոգման համար ան կտակած էր աւելի քան 400 հազար տոլար:

ԿԵՐՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՓԱՐԻԶԻ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՏԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԻՆ ՄԵԶ

Նուպարեան Սաներու Զիմնարկութեան հիմնադրումէն մի քանի տարի յետոյ Պօղոս Նուպար տրամաբանական աւարտին կը հասցնէ իր «ուսանողական» ծրագիրը: Այսպէս, 1928ին Լեւոն Կերտան երբ գովասանքով կը խօսի զանազան ազգերու կողմէ հիմնուած Փարիզի համալսարանի ուսանողական տուններու մասին, փաշան չափազանց խանդավառուած եւ իրեն յատուկ վճռական շեշտով կը պատասխանէ Կերտանին. «Բայց մենք հայերս, մենք ալ կրնանք ունենալ մեր Ուսանողական Տունը»: Եւ ահա խօսքէն գործի անցնելով, 1930ին կ'իրականացնէ իր փափաքը Զամալսարանի համալիրին մէջ բարձրացնելով գեղակերտ հայկական ճարտարապետութեամբ չորս յարկանի տունը, զոր կը մկրտէ Մարի Նուպար Ուսանողական Տուն, որուն բացումին ներկայ կը գտնուի երկրին կրթական նախարարը: Ըստ 1950 թուականի տուեալներու, շէնքը կ'արժէր 120 միլիոն ֆրանք՝ ներկայացնելով պատկառելի գումար մը:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ ԿՈՂՄԵ ԿԸ ՄԵՂԱԴՐՈՒԻ ՈՐՊԷՍ ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

Յուրտ Պատերազմի բերմամբ, Զայաստանի մէջ, 1928էն ի վեր ԶԲԸՄի ներկայացուցիչ եղող Զայկազ Գարակէօզեան (Ծնած Տրապիզոն 1882ին) զոհ կ'երթայ քաղաքական տիտուր խարդաւանքներու: Ան եւս, այդ օրերու այլ մտաւորականներուն նման, ամիսներով կը բանտարկուի: Այսուամենայնիւ Գարակէօզեան ունի իր արժանի տեղը Միութեան տարեգրութեան մէջ որպէս նուիրեալ ու հայրենասէր գործիչ: Իբրեւ գործակալ

ֆրանսական հետախուզական մարմիններու իր հրահանգները իբրեւ թէ ստացած ըլլար Լեւոն Կերտանէն ու Արշակ Զօպանեանէն, որոնք 1932ին Խորհրդային Զայաստան եկած էին կաթողիկոսական ընտրութեան համար ներկայացնելով Նաեւ ԶԲԸՄը: Անոնք ունեցած էին պաշտօնական հանդիպումներ Նաեւ Խորհրդային Զայաստանի Զամայնավար Կուսակցութեան գլխաւոր դեմքերուն՝ Աղասի Խանջեանի (որդին Վանի արմենական Դեւոնդ Խանջեանի) եւ Տէր Գաբրիէլեանի հետ, որոնք եւս զոհը գացին Լաւրենտի Բերիայի իրեշային դաւադրութեան:

Զ. Գարակէօզեան միակ «լրտես»ը չէր: Ներքին գործերու ժողկոմատի քննիչներու գործադրած ուժի միջոցներու հետեւանքով իրենք զիրենք «լրտես» կը յայտարարէին Զապէլ Եսայեանը, Պ. Մակինցեանն ու Վահան Թոթովեցը, որոնք իրենց «հրահանգներ»ը կը ստանային Զրաչ Երուանդէն ու Արշակ Զօպանեանէն...: Ու այսպիսով Խորհրդային Ներքին ապահովութեան ոստիկանութիւնը Խորհրդային Զայաստան այցելած բոլոր ռամկավար ընկերները՝ Մ. Պապաջանեան, Ա. Զօպանեան, Լ. Կիւմիւշկերտան, Զրաչ Երուանդ, Մ. Միհրդատեան եւ ուրիշներ կը ներկայացնէր որպէս դաշնակցական-ռամկավարական կեդրոնի ներկայացուցիչներ, Զ. Գարակէօզեանի օգնութեամբ կազմակերպուած անոնց հանդիպումները Ս. Տէր-Գաբրիէլեանի, Ա. Խանջեանի, Ար. Երզնկեանի, Ա. Եսայեանի հետ՝ որպէս երկու կեդրոններու համագործակցութիւն, ԶԲԸՄը՝ որպէս քաղաքական կազմակերպութիւն, որ հիմնուած է ռամկավարներու կողմէ արտասահմանի հայութիւնը «հայկական պուրժուազիա»ի հանդէպ հաւատարմութեան ոգիով դաստիարակելու նպատակով, ԶԲԸՄի կողմէ Զայաստանի մէջ կառուցուող Նուպարաշէնը, հիւանդանոցները եւ այլ շինութիւնները՝ որպէս հայկական պուրժուազիայի ժողովրդականացման, անոր մասին հայ ժողովուրդի մէջ դրական հանրային կարծիք ստեղծելու միջոց, եւայլն: 1938 Յուլիս 18 դատավճիռով Գարակէօզեան նոյն օրն իսկ կը գնդակահարուի:

Տարիներ ետք, Ստալինի մահէն եւ Լ. Բերիայի

*Փարիզի Մարի Նուպար
Ուսանողական Տունը:*

գնդակահարումեն ետք խորհրդային Միութիւնը աստիճանաբար կը սկսի ազատագրուիլ նախորդ տարիներու մղձաւանջէն եւ կը հաստատուի արդարութիւն տասնեակ հազարաւոր բռնադատուածներու նկատմամբ: 1954ին Հայկազ Գարակեօգեանի որդին՝ Լեւոն, կը դիմէ Հայաստանի Մինիստրների խորհուրդին կից Պետանվտանգութեան կոմիտէի նախագահ Գ. Բաղամեանցին, ինկրետիվ վերանայիլ իր հօր պարագան:

Վերջապէս կը հաստատուի որ աջ-թրոց-քիստական կազմակերպութիւն խորհրդային Հայաստանի մէջ գոյութիւն չէ ունեցած եւ ոչ ալ դաշնակցական-ռամկավարական կեդրոն արտասահմանի մէջ եւ թէ ՀԲԸՄի ռամկավար գործիչները՝ Լ. Կիւմիւշկերտանը, Ա. Զօպանեանը, Մ. Պապաջանեանը, Հրաչ Երուանդը եւ միւս մեր ընկերները կեդրոնի ներկայացուցիչներ որպէս չեն եկած Հայաստանի մէջ հակապետական հարուած կազմակերպելու: 1956 Մարտի 7ին Պետանվտանգութիւնը անվաւեր կը յայտարարէ 1938ի դատավճիռը Հ. Գարակեօգեանի նկատմամբ:

**ԿԸ ԳԼԽԱԴՈՐԷ ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵԵԱՆԻ
ՅՈՐԵԼԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒԼԸ**

Երբ կարճ ժամանակաշրջանի մը համար

Վահան Թեքեան Գահիրէէն Ֆրանսա այցելութեան էր եկած, Բարեգործականը նպատակաւարմար կը նկատէ նշել անոր քառասնամեայ գրական գործունեութեան յոբելեանը Փարիզի մէջ, 1933ին: Յոբելեանի Կեդրոնական Յանձնաժողովը կը գլխաւորէ Լեւոն Կիւմիւշկերտանը եւ այս առթիւ կը հրատարակէ գրքոյկ մը, ուր լոյս կը տեսնեն Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի նամակը, Յակոբ Օշականի ուսումնասիրութենէն հատուած մը նուիրուած Թեքեանին, կենսագրական նօթեր, քաղուածք մը իր քերթուածներէն եւ հատուածներ գանազան մտաւորականներէ:

**Հ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԸ ԿԸ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԻ
ՆԻՒ ԵՈՐՔ**

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի բերումով, երբ Ֆրանսան անապահով էր նացի գերմաններու գրաւումով, Փարիզի մէջ Մայիս 20, 1940ին կայացած պատմական նիստին Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը, նկատի ունենալով տակաւ սաստկացող պատերազմի իրավիճակը, իր բոլոր իրաւասութիւնները կամովին կը փոխանցէ Միութեան Ամերիկայի Կեդրոնական Յանձնաժողովին: Վերջինս, գիտակցելով իր պատասխանատուութեան Միութեան ապագային համար, նախ

*ՀԲԸՄԻ Կեդրոնական
Վարչական Ժողովի կարգ մը
անդամներ, 1925: Ձախէն աջ,
նստած՝ Գ. Սինապեան, Գ.
Նորատունկեան, Պօղոս
Նուպար, Տ. Թէլէկեան, Մ.
Պապաջանեան եւ Ա.
Ճելահիրճեան: Ուղի՝ Ս.
Սվաճեան, Չարեհ Նուպար, Լ.
Կերտան, Տ. Կամսարական:
Վերջին երկուքը՝ Մ. Դեփմեան եւ
Լ. Բաշալեան, հաշուակալ եւ
ընդհանուր քարտուղար:*

եւ առաջ շարունակեց փոխանցման, յատկապէս տարբեր դրամատուներու ՀԲԸՄԻ միջոցներու հետ կապուած բազմաթիւ իրաւական, գոյքային եւ այլ հարցերու կարգաւորման գործը, մինչ Փարիզի Միութեան կեդրոնը կը մնար գերմանացիներու կողմէ գրաւեալ:

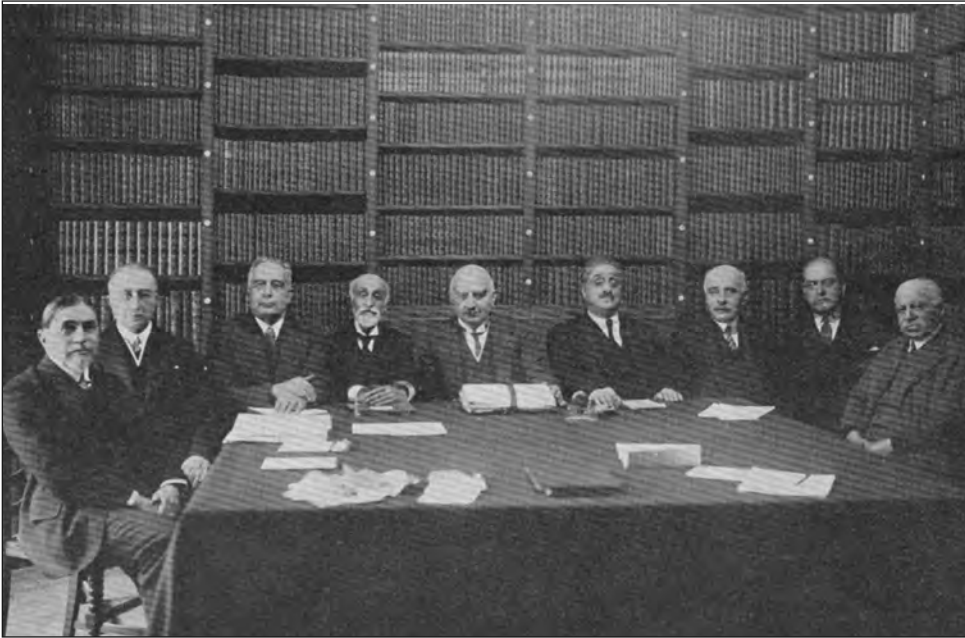
1942 Յոկտեմբեր 17-18ին առաջին անգամ ըլլալով Նիւ Եորքի «Փենսիլվանիա» պանդոկին մէջ գումարուեցաւ ՀԲԸՄԻ հերթական 30րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը: Զոն իմացուեցաւ որ Բրիտանական կառավարութիւնը Լոնտոնի Բարեգործականի բաժնետէրութիւնը եւ դրամագլուխներու հասոյթներուն կեսը վար կը դնէր իբրեւ տուրք: Թէեւ Միութիւնը Չուիցերիական կազմակերպութիւն արձանագրուած էր, սակայն իր գործերը կը վարէր Փարիզէն, որ գրաւուած էր թշնամիէն. ուստի Միութեան Լոնտոնի արժեթուրութիւնը եկամուտը կը նկատուի թշնամիի սեփականութիւն: Այդ օրէնքին համաձայն, միայն 1941ին վճարուած տուրքի գումարը կը հասնի 43 հազար տոլարի: Լոնտոնի Միութեան փաստաբանները խորհուրդ կու տան որ Միութեան Փարիզի կեդրոնին Նախորդ վարիչներուն պաշտօնէ դադարումը վճռուի Ընդհանուր Ժողովին կողմէ: Այն ատեն կարելի պիտի ըլլայ Միութիւնը գերծ կացու-

ցանել տուրքի վճարումէն եւ վճարուած գումարներն ալ ետ ստանալ:

Նիւ Եորքի մէջ Ընդհանուր Ժողովը կ'ընտրէ Կեդրոնական Վարչութեան նոր կազմ մը, Նախկին կազմէն Նորին անդամներ կը դառնան Ամերիկա տեղափոխուած Տիգրան Խան Թէլէկեան՝ որպէս փոխ Նախագահ եւ Լեւոն Կերտանը: Չարեհ Նուպար Նոյնպէս ընտրուեցաւ Վարչութեան անդամ, սակայն հրաժարեցաւ, պատճառաբանելով թէ ինք ժամանակաւորապէս կը գտնուի Ամերիկա: ՀԲԸՄԻ Նախագահ կ'ընտրուի Արշակ Գարակեօզեան, որ տարիներ շարունակ կը գլխաւորէր Միութեան Ամերիկայի Կեդրոնական Յանձնաժողովը:

ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ԵՒ ԿԵՐՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵԼՈՅԹԸ

Հակառակ Միութեան ունեցած տխուր փորձառութեանը կապուած Բարեգործականի Երեւանի կեդրոնի գործիչին՝ Հայկազ Գարակեօզեանի գնդակահարումին հետ, Միութեան 30րդ Ընդհանուր Ժողովը, գումարուած Յոկտեմբեր 1942ին, Նիւ Եորքի մէջ, կ'արձանագրէ. «Ընդհանուր Ժողովս իր սիրագեղ զգացումներն ու եղբայրական ողջոյնները կը մատուցանէ Հայաստանի կառա-

ՀԲԸՄ-ի Կեդրոնական
Վարչական Ժողովի կարգ մը
անդամներ: Ձախէն աջ՝ Վ.
Մալեգեան (ընդհանուր
տնօրէն), Տ. Կամսարական,
Լ. Էսմէրեան, Գ.
Նորատունկեան, Գ.
Կիւլպէնկեան, Զ. Նուպար,
Գ. Արապեան, Լ. Կերտան եւ
Գ. Սինապեան:

վարութեան եւ ժողովուրդին, որ հասարակաց թշնամիին դէմ հերոսական կռիւ կը մղէն, խորհրդային Միութեան փառապանծ դրօշին ներքեւ: Ժողովս ջերմապէս կը մաղթէ ջախջախիչ յաղթանակ մը՝ որ վերջնականապէս ապահովէ գերեալ ազգերուն ազատութիւնը, եւ Հայաստանի ինչպէս եւ համայն աշխարհի տեւական խաղաղութիւնը: Սոյն իմաստով հեռագրել իրենց, Նոյնպէս Ուաշինկթընի Դեսպան Լիթվինովի, եւ առիթէն օգտուելով խնդրել որ Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ Պատուիրակութիւն մը ընդունի՝ որպէսզի խորհրդային Միութեան եւ Բարեգործականի յարաբերութեան խնդիրները վերահաստատուին»:

Ամերիկայի խորհրդային Միութեան դեսպան Մ. Լիթվինովի հետ Միութեան պատուիրակութեան հանդիպումը կը կայանայ երկու ամիս ետք, 1943 Յունուար 4ին: Հայաստանի կառավարութեան 1937 Դեկտեմբերի 9ի յայտնի որոշումէն յետոյ այս Միութեան առաջին հանդիպումն էր խորհրդային իշխանութիւններու հետ, ուստի Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ Լեւոն Կերտան եւ Մարտիկ Պալիոգեան Նախ ներկայացուցին դեսպանին խորհրդային Հայաստանի մէջ ՀԲԸՄի իրագործած ծրագիրները, որոնց ընդհանուր արժեքը շուրջ 1

միլիոն 200 հազար տոլար էր: Այնուհետեւ պատուիրակները յայտնեցին իրենց փափաքը՝ դրամական առաքումներով պարբերաբար օգնելու Հայաստանի ժողովուրդին եւ հաստատութիւններուն: Հանդիպումէն քանի մը օր ետք Միութիւնը դեսպան Մ. Լիթվինովին տեղեկացուց, որ պատրաստ է 25 հազար տոլար տրամադրել Հայաստանին, յատկապէս իր իսկ հիմնած հաստատութիւններուն: Ամիս մը ետք դեսպանը կը յայտնէ թէ յօժար է այդ նուէրը ընդունելու: Այդ դրամը յատկացուեցաւ Երեւանի Պետական Համալսարանին, Մարի Նուպար ակնաբուժարանին, Դարուհի Յակոբեան մայրանոցին եւ կարօտեալներու եւ ուսուցիչներու համար որպէս օգնութիւն:

Յառաջիկայ ամիսներուն Նոր փոխանցումներ եղան Նոր դեսպանին Անտրեյ Կրոմիքոյին (հետագային խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար): 1944ին խորհրդային Հայաստան առաքուեցան 105 հազար տոլար արժողութեամբ հազուատեղէն եւ դեղորայք:

31րդ Ընդհանուր Ժողովը որոշում կ'առնէ խորհրդային Հայաստանի համար հանգանակել քառորդ միլիոն տոլար: ՀԲԸՄի այս ժողովը ուշադրութեան արժանի է նաեւ այնտեղ հնչած ելոյթներու առումով: Միութեան Կեդրոնական Վարչու-

թեան բազմամեայ անդամ Լեւոն Կերտան իր ելոյթին մէջ Միութեան օրինակին վրայ, դասակարգային պայքարի սկզբունքին հակադրեց դասակարգային համերաշխութեան եւ համագործակցութեան թեզը: «Հպարտ եմ Կեդրոնական Խորհուրդներու եւ Շրջանային ու տեղական Յանձնաժողովներու մէջ աշխատողներով, որոնք օրինակելի պուրժուաներ եղած են եւ են ու կը կազմեն հսկայ մեծամասնութիւն մը: Միշտ յուզումով պիտի յիշեմ որ այն պահուն երբ դրամատիրական ընկերութիւնը դեմ կանգնած էր Սովիեթներու, երբ տգետ ու ստրուկ մամուլ մը կը ջանար խեղաթիւրել ինչ որ կը կատարուէր Ռուսական սահմաններէն ներս եւ արտասահմանի մէջ ալ կարգ մը հայեր կը շարունակէին մեզի դեմ պայքարիլ, Պօղոս Փաշա եւ իր գործակիցները, որոնց ամենակրտսերներէն մէկն էի ես, երբեք չտատամսեցան Խորհրդային Հայաստանի օգնելու եւ իրենց գործերով ու խօսքերով ապացուցանելու թէ գիտէին ճանչնալ Մոսկուայի կառավարութեան մեր հայրենակիցներուն մատուցած անհաշուելի ծառայութիւնները, մինչ միւս բոլոր պետութիւնները հայերն իրենց տխուր բախտին լքած էին: Ներկայիս, աշխարհ իր կարծիքը փոխած է Ռուսիոյ մասին, կոյրերու եւ թշնամի գործակալներու փոքրամասնութիւն մը միայն կը շարունակէ հակա-Խորհրդային բրոփականտը սնուցանել»:

Լ. Կերտանի այս խօսքերը առաւել մեծ իմաստ կը ստանային, նկատի ունենալով դասակարգային անհաշտ պայքարի սկզբունքը որդեգրած Խորհրդային Միութեան պաշտօնական ներկայացուցիչներու ներկայութիւնը: Յիշեցնելով նախորդ տարիներուն ՀԲԸՄի դիրքորոշումը Խորհրդային Միութեան հանդէպ՝ Լ. Կերտան անով իսկ կ'երաշխաւորէր ՀԲԸՄի «պուրժուա» ղեկավարներու պատրաստակամութիւնը հետագային նոյնպէս նպաստելու Խորհրդային Հայաստանի զարգացման: «Որպէսզի ՀԲԸՄը կարողանայ այս դերը շարունակել, եւ առաւելագոյն չափով Հայաստանին օգնել», իր խօսքը ուղղելով հիւրերուն կ'ըսէ. «անիկա պետք ունի ձեր օժանդակութեան եւ քաջալերութեան: Ապագային, ոչ միայն պետք է

տառապողներու վերքերը բուժել, այլ եւ մեր բոլոր ուժերովն օգնել՝ որպէսզի Հայաստան փոխադրենք այն բոլոր հայերը որոնք չկրցան վարժուիլ իրենց ապաստանած երկիրներու կեանքին: Հայկական տառապանքներու հարցը միայն Խորհրդային Միութիւնը կրնայ լուծել»: Այդ տարիներուն, առաջին անգամ էր որ ՀԲԸՄի ղեկավարներէն մէկը հրապարակով կը բարձրացներ նոր ներգաղթ կազմակերպելու հարցը, եւ ինչպէս որ ցոյց տուին հետագայ դէպքերը, ոչ անհիմն կերպով: Այդ ժողովին ներկայ էր Ալեք Մանուկեան, որ ունեցաւ ելոյթ, որմով սկսած էր Բարեգործականի շրջանակներէն ներս փայլեցնել իր աստղը: Այս առթիւ ալ Ա. Մանուկեան կը յայտարարէր. «Չեմ յիշեր թուական մը ամերիկահայ գաղութին մէջ, երբ հայ կազմակերպութիւն մը վայելած ըլլայ այնքան համակրութիւն որ կարենայ միս միսակը, մի քանի ամիսներու ընթացքին ու մէկ քեմբէյնով գոյացնել այսպիսի պատկառելի գումար մը, ի նպաստ Խորհրդային Հայաստանի եւ սփիւռքի կարօտ եւ աղետահար հայութեան»:

1944ի Յոկտեմբերին, երբ հանգանակութիւնը իր աւարտին չէր հասած, նուիրատուութեան գումարը հասած էր 300 հազար տոլարի: Միութիւնը կը վայելէր ամերիկահայութեան համակրանքը եւ այս տուեալէն մեկնելով հայրենադարձութեան համար տեղի ունեցող մէկ միլիոն եւ ապա՝ յաջորդ կէս միլիոն տոլարի հանգանակութիւններուն այս գաղութը տուաւ սրտաբուխ եւ գործին յաջողութեան համոզումով: Կազմակերպելու նպատակով ստեղծուած Հանգանակիչ Կեդրոնական Յանձնախումբը գլխաւորեց Միութեան փոխ նախագահ Լեւոն Կերտանը, իսկ զանձապահի պատասխանատու պաշտօնը վստահուեցաւ Միհրան Գարակեօզեանին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳՈՆԿՐԵՍԻՆ
ԿԸ ԲԵՐԷ ԻՐ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ նոյն օրերուն, Ապրիլ 30էն մինչեւ Մայիս 4, Նիւ Եորքի մէջ կայացաւ Հայկական Համաշխարհային Գոնկրեսը, որ դիմեց նորաստեղծ Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան, խնդրելով. «հայոց

Տին Էջիսըն

հողային պահանջները դնել ՄԱԿի օրակարգին վրայ եւ արդար ու հաստատակամ վճիռով մը՝ ազատագրել տակաւին թրքական լուծին տակ գտնուող Ուխլընի սահմանագծած հայապատկան երկրամասը, եւ վերադարձնել զայն իր օրինաւոր տիրոջ՝ Հայկական հանրապետութեան»։ Գոնկրեսէն պատուիրակութիւն մը այցելեց Ամերիկայի արտաքին գործոց նախարար Տին Էջիսընին եւ Խորհրդային Միութեան հիւպատոսը յղեց հաղորդագրութիւն մը ՍՍՀՄ արտաքին գործերու նախարար Վ. Մոլոթովին, յայտնելով հայ պատուիրակութեան դիմումը Ամերիկայի գործընկերոջ։

Էջիսըն պատուիրակութեան կը յայտարարէր որ Ամերիկայի արտաքին գործոց նախարարութիւնը չի կրնար ընդունիլ նման պահանջ մը, որովհետեւ այդ կը նշանակէր ինքնասպանութիւն Միացեալ Նահանգներու արտաքին քաղաքականութեան համար։

Վաղէտլաւ Մոլոթով

Յուրտ Պատերազմը սկսած էր արդէն եւ Արեւմուտքը կը ջանար Ռուսաստանի յառաջխաղացքը կասեցնել։ Թրումանեան վարդապետութիւնը ի գործ դրուած էր ձախողցնելու համար Ստալինի ծրագիրները։

Հայկական Գոնկրեսի աշխատանքներուն կը մասնակցին սփիւռքի բոլոր քաղաքական կազմակերպութիւնները, բացառութեամբ Հ.Յ.Դաշնակցութեան, որ շատ արագ արձագանգեց «Յուրտ Պատերազմ»ի քաղաքականութեան եւ դարձեալ՝ պատերազմի տարիներու ընդմիջումէ մը ետք, որդեգրեց իրեն համար աւանդական հակախորհրդային կեցուածքը։

ՀԲԸՄը եւս չէր մասնակցեր յիշեցնելով. «Հիմնական Կանոնագիրը ՀԲԸՄի կ'արգիլէ քաղաքական ոեւէ գործունեութիւն եւ այդ հիման վրայ է որ հարկադրուած է գործել այս երկրին մէջ, հարկազերծ ըլլալով իր զուտ բարեսիրական հանգա-

մանքին շնորհիւ»։ Միութեան անդամները ազատ էին Գոնկրեսի աշխատանքներուն մասնակցիլ անհատական հանգամանքով։ Այդպէս ալ Լեւոն Կերտան հանդէս կու գայ զեկուցումով մը՝ Գոնկրեսի Մայիս 1ի նիստին, որ նուիրուած էր հայրենադարձութեան խնդիրներուն։

ՀԵՂԻՆԱԿ ԳԻՐՔԵՐՈՒ

Կերտան մշակուած միտք ուներ եւ ֆրանսերէն

լեզուին կը տիրապետէր։ Հրատարակած է Tigrane Yergate 1870-1899 (1936), Je les ai tous connus (1942), եւ Des minarets aux Gratte-Ciel (1943) գիրքերը։

Լեւոն Կերտան ամուսնացած էր Պատրիկ Կիւլպէնկեանի դստեր՝ Հերմինէի (որ կը մահանայ 1964ին) հետ եւ ուներ Ռընէ անունով զաւակ մը, որ կը բնակէր Ժընէւ, դարձեալ գիրքերու հեղինակ։

Կը մահանայ 1952ին, Նիւ Եորք։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՍՏԻՉԵԱՆ

Կեսարիա, Մարտ 31, 1859 – ?

Ծնած է Կեսարիա Մարտ 31, 1859ին: Հագիւ վեցամսեայ, իր հայրը՝ Կիրակոս, ընտանիքով կը հաստատուի Նիյտէ, ուր Յարութիւն իր նախակրթութիւնը ստանալէ ետք՝ 1872ին կը գաղթէ Կ. Պոլիս, մտնելով Ղալաթիոյ Փանոսեան Վարժարանը. այնուհետեւ կ'աշակերտէ Կալաթա-Սերայի իրաւագիտական վարժարանին, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ելլէ 1881ին:

Նոյն տարին կ'անուանուի Կ. Պոլսոյ նախադատ ատեանի հարցաքննիչ եւ իբր վստահելի պաշտօնատար՝ տարի մը առժամապէս Նոյն պաշտօնով կը տեղափոխուի Բերա, ուր մայր թագուհիին, սուլթանուհիներու եւ իշխանուհիներու ամսաթոշակին գանձման մէջ Կայսերական Կանանոցի (Հարեմ) «գանտիլճի պաշը» հիւսէյն աղայի գործած զեղծումներուն համար ներքինապետ Հաֆիզ Պերիամ աղայի բացած դատին քննութեան առթիւ 1884ին կ'անուանուի օգնական անդամ Վերաքննիչ Ատեանի:

Այս միջոցին հայահալած քաղաքականութիւնը կը սկսի եւ շատեր «Արմէնիա», «Հնչակ» կամ «Դրօշակ» կարդալու եւ անկէ աւելի փցուն պատճառներով դատաստանի կ'ենթարկուին: Մօստիչեան անոնցմէ շատեր կը փրկէ զանազան միջոցներով: Մուսա Պէյի դատավարութեան միջոցին, իբր հայ՝ հակառակ իր զգայուն դիրքին, անոր ոճրապարտութեան քուէ կու տայ, սակայն երկու երրորդի մեծամասնութիւն չգոյանալով՝ Մուսա անպարտ կ'արձակուի:

1896ին կ'ընտրուի անդամ Բերայի նորակազմ պատժական Բ. դատարանին, ուր իր կաշառակեր ընկերակիցներուն դէմ կը պայքարի եւ շնորհագուրկ կ'ընէ զանոնք. միւս կողմէ, Շէֆիք փաշայի պաշտպանեալ լրտեսներէն մին Մայր Եկեղեցիէն արտաքսելու յանդգնած ըլլալուն՝ խարբերդի եւ Տիգրանակերտի դատական քննիչի պաշտօնով զաւառ կը դրկուի 1903ին եւ այդ առթիւ ներկայ կը

գտնուի խարբերդի եղեռնադատ ատեանին մէջ տեղւոյն 50-55 հայերու (Փրոֆ. Թէնէքէճեան, Ռուբէն Չարդարեան, Եւայլն) դատավարութեան: Իր պաշտօնակիցը՝ մուսուլցի Ահմետ Համտի, կայսերական թիկնապահ Չերքէզ Մեհմետ փաշայի սիրելին, ամէն ջանք կը թափէր որ այդ հայերը դատապարտուին. սակայն Մօստիչեան կը յաջողի դատաւորները համոզել եւ բացի 1-2էն՝ ազատել միւսները:

Ուր ամիս յետոյ, 1904ին, Նոյն պաշտօնով կը տեղափոխուի Կ. Պոլիս եւ Սելանիկ, ուր Րումելիի ընդհանուր քննիչ հիւսէյն հիլմի փաշայի գործակցութեամբ դատարանները կը վերակազմէ եւ

կ'արժանանայ աստրիական եւ ռուսական քաղաքական գործիչներու գնահատանքին: 1907ին երբ Սելանիկ նահանգին քննիչի պաշտօնը կ'անջատուի Կ. Պոլիսէն եւ երոպական հակակշռի ենթարկեալ Ռումելիի երրեակ նահանգներու համար առանձին քննիչներ կը նշանակուին, Մօստիչեան կ'անուանուի Մանասթըրի տնօրէն:

Երբ Րեսնէի մէջ Նազիմ եւ Էնվեր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը կը հռչակեն Յուլիս 10, 1908ին, Մօստիչեան առաջին քաջալերողներէն մին կ'ըլլայ այդ շարժումին: Նոյն տարին պաշտօնով կը փոխադրուի Սելանիկ, եւ 1909 Ապրիլին Ատանայի ջարդէն յետոյ, Եպարթոս Զիւսէյն Զիլմի փաշայի առաջարկով՝ կառավարութեան կողմէ կ'ուղարկուի Կիլիկիա, ընկերակցութեամբ Պետական Խորհուրդի նախնական ատեանի նախագահ Ֆայիդ պէյի: Յունիս 27, 1909ին իրենց տուած տեղեկագրին վրայ կ'որոշուի դատի ենթարկել Ատանայի կուսակալը, զինուորական հրամանատարը, ճեպել Պերէթթի կառավարիչը՝ շատ մը ոճրագործներու հետ, եւ կառավարութիւնը պաշտօնապէս կը յայտարարէ հայերուն անմեղութիւնը Յուլիս 31, 1909ին:

Մօստիչեան «թէնսիգաթ»ի առթիւ Սելանիկէն Կ. Պոլիս կը տեղափոխուի 1910ին՝ իբր վերաքննիչ ատեանի անդամ, ինչ որ զրկանք մըն էր որ կը կատարուէր՝ ի պատիժ իր Ատանայի առաքելութեան: Հոս եւս Իթթիհատի քաղաքականութեան դէմ կը ծառանայ, հակառակ Թալաաթի կրկնակի խնդրանքներուն՝ Չէքի պէյի երկու սպանիչներուն դատապարտութեան ի նպաստ արտայայտուելով դատարանին մէջ: Ասոր համար էր որ 10 տարի զինք Նոյն պաշտօնին մէջ պահեցին եւ 1920ին Վճռաբեկ Ատեանի անդամ նշանակեցին, երկու տարի վերջ ալ հանգստեան կոչելով:

Չինադադարի վաղորդայնին՝ ջարդարարներու քննիչ յանձնաժողովին կ'անդամակցի, սակայն իր անդամակիցներէն Ալի Նատիր փաշայի՝ պատերազմական նախարար Ահմէտ Ապուդ փաշայի հասցուցած բողոքներուն հետեւանքով, յանձնաժողովը կը լուծուի, կազմուելով սոսկ զինուորականներէ բաղկացած մարմին մը:

Մօստիչեան պետական պաշտօններու մէջ ազգին օգտակար ըլլալէ անկախ՝ այլապէս ալ ծառայած է անոր: 1891ին, Կ. Փանոսեանի անկման օրերուն, երբ Սարգիս Թաշճեան եւ Պապիկ Գալչընեան դրամագլուխ դնելով «Մանգումէ»ն սկսան հրատարակել իբր առաւօտեան տաս էջոց օրաթերթ, խմբագրութեամբ Մ. Գազանճեանի, Մ. Միւլպահեաճեանի եւ Գառնիկ Զիսարլեանի եւ մատակարարութեամբ երգիծաբան Յակոբ Հաճեանի, Մօստիչեան իբր նախկին սան եւ ջերմ հիացող Փանոսեանի, ստանձնեց տեսչութիւնը թերթին՝ որուն կեանքը դժբախտաբար հազիւ քանի մը ամիս տեւեց:

Երկար ատեն անդամակցած է Մայր Եկեղեցոյ թաղական խորհուրդին՝ քառամեայ շրջաններով: Երկրաշարժի միջոցին, իր ջանքերովը թաղապետութեան առաջին շրջանակի կողմէ օրական 5էն 6 հարիւր հաց տրուած է, 5-6 ամիս, Գում Գափուի հայ կարօտեալներուն համար: Նոյնպէս 1895ին յանդգնած է «խաֆիյէ» լուսարար Յովհաննէսը վնասել, եւ հակառակ Նազըմ փաշայի յանձնարարութեանց՝ չվերահաստատել զայն իր պաշտօնին մէջ: Յունիս 12, 1898ին Գում Գափուի եւ Կետիկ Փաշայի միացեալ թաղերէն ազգային երեսփոխան կ'ընտրուի եւ երկու տարի յետոյ կը հրաժարի: Դեկտեմբեր 2, 1891ին ընտրուած Հիւանդանոցի Հոգաբարձութենէն Աբիկ Ունճեան հրաժարելով՝ իրեն կը յաջորդէ Մօստիչեան եւ մինչեւ Փետրուար 1, 1894 Բ. Սթամպուլեանի հետ գլխաւոր գործակիցը կ'ըլլայ Ս. Թաշճեանի: Նոյեմբեր 1, 1910ին դարձեալ երեսփոխան կ'ընտրուի Պալաթէն, եւ Մայիս 11, 1911ին Յակոբ Սթամպուլեան-Գեորգ Ասլանեան վարչութեան կ'անդամակցի:

Յուլիս 28, 1916ի օրէնքին համաձայն՝ երբ Գաբրիէլ Արք. ճեպահիրճեան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Փոխանորդ կ'անուանուի, Մօստիչեան կ'ըլլայ խորհրդակցական ժողովի անդամներէն մին, եւ առաջինը՝ որ Չինադադարի վաղորդայնին կը պահանջէ Սահմանադրութեան վերահաստատումը:

Այնուհետեւ շրջան մը կը մասնակցի Ազգային

Ժողովներուն եւ կը հրաժարի Ապրիլ 23, 1920ին: Յաջորդ տարի, Փետրուար 2ին՝ Ազգային Ժողովը 56 քուէով պաշտօն կու տայ իրեն կազմելու Քաղաքական Ժողովը, ինչ որ կը յաջողի ընել:

Կուսակցական կեանքին մէջ լուռ ու շրջա-
հայեցութեամբ կը գործակցի ազատականներուն,
նաեւ՝ երբեմն՝ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար
Կուսակցութեան կարգ մը ընկերներու հետ: Զօ-
պանեանի հետ միշտ պահած է իր յարաբերութիւն-

ները եւ Կիլիկիոյ հետ կապուած Բրիտանական
Կայսրութեան նախարարութիւններու դիմումնե-
րուն միշտ ալ զգուշաւոր լաւատեսութեամբ միայն
մօտեցած՝ հաւատք չընծայելով Արեւմուտքի խոս-
տումներուն:

Տեսակցած է Վահէ Արզուեանի հետ: Սակայն
պետական իր պաշտօնները չեն թոյլ տուած որ
բացայայտ կերպով ան ստանձներ կուսակցական
պաշտօններ:

ԷՏԿԱՐ ՇԱԽԻՆ

Վիեննա, Հոկտեմբեր 31, 1874 – Փարիզ, Մարտ 18, 1947

Էտկար Շախին ծնած է Վիեննա (Աստրիա) Հոկտեմբեր 31, 1874ին եւ շատ երիտասարդ տարիքին կը տեղափոխուի Կ. Պոլիս: Հօրը, որ Օթոման Պանքեն ներս եղած է տնօրէն, նիւթական աջակցութեամբ կը յաճախէ նկարչական վարժարան: Կանուխ տարիքէն ի յայտ կու գայ անոր տաղանդը այդ արուեստին մէջ եւ իր ուսուցիչին՝ Մելքոն Տիրացուեանի քաջալերանքով, ան կը հետեւի իր բարձրագոյն ուսման Իտալիոյ մէջ, միեւնոյն ժամանակ յաճախելով Վենետիկի Մուրատ Ռափայէեան վարժարանը:

Ան կ'արձանագրուի ծանօթ արուեստագետ Անթոնիօ Էրմոլաու Փաղէթթիի հանրածանօթ Academia de Belle Arti գեղարուեստական ակադեմիան: Իտալիոյ մէջ բաւականաչափ արուեստին տիրանալով կ'անցնի Փարիզ 1895ին: Այս անգամ կ'արձանագրուի Académie Julian եւ կ'ունենայ իր յաջող անդրանիկ ցուցահանդէսը Society of French Artists-ի ցուցասրահին մէջ:

Իր առաջին գործը, որ կը ցուցադրուի Փարիզի մէջ, կ'ըլլայ «Մուրացկանը» 1896ին, "Societe Des Artistes Francais" սալոնին մէջ: Այնուհետեւ, իր գտած լայն ընդունելութենէն ետք, ան կը շարունակէ տալ ցուցահանդէսներ 1896-1899 տարիներուն: Ընդհանրապէս ժողովրդային խաւերու համեստ մարդոց նիստն ու կացը նկարագրող գործերով ալ ան հրապարակ կու գայ: Որքան կը ներկայացնէ յղիացած ֆրանսացիին առօրեան, աւելիով կու տայ պարզ ժողովուրդին դժբախտ կեանքը:

1900ին իր կրաւիւր եւ իթչինկ գործերը կ'արժանանան ոսկի մետալի Փարիզի Universal Exhibition-ին: 1903ին կը շահի ուրիշ ոսկեայ մետալ մը Venice Biennale-ի ցուցահանդէսին:

Էտկար Շախին, այնուհետեւ կը սկսի հայկական նիւթերով գործեր եւս արտադրել եւ 1926ին հիմնադիրներէն կ'ըլլայ «Անի» համախմբումին, որ կը դառնայ Փարիզի Ֆրանսահայ Նկարիչներու

հաւաքավայրը: 1925ին կը ստանայ ֆրանսական իր հպատակութիւնը եւ 1932ին ֆրանսական կառավարութիւնը իրեն կը շնորհէ Légion d'Honneur պատուոյ կոչումը:

Դժբախտաբար, 1926ին իր աշխատանոցի մեծ հրդեհը Էտկար Շախինի ստեղծագործութիւններէն մեծ թիւ մը կը լափէ եւ աւելի ուշ 1942ին, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի օրերուն անձրեւներու հեղեղը կը կատարէ իր կործանիչ դերը: Այս տխուր միջադէպը անդրադարձ կ'ունենայ արուեստագետի ներաշխարհին վրայ:

Էտկար Շախին արդէն 1928ին իշխող եւ ժողովրդական անուն մըն էր բովանդակ Ֆրանսայի

արուեստի աշխարհին ներս: Եւ այդ տարին արդէն իր անունով՝ Musée Chahine անունով կը մկրտուի Ֆրանսայի Orne շրջանի Crouttes-Vimoutiers թանգարանը:

Էտկար Շահին բերաւ մասնակցութիւն ազգային քաղաքական մեր կեանքէն ներս: Փարիզի մէջ մտերմանալով Արշակ Զօպանեանին, ան հետեւեցաւ ազգային կուսակցութեան անոր ուղեգիծին: Այսպէս, ինչպէս Զօպանեանին, այնպէս ալ Շահինին հետաքրքրութիւնները, 20րդ դարու առաջին տասնամեակին, հեռու էին ազգային նեղ քաղաքական շրջանակէն եւ կ'երթային աւելի հեռու մինչեւ «Միութենական-Ազգային» շարժումին ծնունդը:

ՌԱԿը բաղկացնող կազմակերպութիւններու շարքին էին նաեւ Եւրոպայի «միութենականներ»ը կամ «ազատականներ»ը: Թեւեւ ասոնք իսկութեան մէջ կուսակցութիւն մը չէին լայն ու աւանդական հասկացողութեամբ ու տարողութեամբ, սակայն ըստ բաւականին լաւ կազմակերպուած շարժում մը կը ներկայացնէին՝ բաղկացած Եւրոպա ապաստանած ու բնակող մտաւորականներէ, արուեստագետներէ եւ այլ ազգային դէմքերէ՝ մասնաւորաբար Ֆրանսայի, Պելճիքայի, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ մէջ:

Ասոնք չէին ուզեր իրենց անունը նոյնացնել կուսակցութիւններու տխուր պառակտումներուն եւ յաճախակի եղբայրասպան ահաբեկչութիւններուն, մանաւանդ Զնչակեաններու պարագային: Ծնունդ կու տան «Զայ Ազգային Միութիւն» կոչուող կազմակերպութեան, որ պաշտօնապէս հրապարակ կու գայ Յունիսի 1919ին: Բացի Զօպանեանէն ու Էտկար Շահինէն, այս շարժումին նախաձեռնողները կ'ըլլան Տոքթ. Նշան Տէր Ստեփանեան, Գ.

Էտկար Շահինի գործերէն մին:

Ֆնտզլեան, Լեւոն Կիւմիւշկերտան եւ քանի մը ուրիշներ, որոնք կը գործակցին լայնօրէն Զայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան առաջնորդներէն Վահան Թեքեանի եւ Աւետիս Թերզիպաշեանի հետ:

«Միութենական»ները 1919ի Օգոստոսին սկսան հրատարակել իրենց օրկանը՝ «Զայաստան» անունով, խմբագրութեամբ Արշակ Զօպանեանի եւ Արամ Անտոնեանի: Անոնք ազգայնական ազատականներ էին, ոմանք սահմանադրական ռամկավարներ, ուրիշներ վերակազմեալ հնչակեաններ, կամ՝ անկուսակցականներ, որոնք կը ջատագովէին կուսակցական եւ ոչ կուսակցական բոլոր համախոհ տարրերու միաձուլումով կազմութիւնը հեղինակաւոր կուսակցութեան մը: Այդ պիտի պատահէր 1921ի Զոկտեմբերին, ՌԱԿի կազմութեամբ, որուն ամբողջական կերպով յարեցան, ուրիշներու կարգին, նաեւ Եւրոպայի այս միութենականները՝ Զօպանեան, Շահին եւ միւս համախոհները:

Կը մահանայ Փարիզի մէջ Մարտ 18, 1947ին, 73 տարեկան հասակին:

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Յուլիս 15, 1872 – Փարիզ, Յունիս 9, 1954

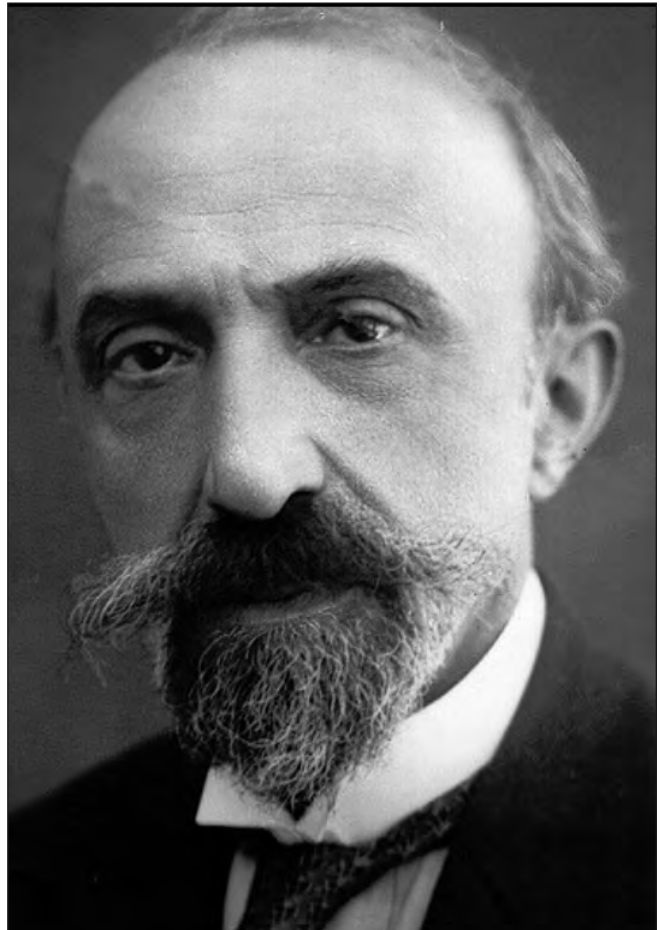
*Միս միևնաժողով ըրիր ինչ որ շատեր միացած
չէին կրնար ընել. միևնաժողով, - սարերն ալ միևնաժողով
կ'ըլլան – գրական վաստակդ՝ միշտ ազգային
կեանքով առջուն որքան արուեստի
կատարելութեամբ ճոխացած՝ վաստակեցար:
Գրիգոր Զօհրապ*

ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄԸ

Ծնած է Յուլիս 15, 1872ին, Կոստանդնուպոլսոյ Պէշկեթաշ արուարձանին մէջ: Հայրը՝ Յովհաննես, որ յայտնի ոսկերիչ էր եղած, սերած է Ակնայ Հովուեանց տոհմիկ գերդաստանէն, որ տուած է ծնունդ անուանի ամիրաներու, մտաւորականներու եւ ազգային գործիչներու, ինչպէս՝ գործիչ Շաւարշ Հովուեան, Անայիս (Տիկին Աւետիսեան), Մկրտիչ Ճեզայիրի, Յարութիւն Զօպանեան (հօրեղբայրը): Մայրը՝ Մարիամ Զեմիաճեան (սամաթիացի), կը մեռնի Արշակին ծնունդ տալէն ամիս մը ետք:

Եօթ տարեկանին Արշակ հօրը կողմէ հոգաձութեան յանձնուեցաւ երկու քոյրերու, որոնցմէ կրտսերը՝ Ագապին, ամուսնանալով Յովհաննես Զօպանեանի հետ, խնամեց եւ մեծցուց Արշակը որպէս մայր մը:

Զօպանեան իր նախնական ուսումը ստացաւ Պէշկեթաշի Մաթրուհեան վարժարանին մէջ, ուր սկսաւ սորվիլ ֆրանսերէն լեզուն: Ան այդ կարգերէն արդէն ցոյց կու տար հետաքրքրութիւն գրականութեան նկատմամբ: Իրողութիւն է որ ան իր մանկութեան տարիներուն առաջին մտաւորական դաստիարակութիւնը ստացած է հօրեղբօրմէն: Ալիշանի, Դուրեանի, Հիւկոյի ազդեցութեան տակ ան կը գրէր քերթուածներ եւ պատմական թատրերգութիւններ եւ հայերէնի կը վերածէր «Համլէթ»ն ու «Դժխոք»ը: Իր առաջին ինքնագիր ոտանաւորը՝ «Ոսկի Բաժակը», լոյս տեսաւ 1885ին «Բուրաստան Մանկանց»ի մէջ, երբ միայն 13 տարեկան էր:

1887ին, Զօպանեան մտաւ Ղալաթիոյ Ազգային Կեդրոնական վարժարանը, որ տարի մը առաջ հիմնուած էր: Տնօրէնը՝ Միհաս Զերագ, տեսնելէ ետք անոր երկու տետրակ բանաստեղծութիւնները, առաջին տարիէն իսկ զինք երկրորդ կարգ բարձրացուց: Ունեցաւ ուսուցիչներ Թովմաս Թերգեան, Եղիա Տեմիրճիպաշեան, Մաղաթիա Եպս. Օրմանեան, Մատաթիա Գարաթաշեան, Գարեգին Ծ. Վրդ. Սրուանձտեանց, բոլորն ալ ծանօթ մտաւորականներ, որոնք բոլորն ալ խոր ազդեցութիւն թողուցին պատանի Արշակի ներաշխարհին վրայ:

Դեռ աշակերտ Կեդրոնականի, արդէն սկսած էր գրել Արփիարեանի եւ Բաշալեանի խմբագրու-

թեամբ լոյս տեսնող «Արեւելք»ին համար, կատարելով ֆրանսերէնէ բազմաթիւ թարգմանութիւններ, որոնցմով ալ ան արդէն աչքի սկսած էր զարնուիլ: Նոյն ատեն «Մասիս» շաբաթաթերթին մէջ գրեց երկու արձակ քերթուածներ:

ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՅԼԵՐԸ ԴԵՊԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

1889ին, գրասէր հանրութեան ուշադրութիւնը սկսաւ իր վրայ գրաւել, հրատարակելով Արփիարեանի եւ Բաշալեանի խմբագրութեամբ «Արեւելք»ի մէջ «Աղամայ Վիշտը» բանաստեղծութիւնը, «Մայր Մը» եւ «Մեռելոց Բարեկենդանը» նորավէպերը: Յետոյ հեքեաթ մը, ապահովաբար առաջինը մեր նոր հեքեաթային գրականութեան մէջ՝ «Երկնքի ճամբան»: Իր թարգմանութիւնները ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լոյս տեսան Փարիզի Mercure de Franceի եւ Վիեննայի Die Zeit պարբերաթերթերուն մէջ: Նոյն ատեն, դարձեալ Արփիարեան-Բաշալեանի «Մասիս» շաբաթաթերթին մէջ հրատարակեց երկու արձակ քերթուածներ՝ «Երջանկութեան Աշխարհը» եւ «Հանդիպումը»:

Կեդրոնականէն շրջանաւարտ ելլելէ ետք, Չօպանեան շարունակեց իր բեղուն գրական աշխատանքը, հետզհետէ ընդլայնելով զայն: Սկսաւ ցոյց տալ քննադատական հասուն տաղանդ մը, որ դարձեալ շուտով յանձնուեցաւ գրասէր հանրութեան ուշադրութեան: «Արեւելք»ի մէջ արդէն հրատարակած էր ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը եւ այդ շարունակեց «Հայրենիք»ի մէջ եւս, զոր 1890ին սկսած էին հրատարակել Յովհաննէս Շահնազարն ու Արփիար Արփիարեանը: Հոն երեւցան Թէնի, Լօթիի եւ Մօփասանի վրայ ուսումնասիրութիւններ, եւ նոյն ատեն նորավէպեր: Արագ արտադրող էր եղած Չօպանեան, տիրապետելով հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներուն, հաւասարապէս:

Իր առաջին գիրքը լոյս տեսաւ 1891ին, «Արշալոյսի Ձայներ» անունով, ուր ամփոփուեցան իրմէ արդէն հրատարակուած եւ անտիպ արձակ եւ ոտանաւոր գործերուն մէկ մասը: Նոյն տարին հրատարակեց նաեւ «Թուղթի Փառք»ը, փոքր վէպ մը, եւ յաջորդ տարին՝ բանաստեղծութեանց հա-

ւաքածոյ մը՝ «Թրթռումներ»:

Թարգմանական գրականութիւնը հարստացուց թարգմանելով ֆրանսերէնէ թատերական ներկայացումներ, ինչպէս նաեւ գրեց ինքնագիր թատրերգութիւն մը «Մուր խաւեր», որ կը ներկայացնէր պոլսահայ տիպարներ, իրապաշտ արուեստով մը: Այս թատերախաղերը բարձրացան բեմ Բերայի թատրոնի, ինչպէս նաեւ՝ Գատըզիւղի եւ Սկիւտարի մէջ:

ԶՕՊԱՆԵԱՆ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Պոլսահայ մանկավարժական պատմութիւնը կը վկայէ թէ Չօպանեան փորձեց ուսուցչական ասպարէզը, դասախօսելով իբր հայերէնի եւ գրականութեան ուսուցիչ Կեդրոնականի նախ նախակրթարանին ապա՝ բարձրագոյն կարգերու, ինչպէս նաեւ՝ Գատըզիւղի եւ Սամաթիոյ Ազգային վարժարաններուն, ինչպէս նաեւ սկսնակ ուսուցչուհիներու համար Տիկին Մատակեանի հաստատած կիրակնօրեայ դասընթացքներուն մէջ:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՏԸ ԵՒՐՈՊԱ

Վերել նշուած թատերական ներկայացումներու հասոյթով, երկար ատենէ ի վեր փայփայած երազը՝ այցելելու Փարիզ, Չօպանեան կրցաւ իրագործել: Այսպէս՝ 1893ի ամառը ան գնաց Փարիզ, ուր կրցաւ մնալ տարի մը, այցելելով նաեւ Լոնտոն, Պրիւքսէլ եւ Անվերս: Այնտեղ կրցաւ առաջ տանիլ իր մտաւորական եւ գեղարուեստական ուսումնասիրութիւններն ու հետազօտութիւնները: «Հայրենիք»ին ղրկեց յօդուածաշարք մը Ֆրանսայի գրական եւ գեղարուեստական շարժումներուն եւ զանազան տեսակցութիւններու մասին, զորս ունեցած էր հանրաճանաչ գրողներու հետ, ինչպէս՝ Չօլայի, Տօտի, Զօփէի: Այդ միջոցին նաեւ իրմէ թարգմանուեցան բանաստեղծութիւններ, որոնք հրատարակուեցան տեղական գրական մամուլին մէջ:

Փարիզ գտնուած միջոցին, Չօպանեան աւարտեց իր «Պետրոս Դուրեանի Կենսագրութիւնը», աշխատասիրութիւնը, որ լոյս տեսաւ Թիֆլիսի մէջ 1894ին: Ան Կ. Պոլիս վերադարձաւ 1894ի աշնան

Փարիզ, Լիբստեպուրկի
պարտեզին մեջ:

եւ նուիրուեցաւ գրական եւ կրթական կեանքին, դասաւանդելով Կեդրոնականէն ներս, ուր բացի գրականութեանց պատմութենէն՝ սկսաւ դասաւանդել նաեւ ֆրանսական գրականութիւն:

ԿԸ ՀԻՄՆԵ «ԾԱՂԻԿ» ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍԸ

Այս նոր գրական հանդէսը ունեցաւ իր ուրոյն տեղը արեւմտահայ գրական կարեւորագոյն պարբերաթերթերուն մէջ, գլխաւոր ծրագիր ունենալով ազգագրական նիւթերու մշակումը, հաւաքելով հայկական աւանդութիւններ, հեքեաթներ, բարբառներ, ու առիթ տալով գաւառաբնակ գրական տաղանդներու բացայայտման եւ ծանօթացման: Հոս ալ իրենց առաջին քայլերը առին Չապել Եսայեան, Վահան Թեքեան, Ռուբէն Չարդարեան, Յակոբ Մրմրեան: «Ծաղիկ»ի մէջ կը գրէին նաեւ Հրանդ, Թլկատինցի, Տիրան Բելլեկեան, Ռուբէն Որբերեան:

Հոս լոյս տեսան նաեւ Չօպանեանի ամենէն կարեւոր ուսումնասիրութիւններէն մի քանին՝ Նարեկացիի, Պարոնեանի եւ հիւսիսի գրականութեանց մասին, ինչպէս նաեւ՝ իր քերթողական էջերէն շարք մը: «Ծաղիկ» մեծ ընդունելութիւն գտաւ մանաւանդ գաւառներու մէջ, որովհետեւ բաց մըն էր որ կը լեցնէր մեր գրական անդաս-

տանէն ներս: Օրուան պահանջքը ըլլար կարծես:

Այս կարեւոր գործը Չօպանեան չկրցաւ շարունակել, որովհետեւ անկարելի էր դարձած ազգային կեանքէն ներս ազատօրէն գրականութիւն մշակելը: 1895ի կոտորածները թէեւ սկսած էին ու ինք մասնակցութիւն չէր ունեցած յեղափոխական այդ տեսակի գործերուն մէջ, բայց օրուան պայմանները թոյլատու չէին ազգային գրական շարժում մը շարունակելու:

Պոլիսէն Չօպանեան սկսած էր գաղտնաբար թղթակցիլ Տիկին Սեվսիկի, Հանրի Ռոշֆոռի եւ Հանրի Պօերի հետ, որոնք հրատարակելով իր նամակները, յօդուածներ ստորագրած էին նուիրուած հայկական դատի պաշտպանութեան: Չօպանեան արդէն հոգեպէս փոխադրուած էր Լոյսի Քաղաք եւ առ այդ իր գործերն ու թարգմանական աշխատանքը լոյս կը տեսնէր Պրիւսէլի Pléiadeի, Revue Blancheի, Mercure de Franceի... գրական թերթերու մէջ:

ԿԵՐՉՆԱԿԱՆԱՊԷՍ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՓԱՐԻԶ,
ՈՒՐ ԿԸ ՍԿՍԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐՈՉՉԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ

1895ի Դեկտեմբերին Չօպանեան կը ձգէ Պոլիսը եւ դարձեալ կու գայ Փարիզ, այնտեղ շարու-

նակելու եւ ընդլայնելու համար իր գրական գործը, մանաւանդ ազգային դատին ծանօթացման եւ պաշտպանութեան նուիրումը, որպէսզի անկաշկանդ կերպով աշխատանքներ կարենայ կատարել:

Մինչեւ Փարիզ գալը, Զօպանեանի գործունեութիւնը նուիրում էր գրականութեան եւ ուսուցչական ասպարեզին, բայց արդէն Օսմանեան Կայսրութենէն ներս եղած դէպքերը տակնուվրայ կ'ընէին հայկական կեանքը: Ասոնք զինք առաջնորդեցին նաեւ ազգային եւ քաղաքական գործունեութեան: Ան հեռու մնալով հանդերձ յեղափոխական շարժումներէն, իր ջանքերուն եւ աշխատութիւններուն մեծ մասը կը տրամադրէր ազգային փրոփականտին, զոր երբեմն ալ կը կատարէր գրական պատմութեան մը հազցնելով անոնց:

Զօպանեանի կեանքին ու գործունեութեան մասին ամբողջական տեղեկութիւն տալ չէ մեր նպատակը, որովհետեւ հատորներ կարելի է լեցնել անոր համար, սակայն ազգային առումով հսկայական աշխատանքի մը ուրուագիծն է որ կը փոխանցենք սոյն էջերուն մէջ: «Հայրեններ»էն զատ, Զօպանեան գրեց նաեւ ֆրանսերէն գիրքեր, գրքոյկներ, յօդուածներ, կատարեց բանախօսութիւններ, աշխատակցեցաւ ֆրանսացի գրողներու, որոնք կ'ուսումնասիրէին հայկական գրականութիւնը եւ պատմութիւնը, կամ կը ծանօթացնէին եւ կը պաշտպանէին հայկական դատը, ինչպէս Մորկան, Տումերկ, Մաքլեր, Պարպի, Ալթիար եւայլն:

Հայկական հարցին մասին յօդուածներ ունի Revue Blancheի մէջ, պատկերազարդ յօդուած մը Չէյթունի անցեալին եւ ներկային մասին՝ Չէյթունի ապստամբութեան միջոցին Revue des Revuesի մէջ, բազմաթիւ յօդուածներ հայկական հարցին եւ մասնաւորաբար հայ-թաթարական կռիւներու վրայ Courrier européenի մէջ, ուսումնասիրութիւն մը կը ներկայացնէ «Հայուն Դերը Քաղաքակրթութեան Մէջ» The International Monthlyի մէջ. այս յօդուածները հրատարակուած են 1895էն մինչեւ 1904 թուականը:

1922 եւ 1923ին գրեց նաեւ ֆրանսերէն զանազան թերթերու մէջ հայկական ցեղասպանութեան խնդիրներու մասին. Les Massacres

d'Arménie – Ժօրժ Զլեմանսոյի յառաջաբանով, 1896ին, կը պարունակէ թարգմանութիւնը շարք մը նամակներու, որոնք հայկական գաւառներու ջարդերուն ականատես հայեր գրած էին Պոլսոյ իրենց ծանօթներուն եւ որոնք յետոյ դրկուած էին Զօպանեանին: Նաեւ գրքոյկներ, ինչպէս՝ La Question Arménienne, զոր 1896ին, կիրակի օր մը հայ նահատակներու յիշատակին նուիրում պատարագէ ետք ցրուած են Փարիզի Մատլեն եկեղեցւոյ մուտքին: Ուրիշ մը՝ l'Arménie, Անաթոլ ֆրանսի յառաջաբանով, կը ներկայացնէ հայոց պատմութիւնը, գրականութիւնը եւ դերը Արեւելքի մէջ: Գրած է նաեւ յօդուածներ զանազան թերթերու մէջ, ինչպէս՝ l'éclair, l'Alliance Française, La Revue de Genève, եւայլն:

Իր հեղինակութեան պատկանող La Roserie d'Arménieները, անկասկած պիտի մնան մնայուն արժէք մեր գրականութեան մէջ եւ պատկառելի հրատարակութիւններ, որոնք ողջունուեցան հանրածանօթ ֆրանսացիներու, գրագէտներու, բանաստեղծներու եւ պատմաբաններու դրուատալից յօդուածներովը:

Այս աշխատութիւններէն բացի, Զօպանեան կազմակերպած է հայերէն եւ ֆրանսերէն բազմաթիւ բանախօսութիւններ, կամ իր ճառերով մասնակցած է որբան գրական, նոյնքան քաղաքական հայ կամ օտար հաւաքոյթներու, խօսելով ի նպաստ հայկական դատին, կամ ներկայացնելով հայ գրականութիւնը եւ արուեստները: Ու այս բոլորը Սորպոնի Համալսարանէն ներս ու Փարիզէն անկախ մինչեւ հեռաւոր քաղաքներ՝ Պոռտօ, Մարսէյ, Պուլոնեք-սիւռ-Մեռ, Նանթ...:

«ԱՆԱՅԻՏ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ ՄՆԱՑ ԻՐ ՀՈԳԵՀԱՐԱՉԱՏ ՉԱԲԱԸ

Աշխատակցութիւնները սակայն յագուրդ չէին տար իր անսահման եռանդին, եւ ինչպէս անցեալին Պոլսոյ մէջ, նոյնպէս եւ Փարիզ ան պետք ունէր իր անձնական հանդեսին, որ եղաւ «Անահիտ»ը: Այս գրական, գեղարուեստական, գիտական եւ քաղաքական մեծադիր ամսաթերթը սկսաւ հրատարակուիլ 1898 Նոյեմբերին: Զօպանեան

Էտկար Շահինի արհեստանոցին մեջ:

հոն է որ լոյս աշխարհի բերաւ իր բազմաթիւ յօդուածները: Հոն լոյս տեսաւ ուսումնասիրութիւններու շարք մը հայ եւ օտար գրողներու մասին, Էմիլ Զօլայէն մինչեւ Քուչակ, Պեռնար Լազարէն՝ Խրիմեան, Կ. Երզնկացի ու Միսիրաբ Սեբաստացի: Թարգմանեց Եսփիլէսի «Պարսիկներ»ը, Ֆլոպէռի «Հերովդիաս»ը եւ բազմաթիւ էջեր Վերլէնի, Մալարմէի, Միսթրալի, Լըբօսթ տը Լիլիի:

Ներկայացուց նաեւ արեւելեան գրականութիւնը իր Օմար Խայեամով, Շահնամեով, Հաֆշդով եւ Սաատիով:

Հայ գրականութեան ամենէն անուանի դէմքեր աշխատակցեցան «Անահիտ»ին: Շիրվանզադէ հոն հրատարակած է իր «Կործանուած»ը. Երուանդ Օտեան, Լեւոն Բաշալեան, Դանիէլ Վարուժան, Վահան Թեքեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, Չապէլ Եսայեան, Թլկատինցի, Ա. Իսահակեան, Վահան Մալեգեան, Միքայէլ Կիւրճեան... մինչեւ՝ Գարեգին Եպս. Յովսէփեան ու Բաբգէն Եպս. Կիլիսեան:

Առաջին շրջանի «Անահիտ»ի հրատարակութիւնը տեւեց 12 տարի: 1911ին, անոր դադարումէն վերջ, Չօպանեան աշխատակցեցաւ Կ. Պոլսոյ «Բիւզանդիոն»ին, ինչպէս նաեւ՝ Միացեալ Նահանգներու «Պահակ»ին ու «Ազգ»ին, եւ աւելի ուշ՝

«Պայքար»ին: Տուաւ դէմքերու նկարագրութիւններ, ինչպէս՝ Նաղաշ Յովնաթան, Մկրտիչ Պէշիկ-Քաշլեան, Նահապետ Քուչակ, Գ. Սունդուկեան: 1925ին հրատարակեց իր նշանաւոր «Հայրենի Քնար»ը, ուր համախմբուած են արձակ եւ ոտանաւոր հայրենաշունչ էջերը: Իսկ Պոստոնի «Պայքար» օրաթերթի մէջ հրատարակած յօդուածները ամփոփեց «Երկրաշարժը Արտասահամանի Մէջ» խորագրով գրքոյկի մը մէջ:

Բացի ֆրանսերէնէ, Չօպանեանի բանաստեղծութիւններէն ոմանք թարգմանուած են անգլերէնի, գերմաներէնի, ռուսերէնի, իտալերէնի, արաբերէնի, տանղմարթերէնի, հունգարերէնի: Իսկ իր քերթուածներու բառերուն վրայ երաժշտութիւն գրած են Հոնէկկեր, Ռընէ Լընօրման, Ժորժ-Ռիթաս, Վահրամ Սվաճեան, Ա. Պարթեւեան, Գ. Ալեմշահ: Միս Ալիս Սթօն Պլաթուէլ անգլերէնի թարգմանած եւ հրատարակած է Չօպանեանի ֆրանսերէնի թարգմանութիւններէն մաս մը: Ռուս բանաստեղծ Վալերի Պրիստով մեծապէս օգտուած է անոնցմէ:

«Անահիտ»ի հրատարակութիւնը զանազան ընդհատումներով շարունակուեցաւ մինչեւ 1949ի առաջին վեց ամիսը: Ի վերջոյ սակայն ան դադրեցաւ լոյս տեսնելէ նիւթական անբաւարարութեան եւ խմբագրին խոր ծերութեան պատճառաւ:

ԵՐՈՂԱՅԻ «ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ» ՇԱՐԺՈՒՄԻ
ԳՈՐԾԻՉԸ ԵՒ ԴԵԿԱՎԱՐԸ

Իր առաջին կուսակցական հակումը կ'երթար Յնչակեան Կուսակցութեան: Ան շրջապատուած էր Պոլսոյ ՄԴՀԿ օրուան ղեկավարներով՝ Արփիարեան ու Բաշալեան: Այս գոյզը «Հայրենիք» օրաթերթով ու «Մասիս» գրական հանդեսով իրենց շուրջ հաւաքած էր պոլսահայ երիտասարդ մտաւորականները, որոնց կարգին էր անկասկած Արշակ Զօպանեան: Առաւելաբար անոր հետաքրքրութիւնները սկզբնական շրջանին հեռու էին նեղ ազգային քաղաքական կճեպէն եւ կ'երթային աւելի հեռունները՝ Եւրոպայի մէջ խմորուող միջազգային շարժումներուն: Սակայն մինչեւ Փարիզէն ժամանակաւորապէս Կ. Պոլիս վերադարձը մաս կազմեց «Միութենական-Ազգային» շարժումին, որ զինք առաւելաբար կը հետաքրքրէր:

Մինչեւ միութիւն, ՌԱԿը բաղկացնող կազմակերպութիւններու շարքին կը հանդիսանային Եւրոպայի «միութենականներ»ը կամ «ազատականներ»ը: Ասոնք իսկութեան մէջ կուսակցութիւն մը չէին լայն ու աւանդական հասկացողութեամբ ու տարողութեամբ, բայց ըստ բաւականին լաւ կազմակերպուած շարժում մը կը ներկայացնէին՝ բաղկացած Եւրոպա բնակող եւ Եւրոպա ապաստանած մտաւորականներէ, արուեստագետներէ եւ այլ ազգային դէմքերէ՝ մասնաւորաբար Ֆրանսայի, Պելճիքայի եւ Անգլիոյ մէջ,

Ս.Դ.Յ.Կուսակցութեան պառակտումը սկսաւ 1894ի Սասունի դէպքերէն ու 1895ի Պապ Ալիի ցոյցէն ետք: Թէեւ անոնք խանդավառութիւն ստեղծած էին յեղափոխականներու մօտ ժամանակաւորապէս, սակայն դրական որեւէ նպաստ չէին բերած հայ դատին: Ընդհակառակը, անոնք աւելի հրահրեցին օսմանեան հալածանքները, որոնք յանգեցան 1894-1896ի ջարդերուն: Թրքական առաջին զանգուածային այս ջարդերուն հայութիւնը տուաւ աւելի քան 300 հազար զոհեր՝ Եւրոպայի անտարբեր աչքերուն առջեւ:

1902ի Փետրուարին, Երիտասարդ Թուրքերը (Իթթիհատականները) Փարիզի մէջ համագումարի մը կը հրաւիրեն Վերակազմեալ Յնչակեաններն

ու Դաշնակցութիւնը: Թէեւ տակաւին Զօպանեան արձանագրուած չէր որպէս շարքային կուսակցական, սակայն Վերակազմեալներու երեք ներկայացուցիչներէն մէկը կը նշանակուի, որովհետեւ «թուրքերուն փափաքն էր ծուլումով յառաջացնել կեդրոնական կառավարութիւն մը, եւ ոչ թէ դաշնակցային դրութեամբ»: Զօպանեան նորէն յուսախաբ ու դժգոհ, աւելի կը հիմնաւորուի իր տեսակետին մէջ որ, «բոլոր թուրքերն ալ իրարու նման են»: 1906ին կը գրէ. «Երիտասարդ Թուրքերը այնքան մոլեռանդ են, որքան հին թուրքերը»: Եւ այդ իրողութեան հաւատացող մը իբրեւ մեծ ցասումով կը դիմաւորէ Երիտասարդ Թուրքերու եւ Դաշնակցութեան գոյացուցած համաձայնութիւնը 1908ին:

Ահա՛ այս ձախողութիւններէն ետք եւ յառաջ եկած հիասթափութեան մէջ՝ արթնցան հնչակեան կարգ մը ղեկավարներ եւ գործիչներ: Շուտով ծայր տուաւ ղեկավարութեան ներքին հակամարտութիւնը եւ ապա երկպառակութիւնը մինչեւ Վերակազմեալներու ծնունդն ու դարձեալ անոնց ալ պառակտումը:

Զօպանեան չէր ուզեր իր անունը նոյնացնել այդ տխուր պառակտումներուն եւ յաճախակի եղբայրասպան ահաբեկչութիւններուն եւ ծնունդ կու տար «Հայ Ազգային Միութիւն» կոչուող միութեան, որ պաշտօնապէս հրապարակ եկաւ 1919 Յունիսին: Բացի Զօպանեանէն, այս շարժումին նախաձեռնողները եղան յատկապէս Տոքթ. Նշան Տէր Ստեփանեան, Գ. Ֆնտըքլեան, Նկարիչ Էտկար Շահին, Լ. Կիւմիւշկերտան եւ մի քանի ուրիշներ, գործակցութեամբ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան անդամներ Վահան Թէքեանի եւ Աւետիս Թերզիպաշեանի:

Միութենականները նոյն տարուան Օգոստոսին սկսան հրատարակել Նաեւ իրենց սեփական օրկանը՝ «Հայաստան» անունով, խմբագրութեամբ Ա. Զօպանեանի եւ Ա. Անտոնեանի:

Միութենական այս շարժումին ոգին եւ մղիչ ուժը սկսած էր դառնալ մեր ներհուն մտաւորականը, հրապարակագիրը, գեղագետ բանաստեղծ, բանասէր եւ քաղաքական նուիրեալ գործիչ՝ Արշակ Զօպանեանը, որ արդէն արժանացած էր «հայ մշա-

*Զօպանեան, Պողոս Նուպար եւ
այլ ազգայիններ Զօր.
Անդրանիկի պսակադրութեան
օրը:*

կոյրի դեսպան» պատուանուսին, իբր արտայայտութիւն ազգային անվերապահ գնահատութեան:

Զօպանեանի հայ դատի քարոզչութեան համար տարած աշխատանքները ինքնաբուխ էին եւ չէին թելադրուած քաղաքական կազմակերպութենէ մը: «Միութենական» իր շրջապատը դարձած էր զինք քաջալերողը եւ գործին տարածումին համար սատարող ուժը:

Զօպանեանի գլխաւորած «Միութենական»-ները ազգայնական ազատականներ էին, ոմանք սահմանադրական ռամկավարներ, ոմանք վերակազմեալ հնչակեաններ, ուրիշներ անկուսակցական, որոնք կը ջատագովէին կուսակցական եւ ոչ կուսակցական բոլոր համախոհ տարրերու միաձուլումով կազմութիւնը մեծ կուսակցութեան մը: Այդ պիտի պատահէր 1921ի Հոկտեմբերին, ՌԱԿի կազմութեամբ, որուն ամբողջական կերպով յարեցան, ուրիշներու կարգին՝ նաեւ Եւրոպայի այս միութենականները, գլխաւորութեամբ Արշակ Զօպանեանի:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԵՆ
ՆԵՐՍ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ-
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Երկարատեւ բանակցութիւններով ծնունդ

առաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, որուն յարեցաւ Արշակ Զօպանեան առաջին վայրկեանէն իսկ:

Թէեւ Կեդրոնը Կ.Պոլիսէն կը գործէր, սակայն իր տարածուն ու լայն շրջանակը անսման խանդավառութեամբ մը լծուած էր քաղաքական աշխատանքի, մանաւանդ երբ արտասահմանի մէջ ՀՅԴ կը շարունակէր Հայաստանի հորհրդային կառավարութեան եւ Մոսկուայի դէմ իր թշնամական ընթացքը:

1923ի Լոզանի հորհրդաժողովը յուսախաբութեան մատնած էր բովանդակ հայութիւնը: Արդէն քեմալականներու «Միլլի» շարժումը կը խմորուէր եւ Աթաթիւրք կու գար իշխանութեան գլուխ: Այսպիսով, Դաշնակից պետութիւնները ի սպառ կը մոռնային իրենց փոքր դաշնակից հայերը... այնքան մը, որ հորհրդաժողովի պաշտօնական որոշումներուն մէջ «Հայաստան» բառը չիշատակուեցաւ:

Պոլիսէն Աթէնք տեղափոխուած էր կուսակցութեան կեդրոնը, որ անբարունակ վիճակի մը մատնուած էր: Կը սպասուէր Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի գումարման՝ վերականգնելու Կեդրոնական Վարչութիւնը: Մարտ 6էն 11, 1926ին, Փարիզի մէջ կը գումարուի ընդհանուր

ժողովը: Արշակ Զօպանեան կ'ընտրուի Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ (1926-1929):

Զօպանեանի գլխավորած Կեդրոնական Վարչութեան շրջանին, տեղի կ'ունենար մահը ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկի՝ Օգոստոս 31, 1927ին, Ֆրեզնոյի մէջ: Անոր մարմինը կ'առաքուի Փարիզի վրայով տարուելու Երեւան: Օրուան Հայաստանի իշխանութիւնները խորհրդային վարդապետութեան հետ անյարիր նկատելով ազգայնական հերոսին թաղումը, կը ծրագրուի մարմինը պահել Փարիզ: Արշակ Զօպանեան եւ Փարիզի առաջնորդ Վռամշապուհ Եպս. Քիպարեան նախաձեռնարկ կ'ըլլան Փեր Լաշեզի գերեզմանատան մէջ կանգնելու Անդրանիկի յուշարձանը: Մարմինը կը բերուի Յունուար 20, 1928ին եւ թաղումը տեղի կ'ունենայ Յունուար 29ին:

Իր 35ամեայ գրական գործունեութեան յոբելեանին տօնակատարութենէն ետք, կուսակցական իր ատենապետութեան պաշտօնի օրով, ինն ամիսով կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ կուսակցական կազմակերպական նպատակներով: Առաքելութիւնը կը պսակուի յաջողութեամբ: Մշակութային առումով եւս անոր այցելութիւնը կ'ըլլայ օգտակար: Հայերէն լեզուի կողքին, օտար շրջանակներէ ներս ֆրանսերէն լեզուով դասախօսութիւններ կը կարդայ Նիւ Եորքի, Ֆիլատելֆիոյ, Փրաւիտենսի համալսարաններուն, Հարթֆըրտի Ուսումնարանին, Ուելսլիի Աղջկանց բարձրագոյն վարժարանին եւ Պոստոնի Հանրային մատենադարանին մէջ: Ամերիկեան թերթեր յօդուածներ կը հրատարակեն այս դասախօսութեանց մասին, ինչպէս եւ տեսակցութիւններ տեղի կ'ունենան իրեն հետ:

Զուգահեռաբար իր այցելութեան, մեծապէս կ'օգնէ 1927ի Լենինականի երկրաշարժի օգտին եղած նուիրահաւաքի մեծ աշխատանքին: Անմիջապէս «Պայքար»ի միջոցաւ հանգանակութիւն կը սկսի օգնութեան հասնելու համար աղիտեալներուն: Պէտք չէ մոռնալ, որ ՌԱԿը իր ամբողջ կշիռը դրաւ լծուելով այդ գործին, եւ անոր ղեկավարներուն եւ շարքայիններուն անխոնջ աշխատանքին շնորհիւ ալ ձեռք ձգուեցաւ մեծ յաջողութիւն:

Իր նախաձեռնութեամբ իսկ, Պոստոնի մէջ կը հիմնուի «Երեւան» երիտասարդաց ակումբը, որուն օրինակով նոր ակումբներ կը ծնին Փրաւիտենսի, Ուստըրի եւ Նիւ Եորքի մէջ: 1928ի Սեպտեմբեր 8ին, Պոստոն գումարուող Ամերիկայի Ը. Պատգամաւորական ժողովին նոր խանդավառութիւն մը արձանագրած եղաւ ՌԱԿը Ամերիկայի մէջ: Ամերիկայէն վերադարձին Զօպանեան մամուլին կու տայ տասը գլուխներէ բաղկացած իր մտածումները կուսակցութեան ապագային հետ կապուած:

Կեդրոնը իր գործունեութեան ժամանակաշրջանը աւարտած ըլլալով, 1929 Յուլիս 20էն 31 օրերուն, Փարիզի «Սոսիէթե Սաւանթ»ի սրահին մէջ գումարուեցաւ Դ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը մասնակցութեամբ Կեդրոնական Վարչութեան անդամներու եւ 10 պատգամաւորներու:

1929-1931 տարիներուն երկարող շրջան մը ունեցաւ ընտրուած Կեդրոնական Վարչութիւնը առանց մնայուն ատենապետ մը ունենալու: Հինգական ամիսով փարիզաբնակ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ ընկերներ ստանձնեցին, փոխն ի փոխ, ատենապետի պաշտօնը : Յովսէփ Գույումճեան (Վանի Վարժապետանոցի տեսուչ եւ Վանի Հերոսամարտի մասնակից ու վարած «Ապագայ» խմբագրութիւնը: Պատուաստե թունաւորուելով մահացաւ 1932, Գահիրէ), Աւետիս Թերզիպաշեան (Վանի քաղաքապետ, ՌԱԿի միաւորման հիմնադիրներէն, բանասէր ու խմբագիր: Մահացած է 1947ին, Թաւրիզ), Յովհաննէս Պողոսեան (փաստաբան, խմբագիր ՌԱԿ առաջին պաշտօնաթերթին՝ «Ժողովուրդի Ձայն»ին եւ հեղինակ այլ թերթերու: Կը մահանայ 1972ին, Փարիզ), Միքայէլ Պապաջանեան (Հայաստան առաքելութեամբ այցի օրերուն կը մահանայ 1929ին եւ զինք կը փոխարինէ Վահան Թեքեան) եւ վերջապէս Արշակ Զօպանեան:

Հակառակ կուսակցական պայքարի այդ տխուր օրերուն, ամենայն լայնախոհութեամբ, Արշակ Զօպանեան, Փարիզի մէջ, կը դառնար ատենապետը 1930ին ՀՀԴի կազմակերպած Աւետիս Ահարոնեանի 40ամեայ գրական գործունե-

ուրթան յորելենական հանդիսութեան յանձնախումբին: Սկզբունքային դիրքորոշումէ առաջնորդուած, Կեդրոնական Վարչութիւնը ստիպուած կ'ըլլայ հրահանգելու Զօպանեանին եւ Արշակ Սաֆրաստեանին մերժելու այդ հանդիսութեան ընթացքին բանախօսել:

Այս շրջանին, ռուս նախկին դիւանագետ Անտրէյ Մանտելշդամը միջնորդի դեր ուզեց վերցնել քով-քովի բերելու ազգային զոյգ կուսակցութիւնները՝ ՌԱԿն ու ԶՅԴն, լարուած յարաբերութիւնները մեղմելու համար: Սկիզբը ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը չուզեց մասնակցիլ, բայց յետոյ Գաբրիէլ Նորատունկեանի կազմակերպած թեյասեղանին ի մի հաւաքուեցան Ա. Զօպանեան, Լ. Բաշալեան եւ դաշնակցականներ՝ Ա. Խատիսեան եւ Ա. Ահարոնեան: Հանդիպումը ապարդիւն մնաց:

Ե. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովով, գումարուած 1931 Օգոստոս 10էն Սեպտեմբեր 1, Փարիզի մէջ, Զօպանեան երրորդ անգամ ըլլալով եռամեայ շրջանի մը համար կ'ընտրուի ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ, Հրաչ Երուանդի ատենապետութեամբ: Սփիւռքի մէջ բաժանումները բեւեռային վիճակ մը կը սկսին ունենալ: Դարձեալ ԶՅԴի սադրանքներուն զոհ կ'երթան հայրենասէր տղաք: Յունաստանի պետական իշխանութիւններու ճնշումով արգիլուեցաւ «Ապագայ» պաշտօնաթերթի մուտքը Աթէնք, մինչ Սուրիան կ'արգիլէր «Պայքար»ի մուտքը իր երկրէն ներս: Նաեւ Տոքթ. Խաչիկ Պօղոսեան կը լուծարէ իր գլխաւորած Սուրիոյ ՌԱԿ Շրջանային Վարչութիւնը: Տագնապի օրեր էին նաեւ Ալէքսանտրէթի համար, երբ Ֆրանսան սկսած էր զիջիլ Սանճաքը Թուրքիոյ:

Միւս կողմէ եկեղեցական տագնապը ծանր հարուած մը տուաւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միասնականութեան, երբ դաշնակցականներ օր ցերեկով Նիւ Եորքի եկեղեցւոյ խորանին վրայ դաշունահարեցին Առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանը, որ տեղւոյն վրայ մահացաւ:

Արշակ Զօպանեան երկիցս մաս կազմեց Փարիզի ՌԱԿ «Ապագայ» քաղաքական, հասարակական եւ գրական եռօրեայի խմբագրական մարմ-

Նին: Առաջինը՝ 1926 Ապրիլէն մինչեւ 1931 թուականը Արտակ Դարբինեանի եւ Աւետիս Թերզիպաշեանի հետ միատեղ եւ երկրորդ անգամ՝ 1933-1936 տարիներուն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՉԱՆԱԶԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԵԶ

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք, 1908ին, Զօպանեան գնաց Պոլիս՝ իր ծննդավայրը, ուրկէ հեռացած էր 12 տարիներէ ի վեր, հոն երկու ամիս մնալու համար: Պոլսոյ հայ հասարակութիւնը, գրողները եւ գրասէրները մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցին զինք: Զրաւիրեցին զանազան դասախօսութիւններ կատարելու. խօսելու մասնաւորաբար Գում-Գաբուի մէջ՝ ազգային շարժումի վրայ հայ գրականութեան ազդեցութեան մասին, եւ Սկիւտարի մէջ՝ Ակնայ ժողովրդական բանաստեղծութեան մասին:

Նշանակուեցաւ Շապին-Գարահիսարի եւ Մշոյ պատգամաւոր Ամենայն Զայոց Աթոռի կաթողիկոսական ընտրութեանց համար եւ մեկնեցաւ Կովկաս: Էջմիածնի մէջ եղաւ հիւրը Կոմիտաս Վարդապետին: Ընտրութենէն յետոյ շրջան մը մնաց Էջմիածին, ուսումնասիրելու համար մայրավանքին ձեռագիրները եւ գեղարուեստական առարկաները: Յետոյ գնաց Թիֆլիս եւ Պաքու, ուր մնաց 3-4 ամիս եւ քանի մը բանախօսական երեկոյթներ կազմակերպեց: 1909ին մասնակցեցաւ Կիլիկեան ջարդերու դէմ հայերու կատարած մէկ ցոյցին, ուր իր հետ խօսք առին Շիրվանզադէ եւ Ստեփան Շահումեան:

Դարձեալ, նոյն առաքելութեամբ, 1933ի Նոյեմբերին գնաց Ս. Էջմիածին իբր Լիոնի շրջանի հայոց պատգամաւոր կաթողիկոսական ընտրութեանց մասնակցելու եւ ընտրութենէն յետոյ ամիս մը երեւան մնաց: Դարձին՝ Petit Journalի մեծ սրահին մէջ՝ Ֆրանսական Բանակի Նախկին Զայ Կամաւորներու Ընկերակցութեան կազմակերպութեամբ կատարեց բանախօսութիւն մը, ուր տուաւ իր տպաւորութիւնները Խորհրդային Զայաստանէն:

Անդամ էր Նուպար Փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան: Իր այդ հանգամանքէն մեկնարկելով «Զայաստանի Մարտիրոսութիւնը, 1918ին» թեմայով խօսեցաւ Սորպոնի մեծ ամփիթատրոնին մէջ: Այս բանախօսութիւնը կազմակերպուած էր L'Effort de France et de ses Alliésի կողմէ, ի յարգանս պատերազմի ընթացքին մարտիրոսա-

ցած ժողովուրդներու, նախագահութեամբ Կասթօն Տումերկի: Այլ ժողովուրդներու ներկայացուցիչներու կարգին, Զօպանեան, որ նշանակուած էր Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ, խօսեցաւ հայոց նահատակութեան վրայ: Այս բանախօսութիւնները գրքոյկով մը հրատարակուեցան աւելի ուշ:

Պաքանեան պատերազմի օրերուն, 1913ին, Պօղոս Նուպարի նախագահութեամբ Ազգ. Պատուիրակութիւնը կազմուած ըլլալով, անոր կողքին ստեղծուեցաւ փրոփականտի յանձնախումբ մը, որուն կ'անդամակցէին Լաքոռա Զիւնթարպէյէնտեան, Պօղոս Էսմերեան, Միքայէլ Վարանդեան, Եր. Թընկըր, Առաքել պէյ Նուպար, Էւն., որոնց աշխատակցեցաւ Ա. Զօպանեան որպէս ատենադպիր:

Փարիզի մէջ 1919ին տեղի ունեցաւ Արեւմտահայերու մեծ Զամագումարը, որուն մասնակից դառնալու հրաւիրուեցաւ Ա. Զօպանեան: Զամագումարը վերակազմակերպեց Ազգային Պատուիրակութիւնը Պօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեամբ: Պատուիրակութեան վեց անդամներէն մէկն էր Արշակ Զօպանեան: Պատուիրակութիւնը Զօպանեանի նախագահութեամբ կազմեց Փրոփականտի Յանձնախումբ մը, որուն կ'անդամակցէին Կ. Բասմաջեան, Ս. Դաւիթ-Բէկ, Ա. Զանըմեան, Գ. Թահմազեան, Ն. Տէր Ստեփանեան, Ա. Սաֆրաստեան, Չապէլ Եսայեան եւ Արամ Անտոնեան: Յաջորդ տարի տեղի ունեցաւ Բ. Զամագումարը, որ քառանդամ պատուիրակութիւն մը կազմեց: Պատուիրակութիւնը դարձեալ հրաւիրեց Զօպանեանը իրեն գործակցելու փրոփականտի գիծով: 1921ին Գ. Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը՝ Գաբրիէլ Նորատունկեան, նոյնպէս հրաւիրեց զինք նոյն պաշտօնով:

Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Զօպանեան կը գործուղուի Միջին Արեւելք, ուր կազմաւորուիլ կը սկսէր աքսորէն վերապրող հայութիւնը: Երուսաղէմ այցով ան տուաւ բանախօսութիւն մը Ս. Քաղաքի Զայ Պատրիարքարանի մեծ դահլիճին մէջ, 1921ին, ներկայութեամբ քաղաքի անգլիացի կառավարիչին, Բարձր Զումիսէրի ներկայացուցիչին, ֆրանսական, ամերիկեան, յունական հիւպա-

տոսներուն, Տոմիսիկեաններու մեծաւորին, եւ սիոնական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներուն:

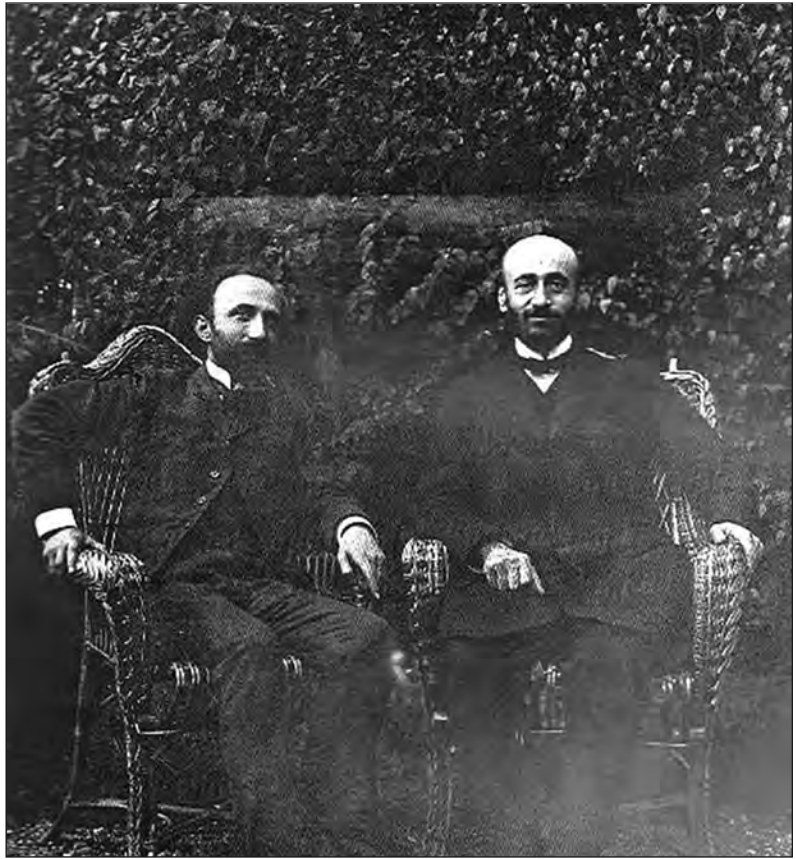
Նոյն տարուան աշնան, Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Զօպանեան պաշտօնով այցելեց Նաեւ Պէյրութ, Ֆրանսական Բարձր Զոմիսերութեան մօտ, ուրկէ անցաւ Կիլիկիա, ուր այցելեց Տարսոն, Մերսին, Ալէքսանտրէթ, ուր ջանաց հաստատել «Հայկական Օճախ» հասկացողութիւնը, մնալով չորս ամիս:

Այս առթիւ իր այցելած վայրերուն մէջ Զօպանեան կազմակերպեց հայ բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան նուիրուած երեկոներ, որոնց ներկայ գտնուեցան ֆրանսական իշխանութեանց ներկայացուցիչները: Ազգային հպարտութեան հաւաքոյթներ էին ասոնք, անկասկած: Մեծ Եղեռնէն վերապրող ժողովուրդին ազգային մշակութային ժառանգութեան գնահատանքն էր որ Զօպանեան կը կատարէր ամենայն լրջութեամբ, մակարդակով ու խորութեամբ:

Դաշնակցութիւնը մամուլով անիմաստ քիսախնդրութենէ առաջնորդուած դարձեալ չվարանեցաւ իր յարձակումները կատարել Զօպանեանի վրայ, սակայն պայքարէ չվախցող Զօպանեան արհամարհեց զանոնք ու շարունակեց իր առաքելութիւնը հայկական Նոր գաղթածախներէն ներս:

Երբ Ազգային Պատուիրակութեան Նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ Հայ Գաղթականաց Կերոնական Յանձնաժողովը, առաջին օրէն Զօպանեան անդամակցեցաւ անոր եւ 6-7 տարի դարձաւ անոր Նախագահը: Այս յանձնաժողովին տիրական դէմքերէն էր Լեւոն Բաշալեան:

Ամենէն գործօն անդամներէն եղաւ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին, որ սկիզբը հրատարակեց Վարպետին անտիպ գործերէն 7 տետրակ եւ որ շարունակեց իր գործը, բերելով մեծ նպաստ մը հայ երաժշտութեան պատմութեան եւ մեր ազգագրութեան:

Զօպանեան եւ Կոմիտաս:

Եւ այսպէս, յաճախակի այցելութիւններով ան տուաւ դասախօսութիւններ իր գաղափարները տարածելու Եւրոպայի զանազան մեծ ուստաններու մէջ, ուր կ'ապրէին Նաեւ հայեր. Զօպանեան այդ օրերուն ամէն տեղ էր:

Ասոնցմէ զատ, հինէն ի վեր ֆրանսացի գրական մեծ վարպետներու ի պատիւ տեղի ունեցած հանդիսութեանց մէջ, բազմաթիւ անգամներ Զօպանեան խօսք առած է հայ գրականութեան անունով, ինչպէս՝ Վիքթոր Զիւկոյի ծննդեան դարադարձին Hôtel de Villeի մէջ, Նաեւ՝ Պօտլէրի եւ Վերլէնի մահուան տարեդարձներուն, Փօլ Ֆօռի, Միրպոյի, Փօլ Ատանի ի պատիւ տրուած հացկերոյթներուն մէջ:

Ու դեռ, ան գործակցեցաւ ֆրանսացի հայասերներու առաջին խմբակցութեան, որ «Զօմիթ Ֆրանքօ-Արմենիէն» անուան տակ գործեց 1897էն մինչեւ 1902 եւ որուն կ'անդամակցէին ֆրանսացի մտաւորականութեան վերնախաւը՝ Էռնեսթ Լա-

վիս, Ալպեռ Վանտալ... Եւ քսանեակ մը ուրիշ մեծ մարդասերներ:

Զօպանեան աջակցեցաւ Փարիզ հիմնուած Հայ Հայրենասիրական Ընկերակցութեան, ուր կը գործէին Շիրվանզադէ, Ներսէս Խան Ներսէսեան, Յ. Իսկէնտէր: Այս կազմակերպութիւնը աջակցեցաւ Կոմիտաս Վարդապետի առաջին համերգին եւ հրատարակեց անոր առաջին երգարանը՝ «Հայ Զնար»:

Շարունակելով իր բազմերես ազգային ծառայութիւնը, Զօպանեան եղաւ «Հայ Մտաւորական Միութեան» հիմնադիրներէն, քանի մը ընկերներու հետ, ինչպէս՝ Էտկար Շահին, Տիրան Ալեքսանեան, Լեւոն Կ. Կերտան, Եր. Մանուէլեան, Հր. Ճեվահիրճեան եւն.: Այս միութիւնը, որուն նախագահն էր Զօպանեան, կազմակերպեց գրական եւ քաղաքական հաւաքոյթներ, հրատարակեց հայկական հարցին եւ մշակոյթին նուիրուած ութ

ֆրանսերէն լեզուով գրքոյկներ:

1926ին, Փարիզի Խորհրդային դեսպանատան մէջ կը տեսակցի Զիչերինի եւ Լուսաչարսկիի հետ ու անկէ ետք կը գրէ «Մասնակցինք Հայաստանի Վերաշինութեան» յօդուածաշարքը:

1926ին, արդէն Զօպանեան ամենէն աւելի ճանչցուած հայն էր Ֆրանսայի մէջ: Նոյն տարուան վերջաւորութեան, ֆրանսական կառավարութիւնը իրեն շնորհեց Պատուոյ Լեգէոնի պատուանշանը ի վարձատրութիւն ֆրանսական մշակոյթին իր մատուցած ծառայութեանց: Նոյնպէս, Պուրբէշ գտնուած միջոցին, Ռումանիոյ կառավարութեան առաջարկով թագաւորը իրեն շնորհեց «Ռումանիոյ Աստղ»ի Քոմանտօրի խաչը: Զօպանեան 1918ին ընկերակից անդամ ընդունուեցաւ Société des Gens de Littresin, Ներկայացուելով Հանրի Տը Ռենէիի եւ Վիքթոր Մարկիի կողմէ:

Զօպանեան որպէս գլխաւոր բանախօս կը մասնակցի Վահան Թեքէեանի յիսնամեայ յօբելեանական հանդիսութեան, որ տեղի կ'ունենայ Փետրուար 10, 1934ին Փարիզի եւ Մարսելի մէջ:

ՄԱՅՏ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՈՒՆ ԲԱՐԵՎԱՍԸ

Կիլիկիոյ մեր ողբերգական կորուստէն ետք, երբ այլեւս Միհրան Տամատեան կը թողուր Կիլիկիան, տեսնելով Լոզանի ամօթալի դաշնագրի (1923) տրամադրութիւնները, Արշակ Զօպանեան իր ուշադրութեան կիզակետը դարձուց Հայաստանի նորաստեղծ պետութիւնը, անոր մէջ գտնելով հայ ժողովուրդի փրկութեան, ապահովութեան եւ հողային տարածումին միակ զօրաւոր կարելիութիւնը: Այնուհետեւ Զօպանեան դարձաւ Խորհրդային Հայաստանի ամենախօսուն եւ անտեղիտալի պաշտպանն ու ջատագովը – միշտ հաւատարիմ ՌԱԿի որդեգրած քաղաքականութեան, որուն անդամակցած էր եւ որուն Կեդրոնի ատենապետը եղած էր շրջան մըն ալ:

Հակառակ յաջորդող ազգային փոթորիկին, պայքարին եւ տխուր եղբայրասպանութիւններուն, Զօպանեան մնաց հաստատ իր համոզումներուն մէջ, որդեգրելով ՌԱԿի ուղեգիծը, եւ թիկունք կանգ-

նեցաւ նորաստեղծ Հայկական Հանրապետութեան, փորձելով ամրապնդել Հայաստան-Սփիւռք գործակցութիւնը: Բեմերէն ու խմբագրական սիւնակներէն, ամենուրեք, ջատագովեց հայրենիքին յառաջդիմութիւնն ու ժողովուրդին զարգացումը: Ու այս ամէնը, ի հեճուկս իր դեմ կատարուած յարձակումներուն, անոնք ըլլային ֆիզիքական թէ մամուլի միջոցով:

Ան շատ կանուխ անդրադարձած էր ռուս ժողովուրդին բարեացակամ եւ եղբայրական յարաբերութեան մեր ժողովուրդին նկատմամբ: Պատմութիւնը եւ փորձառութիւնը ցոյց կու տային այդ: Զօպանեան քաղաքական հրապարակին վրայ պահեց իր լրջութիւնը եւ այդպէս ալ գործեց բովանդակ կեանքի ճանապարհին: Պայծառատեսութիւնն ու հեռատեսութիւնը մնացին քաղաքական իր դաւանանքին կարեւոր յատկանիշներէն:

1931ին դրամահաւաքի արշաւ մը կը սկսի, այս անգամ, օգնութեան հասնելու Չանգեզուրի աղիտեալ գօտիին մէջ պատահած երկրաշարժէն վնասուածներուն: Յաջորդ տարին՝ 1932ին, Պուքրէշ կ'երթայ Ռումանիոյ նախագահին հրաւերով կարգ մը դասախօսութիւններ տալու: Յաջորդող տարիներուն, յաճախ ելոյթներ կ'ունենայ Խորհրդային Հայաստանի մասին, առ հասարակ սփիւռքահայութիւնը քիչ մը աւելի մօտեցնելու համար հայրենիքի մէջ տեղի ունեցող շինարարական աշխատանքներուն, ինչպէս նաեւ՝ մշակութային զարթոնքով տեղի ունեցող նուաճումներուն:

1935ի Դեկտեմբեր 5ին, Փարիզի մէջ կը նշուի Խորհրդային Հայաստանի 15ամեակը, դարձեալ Արշակ Զօպանեանի ճառախօսութեամբ՝ 5000 հայորդիներու ներկայութեան: Ան այլեւս վերջնականապէս կապուած էր Խորհրդային Հայաստանին եւ ամէն ճիգ կը թափէր հայրենիքը աւելի ճանչցնելու եւ սիրցնելու համար արտասահմանի մէջ: Ան մասնակից էր «Հայ Գաղթականաց Յանձնախումբ»ին, որուն ջանքերուն շնորհիւ 1800 հայեր Հայաստան կը գաղթեն 1936ին: Բնականաբար ՌԱԿն ու Զօպանեան մեծ դեր կ'ունենան այս յաջողութեան մէջ:

Զօպանեան 1940-1944 Երկրորդ Աշխարհա-

մարտի տարիներուն ժամանակ կը յատկացնէ՝ ուսումնասիրութիւններու կողքին, դասախօսութիւններու, հրապարակագրութեան եւ թարգմանութիւններու: 1945ին կը կազմակերպէ հայ մշակոյթի փառատօն մը, որ տեղի կ'ունենայ Սորպոնի ընդարձակ սրահին մէջ: 1948ին Նոյնաման փառատօն մը՝ այս անգամ «Հայ եւ Ֆրանսական» մշակոյթի նուիրուած: 1947ին կը կազմակերպէ Յակոբ Օշականի գրական գործունեութեան քառասնամեայ յօբելեանն ու կը նախագահէ անոր: 1948ին ելոյթներ կ'ունենայ Չարենցի եւ Թէքէեանի մասին:

ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԵՌԵԱԿ ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐԸ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ արդէն շատ մը մտաւորականներ գաղափարը յղացած էին տօնելու Արշակ Զօպանեանի գրական յօբելեանը: 1911ին, «Ազատամարտ» շաբաթաթերթին մէջ Արտաշէս Յարութիւնեան «Նաղաշ Յովնաթան Աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան Նկարիչը» գրքին մասին հրատարակած իր գրախօսականին մէջ կը գրէր. «Մենք պետք չունինք սպասելու որ մեր փառքերը մեռնին եւ սուգի անօգուտ պսակներ դրկենք անոնց հողակոյտերուն: Եռանդով կը ծայնակցիմ «Ոստան»ի մէկ խմբագրին, որ Պ. Զօպանեանին ներկայ գործին վրայ գրած իր մէկ գրախօսականին իբր վերջաբան, կ'առաջարկէ տօնել բազմաշխատ գրագետին քսանհինգամեայ գրական գործունեութեան յօբելեանը: Այսպիսի ցոյց մը բան մը պիտի չաւելցներ անշուշտ Պ. Զօպանեանի արժանիքներուն վրայ, բայց այսպիսի ցոյց մը մէկ կողմէն պիտի ապացուցանէր թէ անիկա սրտի պահանջ մըն է Նոյնիսկ անոնց համար՝ որ պիտի գիտցած ըլլային դրապէս գնահատել յոգնաջան աշխատաւորին գործը, եւ միւս կողմէ եղած պիտի ըլլար բարոյական եւ նիւթական գոհացումի պատրուակ մը՝ արժանաւոր յօբելեարին համար»:

Այս գաղափարը արդէն տարածուած էր: 1913ին Գր. Զօհրապ Նախաձեռնութիւնը կ'առնէ Պոլսոյ մէջ տօնելու այս 25ամեակը: Կը կազմուի յանձնախումբ մը նախագահութեամբ օրուան

Զօպանեանի գրական գործունեութեան յիսնամեակի կազմակերպման խորհրդակցութիւն Անթիլիասի վեհարանին մէջ, 7 Դոկտեմբեր 1952-ին: Յայտեն, Նստած՝ Շահէ Վրդ. Աճեմեան, Դերենիկ Եպս. Փոլատեան, Արշակ Զօպանեան, Խաղ Արք. Աջապահեան, Խորէն Եպս. Բարոյեան, Գևէլ Վրդ. Ճերճեան եւ Վաչէ արեղայ: Ուրբի, Ա. շարք՝ Անդրանիկ Ծառուկեան, Վահէ Սէթեան, ոմն, Մուշեղ Իշխան, Վահէ-Վահեան, Մեթր Զրաչեայ Սեդրակեան, Օննիկ Ճամպուկեան, Բիւզանդ Եղիայեան, Սիմոն Սիմոնեան, Չարեհ Մելքոնեան: Բ. շարք՝ Եղուարդ Պոյաճեան, Պօղոս Սևապեան, Վահան Փոլատեան, Յակոբ Պուճիգանեան եւ Անդրանիկ Փոլատեան:

պատրիարքին՝ Չաւեն Սրբազանին, մասնակցութեամբ Չօհրապի (ատենապետ), Տոքթ. Սերթլեանի (ատենադպիր), Եղիշէ Արք. Դուրեանի, Սիպիլի, Ռ. Չարդարեանի, Տ. Քելլեկեանի, եւն.: Այս միջոցին Զօպանեան ձեռնարկած էր Roseaie d'Arménieի առաջին հատորի տպագրական աշխատանքներուն: Կ'ուշանայ եւ վրայ կը հասնի պատերազմը ու ապա Ցեղասպանութեան արհաւիրքը:

Գրական յոբելեանի նշումի գաղափարը իրականութիւն կը դառնայ 1925ին, Փարիզի մէջ նշելու Զօպանեանի գրական 35ամեայ յոբելեանը: Յանձնախումբին կը նախագահէր Ա. Շիրվանզադէն, կ'ատենապետէր Տ. Կամսարական եւ ատենադպիրն էր Լ. Բաշալեան: Կը հովանաւորէին Առաջնորդ Վռամշապուհ Եպս. Քիպարեան, Նուպար Փաշան եւ Սինաս Չերագ: Հանդէսը տեղի ունեցաւ Յունուար 3, 1925ին Salle Gaveauի մէջ, ուր խօսք առին Շիրվանզադէ, Կամսարական, Փրոֆ. Անթուան Մէյէ, Սարուխան, Կոստան Չարեան, որ խօսեցաւ յանուն Խ. Հայաստանի Լուսաւորութեան նախարար Ա. Մռավեանի:

Տարբեր հայաշատ գաղութներ եւս հետեւեցան Փարիզին:

1938ին, դարձեալ Փարիզի մէջ, Զօպանեանի բարեկամներէն ոմանք գաղափարը ունեցան կազմակերպելու յոբելեանական հանդէս մը նուիրուած Զօպանեանի գրական-հասարակական վաստակի յիսնամեակին: Եւ վերջապէս Սորպոնի մէջ կը նշուի Զօպանեանի գործունեութեան 65ամեակը հոծ բազմութեան մը ներկայութեան:

1952-1953ին կու գայ Լիբանան եւ Սուրիա, Գարեգին Յովսէփեանց Կաթողիկոսին հրաւերով: Հրաւիրողը արդէն վախճանած էր եւ Սիմոն Սիմոնեան ու Շահէ Վրդ. Աճեմեան կը մնան իր աջակիցները բովանդակ այդ շրջանին: Ելոյթներ կ'ունենայ Անթիլիասի եւ զանազան սրահներու մէջ:

ՌԱԿի Կեդրոնը փոխադրուած էր Պէյրուս, ուր նոր զարթօնք մը կ'ապրէր կուսակցութիւնը: Հպա՛րտ էր իր նոր ընկերներով, որոնք պիտի գային ու գրաւէին ի՛ր սերունդի հին ընկերներու պաշտօնները, հաւատարիմ մնալով ռամկավար ազատական ուխտին: Քսանթրոփ դարու կեսերուն արդէն նոր սերունդ մը հասած էր եւ սկսած էր արդարացնել ինքզինք, որպէս ժառանգորդները Տամատեաններու, Զօպանեաններու եւ Թէքեան-

ներու: Ուրախութեամբ ալ ան վերադարձաւ Փարիզ, ուր կամաց-կամաց կուսակցութիւնը սկսած էր շիջիլ նոր ուժերու բացակայութեան պատճառով: Զօպանեանի հեւքոտ ազգային, կուսակցական ու քաղաքական կեանքին վերջին հանգրուանն էր Պէյրութը, ուր կեդրոնացուցած կը պահէին իրենց ապագայ յոյսերը ազգային մեր աւանդական բոլոր կազմակերպութիւններու գերագոյն ղեկավարութիւնները, ներառեալ՝ ՌԱԿը:

Զօպանեան ունի բազմաթիւ անտիպն գործեր, որոնք հրատարակութեան կը սպասեն:

ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արխիւը հայրենադարձուեցաւ Փարիզէն Խորհրդային Զայաստանի պետութեան ջանքերով: Անոնք կը մնան զարդը Երեւանի Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանին: 1980ին հրատարակուեցաւ «Արշակ Զօպանեան՝ Նամականի»: Զատորը կազմեց եւ ծանօթագրեց Գոհար Ազնաւուրեան եւ խմբագրեց՝ Ստեփան Ե. Ալաջաջեան:

Կը սիրէր նամակագրութիւնը, որ զինք կը պահէր մնայուն կապի մէջ աշխարհի չորս ծագերուն գտնուող օտար եւ հայ մտաւորականութեան եւ գրողներու, հասարակական եւ քաղաքական գործիչներու թէ եկեղեցականութեան հետ: Բոլորին հետ կը նամակցէր կանոնաւորաբար:

Յիշենք նաեւ որ Կարլէն Դալլաքեան 1987ին լոյսին բերաւ իր մենագրութիւնը «Արշակ Զօպանեան – Կեանքը եւ Գործը» 15,000 տպաքանակով:

Քանի մը մեջբերում կը կատարենք անոր նամակագրութենէն.

Ապահ Պետրոսեանին (Աւետիս Գմգմեան - 1872-1928) – Զնչակեան Կուսակցութեան յայտնի գործիչներէն, Չէթունի ապստամբութեան կազմակերպիչներէն եւ ղեկավարներէն մէկը. «Դրօշակեաններու (դաշնակցականներու) վերջին ըրածները գարշելի ոճրագործութիւններ են. անցած օր հոս սալոնի մը մէջ Պոլսոյ ֆրանսական հիւպատոսը տեսայ, որ հայասեր եւ ազնիւ մարդ մըն է. դառնութեամբ խօսեցաւ դրօշակեաններու ցոյցերուն դէմ, որոնք շատ մեծ չարիք հասցուցին հայկական դա-

տին, ինչպէս ըսաւ. հայերը պետք է հիմա հանդարտ կենան, ուրիշ բան չունին ընելու: Քեզի եւ ընկերներուդ համար մանաւանդ, սրբազան պարտք մըն է ամէն բան ընել, որ Կիլիկիան գերծ մնայ այդ դիւահարներու դաւերէն: Պետք է դրօշակեաններուն մէջէն անկեղծ եւ միամիտ ազնիւ տղաքը, խաբուածները համոզել եւ ուղիղ ճամբու դարձնել, իսկ շահագործողներուն, զուտ սրիկաներուն դէմ մաքառիլ, մեղք է ժողովուրդը», Նոյեմբեր 8, 1897, Փարիզ:

Դանիէլ Վարուժանին. «Ձեր ուզած ֆրանսերէն գիրքերը դրկեցի Ձեզի այսօր: Իրաւունք ունիք. ջարդի լուրերը նուաստացուցիչ են մեզի համար, անհրաժեշտ է ապացուցել եւրոպացոց, որ մենք ջարդուելէ ուրիշ բան, լաւագոյն բաներ կրնանք ընել եւ ըրած ենք», Դեկտեմբեր 11, 1905, Փարիզ:

Միքայէլ Պապաջանեան (1868-1929) – Ռուսական Տումայի երեսփոխան. «Արևմտահայաստանը ամբողջ այժմ Ռուսին գալստեանը կը սպասէ, Ռուսէն կը յուսայ իր ազատումը: Պետք է ջանաք որ Ռուսը չուշացնէ Արևմտահայաստանի մէջ իր մուտքը: Այդ որոշուած բան է. օր մը չէ օր մը պիտի կատարուի. եւրոպական տէրութիւններն ալ սկըզբէն համակերպած են այդ ծրագրին. արդ, քանի որ անխուսափելի է այդ, եւ թրքական ռեժիմին բաղդատմամբ՝ ռուսական հովանաւորութիւնը անհունապէս նախընտրելի է, մենք պետք է ջանանք որ շուտ կատարուի այդ մուտքը», Նոյեմբեր 12, 1912, Փարիզ:

Վահէ Արզուեան – Զնչակեան գործիչ. «Ռուսահայ յարաբերութիւնները լաւ են ինչպէս երբեք չեն եղած... Ռուսին ամենէն հաւատարիմ, օգտակար եւ արդիւնաբեր տարրն է Զայր: Այնպէս որ, նոյնիսկ եթէ Էրզրումէն մինչեւ Սիս Ռուսը գրաւէ եւ պարզապէս կցէ, Նորէն Զայուն համար շատ լաւ է: Նորէն հայկական կեանքը, հայ լեզուն, cultureը պիտի ծաղկին ու տիրապետեն...», Դեկտեմբեր 24-25, 1914, Փարիզ:

Վալերի Բրիւսովին. «Մենք բոլորս, գաղափարի մարդիկ, որ հաստատապէս հաւատացեր ենք ամբողջ աշխարհի մէջ ճշմարտութեան եւ ազատութեան յաղթանակին, չենք սխալուեր նոյնիսկ

այս հրեշաուր սարսափի օրերուն: Ռուս մեծ ազգն է որ կու տայ առաջին եւ շքեղ ապացոյցը», Մարտ 22, 1917:

Աւետիք Իսահակեանին. «Իրաւունք ունիք. դժուար է բան գրել կատարուած եղեռնին վրայ. մտածել իսկ սոսկալի է (եւ դեռ չէ վերջացած աղետը...), բայց պէտք է պաղարիւնութիւն պահենք, ինչքան ալ անհնար ըլլայ», Դեկտեմբեր 20, 1917, Փարիզ:

Միքայէլ Կիւրճեանին. «Քանի մը օրէն պիտի դրկեմ ուրիշ յօդուած մը Ատանայի դաշնակցական «Կիլիկիա» թերթին մէջ վերջերս իմ մասին երեւցած ամենազգուելի յօդուածաշարքի մը մասին. այդ սրիկաները անգամ մը եւս ծեծ կը մուրան կոր, իրենց պատիժը պէտք է տալ», Յուլիս 2, 1921, Երուսաղէմ:

Յովհաննէս Թումանեանին. «Հայոց եղած անարդարութեան ծայրայեղութիւնները սկսան իրենց բարերար հակազդեցութիւնը ունենալ, վերջնական արդիւնքը բարի պիտի ըլլայ: Մեր ազնիւ ժողովուրդը թող չյուսահատի. յուսահատութիւնը աւելի մեծ աղետ է քան կոտորածը, սովը, համաճարակները. այս տագնապի շրջանը իր վերջը պիտի ունենայ, եւ այնուհետեւ մեր ազգային կեանքը մշտական վերելք մը պիտի ըլլայ», Դեկտեմբեր 1, 1921, Փարիզ:

Ալեքսանդր Շիրվանզադէին. «Մեր ժողովուրդը իս. Հայաստանէն աւելի թանկագին եւ յուսատու ոչինչ ունի: Մեր ազգային կեանքին կեդրոնը, մեր ցեղին ու մշակոյթին ապագան հոդ է... Անշուշտ, չեմ կրնար «Անահիտ» հանդէսը դարձնել խորհրդային օրկան: Համայնավար չեմ, վերապահումներ ալ ունիմ, եւ կ'ապրիմ երկրի մը մէջ ուր համայնավարութիւնը շատ գէշ կը տեսնուի, եւ ուր դաշնակցականները պատրաստ են իրենցմէ տարբեր մտածողները իբր համայնավար մատնելու, ինչպէս ըրին Եգիպտոս ու Յունաստան», Յունուար 10, 1930, Փարիզ:

Միհրդատ Թիրեաքեանին. «Մեր գրականութեան զարգացման համար ճիշդ պէտք եղածն ընող կազմակերպութիւն չունինք. մեր ժողովուրդը գրասէր չէ, հարուստները անտարբեր են գրակա-

նութեան հանդէպ, քիչ շատ զայն յարգողներն ալ մանր բաներ միայն կ'ընեն անոր համար», Փետրուար 18, 1932, Փարիզ:

Գարեգին Յովսէփեանց Կաթողիկոսին. «Ստացայ Ձեր նոր լոյս տեսած «Յիշատակարանք Ձեռագրաց» ստուար հատորը. հոյակապ գործ մըն է, ապրի՛ այն ազնիւ ու ազգասէր ամուլը որ այդպիսի հրատարակութիւն մը կարելի դարձուցեր է իր մեկենասական ճոխ նուէրով (նիւ եորթաբնակ Տիգրան եւ Կատարինէ Տատուրեաններ): Ապրի՛ նաեւ երիտասարդ բանաստեղծ Սասունցի Սիմոն Սիմոնեանը որ ներածութիւնը շարադրեր է եւ Ձեր ձեռագրին տպագրութեան հսկելու փափուկ ու դժուար աշխատութիւնն ստանձներ է»:

ՄԱՐԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

1954ի Յունիս 9ին, 82 տարեկանին, Արշակ Զօպանեան ինքնաշարժի արկածի մը զոհը կը դառնայ Փարիզի մէջ, վերջ տալով բազմաբեղուն ու փոթորկալի կեանքի մը, որ հանգիստ չպարգեւեց անոր, մասնաւորաբար իր հետաքրքրութիւններուն այլազանութեան ու նաեւ նիւթական պատասխանատուութիւններու եւ անբաւարարութեան պատճառով: Տնտեսական ապահովութիւն մը եթէ ունեցած ըլլար, գուցէ պետական, Զօպանեանին երազները վստահաբար կրկնապատկուած կերպով պիտի արդիւնաւորուէին:

Ան մեռաւ Նանսենեան անցագրով. չուզեց օտար քաղաքացիութիւն ունենալ:

Արկածին մասին տեղեկութիւն կու տայ Յովհաննէս Պօղոսեան.

«Արկածին օրը կեսօրէ ետք ժամը 2ին կ'երթայ ԶԲԸՄի գրասենեակը, ուր չգտնելով ընդհանուր քարտուղարը, կ'ուղղուի դէպի Միութեան վարչութեան անդամներէն մէկուն խանութը, որ կը գտնուի պուլվարներու կողմը: Այստեղ, Փուասիոնէրի պողոտան անցնելու ատեն թաքսի ինքնաշարժի մը կը զարնուի եւ գետին կ'իյնայ: Չինք անմիջապէս կը վերցնեն եւ կը փոխադրեն քաղաքապետարանի հիւանդանոցը՝ Օթէլ Տիէօ, ուր երբ կը հասնի ժամը 2:30ին արդէն մեռած էր»:

«Երեկ գացի տեսնելու իր մարմինը, հիւան-

դանոցի յատուկ սրահը, գլուխը պզտիկցած ճերմակ լաթով մը փաթթուած էր, քիթէն եւ բերնէն արիւն հոսած էր: Յայտնաբար հարուածը ուղեղին ազդած էր: Մարմինն վրայ ալ, ըսաւ հիւանդապահը, վերքեր կան: Մարմինը նիհարցած, հալած էր»:

«Զօպանեան մօտ վաթսուն տարիէ ի վեր հաստատուած էր Փարիզ: Վերջին երեսուն տարիներուն կը բնակէր Մոնմարթըրը, երկու սենեակով յարկ մը, որ լեցուն էր գիրքերով, նկարներով, թանկարժէք յիշատակներով, խառն ի խուռն, որոնց մէջ կ'ապրէր մեր ողբացեալ ընկերը, տերվիշի կեանք մը: Վերջին տարին քիչ մը կորսնցուցած էր իր յիշողութիւնը, բայց անպակաս էր բոլոր հանդէս ժողովներէ, ուր խօսք ալ կ'առնէր»:

Մեծանուն գրագետին եւ ազգային գործիչին ազգային մեծաշուք յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ Յունիս 16, Չորեքշաբթի օր կեսօրէ ետք ժամը 2:30ին Փարիզի Զայոց մայր եկեղեցիին մէջ: Խճողումը արգիլելու համար Կազմակերպիչ Յանձնախումբը հրաւիրատուներ ուղարկած էր օտար անձնաւորութեանց եւ հայկական զանազան կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներու: Ժողովրդական ստուար բազմութիւն մը լեցուած էր մինչեւ եկեղեցիին առջեւ, դուրսը: Գաւառներէն եկած էին պատուիրակութիւններ: Լոնտոնի հայոց համայնքի խորհուրդի կողմէ ներկայ էր Ա. Սաֆրաստեան: Իսկ ֆրանսացի ծանօթ դէմքերէն ներկայ էին Զօր. Տիւֆիօ, Րընէ Փինսօն, Ռոժէ Կարօ (Նախկին կառավարիչ Սանճաքի), Փօլ տիւ Վեու, Ֆրետերիք Ֆէյտի եւ ուրիշներ:

Եկեղեցական արարողութեանց կը նախագահէր Սիոն Եպիսկոպոս՝ Զարաւային Ամերիկայի Զայրապետական Պատուիրակը, որ կը վերադառնար Էջմիածնէն: Ներկայ էին Սերովբէ Ծ. Վրդ. Մանուկեան, ՌԱԿի, ԶԲԸՄի եւ Ազգային Զիմնադրամի վարչութեանց ղեկավարներ: Դամբանականը խօսեցաւ Սերովբէ Վարդապետ: ԶԲԸՄի խօսքը կարդաց Ֆրանսայի Շրջանակային Յանձնաժողովի ատենապետ Նուրիան Ֆրէնքեան, որուն յաջորդեց Փօլ տիւ Վեուի նշանակալից ճառը՝ Զօպանեանի ծառայութեանց մասին, ազգային դատի, Կիլիկիոյ եւ Մուսա Տաղի համար: Վերջին

խօսողը եղաւ Ֆրետերիք Ֆէյտին, հանգուցեալի գրական գործին վրայ ծանրանալով:

Թաղմանական թափօրը ուղղուեցաւ դէպի Պանթէօյի գերեզմանատունը, որ կը գտնուի Փարիզի մօտ եւ ուր ԶԲԸՄ գնած էր հող մը, անոր մէջ ամփոփելու հայ մտաւորականներու ոսկերտիքը: Թաղմանական կարգէն յետոյ խօսք առին ԶԲԸՄի ընդհանուր քարտուղար Օ. Թադէոսեան, Յովհաննէս Պօղոսեան՝ Զայ Ազգային Զիմնադրամի կողմէ, Նուպար Դաւիթեան՝ ՌԱԿի, Գրիգոր Վրդ. Պալեան՝ Զայ Կաթողիկէ համայնքի, Մառի Աթմաճեան՝ հայ գրողներու անունով:

Զօպանեանի յուղարկաւորութիւնը եղաւ համազգային սուգի արտայայտութիւն, որուն մասնակցեցաւ ո՛չ միայն հայ գաղութը՝ անխտիր, սրտի խոր եւ անկեղծ կսկիծով, այլեւ՝ Ֆրանսայի մեր բարեկամները, որոնք հայութիւնը ճանչցած եւ գնահատած էին Զօպանեանով:

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ՎԱՍՏԱԿԻՆ ՄԱՍԻՆ

Անաթոլ Ֆրանս. *«Արշակ Զօպանեան մեզի պիտի ճանչնէ գրականութիւնն այդ երկրին, զոր իր դժուարութիւններովը միայն կը ճանչնանք: Ֆրանսայի մէջ իր պանդխտութեան միջոցին, ան երեւան հանեց այն վայրագ ու մեթոսիկ կոտորածները, որոնց մէջ կորան երեք հարիւր հազար հայեր, հրամանովը Սուլթանին, որ հրէշ մըն է զօրութեան եւ տկարութեան, սարսափէն խենթեցած բռնակալ մը»:* Մարտ 9, 1897:

Սթեֆան Մալարմէ. *«... Զայ գրական էջերու այս առաջին հաւաքածուն իր տուած թանկագին ներածութեան մէջ, Պ. Արշակ Զօպանեան կատարելապէս չափած է կենսական ուժն իր ցեղին եւ հրաշալի կերպով ապացուցած է թէ ինչպէս ան, պատմութեան բոլոր դարերուն, արտադրութեան մեծ ուժն եղած է Արեւելքի մէջ»:* L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient գրքոյկին առթիւ:

Փիէր Բիյեար. *«Արշակ Զօպանեանի ցաւագին արուեստը աւելի յօժարական կ'արտայայտէ ներ-*

քին անձկությունը քան Սթանպուլի հոյակապ տեսիլները...» (1908):

Էմիլ Վերհարդն. «Ձեր քերթումները կարդացի հրճուանքով: Դուք այլազան էք, հրաբորբոք, հզոր, քնքուշ, հոգեվրդով, քնարերգական, ու Մայր Հայաստանին ձօնուած ձեր քերթումները բարձր ու եղերական վեհություն մը ունին» (1908):

Ֆրետերիք Միսթրալ. «Ինչ որ զիս ամենէն աւելի զարմացուց ձեր քերթումներուն մէջ, այն է որ այն արհաւիրքներէն յետոյ որ հարուածեցին ձեր երկիրն ու ձեր ցեղը՝ տարաբախտ Հայաստանի մէկ ազատած հոգւոյն մէջ նորէն կրցած ըլլան վերածաղկիլ ժպիտներ արշալոյսին համար, սիրոյ համար, արեւին համար, ամէն բանի համար որ կեանքն է: Ուրեմն, հիմաւորց Հայաստանին, ապագայ Հայաստանին եւ անոր քերթողին, որ չի յուսահատիր, փառք եւ յաղթանակ առ յաւետ»:

Արտաշէս Յարութիւնեան. «...Զօպանեան մեր գրականութեան ու մեր ցեղին անմար հոգին է: Զիչեր, շանտ քիչեր կը ճանչնամ որ իրեն չափ տարամերժօրէն տաղանդ, ուժ, անյաղթելի յամառութիւն ու խանդավառ անձնուիրութիւն կրցած ըլլան դնել՝ աւելի քան քսան տարի փառաւորապէս արդիւնաւորելու համար այդ անմարելի սերը», Փետրուար 19, 1912:

Ռուբէն Զարդարեան. «... Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ իր հիմնական նպատակներէն մէկն է եղած ծանօթացնել նաեւ հայ գրականութիւնը օտարներուն, եւ այս ուղղութեամբ հայ ցեղին մատուցած է խիստ մեծ ծառայութիւն», 1914:

Գրիգոր Զօհրապ. «Եւ որ ամենէն յարգելին է քու աշխատութեանդ մէջ, դուն հիմնաւի երկիւղածութեամբ մը նուիրեցիր ինքզինքդ փշրանքներն ու նշխարները հաւաքելու մեր գրական անցեալին, ճիշդ անոր որ ամենէն մոռցուածը եւ լքուածն էր», 1913:

Փօլ Տումէր (Ծերակոյտի նախագահ, յետոյ՝ Հանրապետութեան նախագահ). «Զօպանեան թերեւս շատ աւելի ծանօթ է իբր գրագետ քան իբր քաղաքական մարդ: Անկէկայ այսօր վեհանձն ու օգտակար գործ մը կը կատարէ ի նպաստ իր հայրենիքին, եւ անոր ձայնը պիտի լսուի, որովհետեւ

մեծ տաղնապի ժամերուն՝ ոչ այնքան պետական մարդիկ որքան զինուորներն ու բանաստեղծներն են որ աշխարհը կը վարեն», Մայիս 1915:

Տընի Բոշէն. «Դուք անոնցմէ էք, որ ամենէն աւելի լաւ կերպով ինծի պատկերացուցած էք ձեր հայրենիքին նկարագիրը ու բացատրած էք ինծի այն պատճառները, զոր ան ունի դարերէ ի վեր իմ հայրենիքիս հետ ինքզինքը կապուած զգալու: Դուք ինծի տեղեակ պահեցիք Հայաստանի դժբախտութեանց, դուք ինծի իմացուցիք նոր ոճիւրները զոր անոր դէմ կը սադրէին», Նոյեմբեր 12, 1918:

Կիւսթափ Շլումպերժէ. «Ինչ անխոնջ պաշտամունք ոգեկան կեանքի, ի՛նչ անդրդուելի անձնուիրութիւն քաղաքակրթութեան գործին՝ հակառակ այնքան աղէտներու՝ այնքան դարերու մէջէն...» La Roseraie d'Arménie, երկրորդ հատոր:

Շարլ Տիլ (Ֆրանսական Կաճառի անդամ). «Ատիկա սքանչելի յուշարձան մըն է Հայութեան ի փառս կանգնուած»:

Ժօրժ Լըբօնթ (Ֆրանսայի Գրողներու Ընկերութեան նախագահ). «...Գործը զոր յառաջ կը տանիք՝ մեզի թոյլ պիտի տայ աւելի լաւ ճանչնալ եւ աւելի գնահատել այդ սքանչելի բանաստեղծները, որոնց այնքան նրբին ու այնքան խորունկ արուեստին մեզ գիտակ դարձուցիք: Ատիկա տեւական յուշարձան մըն է, որուն համար մենք ձեզի պիտի միշտ հաւատարմօրէն երախտագետ մնանք»:

Դանիէլ Վարուժան. «Մեր ժողովուրդը պէտք է Ձեր վրայ երկար մտածէ ու երկար խօսի...»:

Գեորգ Ե. (Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց). «Քաջայայտ է ամենեցուն զի ընթացս երեսնից եւ հնգից ամաց ամենայն եռանդեամբ եւ անդուլ աշխատանք Դուք ի գործ եղիք զշնորհն եւ զբանբարն Ձեր յօգուտ ժողովրդեան մերոյ սիրելւոյն եւ բազմաչարչարի, ճոխացուցանելով զմայրենի դպրութիւն մեր գեղարուեստական եւ քերթողական վաստակօք Ձերովք», Դեկտեմբեր 1924:

Սահակ Բ. (Կաթողիկոս Կիլիկիոյ). «Սակայն ձեր փառապսակը Յոբելեանէն շատ կանուխ կազմուած է ոսկետառ հայ գրականութեան մէջ, ու պիտի մնայ անեղծ ու անթառամ, որքան հայ լեզուն

ու միտքը կեանք ունին աշխարհի մէջ», Հոկտեմբեր 1924:

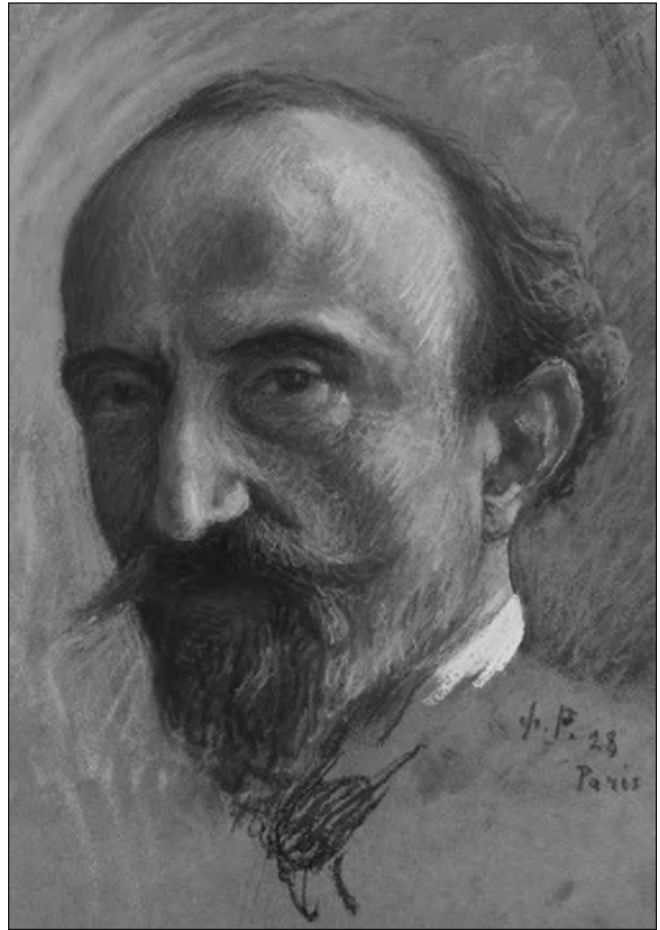
Պօղոս Նուպար. «Զօպանեան չէ դադրած հայկական դատին համար ամէն պարագաներու մէջ պայքարելէ եւ ես լաւագոյն յիշատակը պահած եմ Ազգային Պատուիրակութեան աշխատանքներուն իր գործակցութենէն, այն միջոցին երբ կը նախագահէի անոր», Նոյեմբեր 1924:

Մինաս Զերագ. «Երբ Զօպանեան ուսանող մ'էր Ազգային Կեդրոնական Վարժարանի գրասենյակներուն վրայ, գուշակեցի թէ մեծ գրագետ մը պիտի ըլլար: Գուշակութիւնս կատարուեցաւ եւ ամէլին ալ եղաւ: Զօպանեան ազգային-քաղաքական կարեւոր գործիչ մը հանդիսացաւ, եւ իր գործունէութիւնը պատուաբեր եղաւ օտարին առջեւ, ինչպէս որ եղած է իր գրականութիւնն ալ», 1925:

Շիրվանզադէ. «Դուք դարերի փոշիների տակից զարմանալի տոկոսնութեամբ դուրս էք բերել ազգի անցեալ ստեղծագործութիւնները եւ ցրել մեր ու օտարների առջեւ իբրեւ մի կենդանի ապացոյց, որ հայ ժողովուրդը նոյնքան ստեղծագործող է ու հետեւաբար նոյնքան արժանի է ազատ ու երջանիկ կեանք մը ապահովելու, որքան բոլոր կուլտուրապէս բարձր ազգերն ու ժողովուրդները», 1925ի յոբելեական հանդիսութեան ճառէն:

Տիգրան Կամսարական. «Ձեր դերին հաւատարիմ էիք միշտ. կազդուրել, ոգեւորել նուաղեալ սրտերը, վերարծարծել ցեղին հաւատքը, ծառայել, ծառայել անվիատ, ծառայել ցյետին շունչ ու... երգել երբեմն», 1925ի յոբելեական հանդիսութեան ճառէն:

Լեւոն Բաշալեան. «Դուն հաւատքը ունեիր մեր դատին արդարութեանը, եւ ահա տարիներէ ի վեր է որ դուն ոեւէ մէկէ մը ամէլին ըրիր քաղաքակիրթ աշխարհին ծանօթացնելու համար մեր տառապանքը, որ, ինչպէս պաշտօնական վաւերագրի մը հեղինակը կ'ըսէ՝ հազուագիւտ պերճախօսութեամբ, «իր ծաւալովը եւ արհաւիրքովը կը գերազանցէ ինչ որ Մարդուն Պատմութեան Տարեգիրքները արձանագրած են այս մոլորակին վրայ»: Դուն այդ արդարութիւնը խնդրեցի աշխարհիս զօրաւորներէն, դուն պահանջեցիր հատուցումը որուն

Զօպանեանը Փանոս Թերլեմէզեանի վրձինով:

իրաւունք ունեինք, կամքիդ բոլոր ուժովը, հոգիիդ եւ մտքիդ բոլոր տուրքերովը», 1925ի յոբելեական հանդիսութեան ճառէն:

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ՄԱՅՈՒՄՆ ԱՌԹԻՒ

Գերսամ Ահարոնեան («Զարթօնք»ի որպէս խմբագրական). «Ընկեր Զօպանեան ջերմ հաւատացող մըն էր հայ ժողովուրդի յաւերժութեան, ստեղծագործ կարողութիւններուն, հազարամեայ փորձութեանց, տոկացող առաքինութիւններուն եւ անհունօրէն հպարտ էր՝ հայ ըլլալուն համար, այն աստիճան որ ցմահ մերժեց որեւէ հպատակութիւն առնել, ու մնաց «նանսէնեան»՝ ըսելով թէ այդ ձեւով կը շէտուէր ու կը վկայուէր իր հայ ըլլալը: Ան որոշեց իր ազգին ծառայել Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան միջոցաւ, որովհետեւ համոզուած էր որ մեր Կազմակերպութիւնը առողջ

հայրենասիրության եւ առողջ ազգասիրության խտելներով առաջնորդող կազմակերպությունն է»:

Անդրանիկ Անդրեասեան. «Արշակ Զօպանեանի եղերական վախճանով կ'անհետանայ վերջինը եւ մէկը ամենէն բազմավաստակ ու մեծատաղանդ այն մտաւորականներէն՝ որոնք Արեւմտահայ գրական վերածնունդը երկնեցին: Բայց Զօպանեանը նաեւ խորհրդանշիչ ու ամանդութիւն մըն է, որ պիտի ապրի ու ներգործէ նորահաս սերունդին մէջ այնքան կենսունակ ու ներշնչիչ՝ որքան եղած էր անցեալ վաթսուն տարիներուն»:

Տոբթ. Նուպար Պերպերեան. («Արեւ»ի որպէս խմբագրական). «Արդարութիւն փնտռող ազգը եւ Արդարութիւն փնտռող Զօպանեանը աւելի քան կէս դար բարեկամութեան դաշինք կնքեցին իրարու հետ: Անոնց որոնումներն ու ոգորումները յաճախ ապարդիւն անցան, բայց ո՛չ ոք յուսահատեցաւ անոնցմէ»:

Անդրանիկ Լ. Փոլատեան («Պայքար»ի որպէս խմբագրական). «Զօպանեանի կեանքը քսաներորդ դարու այս առաջին կեսի հայ պատմութեան արձանագրութիւնն է, իր ցաւերով ու հոգերով, յոյսերով ու յուսախաբութիւններով, ճիգերով ու ձախողանքներով: Միշտ գործօն, միշտ շարժուն, առանց խնայելու իր ոյժերու ամենավերջին մասնիկն: Եւ ինչպէս կարելի էր խնայել, երբ իր գրական կոչումը անշիջելի հուրի մը պէս փակեր էր իր մտքին եւ իր սրտի ձայնը չէր դադարէր մէկ վայրկեան յիշեցնելէ իր պարտքը արդարութիւն փնտռող ազգին հանդէպ»:

Պետրոս Տեփոյեան. «Զօպանեան իր խառնուածքին եւ կամքին բացառիկ ուժականութեամբը կարճատեւնէն յաջողեցաւ շարժումի մէջ դնել գրական-գեղարուեստական եւ այլապէս մտաւորական Ֆրանսան եւ անոնց ազդեցութեամբ քաղաքական շրջանակները՝ Հայկական Դատը նպաստաւորելու համար: Այդ աշխատանքը կա-

տարեց Զօպանեան իր ցեղին քաղաքակրթական մեծ արժանիքները լոյս աշխարհի բերելով»:

Բիւզանդ. Եղիայեան. «Մեզ համար մէկ մեծ դժբախտութիւնը սա է որ Զօպանեան այնքան լայն ճակատներու վրայ յաղթող ըլլալով հանդերձ, չէ կրցած ստեղծել առանձին դպրոց մը, զոր վստահաբար պիտի կարենար՝ եթէ տաղանդը կեդրոնացուցած ըլլար մէկ ուղղութեան վրայ: Պայծառատես եւ ինքնատիպ իր միտքը, գրական արժէքներու իր բնածին ճանաչողութիւնը, եւ արդարակշիռ իր դատողութիւնը՝ Զօպանեանը կրնային դարձնել մեր կիսադարուն ամենէն հեղինակաւոր գրագետը, շատ աւելի անառարկելի, օրինակ, քան Յակոբ Օշական, որ խորքով ժխտական հոգեբանութեան մը զոհն էր գրադատութեան մէջ»:

Ալ. Սարուխան. «...Ժպտուն, քիչ մը յոգնած, կաս-կարմիր այտերով, եւ տարիքին համեմատ զարմանալիօրէն թարմ եւ գրեթէ անկնճիռ դէմքով: Միջինէն քիչ մըն ալ վար հասակով թիկնեղ մարմին մը: Դէմքին վարդագոյնէն զատ՝ ամէն ինչ սեւ է իր վրայ. մինչեւ ականջները իջնող սեւ գլխարկ մը, սեւ զգեստ մը եւ այս բոլորը կորսուած հաստ ու լայնշի սեւ վերարկուի մը մէջ: Սեւ շրջանակի մէջ առնուած գեղեցիկ նկարի մը նման»:

Արշակ Ալպոյաճեան. «Զօպանեան աննպաստ պայմաններու մէջ սոսկ անհատական նախաձեռնութեամբ հերոսական գործ մը տեսած է «Անահիտ»ի հրատարակութեամբ, ինչ որ կարելի չէ ուրանալ: Առանձին այս տեսակ հրատարակութիւն մը մեծ գործ մըն էր, որուն իրաւամբ հիացումով կը հետեւէինք»:

Ի յիշատակ գաղափարական մեր մեծ ընկերոջ, ՌԱԿ Տիթոյթի եւ Փարիզի ակումբները անուանուեցան Արշակ Զօպանեանի անունով: Իսկ Փարիզի ՌԱԿի ղեկավար ընկերներէն Վարուժան Սիրաբեանի հետագօտական քաղաքական ընկերութիւնը կոչուեցաւ Institut Tchobanian, որուն հրատարակութիւնն է Europe Orient-ը:

ԴՈՒՏ. ԱՐՇԱԿ ԱՎԵՐԵՍԵԱՆ

Վան, Սեպտեմբեր 1885 – Լոնտոն, Սեպտեմբեր 25, 1958

ԿԵԱՆՔԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Ծնած է Վանի Յանկոյաներ թաղին մեջ, Այգեստան, Սեպտեմբեր 1885ին, Սաֆրաստեան ծանօթ վանեցի ընտանիքին մեջ, որ առաւելաբար ծանօթ է եղած վաճառականութեամբ եւ հողատնտեսութեամբ: Հօր անունը՝ Սաֆար (Արշակը երկրորդն է եօթ եղբայրներու: 1896ի կոտորածին՝ իր երկու մեծ եղբայրները կը նահատակուին արմենականներու հետ Մկրտիչ Աւետիսեանի խումբին մեջ):

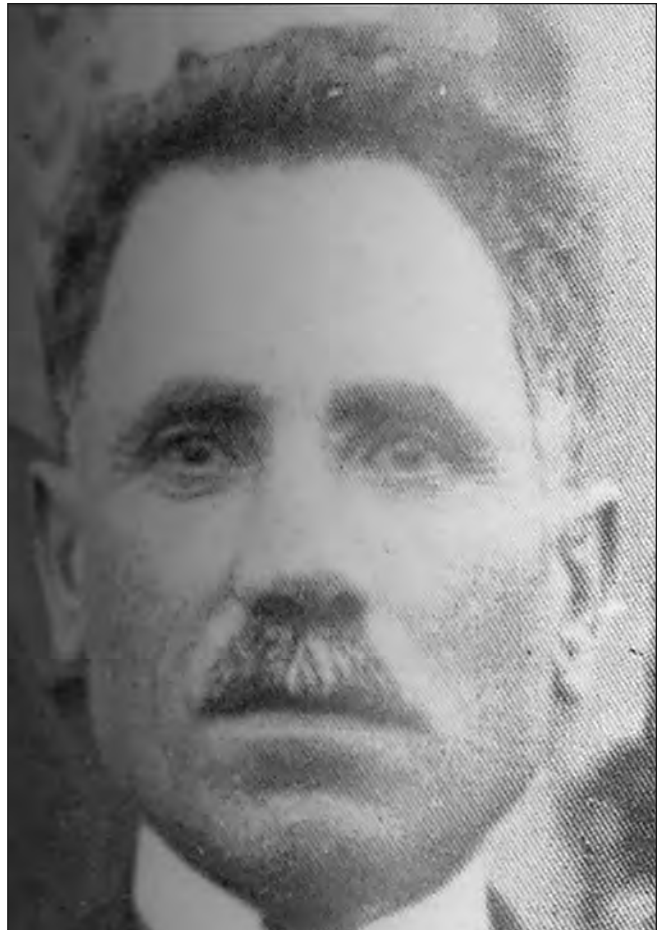
Նախնական ուսումը կը ստանայ Նորաշենի ծխական դպրոցին մեջ: Չայն աւարտելէ վերջ՝ ինքնաշխատութեամբ կը սորվի անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները: Իբր ուսուցիչ ֆրանսերէնի եւ ընդհանուր պատմութեան՝ 3 տարի կը պաշտօնավարէ Նոյն Միացեալ Կեդրոնական Վարժարանին մեջ:

ԲԱՂԵՇ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1904ին ոստիկանութեան կողմէ հետապնդուելով՝ կը պատրաստուէր ապաստանիլ արտասահման, երբ կը հրաւիրուի Բաղէ՝ իբր թարգման անգլիական հիւպատոսարանի, ուր 1907էն սկսեալ կը վարէ փոխ-հիւպատոսի պաշտօն: Մասնաւորապէս Թուրքիոյ հեռաւոր գաւառներու մեջ, օտար պետութեանց հիւպատոսարաններու հայ եւ յոյն պաշտօնեաներ «քաբիթիլասիօն»ներու ուժով կը վայելէին մեծ հեղինակութիւն եւ հմայք:

Բաղէին եւ Մշոյ ծանօթ է Սաֆրաստեանի կատարած հայրենասիրական գործն այդ բռնապետական շրջանին:

Չօր. Անդրանիկի եւ Գեորգ Չավուշի մղած կռիւներուն ընթացքին՝ ան գտնուեցաւ Մուշ եւ Սասուն, պատուհաս մը դառնալով անարդար պաշտօնեաներու եւ բարբարոս քիւրտերու գիխուն: 1905-11, շրջապայտներ կատարեց Բաղէի,

Կարնոյ, Վանայ նահանգներն ու Տիգրանակերտի որոշ մասերուն մեջ, եւ պատրաստեց պաշտօնական տեղեկագիր: Բ. Դուռը երիցս բողոքեց անգլիական դեսպանատան՝ անոր դէմ, բայց ան վայելելով Սըր Ն. Օ'Քանըլի եւ ճերմլտ Լուֆիլդի վստահութիւնն ու պաշտպանութիւնը՝ շարունակեց փոխ-հիւպատոսի իր պաշտօնը մինչեւ 1911:

Սաֆրաստեանի անվախ եւ ազգասէր գործունեութիւնը եւ փոխ-հիւպատոսի համբաւը Նուպար Փաշային կը հասնի: Արշակ կը սկսի վայելել Նուպարի վստահութիւնը: Եաղուպ Արթին Փաշա, Աղաթօն Պէյ եւ Պօղոս Նուպար Գահիրէն Բաղէ կը դրկեն նպաստի փոխգիրք, Սղերդի,

Խիզանի, Բաղէշի եւ Մուշի փախստականներուն բաշխելու համար եւ Արշակին կը յանձնեն նպաստի բաշխման հսկողութիւնը: Սաֆրաստեան առանց շահի ակնկալութեան կը նպաստէ ԶԲԸՄին: Օգտուելով անգլիական փոստի անձեռնմխելիութենէն, շատ անգամներ ալ արժէքաւոր վկայագրեր ու Առաջնորդարանի տեղեկագիրներ արտասահման կը դրկէ:

1909ին արձակուրդ ստանալով, Կովկասի ճամբով կ'անցնի Կ. Պոլիս եւ Եւրոպա:

ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄԸ ԼՈՆՏՈՆԻ ԵՒ ՄԻՆԻԽԻ ՄԵՋ

1911ի վերջերը կամովին կը հրաժարի պաշտօնէն ու կը մեկնի Անգլիա՝ ստանալու համալսարանական ուսում: 1912 Փետրուարէն մինչեւ 1914 Նոյեմբեր կը հետեւի Լոնտոնի Համալսարանի քաղաքատնտեսութեան եւ քաղաքագիտութեան դասընթացքին, յաճախ այցելելով նաեւ Գեյմպրիի Համալսարանը՝ Փրոֆ. Մարշալի դասախօսութիւնները լսելու:

Այնուհետեւ 4 ամիս կ'անցընէ Մինիխի Համալսարանին մէջ, ուսումնասիրելու համար գերմանական մակածական եղանակի (méthode inductive) կիրարկումները՝ քաղաքատնտեսական ոլորտներուն մէջ: Կը ստանայ կրկնակ LLD եւ LLB տիտղոսները:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

Հազիւ թէ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը կը ծագի, Սաֆրաստեան Լոնտոնի մէջ կը նուիրուի ազգային գործունեութեան: Գնդ. Կրեկըրիի հետ կը հրատարակէ Ararat ամսագիրը: Փրոֆ. Թումայեանի եւ Աւետում Յակոբեանի հետ մեծ զարկ կու տայ British-Armenia Ընկերութեան գործունեութեան, որուն կ'անդամակցին Լորտ Պրայսէն սկսեալ Հայաստանի միւս բոլոր անգլիացի բարեկամները:

1915ին, երբ հարիւրաւոր հայ երիտասարդներ Ամերիկայէն եւ Եւրոպայէն Կովկաս կ'երթային կամաւորական խումբերուն միանալու, Սաֆրաստեան կը գրէր իր մէկ բարեկամին. «Ա՛լ չեմ կրնար

շարունակել համալսարանական ուսումս, երբ հայրենիքս հրդեհի մէջ է եւ կը հրաւիրէ զիս մօրս, քոյրերուս եւ հայրենիքիս օգնութեան փութալու»: Սեպտեմբերին Նորվեկիա-Շուէտի ճամբով կ'անցնի Կովկաս՝ ուր կ'անդամակցի զանազան ընկերութիւններու: Կը միանայ նաեւ Զեռիի կամաւորական խումբին եւ կը գտնուի Ուրմիոյ ճակատը: 1916ի զարնան՝ Լոնտոնի Լորտ Քաղաքապետի Հիմնադրամի վարչութիւնը Հայաստան կ'ուղարկէ 7 հոգինոց Կարմիր Խաչի առաքելութեան մը, Զ. Պրէսթընի ղեկավարութեամբ. անոնց հետ էին անգլիացի զինուորական բժիշկ մը եւ երեք գթութեան քոյրեր: Սաֆրաստեան կեդրոնէն հրահանգ կը ստանայ Զեռիէն բաժնուիլ, Սան Փեթերսպուրկի մէջ միանալու յիշեալ առաքելութեան:

Այդ օրերուն, Կովկաս ապաստանած էին 300 հազար հայեր՝ Վանայ, Մշոյ եւ Կարնոյ սահմաններէն եկած, Պրէսթըն իր հետեւորդներով կ'այցելէ փախստականներու կայանները՝ ռուսական բանակի աջակցութեամբ կը մեկնի դէպի Կարին, զոր ռուսերը գրաւած էին, եւ կովկասեան բանակի հրամանատար Գալիթինի փափաքով կ'այցելէ Բաբերդի ճակատ՝ ռուսերու կատաղի յարձակման օրերուն: Առաքելութիւնը Կարին դառնալով՝ Դաւրեժի եւ Տիլիմանի գիծով կը մեկնի Վան, որ Նոյն միջոցին կը կառավարուէր Ճիմ Չանգալեանի հայկական միջոցով, եւ հոն կը հիմնէ հիւանդանոց եւ բարեսիրական գրասենեակ:

Գթութեան քոյրերն ու բժիշկը հոն թողելով, միւսները կը դառնան Կովկաս, եւ այցելել յետոյ Էջմիածին եւ Ալեքսանդրապոլ, Յուլիսի վերջերը Սան Փեթերսպուրկ-Ֆինլանտա-Շուէտ-Նորվեկիոյ ճամբով կը մեկնի Անգլիա: Ի միջի այլոց, Սաֆրաստեան Կովկասէն կը թղթակցի «Նիւ Եորք Ուորլտ» եւ «Մանչեսթըր Կարտիքըն» թերթերուն:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԼՈՆՏՈՆ ԵՒ ԴԵՊԻ ՊԱՔՈՒԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏ

Լորտ Պրայսի ղեկավարութեամբ, Սաֆրաստեան կ'օգնէ Արնոլտ Թոյնպիի՝ որ պատրաստելու վրայ էր իր «Կապոյտ Գիրք»ը հայկական կոտորածներու մասին:

1917ի սկիզբին կը նշանակուի Բրիտանական Կայսրութեան արտաքին գործոց նախարարութեան քաղաքական տեղեկատուութեան թղթակից՝ Կովկասի, Հայաստանի եւ Արեւելեան Թուրքիոյ խնդիրներու մասին:

1918ի գարնան, իբր սպայ անգլիական բանակի մէջ, կը մեկնի Եգիպտոս եւ Հնդկաստան՝ ուրկէ Միջագետք-Պաղեստինի ճամբով դէպի Պարսկաստան եւ Պաքու, օգնելու համար հայկրացական բանակի կազմութեան՝ արշաւող թշնամիի դէմ: Պաքու արդէն պաշարուած էր գերման եւ զինակից զօրքերէ, հետեւաբար ան իր մասնակցութիւնը կը բերէ կռիւին: Սեպտեմբեր 15, 1918ին թուրքերը վայրագ յարձակումով մը կը գրաւեն քաղաքը: Հայ-անգլիական բանակը կը նահանջէ դէպի Պարսկաստան եւ Անդրկովկասեան երկիրներ:

Զինադադարի վաղորդայնին՝ Սաֆրաստեան հրաման կը ստանայ Անգլիա դառնալու: 1919ի գարնան կը հասնի Փարիզ, եւ Ազգային Համագումարին կը ներկայացնէ ցրուած հայութեան վիճակին մասին տեղեկագիր մը:

ԱՐԴԷՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԵՉ

Ան կը հանդիսանայ կազմակերպողներէն մին Ազատական Միութեան եւ կը ստանձնէ «Հայաստան» թերթին խմբագրութիւնը: Իր յարաբերութիւնները կը սկսի մշակել Փարիզ կայք հաստատած կուսակցական մտաւորականութեան հետ, որ արդէն ազգային քաղաքականութեան մտածողութեան տէրն էր դարձած եւ մնայուն խորհրդականը՝ Պօղոս Նուպարի: Անոնք էին Զօպանեան, Բաշալեան, Կամսարական...:

1919ի վերջերը Մանչեսթըրի հայ ընկերակցութեան կողմէ պաշտօնի կը կոչուի վարելու համար Լոնտոնի Հայկական Պիւրօն, որուն զաղափարասփիւռ գործունեութեան զարկ կու տայ:

Հայկական խնդիրին որպէս շատ ծանօթ մէկը, Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի կը հաղորդէ հետեւեալը. «Անգլիական Պատերազմական նախարարութեան խորհուրդն է,

որ Հայոց Պատուիրակութիւնն պարտի բանակցիլ Թուրքիոյ հետ եւ ստանալ լաւագոյն կարելի սահմաններ՝ քանի որ հանգամանքները նպաստաւոր են»:

1920 թուականին, Արշակ, Պօղոս Նուպար Փաշայի հրահանգով, կ'երթայ մօտէն հետեւելու Ազգերու Լիկայի նիստերուն եւ աշխատանքներուն:

1920 Դեկտեմբերին, երբ համայնավարներ կը ստանձնեն Հայաստանի կառավարութիւնը, Նուպար Արշակին կը յանձնէ Ազգային Պատուիրակութեան ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը:

1921 Մայիս 25ին, Ազգային Պատուիրակութիւնը կ'որոշէ վերջին ճիգ մը եւս թափել: Ամերիկա կը դրկէ պատուիրակութիւն մը յանձին ՀԲԸՄի փոխ նախագահ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանի (որ վարած էր Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնը Թրքական Սահմանադրութեան շրջանին՝ նախ քան Համաշխարհային Մեծ Պատերազմը) եւ Արշակ Սաֆրաստեանի, ի նպաստ արեւմտահայ դատին դիմում կատարելու Ամերիկեան կառավարութեան մօտ: 1921 Յունիսին Նորատունկեան եւ Սաֆրաստեան դէպի Ամերիկա ճամբայ կ'ելլեն. նախ կ'այցելեն նախագահ Հարտինկին, եւ ապա շատ մը հայասեր ամերիկացի ծերակուտականներու, ներկայացնելով յուշագիր մը, խնդրելով նիւթական փոխառութիւն Հայաստանի համար: Անոնք ազգին կողմէ անձամբ շնորհակալութիւն ու երախտագիտութիւն կը յայտնեն Ամերիկայի կառավարութեան եւ Նիւ Իւթ Րիլիֆին, իրենց ցուցաբերած վեհանձն ու մարդասիրական զգացումներուն համար հայ ժողովուրդին եւ հայ որբերուն նկատմամբ: Կը հիւրասիրուին ամերիկացի մեծահարուստներէ, քաղաքական ակումբներէ:

Ռամկավար եւ Ազատական անջատ հատուածներու վարչական ներկայացուցիչներուն ներկայութեամբ, իրենց ի պատիւ տրուած հիւրասիրութեան մը միջոցին Պոստոնի մէջ, Նորատունկեան եւ Սաֆրաստեան քաղաքական սքանչելի իմաստութեան մը յորդորները կ'ընեն եւ միութեան, գործակցութեան ու խաղաղ աշխատանքին կարեւորութիւնը կը շեշտեն, ա'յդ փափուկ օրերու ընծա-

յած առիթներեն առաւելագոյն չափով օգտուելու համար:

Ամերիկայէն վերադարձին՝ Սաֆրաստեան Նուպար Փաշայի խորհուրդով Հայաստան կ'երթայ ուսումնասիրելու նորակազմ սովետահայ վարչաձեւը: 1921 Սեպտեմբերին, Արշակ Ժընեւ կ'երթայ եւ Ազգերու Լիկային ներկայ կ'ըլլայ: Յոն էին նաեւ Գաբրիէլ Նորատունկեան եւ Յովհաննէս Խան Մասեհեան:

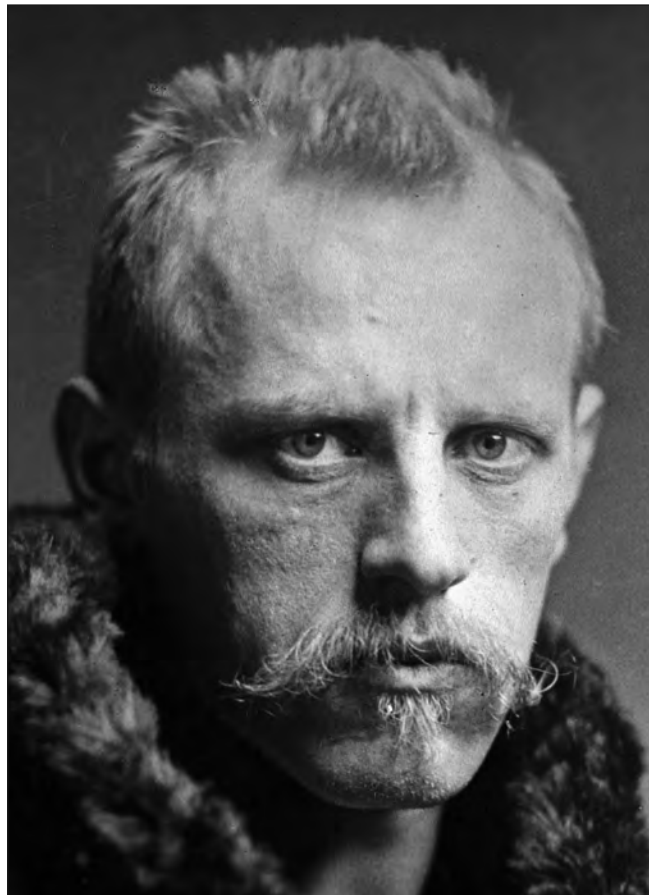
1921 Դեկտեմբեր 1ին, Փարիզէն կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր իրեն կը սպասէր Հերըլտ Պըքսթընը: Կ. Պոլսէն Պըքսթընի հետ Պաթում, ապա Հայաստան կ'երթայ: Կը խորհրդակցի խորհրդային Հայաստանի գործավարներէն Միասնիկեանի, Մռավեանի, Շահվերտեանի եւ ուրիշներու հետ: Հայաստանի իշխանութեան կը յանձնէ հետը բերած մթերքը – գուցէ Նանսէնի խոստացած ալիւրը եւ դեղորայքը – եւ նորէն Անգլիա կը վերադառնայ:

1923ի Մարտին, նորէն Պոլսոյ վրայով կը մեկնի Երեւան: Այդ տարուան ամբարն Հայաստան կ'ունենար բարեբեր հունձք եւ սովը կ'անհետանար: 1923 Օգոստոսին Փարիզ կը վերադառնայ: Նոյեմբերին Պըքսթընի եւ Հարթսի թախանձանքներուն վրայ՝ անոնց կ'ընկերանայ եւ կ'երթայ Լոզան, ուր երեք շաբաթ անգլիական, ամերիկեան եւ իտալական պատուիրակները տեղեակ կը պահէ հայկական հարցերու մասին եւ կու տայ լուսաբանութիւններ:

Սաֆրաստեանին ջանքերուն շնորհիւ կը կազմուի Ազատական Միութիւնը եւ ինք կ'ըլլայ անոր հիմնադիրներէն մէկը:

ԱՅՑ ՍՓԻՒՔԱՅԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒՄ

1944 Սեպտեմբերին, Եգիպտոս կ'երթայ: Գահիրէի Վասպուրական Միութեան մասնաճիւղը ի պատիւ նախկին վանեցիին ընդունելութիւն մը կու տայ: Եգիպտոսէն կ'անցնի Լիբանան, եւ Պէյրութի մէջ նոյնպէս յարգանք կը վայելէ եւ ի պատիւ իրեն ընդունելութիւն մը տեղի կ'ունենայ, որուն ներկայ կ'ըլլան եւ խօսք կ'առնեն Միքայէլ Նաթանեան, Լիբանանի հայ երեսփոխաններ, հազարապետ Պօղոս Թուրսարգիսեան եւ ուրիշ

Ֆրիտիոֆ Նանսէն:

ականաւոր անձեր: Ան կը տեսակցի ՌԱԿի օրուան ղեկավարութեան հետ:

1952ի ամբարն, Սաֆրաստեան ՀԲԸՄի հրաւերով Փարիզի եւ Մարսէյի մէջ դասախօսութիւններ կու տայ մեր հին պատմութեան մասին, շահագրգռելով Ուսանողական Միութիւնը:

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՐԴԷՆ ՅԱՐԳՈՒՄԾ ԱՆՈՒՆ ՄԸ ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԷՆ ՆԵՐՍ

1951ի Սեպտեմբերին, թուրքերու հրաւերով Իսթանպուլ կ'երթայ եւ կը մասնակցի Արեւելագետներու Ի. Միջազգային համաժողովին, որպէս Մեծն Բրիտանիոյ պատուիրակ: Համաժողովը կը գումարուի Իսթանպուլի Համալսարանին մէջ եւ բացումը կը կատարուի Սեպտեմբեր 15ին: Յոն Սաֆրաստեան կը կարդայ կարեւոր ուսումնասիրութիւն մը, որով կը փաստէ թէ 40 տարի առաջ Պողազքէյի մէջ (Եոզկաթի մօտ Հիթիթներու մայ-

րաբաղաթ) կատարուած պեղումներու ընթացքին երեւան հանուած է արքայական մատենադարանը, որուն արձանագրութիւնները բոլորովին նոր լոյս մը կը սփռեն Թուրքիոյ եւ Հայաստանի հին պատմութեան, կրօնքին եւ արուեստին վրայ: Պողազքէոյի արձանագրութեանց վրայ հիմնուելով՝ Սաֆրաստեան կը հաստատէ թէ հայոց հին պատմութիւնը սխալ հիմքերու վրայ խմբագրուած է եւ այս իրողութիւնը շուտով լայն արձագանգներ պիտի ունենայ:

Պողազքէոյի մէջ Առիւծի Դարպաս անունով ծանօթ աներակներէն տեսարան մը, գործ՝ Պեռնարտ Կանյոնի:

Համաժողովէն յետոյ Սաֆրաստեան չորս շաբաթ Պոլիս կը մնայ եւ կը մեծարուի մամուլի ներկայացուցիչներէն ու պուսահայ հայրենակիցներէն: Պոլսոյ լրագիրները երկար յօդուածներ կը գրեն՝ իր արտայայտութեանց եւ գրական գործերուն մասին, հրատարակելով իր պատկերները:

1956ին, Պերլին կ'երթայ մասնակցելու համար Արեւելեան Ընկերութեան համագումարին: Այս ընկերութիւնը տարիներ առաջ պեղումներ կատարած էր Պողազքէոյի մէջ եւ գտած հազարաւոր հիթիթ եւ խուռի բեւեռագիրներ, որոնք կը շարունակեն նոր տեղեկութիւններ տալ հին Հայաստանի մասին:

Արշակ Սաֆրաստեան այս համագումարին իր ճառը խօսելէ ետք, կը մեկնի Փարիզ, մասնակցելու համար ուրիշ գիտական ժողովի մը:

ԱՐՇԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ ԵՒ ԽՄԲԱԳՐԱԾ ԹԵՐԹԵՐԸ

Գիտական գործերն են.

«Թիւրտեր եւ Թիւրտիստան» 1948, Լոնտոն, «Խուռիստանը Հայերէն Լեզուի եւ Գրականութեան Մէջ» 1950, Լոնտոն: Այս գրքոյկը կը պարունակէ

արժեքաւոր ուսումնասիրութիւն մը իր 10 էջերուն մէջ: Կայ Խուռիստանի քարտեսը եւ բաղդատութիւն խուռի եւ հայ դասական բառերու միջեւ: (Կարդացուած Սաֆրաստեանի կողմէ Արեւելագետներու ԻԱ. Միջազգային Գոնկրեսին, Փարիզ, Յուլիս 1948): «Զսենեֆոն» (հակառակ ջանքերու չկրցանք ապահովել որեւէ տեղեկութիւն այս գործին մասին):

Սաֆրաստեան խմբագրած է հետեւեալ թերթերը.

«Արարատ» գիտական ամսաթերթ, անգլերէն լեզուով, օգնական ունենալով Պ. Կրեկըրի, «Հայաստան» օրկան Ազատական Միութեան:

Ունի թղթակցութիւններ.

«Մշակ» (Թիֆլիս – Ժողովրդական Կուսակցութեան թերթ), «Վան-Տոսպ» (Վան – Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ), «Ժողովուրդի Ձայն» (Պոլիս – ՌԱԿի պաշտօնաթերթ), «Արեւ» (Գահիրէ – ՌԱԿի պաշտօնաթերթ), «Ազգ» (Պոստոն – Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ), «Տի Արմինիըն Միրըր-Սփեքթէյթըր» եւ «Պայքար» (Պոստոն – ՌԱԿի պաշտօնաթերթեր), «Այսօր» եւ «Ապագայ» (Փարիզ – ՌԱԿի պաշտօնաթերթեր),

«Կոչնակ» (Նիւ Եորթ), «Արծուի Վասպուրական» (Պոստոն) եւ Անթիլիասի «Հասկ» թերթերուն, Ինչպէս նաեւ օտար թերթերու՝ Նիւ Եորթի «Նիւ Եորթ Ուրլուտ», Մանչեսթըրի «Մանչեսթըր Կարտիըն»:

Վերոյիշեալ թերթերուն մէջ ունի հնախօսական եւ քաղաքական յօդուածներ: «Ազգ», «Արեւ» եւ «Ապագայ» կուսակցական թերթերու մէջ ունի Հայկական Հարցին շուրջ քաղաքական տեսութիւններ՝ գրուած 1917-18ին:

«Ս. Էջմիածին Որպէս Երկրորդ Սրբավայր Մեր Խալդ-Հայկազն Նախահարց» ուսումնասիրութիւնը երեւցած է 1949ի «Հասկ» հայագիտական տարեգիրքին մէջ: Պեղուած ու գտնուած արծանագրութիւններէն առնելով՝ Սաֆրաստեան կը հաստատէ.

«Հայոց կրօնական ամանդութիւններն ու պատմական հաւատալիքները եզակի ու անյեղի պահպանողութեամբ շարունակուած են 40 դարեր եւ Էջմիածին սրբավայր եղած է Հայաստանի

ժողովուրդին քրիստոնէութեան ծագումէն դարեր առաջ»:

«Պայքար» Հանդէսի Նոյեմբեր 1930ի թիւով Սաֆրաստեան գրած է «Ընկեր Միքայէլ Պապաջանեան – Մարդն ու Գործը» աշխատասիրութիւնը, որ լոյս կը սփռէ Պապաջանեանի կեանքին վրայ: Գրուած է Պապաջանեանի մահուան առթիւ: Կ'աւարտէ իր գրութիւնը. «Հայ ազգը կորսնցուց մի եզական հայ պետական մարդ եւ տարիներու կարիքը կայ փոխարինել կարենալու համար: Սիրոյ, եղբայրութեան եւ հայրենիքի բարօրութեան մեծ մշա՛կ, ներոյժ պաշտամունք քո յիշատակին»:

ՄԱՅԸ

Անգլիոյ Արքայական Ասիոյ Ընկերակցութեան հաղորդագրութեամբ կը ծանուցուի իր անդամին՝ Արշակ Սաֆրաստեանի մահուան գոյժը, որ տեղի կ'ունենայ Լոնտոնի մէջ Սեպտեմբեր 25, 1958ին, 72 տարեկանին:

ՏՈՒԹ. ՆՇԱՆ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Երզնկա, 1889 –

Առաջին աշխարհամարտի ամբողջ տեւողութեան, Նշան Տեր-Ստեփանեան իր գրիչը երբեք վար չդրաւ եւ շարունակեց իր շունչը սպառել ազգային հարցերու նկատմամբ, ի նպաստ Հայկական Դատին: Ծնած է Երզնկա, 1889ին եւ նախնական կրթութիւնը ստացած ծննդավայրին եւ ապա Կ. Պոլսոյ Պերպերեան Վարժարանին մէջ: Հոսակ՝ ուսումը շարունակելու համար կը մեկնի Վենետիկի Մուրատ Ռափայէեան, ուրկէ ընթացաւարտ՝ կը յաճախէ Պոլսնիայի (Իտալիա) համալսարանը, հետեւելով երկրագործական գիտութիւններու:

Վկայականը ստանալէ ետք՝ պահ մը ամեւտուրով կը զբաղի: Աշխարհամարտի սկիզբները, երբ Իտալիա պատերազմին կը մասնակցէր 1915ի ամրան, Տեր-Ստեփանեան խանդավառ կը նետուի ասպարէզ՝ սկսելու համար իր ազգային գործունեութեան: Թորինոյի մէջ կը կազմէ փրոփականտի յանձնախումբ մը, օրկան ունենալով Armenia ամսաթերթը իր իսկ խմբագրութեամբ: Այդ յանձնախումբը զանազան տետրակներ լոյս կ'ընծայէ՝ միշտ Հայ Դատին ու ցաւին նուիրուած:

Armeniaի ծրագիրն էր իտալացիներուն ներկայացնել հայ մշակոյթը, պատմութիւնն ու գրականութիւնը, մասնաւորաբար տարբերելով համանման պարբերականներէ անո՛վ որ թերթը ուներ քաղաքական հանգամանք եւ որոշ ուղղութիւն՝ որուն մէջ երեք տարիներ յարատեւեց անխախտ:

Ուսանողութեան շրջանին, Տեր-Ստեփանեան Պոլսնիայի մէջ տուած է բանախօսութիւններ Հայաստանի մասին, նաեւ բուն յօդուածներ տուած է իտալական մամուլին՝ ամեն անգամ որ աննպաստ գրութիւն մը լոյս կը տեսնէր հայոց մասին:

1918ի վերջերը հայկական պատուիրակ Նշանակուելով իտալահայ գաղութին կողմէ՝ կը մեկնի Փարիզ: Մինչեւ Համազգային Համագումարի բացումը՝ կը մնայ պատուիրակի հանգամանքով, այնուհետեւ կը գործէ իբրեւ պատգամաւոր: Համագումարը կը տեւէ մինչեւ 1911

Ապրիլի վերջը, որմէ յետոյ կը մասնակցի կազմուած յանձնախումբերու եւ Արշակ Զօպանեանի հետ կը հիմնէ Հայ Ազգային Ազատական Միութիւնը, որ նպատակ ուներ ռամկավար հակում ունեցող բոլոր կուսակցութիւնները (Կովկասի Հայ Ժողովրդականը, թրքահայ Ռամկավարներն ու Վերակազմեալ Հնչակեան) չեզոքներու եւ անկախներու հետ ձուլելով՝ կազմել մեծ կուսակցութիւն մը:

Ան ունեցաւ սերտ գործակցութիւն Միհրան Տամատեանի հետ երբ ան եկած էր Իտալիա որպէս նուիրակ Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան:

Տեր-Ստեփանեան Վահան Թէքէեանի հետ Կ. Պոլիս գալով 1919ի աշնան մեկնեցաւ Երեւան՝ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ բանակցելու համար Հայաստանի Հանրապետու-

թեան հետ միացեալ կառավարութիւն մը կազմելու մասին:

Նոյն տարուան Յունիսին արդէն Փարիզի մէջ ծնունդ կ'առնէր «Միութենական» շարժումը մասնակցութեամբ Արշակ Զօպանեանի, Տոքթ. Նշան Տէր-Ստեփանեանի, Գ. Ֆնտգլեանի, Էտկար Շահինի, Լեւոն Կիւմիւշկերտանի:

Իր երէց եղբայրը՝ Նոյիկ, դարձեալ ընթացաւարտ Մ. Ռափայէլեանէ, վերապրող մըն է Ցեղասպանութենէն: Ան Կ. Պոլսոյ մէջ, պատերազմէն առաջ, կը զբաղէր սեղանաւորական գործերով եւ որ Զանկըրը աքսորուեցաւ, մտաւորականներու կարաւանին միացած, իբրեւ թէ զենք կը հայթայթէր կուսակցականներու:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՆՏԳՆԵՆ

Պեշիկթաշ, 1862 – Մանչեսթեր, Ապրիլ 18, 1937

*Գառնիկ Ֆետգլեան մեր ամենէն լայն ու
բազմակողմանի ճանաչող միտքերէն
մին է:*

Արշակ Զօպանեան

Ծնած է Կ. Պոլսոյ Պեշիկթաշ թաղամասին մէջ, ուր եւ անցուցած է իր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը: Նախ ազգային վարժարանի մը եւ յետոյ ամերիկեան Ռապըրթ Գոլէճին մէջ ստացած է իր ուսումը, զոր հետագային կատարելագործած է Մանչեսթըրի (Անգլիա) Զամալսարանին մէջ: Ինքնաշխատութեամբ, այնուհետեւ, ան աւելի պիտի յառաջանար:

ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Լաւատեղեակ էր հայերէն դասական լեզուին բոլոր նրբութիւններուն, ուսումնասիրած էր մեր մշակութային ժառանգութիւնը եւ անոր կերտիչներէն շատեր յատուկ քննութեան նիւթ էր դարձուցած: Գրաբարի հանդէպ ունեցած անհուն սիրով հանդերձ, առաջիններէն եղաւ Կ. Պոլսոյ մտաւորականներու «Մասիս-Յայրենիք»ի խումբին միանալու ու տարածելու աշխարհաբարը: Լաւ գիտեր անգլերէն, ծանօթ էր նաեւ ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուներուն: Ինքնաշխատութեամբ սորված էր յունարէն, լատիներէն եւ պարսկերէն, այնքան մը որ պետք պիտի ըլլար իր բանասիրական ուսումնասիրութեանց համար: Զետաքթրութեամբ կը հետեւէր օրուան գրական շարժումներուն եւ նոր տաղանդաւոր գրողներու գործերուն:

Իր առաջին յօդուածները հրատարակուած են Կ. Պոլսոյ «Արեւելք» օրաթերթին մէջ, այնուհետեւ՝ «Մասիս» շաբաթաթերթի եւ «Յայրենիք» օրաթերթին մէջ, ընդհանրապէս գրական-քննադատական, պատմական եւ բանասիրական նիւթերով: Չինք արդէն ընթերցողները կը նկատէին ներհուն եւ հետախուզող միտք մը:

Զամիտեան կոտորածներուն կը փոխադրուի Մանչեսթըր, ուր կը մնայ մինչեւ իր մահը:

Ան շարունակեց գրել պատմաքննական, գրադատական ու բանասիրական աշխատութիւններ, զորս հրատարակեց գլխաւորապէս Զօպանեանի «Անահիտ»ներուն մէջ, ինչպէս նաեւ՝ Նիւ Եորքի «Կոչնակ»ին, Վիեննայի «Յանդէս Ամսօրեայ»ին եւ Երուսաղէմի «Սիոն»ին մէջ, մաս մըն ալ՝ հատորներով:

Զատորի ձեւով իր առաջին հրատարակութիւնը եղաւ Օմար Խայեամի քառեակներու թարգմանութիւնը: Ան Շարլ Կրօլոյի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կարդալով՝ Խայեամի քառեակներուն սիրահարած էր, ու այդ ֆրանսերէն թարգմանութենէն զանոնք հայացուց:

Ֆետգլեանի հատորով հրատարակած երկրորդ գործը կ'ըլլայ Շեքսպիրի «Անտոնիոս եւ Կլէոպատրա» թատերգութեան հայերէն թարգմանութիւնը, գրադատական նախաբանով մը: Երրորդը

Եւ կարեւորագոյնը՝ կ'ըլլայ Կորիւնի «Վարք Մաշ-թոցի»ին քննական հրատարակութիւնը, ուսումնասիրական ընդարձակ նախաբանով մը եւ բնագրին իւրաքանչիւր էջին ներքեւ գրուած ու զանազան մուտք կ'ետերը լուսաբանող կամ օրինակութեան սխալները ուղղող ծանօթագրութիւններով, մեծարժէք աշխատութիւն մը, որ առանձինս պիտի բաւեր հեղինակին անունը անկորուստ պահելու: Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանի հետ կատարեց թարգմանութիւնը Հայ Պատարագամատոյցին՝ անգլերէն, եւ մեծապէս ծառայեց անգլիախօս երկիրներու ծանօթացնելու հայ լեզուն եւ գրականութիւնը: Անոր վաստակը շատ աւելի պիտի ըլլար մեծ, եթէ ան ամբողջութեամբ նուիրուէր գրական ստեղծագործութեան: Ան ուժերուն մեծ մասը վաճառականական զբաղումներու նուիրելու ստիպուած էր:

ԱՄՊԱՐԷՉԸ

Առեւտրականներու հայ հին ընտանիքի մը զաւակն էր ան, առեւտրական այդ գործին մէջ իր բաժինը կատարելու պարտաւոր՝ իրեն եւ իր կազմած ընտանիքին ապահովելու համար հանգիստ կենցաղ մը: 1920ի ընթացքին ան Նիւթական շատ լաւ կացութեան մէջ էր, ինչպէս էին ընդհանրապէս Մանչեսթըրի հայերը, երբ կ'որոշէր ամբողջութեամբ նուիրուիլ ազգային հասարակական գործունեութեան:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄ

Մաս կը կազմէ Եւրոպայի Հայ Ազգային Միութեան փաղանգին, որուն առաջնորդութիւն կու տար Արշակ Զօպանեան: Չարգացած, Եւրոպայի քաղաքական ու ընկերային շրջանակներուն քաջածանօթ եւ Հայ Դատը Արեւմուտքին ծանօթացնելու հայեցողութեամբ շնորհալի սերունդ մը հրապարակ կու գայ, որ իր ամբողջական մասնակցութիւնը կը բերէ նաեւ հայ կեանքէն ներս: Ան կը մասնակցի Եւրոպայի ընդհանուր ժողովներուն:

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԲԸՄ-ԵՆ ՆԵՐՍ

Միութեան հիմնադիրներէն Երուանդ Աղաթօն Ֆնտզեանի պարտականութիւն տուած էր զանա-

զան հայաշատ քաղաքներու մէջ հիմնելու մասնաճիւղեր: Այդ ուստաններու շարքին կը գտնուէր Անգլիոյ Մանչեսթըր արդիւնաբերական քաղաքը, ուր հաւաքուած էին հիւսուածեղէնի հայ վաճառականներ եւ այլ ազգայիններ: Մանչեսթըրի մասնաճիւղը պիտի բերէր իր նուիրական մասնակցութիւնը, կազմակերպուած հասութեաբեր մեծ ձեռնարկներով, արեւմտահայ (թրքահայ) ժողովուրդին հետագայ ծանրագոյն աղետներուն դարմանումին համար:

Աղաթօն պէյ 1907 Յուլիսին կու գայ Մանչեսթըր եւ անմիջապէս յարաբերութեան մէջ կը մտնէ գաղութին յայտնի դէմքերուն հետ, յայտնելով իր այցին գլխաւոր նպատակը:

Համիտեան շրջանի այդ տխուր օրերուն, երբ թուրք պետական շրջանակները ծայրայեղ կասկածով կը նայէին արտասահմանի մէջ գոյութիւն առած ամեն ազգային կազմակերպութեան վրայ, Մանչեսթըրի հայերը իրաւամբ կը վախճային որ իրենց մասնակցութիւնը կրնայ զիրենք ալ կասկածելի դարձնել եւ վտանգել իրենց գործը: Գաղութը գրեթէ առանց բացառութեան կազմուած էր արեւմտահայ առեւտրականներէ, որոնց գործը գլխաւորաբար Թուրքիոյ հետ եղած էր:

Սակայն Աղաթօն պէյ կը համոզէ զիրենք, բացատրելով Միութեան կանոնագիրը, որ այն ատեն քաղաքական ձգտում ու մտածում բացառող սեղմումներով արձանագրուած էր, կը վանէր նմանօրինակ գործունեութեան ծրագիրներ: Անմիջապէս կը գումարուի Միութեան համակիրներու ժողով, որու ընթացքին առժամեայ մասնաժողով մը կ'ընտրուի մասնակցութեամբ Ա. Մ. Ժամկոչեանի, Եալտըզեանի, Տիրան Տեօվլեթեանի Տիգրան Իփիքճեանի, Գեորգ Թօփալեանի, Գառնիկ Ֆնտզեանի եւ Օ. Գրիգորեանի: Նորընտիր մասնաժողովը գործի կը ձեռնարկէ 1908ի սկիզբները:

Ըստ արխիւային արձանագրութեանց, 1910-ին արդէն մասնաճիւղը կ'ունենայ 116 անդամներ, որոնք օգտակար կը հանդիսանան Զէլէկեան որբանոցին:

1913ին մասնաճիւղին ատենապետ կու գայ Միհրան Մ. Մանուկեան, փոխարինելով Տ. Ժամ-

*ՀԲԸՄԻ Մանչեսթրի
Մանաճիւղը:
Ձախէն աջ՝ Սարգիս
Գույումճեան, Միհրան
Մանուկեան, Տ. Շնորհաւորեան,
Մ. Պաքըճեան, Գառնիկ
Ֆնտգլեան եւ Տիգրան
Իփիլիքճեան:*

կոչեանը, որ օրինակելի աշխատանք կատարած էր: Իսկ Գառնիկ Ֆնտգլեան կը ստանձնէ ատենադպրութիւնը:

Պատերազմին հետեւանքով Մանչեսթրի տնտեսական կեանքն ալ կանգ կ'առնէ եւ շրջան մը կը դանդաղին ազգային գործունեութիւնները: Սակայն 1928ի Փետրուարին Բարեգործականի Կեդրոնին ընդառաջելով եւ հոգեւոր հովիւին՝ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանի միջնորդութեամբ մասնաժողովը կը վերակենդանանայ եւ կ'ունենայ վարչական կազմ մը, Մարքո Պաքըճեանի ատենապետութեամբ:

Յաջորդ տարուան Յունիսին՝ Բարեգործականի Վարիչ-պատուիրակ Վահան Մալեգեան, ընկերակցութեամբ Կեդրոնական Ժողովի անդամներէն Պողոս Էսմերեանի, կ'այցելէ Մանչեսթրը: Գաղութը եւ մասնաւորաբար Մարքո Պաքըճեան, ինչպէս նաեւ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան, շատ սիրալիր ընդունելութիւն մը կ'ընեն:

Դուրեան Սրբազան Կիրակի օրը եկեղեցւոյ բեմէն կը նախապատրաստէ գաղութին անդամները դրուատելով ՀԲԸՄԻ գործունեութիւնը, եւ նոյն օրն իսկ Տիգրայրկի Փապիք Զօյի սրահին մէջ մասնաժողովին գանձապահ Ճեմազեանի ջանքերով կը կազմակերպուի հաւաքոյթ մը նախազաւուրդեամբ:

Մարքո Պաքըճեանի: Յաջորդաբար խօսք կ'առնեն Պողոս Էսմերեան, Ղեւոնդ Սրբազան եւ Միլիթեան վաղեմի բարեկամ Գառնիկ Ֆնտգլեան ու Վահան Մալեգեան: Այս առթիւ կը կատարուի նաեւ նուիրահաւաք:

ԿԵԱՆՔԻ ԱԻԱՐՏԸ

Ֆնտգլեան իր որդւոյն հետ կ'երթայ բնակիլ պանդոկ մը, հեռու իր գիրքերէն ու ազգային հարստութենէն: Պարզ հիւանդութիւն մը կը խորտակէր իր դիմադրականութիւնը ու կը մահանար Ապրիլ 18, 1937ին:

Ջեմազեան Երկուշաբթի օր առաւօտեան տեղի կ'ունենայ իր յուղարկաւորութիւնը տեղւոյն եկեղեցւոյ մէջ, նախազաւուրդեամբ՝ Մատթէոս Արք. Ինճեանի եւ ներկայութեամբ խումներամ բազմութեան մը: 50է աւելի ծաղկեպսակներ կը զարդարեն իր դագաղը:

Սրբազանը իբրեւ մտերիմը Ֆնտգլեանի կը խօսի դամբանական մը, վեր առնելով անոր գրական գործունեութիւնը, եւ մասնաւոր Մանչեսթրի հայութեան մատուցած սրտագին ծառայութիւնը 50 տարիներէ ի վեր:

Դամբանականներ կը խօսին նաեւ Մարքո Պաքըճեան, յանուն տեղւոյն հայութեան Ընդհա-

Նուր Ժողովին, որուն ատենապետն էր, Եւ Տոբթ. Ա.
Մովճեան՝ եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան կողմէ:

Ինչպէս «Նոր Լուր»ի խմբագիրը՝ Պարոյր Բ.
Քէչեան, պիտի գրէր Ֆետգլեանի մահուան առթիւ.
«Դպրոցական տարիներէն մինչեւ մահ, անընդհատ
գիրք, թուղթ ու գրիչ անոր անբաժան ընկերներն ու

բարեկամները եղան, անոնցմով խանդա-
վառուեցաւ միայն. փայլուն միտք մը ի յայտ բերաւ
դպրոցական շրջանէն, ուր միշտ առաջինը կը
հանդիսանար դասարանին: Եւ բանասիրական
ասպարեզին մէջ ալ, ուր գործեց, առաջիններէն
մէկն էր ի հաւասարս»:

ՓՈԽԱՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՇՆՈՐՀԱԽՈՐԱԳԻՐ

10 Յուլիս 2015

Ատենապետ
Մայր Խարապեան

Փոխ-Ատենապետ
Ասատուր Տեկեթեան

Ատենադպիր
Իւճին Քարաճեան

Գանձապահ
Իւճին Քարաճեան

Խորհրդականներ
Գեորգ Գրիգորեան
Յարութին Երկանեան
Վազգէն Էսկիճեան
Փրոֆ. Հրայր Հովիւեան
Արտաւազ Մելքիսեթեան
Մարո Նազգաշեան
Մերիթո Նահապետեան
Ներսէս Ներսէսեան
Տոքթ. Ռաֆֆի Պալեան
Լեւոն Պլքքեան

Գործակից Անդամներ
Հայկ Լեփեճեան
Յակոբ Նազարեան
Սարգիս Քաջիկեան
Միհրան Քիւթնեան

Պատուոյ Անդամներ
Օշին Մոստիշեան
Նահապետ Նահապետեան
Կարապետ Պապահէքեան
Շարլ Փալթոպետրոսեան
Տոքթ. Գեորգ Զեշիշեան

Tel.: +1 (647) 955-6222
e-mail: ramgavar@gmail.com
facebook.com/RamgavarParty
facebook.com/RAGmamoul
FB : Ramgavar.Mamoul

Յարգելի Ընկեր Յակոբ Վարդիվառեան,

Սոյն գիրով կու գանք պաշտօնապէս ողջունելու ձեզ ձեր հեղինակութեամբ լոյս տեսած նորատիպ՝ «Մեն Երազի Ճամբուն Ուղեւորները եւ Համապարփակ Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ա. Հատոր»-ին առիթով:

Մեզի քաջածանօթ է տասնամեակներու վրայ երկարող ձեր գրական ու հասարակական բեղուն գործունէութիւնը, զորս դուք սիրով ու անվարան ի սպաս դրած էք ծառայելու մեր սիրելի Կուսակցութեան:

Ձեր հետեւողական ու տրնաջան աշխատանքին պտուղն է սոյն հատորը, որ զուտ պատմագիտական ու քննական բնոյթ չունենալով հանդերձ, լաւ աղբիւր մըն է եւ յաւելեալ արժէք մը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան գրականութեան ու գրադրանին համար, ուր դուք յաջողած էք ի մի բերել է մեր նախահայրերուն կեանքին ու գործին վերաբերող դրուաքներ, որոնք այլապէս ցրուած պիտի մնային տարբեր հրատարակութիւններու մէջ՝ շատ յաճախ անհասանելի ըլլալով հանրութեան:

Վստահ ենք, որ ձեր ծրագրած հատորաշարին, այս անդրանիկ հատորին հրատարակութեան մասին եղած ու ըլլալիք դրական թէ առարկայական անդրադարձները պիտի լաւապէս ծառայեն յաջորդ հատորներու ձեր երկունքի աշխատանքին համար:

Միւրեւի ընկեր Վարդիվառեան,

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան անունով ջերմապէս կը շնորհաւորենք ձեզ քաջառողջութիւն եւ աւելի եւս արդիւնաշատ գրիչ մաղթելով ձեզի:

Ընկերական Ողջոյններով՝

Ի դիմաց՝

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Իւճին Քարաճեան

Ատենադպիր

Մայր Խարապեան

Ատենապետ

TEKEYAN
CULTURAL
ASSOCIATION, INC.

ԹԷՔԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆ

755 Mt. Auburn Street, Watertown, MA 02472, USA • Tel: 617.924.4420 Fax: 617.924.2887 tekeyan@aol.com

BOARD OF DIRECTORS
OF U.S.A. AND CANADA

ԳԼԱՅԱՏԱՆՔ ՄԵՐ ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ԳՈՐԾԱԿԻՑԻՆ

President

Dr. Haroutiun Arzoumanian

Vice Presidents

Edmond Azadian

George Mandossian

Secretary

Dr. Nubar Berberian

Assistant Secretary

Vatche Semerdjian

Treasurer

Maro Bedrosian

Assistant Treasurer

Roupen Terzian

Members

Dr. Arshavir Gundjian

Panig Keshishian

Kevork Keushguerian

Arto Berdige Manoukian

Papken Megerian

Hagop Vartivarian

EMERITUS
HONORARY MEMBERS
IN MEMORIAM

Hampartsum Berberian

Flora Gopojan

Antranik Poladian

Dicran Simsarian

ԹԷՔԵԱՆ Մշակութային Միության Միացեալ Նահանգներու եւ Գանատյի շրջանակին հրատարակութեանց շարքը հարստացաւ նոր եւ արժեքաւոր հատորով մը՝ լոյս ընծայումովը Յակոբ Վարդիվառեանի «Մեծ Երազի Ճամբուն Ուղեւորները եւ Համապարփակ Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան» հատորով:

Հեղինակը ԹՄՄԻ Կեդրոնական Վարչութեան աշխոյժ եւ ուժական ղեկավարներէն մէկն է որ իր կազմակերպչական կարողութիւններով եւ մշակութային նախաձեռնութիւններով աւելի բովանդակալից դարձուցած է իրագործումները մեր այս շրջանակին:

Բացի իր գործնական աշխատանքներէն Վարդիվառեան անհաւատալի նուիրումով նախաձեռնած է գրական, լրագրական եւ մանաւանդ պատմագիտական գործունէութեան, որուն մէկ փայլուն արգասիքն է վերոյիշեալ հատորը:

Ընթերցող հասարակութիւնը հիացումով պիտի անդրադառնայ թէ այս ծաւալուն աշխատասիրութիւնը ինչպիսի հսկայ բաց մը կու գայ լեցնելու մեր արդի ժամանակներու պատմագրութեան մէջ:

ԹՄՄԻ Կեդրոնական Վարչութեան ամբողջ կազմը ինչպէս նաեւ համայն անդամակցութիւնը կու գան ի սրտէ ողջունելու իրենց բազմավաստակ գործակիցին այս նոր ու շքեղ իրագործումը եւ կու գան հայարտութեամբ սեղմելու անոր բազմաշխատ եւ բեղուն ձեռքը:

ԹԷՔԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՆԱՏԱՅԻ
ԿԵՂՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Դոկտ. Նուպար Ղերպերեան
Ատենադպիր

Տոքթ. Յարութիւն Արզումանեան
Ատենապետ

Պատռն, Յուլիս 5, 2015

Gifts to the Organization are deductible for income, gift, and estate tax purposes

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ARMENIAN DEMOCRATIC LIBERAL ORGANIZATION

ՈՂՋՈՅՆԻ ԳԻՐ

«ՑԱԿՈՒ ՎԱՐԴԻՎԱՌԵԱՆԻ ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՈՒՂԵՒՈՐՆԵՐԸ»
ԳԻՐՔԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Երախտիքի խորունկ զգացումներով է որ կու գանք ողջունելու լոյս ընծայումը «Մեծ Երազի Ճամբուն Ուղեւորները եւ Համապարփակ Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հատորին:

Այս պատկառելի հատորին բազմավաստակ հեղինակը՝ Յակոբ Վարդիվառեան հրատարակելով այս պատմաշարքին Ա. Հատորը, կը խոստանայ յաջորդական չորս հատորներով եւս ներկայացնելու կուսակցութեան առաքելութեան անցած ուղին՝ մինչեւ մեր ժամանակները:

Բազմաթիւ իմաստներով շնորհապարտ աշխատանքի մը պարգեւը հանդիսացող այս աշխատասիրտիւնը նշանակալից է հիմնական քանի մը բնութագրութիւններով:

Կուսակցութեան անցեալի դեկավարներն ու վաստակաւոր մտաւորականները արխիւային սահմանափակ ժառանգութիւն մը թողած են իրենց յետնորդներուն՝ ծառայութեան ճակատներուն վրայ սպառելով իրենց ոյժն ու կորովը: Յակոբ Վարդիվառեան, հանդիսանալով հանդերձ գործնական ծառայութեան անօրինակ դեկավար մը՝ գործի կողքին իր սիրտին մօտիկ բացած է աշխոյժ գրիչն ու արխիւային վաւերաթուղթեր համադրելու անգապելի տենղը:

Նշանակալից է նաեւ հատորին ընդգրկուն բովանդակութիւնը որ կը թելադրուի կուսակցութեան գաղափարախօսութենէն ու գործելակերպէն: Արդարեւ, ՌԱԿը պատմականօրէն հանդիսացած է տուող եւ ընծայաբերող կազմակերպութիւն մը, ծնունդ տալով այլ կազմակերպութեանց կամ սնունդ տալով անոնց, յաճախ իր ուժերուն ու կենսունակութեան հաշւոյն. հետեւաբար, զուգահեռ կերպով ընդգրկելով այդ կազմակերպութեանց պատմութեան ուրուագիծը՝ կ'ամբողջանայ ՌԱԿի առաքելութեան համապարփակ դիմագիծը:

Անխոնջ աշխատանքի արդիւնք հանդիսացող այս հատորը հարազատ ու բոլորանուէր պատկերը կը ներկայացնէ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատմական առաքելութեան ու դերին, առանց անտեղի յոխորտանքներու այլ ճշմարտութեան նուիրուած խոնարհ աշխատասիրտի մը սրտի ամբողջական ընծայումով:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մեր շրջանակը յաւելեալ հպարտութեամբ կ'ողջունէ ծնունդը այս մատենին, որուն հեղինակը կը ստեղծագործէ, կը ներշնչէ եւ կը ճառագայթէ այս անմիջական ափերէն:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ARMENIAN DEMOCRATIC LIBERAL ORGANIZATION

Միտազինս ողունելով երկաշարին Ա. Հատորը կը մաղթենք որ յաջորդական հատորներուն երկունքը մնայ կարճատեւ, այլ բեղուն ու բովանդակալից:

Ի Դիմաց՝

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԻ ԵՒ ԳԱՆԱՏԱՅԻ
ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Երուանդ Ագառեան
Համաատենապետ

Բարգէն Սկրեան
Համաատենապետ

Պատռն, Յունիս 30, 2015

DIOCESSE OF THE ARMENIAN CHURCH OF AMERICA (EASTERN)
ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԵՍԻ

Archbishop Khajag Barsamian, Primate

Թի 8447

Մայիս 4, 2015

Յարգելի

Տիար Յակոբ Վարդիվառեան

Նիւ Ծրրգի

Սիրելի Յակոբ,

Ստացած ենք ձեր կողմէ պատրաստուած «Մեծ Երազի Ճամբուն Ուղեորները եւ Համապարփակ Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան» (Ա. Հատոր) ծառայուն գիրքը, որուն համար կը յայտնենք մեր խորին շնորհակալութիւնը:

Երկար տարիներու տքնաջան աշխատանքի եւ ուսումնասիրութեան արդիւնքը հանդիսացող գիրքերու այս շարքը, որուն առաջին հատորը նուիրուած է «Արմենական Կազմակերպութեան եւ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան», ընթերցողին պիտի ներկայացնէ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան զաղափարականն ու մանրամասնեալ պատմութիւնը՝ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը:

Կը շնորհատրենք ձեզ՝ ձեր այս օգտակար նախաձեռնութեան համար եւ կը գնահատենք ձեր հետեւողական, համբերատար ու ժրջան աշխատանքը:

Կ'աղօթենք որ Տէրը ձեզի պարգեւէ Իր օրհնութեամբ լի ու քաջառողջ երկար տարիներ՝ որպէս զի նոր խանդով ու եռանդով շարունակէք Հայ մշակոյթին ու մեր ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած ձեր անսակարկ առաքելութիւնը:

Աղօթարար՝

Խաժակ Արք. Պարսամեան

Առաջնորդ

ARMENIAN MISSIONARY

ASSOCIATION OF AMERICA

Founded 1918

Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւն

31 WEST CENTURY ROAD ■ PARAMUS, NJ 07652

PHONE: 201.265.2607 ■ FAX: 201.265.6015 ■ E-MAIL: info@amaa.org

Օգոստոս 10, 2015

Յակոբ Վարդիվառեան

314 Lydecker St.

Englewood, NJ 07631

Միտելի Յակոբ,

Ատենին, շնորհակալութեամբ ստացած եմ հայ Ժողովուրդի նուիրեալ կուսակցութիւններէն, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան համապարփակ պատմութեան հատորաշարի առաջին հատորը՝ զոր կ'ընդգրկէ Արմենական Կազմակերպութիւնն ու Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը:

Ջերմօրէն կը շնորհաւորեմ քեզ՝ այս խիստ շահեկան հատորաշարի պատրաստութեան նուիրումը ըլլալու տրամադրութեանդ համար, ինչպէս նաեւ Թէքէեան Մշակութային Միութիւնը՝ այս պատկառելի առաջին հատորին հրատարակութեան համար:

Բազմավաստակ եւ տաղանդաշատ աշխատասիրութիւն մը արդարեւ որ կ'ընդգրկէ բծախնդիր եւ խղճամիտ ուսումնասիրութիւն եւ աշխատանք: Հատոր մը, որ կու գայ մեր արդի պատմութեան անդաստաններէն հաւաքուած եւ փրկուած խնկելի պատահիկներ քով քովի բերել եւ զանոնք յառնել եւ մեր ազգային պատմութեան մշտնջենական մատենանին յանձնել:

Մաղթանքս է որ ձեր կորովը ամուր մնայ յաջորդաբար լոյս ընծայելու հատորաշարին յաջորդական օղակները:

Հաճեցէք ընդունիլ ներփակ նուէրը որպէս համեստ քաջալերանքի ժեստ մը այն վիթխարի աշխատանքին համար զոր արիօրէն ձեռնարկած էք:

Յարգանքներով,

Զամէն Խանճեան

Գործադիր Տնօրէն

ՀԱՏՈՒԱՄՆԵՐ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐԷ

ՎԱՉԷ ՍԵՄԵՐՃԵԱՆ – Կլենտեյ, Գալիֆորնիա

Արհեստավարժորեն մանրամասնուած ու քննարկուած պատմագիրք մը՝ որուն առաջին հատորը յատկապէս տրամադրուած է Արմենական Կազմակերպութեան եւ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան հիմնադրութիւններուն, գործած ազդեցութիւններուն եւ անոնց կեանքի ուղիներուն:

Առաջին տպաւորութիւնը որ կ'ունենայ ընթերցողը յետ հատորի ընթերցումին, Յակոբ Վարդիվառեանի անգնահատելի եւ անխոնջ աշխատանքին ահագնութիւնն է եւ մէկտեղած մանրամասնեալ գիտութիւնը, որ ընթերցողին կը փոխանցուի այս ձեւով:

Պատմագիտական սրբութիւն մը գոհացուցած է հեղինակը, որուն որպէս հետեւանք պատմական իւրաքանչիւր իրագործումին ենթահողը, պատճառն ու զարգացումը ներկայացուած է: Երբ կ'ակնարկենք Վարդիվառեանի տրամադրած աշխատանքի հսկայութեան եւ ամբողջականութեան, նկատի ունինք կուսակցութեան մը նման կազմակերպութիւններու ստեղծումին տրամաբանական ազդակներուն առկայութիւնը, բան մը որ հիանալիօրէն յաջողած է ներկայացնել հեղինակը:

Անհրաժեշտ է կարեւորութեամբ յիշել, որ Վարդիվառեան յաջողած է «Արմենական Մամուլը» եւ «Ժողովրդական Մամուլը» կարեւոր բաժիններով, լոյս աշխարհին բերել տասնեակ մը թերթերու անուններ, անոնց բովանդակութեան բնոյթն ու թերթերու մասին անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ տալով մեզի:

Կարեւոր երկրորդ գնահատական մը պէտք է տրուի մասնաւորաբար Վարդիվառեանի հեղինակային պարկեշտութեան եւ... կուսակցագարութեան բացակայութեան: Վերջին հանգամանքը ես կը նկատեմ առաքինութիւն մը՝ մանաւանդ ուղղուած Վարդիվառեանին նման կրթութեամբ կուսակցականին: Ան ակնառու կերպով պարկեշտ կեցածք մը յաջողած է պահել, երբ իր պատումին ընթացքին կը ներկայացնէ ընդդիմադիր կուսակցութիւններու կամ խմբաւորումներու կարծիքները, անոնց գործունեութիւններուն մեկնաբանութիւնը, կատարուած մեջբերումները կամ առ հասարակ գործուած սխալներու յիշատակումը: Պէտք է շեշտել, որ ընդհանրապէս կուսակցական մեր գրականութեան մեջ, միշտ տիրական եղած է անհանդուրժողութիւնը եւ անոր դժբախտ ներկայութիւնը:

Տխուր իրողութիւն մըն է ներկայացուողը, սակայն սրբագրելի՝ երբ գիրքի մը, յօդուածի մը կամ ուսումնասիրութեան մը հեղինակը կը յաջողի յաղթահարել փորձութեան եւ կը սանձէ բնազդական զգացումներու անտեղի եւ վնասակար արտայայտութիւնը՝ որ մեր մօտ բնական թուող կռուազանութեան համազօր է:

Այդ է որ հիանալիօրէն յաջողած է ընել Յակոբ Վարդիվառեան, այն ալ՝ ընդդիմադիր կուսակցութիւններու պատմութեան շարահիւսութեան ընթացքին...: Լուռ պէտք չէ անցնիլ այս բարեմասնութեան յիշատակութենէն:

Շեշտուած յաջողութիւն մըն է անտարակոյս...:

Հատորին մեծագոյն եւ արժանի յաջողութիւններէն մէկն է յիշատակուածը:

Ջերմօրէն շնորհաւորելի է Յակոբ Վարդիվառեան հեղինակը, որուն աշխատանքի սերը, նուիրու-

ծովինը հանդեպ ի՛ր կուսակցութեան, ինչպէս նաեւ ցուցաբերած խոր յարգանքը միւս բոլոր՝ կուսակցութիւններուն հանդեպ, ծնունդ կու տայ այս հատորին:

*«Չարթօնք» (Պէյրուս) - Յուլիս 24, 2015
«Նոր Օր» (Լոս Անճելըս) - Օգոստոս 27, 2015*

* * *

ԴՈԿՏ. ՆՈՒՊԱՐ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ – Ուոլթհեմ, Մենչուսեց

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան համապարփակ պատմութիւնը՝ առաւելագոյն մանրամասնութեամբ գրի առնել կարենալու համար նախապայման է որ՝ այդ հսկայական աշխատասիրութեան նուիրեալը առաջին հերթին գիտակցած ըլլայ այն իրողութեան որ՝ մեր Կուսակցութիւնն ու զայն բաղկացուցած կազմակերպութիւնները ամբողջական ուսումնասիրութեան ենթարկելու պահանջը յստակօրէն պարզուած ըլլայ այդպիսի համակ նուիրումով ներկայացող անձին:

Ահա՛ այդպիսի անձ մըն է Յակոբ Վարդիվառեանը, որ այս պատմական տարուան ընթացքին ուշադրութիւն կը գրաւէ ոչ թէ լոկ գիրք հրատարակած ըլլալով, այլ՝ անզուգական հատորաշար մը լոյս ընծայելու տպաւորիչ խոստումով մը, խորապէս գիտակցելով իր կատարելիք աշխատանքին անծայրածիր բովանդակութեան:

Այս հատորին յառաջաբանը գրած է գիրքին հրատարակիչը՝ «Մայրենի» հաստատութեան տէր եւ տնօրէն, իր սերունդի ամենացայտուն ներկայացուցիչներէն՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանը, օրինակելի յառաջաբան, ուր ի միջի այլոց ան կը նկատէ թէ՝ մեր կեդրոնական մարմինները «բաւարար լրջութեամբ եւ հետեւողութեամբ չեն մօտեցած արխիւային նիւթերուն կեդրոնացման աշխատանքին», ինչ որ անտարակոյս դժուարացուցած է Վարդիվառեանի նախաձեռնութեան աշխատանքը ինչպէս նաեւ առ այդ կատարուած անվերջանալի պրպտումները:

Լիայոյս ենք նաեւ որ՝ Յակոբ Վարդիվառեան, իր ինքնակոչ ու կենսատեւ առաքելութիւնն անյապաղ, ըստ կարելոյն արագընթաց թափով հետապնդելով, շատերու ենթադրած ժամկետէն առաջ պիտի ամբողջացնէ, այս ազգապահպան եւ ազգապարծան աշխատասիրութիւնը:

«Հայերն Այսօր» (Երեւան) – Ապրիլ 28, 2015

«Ազգ» (Երեւան) – Մայիս 8, 2015

«Ապագայ» (Մոնթրէալ) – Մայիս 11, 2015

«Սարտարապատ» (Պուէնոս Այրես) – Մայիս 13, 2015

«Նոր Օր» (Լոս Անճելըս) – Մայիս 21, 2015

«Նոր Աշխարհ» (Աթէնք) – Յուլիս 6, 2015

* * *

ՍՈՒՐԵՆ Թ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ – Երեւան

Մինչ գնահատականի խօսքս, ուզում եմ նախապէս շնորհակալութիւնս յայտնել ծաւալուն ու բարեխիղճ աշխատանքի համար, որը կատարուել է անսահման սիրով եւ խանդաղատանքով: Նաեւ այն լուրջ ու բեղուն ներդրման համար, որ արել է յարգարժան հեղինակը հայ պատմագիտութեան եւ, մասնաւորապէս, կուսակցութեանս մասնագիտական գրականաստեղծման գործում:

Անկեղծօրէն խոստովանեմ, որ սկզբում բաւական վերապահումով վերաբերուեցի յատկապէս «համապարփակ պատմութիւն» բառեզրին: Բայց երբ սկսեցի ընթերցել, էջ առ էջ վերապահումը տեղի

տուեց անպայման գնահատանքի խօսք ասելու անդիմադրելի ցանկությունը:

Գաղտնիք չէ բոլորովին, որ չնայած առաջնեկի ու միակ հայրենածին լինելուն եւ հայ ազատագրական պայքարում ունեցած ծանրակշիռ ներդրմանը, յատկապես հայ ժողովրդի եւ մասնաւորապես վասպուրահայության ինքնապաշտպանական արդիւնաւետ պայքարում, Արմենական կուսակցութեան եւ կուսակցականների մասին շատ քիչ է գրուել: Դրան նպաստել է նաեւ այն զգուշաւոր մտայնութիւնը, որ թուրքական բռնատիրութեան պայմաններում ոչինչ գրաւոր չպահպանուի հասարակ ժողովրդին հետապնդելու եւ մեղադրանքներ ներկայացնելու առումով: Սակայն այդ չգոյութեան ու աւելի յաճախ պակասաւորութեան պայմաններում կուսակցութիւնների պատմութիւնը կտոր-կտոր, փշուր-փշուր հաւաքել ու մէկտեղելը, մեղմ ասած, այնքան էլ հասարակ գործ չի եղել: Մասնագիտութեանս բերումով տեղեակ եմ ինչ տիտանական ջանքեր են պահանջում տասնամեակների հեռուից բազում հարցերի պատասխաններ պեղելն ու գտնելը:

Յիրաւի, մեր երկու կուսակցութիւնների հակիրճ ու հանրամատչելի այս պատմութիւնը «հեռու մնացած է» թակելէ դուռը քննական պատմագրութեան ու բանալէ զայն, սակայն իր տարողութեամբ եւ ընդգրկումներով ծաւալուն ու բազմաշերտ գործ մըն է, միանգամայն արժանի դրուատանքի ու արժեւորման:

Աշխատութեան ուսումնասիրութեան թիրախ հանդիսացող թեման՝ իր բոլոր ծալքերով, ծանօթ էր եւ թուում էր «նոր խօսք ու ասելիք դժուար կը լինի գտնել»: Սակայն ի պատիւ հեղինակի, նրա ժրաջան ու պրպտուն մտքի եւ տարիների ընթացքում հետեւողական հաւաքչական աշխատանքի, բացայայտուել են կուսակցութիւնների պատմութեան նոր ծալքեր: Դրուատելի է յատկապես այն իրատեսական մօտեցումը, որով առաջնորդուել է հեղինակը սոյն աշխատութիւնը գրելիս: Իրական գոյներով են մատուցում Արմենականների ծննդավայր եւ հիմնական գործելատարածք՝ Վան-Վասպուրականն ու ժամանակի հայ իրականութիւնը եւ ընդհանուր խորապատկերում՝ կուսակցութեան գաղափարական սերմնացանների ու հիմնադիրների լուսապայծառ նկարագիրը:

Նշեմ նաեւ, որ այս տարի լրանում է Արմենական կուսակցութեան հիմնադրման 130-ամեայ յոբելէանը: Պիտի արձանագրեմ, որ սոյն աշխատութիւնը ամենամեծ ու թանկ նուէրն է հայ ժողովրդին եւ բոլոր գաղափարակիցներինս այդ պանծալի յոբելէանի առթիւ:

«Ազգ» (Երեւան) – Յունիս 26, 2015

«Հայերն Այսօր» (Երեւան) – Յունիս 30, 2015

«Հորիզոն» (Մոնթրէալ) – Յուլիս 2, 2015

«Զարթօնք» (Պէյրուս) – Յուլիս 8, 2015

* * *

ԽԱԶԻԿ ՃԱՆՈՅԵԱՆ – Կլէնտէյլ, Գալիֆորնիա

Օրական 10-12 ժամ իր անձնական գործով զբաղող այս մտաւորականը, մեծագոյն նուիրումով, խղճամիտ աշխատանք մը տարած է, ծանօթացնելով իր կուսակցութիւնը հայ ժողովուրդի զաւակներուն, վստահ ըլլալով, որ այս կազմակերպութեան մօտէն ծանօթանալով աւելի մեծ յարգանք եւ սեր պիտի ունենանք մեր անցեալի բոլոր գործիչներուն, հայդուկներուն, մտաւորականներուն եւ հարուստ ազգայիններուն, որոնք իրենց ժամանակը, կեանքը եւ արիւնը զոհեցին իրենց ազգին, որուն շնորհիւ մենք այսօր ազատ, ինքնիշխան հայրենիք մը ունինք իր բազմաթիւ դժուարութիւններով եւ նոյնքան յաջողութիւններով, նուաճումներով, անպարտելի բանակով եւ իմաստուն ժողովուրդով:

Արդարեւ, այս հատորը «Ժայռէն՝ խոտ եւ ցան հանելու» պէս գործ մըն է: Այսքան հսկայ տեղեկու-

թիւներ հաւաքել, այսքան մեծ թիւով գործիչներ եւ անոնց գործերը ներկայացնել, դէպքեր, արխիւներ համադրել, այն ալ մէկ հոգիի գործով, պարզապէս հերոսական գործ մըն է, որուն համար սրտանց կը շնորհաւորենք նախ մեր սիրելի հեղինակը՝ Յակոբ Վարդիվառեանը, ինչպէս նաեւ ԹՄՄ Ամերիկայի եւ Գանատայի Կեդր. Վարչութիւնը, որուն հովանաւորութիւնը կը վայելէ այս հրատարակութիւնը, մաղթելով հեղինակին նորանոր նման շահեկան հրատարակութիւններ:

«Չարթօնք» (Պէյրութ) – Յուլիս 4, 2015

«Նոր Օր» (Լոս Անճելըս) - Յուլիս 9, 2015

«Արեւ» (Գահիրէ) – Օգոստոս 11, 2015

* * *

ՏՈՔԹ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ - Մոնթրէալ, Գանատա

«Կայի՛ն աղբիւրներ, եւ ո՛ւր»: Հոս է որ ի յայտ կու գայ հաւաքչական աշխատանքի հեղինակին բնածին տենչը: Կուսակցական ղեկավարներ ու մտաւորականներ տարուած էին ժողովուրդի մահուկէնաց հարցերով, ու իրենց հազուադէպօրէն գրած յուշագրութիւնները, յօդուածները, ականատեսի վկայութիւնները, հնամեայ գրքեր, նամակներ, թերթերու կտրօններ, լուսանկարներ, եւայլն, պահուած գրադարաններու, կազմակերպութիւններու կամ ընտանեկան արխիւներու մէջ պէտք էր որ բերուէին լոյս աշխարհ:

* * *

ԴՈԿՏ. ԱԷԵՏԻՍ ԵԱՓՈԻՃԵԱՆ – Սիտի, Աւստրալիա

Ռամկավար ազատական ամբողջ սերունդներու, բայց յատկապէս երբեմնի ղեկավարներուն, փայփայած երազն էր տեսնել Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատմութիւնը ամփոփուած հատորի մը մէջ: Սակայն, անոնք անմուրազ մեկնեցան այս աշխարհէն, առանց որ տեսնեն իրենց փայփայած այդ երազին իրականացումը: Այսօր ռամկավար եւ ազատական երեք թէ երիտասարդ սերունդները, բախտաւոր են, որ կը տեսնեն այդ սերունդներուն փայփայած երազին իրականացումը, շնորհիւ հաւատաւոր ռամկավար ազատական կուսակցական Յակոբ Վարդիվառեանին տարած տքնաջան աշխատանքին:

Յակոբ Վարդիվառեան այդ պատմութիւնը կը գրէ սկսելով Կուսակցութեան արմատներէն՝ Արմենական Կազմակերպութենէն, ապա անցնելով անոր բաղկացուցիչ բոլոր միւս կազմակերպութիւններէն, ի վերջոյ՝ յանգելու համար Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատմութեան:

Յակոբ Վարդիվառեանի ծեռնարկած այս տիտանական աշխատանքին ի՞նչ անուն տալ կարելի է, կոթողայի՞ն, բայց կոթողայինը չի կրնար բաւարար ըլլալ զայն բնորոշելու համար: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար զայն անուանել գերբնական, քանի որ ինքն ալ զայն կ'անուանէ, եւ շատ իրաւամբ, «Համապարփակ պատմութիւն»:

Հաւանաբար, դիտողութիւն ընողներ գտնուին, թէ ինչպէ՞ս կարելի է այսքան խանդավառութիւն ցուցաբերել գործի մը հանդէպ, որուն յաջորդական հատորները տակաւին լոյս չեն տեսած...: Սակայն, այս առաջին հատորն ալ կը բաւէ, որ նախաճաշակ մը ունենանք անոր յաջորդական հատորներուն մասին: Այնպէս որ շատ բնական կը գտնեմ այս գերբնական անուանումը: Որովհետեւ, ինքը առանձինն Յակոբ Վարդիվառեան ծեռնարկած է աշխատանքի մը, որ միայն ակադեմիայի մը գործը կրնար ըլլալ:

Իր յառաջաբանին մէջ ան կը գրէ. «Անցեալի արիւնոտ ճանապարհին դժբախտաբար եղան նաեւ

եղբայրասպան արարքներ ու տխուր պատահարներ, որոնք պիտի չուզէի ներփակել համերաշխութեան եւ միասնականութեան մեր այս օրերուն, սակայն անաչառ պէտք էր ըլլալ պատմութեան ընթացքին համար»:

Շատ ճիշդ է եւ շատ ալ իրաւունք ունի Յակոբ Վարդիվառեանը՝ իր այս հաստատումին մէջ, որովհետեւ, պատմաբանին համար սրբազան առաքելութիւն է, ճշմարտութիւնը բացայայտել, այլապէս՝ աւելորդ, աշխատանք մը պիտի ըլլար, եթէ Նրբագգացումներ վիրաւորել խուսափելու համար, ճշմարտութիւնը պարտկուէր, եւ հետեւաբար, երբ պատմաբանին վեր առած ճշմարտութիւնը հաճելի չէ ոմանց, այդ ալ պատմաբանին յանցանքը չէ, անտարակոյս...:

«Միութիւն» (Սիւնի) – Դեկտեմբեր, 2015

* * *

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ԳԻՐԷՐ

Գարեգին Արք. Պէքճեան (Քեօլն, Գերմանիա) – Ռամկավար Կուսակցութեան մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կը պարունակէ. մնայուն փաստաթուղթ մը, որ միշտ անհրաժեշտ ըլլալով կը մնայ զայն օգտագործելու համար:

Դոկտ. Արշալիր Կեօնճեան (Մոնթրէալ, Գանատա) – Սրտանց կը շնորհաւորեմ քեզի այսպիսի տիտանային գործ մը ընելու համարձակութիւնը եւ քաջութիւնը ունենալուդ համար: Հսկայական գործ է. Պրաւօ՝:

Յակոբ Գասարճեան (Պէյրութ, Լիբանան) – Շնորհաւորելի՛ երախտաւոր աշխատասիրութիւն մը, որ կու գայ կարեւոր ատաղձ մը աւելցնելու կուսակցութեանս յուշագրական ու պատմագրական համեմատաբար համեստ արխիւին վրայ: Հատորին մէջ ուշագրաւ է տարիներու վրայ երկարող քու համբերատար հաւաքչական ազնիւ աշխատանքդ, որ իմ կողմէս մեծապէս գնահատելի է:

Հայկ Նազգաշեան (Մոնթրէալ, Գանատա) – Երախտաշատ գործ կատարած ես Ռամկավար Կուսակցութեան պատմութեան համար: Ապրի՛ս:

Տոթթ. Գեորգ Պ. Զէշիշեան (Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա) – Կը շնորհաւորենք Նախաձեռնութիւնդ՝ մեր կուսակցութեան դերն ու վաստակը ուրուագծող կոթողային աշխատասիրութեանդ համար: Միայն քեզի պէս յարաշարժ մտաւորական ղեկավար մը կրնար գլուխ հանել նման գործ մը, արդարութիւն ընելով ՌԱԿի փրկարար եւ կենսական դերակատարութեան ու վաստակը փոխանցելու մեր յաջորդ սերունդներուն: Խոշոր բաց մըն է որ կը գոցես հրաշալի, գովելի Նախաձեռնութեամբդ:

Բարսեղ Գարթալեան (Կլէնտէյլ, Գալիֆորնիա) – Ինչպէս շնորհակալ չըլլալ անհունօրէն մանաւանդ

Մեծ Պակասի մը լրման համար, որ այնքան տեւական աշխատանք մը կ'ենթադրէ, սիրով մը մատուցուած, զոր շատերը ամօթով պիտի ձգէ: Շատ բան կայ իոն ուսանելի սերունդի մը համար, որ օր ըստ օրէ կը կորսնցնէ, աւա՛ղ, հայերէն կարդալու փափաքը, Նոյնիսկ վաղանցուկ պապակի մը յագեցման համար իսկ: Բոլոր այն երախտաւորները որոնք պիտի գան տողանցելու գրչիդ շունչով, պիտի վերակենդանանան որպէս նուիրեալ ու անձնագոհ պայքարողները մեր մեծ երազներու ճամբուն վրայ, զոր քու գրիչիդ շնորհիւ, ակօսներու կը վերածուին սպասելով նոր հունտերու, որպէսզի մեր վաղը աւելի աղուոր ծլարծակում մը ըլլայ:

Գայանէ Սուրատեան (Երեւան) – Շատ տպաւորուած եմ, բաւական լուրջ, ամփոփ հրատարակութիւն է, արժանի մեր փառապանծ կուսակցութեանը:

Տիգրան Զաքիկեան (Աթենք, Յունաստան) – Թերթատելով էջերը կը հաւաստիացնեն այն խոր ուսումնասիրութիւնը եւ պրպտումը զորս կատարած էք հրապարակ հանելու նման կոթողային գործ մը: Անկասկած այս պիտի ծառայէ դաստիարակելու մեր ներկայ ու ապագայ սերունդները, ինչպէս նաեւ՝ որպէս սկզբնաղբիւր հետագայ պատմաբաններուն համար:

Վարդան 2. Իլանճեան (Նիւ Եորք) – Հարստութիւն է գիրքը. պատմական աղբիւրներու շտեմարան մը, բայց մանաւանդ՝ կը ներկայացնէ ՌԱԿի մեր պատմութիւնը: Կարելի չէ ընթերցանութիւնը թողուլ, երբ սկսիս կարդալ զայն:

Դոկտ. Հրաչ Գույումճեան (Լոնտոն, Անգլիա) – Մեծ պրաւօ՛ մը. կը շնորհաւորեմ եւ յաջողութիւն կը մաղթեմ հետագայ հատորներու հրատարակութեան:

Զաւէն Ա. Քինյ. Արզումանեան (Կլենտէյ, Գալիֆորնիա) – Շնորհակալութիւն վերջին գրքիդ համար, լաւ գրուած ու ընդարձակածաւալ: 19րդ եւ 20րդ դարու առաջին տարիներու պատմութիւնը լաւ երկասիրուած է: Հերոսները ծանօթ ազգային դէմքեր եւ մտաւորականներ զիս կը տանին իմ մանկութեան օրերու յիշատակներուն:

Դոկտ. Հրայր Ճեպեճեան (Նիկոսիա, Կիպրոս) – Այս նոր հատորով՝ ան արժէք մը եւս կ'աւելցնէ մեր հայ ժողովուրդի «Մեծ Երազի» իրողութեանը նկատմամբ եւ անոր ձգտելու մարտահրաւերներուն մէջ: Հայ ժողովուրդին ազգային-կուսակցական կեանքը՝ անոր կերտումին համար նուիրուած ու զոհաբերուած իւրաքանչիւր «ուղեւոր»ի կեանքին արձանագրութիւնը եւ ըստ պատշաճի արժեւորումը, կարելոր եւ մեծ նշանակութիւն ունի մեր ազգային եւ պահանջատիրական աշխատանքները տանելու համար վաղուան օրուանը: Եւ այս իմաստով, կ'ուզեմ բարձր գնահատել Պրն. Յակոբ Վարդիվառեանի աշխատանքը:

Եղիշէ Արք. Կիզիրեան (Նիւ Եորք) – Պատկառելի աշխատանք մըն է եւ մեծ հաճոյքով կը կարդամ:

Դեսպան Արման Կիրակոսեան (Վիեննա, Աւստրիա) – Գիրքդ շատ լա՛ւն է: Շնորհաւորութիւն:

Դոկտ. Դաւիթ Օ. Նաճարեան (Բամսըն, Նիւ Ճըրզի) – Ընդարձակ հատորդ պիտի ծառայէ որպէս օգտակար աղբիւր հետագայ սերունդներուն համար:

Սալքի Գասպարեան (Հալեպ, Սուրիա) – Իրօք, պատմության համար գրուած անգնահատելի աշխատասիրութիւն մըն է, առանց որուն մեր պատմութիւնը դատարկ էջեր պիտի ունենար... մաղթեմ, որ սկսուածը իր լրումին հասնի:

Սարգիս Վահագն (Նորթ Յովվուտ, Գալիֆորնիա) – Կարդացի մեծ հաճոյքով սքանչելի գիրքը, աւաղելով որ այդ մեծ ճամբէն հիմա շատ քիչեր կը քալեն: Վարձքդ կատար, քեզի կը մաղթեմ անսահման կորով եւ համբերութիւն շարունակելու համար երախտաշատ գործդ:

Գրիգոր Գրիգորեան (Երեւան) – Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանը շնորհակալութիւն կը յայտնէ Ձեր հեղինակած արժեքաւոր գիրքին համար եւ կը մաղթէ քաջառողջութիւն եւ կորով՝ աւարտի բերելու յաջորդ հատորները:

Վահագն Գարագաշեան (Սոնթրեպ, Գանատա) – Վարձքդ կատար: Արիսիւային նիւթերու շտեմարան մըն է: Եթէ որեւէ գրախօսական գրուած է հրատարակութեան մասին, խնդրեմ փոխանցեցէք որպէսզի «Հորիզոն»ի գրական յաւելուածով հրատարակենք:

Տոքթ. Վազգէն Ժամկոչեան (Պէյրութ, Լիբանան) – Նորութիւն մը ըսած պիտի չըլլամ գնահատելով ձեր այդ մեծ աշխատանքը, որ տարած էք յանուն ՌԱԿին, միշտ ըլլալով լաւատես:

Յակոբ Ադամեան (Լաթաքիա, Սուրիա) – Սրտանց կը շնորհաւորեմ սիրանքդ: Երանի քեզ, երանի եռանդիդ:

Դոկտ. Գեորգ Եազըճեան (Երեւան) – Կասկած չունիմ, որ Ձեր հատորը մեծապէս պիտի օժանդակէ իմ ուսումնասիրութիւններուն աւելի որակաւոր կատարման:

Զարմինէ Պօղոսեան (Նիւ Եորք) – Խղճամիտ, երախտաշատ եւ արիսիւային գնահատելի աշխատանք մը, որուն համար իսկապէս շնորհակալ ենք:

Հրաչ Սեփերճեան (Կրանատա Հիւզ, Գալիֆորնիա) – Ընդհանուր աչք մը նետելով բովանդակութեան վրայ, առաջին տպաւորութիւնս մեծ է: Վստահաբար, երկրորդ տպաւորութիւնս ալ մեծ պիտի ըլլայ երբ որ ընթերցեմ գիրքը:

Տոքթ. Լեւոն Սոմճեան (Փարիզ, Ֆրանսա) – Կը հիանամ, այս որքան աշխատանք: Ձիս տարաւ տարիներ առաջուայ իմ յուշերուս, իմ ազգային պատմութեան ուսուցիչիս՝ Լեւոն Աճեմեանին՝ մեծ յեղափոխականին: Մեծ հաճոյքով կ'ընթերցեմ:

Տոքթ. Թորոս Թորանեան (Հալեպ, Սուրիա) – Որպիսի՜ տաժանելի գործ կատարած ես, բայց այս գործիդ վրայ քրտինքի հոտ չկայ, կայ սակայն հայ հողի՜ն բոյրը, հողի՜ն... Յաւերժին գացող մեր ժողովուրդին մասին գրած ես: Շարունակելիին շարունակութիւնը կը սպասենք:

Մինաս Մ. Վայենեան (Սիւփրիօր, Գոլորատո) – Այս գիրքը ըլլալով ստեղծագործ աշխատանքի արդիւնք, ընտիր եւ ճշգրիտ աղբիւր մըն է մեր ապագայի բանասեր պատմաբաններուն համար, իրապէս

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

մօտեն ճանչնալու մեր կուսակցության պատմությունը, անոր կազմաւորումը իր ծնունդով, մշակած ծրագիրով եւ հետապնդած գաղափարի տեսլականով:

ՆՈՒՐԱՏՈՒՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Բաբգեն Ծ. Վրդ. Անուշեան (Նիւ Երրգի), Վարդան Նազիրեան (Լոս Անճելլոս)

* * *

Տոթթ. Հրաչ Գազանճեան (Նիւ Երրգի), Մարո Պետրոսեան (Թեքսաս),
Մեթր Պերճ Սեդրակեան (Նիւ Երրգի)
Տոթթ. Գեորգ Զեչիշեան (Լոս Անճելլոս)

* * *

Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւն (Նիւ Երրգի),
Տոթթ. Յարութիւն Միսճեան (Նիւ Երրգի),
Տոթթ. Րաֆֆի Յովհաննեսեան (Նիւ Երրգի)

* * *

Գրիգոր Գարակէօզեան (Լոս Անճելլոս), Արթո Խրիմեան (Նիւ Երրգի),
Տոթթ. Յակոբ Կիւլէքճեան (Նիւ Երրգի),
Եղիշէ Հաճաքեան (Նիւ Երրգի), Շահէ Գեպէճեան (Նիւ Երրգի), Նորայր Մկրտիչեան (Նիւ Երրգի),
Տոթթ. Լեւոն Հափան (Նիւ Երրգի), Սարգիս Պետեւեան (Նիւ Երրգի),
Իրմա Տէր Ստեփանեան (Նիւ Երրգի),
Յարութիւն Տիրացուեան (Նիւ Երրգի), Միսաք Պօղոսեան (Նիւ Երրգի),
Շանթ Զեհեայեան (Ֆիլադելֆիա),
Գեորգ Թիւթիւնճեան (Թորոնթօ)

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Պայծիկ Գալայճեան
Լուսանկարները տեսածրող՝ Մարի Զօքեան

Ստանալու համար դիմել՝

Tekeyan Cultural Association
P. O. Box 1074
Englewood Cliffs, NJ 07632-1074
U.S.A.

Ստանալու համար դիմել՝

**Tekeyan Cultural Association
P. O. Box 1074
Englewood Cliffs, NJ 07632-1074
U.S.A.**